

MONUMENTA LITERARIA NEERLANDICA VI, 2

Multatuli Max Havelaar

Deel 2 / Apparaat en commentaar

Multatuli Max Havelaar

Deel 2 / Apparaat en commentaar

MULTATULI / MAX HAVELAAR

Uitgegeven onder auspiciën van de Afdeling Neerlandica van het
Constantijn Huygens Instituut der Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: C. Fasseur, Leiden; A.A.P. Francken, Leiden;
M.Th.C. Mathijsen-Verkooijen, Amsterdam; A.L. Sötemann,
Utrecht; H.T.M. van Vliet, Den Haag

COPYRIGHT   Copyright van deze uitgave © 1992 Koninklijke Nederlandse
Akademie van Wetenschappen

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Multatuli Max Havelaar

of de koffiveilingen der
Nederlandsche Handelmaatschappij

Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree

Deel 2 / Apparaat en commentaar

Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1992

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Multatuli

Multatuli Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij: historisch-kritische uitgave / verzorgd door A. Kets-Vree. - Assen [etc.]: Van Gorcum
Uitg. onder auspiciën van het Constantijn Huygens Instituut der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

ISBN 90-232-2667-4

Dl. 2: Apparaat en commentaar. - (Monumenta Literaria Neerlandica,

ISSN 0167-5044; 6.2)

ISBN 90-232-2690-9 geb.

NUGI 951/952

Trefw.: Multatuli 'Max Havelaar' / Nederlandse letterkunde: tekstuitgaven.

Inhoud

WOORD VOORAF IX

I. INLEIDING XI

2. VERANTWOORDING XV

2.1. *Overlevering* XV

2.1.1. Ontstaansgeschiedenis van het manuscript XV

2.1.1.1. Het kladhandschrift XV

2.1.1.2. Het nethandschrift XVII

2.1.1.3. Onderhandelingen met de regering XIX

2.1.1.4. Voorbereidingen publikatie XXI

2.1.2. Ontstaansgeschiedenis van de eerste druk; het conflict Douwes Dekker-Van Lennep XXV

2.1.3. Ontstaansgeschiedenis van de tweede druk en van de dubbeldruk XXVIII

2.1.4. Ontstaansgeschiedenis van de derde druk XXXII

2.1.5. Ontstaansgeschiedenis van de vierde druk XXXIII

2.1.5.1. Verkoop van het kopijrecht XXXIII

2.1.5.2. Voorbereidingen vierde druk XXXIII

2.1.5.3. Werkwijze Multatuli voor de vierde druk XXXV

2.1.5.4. De ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ XXXVII

2.1.6. Ontstaansgeschiedenis van de vijfde druk XXXIX

2.1.6.1. Verkoop van het kopijrecht; voorbereidingen vijfde druk XXXIX

2.1.6.2. Illustraties XLI

2.1.7. Beschrijving van de bronnen; hun plaats in de tekstgeschiedenis XLIII

2.1.7.1. Het manuscript XLIII

2.1.7.2. De gedrukte bronnen: algemeen XLVII

2.1.7.3. De eerste druk XLVIII

2.1.7.4. De tweede druk en de dubbeldruk XLIX

2.1.7.5. De derde druk LI

2.1.7.6. De vierde druk LII

2.1.7.7. De vierde druk met aantekeningen in handschrift LIV

2.1.7.8. De vijfde druk LIV

2.2. <i>Tekst</i>	LVII
2.2.1. Keuze van de basistekst	LVII
2.2.2. Constitutie van de leestekst	LVIII
2.2.2.1. Algemeen	LVIII
2.2.2.2. Spelling	LVIII
2.2.2.3. Interpunctie	LIX
2.2.2.4. Inconsequenties	LIX
2.2.2.5. Correcties	LX
2.2.2.6. Koppeltekens	LXII
2.2.2.7. Witregels	LXII
2.2.2.8. Typografische aanpassingen	LXII
2.3. <i>Commentaar</i>	LXIII
2.3.1. Uitgangspunten van de commentaar	LXIII
2.3.2. Uitvoerigheid van de commentaar	LXIV
2.3.3. Materiaal en verantwoording van de secundaire literatuur	LXV
2.3.4. De inrichting van de commentaar	LXVI
2.4. <i>Variantenapparaat</i>	LXVI
2.4.1. Selectief variantenapparaat	LXVI
2.4.2. Selectiecriteria	LXVII
2.4.3. Inrichting van het selectieve variantenapparaat	LXVIII
2.4.3.1. Lijst van siglen	LXVIII
2.4.3.2. Lijst van diakritische tekens	LXVIII
2.4.3.3. Presentatie van de varianten	LXIX
2.4.3.3.1. Algemeen	LXIX
2.4.3.3.2. Presentatie van de varianten uit de complexe bronnen	LXX
2.4.3.3.3. Steunwoorden	LXXI
2.4.3.3.4. Editeursopmerkingen	LXXII
2.5. <i>Bijlagen</i>	LXXIII
2.5.1. Bijlage I	LXXIII
2.5.1.1. Correcties	LXXIII
2.5.1.2. Koppeltekens	LXXIII
2.5.1.3. Witregels	LXXIII
2.5.2. Bijlage II	LXXIV
2.5.3. Bijlage III	LXXIV
2.5.3.1. Variantenapparaat kladhandschrift	LXXIV
2.5.3.2. Variantenapparaat Bloemlezing	LXXV
2.5.3.2.1. Ontstaansgeschiedenis Bloemlezing	LXXV

2.5.3.2.2. Tweede druk Bloemlezing	LXXVII
2.5.3.2.3. Beschrijving Bloemlezing	LXXVIII
2.5.3.2.4. Inrichting variantenapparaat Bloemlezing	LXXX
2.5.4. Bijlage IV	LXXX
2.5.5. Bijlage V	LXXXI
2.5.6. Bijlage VI	LXXXI
2.5.6.1. Ontstaansgeschiedenis vertaling Nahuijs	LXXXI
2.5.6.2. Beschrijving vertaling Nahuijs	LXXXIV
2.5.6.3. Inrichting overzicht annotaties vertaling Nahuijs	LXXXV
2.5.7. Bijlage VII	LXXXV
2.6. <i>Bibliografie</i>	LXXXV
2.7. <i>Register van namen</i>	LXXXV
3. COMMENTAAR	I
4. VARIANTENAPPARAAT	181
BIJLAGEN	
Bijlage I	469
Correcties	471
Koppeltekens	483
Witregels	487
Bijlage II	489
Volledig variantenapparaat hoofdstuk I	491
Bijlage III	511
Variantenapparaat kladhandschrift	513
Variantenapparaat Bloemlezing	517
Bijlage IV	529
Chronologisch overzicht	531
Bijlage V	539
Woordenlijst	541
Bijlage VI	547
Annotaties vertaling Nahuijs	549
Bijlage VII	561
De Japansche steenhouwer	563
BIBLIOGRAFIE	571
REGISTER VAN NAMEN	589
KAARTEN	597

Woord vooraf

Een omvangrijke editie als deze historisch-kritische uitgave van Multatuli's *Max Havelaar* kan alleen tot stand komen dank zij de medewerking van velen. Bij het tot stand brengen van dit boek heb ik herhaalde malen een beroep kunnen doen op verschillende personen en instellingen, die ik hierbij mijn dank wil betuigen.

Het onderzoek dat aan deze editie ten grondslag ligt, is mogelijk gemaakt door een aanstelling als wetenschappelijk medewerker aan het voormalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (voor 6/10 fte), gedurende de periode van 1 augustus 1984 tot 1 juli 1990. Deze laatste datum is tevens het tijdstip waarop de kopij is afgesloten.

Bij het onderzoek heb ik veel daadwerkelijke hulp mogen ondervinden van de leden van de projectcommissie-*Max Havelaar*: mevrouw M.Th.C. Mathijssen-Verkooijen en de heren C. Fasseur, A.A.P. Francken en A.L. Sötemann. Zij hebben hun taak buitengewoon consciëntieus opgevat en niet alleen de hoofdlijnen van het onderzoek bewaakt, maar zich ook vaak tot in details met de inhoud van de uitgave beziggehouden.

Ik dank de vaste staf van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities, inmiddels de afdeling Neerlandica van het Constantijn Huygens Instituut, – het hoofd van het Bureau H.T.M. van Vliet en de dames J.L.V. Janssen-Spoel en C.I. Klützw – voor hun hulp bij de totstandkoming van dit boek. Vooral in de periode nadat mijn aanstelling bij het Bureau was beëindigd en de produktie van het boek nog moest worden verzorgd, hebben zij zeer veel werk voor deze uitgave verricht. Mevrouw Janssen heeft bovendien zeer gewaardeerde assistentie verleend bij het onderzoek.

Ook ben ik dank verschuldigd aan de heer T. Haan, die van april 1987 tot juli 1988 vanwege de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen aan het *Havelaar*-project heeft meegewerkt.

Mijn voormalige collega's P.G. de Bruijn, L.A.M. Jansen, J.C.A. Luijten en J.B. Robert dank ik voor hun hulp bij het samenstellen van de Bibliografie.

Het Bestuur van het Multatuli-Genootschap bedank ik in de persoon van zijn voorzitter H. van den Bergh voor de bereidwilligheid waarmee het handschrift van *Max Havelaar* voor de gehele onderzoeksperiode in bruikleen werd gegeven.

Vele malen heb ik een beroep mogen doen op de hulp van de conservatoren van het Multatuli-Museum, mevrouw J.A. Roelfsema-Tenge en

haar opvolger, de heer J. van Waterschoot.

De editoren van Multatuli's *Volledige werken*, de heren H. van den Bergh en B.P.M. Dongelmans, gaven mij steeds inzage in de drukproeven van de te publiceren delen, zodat geen onnodig tijdverlies optrad; ik ben hen hiervoor zeer erkentelijk.

Ook dank ik de heer F.C. Bos van de afdeling Edita van de Akademie, door wiens heldere vormgeving ook dit deel in de reeks Monumenta Literaria Neerlandica zeer aan leesbaarheid heeft gewonnen.

Verder heb ik hulp ondervonden van mevrouw I. Farjon (voor de Woordenlijst) en van de heren J.W. Brouwer, J.T.P. de Bruijn (voor de Toespraak tot de Hoofden van Lebak), H.H.J. de Leeuwe (voor de Droogstoppel-passages over het toneel), J. Noordegraaf (voor Multatuli's vaak bizarre etymologieën), R. Roolvink, M. Schuhmacher, H.A.M. Snelders (voor de natuurwetenschappelijke onderwerpen uit het Pak van Sjaalman), wijlen L. Strengholt (voor de preek van ds. Wawelaar) en F.A. Verhoeve.

Ten slotte dank ik de medewerkers van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, van de Koninklijke Bibliotheek en van het Algemeen Rijksarchief, alle te Den Haag, van de National Library of Scotland in Edinburgh, van de bibliotheek der Universiteit van Amsterdam en het P.J. Meertens-Instituut, eveneens te Amsterdam, en van het Gemeentearchief Zutphen voor de bereidwillige wijze waarop zij mij steeds hebben geholpen.

I Inleiding

Multatuli's *Max Havelaar* is het onbetwiste hoogtepunt van de Nederlandse negentiende-eeuwse letterkunde. Een werk dat – gezien de vele vertalingen – internationaal meetelt en vooral ook: een boek dat nog steeds wordt gelezen.

Van deze roman is nu een historisch-kritische editie gemaakt, dat wil zeggen een wetenschappelijke uitgave die kan dienen als basis voor nader (litterair-)wetenschappelijk onderzoek.

Het begrip 'historisch-kritische editie' wordt, zowel in de theorie van de editietechniek als in de praktijk van het editeren, op uiteenlopende wijze ingevuld. Dit wordt deels veroorzaakt door een verschil in inzicht, deels ook doordat te editeren werken uiteenlopende eisen stellen. Hierna volgt daarom een korte verantwoording van de invulling die in deze editie is gegeven aan het begrip 'historisch-kritisch'.

De uitgave bestaat uit twee delen. Deel 1 bevat de Tekst; deel 2 het Apparaat en de Commentaar. Het tekstdeel biedt de leestekst van *Max Havelaar*, zoals die door middel van tekstkritiek is samengesteld. Het begrip 'Apparaat' in deel 2 is gebruikt in brede zin; het omvat zowel de Verantwoording (hoofdstuk 2) als het Variantenapparaat (hoofdstuk 4). Tot de eigenlijke Commentaar behoren de annotaties bij de leestekst (hoofdstuk 3) en een aantal Bijlagen.¹

De Verantwoording sluit aan bij de inrichting van de editie; zij bestaat uit de volgende onderdelen:

- a. de overlevering van *Max Havelaar*, te weten een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van de roman op basis van de tijdens het leven van de auteur verschenen primaire documentaire bronnen, een beschrijving van die bronnen zelf, de bepaling van de autorisatie en van de onderlinge afhankelijkheid van de bronnen;
- b. de verantwoording van de keuze van de basistekst en van de constitutie van de leestekst;
- c. de verantwoording van uitgangspunten en inrichting van de commentaar;

---

¹ In deze editie is afgeweken van de gebruikelijke presentatie in de historisch-kritische editie: in plaats van de volgorde Tekst, Variantenapparaat en Commentaar is gekozen voor: Tekst, Commentaar en Variantenapparaat. Deze opeenvolging sluit – naar wordt aangenomen – meer aan bij de belangstelling van de meeste gebruikers van de editie en doet recht aan het belang dat aan de verschillende onderdelen kan worden gehecht.

- d. de verantwoording van het selectieve variantenapparaat, de selectiecriteria en de inrichting van het variantenapparaat;
- e. de verantwoording van de Bijlagen, de Bibliografie en het Register van namen.

In veel theoretische uiteenzettingen over de historisch-kritische editie wordt de eis van volledigheid gesteld. Een historisch-kritische uitgave dient principieel gesproken het complete oeuvre van een auteur te omvatten en het materiaal van en over dat oeuvre volledig weer te geven. De praktijk van het editeren wijst uit dat veel editeurs zich beperkingen opleggen, hetzij omdat de financiële middelen dat vereisen, hetzij omdat de aard van het uit te geven materiaal dat met zich meebrengt.

Ook in dit geval was het noodzakelijk om bepaalde grenzen te trekken. Ten eerste is ervoor gekozen om een bepaald onderdeel uit Multatuli's oeuvre uit te geven: zijn roman *Max Havelaar*.

Wat de volledigheid van het materiaal betreft, hierbij moet men een onderscheid maken tussen het onderzoek zelf en de publikatie van de onderzoeksresultaten. Bij het onderzoek dient inderdaad naar volledigheid gestreefd te worden; het is echter niet altijd praktisch mogelijk of ook gewenst om dat volledige materiaal ook te publiceren. Omdat het complete variantenoverzicht van *Max Havelaar* zeer veel tekstveranderingen bevat die triviaal en voorspelbaar zijn, waardoor de interessante varianten het gevaar lopen onzichtbaar te worden, is besloten om in deze editie een selectie uit dit volledige materiaal aan te bieden. De selectiecriteria zijn uiteraard verantwoord. Het complete variantenapparaat waarop de *Havelaar*-editie berust, ligt ter inzage op de afdeling Neerlandica van het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis in Den Haag.

Oudere historisch-kritische edities bevatten in de regel geen commentaar in de zin van toelichtingen bij de tekst. In meer recente edities is men er steeds meer toe overgegaan de geëditeerde tekst te commentariëren, waarbij overigens omvang en inhoud van de commentaren grote onderlinge verschillen vertonen. In het algemeen kan men stellen dat hoe uitvoeriger een commentaar is en hoe verder deze af komt te staan van een woord- en zaakcommentaar bij de geëditeerde tekst, des te meer het de trekken aanneemt van een monografie. Een dergelijke commentaar zal relatief snel verouderen omdat telkens de stand van het onderzoek moet worden bijgewerkt. Bovendien ontkomt de bezorger van een zodanige commentaar er niet aan ook interpretatief te werk te gaan, iets wat niet in een historisch-kritische-, maar eerder in een studie-uitgave thuis hoort.

Deze editie van *Max Havelaar* bevat een woord- en zaakcommentaar, waarin naar vermogen recht wordt gedaan aan de historiciteit van de tekst. Met deze commentaar wordt een tekst uit de negentiende eeuw ontsloten voor hedendaagse lezers. Daarnaast wordt hier – gezien het

autobiografische karakter van de roman – ingegaan op de verhouding tussen de feiten zoals ze naar voren komen in de documenten en de weergave van die feiten door Multatuli in zijn roman. Hierbij is interpretatief commentaar zoveel mogelijk vermeden. Op deze wijze wordt een basis geboden voor verder (litterair-)wetenschappelijk onderzoek, dat uiteraard wel interpretatief en evaluatief van aard kan en zal zijn.

2 Verantwoording

2.1. OVERLEVERING

Van *Max Havelaar* zijn de volgende, tijdens het leven van Multatuli verschenen, primaire documentaire bronnen² overgeleverd: het manuscript (*M*; 1859), de eerste druk (*D*¹; 1860), de tweede druk (*D*²; 1860), de dubbeldruk (*D*^{2d}; datering onbekend), de derde druk (*D*³; 1871), de vierde druk (*D*⁴; 1875), de vierde druk met aantekeningen in handschrift (*D*^{4a}; datering onbekend) en de vijfde druk (*D*⁵; 1881). Hieronder volgt een chronologisch overzicht van de overlevering van deze bronnen. Het bevat een beschrijving van de hoofdmomenten uit de ontstaansgeschiedenis, een beschrijving van de bronnen zelf, de bepaling van hun autorisatie en van hun onderlinge afhankelijkheid.³

2.1.1. *Ontstaansgeschiedenis van het manuscript*

2.1.1.1. *Het kladhandschrift*

Eind augustus 1859 – ruim drie jaar na de gebeurtenissen in Lebak – ontving Dekker een brief van zijn vrouw, die naar zijn eigen zeggen de directe aanleiding vormde tot het schrijven van *Max Havelaar*. De brief zelf is niet bewaard gebleven, maar uit Dekkers antwoord van 27 augustus 1859 (vw x, 25-30)⁴ kan de inhoud in grote lijnen worden gereconstrueerd. Tines zuster en zwager, bij wie zij om hulp had aangeklopt, hadden haar gedwongen aan Dekker te schrijven dat zij uit elkaar moesten gaan en dat men haar en de kinderen dan misschien zou willen helpen. Achteraf beschreef Dekker zijn reactie op dit afgedwongen voorstel als volgt: ‘Toen heb ik gezegd, *als* ik tot niets deug, is het beter dat ze van mij scheidt; maar eerst wil ik beproeven of het waar is, dat ik tot niets deug, en toen nam ik mij voor dat boek te schrijven, waarin ik eigenlijk aan de Natie vraag of het goed is dat ik zóó te tobben heb?’ (vw x, 79)

---

² De primaire documentaire bronnen – de zogenaamde tekst dragers – worden hierna kortheidshalve ‘bronnen’ genoemd.

³ Om praktische redenen is afgeweken van de gebruikelijke volgorde: de beschrijving van de bronnen bevat conclusies die pas konden worden getrokken nadat in de Ontstaansgeschiedenis bepaalde kwesties aan de orde waren geweest.

⁴ Hiermee wordt verwezen naar: Multatuli, *Volledige werken*. Amsterdam, 1950-1990. Dl. 1-21. Het Romeinse cijfer geeft het deelnummer aan, het Arabische cijfer het paginanummer.

Wanneer Dekker precies begonnen is met zijn roman is niet bekend.⁵ De eerste maal dat *Max Havelaar* expliciet ter sprake komt, is in een brief aan Tine van 22 september 1859: 'Ik ben [...] sedert vele dagen bezig met het schrijven van een ding dat misschien wel drie deelen groot wordt. [...] Ik gis een 100 pagina's druk klaar te hebben.' (vw x, 55) Zes dagen later dacht hij 'de helft aftehebben of een derde.' (In een brief aan Tine van 28 september 1859; vw x, 62). Hoe ver Dekker op dat moment precies gevorderd was, valt met vrij grote zekerheid af te leiden uit dezelfde brief. Hij schreef daar namelijk: '*Jij* komt ook in mijn boek, ik heb U juist gister avond een ondeugende streek laten uitvoeren.' (vw x, 63) Dit moet wel slaan op de geschiedenis van de afwezige omelet; in de desbetreffende passage komt het woord 'ondeugend' zelfs expliciet voor.⁶ Als deze veronderstelling juist is, was Dekker op dat moment iets over de helft van de tekst, zoals die later bekend is geworden.⁷ De titel van de roman is dan al bedacht: 'de koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.' (vw x, 63-64) Uit dezelfde brief blijkt dat *Max Havelaar* al in dit stadium van de ontstaansgeschiedenis was opgezet als dubbelroman: 'Het is vrolijk, koddig, men zal hoop ik lagchen, en dan stuit men op eens op eene passage die *zeer ernstig* is. Ik kan het niet beter vergelijken dan dat ik het publiek iets zeer scherp ingeef in een lekker omhulsel.' (vw x, 63) Drie aanhalingen uit het kladhandschrift concretiseren deze algemene opmerking. Ze laten zien dat Dekker op dat moment niet alleen aan het Indië-verhaal werkte, maar ook al het Droogstoppelkader had bedacht. Het zijn de beginregels, waarmee Droogstoppel zichzelf introduceert (hoofdstuk I, r. 1-6), de passage waarin hij de bevolkingsgroepen noemt die baat kunnen hebben bij zijn boek (hoofdstuk IV, r. 373-403) en het fragment uit het Sternverhaal over het bouwen van kerken (hoofdstuk V, r. 105-111). Over de laatste aanhaling merkte Dekker op: 'Je begrijpt dat de makeelaar in koffij dat niet zegt.' (De aanhalingen en het citaat in vw x, 64-65).⁸

De volgende brief aan Tine waarin Dekker uitvoerig inging op zijn roman dateert van 9 oktober 1859. Hij had 'verscheiden dagen gehad

---

⁵ Stuiveling noemt 16 september 1859 als vermoedelijke aanvangsdatum. (G. Stuiveling, 'Rondom het handschrift van de Max Havelaar.' In: *100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Door P.H. Dubois e.a. Rotterdam, 1962, p. 25-47; vooral p. 28-32).

⁶ Zie hoofdstuk XII, r. 35-62. Stuiveling noemt nog twee andere passages, waarop Dekkers opmerking betrekking zou kunnen hebben, maar verwerpt deze mogelijkheden. (G. Stuiveling, 'Rondom het handschrift van de Max Havelaar', p. 30-31).

⁷ Het nethandschrift telt 239 pagina's; de bewuste passage staat op p. 122-123 van het nethandschrift.

⁸ Zie voor de tekst van de aanhalingen het afzonderlijke variantenapparaat in Bijlage III. In dit apparaat staan de fragmenten uit het verloren gegane kladhandschrift, zoals ze door Dekker zijn weergegeven in zijn brieven aan Tine.

dat ik niet geschikt was om te werken.’ (vw x, 66) Toch was hij flink opgeschoten, want hij citeerde Saïdjahs minneliedje, ‘Ik weet niet waar ik sterven zal’. (Hoofdstuk xvii, r. 262-301; in het nethandschrift p. 192-193).⁹ Dit betekent dat hij tussen 28 september en 9 oktober – volgens de telling in het nethandschrift – minstens zeventig pagina’s geschreven had. Dekker vermeldde verder de toespraak tot de hoofden van Lebak en noemde de naam van de hoofdpersoon: ‘Och, ik wou je zoo graag de aanspraak voorlezen van een nieuwe Asst Resident die zijne betrekking aanvaardt. Hij heet Max Havelaar (dat ben ik), maar die aanspraak is te lang om afteschrijven. Ik heb die gemaakt juist zoo als ik spreek, en ik geloof dat het mij goed gelukt is.’ (vw x, 69) Hij had ook al ideeën over het slot van de roman: ‘En ik draag het op aan den *koning*, dien ik zal toespreken op het slot.’ (vw x, 70)

Een paar dagen later, op 13 oktober 1859, kon Dekker schrijven: ‘Lieve hart mijn boek is af, mijn boek is af! Hoe vind je dat? Ik moet nu copieren maar het *boek* is *af*.’ (vw x, 73) Tine vernam nu ook dat het boek aan haar was opgedragen, ‘met eenige fransche regels die ik uit een boek citeer, regels die juist uitdrukken wat ik U zeggen wil en die U plezier zullen doen trouwe, lieve tine.’ (vw x, 73)

Alles bijeen moet Dekker *Max Havelaar* in ongeveer een maand geschreven hebben – een verbluffende prestatie, ook als men in aanmerking neemt dat bepaalde fragmenten (b.v. het Duitse gedicht en ambtelijke stukken) al gereed lagen. Dekker zelf noemde een periode van zeventien dagen (vw x, 79), maar dit lijkt alleen mogelijk als men rekening houdt met de dagen waarop hij niet tot schrijven kon komen.

Verskillende uitspraken wijzen erop dat Dekker – althans een deel van de tijd – als in trance gewerkt moet hebben: ‘Als ik niet gestoord word door uiterlijke dingen, schrijf ik zoo gaauw dat ik over twee dagen er niets meer van weet, dan lees ik hard op, en als iets vreemds, wat ik voor weinig tijds maakte, welnu dat komt mij dan dikwijls heel goed voor.’ (vw x, 61-62)

2.1.1.2. *Het nethandschrift*

Toen kwam de fase van het kopiëren. Op 19 oktober 1859 – zes dagen nadat hij de voltooiing van zijn boek gemeld had – had Dekker ‘70 bladzijden fijn schrift af, [...]’ (vw x, 82)¹⁰ Hij verwachtte dat er nog ‘circa 170’ bij zouden komen. Meer dan veertien of zestien bladzijden per dag kon hij niet schrijven: ‘dan ben ik bijna blind, en heb kramp in de vingers.’ (vw x, 82) Dekkers berekening blijkt zeer nauwkeurig te zijn geweest: hij had uitgerekend dat hij op ongeveer 240 pagina’s zou uitkomen, het bewaard gebleven nethandschrift telt er 239.

---

⁹ Zie hiervoor Bijlage III.

¹⁰ Pagina 70 van het nethandschrift correspondeert met hoofdstuk VII, r. 165-209.

Dekker dacht zijn kopieerwerk op 1 november te kunnen afronden; later stelde hij die verwachting enigszins bij: 'Ik schrijf zoo hard als ik kan, en hoop (zoo als ik gezegd had) klaar te komen op maandag avond [= 31 oktober 1859, AKV] met *overschrijven*. Maar ik moet het nauwkeurig en meer dan eens overzien en verbeteren voor den druk, dus kan ik het den volgenden dag niet verzenden.' (Brief aan Tine van 27 oktober 1859; vw x, 84-85). Inmiddels was hij gekomen tot pagina 182, dat wil zeggen tot de toespraak van dominee Wawelaar tot Frits in hoofdstuk XVI. (vw x, 86) In dezelfde brief van 27 oktober vroeg Dekker zijn vrouw hem het versje van 'Mein Kind da schlägt die neunte Stunde, hör!' op te sturen, waarvoor hij op p. 160 van het nethandschrift een plekje had opengehouden.¹¹

In zijn volgende brief aan Tine, van 29 oktober 1859, zette Dekker het verslag van zijn vorderingen voort: 'Je moet weten dat er in mijn boek iets voorkomt [...] van iemand die zich zoo bezwaart omdat hij ruw en hard is geweest tegen iemand die hij lief heeft en dat schreef ik juist van morgen over.' (vw x, 94) Dit moet wel betrekking hebben op p. 191-192 van het nethandschrift (vgl. hoofdstuk XVII, r. 239-255), waar het gaat over Saïdjah, die zich herinnert hoe hij Adinda de schuld gaf van de verloren vlieger-weddenschap. In deze brief was er voor het eerst sprake van dat Dekker noten aan zijn roman wilde toevoegen (vw x, 95); het zouden noten moeten worden 'voor maleische *uitdrukkingen* die het publiek niet verstaat.' (vw x, 100) Dit plan wordt (op dit moment) echter niet gerealiseerd: op 2 november 1859 deelde Dekker zijn vrouw mee dat hij zijn werk zal laten inbinden en naar haar zal opsturen, maar 'zonder de noten want ik kan niet meer schrijven. ik heb mijne oogen totaal bedorven.' (vw x, 99) Uiteindelijk werd het manuscript op 5 november 1859 ingebonden en met 'van Gent' verstuurd naar Tine, die op dat moment bij Jan Douwes Dekker in Brummen verbleef. (vw x, 100)

Dekker was zich ervan bewust dat zijn nethandschrift nog onvolkomenheden bevatte. Liefst liet hij het 'een maand liggen, om *daarna* het natezien maar dat kan nu niet, wat jammer is want ik heb oogenblikken dat ik zoo stomp ben dat ik zeker weet dat mij fouten zullen ontsnappen.' (In een brief aan Tine van 27 oktober 1859; vw x, 85). De armoedige omstandigheden waarin hij verkeerde, maakten dat echter onmogelijk.

Tine en Jan Douwes Dekker hadden kennelijk ook bepaalde fouten in het manuscript opgemerkt en Dekker daarover geschreven. Deze schreef namelijk op 11 november 1859 aan zijn vrouw: 'Ja zeker zijn er schrijffouten in, want mijne oogen waren zoo gek dat ik dikwijls alle

---

¹¹ Zie verder paragraaf 2.1.7.1.

drie vier woorden moest opstaan. Het is heel goed dat Jan die verbetert.’ (vw x, 103)

In één geval is dit – voorzover kan worden nagegaan – inderdaad gebeurd. Dekker had instructie gegeven een bepaalde fout in het manuscript te verbeteren: ‘Ik heb gezien dat ik zeg in het hoofdstuk volgende op de geschiedenis van Saïdja. [sic] uwe Saïdjah (tweemaal geloof ik) haal die *e* door, of in den 4ⁿ naamval uwen of uw’ Saïdjah.–’ (vw x, 111; in een brief aan Tine van 14 november 1859). Het betrof de zin: ‘*omdat* de inlander niet is als uwe *Saïdjab*’ (manuscript: p. 205, r. 22; leestekst: hoofdstuk xvii, r. 769-770). De ‘e’ in ‘uwe’ is inderdaad doorgehaald, in zwarte inkt, die nauwelijks verschilt van de inkt waarmee Multatuli had geschreven. Deze ingreep van Jan Douwes Dekker of Tine is zo weinig specifiek dat er geen conclusies aan kunnen worden verbonden voor andere correcties in het manuscript.

2.1.1.3. *Onderhandelingen met de regering*

Tijdens de fase van het kopiëren en ook nog daarna speelden twee kwesties, die onderling nauw samenhangen: de vraag aan wie Dekker zijn *Havelaar* zou opdragen en de onderhandelingen met de regering. Aanvankelijk had Dekker zijn roman aan Tine opgedragen. (vw x, 73) Hij veranderde echter van mening: ‘onder het overschrijven is mij iets anders in den zin gekomen! Het is om mijn boek niet optedragen aan U, zoo als mijn plan was, maar aan *den Koning*, en om daartoe eerst (onder aanbieding van het manuscript) *verlof* te vragen. Dat wil zeggen (*onder ons*) dat men mij dat verlof niet geven zal, maar mij liever als resident naar Indie zendt. Want het boek *ZAL* schandaal maken.’ (Dekker aan Tine, 27 oktober 1859; vw x, 86). In een volgende brief kwam hij op zijn plan terug: ‘Maar nu het delicate punt. Als men komt met een boek met de vraag “wil je dat afkopen?” dat is chantage, afzetterij. Dat is dus de bedoeling niet. Ik heb mijn boek geschreven met een dubbel doel: namelijk verbetering van den boel in Indie, en herstel van mijne positie. [...]

Doch dat dubbele doel kan bereikt worden door zamengaande maatregelen, namelijk een hoogst-eervolle benoeming van mij met eene gepubliceerde considerans dat Z.M. mijne wijze van handelen approuveert, en die van het toenmalig bestuur desavoueert.’ (Dekker aan Tine, 11 november 1859; vw x, 101). Om een en ander voor elkaar te krijgen wilde hij Van Hasselt en Van Lennep inschakelen.¹² Juist op datzelfde moment nam Van Hasselt contact op met de minister van Koloniën, Jan Jacob Rochussen. In een vertrouwelijke brief van 11 november 1859 schreef hij de minister iemand gesproken te hebben aan wie de *Ha-*

---

¹² Bedoeld zijn W.J.C. van Hasselt en Jacob van Lennep; Dekker was met hen in contact gekomen via de Orde der Vrijmetselaars.

velaar was voorgelezen:¹³ [...] en zoo maar de helft waar is van hetgeen hij mij er van mededeelde, acht ik het allerwenschelijk dat de uitgave worde verhinderd.’ (vw x, 105) Op 19 november ontmoette Van Hasselt Jan Douwes Dekker, met wie hij afsprak dat men Dekker zou voorstellen zijn roman aan de koning of aan minister Rochussen te zenden. Bij datzelfde bezoek stelde Van Hasselt Jan Douwes Dekker een afschrift van een brief van Van Lennep van 18 november ter hand. Die brief was gericht aan Van Hasselt, maar tevens bestemd voor Dekker. Er stond in dat Van Lennep zeer enthousiast over Dekkers werk was en van mening was dat het – onder zekere voorwaarden – gepubliceerd zou moeten worden. Hij zou zelfs bereid zijn om de auteur bij dat laatste behulpzaam te zijn: ‘Ik zie er alzoo geen kwaad in, neen in tegendeel veel goed, dat het boek uitkome; alleen zou ik in bedenking geven, de *data* en het *slot* weg te laten. [...] Ook moet hij zoo dwaas niet zijn, het boek *voor niet* te geven. Ik maak mij sterk hem behoorlijke voorwaarden te bezorgen, indien hij mij daaromtrent *carte blanche* wil geven.’ (vw x, 117-118) Van Lennep speelde dubbel spel. Hij had namelijk overwogen – zo blijkt uit een tweede brief aan Van Hasselt, eveneens van 18 november, maar nu niet bestemd voor Dekker – om minister Rochussen te adviseren Dekker een post aan te bieden onder voorwaarde dat de roman niet gepubliceerd zou worden. Omdat hij niet verwachtte dat Dekker een dergelijk aanbod zou accepteren, had hij dat voornemen niet uitgevoerd. Op verzoek van Van Hasselt richtte Van Lennep toch een waarschuwendende brief aan de minister van Koloniën. (vw x, 119 en 120) Deze antwoordde dat hij een onderzoek naar Dekker had laten instellen: ‘Valt dit gunstig uit, dan zal ik eene pooging doen om hem te helpen – Natuurlijk dat hij in dat geval niet schrijft – wiens brood men eet, wiens woord men spreekt.’ (vw x, 130)

Van Lenneps taxatie was overigens niet juist: Dekker stond wel degelijk open voor onderhandelingen over het al dan niet publiceren van zijn boek. Zonder dat er nog sprake was van werkelijke onderhandelingen, stelde hij zijn eisen steeds hoger. Op 27 oktober 1859 had hij het tegenover Tine nog over een residentschap (vw x, 86), op 20 november stelde hij de volgende condities:

- ‘1. resident op Java. Speciaal Passaroeang om mijne schulden te betalen.
2. Herstel van *diensttijd* voor t pensioen.
3. Een ruim voorschot.
4. Ned: leeuw.’ (vw x, 122)

Eind november 1859 kwam er van de zijde van het ministerie een concreet voorstel. G.L.J. van der Hucht, een familielid van Tine en een

---

¹³ Van Hasselts ongenoemde zegsman moet toneeldirecteur J.E. de Vries zijn geweest. Deze had Dekker op 30 oktober 1859 in Brussel bezocht en bij die gelegenheid had Dekker hem voorgelezen uit de *Havelaar*. (vw x, 98)

kennis van Dekker uit Indië, bood hem namens minister Rochussen een betrekking in de West aan. (vw x, 137) Dekker zelf dacht inmiddels aan een lidmaatschap van de Raad van Indië, het hoogste adviserende lichaam in Nederlands-Indië. (vw x, 138) Rochussen schreef hierover aan Van Lennep dat hij ten aanzien van Oost-Indië niets kon doen, aangezien dat viel onder de bevoegdheden van de gouverneur-generaal; een lidmaatschap van Dekker van de Raad van Indië kon hij niet serieus nemen. (vw x, 149)

Uit de documenten valt niet op te maken of – en hoe – de onderhandelingen zijn afgerond. Op 22 december 1859 blijkt het aanbod van een betrekking in de West nog steeds geldig te zijn (vw x, 177); aan het begin van 1860 echter zijn de onderhandelingen kennelijk van de baan. Dekker en Van Lennep zijn dan bezig met het gereed maken voor de druk van *Max Havelaar*. Toch blijkt Dekker ook dan de gedachte aan een mogelijke regeling, waarbij hij in ere hersteld zou worden en zijn boek ongedrukt zou blijven, nog niet volledig te hebben opgegeven. In een rekest aan koning Willem III, gedateerd 18 januari 1860, vroeg hij aandacht voor zijn zaak. Hij vermeldde het aanbod van Rochussen en liet weten dat te hebben afgewezen. (vw x, 193-198) Dekker zag er geen bezwaar in een beroep op de koning te doen, terwijl men al begonnen zou zijn met de produktie van de roman: ‘Als de Koning eindelijk mogt willen tusschenbeide komen moet die tusschenkomst toch van genoeg waarde wezen om de schadeloos stelling voor reeds gedane moeite en kosten tot eene kleinigheid te maken.’ (vw x, 199) Het zou een niet bestaand probleem blijken te zijn: de koning liet het rekest onbeantwoord.

2.1.1.4. *Voorbereidingen publikatie*

Naar aanleiding van een vraag van Tine, had Dekker haar op 14 november 1859 geantwoord: ‘Ik spreek over publieke zaken. Ik moet jaartallen noemen, omdat ik officieele afschriften geef, en omdat er opstand in de Lampongs is, en die kan ik niet willekeurig 20 jaar verplaatsen. Ik spreek dus van publieke zaken, in een bepaald jaar. Kan ik het nu helpen dat ieder op zijn vingers kan narekenen wie de personen zijn die in dat jaar die betrekking vervulden? Is dat mijne schuld? Ik moest aan het publiek toonen, dat ik niet iets uit de lucht greep. Ik had *ware*, te *constateeren* zaken te verhalen, en dan moet men plaats en tijd noemen.’ (vw x, 113) Dit zou een belangrijk thema blijken te worden in het voorjaar van 1860, de maanden waarin Van Lennep Dekkers nethandschrift gereed maakte voor de druk. Aanknopen bij zijn brief van 18 november 1859 (vw x, 117-118), formuleerde Van Lennep nogmaals zijn bezwaren tegen de ‘*data* in ’t Boek, die er iets hybrijdisch van maken en – aanleiding tot een proces wegens *diffamatie* zouden kunnen geven.’ (In een brief aan Dekker, van 10 januari 1860; vw x, 186). Per ke-

rende post antwoordde Dekker: 'Moet *Max H.* zijn *staart* missen? 't Is er meê als de paradijsvogel. Het heele dier is om dien staart geschapen.

[...].

Juist, het weglaten der *data* maakt *M.H.* tot een *roman*. – *maar het is geen roman*. 't Is eene *geschiedenis*. 't Is eene *memorie van grieven*, 't Is eene *aanklagt*, 't Is eene *sommatie!*

En dat dit alles in den beginne op een roman *lijkt*, is slechts om 't ding verkoopbaarder te maken dan verwacht worden kan van iets *officieels*.' (vw x, 187) Kennelijk heeft Dekker zich tijdens zijn bezoek aan Van Lennep de dag daarna, waarbij enkele zakelijke afspraken werden gemaakt (vw x, 188), toch laten overtuigen. In ieder geval schreef hij in zijn brief van 12 januari 1860, waarmee hij het manuscript aan Van Lennep zond: 'Ik was bezig een paar gefingeerde namen voor de inl: hoofden optegeven en daar stuit ik weer op eene moeilijkheid. Het veranderen der namen van personen zou niets helpen zonder tevens de *plaatsen* anders te betitelen en dat zou het boek *onwaar* maken, en vat geven aan aanmerkingen. Wat ik zeg van *Lebak* zou niet *waar* zijn van eene andere afdeeling.' (vw x, 191) Zijn (voorlopige) conclusie luidde: 'Ik geloof waarachtig dat het best is de *plaatsen* bij den naam te noemen en de (trouwens weinige) eigennamen met puntjes aanteduiden.

Radhen Adhipatti...

Radhen Dhemang...

't Komt maar een paar malen voor, en het weglaten der *data* zou dan voldoende wezen.' (vw x, 191-192)

Hoewel het handschrift nu bij Van Lennep was, bleef Dekker betrokken bij het persklaar maken van zijn manuscript, al was het van uit de verte en zonder dat hij van details op de hoogte was. Van Lennep had hem op 23 januari 1860 geschreven dat hij bezig was 'Max H. te herlezen en met *roode* inkt, de noodige aanwijzingen te doen van hetgeen in blanko gelaten moet worden: zoo blijft uw h.s. ongeschonden. Ook veroorloof ik mij, hier en daar eene enkele korrektie in uw vaerzen, waar gij *ei* op *ij* laat rijmen. Dat moge in *Holland* rijmen, in *Friesland* en *Zeeland* rijmt het niet.' (vw x, 202)¹⁴ Dekker reageerde daarop met de opmerking: 'U zal wel meer te truffelen hebben dan de *ei*'s en *ij*'s.' (vw x, 203) In een brief van 31 januari ging Dekker, naar aanleiding van een concreet geval, nogmaals in op het probleem van het al dan niet noemen van feitelijkheden: '*Jang di Pertoean* = *hij die de baas is*, is de *titel* der

---

¹⁴ Deze uitspraak moet betrekking hebben op hoofdstuk III, r. 147-148 en r. 257 en 260. Multatuli had daar de rijmparen 'leide-ter zijde' en 'tijd-eenzaamheid'. Van Lennep maakte daarvan: 'wijdde-ter zijde' en 'jeugd-vreugd'. De opmerking over *Holland*, *Friesland* en *Zeeland* komt terug in de door Van Lennep aangebrachte noot van Droogstoppel in hoofdstuk VIII, r. 245-247. Het oorspronkelijke rijmpaar 'ontwijd-Majesteit' (hoofdstuk VIII, r. 216 en r. 218), naar aanleiding waarvan Van Lennep de bedoelde noot schreef, werd onveranderd door Van Lennep overgenomen.

battaksche hoofden. Men zegt onverschillig *Jang d.P.* of *de Jang di Pertoean van Mandheling*. Die verwisseling van een *titel* in een *naam* doet denken aan de Pharaonen. Dat was immers ook een titel? En wij zeggen: “Koning Pharao”. Zooals wij zeggen: buurman Jansen.

Er zijn dus vele *Jang di Pertoean's* te *Mandheling* geweest, en zijn opvolger zal ook dien titel dragen.

Als U de jaartallen gemaakt heeft tot 184-, 185-, etc, dan kan, denk ik, die titel blijven. Het zal wezen alsof men zeide: “de toenmalige regent (of *J.D.P.*) van Mandheling,” en als het ware tijdstip alzoo gemarkeerd blijft, wordt ook de identiteit van dien vriend mijns voorgangers te Natal [...] in 't midden gelaten.–

Ik hoop dat dit zoo geschikt kan worden want hoe eenvoudig het schijne ik kan geen anderen naam voor dat Battaksch hoofd opgeven. Nooit wordt het hoogste hoofd in die streek anders genoemd dan *J.d.P.* Ook in officiële stukken heet hij zoo, en ik zou voor “Sumatrasche Europeërs” tegen de lokale kleur zondigen door hem een anderen naam te geven.’ (vw x, 205-206) In volgende brieven, voorafgaand aan de verschijning van *Max Havelaar*, wordt, voorzover is na te gaan, deze kwestie niet meer aangesneden.

Van Lennep deed meer dan aangeven wat blanco gelaten moest worden en een enkele correctie in Multatuli's verzen aanbrengen; zijn ingrepen kunnen in de volgende categorieën worden ondergebracht:¹⁵

a. het verbeteren van schrijf- en spelfouten, bijvoorbeeld: ‘uitwijding’ wordt ‘uitweiding’ (hoofdstuk v, r. 147);

b. het aanbrengen van stilistische verbeteringen, bijvoorbeeld: ‘daartestellen’ wordt ‘tot stand te brengen’ (hoofdstuk v, r. 88);

c. het invullen van door Multatuli opengelaten plekken. Bijvoorbeeld: op p. 111 van het manuscript (leestekst: hoofdstuk xi, r. 135-136) had Multatuli alleen de maand van de terechtstelling van Maria Stuart genoemd en daarvoor een ruimte opengelaten. In potlood schreef hij erbij: ‘(invullen)’; Van Lennep schreef hier: ‘18^{den}’. In het fotokatern is een afbeelding van p. 111 van het manuscript opgenomen;¹⁶

d. het aanbrengen van een indeling in hoofdstukken, zo nodig in combinatie met aanduidingen als: ‘(door *Stern* opgesteld)’ of ‘Vervolg van het opstel van *Stern*’. Zie het fotokatern voor een afbeelding van p. 38 van het manuscript, waarop te zien is hoe Van Lennep het begin van hoofdstuk v aangaf;

e. het ontnemen van de actualiteit aan de roman, door het onherkenbaar maken van plaatsnamen en jaartallen. Op de hierboven genoemde afbeelding van p. 38 van het manuscript, het begin van het verhaal in In-

---

¹⁵ Zie ook G. Stuiveling, ‘Rondom het handschrift van de Max Havelaar’, p. 41-46, waar uitvoeriger op deze kwestie wordt ingegaan.

¹⁶ Zie ook paragraaf 2.1.7.1, waar hetzelfde geval nogmaals ter sprake komt.

dië, is te zien hoe Van Lennep zocht naar een geschikte manier om plaatsnamen als 'Lebak', 'Bantam' en 'Pandeglang' weer te geven; f. het inhoudelijk veranderen van de tekst met de bedoeling publieke figuren ongenoemd te laten. Een voorbeeld hiervan is afgedrukt in het fotokatern (p. 134 van het manuscript). Het betreft de passage in hoofdstuk XIII, r. 164-165 van de leestekst. Dekker had in zijn manuscript geschreven: 'De gouverneur generaal *Merkus* heeft hem eindelijk gelast mij naar *Batavia* te laten vertrekken.' Van Lennep veranderde dit in: 'Hij ontving eindelijk last van hooger hand, mij naar *Batavia* te laten vertrekken.'

Behalve de tekstuele problemen waren er ook zakelijke kwesties te regelen. Van Lennep had gezorgd voor een uitgever: Joost de Ruyter in Amsterdam. Deze had ook werk van Van Lennep zelf uitgegeven, onder andere diens toneelstuk *Een Amsterdamsche jongen of het Buskruitverraad in 1622* uit 1859.¹⁷ Op 11 januari 1860 waren Dekker en Van Lennep overeengekomen dat de laatste *Max Havelaar* zou laten drukken. Dekker zou, gedurende een half jaar, tweehonderd gulden per maand voorschot ontvangen op litterair werk.¹⁸ Op 23 januari 1860 verzocht Van Lennep Dekker het kopijrecht van *Max Havelaar* aan hem af te staan: 'Om nu met de Ruyter een kontrakt te kunnen maken, dien ik het bewijs te hebben, dat ik daartoe het recht heb. Noch hij noch eenig uitgever zal natuurlijk drukken, veelmin geld geven, zonder overdracht van 't Kopijrecht, en dat kan ik hem niet overdragen zonder te kunnen aantoonen dat ik het bezit. Wees daarom zoo goed mij, met het adres aan Sire, een stuk op Zegel (belgisch) te zenden, waarbij gij verklaart mij het kopijrecht over het werk getiteld enz: te hebben afgestaan en daarvoor te zijn voldaan naar uw genoegen.' (vw x, 202) Dekker willigde dit verzoek in; de acte waarin hij het kopijrecht over *Max Havelaar* aan Van Lennep overdroeg, is gedateerd: 25 januari 1860. (vw x, 204-205) Het contract tussen Van Lennep en De Ruyter werd vervolgens afgesloten op 4 februari 1860. Belangrijke punten waren dat Van Lennep op zijn beurt het kopijrecht afstond aan De Ruyter (artikel 1) en dat deze zich verbond *Max Havelaar* 'te zijne koste te doen drukken en uit te geven op zoodanige wijze en in zoodanig formaat als hem geschikt zal voorkomen.' (Artikel 2). Artikel 3 ten slotte regelde de financiële kant van de zaak: De Ruyter zou Van Lennep, zijn erven of rechtverkrijgenden jaarlijks 'de zuivere helft van de netto winst, welke de verkoop van het meergenoemde werk in het laatst vorige jaar mocht hebben opgebracht [...]' uitkeren. (vw x, 209; het volledige contract op p. 209-210).

---

¹⁷ Zie de bibliografie in: M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*. Amsterdam, 1909. 2 dln.

¹⁸ Zie de kwitanties over de maanden februari-juni in vw x, 213, 215, 222, 228 en 244.

Eind april 1860 bedankte Dekker Van Lennep ‘voor al de moeite en zorg aan M.H. besteed. Ik ben er regt grootsch op, en ’t is jammer dat ik het niet vertellen mag. Het zou eene mooie reclame wezen: “de Heer J. van Lennep curavit”’. (vw x, 223) De dankbetuiging wekt de indruk dat de roman op dat moment – 24 april 1860 – gereed was. Er is dan ook sprake van presentexemplaren (vw x, 223) en – drie dagen later – van recensie-exemplaren (vw x, 224). De veertiende mei 1860 geldt als de datum, waarop *Max Havelaar* in de handel kwam.¹⁹

2.1.2. *Ontstaansgeschiedenis van de eerste druk; het conflict Douwes Dekker-Van Lennep*

‘Ik heb mijn Max, ik heb mijn Max!’ Zo begon Dekker zijn brief aan Van Lennep, waarin hij deze nogmaals bedankte voor zijn goede zorgen. (15 mei 1860; vw x, 229). Dekker had, zo vervolgde hij, ‘een paar verbeteringen gezien waarvoor ik dankbaar ben. Die noot over ’t rijm (ijd, eid, &) vind ik heel aardig. Ik zocht begeerig naar meer. Maar al de vragen van Frits zie ik niet. Durfde *de R.* die niet drukken? Er is trouwens niet aan verloren.’ (vw x, 229)²⁰

In een volgende brief aan Van Lennep ging Dekker in op enkele andere tekstingrepen: ‘Hé, waarom hebt Gij mij laten zeggen dat ik den opvolger van *D.v.T.* niet kende? Of is dat een drukfout? Havelaar zegt: “ik ken zijn opvolger *te goed dan dat ik van hem iets verwachten zou*” En Havelaar had reden tot dat zeggen... il était payé pour cela!

Ook zie ik dat Gij Mad *Scarron* veranderd hebt in Mad *Geoffrin* Ik dacht terstond dat ik het mis had, en ik wil het nòg wel gelooven maar juist voor een paar dagen vond ik die oude aardigheid van een “recit pour un rôti” in een feuilleton toegeschreven aan Mad *Scarron*. Maar dat doet er niet toe.

Met Marie Stuart in den *tower* schijn ik ook in de war geweest te zijn. – Ik heb geen enkel boek om eens iets nateslaan.–’ (vw x, 233)²¹

Ook aan uitgever De Ruyter zond Dekker, de dag nadat hij zijn *Havelaar* had ontvangen, een bedankbrief: ‘Ik heb de eer UWED mededeelen dat ik de drie exemplaren van Max Havelaar behoorlijk heb ontvangen en dat ik UwelEdele zeer dankbaar ben zoowel voor dat geschenk, als voor de keurig nette uitvoering van het werk. Als het debiet evenredig is aan de zorg die ten koste is gelegd aan het toilet van ’t boek, ben ik dubbel tevreden.’ (vw x, 229)

---

¹⁹ vw x, 228. De eerste druk stond vermeld in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 17 mei 1860.

²⁰ De ‘noot over ’t rijm’ was toegevoegd door Van Lennep; zie het variantenapparaat, p. 268-269. De ‘vragen van Frits’ waren door Van Lennep geschrapt; zie het variantenapparaat, p. 396-397.

²¹ Zie voor de drie genoemde gevallen respectievelijk p. 443, p. 318 en p. 302 van het variantenapparaat.

Al snel sloeg Dekkers tevredenheid om in het tegendeel: het boek was te duur,²² het werd niet in de etalage van De Ruyters winkel geplaatst en er werden te weinig exemplaren naar Indië verzonden. De onvrede liep zo hoog op dat Dekker – die dacht aan een goedkope volksuitgave in een grote oplage (vw x, 299), iets waar Van Lennep en De Ruyter echter niets voor voelden – begin oktober 1860 het plan opperde het kopijrecht terug te kopen, zodat hij zelf kon uitmaken wat er met zijn boek zou gebeuren: ‘Er *moet* eene tweede editie van wezen, er *moeten* *Exx* naar Indie, het *moet* geannonceerd worden, en dat alles wil hij [De Ruyter, AKV] niet doen.’ (vw x, 324) Dan escaleert de zaak snel. Op 12 oktober 1860 stelde Dekker zich, in een brief aan Van Lennep, duidelijk en principieel op: ‘Ik heb mijn manuscript niet verkocht; ik heb met dankbaarheid uwe hulp aangenomen om het gedrukt te krijgen, – maar ik durf U vragen of het van den kant des boekhandelaars dien gij met de uitgave belast hebt, delikaat is mij zoo geheel buitentesluiten bij de overlegging hoe er meê gehandeld worden moet? De vraag is nu niet wat de eisch is voor andere werken. Ik wil daarvan geen verstand hebben; maar over de behandeling van M.H. kan en moet ik oordeelen. Dat regt is niet verkocht, noch betaald. Dat regt is niet te koop, en is niet te betalen.’ (vw x, 326) Dekker begon nu ook bezwaren te ontwikkelen tegen Van Lenneps tekstingrepen. In het deurwaardersexploit van 17 november 1860 staat vermeld dat Dekker zich ‘bezwaard’ achtte ‘door de [...] veranderingen in het manuscript gebragt.’ (vw x, 360) In Dekkers dagvaarding contra Van Lennep (14 december 1860) is zelfs sprake van ‘verminking van den tekst’. (vw x, 372)

Het conflict tussen Dekker en Van Lennep culmineerde in een proces, door de auteur tegen zijn vroegere weldoener aangespannen – eerst voor de Rechtbank in Amsterdam, daarna, in hoger beroep, voor het Gerechtshof in die stad. De Ruyter bleef bij deze beide processen – waarvan de inzet was het doen afleggen, door Van Lennep, van rekening en verantwoording – buiten schot, hoewel zijn naam wel voorkwam in het deurwaardersexploit van 17 november 1860. (vw x, 359-361) Beide malen werd Dekker in het ongelijk gesteld. (29 mei 1861 en 22 mei 1862)²³

---

²² De eerste druk, bestaande uit twee delen, kostte f4,-; dat gold ook voor de overige, door De Ruyter uitgegeven, drukken. Ter vergelijking: de latere drukken kostten respectievelijk:

1871: gebonden f2,90; ingenaaid f2,40; luxe-uitgave f7,50

1875: gebonden f2,90; ingenaaid f2,40

1881: gebonden f2,40; ingenaaid f1,90

De gegevens betreffende de prijzen zijn ontleend aan het *Nieuwsblad voor den boekhandel*.

²³ Zie hierover: I. Kisch, ‘Kanttekeningen tot het proces Douwes Dekker-Van Lennep.’ In: *Maatstaf* 17.XI (1970), p. 712-727, en, van dezelfde auteur, ‘Het advocatenbriefje in het conflict Douwes Dekker-Van Lennep.’ In: *Raster* 4.1 (1970), p. 38-59.

Alles bleef dus zoals het was: Dekker had geen zeggenschap over zijn eigen werk, noch over de inhoud, noch over de vorm waarin het zou verschijnen. Dat zou zo blijven tot en met de derde druk (1871).

Men kan zich afvragen waarom Van Lennep niets voelde voor Dekkers idee de *Havelaar* in een grote oplage en voor een bescheiden prijs te laten verschijnen. Diverse malen heeft hij zich daarover uitgelaten, misschien wel het duidelijkst in zijn *Brief aan den heer E. Donwes Dekker* (1862; afgedrukt in vw x, 560-575): 'Heb ik het mijn plicht als Nederlander geächt, uw boek ter kennis te brengen van de machtigen, de verstandigen en beschaafden onder onze Natie, hier en in Indiën, ik zou rekenen dien plicht overtreden, ja, verraad jegends mijn Vaderland gepleegd te hebben, indien ik uw boek had doen strekken, om 't schuim dier Natie, hier en in Indiën, in beweging te brengen, om den moorddolk te doen wetten en de fakkel der vernieling te doen zwaaien en rampen zonder tal over het land mijner geboorte te storten.' (vw x, 572)

Eén aspect van de kwestie van het kopijrecht moet nog vermeld worden.²⁴ Van Lennep en De Ruyter waren, zoals hierboven bleek, in hun contract overeengekomen dat zij jaarlijks de netto winst, behaald op de verkoop van *Max Havelaar*, zouden delen. Meer dan eens had Van Lennep te kennen gegeven dat hij bereid was zijn aandeel in de winst aan Dekker af te staan, mits deze zou verklaren dat Van Lennep niet – zoals Dekker meermalen had beweerd – had gespeculeerd op het boek. (vw xi, 234-235) Dekker had dit steeds geweigerd, maar vroeg – door de nood gedrongen – Van Lennep op 1 oktober 1863 toch hem 'alsnog in het bezit te willen stellen van de gelden welke zyn overgewonnen op het door Uhoogedelgestrengere gereserveerde gedeelte van den Max Havelaar.' (vw xi, 234) Van Lennep reageerde positief. Nadat Dekker schriftelijk de verlangde verklaring had afgelegd (vw xi, 235-236), ontving hij de halve netto winst over de verkoop van zijn boek in de periode mei 1860 – juni 1863. (De jaarlijkse afrekendatum was in het contract vastgesteld op uiterlijk 1 juli). Het ging om de volgende bedragen:

– mei 1860 – juni 1861	f 1794,87
– juli 1861 – juni 1862	f 398,16
– juli 1862 – juni 1863	f 144,38 (vw xi, 238) ²⁵

De volgende jaren kreeg Dekker de volgende bedragen uitbetaald:

– juli 1863 – juni 1864	f 65,47 (vw xi, 339)
– juli 1864 – juni 1865	f 65,56 (vw xi, 499)

---

²⁴ Zie hiervoor ook mijn artikel 'Een onbekende druk van "Max Havelaar" uit de negentiende eeuw.' In: *De nieuwe taalgids* 78.IV (1985), p. 330-340.

²⁵ De bedragen zijn overeenkomstig de door Mimi vermelde gegevens. Dekker ontving niet het volledige bedrag. Van Lennep had namelijk f 1200,- (naar zijn zeggen 'Voor den Max Havelaar betaald') en f 82,65 ('Aan uitschotten van het gevoerde proces') van het door De Ruyter betaalde bedrag afgetrokken, zodat er voor Dekker een saldo van f 1054,76 overbleef.

– juli 1865 – juni 1866	f 125,00 (vw XI, 614)
– juli 1869 – juni 1870	f 110,83 (vw XIV, 154) ²⁶
– juli 1870 – juli 1871	f 1086,56 (vw XIV, 598)

Bij dit overzicht moeten twee opmerkingen worden gemaakt. Over de periode juli 1866 – juni 1869 zijn geen gegevens bekend. Een passage uit een brief van 30 mei 1870 van Dekker geeft een indicatie: ‘de Havelaar [...] heeft me, hoe gesmoord ook, en zonder volksuitgave! – duizenden opgebracht. Ik kan niet zeggen hoeveel, maar nog altyd ontvang ik jaarlyks eene afrekening [...] van $\pm f 100$.’ (vw XIV, 105) De afrekening over 1869 – 1870 ondersteunt Dekkers uitspraak.

De samenstelling van het bedrag over 1870 – 1871 is niet geheel duidelijk: duizend gulden of iets minder is waarschijnlijk afkomstig van de verkoop van het kopijrecht. Dit was op een veiling op 27-28 oktober 1870 verkocht voor f 2000,-; volgens het contract was de helft van de netto opbrengst voor Van Lennep of voor zijn nabestaanden.²⁷ Het is aannemelijk dat de erven-Van Lennep dit bedrag aan de auteur hebben afgestaan. De rest van het bedrag – f 86,56 of iets meer – zou dan een afrekening zijn over de verkoop van het boek.

2.1.3. *Ontstaansgeschiedenis van de tweede druk en van de dubbeldruk*

De overgeleverde documenten bevatten slechts weinig gegevens, die enig inzicht kunnen verschaffen in de ontstaansgeschiedenis van de tweede druk. Het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 8 november 1860 meldde dat het eerste deel van de roman verschenen was; het tweede deel werd aangekondigd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 22 november 1860.

Lange tijd heeft men aangenomen dat het tot januari 1871 duurde voordat er weer een nieuwe druk van de *Havelaar* verscheen. Tussen 1860 en 1871 is er echter nog een druk verschenen, een zogenaamde dubbeldruk. Hiermee wordt bedoeld dat een uitgever zonder medeweten van de auteur en zonder het via de gangbare kanalen bekend te maken, een druk vervaardigt, die geheel of gedeeltelijk opnieuw gezet is. Omdat het gaat om een clandestiene, in de regel niet-gehonoreerde uitgave, wordt de originele druk tot in details gevolgd.²⁸

²⁶ Volgens de editeur van de *Volledige werken* is het niet volstrekt zeker dat dit geld afkomstig is van de verkoop van *Max Havelaar*.

²⁷ Meer over deze veiling in paragraaf 2.1.4; het betreffende artikel uit het contract in vw X, 210.

²⁸ De term ‘dubbeldruk’ wordt in verschillende betekenissen gebruikt; vergelijk voor de hier aangehouden betekenis: *Warum Klassiker? Ein Almanach zur Eröffnungsedition der Bibliothek deutscher Klassiker*. Herausgegeben von G. Honnefelder. Frankfurt a.M., [1985]. Zweite Auflage, p. 321, en: H. Kraft, *Editionsphilologie*. Mit Beiträgen von J. Gregolin, W. Ott und G. Vonhoff. Unter Mitarbeit von M. Billmann. Darmstadt, [1990], p. 52 en p. 224. Zie over de dubbeldruk mijn artikel: ‘Een onbekende druk van “Max Havelaar” uit de negentiende eeuw.’

Deze accuratesse in details is kenmerkend voor de door De Ruyter uitgebrachte dubbeldruk van *Max Havelaar*: het is een exacte kopie, op het eerste gezicht niet van de ‘echte’ tweede druk te onderscheiden.²⁹ Het bestaan van deze dubbeldruk roept vragen op: welk motief kan De Ruyter gehad hebben om op clandestiene wijze een nieuwe druk te laten verschijnen en wanneer moet die druk gedateerd worden?

Vaak speelden financiële motieven een rol: een schrijver hoeft immers niet betaald te worden over de verkoop van exemplaren van een druk, waarvan hij het bestaan niet kent. Dat is hier niet aan de orde. Hieronder zal blijken dat De Ruyter – naar we moeten aannemen – de halve netto winst óók bij de dubbeldruk uitbetaalde.

Een verklaring voor De Ruyters handelwijze zou kunnen liggen in Dekkers eerder geconstateerde ontevredenheid over de wijze van uitgeven van de eerste druk. Omdat Van Lennep en De Ruyter geen rekening wensten te houden met de opvattingen van de auteur, trachtte hij voor de rechtbank in het gelijk te worden gesteld. De Ruyter was bij dit proces buiten schot gebleven. Toch was hij degene, die volgens artikel twee van het contract bepaalde op welke wijze de *Havelaar* zou worden uitgegeven. (vw x, 209) Men kan veronderstellen dat hij – toen een derde druk noodzakelijk bleek en hij die wilde uitgeven in dezelfde uitvoering als de beide vorige – bevreesd was dat Dekkers toorn zich ditmaal tegen hem zou richten. In opspraak raken door voor de rechter gedaagd te worden, wilde de ‘fatsoenlijken boekverkooper’(vw x, 118)³⁰ niet, een goedkope volksuitgave van *Max Havelaar* wilde hij kennelijk ook niet, verkopen wilde hij natuurlijk wel. Het lijkt me niet onmogelijk dat dit een overweging is geweest toen De Ruyter besloot om een dubbeldruk te vervaardigen en deze onder de vermelding ‘tweede druk’ het licht te doen zien.

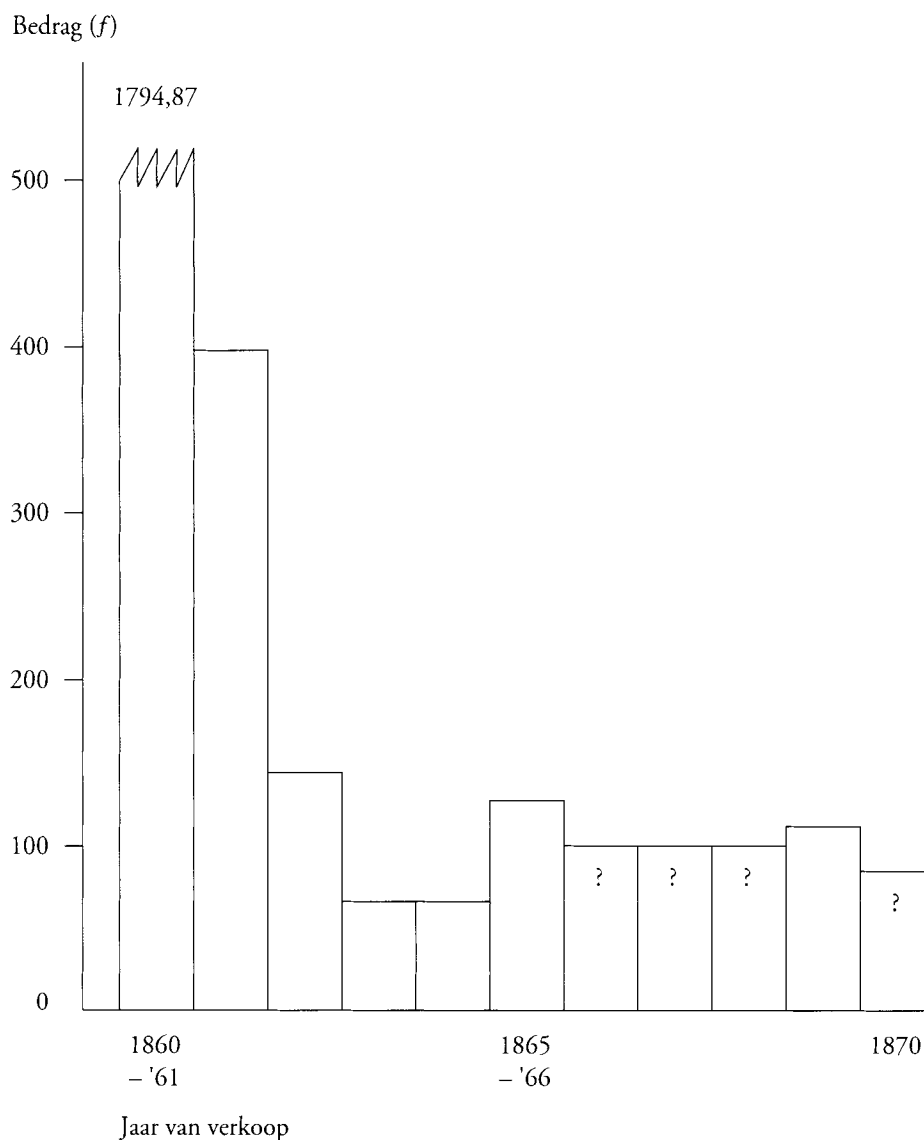
Deze dubbeldruk is na november 1860 en voor oktober 1870 (toen De Ruyter het kopijrecht verkocht) verschenen. Er zijn geen gegevens bekend, die deze datering kunnen preciseren. Er is echter het materiaal betreffende de bedragen die Dekker ontving over de verkoop van zijn boek. (Zie paragraaf 2.1.2). Uitgezet in een grafiek leveren deze gegevens het volgende beeld op:

---

²⁹ Zie voor de vraag welke exemplaren de tweede druk representeren en welke de dubbeldruk paragraaf 2.1.7.4.

³⁰ Over het ‘karakter’ van uitgeverij De Ruyter is mij niets bekend. Onderzoek in het archief van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (VbbB) leverde niets op. Ook A.C. Kruseman biedt in zijn *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam, 1886-1887. 2 dln., geen informatie op dit punt.

Overzicht van de betalingen aan Multatuli over de verkoop van *Max Havelaar*

Behalve over de aan Dekker uitbetaalde bedragen zijn er ook enkele gegevens bekend over de oplagecijfers van de verschillende drukken. De eerste druk verscheen in een oplage van 1300 exemplaren. (vw x, 337 en 409) Over de oplage van de tweede druk is geen exact getal bekend. Volgens Funke, de uitgever van de vierde druk, waren er sedert de eerste uitgaven van *Max Havelaar* minstens zeventuizend exemplaren verkocht. (vw xvi, 444)³¹ We moeten aannemen dat hij doelde op de eerste

³¹ Funke noemde dit aantal in een brief van 5 maart 1874. Dat het hier om een schatting gaat, blijkt uit een opgave van enkele jaren later, waarin hij sprak van 8 à 9000 exemplaren voor de eerste drie drukken. (24 september 1880; vw xx, 504)

drie drukken. De derde druk van 1871 telde 5000 exemplaren.³² De tweede druk zou dan minstens zevenhonderd, misschien twaalfhonderd exemplaren hebben geteld.

Wanneer men bovenstaande gegevens combineert, blijkt dat de verkoop van de ongeveer tweeduizend exemplaren van de eerste en tweede druk een totaalbedrag van zo'n drieduizend gulden zou hebben opgeleverd, zijnde de *halve* netto winst.³³ Dit komt neer op $\pm f1,50$ per verkocht boek; de totale winst zou dan $\pm f3,-$ per verkocht boek zijn geweest en dat terwijl de verkoopprijs vier gulden was. Een dergelijke hoge winst lijkt uiterst onwaarschijnlijk. De oplage van de eerste drie drukken van *Max Havelaar* zal dus groter geweest zijn dan de door Funke genoemde zevenduizend exemplaren. Ook hij was niet op de hoogte van het bestaan van de dubbeldruk en kon de oplage daarvan dus niet meerekenen. Op grond van deze veronderstelling moeten we aannemen dat De Ruyter ook de verkochte exemplaren van de dubbeldruk met Van Lennep/Douwes Dekker heeft afgerekend. Dat hij uit financiële motieven gehandeld zou hebben, wordt zo onwaarschijnlijk.

De grafiek waarin de bedragen over de verkoop van *Max Havelaar* zijn afgebeeld, vertoont in het begin het te verwachten beeld: kort na de verschijning zijn er zeer veel boeken verkocht, daarna vermindert de belangstelling van het publiek geleidelijk aan. De stijging halverwege de grafiek is opmerkelijk: de betaling over de periode juli 1865 – juni 1866 laat bijna een verdubbeling zien ten opzichte van de beide voorgaande jaren. Veelbetekenend is ook Dekkers opmerking in oktober 1866 dat de tweede druk, voorzover hem bekend, niet is uitverkocht: 'ten minste ik ontvang altijd van de Ruyter de Exemplaren, die ik hem aanvraag.' (vw XI, 707) Dit zou betekenen dat – terwijl de 1300 exemplaren van de eerste druk binnen een half jaar uitverkocht waren – de zeven- tot twaalfhonderd exemplaren van de tweede druk toereikend zouden zijn geweest voor de periode van ruim tien jaar tussen de tweede en de derde druk. Dat is niet erg aannemelijk. Na de verdubbeling in de periode juli 1865 - juni 1866 blijven de uitkeringen, voorzover we kunnen nagaan, constant op een relatief hoog niveau. Het lijkt daarom niet onmogelijk dat de dubbeldruk eind 1865, begin 1866 gedateerd moet worden.

---

³² Aldus een mededeling in de veilingcatalogus van Funke uit 1880: *Catalogus van ongebonden boeken, bestaande uit vele belangrijke fondsartikelen, uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke, te Amsterdam, [...]*, p. 25.

³³ In dit globale bedrag is rekening gehouden met een gemiddelde opbrengst van $f100,-$ per jaar in de jaren juli 1866 – juni 1869; van de uitkering over juli – oktober 1870 is $f1000,-$ afgetrokken, zijnde de vermoedelijke afrekening over de verkoop van het kopijrecht.

2.1.4. *Ontstaansgeschiedenis van de derde druk*

In de bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (VbbB) bevindt zich een exemplaar van de catalogus met aantekeningen in handschrift van de veiling, waarop het kopijrecht van *Max Havelaar* werd verhandeld.³⁴ De veiling vond plaats op 27 en 28 oktober 1870. Op p. 23 van de catalogus staat vermeld: '40 Havelaar (Max), of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij, door Multatuli, 2e druk, 2 deelen gr. 8vo. f 3,20 30 Ex. los. met omslagen.' In de linkermarge is het getal '40', waarmee het aantal resterende exemplaren werd aangeduid, doorgehaald en vervangen door '22'. De juistheid van deze verandering wordt bevestigd in het bijvoegsel bij de catalogus. Hier staat vermeld (p. 7): 'Van dit artikel [*Max Havelaar*, AKV] [...] zijn nog slechts 22 ex. voorhanden.' Het *Algemeen handelsblad* van 30 oktober 1870 vermeldde dat 'de laatste 22 exemplaren van Multatuli's *Max Havelaar*, met het recht tot herdrukken, [waren] verkocht aan den heer K.H. Schadd alhier, voor de som van f 2000.' (vw XIV, 218)

Waarom De Ruyter het kopijrecht te koop aanbood, is onbekend; evenmin valt er iets te zeggen over de beweegredenen van Schadd voor zijn aankoop.

Al na anderhalve maand kwam uitgever Schadd met een aanbiedingsbericht en een uitgeverscirculaire inzake *Max Havelaar*. (vw XIV, 270-271) Hierin was sprake van 'eene goedkoope uitgaaf in *klein formaat* (waarnaar reeds zoo lang in alle oorden van ons land verlangd werd) [...]'. De prijs voor particulieren was, blijkens de circulaire, f 2,40; gebonden kostte het boek f 2,90. In januari 1871 kwam de derde druk in de handel.³⁵ De auteur zelf was in dit alles niet gekend. Al was het boek goedkoper geworden, inhoudelijk was er niets veranderd: de tekst met de ingrepen van Van Lennep was ongewijzigd herdrukt. Bitter schreef Dekker: 'Uit de courant verneem ik dat m'n Ideën en de Havelaar herdrukt zyn. In elk beschaafd land krygt een auteur daarvan berigt. Men vraagt hem correctie, noten, ophelderingen. In Holland hoeft dat niet. En ze zouden me uitlachen als ik klaagde.' (vw XIV, 405)

---

³⁴ *Catalogus van ongebonden boeken, bestaande uit belangrijke fondsartikelen, alsmede van een aantal koperen platen enz., meereendeels nagelaten door wijlen den heer Gerrit Dirk Bom, Boekhandelaar te Amsterdam [...]*. Amsterdam, 1870. Signatuur: fv 231¹. De catalogus bevatte naast de fondsartikelen van Bom ook 'kopyen van andere gerespecteerde firma's', in dit geval dus van J. de Ruyter.

³⁵ Zie het bericht in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 20 januari 1871; afgedrukt in vw XIV, 389.

2.1.5. *Ontstaansgeschiedenis van de vierde druk*

2.1.5.1. *Verkoop van het kopijrecht*

Het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 31 januari 1873 bevatte de mededeling dat K.H. Schadd, de uitgever van de derde druk van *Max Havelaar*, de resterende exemplaren van die druk en het kopijrecht had verkocht aan de heren Van den Heuvell en Van Santen te Leiden. (vw xv, 592)

G.L. Funke, de latere uitgever van de vierde druk, verschaftte in zijn brief van 6 maart 1873 aan Dekker enkele details over deze transactie: ‘Dezer dagen kocht (nog wel een mijner vrienden) van Schadd voor f2500.– het recht van kopij van Uwen Max en wel *enkel op de speculatie dat ik hem dadelijk een f500.– winst zou bieden!* – Nu, al was de som niet reeds exorbitant hoog, in dit geval zou ik toch nimmer een hooger bod doen, want op die manier zou men mij gaan verdenken van *coute qui coute* [sic] Uwe boeken te willen annexeren en daarnaar gaan cijferen! [...] De tegenw. eigenaar van Max is mijn “vriend” P. van Santen, firma vd Heuvell & van Santen te Leiden; [...]’ (vw xv, 662-663)

De firma Van den Heuvell en Van Santen heeft van het verworven recht geen gebruik gemaakt, maar het – een jaar later – doorverkocht en wel aan Funke. Deze schreef de auteur op 26 januari 1874: ‘Ik heb groot nieuws en wel dat het mij heden morgen na eindeloos veel geschrijf en getokkel gelukte het laatst overgebleven ex. van den derden druk van Uw Havelaar met het recht van herdruk te koopen voor de niet onbelangrijke som van f2100.–!’ (vw xvi, 396)³⁶ Hij verzocht hem ‘dat boek nog eens door te lezen en invullen³⁷ en te commentarieren waar dat noodig is?’ (vw xvi, 396) Zijn plan was om het boek in de zomer van 1874 te laten drukken en het tegen september van dat jaar uit te geven. (vw xvi, 526) Al snel zou echter blijken dat deze planning veel te optimistisch was: de vierde druk van *Max Havelaar* zou uiteindelijk pas in oktober 1875 verschijnen.

2.1.5.2. *Voorbereidingen vierde druk*

Op Funkes bericht dat hij het kopijrecht van de *Havelaar* had gekocht en Multatuli de gelegenheid bood zijn roman voor de eerste maal zelf klaar voor de druk te maken, volgde – voorzover kan worden nagegaan – geen enkele reactie. Na drie maanden informeerde Funke voorzichtig of Multatuli al begonnen was met de herziening. (vw xvi, 526) Toen ook daar geen reactie op volgde, concludeerde de uitgever dat er van

---

³⁶ In een brief van Funke van 5 maart 1874 aan Dekker is er sprake van een bedrag van f2000.–. (vw xvi, 444)

³⁷ Funke doelt hier op het ongedaan maken van Van Lenneps tekstingrepen, met name op de onherkenbaar gemaakte plaatsnamen en data.

een herdruk in de zomer van 1874 wel niets zou komen. (vw XVI, 569) Zijn bedoeling was nu om in november 1874 met drukken te beginnen, zodat het boek in januari van het jaar daarop zou kunnen verschijnen. (vw XVI, 677)

Ook dit plan zou niet worden verwezenlijkt, hoewel Dekker vanaf oktober 1874 hard aan het werk was: voortdurend werden er tussen Wiesbaden, waar Dekker woonde, en Nederland vellen kopij heen en weer gezonden. Zijn activiteit zou aanhouden tot begin februari 1875. Toen liet Funke Dekker weten dat 'de tekst haast afgezet' was; het wachten was op de tekst van de noten.³⁸ (vw XVII, 326) Dekker antwoordde een week later dat hij de noten de volgende dag hoopte af te maken. (vw XVII, 342) In de verwachting dat het werk nu spoedig voltooid zou zijn, liet Funke in maart 1875 een uitgeverscirculaire verschijnen, waarin hij de '4^e zeer vermeerderden druk' van *Max Havelaar* aankondigde; het boek zou – aldus de circulaire – 'in April of uiterlijk Mei' uitkomen. (vw XVII, 529)

Vanaf dat moment stagneerden de werkzaamheden. Multatuli slaagde er – ondanks herhaalde aansporingen van Funke – niet in zijn werk af te maken; naar zijn zeggen maakten de emoties die de herziening bij hem opriep, hem dat onmogelijk.³⁹ Funke trachtte de impasse te doorbreken en stelde Dekker voor de proeven en de gecorrigeerde kopij terug te sturen: hijzelf zou ze dan met de uiterste nauwkeurigheid nazien, zodat het drukken ten minste door zou kunnen gaan. Op de aantekeningen bij de hoofdtekst zou hij dan nog wachten. (vw XVII, 559) Dekker durfde het gevraagde echter niet te sturen uit angst dat er fouten in de kopij zouden blijven staan. (vw XVII, 573)

Na een laatste dringend verzoek – half april 1875 (vw XVII, 649-650) – stelde Funke Dekker op 23 juni 1875 een ultimatum: 'Heb ik vóór 15 Juli a.s. geen afdoend antwoord van U, dan geef ik de hoop op met U in relatie te blijven, en zal ik gedwongen zijn de zorg voor herdrukken Uwer werken zelf op mij te nemen [...]' (vw XVII, 741) Zou Dekker echter alsnog de tekst van de noten leveren en de laatste vellen corrigeren, dan was Funke bereid hem daarvoor f 500,- te betalen.⁴⁰

Het ultimatum had effect: de volgende brieven laten zien dat Dekker de herziening van de *Havelaar* weer ter hand nam. Begin augustus 1875 kwam er echter een nieuwe inzinking. Funke formuleerde opnieuw een ultimatum: '[...] dwing mij om Uzelfs wil toch niet om de afgedrukte

---

³⁸ Bedoeld zijn de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', die voor de eerste maal in de vierde druk gepubliceerd zouden worden.

³⁹ Zie bijvoorbeeld zijn brief aan Vosmaer van 29(?) januari 1875 in vw XVII, 307.

⁴⁰ Blijkens een financieel overzicht van Funke van 27 augustus 1875 is dat ook gebeurd. (vw XVII, 785)

bladen uit te geven met de slotverklaring dat ik de beloofde noten⁴¹ niet uit Uw pen heb kunnen wringen. Voor mij zou zulk een publicatie geldelijk nadeel berokkenen, doch wat moet men gaan denken van de macht die Ge over Uzelf oefent? Ik zal nu nog wachten tot 15 Aug. Heb ik dan geen levensteeken, dan ga ik in Gods naam alléén onder zeil.’ (vw xvii, 772)

Ook dit ultimatum was effectief: eind augustus 1875 kon Dekker zijn uitgever melden dat hij de laatste correctie naar de drukker had gestuurd. (vw xvii, 787)

2.1.5.3. *Werkwijze Multatuli voor de vierde druk*

Het feit dat de herziening van *Max Havelaar* zo veel tijd kostte, is niet uitsluitend te wijten aan de verlamdende invloed van de door de herziening opgeroepen emoties. Reden is ook dat Dekker de correctie van zijn werk zeer serieus nam, en zich tot in details bezighield met de verzorging van de tekst. Was dit in de regel al het geval, ditmaal kwam daar nog wat bij: ‘Ik denk dat dit wel de laatste maal zal zyn dat ikzelf ’n Havelaar korrigeer, en wou graag dat het ding na m’n dood heel korrekt was. dat heet: zoo korrekt als mogelyk, want korrektie is nooit gedaan.’ (vw xvii, 63)

Omdat Dekker en Funke hun zaken schriftelijk moesten regelen – Dekker woonde – zoals gezegd – in Wiesbaden, het boek werd in Utrecht gezet en gedrukt, terwijl Funke in Amsterdam woonde –, is er vrij veel bekend over de wijze waarop – wat Dekkers aandeel betreft – de vierde druk tot stand kwam. Verhelderend zijn ook twee algemene uiteenzettingen van Dekker, een aan het adres van Funke, van begin 1872, en een aan het adres van Waltman, uit september 1875. (Respectievelijk vw xv, 81-83 en vw xviii, 33-37). Op basis van dit materiaal kan de volgende vermoedelijke gang van zaken gereconstrueerd worden.

Men werkte per ‘vel’, door Funke ook wel ‘blad’ genoemd. Dit is een bij het zetten en drukken gebruikte eenheid, die in dit geval inhoudt dat elke bedrukte kant van het nog ongevouwen papier acht pagina’s bevat.⁴² Multatuli werkte – naar we moeten aannemen – met een gedrukte legger, waarin hij in handschrift aangaf welke wijzigingen moesten worden aangebracht.⁴³ Mogelijk bracht hij zijn wijzigingen aan op het laatste overgebleven exemplaar van de derde druk, dat Funke, samen

---

⁴¹ Funke moest zo’n verklaring wel geven omdat de hoofdttekst nootcijfers bevatte. Meer hierover in paragraaf 2.1.5.4.

⁴² Zie: H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*. Veenendaal, 1986. Nieuwe, herziene en vermeerderde uitgave, p. 38-39.

⁴³ Dit geldt alleen voor de hoofdttekst; zie voor de wijze waarop de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ tot stand kwamen paragraaf 2.1.5.4.

met het kopijrecht, had gekocht. Mogelijk bestond dit exemplaar uit al gevouwen, maar nog ongebonden, vellen. Ook is het mogelijk dat Dekker uitging van een al gebonden boek, waarvan de pagina's werden losgescheurd. In dat geval kan hij in principe elke druk van *Max Haveelaar* als basis gebruikt hebben, niet alleen de derde, maar ook een van de bij De Ruyter verschenen drukken.⁴⁴

Nadat Dekker zijn kopij verstuurd had, werd deze gezet. Hiervan ontving hij proeven in duplo. Eén proef, met correcties, ging terug naar de drukkerij; het tweede exemplaar diende als controlemateriaal voor Dekker zelf, want – aldus Dekker: 'Men moet een legger hebben, om met vorige correcties accoord te gaan.' (vw xv, 81) Kennelijk bracht hij ook in dit stadium van het produktieproces nog de nodige veranderingen aan. Er zijn althans klachten van de drukker over 'de massa extra correctie, die in elk blad voorkomt.' (vw xvii, 291)

Vervolgens ontving Dekker een revisieproef, eveneens in duplo. Ook hiervan ging er een met correcties terug naar de drukker en bleef er een ter controle bij de auteur.

In een volgend stadium ontving Dekker de gecorrigeerde revisie ter controle van de drukkerij.

Ten slotte wilde hij '*schoone* vellen' toegezonden krijgen, 'liefst terstond na 't afdrukken. Ik moet zien hoe alles na de laatste revisie, definitief gezet is.' (vw xvii, 182)

Een voorbeeld kan Dekkers consciëntieuze werkwijze illustreren. In oktober 1874 hield hij zich bezig met het zogenaamde Voorwerk van de roman: titelblad, de opdracht aan Tine met het citaat van De Pène en het motto, bestaande uit het 'Onuitgegeven Tooneelspel'. Funke had kennelijk een ontwerp voor de titelpagina gestuurd, want Dekker schreef hem op 21 oktober 1874: 'Voor en na uw *herziene* op den titel heb ik kommaas gezet. Anders is 't 4e herziene.–' (vw xvii, 56)⁴⁵ Een week later schreef Dekker het voorwerk extra te willen corrigeren: 'Wat die opdracht aan m'n beste vrouw aangaat, zal 't wel noodig zyn dat ik dat blaadje nog eens zie. t Zou gek zyn als er fouten waren in 't stuk van de Pène.' (vw xvii, 63) Acht maanden later hield hij zich weer met het voorwerk bezig. Men had, zonder zijn medeweten, een verandering aangebracht en Funke had voorgesteld het motto te laten vervallen.⁴⁶ Dekker zond zijn oude legger, zodat alles weer in zijn oorspronkelijke staat teruggebracht kon worden. Dat hield in: 'De opdracht aan m'n vrouw met franschen tekst op *recto*, en 't motto van Lothario *verso*. Dan

⁴⁴ Zie voor de vraag op welke druk de vierde druk vermoedelijk teruggaat paragraaf 2.1.7.6.

⁴⁵ Uiteindelijk kwam er te staan: 'Vierde Druk. Eerste door den auteur herziene uitgaaf.'

⁴⁶ Het is niet duidelijk of de verandering bestond uit het laten vervallen van het motto of dat er, behalve het schrappen van het motto, nog een andere wijziging was.

zal er op 't voor 't Voorwerk gebruikte *halfvel* een wit blaadje open blyven dat, meen ik, 't best vóór den franschen titel kan plaats vinden.' (vw xvii, 744) De kwestie werd afgesloten met Funkes verzekering dat het voorwerk weer in zijn oude staat zou worden hersteld. (vw xvii, 746)⁴⁷

2.1.5.4. *De 'Aanteekeningen en Ophelderingen'*

Al in de periode dat hij zijn nethandschrift vervaardigde, had Dekker het voornemen om noten aan de *Havelaar* toe te voegen. (vw x, 95) Hij dacht daarbij aan noten 'voor maleische *uitdrukkingen* die het publiek niet verstaat.' (vw x, 100) Het kwam er niet van: de eerste tot en met de derde druk verschenen zonder verklarende noten.⁴⁸

Toen Funke in januari 1874 eigenaar van het kopijrecht was geworden, verzocht hij Dekker zijn boek daar waar dat nodig was van commentaar te voorzien. (vw xvi, 396) Dekker ging op dat verzoek in en kwam toen voor het probleem te staan op welke plaats in het boek die toelichtingen afgedrukt zouden moeten worden. Kennelijk ging zijn voorkeur uit naar plaatsing achterin, dus na de tekst van de roman. Funke schreef hem namelijk op 22 augustus 1874: 'Ik geef U [...] ernstig in bedenking de noten op *Havelaar* niet achteraan, maar onderaan de blz. of tusschen den tekst met *iets* kleiner letter te plaatsen. Achter 't werk dunkt mij al zoo lastig mogelijk. Raadpleeg Uw eigen ondervinding maar eens als Ge een boek te lezen kreeg, waar Ge telkens iets achterin moest zoeken. Bleef dan niet 't meeste ongelezen?' (vw xvi, 677-678) Een maand later had Dekker nog geen beslissing genomen. (vw xvi, 737) Funke raadde hem vervolgens aan om korte noten onderaan de bladzijden te plaatsen; zou Dekker daarentegen enkele uitvoerige noten leveren, dan ging zijn voorkeur uit naar inlassen in de tekst of naar plaatsing achterin. (vw xvii, 24-25) Uiteindelijk nam Dekker een besluit: 'De reden dat ik zoo talmde [...] ligt in 't overdenken Uwer opmerking over de plaatsing der Noten. Ik heb 'n lystje van 124 stuks. En misschien komen er onder de Correctie nog by. *Dit*, en andere redenen doen my na lang overleggen besluiten ze achteraan te plaatsen. Uwe opmerking dat men ze dan niet leest is in 't algemeen waar. Maar ik hoop te zorgen dat men ze *wel* leest, en er zyn waarlyk oorza-

---

⁴⁷ Het voorwerk van de vierde druk, dat acht pagina's, d.w.z. een half vel, beslaat, ziet er als volgt uit: I. lijst van de door Funke uitgegeven werken van Multatuli. II. Vermelding drukker: 'Stoomdruk van J. VAN BOEKHOVEN te Utrecht.' III. Franse titel. IV. Blanco. V. Titelpagina. VI. Blanco. VII. (recto) Opdracht en citaat De Pène. VIII. (verso) Motto. Het voor deze editie gebruikte exemplaar uit de Koninklijke Bibliotheek (signatuur 197 E 20) mist de pagina's I en II.

⁴⁸ De Engelse vertaling van *Max Havelaar* door Nahuijs, uit 1868, bevat wel annotaties. Zie hiervoor paragraaf 2.5.6.

ken die *in den Havelaar* noten onder de blz. schadelyk maken. Ze bederven den indruk omdat ze vóór den tyd *Multatuli*, den *schryver* op den voorgrond stellen. Dit breekt de illusie. Men moet menen *Droogstoppel* en *Stern* te hooren.' (vw xvii, 35-36)

Bij de herziening van zijn roman had Multatuli op die plaatsen in de hoofdtekst waarbij hij een toelichting wilde geven of een polemische opmerking wilde maken, een nootcijfer geplaatst. De hoofdtekst werd gezet (vw xvii, 326) en gedrukt (vw xvii, 746) voordat Multatuli zijn noten geschreven had. Hij schreef ze natuurlijk niet, zoals de hoofdtekst, op basis van een gedrukte legger, aangezien de voorafgaande drukken geen noten bevatten. Multatuli moet voor zijn 'Aanteekeningen en Ophelderingen' dus handgeschreven kopij hebben geleverd; deze is niet bewaard gebleven.

Doordat hij zijn noten pas schreef nadat de hoofdtekst, inclusief nootcijfers, al afgedrukt was, had Multatuli zich vastgelegd en zijn manoeuvreerruimte tot een minimum beperkt. Dat bleek toen hij de met Funke afgesproken ruimte voor de noten – 2 à 3 vel, dat wil zeggen 32 à 48 pagina's – dreigde te overschrijden. Sommige kwesties – bijvoorbeeld de vertaling van een Maleis woord – konden met een halve regel worden afgedaan, andere daarentegen zouden veel meer ruimte vergen. (vw xvii, 747-748) Daarom stelde hij Funke voor hem te laten begaan en de intekenaars op de geplande uitgave die berekend was op 23 vel totaal, van hun bestelling te ontslaan. Zodra Funke kon berekenen wat het boek in zijn nieuwe omvang zou kosten, kon hij de intekening heropenen. (vw xvii, 753-754) Dit bleek niet mogelijk te zijn: Funke had, uitgaande van Dekkers eerdere berekening, allerlei maatregelen getroffen die niet ongedaan konden worden gemaakt. Er lagen bijvoorbeeld al sinds enkele maanden duizend gestempelde banden en drieduizend gelithografeerde omslagen klaar, alle berekend op een inhoud van 23 vel. (vw xvii, 756-757)

Dekker moest zich hier wel bij neerleggen. Doordat Funke de noten niet – zoals de bedoeling was geweest (vw xvii, 757) – in de tekstletter liet zetten, maar in een kleiner corps, kreeg Dekker iets meer ruimte tot zijn beschikking. (vw xvii, 771-772) Ten slotte kwam hij uit op 'vier bladzyden op vel 25.' (vw xvii, 787) De vierde druk bestond zodoende uit $24\frac{3}{4}$ vel: een half vel voorwerk, $20\frac{3}{4}$ vel tekst en $3\frac{1}{2}$ vel 'Aanteekeningen en Ophelderingen'.

Kort na de verschijning van het boek – op 19 oktober 1875 –, schreef Dekker aan Funke dat de binder zijns inziens 'niet zoo bar had hoeven te staan op de capaciteit van z'n bandjes. Of vergis ik my in de meening dat ze best $\frac{3}{4}$ of 1 vel meer hadden kunnen omvatten?' (vw xviii, 61). Het formaat van het boek vond hij 'wat klein', het papier had te weinig marge: 't Is nu zoo plankerig.' (vw xviii, 63) Ook waren hem twee fouten opgevallen: 'Jammer van die malle fout op blz. 387, waar 't woordje: Hy zeven regels te laag staat. Ook spyt me de fout op blz. 335.

Daar staat 1866 voor 1860. Hoe is 't mogelijk dat ik dit niet gezien heb!' (vw xviii, 63)⁴⁹

2.1.6. *Ontstaansgeschiedenis van de vijfde druk*

2.1.6.1. *Verkoop van het kopijrecht; voorbereidingen vijfde druk*

Op 8 november 1880 deelde Funke Dekker mee dat hij, vooral ter wille van zijn gezin, nog voor het einde van het jaar alle boeken uit zijn fonds wilde verkopen. De zaken namen hem te veel in beslag – Funke gaf ook nog een eigen krant uit, *Het nieuws van den dag* geheten – en mede daardoor kon hij de boeken uit zijn fonds niet zo exploiteren als zou moeten. Ook het kopijrecht van *Max Havelaar* zou, met de nog onverkochte exemplaren van de vierde druk, onder de hamer worden gebracht. (vw xx, 538)

De veiling vond plaats op 15 december 1880. De veilingcatalogus vermeldde dat er van de 5000 exemplaren van de vierde druk nog 215 over waren, waarvan 148 gebonden. De prijs was f1,92, in linnen f2,32.⁵⁰ Niet alle 215 aangeboden exemplaren werden ook verkocht: in sommige exemplaren van de fondscatalogus met aantekeningen in handschrift is het getal '215' doorgestreept en vervangen door '176'.⁵¹ Dit aantal stemt overeen met het aantal dat genoemd wordt in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 21 december 1880. (vw xx, 577)

De dag na de veiling lichtte Funke Dekker in over de uitslag: 'Uwe werken zijn gisteravond in veiling onder genoodigde boekverkoopers met graagte geannexeerd door de Uitgevers-Maatschap Elsevier, directeur J.G. Robbers te Rotterdam.

De collectie [...] was zeer rijk aan voorraad, maar bracht dan ook de eerbiedwaardige som op van f20.000.' (vw xx, 568) In zijn eigen exemplaar had Funke het exacte bedrag genoteerd: f20.078,14.⁵² Ditzelfde bedrag wordt ook genoemd in de eerder genoemde aflevering van het *Nieuwsblad voor den boekhandel*. (vw xx, 577)

Begin januari 1881 ontmoette Dekker zijn nieuwe uitgever, J.G. Robbers. Deze wilde de *Havelaar* herdrukken en had plannen voor een geïllustreerde uitgave. (vw xxi, 45) Op 31 januari 1881 vroeg Dekker

---

⁴⁹ Zie voor het weggezakte woord 'Hy' de illustratie in het fotokatern. Zie voor het tweede geval het inleidende deel van de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', r. 22. In de vijfde druk heeft Dekker de fout uit de vierde druk ('1866') niet veranderd in '1860', maar in '1859', wat in overeenstemming is met de feiten.

⁵⁰ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*, p. 25.

⁵¹ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*. Exemplaren VbbB; signatuur: fv 283^{1-IV}.

⁵² Zie de afbeelding van p. 25 van de catalogus van Funke in het fotokatern. Dit exemplaar is eigendom van het Multatuli-Genootschap; het heeft geen signatuur.

Robbers hem bijtijds te laten weten wanneer de correctie van *Max Havelaar* moest beginnen. (vw XXI, 137) Begin april 1881 heeft hij ‘Drukte met correctie van den M.H.’ (Dekker in een brief aan Mimi van 4 april 1881, vw XXI, 264). Half juni hield Dekker zich – blijkens een brief aan Funke – nog steeds bezig met de herziening van zijn werk, die hem ook ditmaal weer hevig emotioneerde. (vw XXI, 325) Twee weken later was de bewerking van de tekst vrijwel voltooid. (vw XXI, 352)

Dat Dekker zich intensief met de gang van zaken bemoeide en zich zelfs bezighield met typografische kwesties, blijkt uit zijn brief aan Robbers van 26 juni 1881, waarin hij klaagde over de cursieve letters in het woord ‘*vergiftigd*’. (vw XXI, 352-353)

De documenten bevatten verder geen aanwijzingen met betrekking tot Dekkers werkwijze en zijn contacten met de uitgever of de drukker over de nieuwe druk. Aangenomen moet worden dat hij weer met een gedrukte legger werkte. Dit moet een exemplaar van de vierde druk geweest zijn, in welke vorm dan ook: een uit elkaar gescheurd boek zodat er weer per vel gewerkt kon worden of één van de nog ongebonden exemplaren die Robbers van Funke had overgenomen.

Iets meer is bekend over de wijze waarop de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ tot stand kwamen. Hiermee hield Dekker zich bezig in juli 1881, toen hij klaar was met de herziening van de hoofdtekst. De werkzaamheden liepen kennelijk minder snel dan verwacht, want eind juli en begin augustus 1881 verontschuldigde hij zich bij Robbers voor de opgetreden vertraging. (vw XXI, 391 en 393)

Er is een exemplaar van de vierde druk bewaard gebleven, waarin – in het handschrift van Mimi – veranderingen voor de vijfde druk zijn aangebracht.⁵³ Het zijn voornamelijk wijzigingen in de nummering van de noten, noodzakelijk geworden doordat Dekker het aantal ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ uitbreidde van 179 tot 194. Bij dit werk-exemplaar horen strookjes papier met daarop – eveneens in het handschrift van Mimi – de tekst van de nieuwe noten.⁵⁴ Aangenomen moet worden dat Mimi werkte in opdracht van haar man: of hij haar de tekst van de nieuwe noten dicteerde of dat zij een kladversie van zijn hand in het net overschreef, is onbekend. Aangezien we niet weten hoe dit exemplaar met aantekeningen functioneerde, valt ook de status ervan niet te bepalen. Het exemplaar wekt de indruk dat Multatuli werkte met meer dan één legger, bijvoorbeeld voor elke categorie veranderingen één. Al die partiële herzieningen kunnen vervolgens in één compleet exemplaar zijn samengebracht. Dat complete exemplaar zou dan de kopij voor de zetter vormen, het onderhavige exemplaar een voorstadium van die kopij. Opmerkelijk is dat de handgeschreven tekst uit

---

⁵³ Dit exemplaar – dat geen signatuur heeft – maakt deel uit van de collectie van het Multatuli-Museum.

⁵⁴ Zie de illustraties in het fotokatern. Zie voor verdere gegevens paragraaf 2.1.7.7.

het werkexemplaar en de tekst zoals die in de vijfde druk is afgedrukt, weinig, en dan nog op slechts ondergeschikte punten, van elkaar verschillen. (Zie het variantenapparaat). Daarom kan men ook denken aan een andere mogelijkheid, namelijk dat Multatuli verschillende leggers naar de zetter zond, elk met een afzonderlijk onderdeel van de herziening. Het exemplaar waarvan hier sprake is, zou dan hebben gediend als ‘deel-kopij’ voor de vijfde druk. Een dergelijke werkwijze zou de zetter echter veel extra werk hebben opgeleverd en is daarom minder aannemelijk.

2.1.6.2. *Illustraties*

Kort nadat hij het kopijrecht van *Max Havelaar* had verworven, zond Robbers Dekker twee tekeningen, die hij in de vijfde druk op wilde nemen, met het verzoek daar zijn oordeel over te geven.⁵⁵ (vw XXI, 46). Het betrof de scène, waarin Droogstoppel juffrouw Sjaalman opzoekt (Hoofdstuk IV, r. 490-589) en de passage, waarin wordt beschreven dat Verbrugge en de regent in de pendoppo wachten op de nieuwe assistent-resident. (Hoofdstuk VI, r. 1-106; vw XXI, 46). Dekkers reactie was aarzelend: Droogstoppel vond hij uitstekend weergegeven, maar de overige personages – de regent van Lebak, Verbrugge, Tine en kleine Max – leken onvoldoende op de mensen die model voor hen hadden gestaan. (vw XXI, 46-47)

In dezelfde brief ging hij in op enkele details: ‘Wel mag ik zeggen dat kostuum en bywerk

(sarong, kabaai, pendoppo, kleding regent &c)

juist zyn, behoudens ’n paar twyfelende aanmerkingen. De teekenaar geeft blyk in Indie geweest te zyn. Ik *meen* dat ’n Adhipatti geen sirihdoos op zyn hoog welgeboren schoot neemt. Ook ben ik niet zeker of ’t handvat van de kris niet aan de linkerzyde van den rug zit? Maar misschien vergis ik my. Wel had ik den jongen die den slamat maakt, wat mikroskopischer gewenscht, een kleine “mas” (iets als page).’ (vw XXI, 47)

In de collectie van het Multatuli-Museum bevinden zich twee tekeningen, waarop de hierboven genoemde elementen voorkomen.⁵⁶ Het

---

⁵⁵ Zie uitvoeriger hierover mijn artikel “‘Tweede door den auteur herziene uitgaaf.’ Een stukje tekstgeschiedenis van *Max Havelaar*.” In: *Over Multatuli* nr. 25 (1990), p. 46-55.

⁵⁶ Zie de afbeeldingen in het fotokatern. De tekening van Droogstoppel en juffrouw Sjaalman heeft als signatuur: 903; de andere tekening heeft als signatuur: 910. Behalve de twee hier genoemde tekeningen bevinden zich in de collectie van het Multatuli-Museum nog andere afbeeldingen, bestemd voor dezelfde uitgave. Een aantal daarvan is afgedrukt in de bundel *Multatuli* [Met bijdragen van H.A. Eit e.a.]. Hasselt, [1970]. Genie en wereld.

zijn geen tekeningen in de gebruikelijke zin, op papier of iets dergelijks, maar de afbeeldingen zijn aangebracht op houtblokken. Het eerste blok (Droogstoppel bij juffrouw Sjaalman) is nog volkomen glad, in het tweede is de voorstelling (Verbrugge en de regent in de pendoppo) al in het hout gegraveerd.

De gegraveerde afbeelding wijkt op een belangrijk punt af van de tekening die Dekker onder ogen gehad moet hebben: de sirihdoos bevindt zich niet meer op de schoot van de regent, maar staat op de grond, tussen de adhipatti en zijn bediende in. De tekenaar heeft in een latere versie van zijn ontwerp dus rekening gehouden met Dekkers commentaar.

Lange tijd heeft men aangenomen dat de illustrator – de ‘heer R.’ zoals Dekker hem noemde (vw XXI, 136) – Anton (of: Anthon) Geerard Alexander ridder van Rappard was.⁵⁷ Deze Van Rappard was een sociaal bewogen kunstenaar, die – net als Van Gogh, met wie hij bevriend was – vaak het leven van arbeiders als onderwerp koos. Om twee redenen is deze veronderstelling niet waarschijnlijk. Ten eerste lijken de ontwerpen voor de *Havelaar*-editie volstrekt niet op de tekeningen, waarvan vaststaat dat ze door A.G.A. van Rappard zijn gemaakt. Ten tweede is deze nooit in Indië geweest, terwijl uit allerlei details op de *Havelaar*-prenten blijkt dat – zoals Dekker opmerkte – de illustrator Indië kende. (vw XXI, 47) Het is dan ook een andere Rappard die de bewuste tekeningen heeft gemaakt: Jonkheer Josias Cornelis Rappard (1824-1898), kolonel van de infanterie in het Indische leger.⁵⁸ J.C. Rappard had een zekere naam als illustrator van boeken over Indië. In 1880 was het eerste deel verschenen van een vierdelige uitgave van W.A. van Rees, met de titel *Neerlandsch Indie*. Voor deze uitgave had J.C. Rappard een groot aantal kleurenlitho's gemaakt, met voorstellingen uit het dagelijks leven in de kolonie. Zo is er een afbeelding van een pendoppo, die opmerkelijke overeenkomsten vertoont met de pendoppo waarin Verbrugge en de regent de nieuwe assistent-resident afwachten.⁵⁹

De afbeelding van Verbrugge en de regent in de pendoppo is, blijkens de ondertekening, in het hout gegraveerd door Johannes Walter (1839-1895), een bekende houtgraveur uit Duitsland, die zich in 1873 in Nederland had gevestigd.⁶⁰

Wanneer en waarom uiteindelijk besloten werd de nieuwe druk zonder illustraties te laten verschijnen, is onduidelijk; de documenten bevatten geen gegevens die enig licht op deze kwestie werpen.

---

⁵⁷ Deze naam wordt ook vermeld in de hiervoor genoemde bundel *Multatuli*, p. [135].

⁵⁸ Zie het *Nederland's adelsboek* 1904, p. 342-343. Graag wil ik hier de heer J.W. Brouwer bedanken, die mij op het spoor van J.C. Rappard bracht.

⁵⁹ Zie deel II van *Neerlandsch Indie* van W.A. van Rees, litho 23.

⁶⁰ Zie over hem het anonieme herdenkingsartikel ‘J. Walter.’ In: *Eigen haard* nr. 17 (1895).

2.1.7. *Beschrijving van de bronnen; hun plaats in de tekstgeschiedenis*

2.1.7.1. *Het manuscript*

In de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bevindt zich het manuscript van *Max Havelaar*; het is een bruikleen van het Multatuli-Genootschap.⁶¹ Volgens de Catalogus van de Multatulitentoonstelling van 1910⁶² was het manuscript in 1910 eigendom van Mr. C.H.E. Reelfs, stiefzoon van Dekkers eerste uitgever, J. de Ruyter. Mogelijk heeft deze het manuscript bij die gelegenheid aan het Multatuli-Genootschap geschonken.

Het manuscript bestaat uit een negentiende-eeuwse band, waarin zich losse bladen papier bevinden. Deze bladen – oorspronkelijk dubbelgevouwen, dus met vier zijden – werden met het oog op de verzending van het manuscript samengebonden (vw x, 100), maar in een later stadium weer losgesneden, waarbij de bladen op enkele uitzonderingen na (bijvoorbeeld p. 149, 150, 151 en 152) werden doorgesneden op de vouw.

De bladen meten 19,5 bij 31 cm en zijn gelinieerd. Ze zijn tweezijdig beschreven in zwarte inkt; bovendien zijn er veranderingen aangebracht in rode inkt en bevat het manuscript enkele aantekeningen in potlood. De bladen zijn tweemaal genummerd, eenmaal in potlood en eenmaal in zwarte inkt.⁶³ Beide nummeringen – lopend van 1 tot en met 239 – lopen parallel. Door wie ze zijn aangebracht is onbekend.

Behalve de genummerde bladen bevat de band nog:

- een losliggend stuk karton, waarop een stuk bruin pakpapier is vastgemaakt. Op het papier een lakzegel; op het karton staat geschreven: 'Zegel geplaatst op den omslag van het handschrift van Max Havelaar.'⁶⁴ Op het karton is ook nog geschreven, in potlood: '33/1';⁶⁵
- een crèmekleurig ongelinieerd blanco blad;
- een ongenummerd dubbelgevouwen blad van vier zijden. Op de eerste zijde hiervan staat geschreven:

---

⁶¹ Het manuscript heeft geen signatuur; de Multatuli-collectie in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam is chronologisch geordend.

⁶² *Catalogus der Multatulitentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam 7 mei 1910 en volgende dagen ter gelegenheid der herdenking van het feit der verschijning vóór 50 jaren van 'Max Havelaar' 1860-1910*, z.p., z.j.

⁶³ De kleur van de inkt waarmee de nummering is aangebracht wijkt duidelijk af van de kleur van de inkt waarmee de tekst is geschreven.

⁶⁴ Herkomst en waarde hiervan zijn onzeker; mogelijk is het bedoeld geweest als 'relikwie'.

⁶⁵ Dezelfde aantekening, eveneens in potlood, staat achterin het manuscript, aan de binnenkant van de band. Herkomst en betekenis van beide aantekeningen zijn onduidelijk.

Max Havelaar,
of
de Koffij-veilingen der neder-
landsche Handelmaatschappij.

door
Multatuli.

De volgende drie zijden zijn onbeschreven, met uitzondering van een aantekening in potlood op de vierde zijde: '13^{1/4}';⁶⁶
– na de 239 genummerde pagina's (de achterzijde van p. 239 is blanco en ongenummerd): een gelinieerd blad, waarvan de voor- en achterzijde blanco en ongenummerd zijn;
– twee crèmekleurige, ongelinieerde, blanco bladen.

Dit manuscript heeft gediend als kopij voor de eerste druk. Dat valt op te maken uit de documenten,⁶⁷ maar ook uit het uiterlijk van het manuscript: beduimd, met zwarte vegen en vingerafdrukken, die op de zetterij moeten zijn ontstaan. Het lossnijden van de aanvankelijk samen- gebonden bladen wijst in dezelfde richting; op deze wijze kon de kopij namelijk in porties worden verdeeld, die vervolgens over meerdere zet- ters verdeeld konden worden. Ten slotte zijn er door het hele manu- script heen kleine, verticale streepjes aangebracht, die vrijwel altijd sa- menvallen met een overgang naar een nieuw katern van de eerste druk.⁶⁸

Het manuscript is een complexe bron, dat wil zeggen dat het uit meerdere lagen bestaat. Deze kunnen worden onderscheiden door het gebruikte schrijfmateriaal: zwarte inkt voor de tekst van Multatuli, rode inkt voor de ingrepen van Van Lennep.⁶⁹ Binnen die twee lagen bestaat een verdere onderverdeling; het kwam namelijk geregeld voor dat zo- wel de auteur als Van Lennep binnen hun eenmaal geschreven tekst nog veranderingen aanbrachten. De te onderscheiden lagen worden in deze editie aangeduid met de volgende siglen:

---

⁶⁶ Waarschijnlijk de aanduiding van het aantal katernen van het eerste deel van de eer- ste druk van *Max Havelaar*. Dit eerste deel bestaat uit dertien katernen van elk zestien pagina's, plus vier pagina's van katern veertien.

⁶⁷ Zie deel x van de *Volledige werken* van Multatuli en paragraaf 2.1.1. over de ont- staansgeschiedenis van het manuscript.

⁶⁸ Bijvoorbeeld: op p. 99, r. 28 van het manuscript staat een vertikaal streepje tussen de woorden 'leiden.' en 'Die'. Dit correspondeert met de overgang van katern 10 naar katern 11 in het eerste deel van de eerste druk (p. 160-161).

⁶⁹ Een enkele maal bracht Van Lennep zijn wijzigingen in zwarte inkt aan. De aard van die ingrepen en de ductus laten er echter geen twijfel over bestaan dat ze van Van Lennep afkomstig zijn. Dit doet zich bijvoorbeeld voor op p. 7 van het manuscript, waar Multatuli's onderstrepingen van plaatsnamen zijn geschrapt zoals Van Lennep dat elders steeds in rode inkt deed, en op p. 8 van het manuscript waar Van Lennep de toevoeging 'Tweede Hoofdstuk' aanbracht.

<i>M</i>	Manuscript
<i>M^a</i>	Tekst van Multatuli
<i>M^{a1}</i> , <i>M^{a2}</i> enzovoort	Achtereenvolgende lagen in de tekst van Multatuli
<i>M^b</i>	Tekst van Van Lennep
<i>M^{b1}</i> , <i>M^{b2}</i> enzovoort	Achtereenvolgende lagen in de tekst van Van Lennep

Het manuscript bevat ook potloodaantekeningen; gezien de inhoud zijn ze afkomstig van Multatuli. Het gaat om de volgende gevallen:

– *M*, p. 65; leestekst hoofdstuk VI, r. 536; bij de passage ‘en als gij die niet kent’ (laatste lezing in *M*). Hieronder staat, in vrijwel uitgewist potloodschrift: ‘als gij *ze* niet kent. Dat *ze* is eene taalfout maar ik houd het voor eene fout in de taal dat het eene taalfout is. Ons *ben* en *baar* is bitter leelijk.’

– *M*, p. 111; leestekst hoofdstuk XI, r. 135-136; bij de passage ‘Het is heden den 18^{den} Februarij’ (laatste lezing in *M*). Dekker had alleen de maand genoemd en daarvoor een ruimte opengelaten; in potlood schreef hij erbij: ‘(invullen)’. Van Lennep vulde de open ruimte op met ‘18^{den}’.⁷⁰

– *M*, p. 111; leestekst hoofdstuk XI, r. 158; bij de passage ‘*coûte que coûte*’ (lezing in *M*). Hierbij staat in potlood: ‘(toch niet *coûte qui* c. zoals men altijd schrijft & zegt)’.

– *M*, p. 134; leestekst hoofdstuk XIII, r. 171; bij de passage ‘Ainsi va le monde!’ (lezing in *M*). Hierbij, in nauwelijks leesbaar potloodschrift: ‘tot hiertoe is [?] *het ruwe* [?] gekorrigeerd.’

– *M*, p. 160; leestekst hoofdstuk XIV, r. 800-801; bij de passage ‘die hem hechtte aan [?] de zijnen’ (lezing *M*). Hieronder liet Dekker een aantal regels onbeschreven. In deze ruimte noteerde hij in potlood de volgende zin: ‘Ik zal dit later inschrijven[?] als mijne oogen wat beter[?] zijn[?]’. In een later stadium werd op deze plaats een dubbel velletje papier met lak bevestigd; tegenwoordig is het weer los.⁷¹ Het bevat, in zwarte inkt en in Duitse schrijffletters, de tekst van het gedicht ‘Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!’⁷² In de tekst van het gedicht zijn veranderingen aangebracht, zowel in zwarte inkt als in zwart potlood. Volgens Stuiveling heeft Dekker zelf de tekst ‘in gotische letters’ geschreven; de correcties in potlood zijn naar zijn zeggen afkomstig van Dekkers Duitse vriendin Ottilie Coss.⁷³ De veranderingen van Ottilie Coss zijn in het variantenapparaat aangegeven met het sigle *M^c*.

⁷⁰ Zie de illustratie in het fotokatern.

⁷¹ De lak is er de oorzaak van dat een aantal woorden uit de bovenstaande potloodaantekening niet of moeilijk leesbaar is.

⁷² Zie de illustraties in het fotokatern.

⁷³ G. Stuiveling, ‘Rondom het handschrift van de Max Havelaar’, p. 36. Er zijn geen aanwijzingen gevonden op grond waarvan deze bewering kan worden bevestigd of ontkend.

De tekst van Multatuli zelf (M^a) moet uiteraard als geautoriseerd worden beschouwd.⁷⁴ Voor M^b ligt de kwestie gecompliceerder. Dekker ging akkoord met het feit dat Van Lennep de tekst in het manuscript gereed maakte voor de druk. Ook was hij ervan op de hoogte dat Van Lennep zocht naar een oplossing voor het probleem van de namen en data. We kunnen zelfs constateren dat hij actief meewerkte aan een oplossing door Van Lennep enkele suggesties te doen.⁷⁵ Hij was dus bereid een compromis te sluiten, opdat zijn roman zou kunnen verschijnen; de concrete invulling van dit compromis had hij in handen gelegd van Van Lennep. Ook M^b moet daarom als geautoriseerd worden beschouwd. Dat Multatuli niet tot in details op de hoogte was, doet hier niets aan af.

Pas toen Dekker de eerste druk onder ogen kreeg, kon hij de resultaten van Van Lenneps bemoeienis met zijn manuscript van geval tot geval beoordelen. Veel veranderingen zullen hem niet zijn opgevallen, omdat hij op dat moment niet over zijn manuscript beschikte. De wijzigingen die hem wel opvielen, gaven hem geen reden tot ontevredenheid (zie paragraaf 2.1.2), al beantwoordden sommige veranderingen niet aan zijn oorspronkelijke intenties. (Vergelijk Dekkers opmerking over de passage over de opvolger van Van Twist, vw x, 233). Hij vond hierin echter geen aanleiding om zich te distantiëren van deze versie van zijn tekst.

Enkele maanden later – toen er een tweede druk moest komen en deze niet, zoals Multatuli wilde, als een goedkope volksuitgave zou verschijnen – nam Dekker afstand van Van Lenneps ingrepen (zie paragraaf 2.1.2). Multatuli trok zijn autorisatie van M^b dus achteraf in. Vanuit editeursstandpunt bezien maakt dat geen verschil: M als geheel is op een bepaald moment in de tekstgeschiedenis door Multatuli geautoriseerd en blijft dat, ook al is de auteur – door welke oorzaken dan ook – in een later stadium een andere mening toegedaan.

Ook om praktische redenen behoort het manuscript als geheel in de tekstgeschiedenis thuis: de geautoriseerde eerste, vierde en vijfde druk gaan namelijk terug op het nethandschrift, inclusief de ingrepen van Van Lennep.

---

⁷⁴ Als geautoriseerd worden beschouwd: alle overgeleverde handschriften die door de auteur zelf of die in zijn opdracht zijn gemaakt, en alle gedrukte versies die de auteur heeft gewild, waarvoor hij toestemming heeft gegeven, waarvoor hij de kopij heeft geleverd en/of waarvan hij de proeven of de (laatste) revisie heeft gecorrigeerd. Deze definitie is ontleend aan: S. Scheibe, 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe.' In: *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*. Herausgegeben von G. Martens und H. Zeller. München, [1971], p. 28.

⁷⁵ Zie hiervoor paragraaf 2.1.1.4.

2.1.7.2. *De gedrukte bronnen: algemeen*

De editeur van een historisch-kritische uitgave moet erop bedacht zijn dat er verschillen kunnen bestaan tussen verschillende exemplaren van eenzelfde druk en ook: dat exemplaren die volgens het titelblad tot eenzelfde druk behoren, in werkelijkheid van verschillend zetsel kunnen zijn gemaakt en dus twee verschillende drukken representeren. Om dergelijke verschijnselen op het spoor te komen, kan hij gebruik maken van verschillende methodes, waarvan totale interne collatie van een relevant aantal exemplaren per druk de meest zekere, maar vanzelfsprekend ook de meest tijdrovende is.⁷⁶

De gedrukte bronnen van *Max Havelaar* zijn alle met de hand gezet, maar machinaal gedrukt. De kans dat er tijdens het drukproces veranderingen in het zetsel zijn aangebracht, waardoor er hier en daar tekstverschillen binnen één druk optreden – de zogenaamde perscorrecties – moet daarom gering worden geacht: een machinepers zet men nu eenmaal minder snel stil dan een handpers. Daar komt bij dat Multatuli wegens verblijf in het buitenland nooit persoonlijk aanwezig was bij het drukproces van de geautoriseerde drukken van *Max Havelaar* (dat wil zeggen: de eerste, de vierde en de vijfde druk). De verhouding tussen inspanning en te verwachten resultaat is in dit geval zodanig dat het niet verantwoord is om tot exemplaarcollatie van een relevant aantal exemplaren per druk over te gaan. Het bleek bovendien niet eenvoudig te zijn om dat aantal bijeen te brengen. De hoeveelheid exemplaren van de verschillende drukken van *Max Havelaar* in openbaar bezit (te traceren via de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek, aangevuld met de exemplaren uit de collectie van het Multatuli-Museum) bleek in elk geval te gering om er verantwoorde conclusies aan te verbinden.⁷⁷

Bij de voorbereidingen van de *Havelaar*-editie is de volgende tussenoplossing gekozen. Het aantal te onderzoeken exemplaren is uitgebreid door aan de boeken uit openbaar bezit een aantal privé-exemplaren toe te voegen.⁷⁸ De aldus verkregen exemplaren zijn vervolgens met behulp van transparantkopieën met elkaar vergeleken. Dit gebeurde steekproefsgewijs, dat wil zeggen dat een beperkt aantal pagina's werd vergeleken, waarbij erop werd gelet dat er uit elk katern pagina's wer-

---

⁷⁶ Misschien kan de automatisering in de toekomst een oplossing voor dit probleem bieden.

⁷⁷ Dit bleek het geval bij de dubbeldruk. Noch de bij de Centrale Catalogus aangesloten bibliotheken, noch het Multatuli-Museum bezitten een exemplaar van de dubbeldruk. Mij zijn slechts twee exemplaren bekend, beide in privé-bezit.

⁷⁸ Graag wil ik hier de heer M. Schuhmacher van Antiquariaat Schuhmacher in Amsterdam bedanken, die mij de exemplaren uit zijn collectie voor dit doel ter beschikking stelde.

den onderzocht en dat bovendien zowel de pagina's van de binnenvorm als van de buitenvorm aan bod kwamen.⁷⁹ Bovendien zijn controles altijd met andere exemplaren van dezelfde druk uitgevoerd. Dank zij deze werkwijze zijn er nieuwe gegevens aan het licht gekomen voor wat betreft de tweede en de vijfde druk.⁸⁰ In principe is het natuurlijk mogelijk dat nader onderzoek nieuwe feiten oplevert. Met het oog hierop is bij de beschrijving van de bronnen steeds vermeld met welk exemplaar is gewerkt.

2.1.7.3. *De eerste druk*

*D*¹: Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Amsterdam, 1860. 2 dln.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 249 B 55.

Uitgever: J. de Ruyter, Amsterdam.

Drukker: V. Munster & Zoon; plaats onbekend (snelpersdruk).

Prijs: f 4,- (voor twee delen).

Oplage: 1300 exemplaren (vw x, 337 en 409).

Verschijningsdatum: 17 mei 1860.⁸¹

Het manuscript heeft als kopij gediend voor deze druk (zie paragraaf 2.1.7.1). Van Lennep heeft, omdat Dekker in het buitenland verbleef, de proeven gecorrigeerd. (vw x, 561) Of ook anderen dan Van Lennep – te denken valt aan zettters en correctoren – nog invloed hebben uitgeoefend op de tekst is onbekend. Uit het variantenonderzoek blijkt in elk geval dat er niet alleen in de kopij, maar ook nog in de proeven veranderingen moeten zijn aangebracht: kopij en druk sluiten niet volledig op elkaar aan.

Volgens de eerder genoemde criteria – zie noot 74 – is *D*¹ een geautoriseerde bron: Dekker had de kopij geleverd in de vorm van zijn nethandschrift, ging ermee akkoord dat Van Lennep die kopij persklaar maakte en voor de afhandeling van de proeven zorgde. Die autorisatie gold de eerste druk als geheel; van details kon Dekker – gezien de omstandigheden waaronder *D*¹ tot stand kwam – niet op de hoogte zijn. Dat Dekker zich na verloop van tijd distantieerde van bepaalde onderdelen uit *D*¹ (de door Van Lennep veroorzaakte 'verminking van den tekst', vw x, 372), maakt voor de editeur geen verschil: de eenmaal verleende autorisatie kan niet ongedaan worden gemaakt.⁸²

---

⁷⁹ Zie voor deze begrippen: H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*, p. 38-39.

⁸⁰ Zie hiervoor paragraaf 2.1.7.4 en paragraaf 2.1.7.8.

⁸¹ Voor de verschijningsdatum van de drukken is de vermelding in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* aangehouden.

⁸² Zie ook paragraaf 2.1.2 en paragraaf 2.1.7.1.

Binnen de tekstgeschiedenis van *Max Havelaar* neemt *D*¹ een bijzondere plaats in: het is de tekst die in 1860 uitgebreide (maatschappelijke en politieke) discussies heeft veroorzaakt, tot in de Tweede Kamer toe, waar werd opgemerkt dat het boek 'eene zekere rilling door het land' had laten gaan. (vw x, 316)

2.1.7.4. *De tweede druk en de dubbeldruk*

*D*²: Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Amsterdam, 1860. 2 dln. Tweede druk.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 1145 C 50.

Uitgever: J. de Ruyter, Amsterdam.

Drukker: V. Munster & Zoon; plaats onbekend (snelpersdruk).

Prijs: f 4,- (voor twee delen).

Oplage: onbekend; mogelijk 700-1200 exemplaren (zie paragraaf 2.1.3).

Verschijningsdatum: 8 november 1860 (deel 1), 22 november 1860 (deel 2).

D^{2d}: Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Amsterdam, 1860. 2 dln. Tweede druk.

Gebruikt exemplaar: van *D*^{2d} zijn geen exemplaren in openbaar bezit aangetroffen; bij het onderzoek is gebruik gemaakt van een privé-exemplaar.

Uitgever: J. de Ruyter, Amsterdam.

Drukker: V. Munster & Zoon; plaats onbekend (snelpersdruk).

Prijs: onbekend; waarschijnlijk gelijk aan die van *D*¹ en *D*².

Oplage: onbekend.

Verschijningsdatum: onbekend; mogelijk eind 1865, begin 1866 (zie paragraaf 2.1.3).

Omdat de eerste en tweede druk uiterlijk grote overeenkomsten vertonen – bijvoorbeeld qua lettertype en pagina-indeling –, heeft men lange tijd aangenomen dat de tweede druk van hetzelfde zetsel gemaakt was als de eerste.⁸³ Dit is echter niet het geval: de tweede druk is opnieuw gezet en kan dus met recht een *nieuwe druk* worden genoemd.⁸⁴ Als legger heeft – gezien het feit dat niet alleen de pagina-indeling identiek is, maar zelfs het aantal woorden per regel – ongetwijfeld de eerste druk gediend: de tweede druk is een regel-voor-regelherdruk van de eerste.⁸⁵

---

⁸³ Zie bijvoorbeeld het artikel van G.W. Huygens, 'De drukken van de Max Havelaar.' In: *100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Door P.H. Dubois e.a. Rotterdam, 1962, p. 149-170, vooral p. 151.

⁸⁴ Zie H.W. Bosscha, 'Twee drukken van de Max Havelaar.' In: *De nieuwe taalgids* 61.v (1968), p. 328.

⁸⁵ De witverdeling tussen de woorden laat wel verschillen zien; dit is een belangrijke aanwijzing dat het om nieuw zetsel gaat.

De tweede druk is ongeautoriseerd: hij verscheen tegen de uitdrukkelijke wil van de auteur in.⁸⁶

Vergelijking van verschillende exemplaren van de tweede druk bracht aan het licht dat er tussen de tweede druk van november 1860 en de derde van januari 1871 nog een druk van *Max Havelaar* moet zijn verschenen. Het betreft een nieuwe druk, vervaardigd van nieuw zetsel, maar met op de titelpagina de vermelding ‘Tweede druk’. De nieuwe druk is een exacte kopie van de tweede druk en de verschijning ervan is niet via de gebruikelijke kanalen bekend gemaakt. Om geen verwarring te stichten heb ik in deze uitgave de traditionele nummering van de drukken gehandhaafd; de druk in kwestie heeft – vanwege het clandestiene karakter – in deze editie het predikaat ‘dubbeldruk’ gekregen.

De eerste vraag die zich voordoet, is: welk exemplaar representeert de tweede druk (D^2) en welk exemplaar de dubbeldruk (D^{2d})? Opnieuw zetten brengt altijd al dan niet met opzet veroorzaakte verschillen met zich mee. Tussen D^2 en D^{2d} zijn een kleine honderd verschillen aangetroffen; deze plaatsen zijn vergeleken met de lezing in de eerste en in de derde druk.⁸⁷ Op pagina 1, regel 6 van beide exemplaren staat een geval dat representatief is voor het merendeel van de overige. Exemplaar-A heeft daar ‘lezer’, exemplaar-B ‘lezers’.⁸⁸ In de eerste druk vindt men ‘lezer’, ‘lezers’ is te vinden in de uitgave-1871. Een ander voorbeeld betreft een evidente zetfout: op p. 17 van deel 2 van de eerste druk staat in regel 9-10 ‘onmoge-lijk’. Exemplaar-A nam dit precies zo over, ook in afgebroken vorm. De zetter van exemplaar-B maakte hier een fout: deze bron bevat de lezing ‘onmo-lijk’. Deze foute versie komt exact zo voor in de derde druk. Dit patroon valt in de meeste gevallen aan te wijzen: de eerste druk en exemplaar-A hebben versie-A; exemplaar-B en de derde druk hebben versie-B. Dit betekent dat de eerste druk gediend heeft als voorbeeld voor de uitgave met ‘lezer’ (exemplaar-A; dit is dus de originele tweede druk) en dat de uitgave met ‘lezers’ (exemplaar-B; dit is dus de dubbeldruk) als legger heeft gediend voor de uitgave-1871. Deze conclusie wordt ook via een andere wijze van redeneren aannemelijk: het ligt voor de hand dat Schadd één van de overgebleven exemplaren van *Max Havelaar*, die hij met het kopijrecht gekocht had,⁸⁹ als legger voor de herdruk bestemde. Dit zou dan een van de exemplaren van de – later verschenen – dubbeldruk zijn.

D^{2d} is een ongeautoriseerde bron: Multatuli was niet op de hoogte van het bestaan van de dubbeldruk. Toch is D^{2d} – net als de eveneens ongeautoriseerde tweede druk – wel opgenomen in de tekstgeschiede-

---

⁸⁶ Zie paragraaf 2.1.2.

⁸⁷ De lijst met verschillen staat afgedrukt bij mijn artikel ‘Een onbekende druk van Max Havelaar uit de negentiende eeuw’, p. 338-340.

⁸⁸ Zie de afbeeldingen van p. 1 van D^2 en van D^{2d} in het fotokatern.

⁸⁹ zie paragraaf 2.1.4.

nis. Beide drukken vormen namelijk een onmisbare schakel in die geschiedenis, omdat D^4 en D^5 – die beide geautoriseerd zijn – via D^{2d} en D^2 teruggaan op D^1 en uiteindelijk op M .

2.1.7.5. *De derde druk*

Van de derde druk bestaan twee uitvoeringen, een ‘gewone’ in klein-octavo-formaat (vw XIV, 639) of postformaat (vw XIV, 389) en een luxe-uitgave in superroyaal formaat (24 x 17 cm).⁹⁰ Het zetsel is in beide gevallen identiek. Voor deze editie is gebruik gemaakt van één van de luxe-exemplaren. In de hieronder volgende beschrijving worden eerst de gegevens met betrekking tot de gebruikte luxe-uitgave vermeld; daarna volgen zo nodig de gegevens over de ‘gewone’ uitgave.

D³: Multatuli, *Max Havelaar of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Amsterdam, 1871. Derde druk.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 3183 A 18.

Uitgever: K.H. Schadd, Amsterdam.

Drukker: J. van Boekhoven, Utrecht (stoomdruk).

Prijs: f 7,50 (vw XIV, 639); de ‘gewone’ uitgave kostte ingenaaid f 2,40, gebonden f 2,90 (vw XIV, 389).

Oplage: honderd exemplaren gedrukt (vw XVII, 560), vijftig in de handel gebracht. (vw XIV, 639) De oplage van de klein-octavo-uitgave was 5000 exemplaren.⁹¹

Verschijningsdatum: december 1871 (vw XIV, 639). De klein-octavo-uitgave verscheen 20 januari 1871.

Tussen de verschijning van de ‘gewone’ en de luxe-uitgave lag ongeveer een jaar. Toch zijn ze – met uitzondering van de titelpagina’s – van hetzelfde zetsel vervaardigd. Schadd zal ze vermoedelijk kort na elkaar hebben afgedrukt – in welke volgorde is onduidelijk – en de vellen in superroyaal formaat enige tijd hebben bewaard.

De derde druk is gezet naar de ongeautoriseerde dubbeldruk (zie paragraaf 2.1.7.4). D^3 zelf is ook ongeautoriseerd, aangezien Multatuli op geen enkele wijze heeft meegewerkt aan de totstandkoming ervan. Hij hoorde pas achteraf – via de kranten – dat er een nieuwe druk van zijn roman was verschenen. (vw XIV, 405) Ook D^3 is echter een onmisbare schakel in de tekstgeschiedenis (zie paragraaf 2.1.7.6) en dient daarom in die geschiedenis te worden opgenomen.

---

⁹⁰ Er bestonden destijds geen officiële benamingen voor papierformaten. De ‘gewone’ derde druk meet 19,5 x 13 cm; mogelijk zijn bij het inbinden enige millimeters papier afgesneden. Zie: H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*, p. 53-58.

⁹¹ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*, p. 25.

2.1.7.6. *De vierde druk*

*D*⁴: Multatuli, *Max Havelaar of de koffië-veilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij*. Amsterdam, 1875. Vierde druk. Eerste door den auteur herziene uitgaaf. Bij deze druk was een los velletje paars papier gevoegd, waarop de aandacht werd gevestigd op de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', die Multatuli speciaal voor deze uitgave had geschreven.⁹²

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 197 E 20.

Uitgever: G.L. Funke, Amsterdam.

Drukker: J. van Boekhoven, Utrecht (stoomdruk).

Prijs: ingenaaid f 2,40, gebonden f 2,90 (vw xviii, 50).

Oplage: 5000 exemplaren (veilingcatalogus Funke).⁹³ Dezelfde catalogus vermeldt ook verkoopcijfers per jaar: 1877 – 560 exemplaren; 1878 – 357 exemplaren; 1879 – 543 exemplaren. Bij voorintekening waren er in juli 1875 'eenige honderden' exemplaren van de vierde druk door boekhandelaars gekocht. (vw xvii, 757) In de loop van 1876 zijn er ruim 500 exemplaren verkocht. (vw xviii, 514) In september 1880 waren er in totaal 4341 exemplaren verkocht (vw xx, 504); volgens de veilingcatalogus waren er in december 1880 nog 176 (was eerst: 215) exemplaren over.⁹⁴ Het is de vraag of al deze gegevens even betrouwbaar zijn. Combinatie ervan leidt namelijk tot de conclusie dat er of in 1875 of in 1880 een verhoudingsgewijs uitzonderlijk hoog aantal exemplaren moet zijn verhandeld.

Verschijningsdatum: 19 oktober 1875.

Uit de intensieve bemoeienis van Dekker met de totstandkoming van (de tekst van) deze nieuwe druk, kan zonder reserve geconcludeerd worden dat *D*⁴ een geautoriseerde bron is. De vraag is alleen van welke legger de auteur is uitgegaan. Vast staat dat hij op dat moment niet de beschikking had over zijn nethandschrift. Dus moet hij een van de voorafgegangene gedrukte bronnen als uitgangspunt hebben genomen: *D*¹, *D*², *D*^{2d} of *D*³. De documenten geven geen uitsluitel over deze kwestie. Er is een opmerking van Funke bewaard gebleven waaruit men zou kunnen opmaken dat Dekker zich baseerde op de eerste druk uit 1860. In zijn ultimatieve brief van 23 juni 1875 schreef Funke namelijk: 'Gij dwingt mij dus, wil ik niet ruim f 4000.– verliezen door geheel aftezien van de uitgave, de bladen van Havelaar die afgedrukt zijn, uit te geven en de rest zelf naar den 1ⁿ druk te corrigeren [...]'. (vw xxvii, 740-

⁹² In de collectie van het Multatuli-Museum bevindt zich een exemplaar met het bedoelde velletje papier. De tekst ervan is te vinden in vw xviii, 50.

⁹³ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*, p. 25.

⁹⁴ Zie paragraaf 2.1.6.1.

741; cursivering door mij, AKV). Waarom zou Funke een andere bron als legger kiezen dan zijn auteur, kan men zich afvragen. Toch mag men niet te snel concluderen dat D^4 dus teruggaat op D^1 . Intern (varianten)onderzoek wijst namelijk in een andere richting. Vooraf moet gezegd worden dat het interne variantenonderzoek in het geval van *Max Havelaar* specifieke problemen oplevert. Ten eerste bevatten de vier mogelijke leggers – D^1 tot en met D^3 – onderling slechts minimale verschillen, omdat het onveranderde herdrukken betreft. De verschillen tussen die mogelijke leggers enerzijds en D^4 anderzijds daarentegen zijn niet alleen zeer talrijk, maar vaak ook ingrijpend. Met andere woorden: D^4 staat in de meeste gevallen tegenover ‘de groep D^1 tot en met D^3 ’; binnen die groep worden dan geen relevante verschillen aangetroffen.

Toch bevat het variantenmateriaal een gering aantal aanwijzingen dat de vierde druk teruggaat op de uitgave-1871 (D^3). Hieronder volgen enkele voorbeelden:

Hoofdstuk I, r. 88:	terugbracht
$M-D^{2d}$	terugbragt
D^3	terug-bragt [afbrekingsteken]
D^4	terug-bracht [koppelteken]
Hoofdstuk XIV, r. 490:	noch
$M-D^{2d}$	noch
D^3	nog
D^4	nog
Hoofdstuk XVI, r. 325:	Busselinck en Waterman
$M-D^{2d}$	Busselinck & Waterman
D^3	Busselinck en Waterman
D^4	Busselinck en Waterman
Hoofdstuk XVII, r. 616:	distriktshoofd
M	distriktshoofd
D^1-D^{2d}	Distriktshoofd
D^3	Distrikshoofd
D^4	distrikshoofd
Hoofdstuk XVII, r. 669-670:	in de <i>Lampongs</i> aan
M	aan in de <i>Lampongs</i>
D^1-D^{2d}	aan in de <i>L...ngs</i>
D^3	aan de <i>Lampongs</i>
D^4	aan de <i>Lampongs</i>

Hoewel het maar een uiterst gering aantal wijzigingen betreft, lijkt het zeer waarschijnlijk dat D^4 teruggaat op D^3 . De evidente zetfouten wijzen nog het sterkst in die richting: het kan niet anders of de zetter van D^4 die ten onrechte ‘distrikshoofd’ voor ‘distriktshoofd’ zette, moet D^3 , dat dezelfde fout bevatte, onder ogen hebben gehad.⁹⁵

⁹⁵ Zie voor de vraag hoe deze legger er kan hebben uitgezien, paragraaf 2.1.5.3.

Op deze veronderstelling is het variantenapparaat ingericht. Dit betekent dat ook de lezingen uit de ongeautoriseerde drukken D^3 , D^{2d} en D^2 in de tekstgeschiedenis zijn opgenomen, omdat – naar moet worden aangenomen – D^4 via deze drukken teruggaat op D^1 en ten slotte op M . Alleen als onomstotelijk was bewezen dat D^4 direct teruggaat op M of D^1 , hadden de tussenliggende, ongeautoriseerde, bronnen buiten beschouwing kunnen blijven.

2.1.7.7. *De vierde druk met aantekeningen in handschrift*

In het Multatuli-Museum wordt een bijzonder exemplaar van de vierde druk bewaard. Het bevat aantekeningen in het handschrift van Mimi. Het exemplaar – dat geen signatuur heeft – wordt in deze editie aangeduid met het sigle D^{4a} .⁹⁶

Mimi's aantekeningen hebben voornamelijk betrekking op de nootcijfers in de hoofdtekst, waarmee wordt verwezen naar de 'Aantekeningen en Ophelderingen' achterin het boek. Die nummering moest worden veranderd, omdat Multatuli in D^5 het aantal toelichtingen uitbreidde. Het exemplaar bevat bovendien zes langwerpige strookjes papier van verschillend formaat, met daarop – eveneens in het handschrift van Mimi – de tekst van de nieuwe noten.⁹⁷ De noten zijn als volgt over de verschillende strookjes verdeeld:

strook 1: noot 3, 15, 16, 17, 46 en 68; strook 2: noot 68 (vervolg), 74, 83, 95, 99; strook 3: noot 99 (vervolg), 103; strook 4: noot 108, 118, 119; strook 5: noot 149, 152, 153, 171, 173, 187, 188; strook 6: noot 191.⁹⁸

Behalve bovenstaande veranderingen bevat D^{4a} enkele verbeteringen van zetfouten in D^4 en een paar syntactische wijzigingen.

Aangenomen moet worden dat Mimi in opdracht van Dekker heeft gewerkt; de aantekeningen in D^{4a} zijn dus geautoriseerd. Het is onzeker of D^5 direct of indirect teruggaat op de lezing in D^{4a} .⁹⁹

2.1.7.8. *De vijfde druk*

D^5 : Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Rotterdam, 1881. Vijfde druk. Tweede door den auteur herziene uitgaaf.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht; signatuur: Lit N c IV 127.

Uitgever: Uitgevers-maatschappij Elsevier.

---

⁹⁶ Zie voor de beschrijving van deze bron ook de gegevens in paragraaf 2.1.7.6.

⁹⁷ Zie de illustraties in het fotokatern.

⁹⁸ De nummering is volgens D^{4a} ; deze is identiek aan de nummering in D^5 .

⁹⁹ Zie hierover paragraaf 2.1.6.1.

Drukker: Woest & Co., Haarlem.

Prijs: ingenaaid f 1,90, gebonden f 2,40 (vw XXI, 516).

Oplage: onbekend.

Verschijningsdatum: 1 november 1881.

Gebleken is dat er van de vijfde druk vier verschillende soorten exemplaren bestaan.¹⁰⁰ De verschillen komen voor tussen pagina 98 en pagina 112, dat wil zeggen in het zevende katern. Doelbewust zijn er in het zetsel van dit katern bepaalde veranderingen aangebracht – soms een woord, soms een leesteken; voor het overige is het zetsel van dit katern in alle vier de soorten exemplaren identiek. Het gaat dus om plaatselijke ingrepen, aangebracht nadat men al met drukken was begonnen. De aard van de wijzigingen is zodanig dat we moeten aannemen dat ze van Multatuli komen; bewijzen hiervoor – bijvoorbeeld uit correspondentie met uitgever of drukker – ontbreken echter. Evenmin is er iets bekend over de feitelijke gang van zaken. Vermoedelijk liet Multatuli via een briefje of een laatste revisieproef weten dat de bewuste veranderingen moesten worden aangebracht.¹⁰¹ Dat briefje of die proef arriveerde toen men al bezig was met het afdrukken van het zevende katern. De pers werd stopgezet, de variant in het zetsel aangebracht; daarna ging men verder met afdrukken. De al afgedrukte vellen, met de ‘verworpen’ tekst, werden niet vernietigd, maar bleven bewaard en werden later meegebonden. Volgens deze veronderstelling zijn de veranderingen dus aangebracht *tijdens* het drukproces, iets wat bij machinaal gedrukte boeken weinig voorkomt. Er is in zo’n geval sprake van perscorrecties; de verschillende soorten exemplaren vertegenwoordigen vier verschillende staten van *D*⁵.¹⁰²

Hieronder volgt een overzicht van de aangetroffen verschillen. ‘A’, ‘B’, ‘C’ en ‘D’ duiden de groepen exemplaren aan. De cijfers in de marge geven voor de komma het paginanummer in *D*⁵, waarop de aanhaling voorkomt, achter de komma het regelnummer. De perscorrecties zijn, vooruitlopend op de conclusie, cursief gezet.

---

¹⁰⁰ Zie hierover mijn artikel ‘Over het editeren en annoteren van Max Havelaar.’ In: *Over Multatuli* nr. 19 (1987), p. 49-55.

¹⁰¹ Dekker woonde in die tijd in Nieder-Ingelheim.

¹⁰² Zie hierover: F.A. Janssen, ‘Notities bij de aanduiding van herdrukken, in het bijzonder betrekking hebbend op de bibliografie van de afzonderlijk verschenen werken van W.F. Hermans.’ In: *Spektator* 4.v (1974-1975), p. 275-283.

	A	B	C	D
98,29	Resident, die	<i>resident die</i>	Resident, die	<i>resident die</i>
100,18	aard,	aard,	<i>aard</i>	<i>aard</i>
100,28	groot ge- noegen	groot ge- noegen	<i>genoegen</i>	<i>genoegen</i>
101,12	vóór	vóór	<i>voor</i>	<i>voor</i>
101,15	bytestaan,	bytestaan,	<i>bytestaan</i>	<i>bytestaan</i>
101,31	schroom	schroom	<i>tegenzin</i>	<i>tegenzin</i>
103,17	deed,	<i>deed</i>	deed,	<i>deed</i>
103,32	dacht	<i>dacht,</i>	dacht	<i>dacht,</i>
106,9	verbreken,	<i>verbreken</i>	verbreken,	<i>verbreken</i>
107,3	arm,	<i>arm</i>	arm,	<i>arm</i>
107,23	die	<i>al die</i>	die	<i>al die</i>
108,16	galery,	galery,	<i>galery</i>	<i>galery</i>
109,32	bovendien,	bovendien,	<i>bovendien</i>	<i>bovendien</i>
112,23	zendt	zendt	<i>uitgiet</i>	<i>uitgiet</i>

De hierboven vermelde woorden en leestekens uit exemplaar-A zijn – op één uitzondering na – gelijk aan de vierde druk. Nadat men een aantal van deze exemplaren had afgedrukt, zijn er zowel in de binnenvorm als in de buitenvorm¹⁰³ veranderingen aangebracht. Combinatie van een ‘nieuwe’ binnenvorm en een ‘oude’ buitenvorm leverde exemplaar-B op. De omgekeerde combinatie treffen we aan in exemplaar-C. Ten slotte is er exemplaar-D, dat zowel de ‘nieuwe’ binnen-, als de ‘nieuwe’ buitenvorm bevat.¹⁰⁴

Aangezien Dekker nauw betrokken is geweest bij de totstandkoming van de vijfde druk – hij heeft zowel de kopij geleverd als de correctie van de proeven verzorgd –, is dit een geautoriseerde bron. Gezien de aard van de perscorrecties, moet worden aangenomen dat ze in opdracht van de auteur zijn aangebracht. De conclusie moet dus zijn dat exemplaar-D het meest overeenstemt met Multatuli’s opvattingen. Daarom is voor deze editie gebruik gemaakt van een dergelijk exemplaar.

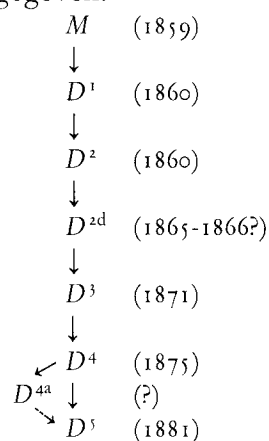
¹⁰³ De pagina’s 97, 100, 101, 104, 105, 108, 109 en 112 staan op de buitenvorm; de pagina’s 98, 99, 102, 103, 106, 107, 110 en 111 op de binnenvorm.

¹⁰⁴ Zie het fotokatern voor een afbeelding van exemplaar-A (p. 101 en 107), exemplaar-B (p. 107), exemplaar-C (p. 101) en exemplaar-D (p. 101 en 107). Exemplaar-A is een privé-exemplaar; exemplaar-B behoort tot de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (signatuur: 599 J 26); exemplaar-C is eigendom van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag (signatuur: LM 7639); exemplaar-D is eigendom van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Limburg (signatuur: Lit N c IV 127).

2.2. TEKST

2.2.1. *Keuze van de basistekst*

De verhouding van de, tijdens het leven van Multatuli verschenen, primaire, documentaire bronnen van *Max Havelaar*, kan als volgt worden weergegeven:

Niet alle genoemde bronnen zijn geschikt als basistekst voor een wetenschappelijke uitgave van de roman. Hiervoor komen uitsluitend de geautoriseerde bronnen in aanmerking, dat wil zeggen: *M*, *D*¹, *D*⁴ en *D*⁵.

Voor de editeur zijn deze versies in principe gelijkwaardig. Een objectief geldige keuze voor één ervan kan niet worden gemaakt, omdat ze alle bepaalde voor-, maar ook nadelen hebben, die door hun ongelijksoortigheid niet tegen elkaar weggestreept kunnen worden. Men kan kiezen voor het manuscript als basistekst op grond van de redenering dat dit de bron is die Dekkers visie op de zaak-Lebak en zijn talent als beginnend auteur het meest direct representeert. Hiervan bestaat echter al een uitgave, de door Stuiveling bezorgde 'nulte druk' (1949).¹⁰⁵ Ook de eerste druk staat dicht bij de gebeurtenissen uit 1856 en de schrijver van 1859. *D*¹ is bovendien (receptie-)historisch van groot belang: deze druk heeft grote invloed uitgeoefend op Multatuli's contemporaine lezers en aanleiding gegeven tot talrijke recensies en discussies.

De vierde en vijfde druk verschillen sterk van de voorafgaande versies. Vooral in *D*⁴, maar ook nog in *D*⁵, heeft Multatuli talloze, vaak stilistische, veranderingen aangebracht. Bovendien was hij de kwestie-Lebak en de nasleep daarvan met andere ogen gaan bekijken. De verwachte rehabilitatie was niet gekomen en ook in het lot van de Javanen was geen verbetering gebracht. Dekkers verbittering kwam tot uiting

---

¹⁰⁵ Stuiveling nam *M*^a als basis voor zijn uitgave; de belangrijkste wijzigingen van Van Lennep zijn opgenomen in een afzonderlijke lijst.

in wijzigingen in de hoofdttekst, maar vooral in de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, die hij toevoegde aan de vierde druk en die hij in de uitgave-1881 uitbreidde. Het proces dat in gang was gezet met de herziening van D^4 werd voortgezet en geperfectioneerd in D^5 .

De keuze van de basistekst spitst zich dus toe op de twee uitersten in de tekstgeschiedenis: enerzijds M en D^1 , anderzijds D^4 en D^5 . In deze editie is gekozen voor D^5 , de ‘Ausgabe letzter Hand’, op grond van een praktisch argument. De basistekst ligt niet alleen ten grondslag aan de leestekst, maar vormt ook het uitgangspunt voor het variantenapparaat. De overzichtelijkheid van dat apparaat is ermee gediend als de bron met de meest uitgebreide tekst de basis vormt, waartegen de variante lezingen uit de overige bronnen kunnen worden afgezet.

2.2.2. *Constitutie van de leestekst*

2.2.2.1. *Algemeen*

De basistekst is nauwkeurig gevolgd; ingrepen zijn met grote terughoudendheid verricht en ze zijn altijd verantwoord (zie Bijlage 1).

De leestekst is ‘schoon’ afgedrukt, dat wil zeggen dat er geen verwijstekens naar annotaties¹⁰⁶ of variante lezingen uit andere bronnen in zijn opgenomen. Wel is in de linkermarge een regelnummering aangebracht; met behulp hiervan wordt verwezen naar de commentaar en het variantenapparaat.

De telling van de leestekst begint een aantal malen opnieuw om te voorkomen dat ze te hoog oploopt en zo haar bruikbaarheid verliest. Hierbij is aangesloten bij de grenzen die de tekst aangeeft, te weten:

- a. Het voorwerk (opdracht; Frans citaat; motto)
- b. De afzonderlijke hoofdstukken (1-xx)
- c. De ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, algemeen gedeelte (p. 239-246)
- d. De ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, de genummerde noten (p. 247-284).

2.2.2.2. *Spelling*

De spelling is conform de basistekst weergegeven. Dit houdt in dat Multatuli’s spellingseigenaardigheden, waarmee hij afweek van de toenmalige regels, zijn gerespecteerd.

Hetzelfde geldt ook voor de spelling van woorden uit de moderne vreemde talen. Zo nodig zijn contemporaine woordenboeken geraadpleegd om vast te stellen of bepaalde afwijkende schrijfwijzen in de negentiende eeuw voorkwamen. Bijvoorbeeld: het *Deutsches Wörterbuch*

---

¹⁰⁶ Dit geldt uiteraard niet voor de door Multatuli aangebrachte nootcijfers, waarmee verwezen wordt naar de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’.

van de gebroeders Grimm noemt behalve het gebruikelijke ‘anspruchslose’ ook het door Multatuli gebruikte ‘anspruchlose’ (hoofdstuk IX, r. 9); de laatste vorm is daarom ongewijzigd in de leestekst overgenomen.

Voor Maleise woorden bestond destijds geen voorgeschreven en algemeen toegepaste spelling. Hulpmiddelen voor de systematische bestudering van die taal ontbraken nagenoeg. Multatuli nam de uitspraak der woorden als richtlijn: ‘Ook elders achtte ik my ontslagen van de poging om by ’t spellen van inlandsche namen, het *geschreven* javaansch of maleisch in onze karakters natebooten. Ik schryf alzoo voor: *aoerang, orang*. Voor: *praboe, prauw*. Voor: *kabin, kain*, enz. We hebben immers hier niet te doen met puristische *spelling*? De eisch is ’t weergeven – by benadering altyd – van den *klank* zooals die onder Europeanen in Indie gebruikelijk is.’ (‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, r. 698-703) Ook voor Maleise woorden is in principe de spelling van de basistekst gevolgd. In enkele gevallen staat in de annotatie naast Multatuli’s spelling de meer gebruikelijke vorm: bijvoorbeeld ‘waringin’ naast ‘waringi’ (hoofdstuk V, r. 461ⁿ²⁰) en ‘mesdji(e)ts’ naast ‘medjiets’ (hoofdstuk VII, r. 63).

2.2.2.3. *Interpunctie*

De interpunctie uit de basistekst is ongewijzigd overgenomen in de leestekst. Er is één uitzondering gemaakt: op veel plaatsen waar in de basistekst een nootcijfer staat, stond in de bronnen zonder nootcijfers (*M-D*³) een komma. Die komma ontbreekt in *D*⁴ en *D*⁵, hoogstwaarschijnlijk uit typografische overwegingen: de combinatie van nootcijfer en leesteken veroorzaakt een grote afstand tussen twee opeenvolgende woorden. Als *D*⁵ op een dergelijke plaats grammatisch-logisch gezien een komma zou moeten hebben en de eerdere bronnen hebben daar een komma, dan is zij in de leestekst toegevoegd. Bijvoorbeeld: ‘Ik vond, om van de verzen niet te spreken – er waren er in velerlei talen – een aantal bundeltjes waaraan het opschrift ontbrak, romancen in het maleisch,⁶ krygszangen in het javaansch, en wat niet al!’ (hoofdstuk IV, r. 262-265) De basistekst heeft na ‘maleisch’ geen komma; in *M-D*³ stond er – zoals ook gebruikelijk in een opsomming – wel een. In de leestekst is in dit en soortgelijke gevallen een komma geplaatst.

2.2.2.4. *Inconsequenties*

Zoals velen van zijn tijdgenoten was Multatuli niet geheel consequent in zijn spelling. Hoewel de basistekst duidelijk een streven naar uniformiteit laat zien, worden er ook verschillende schrijfwijzen als ‘Indie’ en ‘Indië’ door elkaar gebruikt. Dergelijke inconsequenties zijn niet geüniformeerd, maar ongewijzigd overgenomen.

Een uitzondering is gemaakt in die gevallen waarin het vaststaat dat

Multatuli uniformiteit nastreefde. Zonder enige twijfel wilde hij het gebruik van het letterteken ‘y’ voor ‘ij’ consequent doorvoeren.¹⁰⁷ Het is begrijpelijk dat een enkel geval aan zijn aandacht is ontsnapt. Zo bevat de basistekst de lezing ‘werkelyk’ (hoofdstuk I, r. 74); de leestekst bevat de correcte lezing: ‘werkelyk’.

Tot dezelfde categorie behoort het gebruik van het koppelteken in vaste verbindingen als ‘adsistent-resident’. In voorkomende gevallen (bijvoorbeeld hoofdstuk XVII, r. 355-356) is in de leestekst een koppelteken aangebracht.

2.2.2.5. *Correcties*

Bij de vraag welke lezingen in de basistekst als perscorruptie of zetfout moeten worden beschouwd, spelen twee criteria een rol: een formeel en een inhoudelijk.¹⁰⁸ Volgens het eerste criterium worden als perscorruptie of zetfout gerekend: letters en leestekens van een verkeerd type of corps, omgedraaide en kapotte letters en leestekens, spaties binnen een woord en het ontbreken van spatie tussen woorden. Dergelijke fouten zijn van typografische aard en hebben geen inhoudelijke betekenis; ze zijn daarom stilzwijgend verbeterd.¹⁰⁹

Volgens het inhoudelijke criterium worden tot de zetfouten gerekend: ‘alle lezingen in de basistekst die in de gegeven context geen enkele zin opleveren, geen betekenistoekenning mogelijk maken.’¹¹⁰ De correctie van deze lezingen wordt van geval tot geval verantwoord.

Soms ziet men direct dat de basistekst een zetfout in de bovenbedoelde betekenis bevat. Een lezing als ‘in gelid ’t’ is gemakkelijk als corrupt te herkennen en eenvoudig te herstellen. (Hoofdstuk I, r. 72) Het kritisch doorlezen van de basistekst volstaat echter niet om alle corrupte plaatsen op te sporen. Sommige zetfouten ontdekt men alleen met behulp van een compleet variantenapparaat, dat alle afwijkende lezingen uit andere bronnen dan de basistekst bevat. Een compleet variantenapparaat is ook onmisbaar bij het vaststellen van de emendaties. De basistekst bevat bijvoorbeeld de volgende passage: ‘Ook vond ik brieven, waarvan velen in talen die ik niet verstond. Sommigen waren aan hem

---

¹⁰⁷ Een uitzondering moet worden gemaakt voor tekstgedeelten binnen de *Havelaar* die van bepaalde romanpersonages afkomstig zijn. Zo zijn in de noot van Droogstoppel (hoofdstuk VIII, r. 245-247) en de brief van de gouverneur-generaal (hoofdstuk XX, r. 121-160) geen ‘y’s’ maar ‘ij’s’ gebruikt.

¹⁰⁸ Deze criteria zijn ontleend aan de *Algemene verantwoording van de Volledige werken Louis Couperus*. Utrecht enz., 1987, p. 75-76.

¹⁰⁹ De *Algemene verantwoording Volledige werken Louis Couperus* rekent ook uitgevallen letters en leestekens tot deze groep. In deze editie vallen dergelijke fouten onder het inhoudelijke criterium.

¹¹⁰ *Algemene verantwoording Volledige werken Louis Couperus*, p. 76.

geschreven, of liever het waren slechts afschriften, doch hy scheen daarmee zeker plan te hebben, want alles was door andere personen geteekend voor: *gelykluidend met het oorspronkelyke.* Deze zin is ietwat duister, maar grammaticaal niet onjuist. Alleen uit variantenonderzoek blijkt dat die duisterheid wordt veroorzaakt doordat er enkele woorden zijn weggefallen; het laat ook zien welke woorden dat zijn, zodat de editeur tot emendatie kan overgaan. In plaats van ‘Sommigen waren aan hem geschreven’ had er moeten staan: ‘Sommigen waren aan hem gericht, anderen dóór hem geschreven,’ (hoofdstuk IV, r. 266-267). Gezien het belang van variante lezingen bij het herkennen en verbeteren van zetfouten, zijn ze opgenomen in de lijst met correcties in Bijlage 1.

Feitelijke onjuistheden zijn niet gecorrigeerd. Zo ‘verschrombesserte’ Van Lennep de naam ‘Scarron’ uit *M^a* tot ‘Geoffrin’. Hoewel Dekker wist dat Van Lennep hier een fout had gemaakt,¹¹¹ maakte hij de ingreep niet ongedaan. In de leestekst is de versie uit de basistekst ongewijzigd overgenomen.

In de volgende twee grensgevallen is wel tot correctie besloten:

a. In het gesprek van Havelaar en Verbrugge over de landrente in het district Parang-Koedjang (hoofdstuk VII, r. 77-85) werden in het manuscript twee jaartallen genoemd: 1845 en 1843. Van Lennep had dit veranderd in: 18.5 en 18.3. Dekker vulde dit later weer aan tot: 1855 en 1853.¹¹² Met deze jaartallen klopt de redenering in de genoemde passage echter niet meer. Ze leveren met andere woorden in de gegeven context geen enkele zin op en zijn daarom in de leestekst gecorrigeerd.

b. Het tweede geval betreft de passages waarin de familieleden van de regent van Lebak worden genoemd. (Hoofdstuk VIII, r. 446 en hoofdstuk XVIII, r. 159) Volgens het manuscript ging het onder andere over de regent van Bogor (Buitenzorg). Door toedoen van Van Lennep werd het de regent van ‘B...’, door Multatuli later abusievelijk weer aangevuld tot ‘Bandoeng’. Binnen de directe context levert dit geen problemen op; die ontstaan echter wel als men de documenten bij de context betreft. Deze bevestigen namelijk de lezing van het manuscript. Dit was de reden om in dit geval tot emendatie over te gaan.

Een speciaal soort probleem ontstaat doordat de leestekst een andere opmaak en dus een andere paginering heeft dan de basistekst. Hierdoor klopten de verwijzingen in de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ naar bepaalde pagina’s in de hoofdtekst niet meer. In voorkomende gevallen (bijvoorbeeld in r. 64 van de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’) is het paginanummer waarnaar wordt verwezen, aangepast.

---

¹¹¹ Zie Multatuli’s noot 96, ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, r. 879-883.

¹¹² Bedacht moet worden dat Multatuli toen niet kon beschikken over het manuscript.

2.2.2.6. *Koppeltekens*

Het komt voor dat de basistekst aan het eind van een regel een koppelteken heeft, dat dan niet valt te onderscheiden van een afbrekingsteken. Vaak betreft het samenstellingen of combinaties die ook elders in de basistekst voorkomen, bijvoorbeeld plaatsnamen ('Rangkas-Betoeng'), vaste samenstellingen ('adsistent-resident') of vaste combinaties ('ten-zynen-behoeve'). Naar analogie hiervan zijn in deze en soortgelijke gevallen de afbrekingstekens aan het einde van de regel in de basistekst opgevat als koppelteken.

Bij minder frequent of één enkele keer voorkomende gevallen is de lezing in de voorafgaande versies gevolgd.

De koppeltekens die in deze editie samenvallen met het einde van de regel, staan vermeld in Bijlage 1.

2.2.2.7. *Witregels*

In de basistekst is de alinea-indeling aangegeven door inspringsing aan het begin van de regel en door een witregel tussen de alinea's. Deze witregels zijn voor het eerst gebruikt in D^4 . Dit gebeurde op verzoek van Multatuli, hoewel de uitgever op financiële gronden bezwaren maakte. (vw xviii, 65) Aangenomen mag worden dat de alinea-ondersteunende witregels in D^5 eveneens op verzoek van de auteur zijn aangebracht. Deze wijze van zetten is daarom ongewijzigd overgenomen in de leestekst.

Een aantal malen valt in de basistekst een (mogelijke) witregel samen met het einde van de pagina. Als de eerste regel op de volgende pagina inspringt, is er kennelijk sprake van een nieuwe alinea en is er in de leestekst dus een witregel aangebracht. Soms biedt dit geen uitsluitel: binnen langere dialogen komen wel interlinies voor, maar wordt niet ingesprongen. In die gevallen is D^4 gevolgd.

Ook in deze editie komt het voor dat een interlinie samenvalt met het einde van de pagina; zie hiervoor de lijst met witregels in Bijlage 1.

2.2.2.8. *Typografische aanpassingen*

De typografische vormgeving van D^5 is in de leestekst zoveel mogelijk nagevolgd. De hoofdstuk- en de alinea-indeling zijn ongewijzigd overgenomen; hetzelfde geldt voor het gebruik van cursief, klein-kapitaal en spatiëring. Ook de inspringsingen in gedichten en de opmaak van brieven zijn conform de basistekst.

Aanpassingen komen voor op de volgende punten:

- a. Dubbele aanhalingstekens zijn vervangen door enkele; binnen een aanhaling worden dubbele aanhalingstekens gebruikt.
- b. Indien nodig is de volgorde van afhalingstekens en leestekens op inhoudelijke gronden gecorrigeerd; bijvoorbeeld: '[...] hoe kan hy dan

vooruit weten, dat zy zeggen wil: ‘welaan dan, onversaagd, men doe het zwaard ontblooten?’ In de leestekst staat het vraagteken achter het afhalingsteken. (hoofdstuk I, r. 133)

c. De vraag of een leesteken cursief of romein moet zijn, wordt eveneens op inhoudelijke gronden beantwoord. In de basistekst is in het bovenstaande voorbeeld het vraagteken cursief gezet, in de leestekst is dit veranderd in romein.

2.3. COMMENTAAR

2.3.1. *Uitgangspunten van de commentaar*

De commentaar in deze editie heeft betrekking op de leestekst. Deze is gebaseerd op de vijfde druk uit 1881, dat wil zeggen op een tekst waar de twintigste-eeuwse lezer ver van af is komen te staan. Bepaalde passages in *Max Havelaar* zijn onduidelijk geworden door de afstand in tijd. Onbegrip kan veroorzaakt worden door kwesties van taalkundige aard, bijvoorbeeld woorden waarvan de betekenis intussen is verschoven of die in onbruik zijn geraakt. Begripsproblemen ontstaan vooral bij die passages, waarin gerefereerd wordt aan feiten uit de al dan niet fictionele context van de roman, bijvoorbeeld namen van reële toestanden, zaken en personen of van fictionele personages, litteraire allusies of toespelingen op historische gebeurtenissen. Dergelijke referenties aan de socio-culturele context van *Max Havelaar* zijn naar vermogen toegelicht.¹¹³

Tot die context behoort ook de toenmalige actualiteit. Deze neemt in *Max Havelaar* een prominente plaats in, meer dan gebruikelijk is in negentiende-eeuwse romans. Het temporele uitgangspunt van de *Havelaar* ligt in de winter van 1859-1860.¹¹⁴ Tegen deze achtergrond zijn de onderwerpen die voor Dekkers tijdgenoten deel uitmaakten van de dagelijkse werkelijkheid, becommentarieerd – voorzover dit voor een juist begrip van de tekst noodzakelijk werd geacht.

De consequentie hiervan is dat in de commentaar Multatuli's terminologie inzake de koloniale verhouding tussen Nederland en het toenmalige Nederlands-Indië is overgenomen. In de annotaties komen dus uitdrukkingen voor als ‘Nederlands-Indië’ en ‘inlanders’; deze en soortgelijke termen zijn hier derhalve in historisch-neutrale zin gebruikt.

Zoals bekend beschreef Multatuli in de *Havelaar* een belangrijke periode uit zijn leven; ook vroegere ervaringen en gebeurtenissen die licht konden werpen op de centrale toedracht van zaken in Lebak komen in

---

¹¹³ Uitgangspunt hierbij was de lijst van dertien gevallen waarin annotatie overwogen moet worden in: M.Th.C. Mathijssen-Verkooijen, *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische uitgave*. Amsterdam, 1978. 3 dln. [Diss. Utrecht], dl. 3, p. 75-76.

¹¹⁴ A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. Utrecht, 1966. 2 dln. [Diss. Utrecht], dl. 1, p. 154.

de roman uitvoerig aan de orde. Om recht te doen aan het autobiografisch karakter van *Max Havelaar* zijn ook de talrijke toespelingen van deze aard van commentaar voorzien. Het historisch perspectief moest hiervoor gedeeltelijk worden losgelaten: Dekkers contemporaine lezers konden natuurlijk niet van alle relevante feiten uit zijn ambtelijke loopbaan en zijn privé-leven op de hoogte zijn. Ook nu zijn er uiteraard nog lacunes in onze kennis van zaken, maar documenten die inmiddels beschikbaar zijn gekomen, maken het nu mogelijk tot op grote hoogte feit en fictie met elkaar te confronteren. Het blijkt dat Multatuli vaak met een opmerkelijke precisie heeft gewerkt. Daarnaast bevat zijn werk ook slordigheden, die verklaarbaar zijn als men de omstandigheden in aanmerking neemt waaronder hij de *Havelaar* schreef. Ten slotte blijkt er een aantal malen een – waarschijnlijk met opzet aangebrachte – discrepantie te bestaan tussen de feiten zoals die uit de documenten naar voren komen en Multatuli's weergave daarvan in zijn roman. Gezien het documentair-wetenschappelijke karakter van deze editie zijn de resultaten van de toetsing van de roman aan de documenten – ongeacht de uitkomst – zo objectief en neutraal mogelijk gepresenteerd.

2.3.2. *Uitvoerigheid van de commentaar*

De commentaar in een historisch-kritische editie kan variëren van een relatief beperkt woord- en zaak-commentaar tot omvangrijke studies over onderwerpen als intertextualiteit en receptie. Een te ambitieuze opzet kan er echter toe leiden dat de editie niet binnen redelijke tijd en mogelijk zelfs in het geheel niet verschijnt. Bovendien is de commentaar des te sneller aan revisie toe naarmate hij uitgebreider is, omdat er telkens recent onderzoek in verwerkt moet worden.¹¹⁵

De commentaar in deze editie beperkt zich tot het toelichten van duistere en biografisch relevante plaatsen in de tekst, volgens de hiervoor genoemde criteria. De toelichtingen staan in dienst van de tekst en vormen dus geen op zichzelf staand betoog. De lezer kan zich zodoende gaandeweg een beeld vormen van bepaalde kwesties voorzover de tekst daar aanleiding toe geeft. Bij de Atjeh-oorlog bijvoorbeeld stipte Multatuli slechts enkele, soms ondergeschikte, aspecten aan. Die aspecten zijn toegelicht, niet de Atjeh-oorlog als zodanig.

Het opvullen van lacunes in het onderzoek naar *Max Havelaar* viel buiten het bestek van deze editie, evenals het samenvatten van de omvangrijke secundaire literatuur en van discussies rond kwesties als 'het kastekort'.

Ook binnen deze relatief beperkte opvatting van de commentaar is

---

¹¹⁵ Zie: H. Zeller, 'Für eine historische Edition. Zu Textkonstitution und Kommentar.' In: *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven [...]*. Herausgegeben von G. Stötzel. Berlin enz., 1985. 2 Teile. 2. Teil, p. 305-323.

volledigheid een onbereikbaar ideaal. Duistere passages kunnen niet als zodanig zijn onderkend of inadequaaf zijn toegelicht; bepaalde archiefstukken kunnen later opduiken. De commentaar van *Max Havelaar* is met deze editie niet voltooid en kan dat ook niet zijn.¹¹⁶

2.3.3. *Materiaal en verantwoording van de secundaire literatuur*

Voor de biografische achtergronden is in principe volstaan met de in de *Volledige werken* opgenomen documenten. Er is dus niet gezocht naar onbekende collecties; dit zou zeer tijdrovend zijn geweest en naar verwachting zeker niet altijd enig rendement hebben opgeleverd.¹¹⁷ Als de tekst daartoe aanleiding gaf en de *Volledige werken* te kort schoten, is uiteraard gericht gezocht naar nog onbekende of nog niet gepubliceerde documenten. Dit leverde bijvoorbeeld de tekst op van de kritische bespreking van de Engelse *Havelaar*-vertaling uit 1868 (zie de annotatie bij hoofdstuk xvii, titel¹¹⁴¹) en de circulaire van de gouverneur-generaal, waarnaar verwezen wordt in hoofdstuk xx, r. 472-474.

De annotaties zijn zoveel mogelijk gebaseerd op contemporaine bronnen en uitgaven. Een uitzondering is gemaakt voor Multatuli's verwijzingen naar ander werk van zijn hand. Deze zijn thuisgebracht naar de versie in de *Volledige werken*, die voor de gebruikers van deze editie in het algemeen gemakkelijker bereikbaar is dan de oorspronkelijke uitgaven.

In de meeste gevallen zijn de annotaties opgebouwd uit gegevens uit verscheidene bronnen. Om te voorkomen dat de verantwoording van die bronnen door middel van titelbeschrijvingen en archiefsignaturen de feitelijke informatie in de annotatie zou overschaduwden, wordt het algemeen bekende materiaal waarvan gebruik is gemaakt, niet van geval tot geval verantwoord. Het betreft hier woordenboeken, encyclopedieën, algemene naslagwerken en overzichtsstudies. Ook informatie uit de *Almanak van Nederlandsch-Indie* en uit de *Stamboeken* van ambtenaren en militairen is niet van geval tot geval verantwoord. De genoemde bronnen staan uiteraard wel vermeld in de Bibliografie achterin de editie. Bij de archiefsignaturen van de *Stamboeken* staat vermeld welke persoon het betreft, zodat de mogelijkheid tot controle van de gegevens gewaarborgd is.

De herkomst van specifieke details uit minder algemeen bekende bronnen is met een verkorte titelbeschrijving in de annotaties aan-

---

¹¹⁶ Na afsluiting van de kopij (juli 1990) verscheen een artikel met enkele interessante annotaties, die niet in deze editie voorkomen. Zie: J. Koch, 'Ervaringen van een Multatuli-vertaler.' In: *Hollands maandblad* 32, nr. 522 (1991), p. 32-37.

¹¹⁷ De praktijk bewijst dat interessante vondsten nog steeds mogelijk zijn; zie bijvoorbeeld F. Jaquet en R. Nieuwenhuys, 'De tienduizend buffels van Max Havelaar. Hoe volledig zijn de Volledige werken?' In: *Het oog in 't zeil* 6.1 (1988), p. 1-9.

gegeven; de volledige titelbeschrijving is opgenomen in de Bibliografie. Een bronvermelding houdt niet in dat uitsluitend de genoemde bron is geraadpleegd. De herkomst van citaten is altijd verantwoord.

2.3.4. *De inrichting van de commentaar*

De commentaar bevat in de linkermarge een regelaanduiding; deze wordt gevolgd door de cursief gezette aanhaling uit de leestekst. Aan de voet van de pagina staat vermeld op welk deel van de leestekst de nummering betrekking heeft: het Voorwerk, de hoofdstukken I-XX of de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', algemeen gedeelte.

In de leestekst staan nootcijfers van Multatuli, waarmee wordt verwezen naar de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' achterin de roman. Aangezien deze noten gelezen moeten worden in samenhang met de hoofdtekst, zijn de toelichtingen bij die noten gegeven als ze in de hoofdtekst aan de orde zijn. In dat geval wordt ook het nootcijfer in de marge vermeld. Hoofdstuk II, r. 63ⁿ³ wil dus zeggen: annotatie bij Multatuli's noot 3, waarnaar verwezen wordt in r. 63 van hoofdstuk II.

Multatuli's noten zijn in de leestekst voorzien van een nummering; noot 3 bijvoorbeeld beslaat r. 11-22 van de 'Aanteekeningen en Ophelderingen'. Van deze telling is bij de annotaties geen gebruik gemaakt, omdat het door elkaar gebruiken van de nummering van de hoofdtekst en die van de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' verwarrend zou werken. Om te voorkomen dat het verband tussen de vaak omvangrijke noten van Multatuli en de annotaties daarbij verloren zou gaan, is binnen de annotaties bij Multatuli's noten veelvuldig gebruik gemaakt van cursief gezette aanhalingen.

Behalve de tekstgebonden annotaties bevat de commentaar ook lijsten, waarin gelijksoortige informatie bijeen is gebracht. Het betreft Bijlage IV (Chronologisch overzicht), Bijlage V (Woordenlijst), Bijlage VI (Annotaties vertaling Nahuijs) en Bijlage VII (De Japansche steenhouwer).¹¹⁸

Achterin de editie zijn twee overzichtskaarten opgenomen: een van Java en een van de Nederlandse bezittingen in de Indische archipel.

2.4. VARIANTENAPPARAAT

2.4.1. *Selectief variantenapparaat*

Ten behoeve van deze editie is een volledig variantenonderzoek verricht, dat wil zeggen dat de lagen binnen het manuscript en vervolgens alle, tijdens het leven van de auteur verschenen, primaire documentaire bronnen telkens twee aan twee zijn vergeleken. In concreto: de lagen binnen *M*, de laatste laag van *M-D*¹, *D*¹-*D*², *D*²-*D*^{2d}, *D*^{2d}-*D*³, *D*³-*D*⁴,

---

¹¹⁸ Uitleg over de inrichting van deze bijlagen volgt in paragraaf 2.5.

D^4 - D^{4a} en D^{4a} - D^5 . De aangetroffen verschillen zijn ondergebracht in een lemma-apparaat met D^5 als uitgangspunt. Afwijkende lezingen uit de andere bronnen zijn achter de aanhaling uit D^5 vermeld. Op basis van dit complete variantenapparaat is de leestekst geconstitueerd.

Dit apparaat is zeer omvangrijk en bestaat voor het grootste deel uit verschillen van ondergeschikt belang, zoals spelling- en interpunctievarianten. De woordvarianten met betekenisverschil – die slechts een klein deel van het totaal uitmaken – zijn hierdoor niet gemakkelijk terug te vinden.¹¹⁹ Daarom is ervan afgezien de *volledige* documentatie van de tekstgeschiedenis te publiceren. De editie bevat dus een selectief variantenapparaat, waarin de belangrijkste momenten uit die geschiedenis zijn vastgelegd.¹²⁰

Het volledige variantenapparaat, dat de status van werkmateriaal heeft – namelijk ten behoeve van de tekstconstitutie en de inrichting van het selectief variantenapparaat –, kan worden geraadpleegd op de afdeling Neerlandica van het Constantijn Huygens Instituut in Den Haag.

2.4.2. *Selectiecriteria*

Het selectieve variantenapparaat bevat in principe alleen woordvarianten met betekenisverschil. Dit betekent dat de volgende verschillen niet zijn opgenomen:

- a. schrijf- en zetfouten
- b. spelling- en interpunctievarianten (hierbij ook: accenttekens)
- c. typografische verschillen als onderkast-kapitaal en romein-cursief
- d. vormvarianten zonder betekenisverschil als ‘mijn – mijne’, ‘zou – zoude’, ‘toetescrijven – toe te schrijven’, ‘zoo-even – zoo even’, ‘vroeg – vraagde’, ‘weer – weêr/weder’, ‘ze – zij’, ‘t – het’, ‘meisjen – meisje’, ‘drup – drop’, ‘heel – geheel’
- e. verschillen in het al dan niet vóórkomen van een interlinie en/of nieuwe alinea
- f. ingrepen van Van Lennep met betrekking tot de plaatsnamen (‘Lebak – Leb/Leb...’) en de jaartallen (‘1856 – 18..’)
- g. de afwezigheid van nootcijfers in M - D^3 en de aanwezigheid daarvan in D^4 en D^5 .

Indien een variant binnen de selectie valt, wordt de *volledige* tekstontwikkeling gegeven, ook als bepaalde fasen in die ontwikkeling alleen verschillen als de hierboven genoemde ten opzichte van de lezing in D^5 bevatten.

---

¹¹⁹ Bijlage 11 bevat het volledige variantenapparaat van hoofdstuk 1; de gebruiker van de editie kan zich zo een eigen beeld vormen van de hoeveelheid en van de aard van de verschillen.

¹²⁰ Zie voor de selectiecriteria paragraaf 2.4.2.

2.4.3.3. *Presentatie van de varianten*

2.4.3.3.1. *Algemeen*

Het variantenapparaat in deze editie is gelemmatiseerd. Het is deels regressief, deels progressief ingericht. Regressief, omdat de ‘Ausgabe letzter Hand’ het uitgangspunt is, waartegen de lezingen in de daaraan voorafgaande bronnen zijn afgezet. Progressief, omdat de varianten ten opzichte van D^5 in de volgorde van ontstaan worden aangeboden.

In de linkermarge staat de regelnummering, die verwijst naar de leestekst. Aan de voet van de pagina is aangegeven op welk deel van de leestekst de nummering betrekking heeft: het Voorwerk, de hoofdstukken 1-xx of de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ (gesplitst in een algemeen gedeelte en een deel met de noten van Multatuli).

Na de regelaanduiding volgt de aanhaling uit de leestekst. Alleen dat gedeelte van de leestekst is aangehaald dat verschilt van de lezing in vroegere versies. Hierna volgt een naar links gerichte haak (<), hetgeen betekent: ‘luidde eerst’. Achter deze haak staat de variante lezing, gevolgd door het sigle van de bron waaruit die lezing afkomstig is:

adhipatti < regent D^4

Deze wijze van weergeven impliceert dat de lezing in de niet genoemde bronnen gelijk is aan die uit de leestekst. M tot en met D^3 hebben op die plaats, net als D^5 , ‘adhipatti’.

Bij meer dan één variante lezing ten opzichte van het lemma staan de varianten onder elkaar, in de volgorde van ontstaan:

adhipatti < regent D^1
inlandsch hoofd D^2

Als eenzelfde variant in meer dan één bron voorkomt, zijn de siglen van de desbetreffende bronnen zo mogelijk gecombineerd weergegeven:

adhipatti < regent $M-D^4$

Dit houdt in: de lezing ‘regent’ komt voor in M en in D^4 , en in alle tussenliggende bronnen.

Van gecombineerde weergave is afgezien als één van de tussenliggende bronnen een zetfout bevat. De siglen worden dan afzonderlijk genoemd; het sigle van de bron met de zetfout wordt voorzien van een asterisk:

adhipatti < regent D^1, D^{2d}
ragent D^{2*}

Ook de volgende, deels afzonderlijke, deels gecombineerde, sigle-aanduiding komt voor:

adhipatti < regent M, D^2-D^4

Dit betekent: de lezing ‘regent’ komt voor in M en in D^2 tot en met D^4 ; D^1 heeft de lezing uit de leestekst.

Het is mogelijk dat aanhaling en variant op meer dan één punt van elkaar verschillen. Bijvoorbeeld:

III,113 hierop behooryk < behoorlyk daarop $M-D^3$

Hier is – afgezien van de spellingvariant y-ij – sprake van twee varianten:

- a. een woordvariant (‘hierop’ luidde eerst ‘daarop’) en
- b. een omzetting in de woordvolgorde.

Achter de haak staat steeds de volledige tekstontwikkeling voorafgaande aan de aanhaling, inclusief de verschillen die op zichzelf beschouwd buiten de selectie vallen. Op deze regel bestaat één uitzondering:

IV,186-187 in de nabyheid van *Banda* te zyn <
te zyn in de nabijheid van *Banda* $M-D^4$

Strikt genomen staat er in D^4 niet ‘nabijheid’, maar ‘nabyheid’ en niet ‘zijn’, maar ‘zyn’; voor het overige is de lezing in D^4 gelijk aan die in $M-D^3$. Om het variantenapparaat niet nodeloos te belasten is er als het uitsluitend gaat om het verschil tussen ‘ij’ en ‘y’ van afgezien de lezing in D^4 als een aparte fase in de tekstontwikkeling te presenteren.

De varianten in de ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’ worden op dezelfde wijze gepresenteerd als die in het Voorwerk en de hoofdtekst. Alleen berust dit onderdeel van het variantenapparaat op minder bronnen: D^5 , D^4 en D^{4a} . D^4 en D^{4a} verschillen uitsluitend van elkaar door de aantekeningen in handschrift in D^{4a} ; de gedrukte tekst is in beide bronnen gelijk. Daarom is bij varianten in de *gedrukte* tekst het sigle D^{4a} niet apart vermeld:

AenO,6 Het blyft evenwel < En ’t blyft D^4

Bij varianten in de handgeschreven laag van D^{4a} wordt het sigle van deze bron uiteraard wel geëxpliciteerd:

AenO,25 iets *uitterichten*, iets *tot stand te brengen* <
uitterichten D^4
iets uitterichten, iets tot stand te brengen D^{4a}

2.4.3.3.2. *Presentatie van de varianten uit de complexe bronnen*

De presentatie van de varianten uit de complexe bronnen¹²² wijkt in zoverre af van de gebruikelijke presentatie dat alle lagen binnen de bron vermeld worden, ook als een van die lagen identiek is aan de aanhaling.

---

¹²² Bedoeld zijn M en D^{4a} , die meer dan één laag bevatten.

Alleen zo kan namelijk een correct beeld van de tekstontwikkeling worden gegeven. Bijvoorbeeld:

VIII,597 kwytteschelden.⁷⁴ < kwijtteschelden. $M-D^4$
kwytteschelden.⁷⁴ D^{4a}

Zonder de expliciete vermelding van de lezing in D^{4a} wordt de suggestie gewekt dat het nootcijfer niet in D^{4a} , maar in bijvoorbeeld de verloren gegane kopij van D^5 is aangebracht.

Op deze expliciete notatiewijze is één uitzondering gemaakt. Het betreft drie van de ‘nieuwe’ noten, die Multatuli voor de vijfde druk schreef. Alle nieuwe noten staan genoteerd op de strookjes papier, behorend bij D^{4a} (zie paragraaf 2.1.7.7). D^5 bevat dus in vergelijking met D^4 geen nieuwe noten, die niet in D^{4a} zijn bijgeschreven. Drie van die toevoegingen in D^{4a} zijn identiek aan de lezing in D^5 . Het gaat om de noten 46, 68 en 149 (leestekst: ‘Aanteekeningen en Ophelderingen’, r. 578-582, r. 687-696 en r. 1444-1445; variantenapparaat: p. 454, 455 en 461). Om het variantenapparaat niet onnodig te belasten is de lezing van deze noten in D^{4a} niet afzonderlijk afgedrukt.

De onderstreepte woorden in M en in D^{4a} zijn cursief gezet. Woorden die in M tweemaal zijn onderstreept, zijn cursief gezet en onderstreept.

2.4.3.3.3. *Steunwoorden*

In bepaalde gevallen kan niet worden volstaan met het aanhalen van alleen dat gedeelte uit de leestekst dat verschilt van eerdere lezingen; lemma en varianten zijn dan voorzien van een steunwoord. Dit doet zich voor in de volgende gevallen:

a. als het aangehaalde woord meer dan eenmaal voorkomt in de aangegeven regel:

1,83 den schouwburg < een' schouwburg $M-D^3$

b. bij de nootcijfers van Multatuli in D^4 , D^{4a} en D^5 :

VII,410 gewin.⁴⁵ < gewin. $M-D^4$

c. bij nulvarianten, dat wil zeggen als de leestekst op een bepaalde plaats geen tekst heeft en de andere bronnen wel:

1,103 Zelfs < En zelfs $M-D^3$

En, omgekeerd:

1,78 moet voor hem < moet $M-D^3$

d. als de variant zonder steunwoord niet inpasbaar is in de leestekst:

1,86 vermogen. Dat < vermogen; dat $M-D^3$
vermogen. Dit D^4

En, omgekeerd:

II,117 met myn vrouw naar den Haag ben gegaan. Daar <
naar den *Haag* ben gegaan met mijne vrouw; daar M^a
naar den Haag ben gegaan met mijne vrouw; daar M^b-D^3

2.4.3.3.4. *Editoresopmerkingen*

In het variantenapparaat komen de volgende opmerkingen van de editeur voor:

a. [streep]. Geeft de indeling van de tekst in M aan:

TWEDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
Tweede Hoofdstuk. [streep]	M^b
TWEDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4

b. [interlinie]. Geeft de indeling van de tekst in M aan:

TWAALFDE HOOFDSTUK < [interlinie; streep]	M^a
[interlinie; geen streep]	M^{b1}
Elfde Hoofdstuk	M^{b2}
TWAALFDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4

c. [ontbreekt]. D^5 heeft op een bepaalde plaats een lezing die in een andere bron ontbreekt; het gebruik van een steunwoord is niet mogelijk; bijvoorbeeld:

VIII,262 Hierop ging Havelaar aldus voort: < [ontbreekt] $M-D^3$

d. [einde regel]. Onduidelijk of in de genoemde variant een koppel- of een afbrekingsteken voorkomt, aangezien het divisieteken samenvalt met het einde van de regel; bijvoorbeeld:

XVI,	zooeven. 'Maar, ging hy voort, kunt gy <	
423-424	zoo even) kunt gij	M^{a1}
	zoo even) Kunt gij	M^{a2}
	zoo even). Kunt gij	D^1-D^{2d}
	zoo even.) Kunt gij	D^3
	zoo-even. [einde regel] 'Maar, ging hy voort, kunt gy	D^4

e. [open plaats]. M^a heeft een open ruimte; deze is opgevuld in M^b :

XI,135	18 < den [open plaats]	M^a
	den 18 ^{den}	M^b-D^3

f. Op twee plaatsen in het variantenapparaat is afgeweken van de gebruikelijke wijze van presenteren, omdat de tekstontwikkeling daar aanleiding toe gaf. Het betreft de passages: XVI, 402-403 (de 'vragen van Frits') en 'Aanteekeningen en Ophelderingen', 1577-1617 (noot 177 in D^5 , opgebouwd uit de noten 157-165 uit D^4). De presentatie van de varianten in deze passages wordt ingeleid met een korte uiteenzetting van de editeur tussen teksthaken.

2.5. BIJLAGEN

2.5.1. *Bijlage I*

Deze bijlage bevat drie lijsten: één van correcties, één van koppeltekens en één van witregels. De in deze lijsten vermelde gegevens maken het mogelijk de basistekst te reconstrueren en correct uit de leestekst te citeren.

2.5.1.1. *Correcties*

De lijst van correcties bevat alle correcties die in de basistekst zijn aangebracht. Het overzicht is als volgt ingericht: na het regelnummer volgt eerst de verbeterde lezing; na de 'Duitse komma' (/) wordt de foutieve lezing uit de basistekst gegeven. Hierna volgen, tussen ronde haakjes, de lezingen uit de overige bronnen, voorzien van siglen. Bijvoorbeeld:

Voorwerk, 14 *recueillir/recueillir (recueillir M-D³, recueillir D⁴)*

De vermelding van de oorspronkelijke, foutieve, lezing stelt de gebruiker van de editie in staat de basistekst te reconstrueren. De vermelding van de lezingen in de overige bronnen maakt het mogelijk de editeursingrepen te evalueren. In veel gevallen spreken die voor zichzelf: de correctie van een evidente zetfout als 'gesproken' in plaats van 'gesproken' behoeft geen commentaar (hoofdstuk IV, r. 425). Andere editorische ingrepen liggen minder voor de hand. Het zou echter te ver voeren deze van geval tot geval te motiveren. De algemene principes die bij de constitutie van de leestekst zijn gehanteerd, staan zo volledig mogelijk beschreven in paragraaf 2.2.2.5.

Editeurscommentaar in de lijst van correcties staat romein, tussen teksthaken: [romein].

2.5.1.2. *Koppeltekens*

De lijst van koppeltekens biedt een overzicht van de afbrekingstekens in de leestekst die als koppelteken gelezen moeten worden. Na de hoofdstuk- en regelaanduiding wordt het afgebroken woord vermeld, waarbij het divisieteken aan het eind als koppelteken moet worden opgevat:

IV, 172 *ten-zynen-*

2.5.1.3. *Witregels*

De alinea-indeling in de leestekst wordt overeenkomstig de basistekst aangegeven door insprinking aan het begin van een nieuwe alinea en door witregels tussen de alinea's.¹²³ De lijst van witregels vermeldt de

---

¹²³ Zie hierover paragraaf 2.2.2.7.

brieven aan Tine. Omdat het mogelijk is dat de redactie van de citaten afwijkt van de oorspronkelijke redactie in het kladhandschrift, zijn deze fragmenten niet in het variantenapparaat opgenomen, maar in een afzonderlijke bijlage.

De presentatie van de door Multatuli geciteerde fragmenten is als volgt: na de vermelding van hoofdstuk- en regelnummering van de leestekst volgt de aanhaling uit de leestekst, gevolgd door een naar links gerichte haak. Achter deze haak staat het geciteerde fragment. In plaats van het gebruikelijke sigle wordt het deel- en paginanummer van de *Volledige werken* gegeven, waar het desbetreffende fragment staat afgedrukt.

2.5.3.2. *Variantenapparaat Bloemlezing*

2.5.3.2.1. *Ontstaansgeschiedenis Bloemlezing*

Niet lang na het verschijnen van de vierde druk van *Max Havelaar* (oktober 1875) moet Funke Mimi hebben voorgesteld een bloemlezing uit het werk van Multatuli te maken.¹²⁶ De brief met het voorstel is niet bewaard gebleven, Mimi's positieve reactie van 23 januari 1876 echter wel. (vw xviii, 207)

Bij dezelfde brief voegde zij een (niet bewaard gebleven) lijstje met titels van boeken die Funke haar moest sturen, zodat zij direct kon beginnen. (vw xviii, 207) De legger voor de *Havelaar*-fragmenten is ongetwijfeld een exemplaar van de kort daarvoor verschenen, geheel herziene vierde druk geweest. Uit een latere brief blijkt dat Mimi de leggers verknipte. (vw xviii, 299) De kopij voor de *Bloemlezing* is voorzover bekend niet bewaard gebleven, maar moet dus bestaan hebben uit fragmenten die uit een eerdere druk geknipt waren, met handgeschreven veranderingen en aanvullingen. Of Multatuli zelf die wijzigingen uitschreef of dat Mimi dat in zijn opdracht deed, is niet bekend.

Op 10 maart 1876 had Mimi de selectie van de op te nemen fragmenten voltooid. Hierbij had zij Dekkers hulp ingeroepen: hij had alles nagezien en vele opschriften van geselecteerde fragmenten veranderd. (vw xviii, 290)

Funke had Mimi 'speling' gegeven tot 25 vel, dat wil zeggen tot 400 pagina's en zij was daarmee akkoord gegaan. (vw xviii, 246) Toen zij echter klaar was met de selectie, besloeg de kopij volgens haar berekening 30 vel. Er waren haars inziens twee mogelijke oplossingen: een bloemlezing van twee delen, elk van 15 vel, of vijf vel schrappen. (vw xviii, 290) Kennelijk antwoordde Funke dat hij voor het laatste koos,

---

¹²⁶ Het betreft de volgende bloemlezing: *Multatuli*. Bloemlezing door Heloïze. Amsterdam, 1876. De ontstaansgeschiedenis van deze bloemlezing wordt uitsluitend beschreven voorzover zij betrekking heeft op de *Havelaar*-fragmenten.

want op 17 maart 1876 zond Mimi hem een (niet bewaard gebleven) lijstje, waarop stond wat van haar eerste selectie alsnog moest worden geschrapt. (vw xviii, 313) Ook het verhaal van Saïdjah en Adinda stond op de nominatie te verdwijnen: ‘Dat de Saïdjah op dat lystje staat is op zeer uitdrukkelijk verlangen van dek. ik had het zeker niet van me kunnen verkrygen juist dat stuk te schrappen – maar hy zeide: “dàt het allereerst, omdat ’t in zooveel andere bloemlezingen staat, en afgezaagd is.” en dus moest ik zwichten.–’ (vw xviii, 313)

Funke antwoordde op 19 maart 1876 dat hij ‘de Saïdjah-historie maar zéér noode zou missen. Is ’t ook niet tegen te spreken dat zij in àlle bloemlezingen prijkt, toch *prijkt* zij er en alzo mag Heloïze [pseudoniem van Mimi, AKV] niet nalaten een zóó gewaardeerde bloem in haar “ruiker” op te nemen. De heele wereld zou over dat gemis wraak roepen! Heeft onze dichter dus geen krachtiger argumenten dan dat ééne, dan zal hij zich door U wel laten verleiden om bekeerd te worden.’ (vw xviii, 318) Dekker en Mimi hebben zich kennelijk door Funke laten overtuigen: het gehele verhaal van Saïdjah en Adinda (hoofdstuk xvi, r. 238-265 en hoofdstuk xvii, r. 1-701) staat in de *Bloemlezing* afgedrukt.

In dezelfde brief handelde Funke nog enkele praktische zaken af: ‘Waarschijnlijk zal ’t boek in 10 aflev. elk van 48 blz druks worden uitgegeven, tegen 25 cts per afl. of 20 cents als ’t maar even kan. ’t Heele boek van een kleine 500 blz. zal dus *hoogstens* f2.50 kosten. Goedkoop, niet waar? Nu, ’t moet dan ook vóór alles dienen tot prospectus om nieuwe vaste lezers te winnen, maar omdat ’t zoo gering van prijs is, kan ik U voor al Uw moeite van uitzoeken en correctie der proeven niet meer dan f300.– bieden, [...]’ (vw xviii, 318) Mimi antwoordde het geboden honorarium ‘werkelyk heel royaal’ te vinden. (vw xviii, 320)

In april 1876 kwamen de eerste proeven. (vw xviii, 335) Mimi betreerde het ‘dat dek dat proeven corrigeeren niet aan my durft overlaten, maar dat schynt hy niet te *kunnen*. altyd wil hy ’t zelf nazien, en altyd vind [sic] hy nog wat te veranderen. Ik zeg dit, om dat ’t me zoo spyt hem van zyn tyd te rooven. ’t Zou beter passen als *ik* zyn proeven nazag. Maar hy is zóó, *zóó* accuraat!’ (vw xviii, 341)

In zijn brief aan Funke van 3 mei 1876 liet Multatuli verschillende titels de revue passeren: ‘En nu de *titel* van de “Bloemlezing.” Als die “Bloemen” wordt, zou ’t woordje “door” niet kloppen en zou, (heel smakeloos en gemaniereerd dan) moeten worden aangevuld door: “gegaard”

“by-eengebonden”

“verzameld”

“tot ’n tuiltje aaneengeschreven”

&c&c&c door

Heloïse

Dit nu komt ons leelyk voor. Na ’t gewone woord: “Bloemlezing” kan “door Heloïse” zonder verdere soep volgen. (nam: de lezing, uitle-

zing, is *door* H geschied) en daarom stellen wy u voor, de titel heel gewoon “Bloemlezing” te laten blyven. Het *distinctief* er van wordt toch voldoende aangeduid door de woorden “Multatuli” & “Heloïse”.’ (v w XVIII, 350)

Even verderop in dezelfde brief ging Multatuli op de titelkwestie door. ‘Wat overigens den titel aangaat, ik weet heel goed dat “*Multatuli’s werken*” een modieuse uitdrukking is, maar ze is behebt met ’n duitse winkelklank (als *billyk*, en *Dame* in den vokatief). Deftiger en *hollandscher* is:

“*Werken van Multatuli.*”–

Toen de eerste bloemlezing by d’Ablaing verscheen, wilde hy ’t in ’n bui van poëtiekery (valsche) noemen:

“Tuiltje
geplukt uit
Multatuli’s gaarde.”

’t Lykt er niets naar dat ik nu Uw voorstel dáármee vergelyk. Ik haal ’t maar aan om U te doen vatten wat ik tegen: “Bloemen” (nam. op den titel) en: “*M’s Werken*” heb.–

Ons voorstel is nu dat ge den bundel noemt, of:

MULTATULI

BLOEMLEZING

dit komt my ’t best voor.

door

HELOÏSE

of:

BLOEMLEZING

uit de

uit de werken

uit

werken van

van

de werken van

MULTATULI

door

HELOÏSE’ (v w XVIII, 350, 352)¹²⁷

Deze inhoudelijke overwegingen gingen vergezeld van typografische suggesties, waarbij Multatuli om zijn bedoelingen te verduidelijken gebruik maakte van uitgeknipte letters. (v XVIII, 351)

Half september 1876 verscheen de aanbiedingscirculaire voor de boekhandel. (v w XVIII, 451-452)

2.5.3.2.2. Tweede druk Bloemlezing

De bibliografie van De Mare vermeldt onder nummer 22 een uitgave van de *Bloemlezing* van Heloïze uit 1880. In nummer 23 is er sprake van

---

¹²⁷ De titel van de bloemlezing komt overeen met Multatuli’s eerste suggestie, de mogelijkheid waarnaar zijn voorkeur uitging, zij het dat Mimi’s pseudoniem niet met een ‘s’, maar met een ‘z’ gespeld werd.

de derde druk uit 1888, waarmee wordt gesuggereerd dat de uitgave van 1880 de tweede druk zou zijn.¹²⁸

Hoewel mag worden aangenomen dat De Mare een exemplaar van de *Bloemlezing* met de vermelding '1880' op het titelblad onder ogen heeft gehad, kan zijn mededeling niet worden bevestigd. Noch de bibliotheken die zijn aangesloten bij de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek, noch het Multatuli-Museum zijn in het bezit van een dergelijk exemplaar. Ook een oproep in het tijdschrift *Over Multatuli* en het aanschrijven van verscheidene antiquaren leverden het gezochte exemplaar niet op.

Het is uiterst onwaarschijnlijk dat er in 1880 een nieuwe druk van de *Bloemlezing* uitkwam, en wel om de volgende reden. Toen Funke in december 1880 de boeken uit zijn fonds te koop aanbood, waren er van de *Bloemlezing* nog 942 exemplaren over.¹²⁹ Het bericht over de veiling in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (21 december 1880) maakte melding van 930 verkochte exemplaren. (vw xx, 577)¹³⁰

Het is in dit licht bezien ondenkbaar dat de nieuwe eigenaar van de *Bloemlezing*, J.G. Robbers, een nieuwe druk zou hebben uitgegeven. Wel is het mogelijk dat de resterende exemplaren van de eerste druk na de veiling opnieuw in de handel zijn gebracht met een nieuwe titelpagina, waarop het jaar van uitgave was aangepast. Een dergelijk exemplaar is echter evenmin aangetroffen; ook het *Nieuwsblad voor den boekhandel* maakt geen melding van de verschijning van Heloïzes *Bloemlezing* in 1880, in welke vorm dan ook. Daarom moet vooralsnog worden aangenomen dat er tijdens Multatuli's leven slechts één druk van de *Bloemlezing* van Heloïze verschenen is.

2.5.3.2.3. Beschrijving *Bloemlezing*

B: Multatuli. Bloemlezing door Heloïze. Amsterdam, 1876.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 195 G 6.

Uitgever: G.L. Funke, Amsterdam.

Drukker: onbekend.

Prijs: ingenaaid f 2,50, gebonden f 3,25 (vw xviii, 531). De *Bloemlezing* werd ook in afleveringen verkocht (zie hierna); prijs per aflevering: f 0,25 (vw xviii, 472).

Oplage: de eerste afleveringen verschenen in een oplage van 5000 exem-

---

¹²⁸ A.J. de Mare, *Multatuli-literatuur. Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker*. Leiden, 1948, p. 3.

¹²⁹ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*, p. 28.

¹³⁰ Dit aantal staat ook – in handschrift – vermeld in het exemplaar fv 283^v van de veilingcatalogus (collectie VbbB).

plaren (vw xviii, 514); welke afleveringen dat geweest zijn, is onbekend. De veilingcatalogus van Funke vermeldt een oplaag van 3000 exemplaren.¹³¹ Daarvan waren sindsdien verkocht: in 1877 – 288 exemplaren; in 1878 – 153 exemplaren en in 1879 – 214 exemplaren. In 1876 waren er bij voorintekening 700 exemplaren aan de boekhandel verkocht. (vw xviii, 513-514) Bij de fondsveiling in december 1880 waren er nog 930 (was eerst: 942) exemplaren over. Wanneer men de verhandelde exemplaren bij elkaar optelt en het totaal daarvan aftrekt van de door Funke genoemde 3000 exemplaren, blijven er ongeveer 1600 over. Wat hiermee gebeurd is, is onbekend. Mogelijk zijn ze verkocht direct na verschijning, hoewel de klachten van Funke (vw xviii, 514) en Multatuli (vw xviii, 537) over de tegenvallende verkoop dat lijken tegen te spreken. De bedoelde opmerkingen geven wel een verklaring voor het feit dat de oorspronkelijke oplage van 5000 exemplaren werd teruggebracht tot 3000.

Verschijningsdata:

Aflevering 1	(p. 1-64)	29 september 1876
Aflevering 2	(p. 65-128)	17 oktober 1876
Aflevering 3-4	(p. 129-224)	27 oktober 1876
Aflevering 5-6	(p. 225-320)	7 november 1876
Aflevering 7-10	(p. 321-512)	17 november 1876

Op 25 november 1876 verscheen in de *Nieuwe Rotterdamsche courant* een advertentie voor de *Bloemlezing* als geheel (vw xviii, 531). In het *Nieuwsblad voor den boekhandel* werden alleen de afleveringen aangekondigd, niet de totale bundel.

Havelaar-fragmenten: in de *Bloemlezing* zijn de volgende fragmenten uit *Max Havelaar* opgenomen:

Een huispreek van Batavus Droogstoppel (p. 11-12; *D*⁵: hoofdstuk IX, r. 127-181)

Si Oepi Kete (p. 29-32; *D*⁵: hoofdstuk XI, r. 494-575)

Aanspraak aan de Hoofden van Lebak (p. 39-48; *D*⁵: hoofdstuk VIII, r. 48-371)

Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde! (p. 223-226; *D*⁵: hoofdstuk XIV, r. 802-907)

Philister-aesthetiek (p. 334-339; *D*⁵: hoofdstuk X, r. 1-157)

Saidjah (p. 446-468; *D*⁵: hoofdstuk XVI, r. 238-265 en hoofdstuk XVII, r. 1-701).

De *Bloemlezing* moet als geautoriseerd worden beschouwd: Multatuli had zijn toestemming gegeven, was – zoals hiervoor bleek – nauw betrokken bij het leveren van de kopij en nam de correctie van de proeven voor zijn rekening. Aangezien deze bron buiten de directe tekstoverle-

¹³¹ *Catalogus van ongebonden boeken, [...] uitgegeven of aangekocht door den heer G.L. Funke*, p. 28.

vering valt – D^5 gaat terug op D^4/D^{4a} en niet op B –, zijn de varianten uit de *Bloemlezing* in een afzonderlijk variantenapparaat opgenomen.

2.5.3.2.4. *Inrichting variantenapparaat Bloemlezing*

Het variantenapparaat *Bloemlezing* is op vergelijkbare wijze ingericht als het selectieve variantenapparaat.

Per fragment is aangegeven waar in D^5 en B de desbetreffende passage is afgedrukt. Achter de pagina-aanduiding in B staat de titel van het fragment in de *Bloemlezing* vermeld. De regelnummering in de marge verwijst naar de leestekst van deze editie; hierop volgt de aanhaling uit de leestekst. Achter de naar links gerichte haak is de variante lezing uit B opgenomen, met daarachter het sigle.

Bij de selectie zijn dezelfde criteria gehanteerd als bij het selectieve variantenapparaat.

De presentatie van de noten in B is afwijkend. Men kan ze niet op één lijn stellen met Multatuli's 'Aanteekeningen en Ophelderingen', aangezien een bloemlezing van een principieel andere aard is dan een complete roman. Dit blijkt onder meer hieruit dat B een noot kan hebben op een plaats waar D^5 die niet heeft, aangezien het toe te lichten woord in D^5 al eerder is verklaard op een plaats die niet tot de geselecteerde fragmenten behoort. Vergelijking tussen de tekst van D^5 en B was in die gevallen niet mogelijk. De noten uit B worden daarom achter elk fragment integraal vermeld, na respectievelijk het regelnummer uit de leestekst, de aanhaling uit de leestekst en het sigle B .

In de *Bloemlezing* ontbreken twee passages die in de leestekst wel voorkomen; het betreft hoofdstuk XI, r. 565-568 en hoofdstuk VIII, r. 245-247. In deze passages wordt verwezen naar kwesties die buiten de geselecteerde fragmenten vallen, en waarnaar in de *Bloemlezing* dus niet verwezen kan worden. Het betreft het gesprek over het 'imponderabel' zijn van Si Oepi Kete en de noot van Batavus Droogstoppel naar aanleiding van het rijmpaar 'ontwijd – Majesteit'. Aangezien het hier niet gaat om varianten in de gebruikelijke zin van het woord, zijn deze gevallen niet in het variantenapparaat opgenomen.

2.5.4. *Bijlage IV*

Deze bijlage bevat een chronologisch overzicht van feiten uit het leven van Douwes Dekker en van gebeurtenissen waarbij hij betrokken is geweest.

De lijst vormt geen doel op zichzelf, maar staat – evenals de annotaties – uitsluitend in dienst van de leestekst. Zij is bedoeld als ondersteuning bij het lezen van de tekst en van de annotaties. De consequentie hiervan is dat het overzicht biografisch gezien lacunes bevat. Ook zijn sommige periodes summier behandeld, terwijl andere daarentegen gedetailleerd worden beschreven.

2.5.5. *Bijlage v*

Deze bijlage bevat een alfabetische lijst van in *Max Havelaar* voorkomende Maleise woorden en uitdrukkingen. Ook bevat de lijst woorden uit andere Indonesische talen, zoals het Javaans, het Soendanees en het Minangkabaus. Waar een misverstand kon ontstaan over de betekenis van een woord, is achter het desbetreffende woord de vermelding '(Min.)' voor Minangkabaus, opgenomen.

De spelling van de woorden in de lijst is conform aan de spelling van Multatuli.¹³²

2.5.6. *Bijlage VI*

2.5.6.1. *Ontstaansgeschiedenis vertaling Nahuijs*

Deze bijlage bevat de annotaties, die zijn opgenomen in de Engelse vertaling van *Max Havelaar* door Alphonse Nahuijs. De vertaling verscheen in februari 1868 (vw XII, 663); zij wordt de eerste maal genoemd in Dekkers correspondentie in een brief aan Busken Huet van 19 november 1867. Dekker schreef hem dat 'De M.H. wordt, of is, vertaald.' (vw XII, 497) Zijn brief aan Tine van 30 november 1867 verschaft meer gegevens: 'Vóór 14 dagen raakte ik in correspondentie met zekeren heer Nahuijs in Holland, die *zeer zeer* enthousiast voor myn zaak is. De arme jongen had my reeds voor jaren geschreven, maar ik antwoordde niet (Ik kreeg in dien tyd zooveel brieven!) Toch hield hy vol, en weinig of geen engelsch verstaande, heeft hy in Engeland weten te komen, was daar by de telegrafie geplaatst en heeft, nu in Holland terug, den Havelaar vertaald. Doch niet alleen dit, maar ook heeft i werk gemaakt van een uitgever. Juist heden kryg ik een brief van hem dat hy geslaagd is, na veel moeite.' (vw XII, 527) Nahuijs en de Engelse uitgever hadden Dekker om een voorbericht bij de vertaling gevraagd, maar deze had dat – in verband met de hernieuwde onderhandelingen met minister Rochussen die net gaande waren – afgewezen. In de vertaling zelf evenwel zag hij geen bezwaar: 'Let wel dat ik de vertaling liet begaan, maar om my niet te brouilleren, geen *preface* wou geven. De vertaling kon buiten my om geschied zyn, zoo als dan ook eigenlyk waar is.–' (vw XII, 527)

Hoewel de vertaling al vrijwel voltooid was op het moment dat het contact tussen vertaler en auteur tot stand kwam, heeft Dekker op twee belangrijke punten aan die vertaling meegewerkt. Naar aanleiding van een mogelijke Duitse vertaling door een zekere Grieben vroeg Dekker zich in zijn brief aan Huet van 7 december 1867 af 'of Grieben my om noten vraagt, en om de herstelling van de door v.L. eigenmagtig veroorzaakte [sic] ik meen die vervloekte *puntjes* voor namen.' (vw XII,

---

¹³² Zie hiervoor paragraaf 2.2.2.2.

537) Multatuli's formulering suggereert dat hij beide vertalers vergelijkt; de implicatie van zijn opmerking is dat moet worden afgewacht of Grieben zal doen wat Nahuijs deed, namelijk vragen om noten en om het ongedaan maken van Van Lenneps ingrepen. Dat Multatuli de tekst voor de noten leverde, wordt trouwens even verder in dezelfde brief expliciet bevestigd. (vw XII, 537) Ook een aantekening in de vertaling zelf duidt erop dat Multatuli de noten schreef. Een van de toelichtingen namelijk (bij hoofdstuk XI, r. 54) is ondertekend met 'Translator', hetgeen impliceert dat de overige annotaties niet van diens hand zijn.

Een opmerking in een artikel van Nahuijs, verschenen kort na de publikatie van de vertaling, dwingt echter tot het maken van een voorbehoud. Naar aanleiding van de noot bij hoofdstuk XVII, r. 348 merkte hij op: 'De vertaler wenscht de eerste te zijn om een "blunder" te doen uitkomen, die hij, in hoofdstuk XVII, gemaakt heeft in een zijner noten. – Saïdjah had den grooten heer gezien, die te Buitenzorg leeft, en die de grootvader is van den soesoehoenan van Solo – daarbij deze noot: "A superstition of the Javanese"!!!

Daar hij in officiële brieven altijd aldus betiteld wordt, is het dus vrij onhandig zulks te noemen: A superstition of the Javanese.¹³³ Misschien nam Nahuijs hier de verantwoordelijkheid op zich voor een vergissing van Multatuli, misschien ook had hij zelf deze vergissing begaan. Het laatste zou betekenen dat niet alle noten van Multatuli afkomstig zijn. Aangezien de documenten hierover geen uitsluitel geven, maar wel duidelijke aanwijzingen bevatten dat Multatuli een belangrijk deel van de annotaties voor zijn rekening heeft genomen, is besloten om alle toelichtingen uit de vertaling van Nahuijs in Bijlage VI af te drukken.

Ook in een ander opzicht moet Multatuli zich met Nahuijs' vertaling bemoeid hebben. Het betreft het ongedaan maken van met name die ingrepen van Van Lennep, die erop gericht waren de actualiteit aan *Max Havelaar* te ontnemen: de vertaling van Nahuijs bevatte voor de eerste maal sinds de publikatie van de roman de plaatsnamen, namen van personen en jaartallen voluit. Behalve de hiervoor geciteerde opmerking over een mogelijke Duitse vertaling van Grieben, bevatten de documenten geen bewijs voor Dekkers directe betrokkenheid hierbij. Het is echter weinig aannemelijk dat Nahuijs zonder hulp van Multatuli Van Lenneps censurerende ingrepen ongedaan had kunnen maken. In één geval staat Dekkers medewerking vast. Het betreft de passage over de opvolger van Duymaer van Twist (hoofdstuk XX, r. 202-203), door Nahuijs vertaald als: 'I do not know his successor, nor what I may expect

---

¹³³ A. Nahuijs, 'Max Havelaar in Engeland binnengeleid.' In: *De Nederlandsche spectator* 7 maart 1868.

of him.’ (p. 397) De aantekening hierbij luidt: ‘In the original ms. the author wrote: “I *know* his successor, I *know* what I may expect of him.”¹³⁴ This was changed against the will and without the knowledge of the author. We give this note with the authorization of the author.’ (p. 397-398)

Volgens het titelblad was Nahuijs’ vertaling gebaseerd op het ‘originale manuscript’ van *Max Havelaar*.¹³⁵ Kort na de verschijning van zijn boek zette Nahuijs uiteen wat dit inhield: ‘Translated from the original manuscript...dat wil zeggen, dat het eene vertaling is naar het landschrift [sic] van den schrijver en geenzins naar de hollandsche uitgaaf, welke met dat handschrift niet in allen deele overeenstemt. Zonder voorkennis toch en tegen den wil van den schrijver zijn in de hollandsche uitgaaf verscheiden veranderingen gebragt, en het geheel is eene verminking van het manuscript des schrijvers.’¹³⁶

Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat Nahuijs het manuscript van *Max Havelaar* als legger voor zijn vertaling heeft gebruikt. Ten eerste was de vertaling al grotendeels klaar toen Dekker bij de zaak betrokken raakte en hoe zou Nahuijs de beschikking over het manuscript hebben gekregen? Ten tweede blijkt uit de vertaling zelf dat Nahuijs in ieder geval ook één van de bij De Ruyter verschenen drukken heeft gebruikt. Daaruit heeft hij de indeling in hoofdstukken overgenomen, evenals de geregeld terugkerende vermelding ‘Vervolg van het opstel van Stern’ (‘Continuation of Stern’s composition’). Ook wordt Van Lenneps ‘Madame Geoffrin’ genoemd, in plaats van de oorspronkelijke ‘Madame Scarron’ uit het manuscript (hoofdstuk XII, r. 2) en ontbreken de door Van Lennep geschrapte vragen van Frits uit hoofdstuk XVI.

De gang van zaken is vermoedelijk als volgt geweest: Nahuijs vertaalde *Max Havelaar* naar één van De Ruyters drukken. Pas toen hij daar vrijwel mee klaar was, schakelde hij de auteur in. Deze leverde de gevraagde toelichtingen bij de tekst en maakte de meest in het oog lopende ingrepen van Van Lennep ongedaan.

De mededeling dat de vertaling was gebaseerd op het originele manuscript van de roman moet een bewuste misleiding zijn. Stuiveling is zeer stellig over de bedoeling hiervan: ‘Deze immers is duidelijk: te laten zien dat Van Lenneps “rechten” niet in het geding waren.’ (vw XII, 663)

De correctie van de proeven moet de nodige organisatorische problemen hebben gegeven: het boek werd gedrukt in Edinburgh, Nahuijs

---

¹³⁴ De tekst in *M^a* luidde: ‘wij kennen zijn’ opvolger. Van dezen is niets te wachten’.

¹³⁵ Hierbij zijn twee mogelijkheden: a. het kladhandschrift, en b. het nethandschrift. Over het eerste is niets bekend; het tweede was op dat moment in handen van uitgever De Ruyter.

¹³⁶ A. Nahuijs, ‘Max Havelaar in Engeland binnengeleid.’

woonde in Nederland en Dekker in Duitsland. Toch was de laatste wel betrokken bij de correctie. 'Ik heb 't vandaag en gister heel druk', schreef hij op 22 januari 1868 aan Tine. 'Correctie van 6 vellen Engelschen Havelaar, en de uitgevers maken spoed. De omschrijvingen, noten &c zyn lastig en omslagtig in 't engels.' (vw XII, 648)

Begin februari 1868 kwam het boek in Engeland uit. (vw XII, 663) Op 3 maart 1868 zond Dekker een exemplaar aan Tine, waarbij hij enige kritiek uitte op de kwaliteit van de vertaling: 'Myn vriend Nahuijs heeft hier en daar erg geknoeid. Hy is goed en trouw, maar nu en dan droomerig, en dan maakt hy komieke fouten.' (vw XII, 691)

2.5.6.2. *Beschrijving vertaling Nahuijs*

Multatuli, *Max Havelaar or the Coffee auctions of the Dutch Trading Company*. Translated from the original manuscript by A. Nahuijs. Edinburgh, 1868.

Gebruikt exemplaar: uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; signatuur: 197 C 12.

Uitgever: Edmonston & Douglas, Edinburgh.

Drukker: Thomas Constable, Edinburgh.

Prijs: 12 sh.

Oplage: onbekend.

Verschijningsdatum: begin februari 1868 (vw XII, 663). In Nederland: 12 maart 1868.

Voorin Nahuijs' vertaling, tegenover de titelpagina, is een uitvouwbare kaart van Java opgenomen; de ondertekening luidt: 'Engraved by J. Bartholomew, Edin.¹'. Vermoedelijk is de kaart speciaal voor de vertaling gemaakt, evenals de kaart achterin het boek, waarop de 'Dutch possessions in Indian Archipelago' staan afgebeeld. Deze kaart is ondertekend met: 'J. Bartholomew, Litho. Edin.¹'. Beide kaarten zijn overgenomen in deze editie.

De achterzijde van de titelpagina is blanco; daarna volgt het 'Preface' (p. v-x), ondertekend met: 'Alphonse Johan Bernard Horstmar Nahuijs. The Hague, *January* 17, 1868.' Na de opdracht ('To Everdine Huberte, Baroness Wijnbergen'), het Franse citaat van De Pène en het 'Unpublished Play' begint de eigenlijke roman.

De autorisatie van deze bron is problematisch. Multatuli werd pas bij de onderneming betrokken toen die al nagenoeg voltooid was. Als legger kan een geautoriseerde – D^1 –, maar ook een ongeautoriseerde druk hebben gediend: D^2 en mogelijk ook D^{2d} . De tekst van de noten werd geheel of voor een belangrijk deel door de auteur geleverd; de voluit gedrukte plaats- en persoonsnamen en jaartallen komen overeen met Multatuli's oorspronkelijke intenties. Dekker was betrokken bij de correctie (vw XII, 648), maar het is niet duidelijk hoever dat strekte. In ieder geval had hij achteraf kritiek op de kwaliteit van de vertaling. (vw

xii, 691) Op grond van het bovenstaande is besloten alleen de tekst van de noten in deze editie op te nemen.

2.5.6.3. *Inrichting overzicht annotaties vertaling Nahuijs*

De noten worden per hoofdstuk gegeven. Na het regelnummer en de aanhaling, beide afkomstig uit de leestekst, volgt na een liggend streepje (-) de tekst van de annotatie uit de vertaling van Nahuijs.

In die gevallen waarin verwezen wordt naar een eerdere passage, hetzij uit de romantekst, hetzij uit een noot, is de verwijzing tussen teksthaken verduidelijkt.

2.5.7. *Bijlage VII*

Deze bijlage bevat de thematische bron waarop Multatuli's parabel van de steenhouwer (hoofdstuk XI, r. 502-564) teruggaat. Het betreft het verhaal 'De Japansche steenhouwer' van Jeronimus (= W.R. van Hoëvell), uit het *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.1 (1842), p. 400-408.

2.6. BIBLIOGRAFIE

De bibliografie bevat:

- a. een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken,
- b. een overzicht van de *voor de annotaties* geraadpleegde literatuur. De secundaire literatuur waarnaar wordt verwezen in de Verantwoording is vermeld in noten onderaan de desbetreffende pagina.

2.7. REGISTER VAN NAMEN

Het register van namen bevat alle namen die voorkomen in de tekst van *Max Havelaar* en in de toelichtingen daarbij. De namen die genoemd zijn in het Woord vooraf, de Inleiding en de Verantwoording vallen hier dus niet onder.

Het register bevat de namen van reële personen en van fictionele personages; in voorkomende gevallen zijn kruisverwijzingen aangebracht (bijvoorbeeld: Collard, P.A.A. zie ook: Duclari / Duclari zie ook: Collard, P.A.A.). Hetzelfde is het geval bij pseudoniemen. In het register zijn de verschillende aanduidingen voor eenzelfde persoon of personage zoveel mogelijk samengevoegd. Bijvoorbeeld: onder de vermelding 'Duymaer van Twist, A.J.' zijn ook opgenomen de plaatsen, waarin verwezen wordt met 'Van Twist', 'D.v.T.' of 'v.T.'.

Niet opgenomen zijn namen uit titels van boeken.

Academische titels zijn niet opgenomen, adellijke titels wel.

Na de naam volgt eerst het deelnummer (deel 1: Tekst; deel 2: Commentaar), daarna komen de paginanummers.

leef open gaant, als ic immer heb meest. En toen ging ik heen, en want mijn hand
 duikt hier meer, want dankzij gezegd, het koninkrijk van de. Ik gevoelde mij niet
 op mijn gemak. Een havelaar is toch geen koning, en ik kon niet op de voetstukken
 zitten, ik had mijn jas niet bout aan, te veel dat te doen, toe een avond en laatste
 in het land, het was handzaam, alsof ik alleen was. Daarbij heb ik in geschied
 te hebben en dat is niet te vergeten, want ik heb niet verdrogen, ook was het en hand
 en ongeschied, later omdat de boot aangehouden was, en ik had veel van geschied
 in een kamer. Onder het naar hier gaan, bevestigde ik het met Bevestiging van een
 aanleiding, omdat ik niet gaarne van ont of konet liet.

En volgt de eerste punt van Levens. Het sprak van zelf dat er veel in was
 kon, dat hij niet kon, doch ik moet mij houden aan dat ik heb, en de Levens
 bijeen heb ik het goed gevonden, maar ik geloof, dat hij Levens in de hoop te maken,
 omdat hij een Levens heeft in Levens, die in Levens doet.

Levens was te indel en gemist, hij had Levens gesproken, en dat was te veel
 en te veel ingelid, die hij niet begreep, die Levens niet begreep, maar ik. Ik bevestigde
 en dat was de volgende hoop te maken, dan te veel en te veel hand
 die ik van mijn vaderland en van mijn, Levens Levens, havelaar
 in Levens (firma Levens & Co, Levens en Levens, N° 10).

Tijde Hoop te maken.

(door Levens opgesteld)

Er was ik moeg te zien was een ongemene beweging op den grooten weg die
 de afdeling Levens verbindt met Levens. De grote weg is misbaar met
 veel gezegd van het breed verband, dat men niet heeft, en bij gebrek van betrouwe
 bij vanden, maar als men het niet een verspanning te zijn verstaat van Levens
 havelaar van Levens met het overnemen, teek te bewegen naar Levens
Levens, de nieuwe havelaar van het Levens, kon men zeggen, dat er
 zijn te vonden, die daar aankomen. En was dus een weg. Wil bleef men
 gedurig haken in den modder, die in de Levens van Levens was, blijven
 en bleefend is, met een van telkens gevonden, de hulp te verstaan van de
 havelaar van Levens, ook al waren te niet toe kady, want
 de havelaar zijn niet menigvuldig in die Levens, maar als men dan een delte
 geboort van een twintigste landbouwer, dat den cultuur bijien te krijgen of
 anders het gevonden, met een lang voor men paard en havelaar anders op

2. Manuscript Max Havelaar, p. 38

134

Zijn met Londer goed. De overgang van de nu overhand en de je schuldig. Maar
 de Padang niet verlaten kon, want ik in de toekomst ook een overgang, maar ten
 gene Londer dat in Londer goed. Ik had het baadde, doch Londer bent, met den
 generaal geachte dat hij nu over het van Padang met Stellen magt, want dat
 al was ik Londer, maar baadde magt over het worden met "Kanon Londen".

Alsd de Londer, die verloor was met de Londer, dan dat mag had, second of, Londer
 ontbrenge te verlaten omdat een overgang was, maar in de toekomst magt
 mag plaats, heten dan of magt, die Londer te Batavia, hield mij de generaal
 te de ik Londer, maar baadde te Padang. De overgang van de Londer, maar
 hoover hand
 handbaadde, magt, magt, Batavia te laten verlaten.

Ik en een paar van daarna met sold had - beide Londer, zij hield het mij ge-
 geven - baadde ik enige daard, gouden en de baadde, maar te Londer van
 1770-1778 open te haken te Londer, te Londer, die Londer, maar worden de de
 gouden van baadde, die Londer, maar te Londer, dat had ik te Londer, niet ge-
 daan, maar Londer, te Londer, maar hielden op de Londer, te
 Londer, te Londer.

3. Manuscript Max Havelaar, p. 134

387

allerlaagste soort! Het lust me niet, my daarover op dit oogenblik uittelaten. Misschien is de gewezen minister van Kolonien Hasselman genegen den belangstellenden onderzoeker nauwkeuriger intelichten. Ook kan deze staatsdienaar — een myner voorgangers te Lebak — getuigen of ik de beschuldiging van „overdryving” in ’t schetsen van den toestand dier provincie verdienen? zal erkennen dat ik beneden de waarheid bleef.

> 170) Dit zeg ik Van Twist zelf in den „Brief aan den Gouverneur-generaal in-ruste.” Dat men hem bedrogen had, blyft waar. Maar niet gegrond bleek m’n goedge meening dat-i eerlyk man wezen zou. Een eerlyk man tracht te herstellen wat er door zyn schuld bedorven werd, en nooit gaf V. T. het geringste blyk dat-i hieraan wilde meewerken. Integendeel! Juist van hem ging de helse weenk uit, dat men onder voorwendsel myner mooi-
 > Hy schryvery — bah! — m’n aanklacht smoren kon.

171) Dit heeft-i niet gedaan. Me dunkt alzoo dat we, na vyftien jaren wachters, myn tekst voor de juiste mogen houden.

4. Vierde druk Max Havelaar, p. 387

1179 **Mellink Pz.** (F. G.), Hetzelfde. Een leerboekje voor scholen en normaallessen. 3^e cursus. 1875. kl. 8°. . . . . f 0.80
 Waarvan 200 los.

~~9143~~ Stukjes.

3046 Verkocht in 1877: **419**; in 1878: **579**; in 1879: **702** diverse stukjes.

*31 st
 Nijp. Ditt.
 944.26
 Gen bod*

De Heer Mellink ontving voor de herziening van iederen herdruk zijner boekjes f 10.— per vel van 16 bladzijden.

1 **Meyboom** (Dr. L. S. P.), Twaalf bijzonderheden uit Jezus kinderlijken leeftijd. Leerredenen. 1855. gr. 8°. (Vroeger bij H. A. Frijlink.) . . . . . " 0.48

22 **Het Oude en het Nieuwe Licht.** Twaalfal leerredenen. 1856. gr. 8°. (Vroeger bij H. A. Frijlink) . . . . . " 0.48

*1. -
 Balthem*

216 **Meylink** (Dr. B.), Beschrijving van Schokland en de Schokkers, enz. 1858. 12°. (Vroeger bij K. van Hulst.) " 0.48
 Waarvan 193 los.

*150
 Roster*

54 **Michelsen** (J. A. H.), Het Evangelie van Markus. 1^e (Eenigst) gedeelte. 1867. gr. 8°. . . . . " 1.52

*2 30 st
 H. Kramer.*

16 **Miquel** (F. A. W.), Commentarii phytographici quibus varia rei herbariae capita illustrantur. 1840. folio. Met 14 Steendrukplaten. (Vroeger bij S. en J. Luchtman). Verm. prijs " 4.—

18.67814

WERKEN VAN MULTATULI.

*11400 - Elwin
 20,078,14*

Al het onderstaande van Multatuli, en de brochure door Vosmaer, dus de volgende 12 artikelen, worden eerst afzonderlijk geveild en later bij elkaar in slag genomen.

Elsevier.

215 **Multatuli**, Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij. 4^e druk, eerste door den auteur herziene uitgaaf met aantekeningen en ophelderingen. 1875. postf. . . . . f 1.92. In linnen " 2.32

*f 31.
 Wegj. u. l. a. n.*

Waarvan 148 gebonden.
 Oplaag van den 3^{en} druk in 1872: 5000 ex.; van den 4^{en} druk 1875: mede 5000 ex.
 Verkoop in 1877: **560** ex.; in 1878: **357** ex.; in 1879: **543** ex.

pen f 25. - 3

Dit is de zuivere waarheid, want Marie stopt en maast heel lief. En ten-slotte:

2

dat by ons de Heer gediend werd. 3)

Dit kan hy in zyn zak steken, want de Sterns zyn Luthersch. En dien brief verzond ik. Ge begrypt dat de oude Stern niet goedschiks by Busselinck & Waterman kan overgaan, als de jonge by ons aan 't kantoor is. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Noot.
3) "Dafs er — de jonge Stern — bei uns speisen kann." Aldus heept lekere Here Stromer, in zyn zoogenaamde vertaling van den Havelaar dese woorden overgerek. Wanneer men nu nog daarby verneemt dat die snuggere letterman blyk geeft geen verschil te kennen tusschen de woorden pantalon en pantoffel, dat hy "witte mieren" veranderdert in Schweinsmeren enz. enz. zal men de waarde van zyn werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bovendien omstreeks $\frac{2}{5}$ van 't boek nix' nichts dir nichts doodleenvoudig weggelaten, en alsoo 't heele boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroemde buitenlandsche schryver te benoemen.
Ook de fransche vertaling van Nieuwenhuis en Crisafelli laat zeer veel te wenschen over, maar zoo slecht als de duitsche kon de nu eenmaal niet worden. Onbereikbaar!
De engelsche bewerking van mijn nobelen Alphons Nahmyns daarentegen is goed, en wordth ook in Engeland geprezen

7. Strookje papier, behorend bij D⁴⁹, met — in de hand van Mimi — de tekst van een nieuwe noot, bestemd voor de vijfde druk

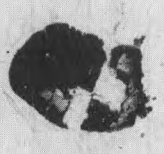

8. Illustratie van J.C. Rappard voor de vijfde druk: Droogstoppel bij juffrouw Sjaalman

9. Illustratie van J.C. Rappard voor de vijfde druk: Verbrugge en de regent in de pendoppo, wachtend op de nieuwe assistent-resident

van zijn hand die zelfs getuigen zijn van menbers maken. • Hay van den
 ween, wete weg van trouw en kind. Hij was toen in Parijs met de waken van
 deugd van in Nederland. • Het is alreder die is ten bukten door die is die
 in dekening van de 2 meest wille van deen. want de by een meer van de
 die land van by enige maanden waken had die in die tegel die koud in
 de magische schep van de hand die ten laatste die zijn.

De is het gewone of van. Want de koud die is die tegel van, want eigen. •
 deugd van, deugd van de 2 waken van de hand die ten laatste die is die
 deugd van, deugd van de 2 waken van de hand die ten laatste die is die
 deugd van, deugd van de 2 waken van de hand die ten laatste die is die

10. Manuscript Max Havelaar, p. 160

bij blz. 160

Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!
 Der Menschen sind die Hände sind die Hände
 Zu küßt sie dich wie ein Kind, dein
 Du hast den ganzen Tag so wohl gefühlt
 Du bist nicht müde, komm, dein
 Auf Mutter, laß mich mich nicht
 So ist es so leicht zu sehen gar - und dort
 Da bin ich meiner Mutter, ich glänze
 Und nicht wie ein Kind, wie ein Kind
 Kann ich dich sehen, wie ein Kind
 Und fragen was man's Namen bedeutet - gar
 Was war das?"

- "O gar ein Klagen der so feil -"

- "Für das die Klagen sind!" -

Man sagt die Klagen, das Kind hat keine
 - "Das sind die Klagen, die ich nicht!" -

- "Mutter"

Man sagt die Klagen nicht -

- "Mutter, warum kann
 ich nicht in die Klagen, wie ein Kind
 hast die Klagen, wie ein Kind?" -

- "Mein Kind, die Klagen sind so schön
 wie ein Kind, wie ein Kind, wie ein Kind
 Ich habe mich für die Klagen, wie ein Kind
 Wenn glänze die Klagen, wie ein Kind
 Ich habe mich für die Klagen, wie ein Kind"

- "Auf Mutter, bist du nicht schön?" -

- "Mein mein Kind
 Ich habe mich für die Klagen, wie ein Kind"

- "Alles in der Klagen, wie ein Kind?" -

11. Blaadje papier, behorend bij p. 160 van het manuscript, met - in Duitse schrijffletters - de tekst van het gedicht 'Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!'

MAX HAVELAAR,

OF

DE KOFFIJVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE
HANDEL-MAATSCHAPPIJ.

EERSTE HOOFDSTUK.

Ik ben makelaar in Koffij, en woon op de Lauriergracht, N°. 37. Het is mijne gewoonte niet romans te schrijven of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen, en het werk aan te vangen, dat gij, > lieve lezer, zoo even in de hand hebt genomen, en dat gij lezen moet als ge makelaar in Koffij zijt, of als ge iets anders zijt. Niet alleen, dat ik nooit iets schreef wat naar een' roman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelijks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren vraag ik mij af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbeschaamdheid, waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft spelden dat nooit gebeurd is, en meestal niet gebeurd zijn *kan*. Als ik in *mijn* vak — ik ben makelaar in Koffij, en woon op de Lauriergracht, N°. 37, — aan een' principaal — een principaal is iemand die

1

MAX HAVELAAR,

OF

DE KOFFIJVEILINGEN DER NEDERLANDSCHE
HANDEL-MAATSCHAPPIJ.

EERSTE HOOFDSTUK.

Ik ben makelaar in Koffij, en woon op de Lauriergracht, N°. 37. Het is mijne gewoonte niet romans te schrijven of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen, en het werk aan te vangen, dat gij, > lieve lezers, zoo even in de hand hebt genomen, en dat gij lezen moet als ge makelaar in Koffij zijt, of als ge iets anders zijt. Niet alleen, dat ik nooit iets schreef wat naar een' roman geleek, maar ik houd er zelfs niet van, iets dergelijks te lezen, omdat ik een man van zaken ben. Sedert jaren vraag ik mij af, waartoe zulke dingen dienen, en ik sta verbaasd over de onbeschaamdheid, waarmede een dichter of romanverteller u iets op de mouw durft spelden dat nooit gebeurd is, en meestal niet gebeurd zijn *kan*. Als ik in *mijn* vak — ik ben makelaar in Koffij, en woon op de Lauriergracht, N°. 37, — aan een' principaal — een principaal is iemand die

1

hy deed, iemand te ondersteunen, waar hyzelf meer aanspraak zou gehad hebben op zyn eigen hulp...gevoelde dit onrecht nog levendiger, wanneer ook «zyn Tine en Max, die hy beiden zoo lief had, te lyden hadden onder de gevolgen zynrer vrygevigheid...hy verweet zich zyn goedhartigheid als zwakte, als ydelheid, als zucht om voor een verkleeden prins doortegaan...hy beloofde zich beterschap, en toch...telkens als deze of gene zich aan hem wist voortedoen als 't slachtoffer van tegenspoed, vergat hy alles om te helpen. En dit in-weerwil der bittere ondervinding van de gevolgen dezer door overdryving tot fout geworden deugd. Acht dagen vóór de geboorte van zyn kleinen Max, bezat hy 't noodige niet om 't yzeren wiegje te koopen waarin zyn lieveling rusten zou, en weinig tyds te-voren nog had hy de weinige versierselen zynrer vrouw opgeofferd, om iemand bytestaan, die gewis in beter omstandigheden verkeerde dan hyzelf.

Maar dit alles lag al weer ver achter hen toen zy waren aangekomen te *Lebak!* Met vroolyke kalmte hadden zy bezit genomen van het huis: «waar ze nu toch eenigen tyd hoopten te blyven.» Met een eigenaardig genot hadden zy te Batavia de meubelen besteld, die alles zoo *comfortable* en gezellig maken zouden. Zy toonden elkaar de plekken waar ze zouden ontbyten, waar kleine Max spelen zou, waar de bibliotheek zou staan, waar hy 's avonds haar zou voorlezen wat hy dien dag geschreven had, want hy was altyd bezig met het ontwikkelen zynrer denkbeelden op 't papier...en: «eens zou dat gedrukt worden, meende Tine, en dan zou men zien wie haar Max was!» Maar nooit had hy iets ter-perse laten leggen van wat er in zyn hoofd omging, omdat zekere schroom hem bezielde, die wel iets zweemde naar eerbaarheid. Hy zelf althans wist dezen schroom niet beter te beschryven, dan door aan wie hem aanspoorden tot publiciteit, te vragen: zoudt gy uw dochter op-straat laten loopen zonder hemd?»

Dit was dan weer een van de vele *boutades*, die zyn omgeving deden zeggen dat «die Havelaar toch een zonderling

de goede voornemens van Havelaar strandden. Het getal Europeanen in die Afdeeling was zoo gering dat het niet in aanmerking komen kon, en de Javaan te *Lebak* te arm, om — by welke lotwisseling ook — belangwekkend te worden door nog grooter armoede. Dit alles overdacht Tine zoo niet — hiertoe toch had zy zich, juistter dan zy uit liefde voor Max doen wilde, rekenschap moeten geven van de oorzaken hunner min gunstige omstandigheden — maar er lag in hun nieuwe omgeving iets dat kalmte ademde, en afwezen van alle aanleidingen — met meer of min valsch-romanesken tint dan — die vroeger Havelaar zoo dikwyls hadden doen zeggen:

— Niet waar, Tine, dat is nu toch een geval waaraan ik me niet onttrekken kan?

En waarop zy altyd geantwoord had:

— Wel neen, Max, dáaraan kanje je niet onttrekken!

We zullen zien hoe 't eenvoudige, schynbaar onbewogen *Lebak* Havelaar meer kostte dan alle vorige uitpattingen van zyn hart te-zamen genomen. Maar dit wisten zy niet! Zy zagen de toekomst met vertrouwen te-gemoet, en voelden zich zoo gelukkig in hun liefde en in 't bezit van hun kind...

— Wat al rozen in den tuin, riep Tine, en ziedaar ook *rampéh* en *tjempaka*, en zooveel *melati*, en zie eens die schoone lelien...

En, kinderen als ze waren, vermaakten zy zich met hun nieuw huis. En toen 's avends Duclari en Verbrugge, na een bezoek by Havelaar, terugkeerden naar hun gemeenschappelijke woning, spraken zy veel over de kinderlyke vroolykheid van de nieuw aangekomen familie.

Havelaar begaf zich naar zyn kantoor, en bleef daar den nacht door, tot den volgenden morgen.

de goede voornemens van Havelaar strandden. Het getal Europeanen in die Afdeeling was zoo gering dat het niet in aanmerking komen kon, en de Javaan te *Lebak* te arm om — by welke lotwisseling ook — belangwekkend te worden door nog grooter armoede. Dit alles overdacht Tine zoo niet — hiertoe toch had zy zich, juister dan zy uit liefde voor Max doen wilde, rekenschap moeten geven van de oorzaken hunner min gunstige omstandigheden — maar er lag in hun nieuwe omgeving iets dat kalmte ademde, en afwezen van alle aanleidingen — met meer of min valsch-romanesken tint dan — die vroeger Havelaar zoo dikwyls hadden doen zeggen:

— Niet waar, Tine, dat is nu toch een geval waaraan ik me niet onttrekken kan?

En waarop zy altyd geantwoord had:

— Wel neen, Max, dáaraan kanje je niet onttrekken!

We zullen zien hoe 't eenvoudige, schynbaar onbewogen *Lebak* Havelaar meer kostte dan alle vorige uitspattingen van zyn hart te-zamen genomen. Maar dit wisten zy niet! Zy zagen de toekomst met vertrouwen te-gemoet, en voelden zich zoo gelukkig in hun liefde en in 't bezit van hun kind...

— Wat al rozen in den tuin, riep Tine, en ziedaar ook *rampéh* en *tjempaka*, en zooveel *melati*, en zie eens al die schoone lelien...

En, kinderen als ze waren, vermaakten zy zich met hun nieuw huis. En toen 's avends Duclari en Verbrugge, na een bezoek by Havelaar, terugkeerden naar hun gemeenschappelijke woning, spraken zy veel over de kinderlyke vroolykheid van de nieuw aangekomen familie.

Havelaar begaf zich naar zyn kantoor, en bleef daar den nacht door, tot den volgenden morgen.

hy deed, iemand te ondersteunen, waar hyzelf meer aanspraak zou gehad hebben op zyn eigen hulp. . . gevoelde dit onrecht nog levendiger, wanneer ook «zyn Tine: en Max, die hy beiden zoo lief had, te lyden hadden onder de gevolgen zyny vrygevigheid. . . hy verweet zich zyn goedhartigheid als zwakte, als ydelheid, als zucht om voor een verkleeden prins doortegaan. . . hy beloofde zich beterschap, en toch. . . telkens als deze of gene zich aan hem wist voortdoen als 't slachtoffer van tegenspoed, vergat hy alles om te helpen. En dit in-weerwil der bittere ondervinding van de gevolgen dezer door overdryving tot fout geworden deugd. Acht dagen voor de geboorte van zyn kleinen Max, bezat hy 't noodige niet om 't yzeren wiegje te koopen waarin zyn lieveling rusten zou, en weinig tyds te-voren nog had hy de weinige versierselen zyny vrouw opgeofferd, om iemand bytestaan die gewis in beter omstandigheden verkeerde dan hyzelf.

Maar dit alles lag al weer ver achter hen toen zy waren aangekomen te *Lebak!* Met vroolyke kalmtē hadden zy bezit genomen van het huis: «waar ze nu toch eenigen tyd hoopten te blyven.» Met een eigenaardig genot hadden zy te Batavia de meubelen besteld, die alles zoo *comfortable* en gezellig maken zouden. Zy toonden elkaar de plekken waar ze zouden ontbyten, waar kleine Max spelen zou, waar de bibliotheek zou staan, waar hy 's avends haar zou voorlezen wat hy dien dag geschreven had, want hy was altyd bezig met het ontwikkelen zyny denkbeelden op 't papier. . . en: «eens zou dat gedrukt worden, meende Tine, en dan zou men zien wie haar Max was!» Maar nooit had hy iets ter-perse laten leggen van wat er in zyn hoofd omging, omdat zekere schroom hem bezieldē, die wēl iets zweemde naar eerbaarheid. Hyzelf althans wist dezen tegenzin niet beter te beschryven, dan door aan wie hem aanspoorden tot publiciteit, te vragen: zoudt gy uw dochter op-straat laten loopen zonder hēmd?»

Dit was dan weer een van de vele *boutades*, die zyn omgeving deden zeggen dat «die Havelaar toch een zonderling

hy deed, iemand te ondersteunen, waar hyzelf meer aanspraak zou gehad hebben op zyn eigen hulp... gevoelde dit onrecht nog levendiger, wanneer ook «zyn Tine: en Max, die hy beiden zoo lief had, te lyden hadden onder de gevolgen zyner vrygevigheid...hy verweet zich zyn goedhartigheid als zwakte, als ydelheid, als zucht om voor een verkleeden prins doortegaan...hy beloofde zich beterschap, en toch...telkens als deze of gene zich aan hem wist voortedoan als 't slachtoffer van tegenspoed, vergat hy alles om te helpen. En dit in-weerwil der bittere ondervinding van de gevolgen dezer door overdryving tot fout geworden deugd: Acht dagen > voor de geboorte van zyn kleinen Max, bezat hy 't noodige niet om 't yzeren wiegje te koopen waarin zyn lieveling rusten zou, en weinig tyds te-voren nog had hy de weinige versierselen zyner vrouw opgeofferd, om iemand bytestaan < die gewis in beter omstandigheden verkeerde dan hyzelf.

Maar dit alles lag al weer ver achter hen toen zy waren aangekomen te *Lebak!* Met vroolyke kalmtē hadden zy bezit genomen van het huis: «waar ze nu toch eenigen tyd hoopten te blyven.» Met een eigenaardig genot hadden zy te Batavia de meubelen besteld, die alles zoo *comfortable* en gezellig maken zouden. Zy toonden elkaar de plekken waar ze zouden ontbyten, waar kleine Max spelen zou, waar de bibliotheek zou staan, waar hy 's avonds haar zou voorlezen wat hy dien dag geschreven had, want hy was altyd bezig met het ontwikkelen zyner denkbeelden op 't papier...en: «eens zou dat gedrukt worden, meende Tine, en dan zou men zien wie haar Max was!» Maar nooit had hy iets ter-perse laten leggen van wat er in zyn hoofd omging, omdat zekere schroom hem bezielde, die wel iets zweemde naar eerbaarheid. Hyzelf althans > wist dezen tegenzin niet beter te beschryven, dan door aan wie hem aanspoorden tot publiciteit, te vragen: zoudt gy uw dochter op-straat laten loopen zonder hemd?»

Dit was dan weer een van de vele *boutades*, die zyn omgeving deden zeggen dat «die Havelaar toch een zonderling

de goede voornemens van Havelaar strandden. Het getal Europeanen in die Afdeeling was zoo gering dat het niet in aanmerking komen kon, en de Javaan te *Lebak* te arm om — by welke lotwisseling ook — belangwekkend te worden door nog grooter armoede. Dit alles overdacht Tine zoo niet — hiertoe toch had zy zich, juister dan zy uit liefde voor Max doen wilde, rekenschap moeten geven van de oorzaken hunner min gunstige omstandigheden — maar er lag in hun nieuwe omgeving iets dat kalmte ademde, en afwezen van alle aanleidingen — met meer of min valsch-romanesken tint dan — die vroeger Havelaar zoo dikwyls hadden doen zeggen:

— Niet waar, Tine, dat is nu toch een geval waaraan ik me niet onttrekken kan?

En waarop zy altyd geantwoord had:

— Wel neen, Max, dáaraan kanje je niet onttrekken!

We zullen zien hoe 't eenvoudige, schynbaar onbewogen *Lebak* Havelaar meer kostte dan alle vorige uitspattingen van zyn hart te-zamen genomen. Maar dit wisten zy niet! Zy zagen de toekomst met vertrouwen te-gemoet, en voelden zich zoo gelukkig in hun liefde en in 't bezit van hun kind...

— Wat al rozen in den tuin, riep Tine, en ziedaar ook *rampéh* en *tjempaka*, en zooveel *melati*, en zie eens al die schoone lelien...

En, kinderen als ze waren, vermaakten zy zich met hun nieuw huis. En toen 's avonds Duclari en Verbrugge, na een bezoek by Havelaar, terugkeerden naar hun gemeenschappelijke woning, spraken zy veel over de kinderlyke vroolykheid van de nieuw aangekomen familie.

Havelaar begaf zich naar zyn kantoor, en bleef daar den nacht door, tot den volgenden morgen.

Commentaar

- Ondertitel *koffiveilingen*: koffie was verreweg het belangrijkste koloniale produkt en Amsterdam was de belangrijkste koffiemarkt ter wereld. Er werden daar twee keer per jaar koffieveilingen gehouden, die de Nederlandse schatkist zeer veel opleverden. Omstreeks 1860 stond dit stelsel bloot aan veel kritiek: er waren polemieken in de krant, er verschenen talrijke brochures over dit onderwerp en in de Tweede Kamer werd er een debat aan gewijd.
Nederlandsche Handelmaatschappij: in 1824 opgericht door koning Willem I. De in Indië, onder dwang van het cultuurstelsel, geleverde produkten, werden in bewaring gegeven aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), die als commissionair van de Nederlandse regering optrad. De NHM had het monopolie op het vervoer van die produkten naar Nederland en op de veiling van die produkten. Door dit zogeheten consignatiestelsel ontstond een kunstmatige markt, met hoge vrachtprijzen.
- 2-4 NAGEDACHTENIS VAN EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WYNBERGEN: Dekkers vrouw, meestal Tine genoemd, (geboren 26 september 1819) was op 13 september 1874 overleden.
- 6 GADE: Dekker en Everdine van Wijnbergen waren op 10 april 1846 getrouwd.
- 8 MOEDER: n.l. van Pieter Jan Constant Eduard (Edu), geboren 1 januari 1854, en van Elisabeth Agnes Everdine (Nonni), geboren 1 juni 1857.
- 11-26 Dit citaat is afkomstig uit een bijdrage van De Pène aan *Le nord. Journal international* van maandag 10 oktober 1859 (5de jaargang, nr. 284) (mededeling van drs. T. Haan). Multatuli kreeg het stuk dus onder ogen toen hij bezig was de laatste hand aan *Max Havelaar* te leggen. Drie dagen later was zijn boek af en schreef hij aan zijn vrouw dat hij het had ‘opgedragen aan E.H.v.W. met eenige fransche regels die ik uit een boek citeer, regels die juist uitdrukken wat ik U zeggen wil en die U plezier zullen doen trouwe, lieve tine’ (vw x, 73). De opmerking dat de bewuste regels uit een boek komen, moet – gezien het voorafgaande – onjuist zijn.
De Pène schreef voor *Le nord* een feuilleton met de titel ‘Théâtres’, waarin hij toneelstukken en -opvoeringen besprak. In zijn bijdrage van 10 oktober citeerde De Pène, voorafgaand aan het door Multatuli overgenomen fragment, de volgende opdracht uit een toneelstuk van Jules Lacroix:
‘A ma femme.

Ce drame est bien à toi, ce drame que rêvait
Le poëte, perdu dans ses penses funèbres.
Triste, épargnant mes yeux, déjà pleins de ténèbres,
Quand je dictais ces vers, ta main les écrivait.
Ce 30 septembre 1859.

Esprit, grâce, bonté!... C’est toi:
La femme et l’ange!
Béni le ciel qui fit pour moi
Ce doux mélange!’

Direct hieropvolgend schreef De Pène de door Multatuli overgenomen passage. Multatuli liet twee zinsneden weg. Achter ‘leur petit bonhomme de chemin’ (r. 24) stond oorspronkelijk nog: ‘comme on dit vulgairement’. Ook aan het slot liet Multatuli enkele woorden achterwege. De Pène plaatste n.l. na ‘la vie’ (r. 26) geen punt, maar besloot zijn alinea als volgt: ‘[...] la vie, tantôt dans des palais, et tantôt sous le chaume.’

- 19-20 *aux genoux de l'Antigone qui sert de guide en ce monde à cet 'aveugle errant'*: De Pène combineerde hier twee zaken. Ten eerste bleek in de hiervoor genoemde opdracht van Jules Lacroix aan zijn vrouw dat de auteur door zijn (naderende) blindheid niet meer in staat was zijn verzen zelf op te schrijven ([...] épargnant mes yeux, déjà pleins de ténèbres,). Ten tweede refereerde De Pène – via de blindheid – aan Sophocles' tragedie *Oedipus te Colonus*, waarin Antigone haar blinde vader Oedipus (de ‘aveugle errant’ uit r. 20) vergezelt in zijn ballingschap. De vrouw van de dichter (in eerste instantie de vrouw van de werkelijk slechtziende Lacroix, maar in tweede instantie natuurlijk de vrouw van de dichter) wordt hier dus vergeleken met Antigone, de dichter zelf met de zwervende, blinde Oedipus.
- 21-22 *presque tous les petits-fils d'Homère sont plus ou moins aveugles à leur façon*: verdere associatie n.a.v. de blindheid van de dichter. Men nam aan dat Homerus aan het begin van de Griekse letterkunde stond en als zodanig werd hij beschouwd als stamvader van alle latere dichters, zijn ‘kleinzoons’. Volgens de overlevering was ook Homerus op latere leeftijd blind geworden en zwierf hij rond als reizend zanger.
- 27 *Henry de Pène*: Frans journalist (1830-1888). Multatuli zal de spelling van de voornaam ontleend hebben aan de publikatie in *Le nord*, waarin eveneens sprake is van ‘Henry’ in plaats van het gebruikelijke ‘Henri’.
- 28 *Barbertje*: mogelijk, naar het Griekse ‘barbaros’, in de betekenis: vreemdelingetje (Sötemann, *Structuur* 1, p. 26). Misschien ook moet gedacht worden aan het meisje Bärbelchen uit Goethes *Faust*. Zij is zwanger, de verwekker van haar kind heeft haar in de steek gelaten en zij staat bloot aan de verachting van haar brave medeburgers. De Barbertje uit Multatuli's motto verkeerde ook in ernstige moeilijkheden – zij het slechts op grond van een gerucht, dat door de rechter voor waar wordt aangenomen. Zij echter heeft wel een vriend die zich over haar ontfermt en haar niet in de steek laat (De Leeuwe, ‘Künstler wider Willen’, p. 14-15).
- 33 *Lothario*: verwijzing naar het gelijknamige personage in Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1795-1796), een edele jonge man die ten onrechte beschuldigd wordt van liederlijk gedrag. De implicatie is dat ook Max Havelaar vals beschuldigd en ten onrechte veroordeeld zal worden.
- 42 *kapitale delikten*: misdrijven waarop de doodstraf staat.
- 50 *praemissen*: overwegingen waarop het vonnis berust.
- 51 *jurisprudentie*: bestaande rechtsopvattingen, waarop men zich in een nieuw geval beroept.

Lessing's patriarch: verwijzing naar het toneelstuk *Nathan der Weise* (1779) van G.E. Lessing. In dit toneelstuk wordt een patriarch geconfronteerd met een denkbeeldige situatie, waarover hij een oordeel moet uitspreken. De Jood Nathan heeft zich over een Christelijk meisje ontfermd en haar deugzaam, buiten elk geloof om, opgevoed. De patriarch zou hem veroordelen tot de brandstapel. Ook de tegenwerping dat het meisje wellicht omgekomen zou zijn als Nathan haar aan haar lot had overgelaten, brengt geen verandering in zijn oordeel. Lessings toneelstuk is een 'aanklacht tegen schijnvroomheid en "christelijke" zelfgenoegzaamheid, verdediging van de zieleadel die men onder niet-christenen kan aantreffen' (Sötemann, *Structuur* 1, p. 24-27; het citaat op p. 27). In het perspectief van deze tegenstelling moet ook *Max Havelaar* worden gelezen. Multatuli betrok het motto ook in zeer directe zin op zichzelf. Dit blijkt uit de volgende passage uit een brief aan Tine van 27 oktober 1859: '*Let hier goed op: Ik ben een deugniet, een "propre à rien", een dief enz. enz. Op al die dingen antwoord ik in mijn boek. Maar om eene beschuldiging te beantwoorden moet men dikwijls goed van zich zelve spreken bijv: A. is beschuldigd van diefstal. Nu bewijst hij dat hij eene zeer eerlijke daad gedaan heeft. Dan zegt men: gij zijt zeer ingenomen met U zelf. Dat is wel de vraag niet maar men zegt het toch. Ik beweere dat ik in mijn boek niets zeg dan de waarheid maar toch zal men dat weêr gebruiken als een pretext om mij toch ongelijk te geven. Ik wapen mij daartegen door een motto waarin iemand die van moord beschuldigd is, zich verdedigt door te bewijzen dat hij een braaf mensch is. Dan wordt hij vrijgesproken van de moord maar de regter zegt: toch moet je bangen omdat gij zoo ingenomen zijt met U zelf, het past U niet U zelf braaf te noemen'* (vw x, 89).

- 1 *makelaar in koffie*: door het cultuur- en consignatiestelsel voerde de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) grote hoeveelheden koffie aan in Amsterdam. Zij verkocht deze op veilingen via de bemiddeling van makelaars aan Nederlandse kooplui, die de koffie vervolgens doorverkochten. De taak van de makelaars bestond o.a. uit het sorteren en taxeren van de koffie, het uitgeven van monsters voor mogelijke kopers en het bieden op de veiling.
- 1 *Lauriergracht*: verbindt de Prinsengracht en de Lijnbaansgracht in Amsterdam; geen hoofdgracht, maar een van de minder deftige dwarsgrachten.
- 3 *riem*: 480 of 500 vel.
- 13 *principaal*: lastgever van een makelaar; dus een koopman die door bemiddeling van een makelaar koffie koopt bij de NHM en deze vervolgens voor eigen rekening tracht te verkopen.
- 21 *de beurs*: tot 1836 kwamen de Amsterdamse kooplui bijeen in de Beurs van De Keyser, daarna – tot 1845 – in een houten hulpbeurs op de Dam. In dat jaar werd de Beurs van Zocher aan het Damrak geopend.
- 22 *Ik heb al wat huizen zien vallen*: herfst 1857 bracht een crisis de internationale handelswereld in beroering; ook de koffiehandel werd hierdoor geraakt. Handelaars, vooral Amsterdamse, hadden grote partijen Braziliaanse koffie gekocht. Om de prijzen daarvan hoog te houden, bewerkten zij – met hulp van de makelaars – dat ook de prijzen van de Java-koffie werden opgejaagd. Een terugslag volgde: de prijzen daalden snel en veel handelaars waren gedwongen hun voorraden met groot verlies af te zetten. Het gevolg was dat veel handelshuizen failliet gingen (Te Lintum, ‘Koffie-veilingen.’).
- 28-40 Multatuli refereert hier aan enkele gedichten uit *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778) van Hieronymus van Alphen (1746-1803). Het eerste vers uit deze bundel heet ‘Aan twee lieve kleine jongens’ en begint als volgt: ‘Zie daar, lieve wig-tjes! / Een bundel gedigtjes, / Vermaakt er u meê!’. De tweede strofe vervolgt met: ‘Door liefde gedrongen / Heb ik ze gezongen, [...]’.
dat myn vader myn beste vrind was: vgl. de beginregel van het gedicht ‘De kinderliefde’: ‘Mijn vader is mijn beste vrind.’
dat myn kleine hond zoo dankbaar was: het gedicht ‘Het hondjen’ opent met de regels: ‘Hoe dankbaar is mijn kleine hond / Voor beentjes en wat brood!’ (*Proeve van kleine gedigten voor kinderen*. Utrecht, 1778, p. 5, p. 8 en p. 19).
- 35-36 *Batavus*: ook destijds geen gebruikelijke voornaam. ‘Bataafs’ was een gangbare, dichterlijke benaming voor ‘Hollands’. Door de plechtige Latijnse vorm ‘Batavus’ te gebruiken, voert Multatuli een bepaald type Hollander spottend ten tonele.
- 39 *Batavierstraat*: was een van de twee straten die het eiland Uilenburg in Amsterdam in de lengte doorsneden. Het eiland, dat door de Uilenburgerstraat verbonden

was met de Jodenbuurt, was overbevolkt, vanwege de grote aantallen uit het oosten gevluchte arme Joden die zich er vestigden.

Of Multatuli de herkomst van Droogstoppel hiermee heeft willen typeren, is onzeker. Mogelijk speelt een associatie als bedoeld in de annotatie bij r. 35-36 (ook een rol).

- 42-47 Multatuli spot hier met de chauvinistische visie op het nationale verleden, zoals die onder meer in de toenmalige schoolboekjes voorkwam. Met de *Bey van Tunis* maakt hij een toespeling op de vele – vaak vergeefse – tochten van de Nederlanders in de 17de, maar ook nog in het begin van de 19de, eeuw naar de Middellandse Zee om een einde te maken aan de zeeroverij van de Noordafrikaanse staten. Mogelijk betreft het hier een specifieke historische of literaire toespeling; deze echter niet gevonden. *De eb, in 1672*: midden juli 1672 zeilde de Engelse vloot naar Texel met het doel daar te landen. Het verhaal ging dat deze landing verhinderd werd door ingrijpen van de Voorzienigheid: de vloed bleef uit, zodat de eb twaalf uren duurde. Hierna werden de Engelsen door een zware aflandige storm verdreven (Bilderdyk, *Geschiedenis des vaderlands* x, p. 12 en p. 207-212).
- 56 *Ik ben lid van Artis*: vanaf 1838 konden Amsterdamse burgers lid worden van de sociëteit Natura Artis Magistra. Aanvankelijk had deze sociëteit ten doel de kennis der natuurlijke historie te bevorderen. In de tweede helft van de 19de eeuw was dit echter bijzaak geworden; Artis was toen vooral een plaats waar de leden van de gegoede stand elkaar konden ontmoeten.
- 56 *sjaallong*: verbastering van ‘châle long’: lange sjaal of omslagdoek.
- 69-70 *ulevellen met deviezen*: stukjes gekookt of gebakken suikerwerk, ingevouwen in een gekleurd papertje met een rijmpje er op.
- 70-71 *Frits zegt: ‘Uhlefeldjes’ ik weet niet, waarom?*: eerste in een reeks taalkundige meningsverschillen tussen Droogstoppel en Frits, waarbij Droogstoppel in het algemeen het ‘moderne’ standpunt vertegenwoordigt en Frits de ‘geleerde’ opvattingen. In dit geval gaat het om een etymologische kwestie. Etymologiseren was destijds een populaire bezigheid. Op grond van vaak toevallige overeenkomsten in klank of betekenis kwam men tot fantasierijke combinaties, die in veel gevallen achteraf niet houdbaar bleken. Ook Multatuli was een enthousiast beoefenaar van de etymologie. Zo schreef hij over de ulevellen dat ‘volgens de traditie het gebruik van zulke suikerplaatjes door zekeren Uhlenfeldt – ik meen dat hy Deens gezant in Den Haag was – zou ingevoerd zyn’ (vw III, 421). Het is onduidelijk welke Uhlenfeldt Multatuli bedoeld kan hebben, omdat er in de 17de eeuw meerdere Deense gezanten van die naam in Nederland verbleven. Mogelijk gaat het om graaf Corfitz Ulfeld (1606-1664) – de naam wordt op verschillende manieren gespeld –, die in de jaren 1646-1647 en 1649 buitengewoon gezant van Denemarken bij de Staten-Generaal was. Misschien ook betreft het Jacob Ulfeld (jaartallen onbekend); hij was buitengewoon gezant van Denemarken in de Nederlanden in de jaren 1607-1608, 1621 en 1625-1626 (Heringa, *Eer en hoogheid*, p. 638). De theorie dat de ulevellen naar een graaf Uhlenfeldt genoemd zouden zijn, wordt genoemd en tegelijkertijd verworpen in Bilderdijs *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden [...]*. Amsterdam, 1818, p. 167.

- 84-86 *De beld van 't stuk...halve vermogen*: evenals de passages in r. 104-112 en r. 115-116 een parodistische toespeling op situaties en motieven uit het burgerlijk toneelspel in zijn specifieke vorm als comédie larmoyante. De figuren, die door het toeval of door de wisselvalligheid van het lot van de rechte weg zijn afgedwaald, komen aan het eind van het stuk toch weer goed terecht. De bozen worden van het toneel verwijderd en het slot is blij en aandoenlijk. Het genre was rond 1800 en nog lang daarna buitengewoon populair. Onder het masker van Droogstoppel wilde Multatuli het onwaarachtige van dit soort stukken aan de kaak stellen.
- 86-87 *Prinsengracht*: buitenste en minst deftige van de drie grote grachten rond het centrum van Amsterdam (Heren-, Keizers- en Prinsengracht. Zie ook de annotatie bij 1, 1).
- 87 *woei – Frits zegt: waaide –*: ‘waaien’ was oorspronkelijk een zwak werkwoord, met in het praeteritum dus de door Frits gebruikte vorm ‘waaide’. Sommigen (onder wie ook Bilderdijk en Siegenbeek) hadden echter voorkeur voor de verleden-tijdsvorm ‘woci’.
- 99 *kantilje*: van ‘cantille’: spiraalvormig tot een buisje gewonden goud- of zilverdraad; hier bijvoeglijk gebruikt in de betekenis: uit cantille bestaande.
- 104-112,
115-116 *Een meisje wier vader bankroet maakte...*: zie de annotatie bij r. 84-86.
- 115-116 *kopieboek*: boek waarin afschriften van brieven, wissels enz. werden gemaakt.
- 126-127 *zyn styven komediestap*: Droogstoppel levert hier kritiek op de theatrale speelstijl uit het midden van de 19de eeuw.
- 131-133 *mevrouw, het is te laat...*: waarschijnlijk geen citaat, maar een parodie op de rijm-dwang, die kenmerkend was voor talrijke, op klassicistische leest geschoeide, Nederlandse tragedies in de 17de, 18de en ook nog 19de eeuw.
- 151 *Driebergen*: een van de plaatsen op de Utrechtse heuvelrug, waar velen zich, na fortuin te hebben gemaakt, op een buitenplaats vestigden. Vgl. de annotatie in de vertaling Nahuijs: ‘Driebergen, – a village of country-seats; the *summum bonum* of a successful Amsterdam trader’s aspirations’ (*Max Havelaar*, vertaling Nahuijs, p. 159).

- 1 *voorjaarsveiling*: De NHM kende sinds 1834 twee koffieveilingen per jaar, een voorjaars- en een najaarsveiling (Te Lintum, 'Koffie-veilingen', p. 452-453).
- 7 *dat Stern een eerst huis is in koffi te Hamburg*: ook in Hamburg bestond een grote koffiemarkt. In principe bemiddelden de koffiemakelaars bij de verkoop van koffi door de NHM aan de zogeheten handel van de tweede hand. Die handel van de tweede hand zorgde dan voor de verdere verkoop, o.a. aan het buitenland. De tweede hand ondervond hierbij echter veel concurrentie van de makelaars, die niet alleen orders uit hun eigen stad aannamen, maar ook uit de provincie en zelfs – zoals Droogstoppel in dit geval – uit het buitenland.
- 9-10 *Zy zouden een kwart procent van de courtage laten vallen*: in de koffihandel was het gebruik dat de NHM, dus de verkopende partij, de courtage geheel voor haar rekening nam. Makelaars trachtten hun bemiddeling aantrekkelijk te maken door een deel daarvan aan de koper af te staan (Mansvelt, *Geschiedenis* II, p. 165 en p. 175).
- 16-17 *'t kontinentaal stelsel, toen wy de koloniale waren insmokkelden van Helgoland*: om het vasteland van Europa tot economische zelfstandigheid te dwingen en Engeland te isoleren, vaardigde Napoleon in 1806 het Continentaal stelsel uit. Het was neutrale landen en Franse bondgenoten verboden handel met Engeland te drijven. Voor handelslanden als Nederland was dit een ongunstige maatregel. Daarom smokkelde men Engelse goederen het land binnen, onder meer vanuit Helgoland – een eiland voor de noordwestkust van Duitsland, dat in 1807 door Engeland bezet was en als stapelplaats voor smokkelwaar gebruikt werd.
- 19⁰² *Het 'Poolsche koffihuis'*: werd opgericht in 1781; het was een drukkeklante zaak, dicht bij de Beurs, waar de handel, na de sluiting van de Beurs, vaak werd voortgezet.
- 28-29 *veel duitse jongelingen, in Amsterdam aanwezig*: in de eerste, maar ook nog in de tweede helft van de 19de eeuw kwamen grote aantallen Duitsers naar Amsterdam om werk te zoeken. Jongelui uit een iets betere sociale laag trachtten als handelsbediende aan de kost te komen (Burger en Berntsen, 'Duitse immigratie').
- 41 *pilaar 17*: de bouw van de drie Beursgebouwen die in de 19de eeuw in gebruik waren (zie de annotatie bij 1, 21), was in principe gelijk: rondom een rechthoekige ruimte bevonden zich zuilengalerijen met genummerde pilaren; de handel in een bepaald artikel speelde zich af op een vaste, door nummers aangegeven, plaats (Weissman, *Beurs te Amsterdam*).
- 63 *Dat by ons de Heer gediend werd*: vgl. Jozua 24:15: '[...] maar aangaande mij, en mijn huis, wij zullen den Heere dienen!' Met zijn opmerking plaatst Droogstoppel het (orthodoxe) Calvinisme tegenover het Lutheranisme (zie ook r. 64), waarbij de strekking is dat het Calvinisme het ware geloof vertegenwoordigt.
- 63⁰³ *'Dass er...bei uns speisen kann'*: de zinsnede 'Dat by ons de Heer gediend werd' (r. 63) is in de Duitse vertaling van Th. Stromer (1875) weergegeven als 'Daß der Herr [= Stern, AKV] bei uns speisen könne!'.

geen verschil...tusschen de woorden pantalon en pantoffel: in de beschrijving van het kostuum van een van de bedienden van de Adhipatti (VI, 67) is ‘witten pantalon’ vertaald met ‘weißen Pantoffeln’.

dat by ‘witte mieren’ verandert in schweinsnieren: de titel ‘Over witte mieren’ uit het Pak van Sjaalman (IV, 97) is vertaald als ‘Ueber Schweinsnieren’. (Multatuli, *Max Havelaar oder Die Holländer auf Java. Zeitgemälde*. Deutsch von Th. Stromer. Berlin, 1875. De citaten op p. 9, p. 34 en p. 19). De oorspronkelijke tekst is in de vertaling inderdaad aanzienlijk bekort.

mir nichts dir nichts: zonder meer.

Met de *fransche vertaling* wordt bedoeld: Multatuli, *Max Havelaar*. Traduction de A. J. Nieuwenhuis et Henri Crisafulli. Rotterdam enz., 1876. 2 dln.

De titel van de *engelsche bewerking* luidt: Multatuli, *Max Havelaar or the Coffee auctions of the Dutch Trading Company*. Translated from the original manuscript by Alphonse Nahuijs. Edinburgh, 1868.

Zie voor besprekingen van de Engelse vertaling: VW XII, 668-672, 678-682, 737-739, 739-742, 742-748 en VW XIII, 55-56 en 107-110. Zie ook de annotatie bij XVII, titelⁿ¹⁴¹.

70-71 *partytje Java, ordinaire, mooi-geel, Cheribon-aard, iets gebroken, met veegsel*: Java heeft betrekking op de soort koffie: een variëteit van de ‘Coffea arabica’.

Met *ordinaire* wordt de kwaliteit aangeduid; de overige kwaliteitsaanduidingen luiden: ‘fijn’, ‘goed ordinaire’ en ‘gering ordinaire’.

mooi-geel: ongebrande koffiebonen vertonen verschillende kleuren (o.m. geel, blauw en groen) en kleurnuances, die bepalend zijn voor de kwaliteit en daarmee voor de prijs. Geel van kleur was ook de zogenaamde ‘legkoffie’: koffie die niet onmiddellijk werd uitgevoerd, maar gedurende enige jaren in pakhuizen bewaard, waardoor ze een mooie gele kleur aannam en meer geld opbracht.

Cheribon-aard geeft aan dat de koffie afkomstig is uit Cheribon, een residentie aan de noordkust van Java.

iets gebroken: het breken deed zich voor bij het pellen van de koffie, dat wil zeggen: het losmaken van de koffieboon uit het zaadomhulsel.

De term *veegsel* duidt op uit de baal gemorste en bij elkaar geveegde koffie (Mansvelt, *Geschiedenis* II, p. 167; *Koffij-bereiding*, p. 6-16).

83 *sjaal [...] – Frits zegt ‘shawl’ maar dit doe ik niet*: zoals ook in andere gevallen blijft Frits hier dicht bij de oorspronkelijke (in dit geval: Engelse) vorm van het woord.

108-109 *hoe langer hoe moeilyker – Frits zegt: hoe langs zoo moeilyker, maar dit doe ik niet –*: Frits maakt hier gebruik van de oude adverbiale comparatief van ‘lang’, met de bijwoordelijke ‘-s’.

118 *Veenestraat*: gerenommeerde winkelstraat in het centrum van Den Haag.

123-124 *September, want er was kermis te Amsterdam*: ieder jaar werd er in Amsterdam gedurende drie weken in september kermis gehouden; de Westermarkt was een van de plaatsen waar kramen waren opgesteld (zie ook r. 129) (*ABC van Amsterdam*, p. 211-212).

- 127-128 *de latynsche school – nu zeggen ze gymnasium* –: de Latijnse school in Amsterdam – die opleidde voor de universiteit en waar vrijwel uitsluitend onderricht in het Latijn en Grieks werd gegeven – werd in 1847 tot gymnasium verheven. Dit hield in dat de school werd uitgebreid met een ‘tweede afdeling’, waarin algemeen vormend eindonderwijs werd gegeven (*ABC van Amsterdam*, p. 237; Fortgens, *Schola latina*, p. 212-215).
- 139 *quarta*: In de regel had een Latijnse school zes klassen. Een klas stond niet gelijk met een jaarcursus; dit verschilde per school. Meestal noemde men de hoogste klas de eerste en de laagste de zesde. De Latijnse school in Amsterdam telde slechts vijf klassen, die in vier jaar doorlopen werden: klas IV en III duurden elk een half jaar. *Quarta* betekent hier dus: de tweede klas (Kuiper, ‘De Latijnse school’, p. 72-73; Fortgens, *Schola latina*, p. 111).
- 143 *primus*: de rangorde in de klas werd vastgesteld op grond van een nauwkeurig uitgewerkt systeem, waarin het aantal gemaakte fouten een rol speelde, maar ook de slechte of goede aantekeningen voor gedrag e.d.
- 153-154 *boud ieder die het gevaar zoekt, voor een gek, wat ook in de Schrift staat*: vgl. Efez. 5:15: ‘Ziet dan, hoe gij voorzichtiglijk wandelt, niet als onwijken, maar als wijzen.’
- 163 *aoristus primus*: bepaalde verleden-tijdsvorm van het Griekse werkwoord.
- 165 *Plait-il*: watblief.
- 167 *Meenin aiede thea*: het begin van de eerste versregel van Homerus’ *Ilias*: ‘Zing ons den wrok, o godinne, [...]’
- 167 *dat Egypte een geschenk van den Nyl was*: in *Historiae* 11, 5 van Herodotus wordt Egypte een geschenk van de rivier genoemd vanwege de aanslibbing van de Nijl aan de kust.
- 175 *gamin*: kwajongen.
- 179-182 *we hadden juist dien morgen veel over Scaevola te doen gehad...*: Scaevola (‘linkerhand’) was de bijnaam van de Romein Gaius Mucius, die – toen Rome belegerd werd door de Etrurische koning Porsenna – het vijandelijk kamp binnensloep en daar in plaats van de koning diens secretaris doodde. Na gevangen genomen te zijn liet hij zijn rechterhand in de vlam van een vuur verbranden om te tonen hoe weinig hij de pijn en de dood vreesde. Hij zei de koning dat deze aanslag weliswaar mislukt was, maar dat er nog driehonderd Romeinen klaar stonden om nieuwe aanslagen te plegen. Op dit laatste wordt een toespeling gemaakt als Droogstoppel vergeefs naar zijn makers zoekt (Livius 11, 12).
- 214 *merk*: teken.
- 217-218 *Kapelsteeg – ik ga anders nooit door die steeg, omdat het voor een fatsoenlyk man niet staat, vind ik* –: gezien het feit dat Droogstoppel en Sjaalman elkaar in de Kalverstraat ontmoet hebben, moet met de *Kapelsteeg* de huidige Finge of de huidige Wijde

Kapelsteeg bedoeld zijn. In de omgeving van de Kalverstraat, vooral in de zijstraten en stegen daarvan, kwam destijds veel prostitutie voor (Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein*, p. 91).

224 *rekommandeer me*: bevel me aan in uw gunst.

HOOFDSTUK III

- 32-33 *Armen moeten er zyn, dit is noodig in de maatschappy, en 't is Gods wil:* velen waren de mening toegedaan dat de verschillen in stand en welvaart tot de door God gewilde orde behoorden. Daarbij beriep men zich vaak op bepaalde bijbelteksten. Vgl. o.m. Mattheus 26:11: 'Want de armen hebt gij altijd met u, maar Mij hebt gij niet altijd.'
- 50-51 *boekbandelaars vragen de betaling van drukloon, enz. vooruit:* tot de taak van een boekhandelaar hoorde niet alleen het verkopen, maar vaak ook het uitgeven van boeken.
- 84 *gentsch whisten:* kaartspel voor vier personen. Gecomplieerde variant van het zeer populaire whist.
- 96-98 *de Rosemeyers laten zich mevrouw noemen, omdat ze in suiker doen, en aandeel in een schip hebben:* de benaming *mevrouw* werd gegeven aan getrouwde vrouwen van de enigszins deftige burgerstand; andere getrouwde vrouwen – onder wie ook de vrouw van Droogstoppel (IV, 558) – werden 'juffrouw' genoemd. Uit de vermelding dat de Rosemeyers *aandeel in een schip hebben* blijkt dat ze niet onbemiddeld waren: het participeren in schepen was een veel voorkomende geldbelegging van de Amsterdamse kapitaalbezitters. Deze zogeheten geldreders lieten de feitelijke bedrijfsvoering over aan hun boekhouders (Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 51).
- 101 *opgesneden:* met verheven stem voorgedragen.
- 102-104 *de godenbruiloft:* algemeen wordt verwezen naar (een deel uit) het derde boek van *De Ystroom* (1671) van Joannes Antonides van der Goes (1647-1683); hierin wordt de bruiloft van Peleus en Thetys beschreven, die opgeluisterd wordt door vele stroomgoden en Naiaden. Aannemelijker lijkt het mij dat Multatuli het populaire, negentiende-eeuwse genre 'klassieke stof in luimige vorm' in gedachten had. Ik heb geen gedicht met de titel 'De godenbruiloft' gevonden. Wel zijn er talloze gedichten waarin godenbruiloften beschreven worden, b.v. 'De bruiloft van Peleus en Thetis' en 'De kermis der goden' van N.J. Storm van 's Gravesande. Het laatste vers begint als volgt: 'Toen Peleus ('t is al lang geleên)/Met Thetis zou gaan trouwen,/Kwam vriend en maag verheugd bijeen,/Om feest met hen te houën.' (Storm van 's Gravesande, *Luimige poëzy*, p. 137-161 en p. 37-50; het citaat op p. 377).
- de boeken van het Oude-Testament op rym:* niet gevonden. Er bestonden werkjes waarin de inhoud van de bijbelboeken in versvorm zeer kort werd samengevat, soms zelfs in versjes van twee regels. Zie bijvoorbeeld: *De Bijbel, in 't klein*. Het Fransch, in dichtmaat, vrij naargevolgd. Utrecht, 1800. Een voorbeeld hieruit, met de titel: 'Het derde boek van Moses genaamd Leviticus': 'De plechtige Offerdienst wordt hier, door Wet op Wet,/Bij 't oude Joodsche Volk, van God zelf ingezet./Gehoorzaamheid aan God wordt op het strengst geboden./Den goeden gaat het wel: de straf vervolgt den snooden.' (*De Bijbel, in 't klein*, p. 12).
- In *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* van Pieter Langendijk (1683-1756) komt aan het begin van het tweede bedrijf Meester Jochem, 'schoolmeester en rijmer', aan het woord; hij zegt daar: 'Ik rym terwyl ik slaap, ik rym terwyl ik eet;/ En

op de brillekiek bedenik ik myn rondeelien.’ (P. Langendyk, *Twee blyspelen*. Schiedam, 1854, p. 21).

brillekiek: (zitting van de) plee.

138na

biologie: hypnotische kracht.

Naschrift op de Bruid daarboven: De bruid daarboven (geschreven in 1843-1844, onder de titel *De eerloozje*) werd in 1864 voor het eerst gepubliceerd. In 1872 verscheen de vierde druk. Hieraan voegde Multatuli een *Naschrift* toe, waarin hij zijn bezwaren tegen het toneelstuk uit zijn jeugd uiteen zette. Zijn voornaamste kritiek was dat ‘het ding niet uit de wereld, maar uit boeken gegrepen werd’ (vw III, 546).

‘*getingel en gejingel*’: deze uitdrukking komt voor in de slotpassage van het *Naschrift*: ‘En geloof me nog eens: frasen, klank, rym, maat, al dat getingel en gejingel...zonder voorafgegane zeer ernstige ingespannen studie...

’t Spreekt vanzelf dat ik ’n uitzondering maak voor dagbladschryvers...

Myn bedoeling is slechts de onnozelen die te goeder trouw zyn, te waarschuwen tegen de mening dat een weinig heerschappy over taal, of liever zekere handigheid in ’t ronden van zinnen, de vereiste bekwaamheid geven zoude om *zaken* te behandelen. Er moet *gearbeid* zyn’ (vw III, 549).

Il faut [en] passer par là: er zit niets anders op.

139-141

Padang: plaats aan de westkust van Sumatra. Dekker verbleef van oktober 1842 tot eind september 1844 op Sumatra (zie de kaart van de Nederlandse bezittingen in de Indische archipel, achterin deze editie). Deze periode komt uitvoerig aan de orde in hoofdstuk XII-XIV.

Van het hierna volgende gedicht zijn nog twee versies bekend, die op een aantal plaatsen (aanzienlijk) afwijken van de hier afgedrukte:

1) in handschrift, ondertekend: ‘Eduard Natal (Sumatra’s Westkust) Junij 1843’; zie hiervoor: Multatuli, *Gedichten*, ed. Blom, p. 31-35 en p. 128.

2) in de brief aan Kruseman (1851); zie hiervoor: vw IX, 119 en 149-151.

- 3 *schwärmt*: dweept.
- 24 *Volewyk*: een in het IJ vooruitspringende landtong; het verhaal ging dat de kindertjes door vader geplukt werden op de koollandjes van Volewyk.
- 26-27 ‘*uitwendig wist*’ *zoöals Stern dit noemt*: uit het hoofd kende (van Duits: ‘auswendig wissen’).
- 28 *Doctrina et Amicitia* werd opgericht in 1787. Omstreeks 1850 was het vooral een deftige en gezellige sociëteit, waarvan over het algemeen gezeten kooplieden lid waren.
- 33-34 *Menado*: residentie in het noorden van Celebes. Hoewel het cultuurstelsel alleen op Java en Madoera was ingevoerd, bestond er in sommige andere streken eveneens een verplichting om koffie aan het gouvernement te leveren. Een dergelijk ‘koffiemonopolie’ was in 1832 in Noord-Celebes ingevoerd.
Verslag over de Koffiekultuur: Dekker was in de jaren 1848-1851 secretaris van de residentie Menado. In die functie zal hij regelmatig rapport hebben moeten uitbrengen. Zie hiervoor b.v. de door Dekker opgestelde verslagen omtrent de residentie Menado over 1849 en (fragmentarisch) over 1850 (vw IX, 214-226 en 226-227). Gegevens uit dergelijke verslagen werden verwerkt in het jaarverslag van de residentie. Gegevens uit die jaarverslagen werden vervolgens opgenomen in de zogeheten cultuurverslagen (1834-1851). Deze gaven inzicht in de wijze waarop het cultuurstelsel functioneerde en in de praktische resultaten ervan. Ze waren bestemd voor de Indische regering en voor de autoriteiten in het moederland. Na 1851 werden de cultuurverslagen verwerkt in het zogenaamde koloniaal verslag. De koloniale verslagen legden jaarlijks verantwoording af over de gang van zaken in Indië aan de autoriteiten in Nederland. Ze zijn opgenomen in de *Bijlagen van het verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (Bijl. Hand.)* (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 12 en p. 267).
- 61-62 *multa, non multum*: variant van de uitdrukking ‘multum, non multa’ – veel, niet velerlei –; deze uitdrukking is een verkorting van ‘multum legendum esse, non multa’: veel moet men lezen, niet velerlei (Plinius de jongere, *Epist.* VI, 9, 15).
- 62 *de omnibus aliquid, de toto nihil*: van alles iets, in zijn geheel niets. Herkomst van deze zegswijze onbekend.
- 70-261 Sjaalman wordt door deze lijst van 147 titels – ook wel het Pak van Sjaalman genoemd – geportretteerd als een veelzijdig man, bekend met zulke uiteenlopende vakgebieden als – onder meer! – de natuurwetenschappen, de zeevaart en de letterkunde. Zijn uitzonderlijk niveau wordt nog eens benadrukt door de vaak onnozele commentaren van Droogstoppel.
Uit Multatuli’s opmerking in noot 6 (zie r. 264^{nb}) en de daarin opgenomen verwijzing naar Idee 951 kan worden opgemaakt dat hij zelf de beschikking gehad moet hebben over een soortgelijke verzameling opstellen en aantekeningen. Voor een deel zullen beide verzamelingen identiek zijn geweest.

Het is uiteraard niet mogelijk om uit te maken wat Dekker over de in het Pak van Sjaalman vermelde onderwerpen geschreven had of had willen schrijven. Er is dan ook niet naar gestreefd om – b.v. op basis van de *Ideën* – de mogelijke inhoud van het Pak te reconstrueren. Evenmin is geprobeerd om – zeker aanwezige – dwarsverbanden tussen de in het Pak genoemde onderwerpen en elders gedane uitspraken van Multatuli aan te wijzen.

Wel is zoveel mogelijk de feitelijke betekenis van de titels verduidelijkt en is er naar gestreefd de onderwerpen in hun historische context te plaatsen. Veel van de genoemde kwesties stonden destijds algemeen in de belangstelling. Geïnformeerde tijdgenoten van Multatuli zullen dan ook veel bekends in het Pak van Sjaalman hebben aangetroffen. Bij het annoteren van de onderwerpen uit Sjaalman's Pak is veelvuldig gebruik gemaakt van een speciale aflevering van *De gids* 147. VIII-X (1984).

- 70 *Over het Sanskrit, als moeder van de germaansche taaltakken*: het bekend worden van de klassieke Indische taal, het Sanskriet, aan het eind van de 18de eeuw betekende een doorbraak in het taalonderzoek. Er ontstond een ware Sanskriet-mode, die zich o.m. uitte in de oprichting van speciale leerstoelen en in een vloed van publicaties. Nieuw was het denkbeeld van de verwantschap van talen door afstamming; om die verwantschappen voor te stellen gebruikte men het beeld van de stamboom. Bovenaan stond een onbekende oertaal, waar het Sanskriet van alle talen het dichtst bij stond; van daaruit waren – zo nam men aan – door een reeks van volkssplitsingen verschillende talen – waaronder ook de Germaanse – ontstaan.
- 71 *Over de strafbepalingen op kindermoord*: kindermoord – het doden van een pasgeborene, met name door de veelal ongehuwde moeder – werd streng gestraft, soms zelfs met de doodstraf. Aan het eind van de 18de eeuw begon men aandacht te vragen voor de moeilijke omstandigheden waarin kindermoordenaressen meestal verkeerden: men schreef over het arme, onschuldige meisje dat is verleid en haar baby doodt en pleitte zo voor minder strenge straffen.
- 72 *Over den oorsprong van den adel*: fantasierijke theorieën omtrent (het ontstaan van) de adel waren destijds zeer populair. Algemeen maakte men een onderscheid tussen de geboorte-adel, die terugging op een ver verleden, waarin een stamvader zekere erfelijke voorrechten had verkregen, en de adel van verdienste, die ook aan personen van geringe geboorte kon worden toegekend. Zie verder hoofdstuk v, 208-266 en de hierbij behorende annotaties.
- 75-76 *Over het boek van Job. (Ik vond nog iets over Job, maar dat waren verzen.)*: er zijn geen verzen van Multatuli bekend over Job, met wiens lot (een goed mens wordt getroffen door rampen) dat van Dekker een opmerkelijke gelijkenis vertoont.
- 77 *Over proteïne in de atmosferische lucht*: er bestond grote belangstelling voor allerlei kwesties van natuurwetenschappelijke aard. Een van die kwesties was het probleem van het leven uit het levenloze. Aan het begin van de 19de eeuw maakte men een principieel onderscheid tussen de organische en de anorganische chemie. Met behulp van het begrip 'levenskracht' trachtte men het verschijnsel te verklaren dat er uit anorganische stoffen verbindingen ontstaan, die in de levende na-

tuur voorkomen. In dezelfde periode stelde men vast dat proteïnen of eiwitten belangrijke bestanddelen van het levende organisme vormen. In 1828 slaagde de Duitse chemicus Friedrich Wöhler er in om op experimentele wijze een synthese van een organische verbinding uit anorganische materialen tot stand te brengen. Dit betekende het einde van het dogma van de 'vis vitalis' en van het principiële onderscheid tussen de organische en de anorganische chemie.

- 80 *Over cellulaire gevangenissen*: aan het begin van de 19de eeuw experimenteerde men in Amerika met een nieuwe vorm van gevangenschap: de gevangenen werden niet langer in een gemeenschappelijke ruimte opgesloten, maar werden volledig geïsoleerd, zowel overdag als 's nachts, om te voorkomen dat ze elkaar in slechte zin zouden beïnvloeden. In Nederland vormde het stelsel van eenzame opsluiting gedurende een groot deel van de 19de eeuw een belangrijk onderwerp van discussie. Afzonderlijke opsluiting had consequenties voor de bouw van gevangenissen: omstreeks 1850 werd in Amsterdam de eerste Nederlandse cellulaire gevangenis in gebruik genomen.
- 81 *Over de oude stellingen omtrent het: horror vacui*: een van de problemen in de fysica was het al of niet bestaan van een 'ledig'. Reeds in de oudheid hield men zich met dit probleem bezig. Men had b.v. geconstateerd dat een in water omgekeerd en met water gevuld vat niet leegloopt, tenzij er van boven een gat in gemaakt wordt en zocht de verklaring voor dit verschijnsel in de 'afschuw' van de natuur voor het ledige. Deze opvatting hield stand tot Pascal in de 17de eeuw op experimentele wijze vaststelde dat alle effecten die altijd aan het horror vacui waren toegeschreven in feite voortvloeien uit het gewicht en de druk van de lucht.
- 82 *Over de wensbelykheid der afschaffing van strafbepalingen op laster*: de begrippen 'laster' en 'smaad' en de hierop gestelde straffen stonden beschreven in de Code Pénal, die in 1810 – bij de inlijving bij Frankrijk – in ons land was ingevoerd. Pas in 1886 zou de Code Pénal vervangen worden door een Nederlands Wetboek van Strafrecht. Wetten uit 1829 en 1830 gaven een uitbreiding en aanvulling van de artikelen over laster en smaad. De regering maakte veelvuldig gebruik van deze artikelen in haar pogingen om de oppositionele pers – die vooral in de jaren 1840-1850 actief was – te onderdrukken. De drukpersprocessen waren talrijk en trokken veel aandacht (Robijns, *Radicalen*, p. 78-79).
- 83-84 *Over de oorzaken van den opstand der Nederlanders tegen Spanje, niet liggende in de begeerte naar godsdienstige of staatkundige vryheid*: kort voor de publikatie van *Max Havelaar* waren verschillende studies verschenen waarin de oorzaken van de Tachtigjarige oorlog werden onderzocht. Zo was er *The Rise of the Dutch Republic* (1856) van J.L. Motley, die de Germaanse vrijheidszin centraal stelde. Van Vloten poneerde in *Nederland's opstand tegen Spanje* (1856-1860) dat godsdienstige motieven het verzet hadden bepaald. Multatuli moet hier wel bedoelen dat het vooral economische belangen waren – in gevaar gebracht door Alva's tiende penning – die de strijd tegen Spanje hadden veroorzaakt.
- 87 *Over de zwaarte van het licht*: mogelijk wordt hier gerefereerd aan een kwestie die destijds veel belangstelling trok: de aard van het verschijnsel licht. Er waren in de 17de eeuw twee belangrijke theorieën over de aard van het licht ontwikkeld.

Isaac Newton stelde dat licht bestond uit kleine deeltjes, die zich met een enorme snelheid voortbewogen. Christiaan Huygens verdedigde de opvatting dat licht een pulsverschijnsel is. Nadat lange tijd de theorie van Newton – waar Multatuli misschien op zinspeelt als hij het heeft over *de zwaarte* van het licht – de meeste aanhangers had, won in de 19de eeuw de pulstheorie steeds meer veld.

- 88 *Over den achteruitgang der beschaving sedert het ontstaan des Christendoms*: vgl. een van de vragen van Frits aan dominee Wawelaar. Deze vraag kwam voor in het manuscript, maar werd door Van Lennep geschrapt: ‘Van waar komt het dat vele eeuwen na Christus niet zoo beschaafd waren als de eeuw van Augustus?’ (zie het variantenapparaat, p. 397).
De vragen van Frits zijn een toespelings op de bijbelkritiek van de toenmalige moderne theologie. De moderne theologie toetste – onder invloed van de natuurwetenschappen – de inhoud van de bijbel aan de wetten van het gezonde verstand. Alles wat daarmee in strijd was, werd verworpen. Zie ook hoofdstuk IX, 297ⁿ⁷⁶ met de daarbij horende annotatie.
- 91 *Over den Emile van Rousseau*: in de roman *Emile ou de l'éducation* (1762) bracht Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) zijn opvoedkundige ideeën onder woorden. Het werk werd ook buiten Frankrijk veel gelezen en oefende veel invloed uit. Rousseau ging uit van het principe dat de mens van nature goed is, maar dat hij door de samenleving wordt vervormd. Hij hield daarom een pleidooi dat een kind niet gevormd moet worden door scholen of boeken, maar door gewaarwordingen in de natuur.
- 93 *Over Sirius als middelpunt van een zonnestelsel*: Sirius is de naam van een zeer heldere ster. Omstreeks 1845 ontdekte men dat Sirius een zogenaamde dubbelster moest zijn, d.w.z. dat die begeleid werd door een andere, toen nog onzichtbare, ster. Eerder al had men vastgesteld dat dubbelsterren niets anders zijn dan sterrenstelsels, die zich – zoals dat ook in ons zonnestelsel gebeurt – in elliptische banen om een gemeenschappelijk zwaartepunt bewegen (Schouten, *Roman van de sterrenhemel*, p. 238).
- 94-95 *Over Inkomende-Rechten als ondoeltreffend, onkiesch, onrechtvaardig en onzedelyk*: de heffing van *Inkomende-Rechten* of invoerrechten diende om de binnenlandse markt te beschermen. Ook de Nederlandse tarieven hadden een sterk protectionistisch karakter. Velen pleitten voor een matiging van de tarieven en daardoor voor een vrij(er) handelsverkeer.
- 97 *Witte mieren* of termieten vormen in de tropen een ernstige plaag, doordat ze hout aan de binnenzijde verwoesten, terwijl de oppervlakte gespaard blijft. Het gebeurde in Nederlands-Indië meermalen dat (delen van) ogenschijnlijk gave gebouwen plotseling instortten.
- 100 *Over hydraulische onderwerpen in verband met de rystcultuur*: doelt op de natte-rijstcultuur, de teelt van rijst op natte gronden, waarop het regenwater of het uit rivieren afkomstige water door walletjes wordt teruggehouden. Rond 1850 maakte men een begin met irrigatiewerken op grotere schaal, waarvoor o.m. stuwen, kanalen en leidingen moesten worden aangelegd.

- 101 *Over het schynbaar overwicht der westersche beschaving*: zie Multatuli's noot 40 en de hierbij behorende annotatie (VII, 199^{nao}).
- 102 *Over kadaster, registratie en zegel*: registratie en zegel waren fiscale heffingen. Het kadaster – de beschrijving van onroerende goederen in een bepaalde landstreek – was oorspronkelijk bestemd voor het opleggen van grondbelasting; later ging het ook dienen ter bescherming van het eigendomsrecht op de bodem. In Nederland was het kadaster – althans in eerste opzet – in 1832 voltooid. De kadastrering van Indië bleek een onoplosbaar probleem. Met *registratie* moet registratiebelasting bedoeld zijn: een belasting die betaald moest worden bij de registratie van bepaalde akten. *zegel*: bepaalde documenten bezaten alleen dan bewijskracht wanneer ze geschreven waren op papier dat van rijkswege gezegeld was; hierop werd de zogenaamde zegelbelasting geheven. In Multatuli's tijd bestond deze vorm van belasting ook voor kranten; ze werd geïnd door middel van een zegel op ieder blad. Het dagbladzegel, dat afgeschaft werd in 1869, ondervond veel kritiek, omdat het de verspreiding van dagbladen zeer beperkte.
- 103 *Over kinderboekjes, fabels en sprookjes*: deze opsomming zal destijds door velen als een aflopende reeks gezien zijn. Kinderboeken moesten leerzaam zijn, een moralistische inhoud hebben of kinderen moesten er – zoals bij fabels – een wijze les uit kunnen putten. Sprookjes werden vrijwel algemeen verworpen omdat ze leugens bevatten en (dus) niet educatief waren. Onder invloed van de Romantiek ontstond echter een tegenbeweging, waarin men het sprookje juist propageerde.
- 105-106 *Over bemiddeling in den bandel...*: Droogstoppels commentaar maakt aannemelijk dat hier in het bijzonder wordt bedoeld op de bemiddelende rol van de koffiemakelaars. Er bestond scherpe kritiek op de inrichting van de koffieveilingen, waarbij men zich vooral ook richtte op de makelaars. Men beschouwde de veilingen wel als 'niets anders dan verdeelingen van de koffie onder de vaste makelaars, die een soort syndicaat gevormd hebben'. Zo waren de veilingen een formaliteit geworden, waarbij de makelaars onderling de enorme winsten verdeelden, zonder dat ze veel risico hadden hoeven nemen. Er kwamen dan ook voorstellen om de makelaars te weren bij de verkoop uit de eerste hand, d.w.z. bij de transacties tussen de NHM en de grote koffiehandelaars (Te Lintum, 'Koffie-veilingen', p. 455).
- 109 *Over successierecht, een der beste belastingen*: met dit onderwerp mengde Multatuli zich in een actuele discussie. In 1805 was bepaald dat erfrechtelijke verkrijgingen door nakomelingen en ouders niet belast zouden worden. De wet van 1817 nam een nog ruimer standpunt in: de gehele rechte lijn, zowel neerdalend als opgaand, werd vrijgesteld van heffing. Bij de voorbereidingen van de wet van 1859 werd echter voorgesteld de opgaande lijn wel te belasten. Door verzet uit de Tweede Kamer werd dit voorstel uiteindelijk niet aangenomen (Smit, *Grepen*).
- 110 *Over de uitvinding der kuisheid*: in de *Japansche gesprekken* (1862) betoogde Multatuli dat de *zaak* kuisheid niet is uitgevonden en ook niet uitgevonden kon worden omdat ze niet bestaat. Het *woord* kuisheid echter 'kwam in toepassing toen men 'n schrikbeeld nodig had om te waarschuwen tegen al te kleine portieën voedsel, door verhoging van 't deeltal aanzitters' (vw 111, 23). Toen werd het een schande om als ongetrouwde vrouw een kind te krijgen.

- 113 *Over zeker soort van geest der Franschen...: in Japansche gesprekken* schreef Multatuli: 'Men is gewoon – nogal napraterig soms, en zeer dikwyls op betwistbaren grond – den geest der Franschen te roemen. Met minder onnauwkeurigheid drukken anderen zich uit, wanneer ze spreken van franse *geestigheid*, 'n eigenschap die van naby bezien gewoonlyk neerkomt op woordspelingen, en meestal slechts 'n uitvloeisel is van de armoede der taal' (VW III, 31-32).
- 115-118 *Over het verband tusschen de romans van August Lafontaine en de tering*: August Heinrich Julius Lafontaine (1754-1831) was schrijver van een zeer groot aantal sentimentele, moralistische familieromans. Hij had veel succes: zijn werken werden talloze malen herdrukt en in vele talen vertaald, maar spoedig na zijn dood was hij volledig vergeten.
De opmerking over het verband tussen de romans van Lafontaine en de tering is niet duidelijk. Droogstoppels commentaar suggereert dat niet de romanfiguren aan tering lijden – iets wat in de toenmalige letterkunde veel voorkwam en dan werd toegeschreven aan een onbeantwoorde liefde – , maar dat de lezers het risico liepen aan die ziekte te gaan lijden. Mogelijk moet gedacht worden aan de destijds wel gegeven waarschuwing, b.v. in geneeskundige pamfletten, dat overmatige geestelijke inspanning en ook het lezen van schadelijke lectuur leiden tot verval van krachten en zelfs tot tering.
- 122 *toonzetters*: componisten; vooral gebruikt voor hen die teksten van muziek voorzien.
- 123 *Over pietistery, biologie en tafeldans*: deze verschijnselen trokken zeer veel belangstelling. Velen geloofden er heilig in, anderen daarentegen beschouwden ze als misleidend en als strijdig met het gezonde verstand.
Het piëtisme – *pietistery* is een minachtende vorm – was een protestants religieuze beweging, ontstaan in de 17de eeuw en in de 19de eeuw tot nieuwe bloei gekomen. Typerend waren toen o.m. de ingenomenheid met de oude vormen van het geloof (hierin ging het samen met de orthodoxie) en het verzet tegen rationalisme en wetenschappelijke vooruitgang.
Met *biologie* wordt het verschijnsel aangeduid waarbij men iemand zijn wil kan opleggen door hem aanhoudend naar een bepaald voorwerp te laten staren. Dit kon zo ver gaan dat de gebiologeerde persoon dingen zag of voelde, die voor anderen niet waarneembaar waren.
De *tafeldans* kwam halverwege de vorige eeuw uit Amerika naar Europa en groeide daar uit tot een rage. Men hield bijeenkomsten waar het verschijnsel gedemonstreerd werd en er verschenen talloze studies, waarin men naar een verklaring zocht.
- 124 *Over besmettelijke ziekten*: ziekten als b.v. de cholera leidden tot ver in de 19de eeuw, ook in Nederland, nog vaak tot epidemieën die vele duizenden slachtoffers eisten. Door verbeteringen aan te brengen in de drinkwatervoorziening, woonomstandigheden, riolering enz. trachtte men de verspreiding van deze ziekten tegen te gaan.
- 128 *Over de duitse eenheid*: in 1815 was de Duitse Bond opgericht, een federatief verband met een tweeledig doel, n.l. handhaving van de autonomie van de afzonder-

lijke staten en eenheid van optreden t.o.v. het buitenland. Velen waren – overeenkomstig de geest des tijds – van mening dat er een nationale eenheidsstaat moest komen. In 1848, het revolutiejaar, trachtte men dit ideaal langs democratische weg te verwezenlijken; dit mislukte echter. Twee jaar later werd de Duitse Bond in zijn oude vorm hersteld. In Pruisen bleef men echter krachtig streven naar een nationale eenheidsstaat onder Pruisische leiding.

- 129 *Over de lengte op zee*: navigatie in open zee vereist de bepaling van lengte- en breedtegraad. De breedtebepaling vormde geen probleem: met een tabel waarin de declinatie van de zon per dag stond aangegeven en een kwadrant kon men al sinds eeuwen nauwkeurig de geografische breedte vaststellen. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw – toen de chronometer werd uitgevonden – vond men een betrouwbare methode om de geografische lengte te meten. Men ging uit van de tijd in Greenwich en nam een chronometer mee die gelijkliep aan die in Greenwich. Na enige tijd varen bepaalde men, door de hoogte van de zon te meten, hoe laat het was op de plaats waar men zich op dat moment bevond. Zag men nu dat de zon op haar hoogst stond terwijl de chronometer 11 uur aanwees, dan volgde hieruit dat men één uur in tijd en dus 15 lengtegraden van Greenwich verwijderd was en wel in oostelijke richting. De chronometer werd pas aan het begin van de 19de eeuw fabrieksmatig geproduceerd; omdat het een duur apparaat was, werd er niet direct op ruime schaal gebruik van gemaakt.
- 132 De *overeenstemming tusschen de schotsche en friesche talen* is gelegen in hun gemeenschappelijke, Angelsaksische, oorsprong. Het Fries behoort tot de Germaanse talen en is ontstaan uit de dialecten van de Angelen en Saksen. Met *schotsche talen* is dan niet het Keltisch of Schots-Gaelisch van de Hooglanden bedoeld, maar het zogenaamde ‘Broad Scots’ van de Laaglanden: dit is eveneens een Germaanse taal, ontstaan uit het Angelsaksisch van Noordgermaanse volksplantingen.
- 133 *Over prozodie*: over versleer.
- 134-135 *Over de schoonheid der vrouwen...*: zie hoofdstuk XI, 216-221 en 259^{ns2} en de hierbij behorende annotaties.
- 136 *Over landbouwkontrakten op Java*: binnen het cultuurstelsel verrichtte de bevolking niet alleen de veldarbeid, maar zorgde zij ook voor de bewerking die het produkt moest ondergaan voordat het afgeleverd kon worden. In bepaalde gevallen, b.v. in de suikercultuur, bleek het noodzakelijk om hierbij particuliere ondernemers in te schakelen. Gouvernement en ondernemer sloten dan een overeenkomst, waarbij het gouvernement zich verplichtte tot de verlening van cultuurdiensten door de bevolking en de ondernemer op zich nam een fabriek te bouwen (vaak met door het gouvernement voorgeschoten geld) en daar de grondstof te verwerken. Dergelijke contracten, die zeer lucratief konden zijn, werden, behalve voor suiker, ook voor tabak, thee en – gedurende korte tijd – indigo gesloten (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 17 en p. 63-76).
- 139 *Over de volksletterkunde in javaansche rhapsoden*: de gebruikelijke betekenis van ‘rhapsoden’ is ‘rondtrekkende volkszangers’; de gedichten die door hen worden voorgedragen worden meestal ‘rapsodieën’, maar soms ook ‘rhapsoden’ genoemd. Aangenomen moet worden dat Multatuli hier het laatste bedoelde.

- 140 *Over de nieuwe wyze van reuen:* men kende vele manieren om de zeilen te reuen; welke manier Multatuli op het oog had is dan ook niet vast te stellen. Duidelijk is wel dat in de loop van de 19de eeuw het bedienen van het tuig steeds eenvoudiger was geworden door allerlei technische ontwikkelingen; hierdoor had men op de grote zeilschepen steeds minder scheepsvolk nodig.
- 141-142 *Over de perkussie, toegepast op handgranaten. (Dit stuk dateert van 1847, dus van vóór Orsini.):* techniek om door een slag(mechanisme) een springlading tot ontploffing te brengen; tussen 1825 en 1850 voerden vrijwel alle Europese legers dit systeem in.
Orsini: Felice, graaf Orsini (1819-1858), Italiaans nationalist. Was de leider van de moordaanslag op Napoleon III, die hij als verrader van de Italiaanse zaak beschouwde (Parijs, 14 januari 1858). Werd gevangen genomen en op 13 maart 1858 ter dood gebracht. Bij de aanslag werd gebruik gemaakt van ‘*percussiebommen* van peervormige gedaante’ (WNT XII 1, kolom 1193).
- 143 *Over het begrip van eer:* mogelijk bedoelde Multatuli het juridische begrip van eer: de erkenning van waardigheid, waarop een rechtspersoon volgens de wet aanspraak heeft. Zeker moet ook gedacht worden aan Multatuli’s eigen opvattingen over eer en eerloosheid. Vgl. o.m. zijn toneelstuk *De bruid daarboven*, dat aanvankelijk *De eerlooze* heette. Hierin wordt beschreven hoe een zoon zich opoffert om de schuld van zijn overleden vader te boeten. Door de belofte aan zijn vader na te komen en aldus zijn hoogste plicht te vervullen, wordt hij eerloos voor het oog van de buitenwereld.
- 145 *Solon, Lykurgus, Zoroaster en Confucius:* grote wetgevers uit de Oudheid op sociaal en godsdienstig terrein.
Solon: Athene; zesde eeuw v. Chr.
Lykurgus: Sparta; onbekend.
Zoroaster (Perzisch: Zarathustra): Perzië; onbekend.
Confucius: China; vijfde eeuw v. Chr.
- 146 *Over de ouderlyke macht:* ouders hadden een haast onbeperkte macht over hun kinderen. In geval van misbruik daarvan stond de rechter vrijwel machteloos. Alleen als er sprake was van een misdrijf, konden ouders uit de ouderlijke macht worden ontzet, maar slechts voor een bepaalde periode. In de tweede helft van de 19de eeuw gingen er stemmen op dat de ouderlijke macht beperkt zou moeten worden (*Gedenkeboek*, p. 347-355).
- 147 Met *Shakespeare als geschiedschryver* zal Multatuli het oog hebben gehad op de tien historiestukken over zeven Engelse vorsten, lopend van Richard II (eind 14de eeuw) tot en met Hendrik VIII (midden 16de eeuw). In deze stukken beschreef Shakespeare de wording van de Engelse staat, waarbij hij zich veelal baseerde op historische bronnen.
- 148 *Over de slaverny in Europa:* in Idee 451 plaatste Multatuli de ‘zwarte’ en ‘witte slavernij’ tegenover elkaar, waarbij hij betoogde dat de witte slaaf – de werkman – er slechter aan toe was dan de zwarte. De zwarte slavernij was volgens hem openlijk en gebonden aan bepaalde wetten, terwijl de werkman slaaf is ‘minus ’t

- recht op onderstand, minus registratiekosten, minus gezegelden koopbrief, minus rente en risico' (v.w. III, 119).
- 150 *Over schroefwatermolens*: eenvoudige windmolens, die gebruikt werden om het water uit een polder te malen. Het water werd opgevoerd door een schroefpomp; in het verlengde van de as waren de wieken gestoken. Door hem om te slepen kon de molen op de wind worden gesteld (Visser, *Zwaaïende wieken*, p. 16-17).
- 151 *Over het soeverein recht van gratie*: de Code Pénal bepaalde dat de rechter, als een verdachte schuldig was bevonden aan een kapitaal delict (een delict waarop de doodstraf stond), dan ook verplicht was de doodstraf op te leggen. Hij had dus niet de mogelijkheid om rekening te houden met verzachtende omstandigheden en een minder zware straf uit te spreken. Dit leidde er toe dat er in toenemende mate gratie werd verleend. Gratieverlening was een prerogatief van de kroon.
- 152 *Over de chemische bestanddeelen der ceylonsche kaneel*: aan het begin van de 19de eeuw ontstond de organische chemie. Aanvankelijk richtte men zich vooral op het identificeren van de samenstellende delen in plantaardige en dierlijke organismen. In 1834-1835 werd het belangrijkste chemische bestanddeel van kaneel bepaald: kaneelaldehyde, de reukstof van de kaneel.
- 153 *De tucht op koopvaardyschepen* vormde een actuele kwestie. Reders en gezagvoerders drongen aan op een nieuwe Schepenwet, vooral omdat de bestaande wetgeving geen mogelijkheid bood om desertie te straffen. In 1856 kwam de 'Wet op de huishouding en tucht op koopvaardyschepen' tot stand. Velen ervoeren deze nieuwe wet echter als een beperking van de bevoegdheden van de kapitein (Petrejus, *Schip vaart uit*, p. 91-97).
- 154 *Over de opiumpacht op Java*: de exploitatie van opium was een monopolie van het gouvernement, dat het uitsluitend recht van verkoop verpachtte. Leverde de staat veel geld op, in 1845 b.v. ruim negen miljoen gulden (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 40).
- 156 *Over het doorgraven der landengte van Suez, en de gevolgen daarvan*: sinds lang bestonden er plannen om een verbinding tot stand te brengen tussen de Rode Zee en de Middellandse Zee. In 1856 ontving de Franse ingenieur Ferdinand de Lesseps de concessie tot het graven van het kanaal. In 1858 was het grootste deel van het benodigde kapitaal bijeengebracht; een jaar later begonnen de werkzaamheden, die in 1869 voltooid waren. Men verwachtte dat de kortere route van en naar Indië nadelig zou zijn voor de noordelijke havens; vooral vreesde men dat Nederland zijn belangrijke positie als stapelmarkt zou verliezen.
- 157 *Over de betaling van landrenten in natura*: tijdens het Engels bestuur over Java (1811-1816) werd een nieuw belastingstelsel ingevoerd, waarvan de landrente deel uitmaakte. Uitgangspunt hierbij was dat de staat eigenaar van de grond was; aan die eigenaar moest de inlandse bevolking een deel van de geschatte opbrengst van de velden betalen. Toen Nederland in 1816 het bestuur weer overnam, bleef de landrente gehandhaafd. Aanvankelijk geschiedde de betaling deels in natura, deels in geld. Met de invoering van het cultuurstelsel (1830) werd de bevolking vrijgesteld van

de betaling van landrente. Later kwam men hierop terug. Men ging weer over tot het heffen van landrente – nu echter diende de betaling uitsluitend in geld te geschieden –, terwijl de bevolking tegelijkertijd plantloon kreeg uitbetaald.

- 158 *Over de koffiekultuur te Menado*: Zie de annotatie bij r. 33-34 van dit hoofdstuk.
- 159 *Over de scheuring van het romeinse rijk*: Multatuli doelt vermoedelijk op de scheuring tussen het Oost- en Westromeinse rijk: na een langdurig proces van verwoesting, waardoor het rijk steeds meer verzwakt raakte, werd het na de dood van keizer Theodosius (395) verdeeld tussen diens zoons: Arcadius werd keizer van het oostelijk deel, Honorius van het westelijk deel.
- 160 *Over de gemütlichkeit der Duitschers*: waarschijnlijk een toespeling op het Biedermeiertijdperk (1815-1850), waarin noties als behaaglijkheid en gemoedelijkheid centraal stonden en waarin men niet trachtte het onbereikbare na te streven, maar zich tevreden stelde met het eenvoudige en huiselijke.
- 161 *Over de skandinavische Edda*: eigenlijk kan men niet spreken van de Skandinavische Edda omdat er, ook destijds al, twee verzamelingen van teksten onder die naam bekend waren: de proza-Edda – een verzameling teksten over het dichten en over de mythologie van het Noorden – en de Lied-Edda, waarin goden- en heldenliederen bijeen zijn gebracht. Beide werken werden in de 17de eeuw ontdekt en van beide verschenen in de 19de eeuw verschillende edities.
- 170 *Over ministerieele verantwoordelijkheid*: de grondwetsherziening van 1848 voerde de ministerieële verantwoordelijkheid in. Daarvoor kregen ministers opdrachten van de vorst en dienden zij zich tegenover de vorst te verantwoorden. Na 1848 waren de ministers uitsluitend verantwoording schuldig aan de volksvertegenwoordiging. Hieraan verbonden was de onschendbaarheid van de koning.
- 172-173 *Over het recht van een volk, te eischen dat de opgebrachte belasting ten-zynen-behoeve worde aangewend*: er bestonden in Indië talrijke vormen van belasting. Daarnaast leverde het cultuurstelsel zeer veel geld op. De batige sloten kwamen grotendeels ten goede aan het moederland, dat er b.v. in 1860 het Nederlandse spoorwegnet mee financierde.
- 178 *Over een konstitutie voor het Ryk INSULINDE*: letterlijk ‘eilanden-Indië’, de naam die Multatuli gaf aan de Nederlandse bezittingen in de Indische archipel. Hij zinspeelt hier op een onafhankelijk Indië. De kolonie had namelijk geen eigen grondwet, maar viel onder de grondwet van het moederland.
- 180 *Over het gebrek aan ephelkustiek in onze taalregels*: het optreden van een verbindingsklank tussen twee woorden, waarvan het eerste eindigt en het tweede begint met een klinker. Bijvoorbeeld: de-n-ouwe. Komt in het Nederlands vooral voor in de spreektaal, maar wordt zelden geschreven.
- 183 *Over de verplichting van Europa aan de Portugezen*: Multatuli zal hier doelen op de grote ontdekkingsreizen van de Portugezen in de 15de eeuw. In 1498 ontdekte Vasco da Gama de zeeweg naar Indië. Dit was het begin van een periode van kolonisatie en winstgevende handel, waarvan veel Europese landen profijt hadden.

- 185 *Over brandbaarheid van water:* doelt op een reeks belangrijke chemische ontdekkingen aan het eind van de 18de eeuw. Tot die tijd had men altijd aangenomen dat water niet ontleed kon worden. In 1781 stelde men vast dat er ‘ontvlambare’ of ‘geflogisticeerde’ lucht (d.w.z. waterstof) en ‘vitale’ of ‘gedeflogisticeerde’ lucht (d.w.z. zuurstof) bestaat. In 1783 bewees Lavoisier dat water wel ontleedbaar is, namelijk in de kort daarvoor ontdekte ‘ontvlambare’ (dus brandbare) lucht en de ‘gedeflogisticeerde’ lucht.
Ik denk dat hy sterk water bedoelt: bedoeld kunnen zijn: alcohol of spiritus en ook salpeterzuur. Alcohol en spiritus zijn beide brandbare vloeistoffen, salpeterzuur is een sterk bijtend zuur dat oxyderend (populair: brandbaar) inwerkt op metalen e.d.
- 186-187 *Over de melkzee...:* de naam *melkzee* duidt op het -- in de tropen veel voorkomende -- verschijnsel dat (een deel van) een zee fosforesceert. Men verklaarde dit door de aanwezigheid van talloze kleine diertjes in het water, die een zacht wit licht uitstralen.
Banda: eiland ten zuiden van de Molukken, gelegen in de Banda-zee. Een gedeelte van die zee stond bekend om de melkwhite kleur die het water daar kon aannemen (R., ‘Melkzee.’).
- 189 *Over electriciteit als bewegkracht, zonder week ijzer:* in 1831 had Faraday een methode ontdekt om electriciteit op te wekken, n.l. door beweging van een gesloten geleider in de directe nabijheid van een magneet. Dit kon o.m. met een elektromagneet, die tijdelijk magnetisch werd gemaakt door een elektrische stroom die er omheen liep. Weekijzer (ongelegeerd, zacht ijzer met een zeer laag koolstofgehalte, dat gemakkelijk te polariseren is) was daarbij vrijwel onmisbaar. Alleen een elektromagneet met een weekijzeren kern geeft een voldoende sterk magnetisch veld.
- 190 *Over ebbe en vloed der beschaving:* met dit beeld wordt gesuggereerd dat perioden van meer en minder beschaving elkaar met een vaste regelmaat afwisselen. Een dergelijke gedachtengang, waarbij cultuurprocessen werden voorgesteld als wetmatig verloopende natuurprocessen, was destijds door de invloed van het positivistisch denken zeer gebruikelijk.
- 192 *Over bevoorrechte Handelmaatschappijen:* de meest bekende handelmaatschappij was de in de ondertitel genoemde ‘Nederlandsche Handelmaatschappij’. Deze maatschappij had, op grond van het consignatiestelsel, het monopolie op het transport van de, onder de dwang van het cultuurstelsel verbouwde, produkten van Indië naar Nederland. Bovendien had deze maatschappij als enige het recht die produkten ten behoeve van het gouvernement te veilen. Door de monopoliepositie werden de tarieven kunstmatig hoog gehouden.
- 195 *Over de vogelnestklippen aan de javasche Zuidkust:* aan de zuidkust van Java bouwen zwaluwen hun nesten tegen de steile klippen en onder overhangende rotsen. Deze nestjes, bestaande uit een gelei-achtige substantie, waren en zijn nog steeds een geliefde en kostbare lekkernij. Het gouvernement beschouwde zich als eigenaar van de grotten en verdiende veel geld met het verpachten daarvan.

- 196 *Over de plaats waar de dag aanvangt*: heeft betrekking op de zogenaamde datumgrens. Op alle plaatsen op aarde die op dezelfde meridiaan liggen, is het op hetzelfde ogenblik 12 uur 's middags. Op plaatsen die ten oosten van die meridiaan liggen en waar dus de zon eerder is opgegaan, is het eerder middag. Op plaatsen die ten westen van die meridiaan liggen en waar dus de zon later is opgegaan, is het later middag. Een lengteverschil van 1° geeft een tijdsverschil van 4 minuten. Reist men van de nulmeridiaan 180° naar het oosten, dan ontstaat een tijdsverschil van 12 uur: is het op de nulmeridiaan 15 maart 10 uur 's ochtends, dan is het 180° oostelijker 15 maart 10 uur 's avonds. Reist men echter 180° naar het westen, dan bereikt men weliswaar hetzelfde punt, maar daar is het dan 14 maart 10 uur 's avonds.
- Dit probleem werd relevant in de tijd van de ontdekkingsreizen. De Portugezen en Nederlanders kwamen uit het westen, de Spanjaarden uit het oosten. Ieder volgde natuurlijk zijn eigen scheepsjournaal, met het gevolg dat op de eilanden in de Grote Oceaan die datum aangenomen werd, die de eerstaankomende er gebracht had. Zo ontstond een grillig verlopende datumgrens in de lengterichting van de aarde. Aan het begin van de 19de eeuw begon men hierin eenheid aan te brengen. Zo ontstond een denkbeeldige, van noord naar zuid lopende, lijn, ten westen waarvan een nieuwe dag begint, terwijl het ten oosten daarvan nog de vorige dag is.
- 200 *Over galanterie*: dit onderwerp kwam ter sprake in Multatuli's brief aan Kruseman, waarin hij refereerde aan een essay van Charles Lamb over galanterie. Lamb had geschreven 'dat galanterie niet van een zijden of niet-zijden japon afhing', iets wat Dekker naar zijn zeggen altijd gevoeld had en waarnaar hij zich steeds gedragen had (vw IX, 128). Charles Lamb (1775-1834) was een Engels schrijver die een reeks essays in het *London Magazine* publiceerde onder het pseudoniem Elia. In november 1822 verscheen het essay 'Modern gallantry', waarin Lamb betoogde dat mannen tegenover alle vrouwen galant moeten zijn, of die nu jong, mooi en van stand zijn of oud, lelijk en van eenvoudige komaf. Het bedoelde essay werd in Nederland bekend in een vertaling van Potgieter, onder de titel 'Hedendaagse galanterie' (*Proeven van een humorist*. Naar het Engelsch van Ch. Lamb door F.J. Potgieter. Amsterdam, 1836, p. 101-111).
- 202 *De century of inventions* (volledige titel: *A century of the names and scantlings of such inventions, as at present I can call to mind to have tried and perfected*) was een curieuze wetenschappelijke publikatie uit 1663 van Edward Somerset, tweede markies van Worcester (1601-1667). Het boek, dat talloze malen werd herdrukt, bevat een lijst van honderd, meestal mechanische, uitvindingen (Dircks, *The life*).
- 203-204 *Over de niet-etende bevolking van het eiland Rotti by Timor*: de bevolking van het eiland Rotti, een van de Soenda-eilanden, stond bekend om haar matigheid. Zij leefde voornamelijk van een siroop, die gemaakt werd van het sap van de lontarboom en aangelengd werd met water.
- 205 *Over het menschen-eten der Battah's, en het koppensnellen der Alfoeren*: de Battah's of Batakkers, leden van een volksstam in het noorden van Sumatra, waren tot ver in de 19de eeuw menseneters.
- Alfoeren*: primitief levende bergbewoners, o.m. voorkomend op Celebes en op de

- Molukse eilanden ten oosten van Celebes. Zij beschouwden het koppensnellen als een roemrijke daad.
- 206-207 *Over het wantrouwen op de publieke zedelykheid. (Hy wil...de slotenmakers afschaffen...):* vgl. een van de door Van Lennep geschrapte vragen van Frits aan dominee Wawelaar: 'Waarom sluiten wij onze huizen in een land dat christelijk is, en waar dus geene dieven zijn?' (zie het variantenapparaat, p. 397).
- 208 De tegenstelling tussen 'het recht' en 'de rechten' vormt een belangrijk motief in Multatuli's *Duizend-en-eeuige hoofdstukken over specialiteiten* (1871). Multatuli betoogt hierin dat men geen speciale kennis van 'de rechten' nodig heeft om over Recht en Onrecht te kunnen oordelen. Integendeel, juist de 'fachmässige beoefening van "de Rechten" [heeft] te allen tyde en overal schade gedaan aan *het Recht*' (vw v, 601).
- 209 *Over Béranger als wysgeer:* Pierre-Jean de Béranger (1780-1857) was een Frans volksdichter. Zijn politiek gekleurde, vaak satirische, liederen leverden hem conflicten op met de autoriteiten, maar bezorgden hem ook grote populariteit in geheel Europa.
- 210 *Over den afkeer der Maleiers van den Javaan:* hierover schreef Multatuli in noot 85 (hoofdstuk XI, 322^{ns}).
- 216 *Over den puntwortel van den koffiboom:* koffieboomen en -struiken hebben een spitse, zogeheten penwortel, die met zijn zijwortels tot vijf meter diep in de aarde dringt.
- 218 *Over gevoel, gevoeligheid, sensiblerie, empfindelci, enz.:* deze termen (de beide laatste betekenen: overdreven gevoeligheid, sentimentalisme) verwijzen naar de Sentimentaliteit, die zich tijdens de 18de eeuw in heel Europa manifesteerde. In deze stroming, die o.m. naar voren kwam in de letterkunde van die tijd, speelde het gevoel een allesoverheersende rol. Sentimentele schrijvers waren b.v. Rhijnvis Feith, F.M. Post, Schiller, de jonge Goethe, Rousseau en Matthias Claudius.
- 220 *Saguweer:* palmwijn, suikerhoudend en na gisting ook alcohol bevattend sap, dat verkregen werd door de onrijpe bloemkolven of ook wel de stam van bepaalde palmsoorten in te snijden.
- 221-224 *Over de toekomst van den nederlandschen handel...Hy zegt dat er niet altyd zulke groote koffiveilingen zullen gehouden worden...:* er bestond rond 1850 veel kritiek op de inrichting van de koffieveilingen. Die kritiek nam nog toe na de crisis van 1857 (zie de annotatie bij hoofdstuk 1, 22). Men verzette zich vooral tegen het stelsel van slechts twee jaarlijkse koffieveilingen, waarbij noodgedwongen enorme partijen werden verhandeld. Men pleitte voor een gang van zaken, zoals die bij de veiling van andere tropische produkten voorkwam: een verdeling van de aanvoer over meer, b.v. maandelijks, veilingen. Men hoefde dan minder grote partijen in te slaan, dus minder ruime kapitalen vast te leggen, zodat men minder risico's liep (Te Lintum, 'Koffie-veilingen.').

- 225 *Over Genesis*: in de reeks vragen van Frits aan dominee Wawelaar komen verschillende kwesties voor die betrekking hebben op het bijbelboek Genesis, n.l.: ‘Wat was licht vóór er zon was?’; ‘Had die Melchizedek het ware geloof?’; ‘Wat zou er gebeurd zijn als Eva dien appel niet gegeten had?’; ‘Hoe kwam Noach aan een paar ijsbeeren voor de ark?’ en ‘Van waar kwamen de mensen die Kaïn niet mochten doodslaan?’ (zie het variantenapparaat, p. 396-397). Vgl. ook de kwestie van de dubbele geboorte van Eva en de daarbij horende annotatie (hoofdstuk XVIII, 255-256).
- 226 *Over de geheime genootschappen der Chinezen*: in China bestonden van oudsher alle mogelijke soorten geheime genootschappen, die zich bewogen op het gebied van de religie, de handel, de politiek enz. Vaak vormden ze een verzamelplaats van ontevredenen; vandaar dat politieke omwentelingen nogal eens hun begin vonden in zo’n geheim genootschap. In de jaren 1850-1855 waren verschillende Chinese geheime genootschappen actief aan de westkust van Borneo. De Chinezen daar wensten zich niet te onderwerpen aan het Nederlands gezag. Het gouvernement zond een paar maal militaire expedities. In 1855 werd de rust definitief hersteld.
- 229 *Over waarheid in poëzie*: vgl. de uitspraken van Droogstoppel over dit onderwerp (vooral in hoofdstuk 1) en Multatuli’s noot 4 met bijbehorende annotatie (hoofdstuk III, 138nd).
- 230 *Over de impopulariteit der rystpelmolens op Java*: er was een beperkt aantal, met waterkracht aangedreven, rijstpellerijen op Java. De impopulariteit van deze molens hing wellicht samen met de hongersnood in de residentie Cheribon (1844). Twee jaar eerder had een Nederlandse ondernemer verlof gekregen om in de residentie Cheribon een rijstpelmolen te exploiteren. De bevolking van de naburige districten zou een vijfde deel van de oogst van 1843 aan de fabrikant afstaan en deze zou, in ruil daarvoor, de landrente voor de bevolking betalen. Toen er in 1844 een ernstig gebrek aan rijst ontstond, met name in de districten rond de bewuste onderneming, werd dat algemeen geweten aan de daar aanwezige rijstpelmolen (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 52-54).
- 232 *Over de Wajangs der Chinezen*: ‘wajang’ is de algemene benaming voor Javaans poppenspel; er waren verschillende soorten poppenspel, die elk door een nadere bepaling achter het woord ‘wajang’ werden aangeduid. Multatuli heeft vermoedelijk het oog op het bekende schimmenspel, waarbij schaduwen van poppen worden geprojecteerd op een strakgespannen scherm van wit weefsel. Achter het scherm stond een lamp en bevonden zich de vertoner en eventueel de muzikanten. De toeschouwers aan de andere kant van het scherm zagen de bewegende schimmen. Een soortgelijk schimmenspel kwam ook in China voor, maar kreeg hier niet dezelfde bekendheid als het Javaanse schaduwtoneel. Vgl. ook de brief aan Kruseman (1851), waarin sprake is van ‘chinese schimmen’ (vw IX, 178-179).
- 233 *Over den prys van de Java-koffi*: de koffieprijzen werden voor een belangrijk deel bepaald door de NHM en de grote makelaars. Voor elke partij koffie werd een minimumprijs vastgesteld; onder die prijs werd niet verkocht. Eind jaren vijftig bleef de NHM door buitenlandse concurrentie steeds meer met partijen zitten. Soms

- verkocht zij dan toch beneden het vastgestelde minimum, iets wat veel kritiek veroorzaakte. Er kwamen dan ook steeds meer pleidooien voor verkoop in het openbaar volgens de wetten van vraag en aanbod (Te Lintum, 'Koffie-veilingen.').
- 235 *Over besproeiing van gemeene velden:* op een groot deel van Java vielen landbouwgronden onder het zogeheten dorpsbeschikkingsrecht. Die gronden stonden ter beschikking aan een bepaalde gemeenschap, vaak aan een dessa. Leden van zo'n gemeenschap hadden dan een aandeel in die communale velden. Zie voor de irrigatie van (rijst)velden de annotatie bij r. 100 van dit hoofdstuk.
- 237-238 *Over evenwicht in den handel. (Hy spreekt daarin van wissel-agio...):* in de handel werkten men met wissels om op grote afstand betalingen te kunnen doen zonder geld over te hoeven zenden. Het betrof een ruil, waarbij iemand (b.v. een bank) op de ene plaats een bepaald bedrag ontving en zich verplichtte om dat bedrag later op een andere plaats weer uit te betalen. Bij die ruil gebruikte men een wissel(brief): de ondertekenaar daarvan (de trekker) gaf de ontvanger van het geld (de betrokkene) opdracht om het aangegeven bedrag op een bepaalde datum uit te betalen aan degene aan wie de wissel was afgegeven (de nemer). Als de betalingsbalans tussen het land waar het geld in ontvangst was genomen en het land waar het moest worden uitbetaald, in evenwicht was, werden de wissels tegen (ongeveer) de muntpariteit verhandeld. Was er in het eerste land een tekort op de betalingsbalans, dan kwam er een extra bedrag boven de officieel vastgestelde waarde van de wissel, de wisselagio.
- 239-240 *Over het standhouden van aziatische gewoonten. (Hy beweert dat Jezus een tulband droeg.):* vgl. een van de vragen van Frits aan Wawelaar: 'Droeg Jezus kousen, en had hij een' tulband op?' (zie het variantenapparaat, p. 396).
- 241-242 *Over de denkbeelden van Malthus...onderhoudsmiddelen:* Thomas Robert Malthus (1766-1834), Engels econoom en geestelijke, publiceerde in 1798 *An essay on the principles of population [...]*. Hij beweerde hierin dat de groei van de middelen van bestaan geen gelijke tred houdt met de groei van de bevolking, zodat er een voortdurend tekort aan voedsel dreigt. De staat zou daarom in het belang van het algemeen de uitbreiding van de bevolking moeten beperken. Zie ook hoofdstuk VII, 80-84 met de bijbehorende annotatie.
- 244 *Over de havenhoofden te Batavia, Samarang en Soerabaja:* de haven van Batavia had sterk te lijden onder het probleem van de verzanding, veroorzaakt door het door de rivier de Tjiliwong meegevoerde slib. Daarom had men al in de 17de eeuw twee evenwijdig lopende pieren gebouwd. De grotere schepen bleven op de buitenrede liggen; daar vond ook het laden en lossen plaats. Kleine bootjes zorgden voor het vervoer tussen de buitenrede en de stad. Omdat de verzanding verderging, was men herhaaldelijk gedwongen de havenhoofden te verlengen. Soortgelijke problemen deden zich in Samarang en Soerabaja voor.
- 245 *Over bouwkunde, als uitdrukking van denkbeelden:* vgl. de passage in hoofdstuk V, 78-111.

- 246-247 De *verbouding der europesche ambtenaren tot de Regenten op Java* komt ter sprake in de ‘uitweiding over ’t mechanismus van het bestuur’ in Nederlands-Indië, die begint in hoofdstuk v, 146.
- 248 *Over het wonen in kelders, te Amsterdam*: een kleine 10% van alle Amsterdammers woonde in 1858 in kelderwoningen. De meeste van die kelders waren vochtig en er kwam weinig of geen daglicht binnen; ze vormden dan ook een ernstige bedreiging voor de gezondheid van de mensen die er moesten wonen (Brugmans, *Geschiedenis Amsterdam* v1, p. 39).
- 250 *Over de werkeloosheid van een Opperwezen, by volmaakte natuurwetten*: deze kwestie, waarop Multatuli in zijn *Ideën* meermalen zou terugkomen, hield hem al bezig in de tijd dat hij *Max Havelaar* schreef. Het bestaan van volmaakte natuurwetten vormde voor hem een reden om te twijfelen aan het bestaan van een God: ‘Veel zegt mij dat er een God is, want *alles* kan niet voortgekomen zijn *door niets* uit *niets*. Maar veel zegt mij dat er *geen* God is. Voornamelijk 1° de volmaaktheid der natuurwet die *nooit* afwijkt en dus iets machinaals heeft wat ik niet kan overeenbrengen met werkzaamheid en onmiddellijke zelfbeschikking zoo als toch het werk zou moeten zijn van *Almagt*. Een kóning met een *volmaakte* Constitutie heeft *niets* te doen. *Niets* doen is onvereinigbaar met *alles doen* of *Almagt*’ (brief aan Tine van 13 oktober 1859, vw x, 75). Vgl. ook de geschrapte vraag van Frits aan Wawelaar: ‘Wat is de bezigheid van een opperwezen, bij volmaakte natuurwetten?’ (zie het variantenapparaat, p. 397).
- 251 *Over het zoutmonopolie op Java*: dit monopolie stamde uit de tijd van de Verenigde Oostindische Compagnie (voc). Ook in Dekkers tijd nog was de bevolking verplicht zout, dat een onmisbaar ingrediënt vormde van alle voedsel, tegen hoge prijzen bij een van de centrale zoutpakhuisen te kopen, hetgeen een belangrijke bron van inkomsten voor het gouvernement betekende. Zie ook Multatuli’s noot 71 (hoofdstuk VIII, 496ⁿ⁷¹).
- 252 *Over de wormen in den sagopalm...*: het merg in de stam van de sagopalm werd wel verwerkt tot voedsel, o.m. tot een dikke brei en ook tot koekjes. In de uitgekne- de resten van dat merg kwamen na verloop van tijd dikke larven, die werden ge- geten nadat ze aan spitjes waren gebraden.
- 253 *Over de Spreuken, den Prediker, het Hooglied, en de pantoens der Javanen*: een pantoen is een vierregelig gedicht, met na de tweede regel een wending. Het is een typi- sche vorm van volkspoëzie, meestal handelend over de liefde. Kennelijk zag Mul- tatuli een overeenkomst tussen de pantoens en de drie genoemde bijbelboeken. Die overeenkomst zou kunnen liggen in de in de bijbelboeken en in de Indische volkspoëzie vastgelegde wijsheden. De genoemde bijbelboeken werden n.l. des- tijds alle toegeschreven aan de om zijn wijsheid vermaarde koning Salomo.
- 254 *Over het jus primi occupantis*: het recht dat iemand heeft op eigendom van de grond die hij als eerste in bezit neemt. In de toenmalige koloniën speelde de vraag aan wie de grond toebehoorde: aan de oorspronkelijke bewoners of aan de koloniale mogendheid. Bovendien kwam het voor dat koloniale mogendheden onderling elkaar het recht op een bepaalde streek betwistten.

- 255 *Over de armoede der schilderkunst*: vgl. de passage over het schilderij van de terechtstelling van Maria Stuart (hoofdstuk XI, 85-215).
- 259 *Over het jus talionis...*: d.w.z. over het recht op wraak, op vergelding: oog om oog, tand om tand.
- 261⁰⁵ *Sentot*: pseudoniem van Sicco Ernst Willem Roorda van Eysinga (1825-1887).
dat stuk is nà den Havelaar geschreven: 'De laatste dag der Hollanders op Java' (ook wel 'De vloekzang' genoemd) ontstond inderdaad na de verschijning van *Max Havelaar*, n.l. op 1 december 1860 (Roorda van Eysinga, *Mijne verbanning en mijn Vloekzang*, p. 36).
dat myn vriend...om 't vervaardigen van dit stuk uit Indië verbannen is: over een mogelijk verband tussen Roorda van Eysinga's verbanning uit Indië (1864) en de 'Vloekzang' is destijds veel te doen geweest. Roorda van Eysinga zelf was van mening dat dit gedicht de oorzaak van zijn verbanning was. Hij uitte zijn veronderstelling, die – zoals hierna zal blijken – strijdig was met de feiten, in de hierboven genoemde brochure; deze verscheen in 1866.
Van der Wyck: Jhr. Mr. Herman Constantijn van der Wijck (1815-1889) was ten tijde van de verbanning van Roorda van Eysinga lid van de Raad van Indië. Deze Raad stond de gouverneur-generaal ter zijde. De leden ('Raden van Indië') hadden een raadgevende stem; de gouverneur-generaal was verantwoordelijk (zie ook hoofdstuk V, 170-171 met bijbehorende annotatie).
als zoodanig een der voorstanders van die uitzetting: het Regeringsreglement van 1854 schreef voor dat de gouverneur-generaal uitsluitend 'in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië' een banvonnis mocht uitspreken (artikel 47). Zie voor het Regeringsreglement van 1854 het *Staatsblad van Nederlandsch Indië (Ind. Stb.)* 1855, nr. 2.
Van der Wyck...beeft dit ontkend: niet gevonden. Waarschijnlijk baseerde Multatuli zich op een uitspraak van Roorda van Eysinga. Van der Wijck had in 1865 een brochure gepubliceerd onder de titel *Onze koloniale staatkunde. Een beroep op het Nederlandsche volk*. Hierin betoogde hij o.m. dat Nederland zich verrijkte ten koste van de Javaan. Met deze opvatting bevestigde hij in feite de juistheid van Roorda van Eysinga's uitlatingen over het batig slot. Deze reageerde nog hetzelfde jaar met zijn brochure *Eene ontleding van 'Onze koloniale staatkunde'*, waarin hij ook zijn verbanning aan de orde stelde. Roorda van Eysinga stelde de retorische vraag: 'Was het volgens eed en plicht, de leugen rond te strooijen, dat ik een Vloekzang zou hebben verspreid, en mij daarvoor te ontslaan en te verbannen zonder mij te hebben gehoord?' Aan deze passage voegde hij de volgende noot toe: 'Jhr. van der Wijck heeft nu nog de onbeschaamdheid dit te ontkennen. Ik zal mijne getuigen noemen, zoodra de Minister van Koloniën zich zal hebben verantwoord aan de Tweede Kamer' (Roorda van Eysinga, *Eene ontleding*, p. 48).
de behandeling van Roorda's zaak in de Tweede-Kamer...het Regeerings-Reglement schryft dat overleggen voor: op Roorda van Eysinga was artikel 47 van het Regeringsreglement 1854 van toepassing; dit handelde over de verbanning van personen die waren geboren binnen Nederlands-Indië. Het laatste lid van dit artikel schreef voor dat, voorzover de verbanningsmaatregel Nederlanders betrof, het besluit bekend moest worden gemaakt aan de Staten-Generaal. De zaak van Roorda van Eysinga kwam aan de orde in de zitting van de Tweede Kamer op 16 maart 1865 (zie: *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal* 1865; verder aangehaald als: *Hand.*).

De besprekingen waren gebaseerd op het 'Extract uit het register der besluiten van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie' (gedateerd: 3 september 1864). Dit 'Extract' is afgedrukt in de *Bijl. Hand.* 1864-1865.

Minister Franssen v.d. Putte: Isaac Dignus Franssen van de Putte (1822-1902) was minister van koloniën in de tijd dat de zaak-Roorda van Eysinga speelde, n.l. van 1863 tot 1866.

meende te kunnen volstaan met de aanbieding van een extrakt uit die beschikking: uit het banvonnis zoals dat aan de Tweede Kamer was voorgelegd, bleek dat de oorzaak van de verbanning van Roorda van Eysinga niet zijn 'Vloekzang' was, maar een artikel van zijn hand met de titel 'Solo en de Resident Nieuwenhuijzen', verschenen in de *Java-Bode* van 25 juni 1864. Volgens het verbanningsbesluit was de 'strekking van dat artikel onmiskenbaar [...] gevaarlijk voor de openbare rust en orde in Nederlandsch Indie' (*Bijl. Hand.* 1864-1865, p. 687). De verdenking dat er in het *achtergebouwen deel van dat dokument* iets over de 'Vloekzang' kon hebben gestaan, kon ontstaan doordat Roorda van Eysinga – tegen de voorschriften in – niet het volledige banvonnis onder ogen had gekregen. In het stuk dat hem werd betekend ontbraken de punten 2 en 3, d.w.z. de klacht van de firma die zich door het genoemde artikel in de *Java-Bode* benadeeld voelde en het advies van de procureur-generaal. Deze punten stonden wel afgedrukt in het 'Extract' dat de Tweede Kamer was toegezonden (Jongmans, *Exorbitante rechten*, p. 102-103).

– al zy 't dan dat R. v. E. zelf nooit de hand leende tot de publikatie – het verscheen berhaaldelyk in druk...: in *Mijne verbanning en mijn Vloekzang* schreef Roorda van Eysinga dat hij zijn gedicht nu en dan onder vrienden had voorgedragen en dat hij slechts één persoon een afschrift had gegeven. Drie jaar lang werd het gedicht niet verspreid. Daarna waren er – volgens Roorda van Eysinga door toedoen van een van zijn vijanden – plotseling talloze exemplaren van in omloop.

de beroemde imprekatie [vervloeking] van Camille: komt voor in het treurspel *Horace* (1640) van Pierre Corneille (1606-1684). Hierin de volgende vervloeking van Rome door Camille:

'Rome, l'unique objet de mon ressentiment!
Rome, à qui vient ton bras d'immoler mon amant!
Rome qui t'a vu naître, et que ton coeur adore!
Rome enfin que je hais parce qu'elle t'honore!
Puissent tous ses voisins ensemble conjurés
Saper ses fondements encor mal assurés!
Et, si ce n'est assez de toute l'Italie,
Que l'Orient contre elle à l'Occident s'allie;
Que cent peuples unis des bouts de l'univers
Passent pour la détruire et les monts et les mers!
Qu'elle-même sur soi renverse ses murailles,
Et de ses propres mains déchire ses entrailles!
Que le courroux du ciel allumé par mes vœux
Fasse pleuvoir sur elle un déluge de feux!
Puissé-je de mes yeux y voir tomber ce foudre,
Voir ses maisons en cendre, et tes lauriers en poudre,
Voir le dernier Romain à son dernier soupir,
Moi seule en être cause, et mourir de plaisir!
(Acte IV, scène 5; *Oeuvres des deux Corneille* 1, p. 151-152).

Reeds elders...kan doorstaan: Multatuli had de bedoelde vergelijking ook gemaakt in *Nog-eens: vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië* (1870). Hij noemde de Vloekzang van Roorda van Eysinga daar ‘een prachtstuk van poëzie, waarby Camille’s eed flauw klinkt. ’t Spreekt vanzelf dat wy Corneille roemen, en Roorda – slechts een indische Nederlander – ignoreren. Hoe dit zy, de dichter van den *Vloekzang* is een *ziener* die de waarheid zegt’ (vw v, 439).

Javaannutmaatschappy: officieel de Maatschappij tot nut van den Javaan. Opgericht in 1866 door Willem Bosch (1798-1874). De Maatschappij had ten doel het cultuurstelsel te bestrijden en de Javaan de vrije arbeid op eigen grond en ten eigen bate te hergeven. Aanvankelijk kreeg de Maatschappij veel belangstelling en had zij een zekere invloed op de ontwikkelingen in de koloniale politiek. Toen, in 1870, het cultuurstelsel werd afgeschaft, richtte de Maatschappij tot nut van den Javaan zich op de bevordering van het onderwijs aan inlanders. De belangstelling van het publiek liep toen snel terug. In 1877 werd de Maatschappij opgeheven.

den javaschen oorlog: de Java-oorlog (1825-1830) kwam voort uit een laatste poging van een deel van de Javaanse aristocratie in de semi-onafhankelijke Vorstenlanden (midden-Java) om zich vrij te maken van de Nederlandse overheersing. Diepo Negoro (vermoedelijk 1785-1855), teleurgesteld kroonpretendent, leidde het verzet; zijn aanhangers waren vooral arme boeren die verwachtten dat hij hen uit hun ellende zou verlossen en religieuze fanatici, voor wie hij de verdediger van de Islam was. Diepo Negoro werd terzijde gestaan door Prawiro Dirdjo of Sentot (jaartallen onbekend), in die tijd nog geen twintig jaar. Hij gaf zich in oktober 1829 over en bood toen aan met zijn volgelingen in Nederlandse dienst over te gaan, hetgeen door de regering geaccepteerd werd.

myn tyd – die wat Indie aangaat, een aanvang nam in Januari 1839 –: Dekker was begin januari 1839 op Java aangekomen, nadat hij eind september van het jaar daarvoor uit Amsterdam vertrokken was.

264⁰⁶

den zang van Saïdjah: Multatuli verwijst naar het tweede lied van Saïdjah, ‘Zie hoe de *badjing* zyn levensonderhoud zoekt’ (hoofdstuk xvii, 500-569).

oorspronkelyk in ’t maleisch: het tweede lied van Saïdjah is een ‘tamelijk getrouwe vertaling’ van een Maleis gedicht, dat afgedrukt staat in vw ix, 683-688. De Maleise tekst, geschreven in Latijnse karakters in Multatuli’s handschrift, is geschreven ‘in een soort gemengde taal waarin naast literaire vormen ook elementen uit het Europeanen-Maleis, het Bataviaas-Maleis en wellicht het Ambons-Maleis voorkomen; typisch een taalgebruik zoals een Europeaan met de nodige ervaring op verschillende plaatsen in Indonesië, met voldoende belangstelling voor de Maleise taal, maar zonder er veel specifieke studie van gemaakt te hebben, zou kunnen verwerven.’ Aangenomen moet worden dat Multatuli het Maleise gedicht schreef in het najaar van 1858; hoogstwaarschijnlijk had hij het tijdens het schrijven van *Max Havelaar* tot zijn beschikking (Teeuw, ‘Multatuli en de Maleise poëzie’, de citaten op p. 33 en p. 32). Zie ook hoofdstuk xvii, 499⁰¹⁴⁵ en de hierbij horende annotatie.

Idee 951: hierin de volgende passage: ‘Gedurende m’n verblyf in Indië, had ik byna altyd [...] te veel te doen, om me over te geven aan bespiegelende werkzaamheden. Die tyd zou later komen, hoopte ik! Na Lebak echter, ontbrak de gelegenheid nog meer dan vroeger. ’t Gevolg hiervan was, dat ik in ’t bezit geraakte van een bundel *desiderata*, waarvan alleen de opschriften een vry lyvig boekdeel zouden uitmaken. Daarvan echter is het grootste gedeelte by stukken en brokken

verloren gegaan. Schipbreuk, brand, oproer, onverwacht vertrek met achterlating van bagage – zegge: vlucht! – diefstal... (vw VI, 147-148).

sofistikatie: vervalsing.

zekere Bloemlezer...dat vertrek 'n paar jaar te verschuiven: met *zekere Bloemlezer* doelt Multatuli op Johannes van Vloten (1818-1883). Deze nam in zijn *Nederlandsch dicht en on dicht* ook werk van Multatuli op. In een korte introductie op dat werk schreef Van Vloten: 'Zijn vader [...] nam hem ten slotte, op zijn twintig- of een en twintigste jaar, op een reis naar Java meê, waar hij nu weldra in landsbetrekking geplaatst werd [...].' (*Nederlandsch dicht en on dicht* III 1865, p. 577). Dekkers vertrek naar Indië vond echter plaats in september 1838, dus toen hij 18 jaar oud was.

De *chronologische rangschikking der chinesishe dynastien* is een toespeling op een uitgave van Van Vloten uit 1856-1858: *Chronologische tabellen der algemeene geschiedenis*. Naar het Hoogduitsch van W.F. Volger, voor Nederlanders ingericht. In drie afdeelingen. Haarlem, 1856-1858. Dit werk bevat horizontale tijdbalken en verticale kolommen per land; de belangrijkste gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis staan hierin, zonder commentaar, genoteerd.

Met zijn twijfel aan de *wetenschappelyke en moreele integriteit in karakterbeschryving* refereert Multatuli aan Van Vlotens *Onkruid onder de tarwe. Letterkundige karakterstudie* (1875). Van Vloten beschrijft hierin zeer kritisch 'de verstandelijke en zedelijke ziektegeschiedenis van een weelderig dichtvernuft [...] dat zich, tot schâ van zich en zijn werken, in behaagzike zelfbespiegeling en ijdeltuitige zelfvertroeteling verliep' (Van Vloten, *Onkruid*, p. 5).

269⁷

de bewysstukken die ik zoowel in den Havelaar als in de Minnebrieven overleg: de bewijsstukken, waaraan in *Max Havelaar* gerefereerd wordt, zijn zoveel mogelijk en te bestemder plaatse in de annotaties opgenomen.

In de *Minnebrieven* (1861) komen twee bewijsstukken voor: de lijst van gestolen buffels (vw II, 127-128) en de brief met vraagpunten aan de controleur (vw II, 135-142).

De lijst van gestolen buffels is gebaseerd op een deel van een Maleis rapport inzake buffelroof, opgesteld door de geheime politie; vermoedelijk kreeg Dekker dit stuk in handen door toedoen van de djaksa van Lebak. Zie voor de vertaling van het Maleise rapport vw IX, 551-561, vooral 552-553. Daarnaast bestaat er nog een lijst, opgesteld door de hoofddjaksa, ten behoeve van het officiële onderzoek dat Brest van Kempen na het ontslag van Dekker heeft ingesteld. Zie over dit onderzoek hoofdstuk VIII, 597⁷⁴ met bijbehorende annotatie. Deze lijst, die overeenkomsten maar ook verschillen vertoont met de door Dekker gebruikte lijst, is als bijlage opgenomen bij het Besluit van 11 december 1856 van gouverneur-generaal Pahud, waarmee de zaak-Lebak werd afgesloten (zie voor het besluit vw IX, 671-674; zie voor de lijst van Brest van Kempen: Jaquet en Nieuwenhuys, 'Tien-duizend buffels').

Het document dat ten grondslag ligt aan de vraagpunten van de controleur is afgedrukt in vw IX, 584-591.

sommatie aan Duymaer van Twist: Albertus Jacobus Duymaer van Twist (1809-1887) was de gouverneur-generaal, onder wiens verantwoordelijkheid de zaak-Lebak zich afspeelde. Multatuli heeft hem herhaaldelijk uitgedaagd de in *Max Havelaar* bekend gemaakte gegevens aan te vechten. Een van de eerste keren dat hij dit deed, was in *Minnebrieven*, dat ruim een jaar na *Max Havelaar* werd gepubli-

ceerd. Hierin de volgende passages: ‘Ik wend my tot u, Mr Albertus Jakobus Duymaer van Twist. [...] Ik veroordeel u tot kennisname van alles wat ik zal te zeggen hebben aan de Nederlandse natie. Ik beveel u, naar my te luisteren. Ik beveel u dat, met het gezag van den man die zyn plicht deed, tegenover iemand die zyn plicht *niet* deed.’ [...] ‘Heb ik u *al of niet* de brieven geschreven, die vermeld staan in Multatuli’s boek over de koffie? Heb ik u *al of niet* den brief geschreven, dien dezelfde Multatuli meedeelde in zyn Indrukken van den dag? [*Brief aan den gouverneur-generaal in-ruste*, AKV] Waren er by dien laatsten brief *al of niet* overgelegd *bylagen*, die u in staat stelden te *weten*, dat ik als Assistent-Resident van Lebak myn plicht deed, en dat gy als Gouverneur-Generaal van Neerlands-Indië uw plicht *niet* hebt gedaan?’ (vw 11, 132-133).

293ⁿ⁸

Juist op de manier die Droogstoppel hier betreurt niet gevolgd te hebben, is de beschikking over 't boek Havelaar in andere handen overgegaan: heeft betrekking op de kwestie van het kopijrecht van *Max Havelaar*. Jacob van Lennep (1802-1868) zou voor de toen nog onbekende Douwes Dekker de uitgave van *Max Havelaar* verzorgen. Om met uitgever De Ruyter een contract te kunnen sluiten, had Van Lennep een bewijs nodig dat hij daartoe het recht had. Hij vroeg Multatuli daarom om ‘een stuk op Zegel (belgisch) [...], waarbij gij verklaart mij het kopijrecht over het werk getiteld enz: te hebben afgestaan en daarvoor te zijn voldaan naar uw genoegen’ (vw x, 202; brief van 23 januari 1860). Op 25 januari zond Dekker het gevraagde (vw x, 204-205). Hiermee was Van Lennep officieel eigenaar van het kopijrecht van *Max Havelaar* geworden. Dekker had zo de zeggenschap over (de wijze van uitgeven van) zijn boek verloren. Dat bleek toen er een herdruk van *Max Havelaar* moest verschijnen: de door Multatuli gewenste volksuitgave – goedkoop en in een grote oplage – kwam niet tot stand. Dekker spande tot tweemaal toe een proces aan tegen Van Lennep, maar werd beide keren in het ongelijk gesteld (vw x, 438-454, 461-464, 527-528 en 651-666). Zie in verband met Van Lenneps verzoek het kopijrecht over te dragen: I. Kisch, ‘Het advocaten-briefje in het conflict Douwes Dekker-Van Lennep.’ In: *Raster* 4.1 (1970), p. 38-59, en over het proces: I. Kisch, ‘Kanttekeningen tot het proces Douwes Dekker-Van Lennep.’ In: *Maatstaf* 17.xi (1970), p. 712-727. Meer over deze kwestie in het hoofdstuk over de Overlevering.

ondersteuning die strekken zou om me zes maanden rust te verschaffen: op 11 januari 1860 waren Van Lennep en Dekker overeen gekomen dat Van Lennep Dekker zes maanden lang f 200,- per maand voorschot zou geven op litterair werk (vw x, 188). Tot en met juni 1860 ontving Dekker inderdaad iedere maand f 200,- (vw x, 213, 215, 222, 228 en 244).

In een aan my gericht 'Brief' verklaart de heer Van Lennep: dat hy 't populair worden van m'n arbeid wilde tegengaan: bedoeld is de brochure *Brief aan den heer E. Douwes Dekker* (1862). Hierin schreef Van Lennep o.m.: ‘Heb ik het mijn plicht als Nederlander geächt, uw boek ter kennis te brengen van de machtigen, de verstandigen en beschaafden onder onze Natie, hier en in Indië, ik zou rekenen dien plicht overtreden, ja, verraad jegens mijn Vaderland gepleegd te hebben, indien ik uw boek had doen strekken, om 't schuim dier Natie, hier en in Indië, in beweging te brengen, om den moorddolk te doen wetten en de fakkel der vernieling te doen zwaaien en rampen zonder tal over het land mijner geboorte te storten’ (vw x, 560-575; het citaat op p. 572).

blz. 17 van Vrye-arbeid, uitgaaf 1873: deze verwijzing heeft betrekking op de noot

onderaan pagina 17 (doorlopend op p. 18) van *Over vryen-arbeid in Nederlandsch Indie*. Vierde, vermeerderde, druk (1873). De bedoelde passage is afgedrukt in vw 11, 295-296. Hierin stelde Multatuli nogmaals dat hijzelf en niet Van Lennep de beschikking over *Max Havelaar* had. Tegelijk verklaarde hij zich akkoord met de voor hem ongunstige uitspraak van de rechtbank, omdat die zich alleen had bezig gehouden met het document waarin hij afstand had gedaan van het kopijrecht. De wijze waarop Van Lennep dat document had verworven ('om nu met een uitgever een contract te kunnen sluiten') was daar niet aan de orde geweest. Multatuli kondigde aan te zullen appelleren voor 'de rechtbank der publieke opinie. En dáár zal ik winnen, Mr Van Lennep!'

Noot op Idee 289: hierin gaf Multatuli een nadere toelichting op het conflict met Van Lennep. Van Lennep had, tegen de afspraak in, geen goedkope editie van *Max Havelaar* laten verschijnen. Toen Multatuli zijn lastgeving introk, had Van Lennep zich op het hem gezonden bewijs van eigendom beroepen. Multatuli ontkende echter zijn boek te hebben verkocht. Vervolgens ging Multatuli in deze noot in op het feit dat de namen van plaatsen en sommige personen niet voluit gedrukt zijn. Door deze ingreep van Van Lennep kon men het waarheidsgehalte van *Max Havelaar* in twijfel trekken. Als voorbeeld haalde Multatuli een uitspraak van de Engelsman Wallace aan die in zijn boek *Insulinde* beweerd had dat *Max Havelaar* geen waarde had, "“omdat ik geen dagtekeningen en geen byzonderheden vermeld, en de door my aangevoerde grieven alzo niet konden onderzocht worden.”" (vw 11, 701-704; het citaat op p. 704). Zie voor het boek van Wallace hoofdstuk v, 2^{nio} en de bijbehorende annotatie.

- 293-294 *de tarwe hebben kunnen scheiden van het kaf*: vgl. o.m. Mattheus 3:12, waar eveneens sprake is van 'tarwe' en niet van het ook toen uit de zegswijze bekende 'koren': 'Wiens wan in Zijn hand is, en Hij zal Zijn dorsvloer doorzuiveren, en Zijn tarwe in Zijn schuur samenbrengen, en zal het kaf met onuitblusselijk vuur verbranden.'
- 312 *driegulden*: zilveren munt; met de wet van 22 maart 1839 vervangen door de beter in het decimale stelsel passende rijksdaalder (Van Gelder, *Nederlandse munten*, p. 171). Bij Koninklijk Besluit nr. 12 van 24 maart 1846 werd de driegulden, met ingang van 19 april 1846, buiten koers gesteld (*Stb.* 1846, nr. 12). Droogstoppel wilde Bastiaans dus een waardeloze munt cadeau doen.
- 336⁹⁹ Het *Wapen van Bern* stamde uit de 16de eeuw. Nadat het gebouw in 1852 gesloopt was, verrees op dezelfde plaats het gebouw 'Eensgezindheid', waar onder meer vergaderingen, maar ook boekenveilingen werden gehouden (Ross, 'Waarom', p. 141-142).
- 341 *afslager*: degene die bij een openbare verkoping de inzetbedragen noemt.
- 343-345 *Aglaia...een allerliefste verzameling van dames-handwerken*: het tijdschrift *Aglaia. Maandboekje voor Dames-handwerken* – waarvan de naam ontleend was aan die van een der drie Gratiën – was in 1848 opgericht door A.C. Kruseman, een jeugd-vriend van Dekker. In 1857 ging het kopijrecht van het zeer populaire blad over in andere handen; in 1864 ging het blad op in een groter modetijdschrift (Kruseman, *Bouwstoffen* 1, p. 194).

- 354 *Gaafzuiger*: deze naam wordt in de vertaling Nahuijs (p. 40) als volgt verklaard: ‘*Gaaf*= talent, gift of nature, endowment; *zuiger*= sucker’.
- 358 *ouwels*: voorwerpen om brieven te sluiten.
- 369-370 *Ieder makelaar weet van hoeveel gewicht een goede sorteering der kavelingen is*: het behoorde tot de taak van de makelaars om de uit Indië aangevoerde koffie te sorteren. Alle gelijksoortige koffie, waar ook opgeslagen, werd verenigd tot zogenaamde pakkingen. Deze bestonden uit meerdere kavelingen; een kaveling is de eenheid waarin op de veiling gehandeld werd. Deze bestonden – al naar gelang de kwaliteit – uit meerdere balen. De ordinaire kwaliteiten telden soms duizenden of tienduizenden balen per pakking, de superieure soorten enige tien- of honderdtallen (Mansvelt, *Geschiedenis* II, p. 165-166).
- 379-401 *ik zag in dat er een gevaar dreigt, dat de heele koffiemarkt bederven zou...alle anderen ook*: het grote rendement van de gouvernementcultures en de gedwongen vestiging van de koloniale markt in Nederland hielp tienduizenden Nederlanders aan werk. Reders, assuradeurs, fabrikanten, makelaars en alle anderen die bij vervoer, opslag en verkoop van de koloniale producten waren betrokken, profiteerden hiervan.
- 382-383 *suikerraffinadeurs – Frits zegt: raffineurs, maar ik schryf nadeurs*: Droogstoppel gebruikt in dit geval het juiste woord. Hoewel naast het werkwoord ‘raffinaderen’ ook de vorm ‘raffineren’ voorkomt in de betekenis ‘ruwe grondstof een zuiveringsproces doen ondergaan’, bestaat er geen variant ‘raffineur’, met dezelfde betekenis als ‘raffinadeur’. Het woord ‘raffineur’ komt wel voor, maar dan in de betekenis ‘werktuig waarmee houtsplinters worden fijngemalen’.
- 383-384 *de Rosemeyers...doen in suiker*: Amsterdam was een van de belangrijkste suikermarkten. Vanuit Indië werd de ruwe suiker aangevoerd. De raffinage, die een belangrijke tak van nijverheid vormde, vond plaats in Amsterdam. Daarna werd de suiker voor het grootste deel naar het buitenland uitgevoerd (Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 73-76).
- 387 *indigo*: een deel van de Javaanse bevolking was verplicht de indigoheester te planten en te oogsten en er vervolgens de blauwe kleurstof voor weefsels uit te bereiden. De kleurstof werd ten slotte via veilingen in Nederland verhandeld.
- 388-390 *dat zelfs de scheepsreederyen er eenigszins in betrokken zyn, en de koopvaardynvloot*: de opbloei van scheepsbouw en scheepvaart was een direct gevolg van het cultuur- en consignatiestelsel. Bij de oprichting van de NHM (1824) was bepaald dat de Maatschappij voor het overbrengen van goederen uitsluitend gebruik mocht maken van Nederlandse schepen onder Nederlandse vlag en door Nederlanders gevoerd, en wel bij voorkeur van schepen die in Nederland waren gebouwd. Hierbij kwamen premies voor de scheepsbouw, de toezegging van enkele gegarandeerde reizen voor nieuwgebouwde schepen en een beschermende vrachtprijs.
- 397 *Hollowaypillen*: genoemd naar de wereldberoemde Engelse kwakzalver Thomas Holloway (1800-1883), die zijn medicijnen aanpreef door middel van ongekend grote reclamecampagnes.

- 398 *menschen die van staatschuld leven*: de staatsschulden – leningen door de staat om buitengewone uitgaven te dekken – boden gelegenheid om bespaarde kapitalen rentegevend te beleggen, zonder dat men risico's liep.
- 399 *townslagers*: mensen die touw maken door het ineendraaien van strengen.
- 434 *allegaardsheid*. – *Frits zegt: schheid*: versterkt het geleerd-etymologische beeld van Frits, die zich houdt aan de schrijfwijze 'allegaardsch' van Bilderdijk en Siegenbeek (bij hen niet 'allegaardsheid' als lemma) en de later door De Vries en Te Winkel voorgeschreven spelling 'allegaardschheid'. Droogstoppel verdedigt hier het moderne standpunt, het – ook door Multatuli aangehangen – primaat van de spreektaal.
- 451-452 *Dat myn naam niet op den titel zou staan, omdat ik makelaar ben: titel* hier in de betekenis 'titelpagina'. Het was makelaars verboden om voor eigen rekening handel te drijven in het vak waarin zij bemiddelden. Dit verbod werd echter vaak genegeerd (Mansvelt, *Geschiedenis* II, p. 172-173).
- 478 *Lange-leidsche-dwarsstraat*: loopt parallel aan en, vanuit het centrum gerekend, achter de Prinsengracht; was een typische volksbuurt.
- 480 *portretten van Van Speyk*: Jan Carel Josephus van Speyk (1802-1831), de Nederlandse zeeofficier die volgens de overlevering zijn schip, dat voor Antwerpen lag en door de vijand bezet zou worden, opblies. Deze vaderlandslievende daad leidde tot een uitbundige verheerlijking. Behalve gedichten, lofredes en schilderstukken werden er ook talrijke portretten van Van Speyk vervaardigd.
- 511-512 *als een Chinesche*: een dergelijke haardracht – een grote haarwring met het geschieden haar plat langs het gezicht – werd wel 'à la chinoise' genoemd en kwam rond 1830 veel voor. Zie VI, 358.
- 527-528 *een knaapje van een jaar of zes*: Dekkers zoon Edu, geboren op 1 januari 1854 (zie de annotatie bij Voorwerk, 8).
- 538-539 *Frits zegt: verwoos, maar dit doe ik niet. Verf is verf, en geen verw*: Frits gebruikt de oude vorm 'verw', die overigens tot het eind van de 19de eeuw voorkwam. Droogstoppel vertegenwoordigt weer het standpunt dat de schrijftaal de spreektaal moet volgen.
- 547 *Nonni*. *Een rare naam*: Indische benaming voor een jong meisje, ook wel gebruikt als eigennaam. Dekkers dochter werd Nonni genoemd (zie de annotatie bij Voorwerk, 8).
- 565-566 *Dat hy daar voor de Indépendance gewerkt had*: het gematigd liberale dagblad *L'Indépendance Belge* verscheen – onder deze naam – vanaf 1843. Het blad groeide uit tot een gezaghebbende en invloedrijke krant van internationale allure (Vermeersch, *Structuur*). Dekker zou, volgens een bericht uit de derde hand, enige tijd aan de *Indépendance* hebben meegewerkt. Hij zou daar resumés uit buitenlandse kranten gemaakt heb-

ben, maar al snel ontslagen zijn omdat hij zijn eigen opvattingen daarin verwerkte (v w x, 20-21).

566-568 *omdat zyn artikels oorzaak waren dat het blad aan de fransche grenzen zoo dikwyls werd afgewezen: door de strenge censurbepalingen van het Tweede Keizerrijk (1852-1870) werd de Indépendance – die onder invloed van de Franse ballingen zeer kritisch tegenover het keizerrijk stond – regelmatig tegengehouden aan de Franse grens (Dumesnil, L'Epoque, p. 266-300).*

- 2 *de afdeling Pandeglang verbindt met Lebak*: Pandeglang en Lebak waren beide afdelingen, regentschappen of assistent-residenties van de residentie Bantam, gelegen in de westhoek van Java; de beide andere afdelingen of regentschappen in die residentie waren Serang en Tjiringien. Zie ook de kaart van Java.
- 2ⁿ¹⁰ *een paar namen voluit te schryven, die in vorige uitgaven met puntjes verminkt waren*: de ingrepen van Van Lennep met betrekking tot de plaatsnamen zijn in de vierde druk (1875) ongedaan gemaakt. Zie hierover het hoofdstuk over de Overlevering.
Zie voor de *zoo-even aangehaalde Noot op Idee 289* de annotatie bij noot 8 (IV, 293ⁿ⁸).
De Engelschman Wallace...ontzegt aan m'n werk alle waarde omdat ik geen plaatsen en dagteekeningen opgeef: A.R. Wallace is de auteur van *The Malay Archipelago: the land of the orang-utan, and the bird of paradise* (1869), in 1870-1871 verschenen in een vertaling van P.J. Veth, *Insulinde: het land van den orang-oetan en den paradijsvogel*. Hierin komt de volgende passage voor: 'In Holland is onlangs een verhaal in het licht gekomen, dat ook in het Engelsch vertaald is, getiteld "Max Havelaar of de koffie-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij," en met onze gewone eenzijdigheid in alles wat het koloniale stelsel der Nederlanders betreft, hebben wij dit werk hoog verheven, zoowel om zijn eigen verdiensten, als wegens zijne vooronderstelde verpletterende tentoonstelling der ongerechtigheden van het Nederlandsch bestuur op Java. Tot mijne groote verwondering bevond ik het een zeer vervelende en langwijlige geschiedenis, vol van niets ter zake doende uitweidingen, en waarvan de eenige strekking is, te toonen dat de Nederlandsche Residenten en Assistent-residenten de oogen sluiten voor de afpersingen der inlandsche hoofden, en dat in sommige districten de inboorlingen moeten werken zonder betaling en zich hunne goederen zien ontnemen zonder vergoeding. Aan elke bewering van dien aard wordt kracht bijgezet door eene ruime dosis van cursieve en kapitale letters; doch daar de namen allen verdicht zijn, en nergens dagteekeningen, cijfers of bijzonderheden vermeld worden, is het onmogelijk de beschuldigingen of te bevestigen of te weerspreken.' (Wallace, *Insulinde*, p. 164-165; het betreft een getrouwe weergave van: Wallace, *The Malay Archipelago*, p. 152).
de engelse vertaling...daárin staan namen en datums voluit gedrukt: bedoeld is de vertaling van Nahuys uit 1868, waarin inderdaad – voor de eerste maal – alle namen en jaartallen voluit gegeven zijn.
Multatuli's veronderstelling dat het handschrift van *Max Havelaar* zou berusten bij de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* is onjuist; het was in het bezit gebleven van de uitgever van de eerste druk, J. de Ruyter in Amsterdam.
- 6-7 *Rangkas-Betoeng, de nieuwe hoofdplaats van 't Lebaksche*: voordat Rangkas-Betoeng de hoofdplaats van de afdeling werd, was – in elk geval nog in 1853 – Waroeng-Goenoeng de hoofdplaats. Nog eerder – voor 1843 – was het bestuur gevestigd in het plaatsje Lebak. De verplaatsing van het bestuur van Lebak naar Waroeng-Goenoeng hing samen met de oprichting van een suikerfabriek in de laatste plaats. De fabriek was echter niet rendabel en werd opgeheven. Zo werd kort voor 1856 de zetel van het bestuur overgebracht naar Rangkas-Betoeng (Nieuwenhuys, 'Rouffaer en Multatuli', p. 417).

- 33 *maarschalk Daendels*: Herman Willem Daendels (1762-1818); gouverneur-generaal van 1808-1811. In 1807 had koning Lodewijk Napoleon hem benoemd tot maarschalk van Holland.
- 34¹¹¹ Tijdens zijn bewind als gouverneur-generaal besloot Daendels in mei 1808 tot de aanleg van een postweg op Java. Ruim een jaar later was de weg, die bijna 1000 km lang was, voltooid. Het aanleggen van de postweg kostte vele mensenlevens; hierom en vanwege het feit dat een groot deel van de werkzaamheden in onbetaalde herendiensten verricht moest worden, leidde het werk tot grote ontevredenheid bij de inlandse bevolking.
'bezwaren die z'n tegenstanders in 't Moederland hem in den weg legden': omdat de verbinding met het moederland in die jaren praktisch afgesloten was, is het niet aanneemelijk dat er *tijdens* de aanleg kritiek op de onderneming werd uitgeoefend. Wel maakte Daendels zich door zijn despotische en vaak meedogenloze wijze van optreden in het algemeen veel vijanden.
'n wysneuzige Tweede Kamer: deze opmerking hangt samen met de grondwetswijziging van 1848. Voor die tijd berustte het bestuur van de koloniën exclusief bij de koning. Daarna kreeg het parlement enige zeggenschap: de voornaamste bestuursaangelegenheden werden voortaan bij wet geregeld en de minister van koloniën moest de Staten-Generaal elk jaar een koloniaal verslag verschaffen.
de ministerschappen die uit z'oo'n Kamerregering voortvloeien: bij dezelfde grondwetswijziging was bepaald dat de ministers verantwoording schuldig waren aan de volksvertegenwoordiging. Als gevolg daarvan kon het voorkomen dat conservatieve en liberale ministeries elkaar voortdurend afwisselden (zie ook de annotatie bij de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' r. 89-91).
maréchal de Hollande: zie de annotatie bij r. 33.
na de inlyving werd-i teruggezet tot generaal: in 1811 werd Daendels ontslagen als gouverneur-generaal; hij diende toen enige tijd als divisie-generaal in het Franse leger.
'n belangryk tydvak onzer historie van den patriottentyd af tot de restauratie toe: bedoeld is de periode 1780-1813. In de patriottentijd (1780-1795) stonden de democraten en de Oranjepartij tegenover elkaar. Door inmenging van de Fransen eindigde het conflict met de vlucht van Willem v naar Engeland (1795). De Bataafse republiek (1795-1806) bracht vernieuwingen op verschillende terreinen. De vernieuwing werd voortgezet tijdens het koninkrijk Holland onder de Franse koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) en ook na de inlijving van Nederland bij Frankrijk (1810-1813). De terugkeer van de prins van Oranje (1813) betekende in veel opzichten een restauratie van het oude.
Op z'n armzalig knoeien by gelegenheid der inlyving van ons landje, wees ik reeds in m'n Idee 515: hierin beschreef Multatuli de moeilijke positie waarin Daendels verkeerde, toen hij op 2 september 1810 niet wist of hij als gouverneur-generaal de verjaardag van koning Lodewijk luisterrijk moest (laten) vieren of juist moest negeren. Er waren n.l. geruchten dat Nederland bij Frankrijk was ingelijfd en dat Lodewijk was afgetreden. Daendels koos de middenweg; hij bracht een dronk uit op 'ZIJNE MAJESTEIT, de Koning van Holland, onze Heer en Meester, aan ons allen even hartelijk dierbaar, *hetzij Hoogst dezelve blijve onze Souverein, dan wel de Kroon van Holland mogte verwisseld hebben tegen den Troon van een aanzienlyker gewest en gelukkiger klimaat*' en op 'De Keizer NAPOLEON DE GROOTE, ons mede even dierbaar als broeder van onzen Koning, of als onze aanstaande Souverein.' Multatuli's kritisch

commentaar luidde: 'Alles even hartelyk dierbaar alzo. De koning die 't smokkelen begunstigde, en de man van 't continentaal stelsel. De nieuwe keizer, en de oude prefect. Is 't niet walgelyk?' (vw 111, 277).

's mans verregaande karakterloosheid: na de val van Napoleon bood Daendels, hoewel hij altijd een tegenstander der Oranjes was geweest, zijn diensten aan koning Willem I aan. Deze benoemde hem na enige aarzeling in 1815 tot gouverneur-generaal van de Nederlandse bezittingen aan de Westkust van Afrika.

Met *'t zeer belangryk werk van den heer Van Lennep* is bedoeld: J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep*. Beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd door [...]. Amsterdam, 1865. Nicuwe uitgaaf. Vier delen. Cornelis van Lennep (1751-1813) en David Jacob van Lennep (1774-1853), resp. de grootvader en vader van Jacob van Lennep, leefden in de tijd van de omwentelingen aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw en hebben gedurende die hele periode openbare ambten vervuld.

'brave Hendrik': toespeling op het veelgedrukte schoolboekje van Nicolaas Anslin, *De brave Hendrik. Een leesboekje voor jonge kinderen* (1823).

- 40-41 *Geen paardenpostery dan ook in Europa – zelfs niet in Engeland, Rusland of Hongarye – kan met die op Java worden gelyk gesteld*: aan de dienst der posterijen was een tak voor personenvervoer per postwagen of rijtuig verbonden. Door de aanleg van de postweg was het mogelijk geworden Java in 9 à 10 dagen van West naar Oost of omgekeerd, te bereizen; daarvoor had die reis zo'n vier weken in beslag genomen. In de jaren dertig van de vorige eeuw beleefden de postkoetsdiensten in Engeland een periode van grote bloei, door een betere wegeaanleg en vooruitgang in de techniek van de wagenbouw (Robinson, *British Post Office*, p. 222-243). De snelheid en kracht van de postpaarden in Rusland waren legendarisch en ook Hongarije stond bekend om zijn uitstekende paarden (Kandaouroff-Deka, *L'Adventure*, p. 136-137).
- 74 *corps de logis*: hoofdgebouw.
- 81 *geestdryvery*: blinde geloofsijver, vurige dweepzucht.
- 91-93 *den Dom te Keulen...Gerhard von Riebl*: 19de-eeuwse bronnen noemen Gerard von Rile (jaartallen onbekend) als bouwmeester van de Dom in Keulen vanaf 1255; de bouw was begonnen in 1248.
- 97 *overspanning*: overmatige inspanning.
- 98-99 *bet oogenblik...waarop men 't werk staakte*: de bouw van de Keulse Dom ging gepaard met vele moeilijkheden en vertragingen. Bij de aanvang van de Hervorming (1517) werd het werk volledig gestaakt.
- 100 *Erwin van Steinbach*: geboortedatum onbekend; vanaf 1277 tot zijn dood in 1318 bouwmeester van de Dom in Straatsburg.
- 101-102 *...deze kloof te dempen. Ook te Keulen bouwt men weder aan den Dom*: over een weer opvatten van de bouw van de Dom in Straatsburg niets gevonden. De Keulse

Dom werd in de 19de eeuw voltooid: in 1842 hervatte men de bouw. In 1863 vierde men de voltooiing van de bouw, hoewel de beide torens nog onafgeerd. In 1880 waren ook die gereed.

118 *watertrens*: of -snaffel: bit dat een paard in de mond krijgt als het naar de drinkplaats wordt geleid.

120 *Radhen Adhipatti Karta Natta Negara*: Karta Natta Negara (1790-1879) was van 1837 tot 1865 regent van Lebak.

120¹¹² *de oude Valentyn in z'n werken over Oost-Indië*: verwijzing naar *Oud en nieuw Oost-Indië, vervattende een [...] verhandeling van Nederlands mogentheid in die gewesten [...]* van François Valentyn (5 delen; 1724-1726). Voor deze annotatie is gebruik gemaakt van de uitgave van Keijzer uit 1856-1858.

Hy spreekt van 'bertogen' en 'graven'...: Valentijn gaf in zijn werk ook een beschrijving van *Groot Java, of Java Major, met de eilanden en rijken daaronder begrepen* (deel III, p. 249-490). In het eerste boek, vijfde hoofdstuk (deel III, p. 306-317) ging hij in op de 'Trappen van waardigheid, Eernamen der grooten' en 'De grootste heeren des rijks'. 'Pangerans', 'Radins' en 'Temangons' worden als 'grootste heeren' genoemd. De Javaanse rangen en titels werden zoveel mogelijk van een Nederlands equivalent voorzien; een 'Pangeran' werd b.v. een 'keizerlijke stadhouder' genoemd. Termen als *bertogen* en *graven* heb ik echter niet aangetroffen.

In Java bestond een ingewikkeld samenstel van inlandse rangen en titels, met talrijke plaatselijke verschillen; Multatuli geeft hiervan een sterk vereenvoudigd beeld.

Pangérang: was een titel voor personen van zeer hoge rang. In *Solo (Soerakarta)* en *Djokja (Djokjakarta)*, de zogenaamde Vorstenlanden die nog door inlandse vorsten onder toezicht van het gouvernement werden bestuurd, was *Pangerang* een erfelijke titel, bestemd voor de zoon van de vorst. In de overige residenties op Java kon de titel bij wijze van hoge onderscheiding door het gouvernement verleend worden. *Pangerang* kon dus een vorstelijke en een adellijke rang aanduiden.

Radhen was een adellijke titel, die door geboorte kon worden verkregen, maar ook door het gouvernement kon worden toegekend. *Adhipatti* en *Tommongong* waren titels die niet op zichzelf, maar slechts in verbinding met andere, vooral adellijke, titels voorkwamen. Ze werden vóór de naam, achter de hoofdtitel geplaatst en gaven zo een nadere bepaling van de voorafgaande titel. Ook voor deze zogenaamde predikaten gold dat ze konden worden overgedragen of toegekend (Van den Berg, *Inlandsche rangen en titels*, p. 1-3).

122 *twaalf of veertien palen*: 18 of 21 km. Een 'paal' was op Java een lengtemaat van ruim 1500 meter.

127-130 *Ook de controleur...was daar tegenwoordig*: bedoeld is Abraham Juliaan Langevelt van Hemert (1825-1880). In de jaren 1854-1858 was hij controleur tweede klasse in de residentie Bantam. In *Max Havelaar* komt hij voor onder de naam Verbrugge. *den vorigen adsistent-resident*: Charles Eduard Pierre Carolus (1817-1855). Vanaf december 1854 tot zijn overlijden op 1 november 1855 assistent-resident van Lebak. Komt in de roman voor onder de naam Slotering.

- 149ⁿ¹³ *m'n beide brochures over Vryen arbeid*: bedoeld zijn: *Over vryen arbeid in Nederlandsch Indië, en de tegenwoordige koloniale agitatie*, 1862 en *Nog-eens: vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië*, 1870. Hierin plaatste Multatuli het cultuurstelsel en de door de liberalen gepropageerde 'vrije arbeid' tegenover elkaar. Z.i. kon het 'kleine, zwakke Nederland' op verre afstand grote gewesten exploiteren, zolang men vasthield aan het cultuurstelsel. Dit was immers gebaseerd op de volksaard van de oostering, op zijn religieus ontzag voor de hoofden: 'Het cultuurstelsel is niets anders dan: *de Javaanse zeden overgezet in staatsblads-termen*' (vw v, 411). Multatuli voorstelde dat – als men dit natuurlijke stelsel van gezag zou vervangen door particuliere exploitatie van de koloniën – er chaos zou ontstaan en er een einde zou komen aan de koloniale winsten.
- De *Landraad* was de dagelijkse rechtbank voor inlanders. Deze bestond uit twee regenten of andere inlandse hoofden, een priester (panghoeloe), een officier van justitie (djaksa) en een griffier. Voorzitter was de resident, indien de Landraad tenminste op de hoofdplaats van de residentie gevestigd was; in andere gevallen presideerde de assistent-resident (Keiser, *Handboek*, p. 25-26).
- dat sedert eenige jaren...door z.g.n. rechterlyke ambtenaren*: in 1869 werd bepaald dat de residenten geleidelijk zouden worden ontheven van hun functie als voorzitter van de inlandse rechtbanken; juristen zouden deze taak voortaan overnemen.
- baarschen maatregel*: domme maatregel, voortkomend uit onkunde met de plaatselijke toestanden.
- Ketjoe-wezen*: roverij. *Ketjoe* was de naam voor Javaanse roversbenden.
- 150-166 Indië bestond destijds uit twee delen:
- het zogenaamde gouvernementsgebied (het grootste deel van Java en Madoera en bepaalde delen van de buitengewesten) waar de Nederlandse en inheemse gezagsdragers als ambtenaar in dienst stonden van het gouvernement (vgl. r. 157-166)
  - de zogenaamde buitenbezittingen (de overige eilanden in de Indische archipel), een niet-rechtstreeks bestuurd gebied waar het gezag veelal in handen was van inheemse vorstengeslachten wier verhouding tot Nederland was vastgelegd in verschillende overeenkomsten (vgl. r. 153-157).
- 150-151 *'t adjektief nederlandsch...werd officieel aangenomen*: de naam 'Nederlandsch Indië' werd voor de eerste maal officieel gebruikt in het Regeringsreglement van 1815. In artikel 1 werd vastgesteld dat het 'Hoogst Uitvoerend Gezag over alle 's lands bezittingen [...] in Azia, zal gevestigd zijn in den persoon van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië' (Mijer, *Verzameling van instructien*, p. 371).
- 151ⁿ¹⁴ Multatuli noemt hier – naar aanleiding van het bijvoeglijk naamwoord in *Nederlandsch Indië* – verschillende theorieën omtrent de vraag waartoe de eilanden in de Indische archipel gerekend moeten worden. De algemene opvatting luidde dat de Indische archipel een overgangsgebied vormde tussen Zuidoost-Azië en Australië (Nieuw-Holland). Er zou in het verre verleden een natuurlijke landverbinding hebben bestaan tussen het westelijk deel van de Archipel en het vasteland van Azië; de ondiepe zeestraten in het westen ondersteunden deze theorie. Het oostelijk deel van de Archipel werd qua bodemgesteldheid gerekend tot Australië. De kwestie was van belang omdat het antwoord op de vraag tot welk werelddeel een bepaalde streek behoorde, bepaalde of die streek al dan niet tot het Nederlands grondgebied hoorde. In artikel 1 van het Regeringsreglement was n.l. sprake van

- de koloniën en bezittingen van Nederland in *Azië* (zie de annotatie bij r. 150-151). De tenaamstelling leverde – zoals blijkt uit Multatuli's opmerkingen in deze noot – grote problemen op.
- Polynesië* en *Melanesië*: benaming voor de eilanden in resp. de buitengordel en de binnengordel ten oosten van Australië. *Oceanië* was de Franse naam voor de eilanden uit beide gordels te zamen. De *Gezelschapseilanden* (die gerekend werden tot Polynesië) liggen ver oostelijk van Australië; de *Markiezen-eilanden* liggen nog weer ten oosten daarvan.
- 155 *suzerein*: opperheer.
- 158 *kleine, wellicht maar schynbare, uitzondering*: deze werd gevormd door de zogeheten Vorstenlanden, de residenties Soerakarta en Djokjakarta op midden-Java. De macht van de inlandse vorsten in die streken werd echter meer en meer beperkt.
- 159-160 *cyns of schatting of bondgenootschap*: Multatuli doelt hier op verhoudingen in verschillende graden van afhankelijkheid, zoals die in de buitenbezittingen tussen het moederland aan de ene en de inlandse vorsten aan de andere kant wel bestonden. Cijns en schatting zijn vormen van belasting, door een overheerser aan een onderworpen volk opgelegd; bij een *bondgenootschap* is er sprake van twee min of meer gelijkwaardige partners.
- 161-163 Multatuli behandelt in deze en in volgende regels (170-176, 183-187, 196-201) de bestuursorganisatie in Indië. Deze organisatie was opgebouwd in drieën: het Opperbestuur, bij de Kroon berustende; het Indisch bestuur (zie r. 170-176) en het Bestuur ter plaatse. Het bestuur ter plaatse was gesplitst in het (Europees) binnenlands bestuur en het inlands bestuur. In de regels 161-163 (*De afstammelingen zyn'er vorige vorsten en heeren zyn nederlandsche beambten...*) is sprake van het inlands bestuur: de onmiddellijke leiding over de bevolking was in handen van inlanders, die meestal van hoog adellijke, soms zelfs van vorstelijke afkomst waren. Ze werden door de gouverneur-generaal benoemd en ontslagen, op voordracht van de resident en ontvingen een bezoldiging voor hun werkzaamheden.
- 164-165 *De misdadiger wordt veroordeeld en gevonnist naar een wet die van 's Gravenhage is uitgegaan*: tot 1866 kende Nederlands-Indië geen eigen Wetboek van Strafrecht. Men was – voorzover het Europeanen betrof – aangewezen op het oud-Hollands en Romeins recht, dat in Nederland al in 1809 was afgeschaft. Overigens golden voor de niet-Europese bevolking haar eigen inlandse wetten en gewoonten, zij het dat het Nederlands bestuur vooral in strafzaken het voor Europeanen geldende recht toepaste (Fasseur, 'Vergeten strafwetboek').
- 165-166 *De belasting die de Javaan opbrengt, vloeit in de schatkist van Nederland*: zie IV, 172-173 met de daarbij horende annotatie.
- 170-171 *Den Gouverneur-generaal staat een Raad ter-zyde...*: n.l. de Raad van Indië. Zie voor deze Raad de annotatie bij IV, 261⁰⁵.
- 171-176 *Te Batavia zyn de onderscheidene bestuurstakken verdeeld...*: in deze passage is sprake van het zogeheten Indisch bestuur (zie ook r. 170-176). Het berustte bij de Indi-

sche regering (gouverneur-generaal en Raad van Indië) en haar Departementen van algemeen bestuur. Er waren destijds vijf departementen: financiën, middelen en domeinen, producten en civiele magazijnen, kultures en burgerlijke openbare werken (*Ind. Stb.* 1855, nr. 23).

By behandeling evenwel der zaken van politieken aard...: de vraag aan wie de hoofden van gewestelijk bestuur ondergeschikt waren, gaf aanleiding tot problemen. Ten aanzien van de verschillende takken van dienst waren ze onderworpen aan de bevelen van de directeuren. Tegelijkertijd echter hadden ze de bevoegdheid zich aan die bevelen niet te storen, mits ze meedeelden wat hun bezwaren waren. In kwesties van politieke aard – een breed op te vatten begrip – konden ze zich rechtstreeks tot de gouverneur-generaal wenden (Margadant, *Regeeringsreglement* III, p. 22-23).

- 177-180 *De benaming Resident...:* in het tijdperk van de VOC waren residenten gezanten van de Compagnie, ‘residerend’ aan het hof van een inlandse vorst.
middelzyk: indirect.
- 181 *landschappen:* gewesten, bestuurlijke eenheden.
- 183-187 Multatuli duidt hier op het onderscheid tussen het Indisch bestuur (gouverneur-generaal, Raad van Indië en Departementen van algemeen bestuur, alle gevestigd in Batavia) en het Bestuur ter plaatse; hoofd van het gewestelijk bestuur was de resident.
- 208 *Er is niets nieuws onder de zon:* vgl. o.m. Prediker 1:9: ‘Hetgeen er geweest is, hetzelfde zal er zijn, en hetgeen er gedaan is, hetzelfde zal er gedaan worden; zodat er niets nieuws is onder de zon.’
- 208-245 In deze passage maakt Multatuli een vergelijking tussen het bestuur in Indië en dat in het Duitse rijk; ook het Romeinse rijk komt terloops ter sprake. Voor die vergelijking ontleende hij termen aan het middeleeuwse leenstelsel; hieraan knoopte hij een theorie over het ontstaan van de adel vast. Fantasierijke theorieën omtrent de adel waren destijds zeer populair; Multatuli’s tegenstelling tussen een geboorte- en een ambtsadel was niet ongebruikelijk.
Een graaf was binnen het leenstelsel een door de keizer benoemde ambtenaar, die het bestuur uitoefende over een bepaald gebied. *Ryksgraven* waren alleen aan de keizer en het Rijk tot gehoorzaamheid verplicht. *Markgraven* hadden tot taak de ‘marken’ of grensgewesten te beheren. *Gaugraven* hadden de leiding over een ‘gau’ of ‘gouw’, een bepaalde bestuurlijke eenheid. *Burggraven* voerden het bevel over een burcht en het daarbij behorende rechtsgebied.
Baronnen behoorden tot de hoge adel; ze erkenden uit dien hoofde uitsluitend de keizer boven zich, in tegenstelling tot leden van de lagere adel, die indirect van de keizer afhankelijk waren.
het stelsel van militaire willekeur: bedoeld is waarschijnlijk de periode van de Romeinse burgeroorlogen (eerste eeuw v. Chr.); de Romeinse wereldheerschappij was toen al gevestigd.
de Praefecten, in den aanvang gewoonlyk de bevelhebbers der legioenen die ’t bedoelde land hadden ten-onder gebracht: dit moet wel ‘Praetoren’ zijn. De praetor was oorspronkelijk een legeraanvoerder, vervolgens – ten tijde van de Romeinse republiek – een

- met de rechtspraak belaste ambtenaar. Vanaf het midden van de derde eeuw v. Chr., toen de eerste provincies bij de republiek kwamen, breidde men het aantal praetoren uit; ze werden toen ook tot het besturen van die provincies uitgezonden.
- wingewesten*: de provincies waren belastingplichtig aan Rome.
- dat de Baronnen beweerden, wat hun geboorte aangaat, aan den Keizer gelyk te zyn*: na het uitsterven van het Karolingisch huis werden de Duitse keizers door de gezamenlijke Duitse vorsten uit hun midden gekozen.
- baanderbeer*: titel van een edelman die het recht had onder eigen banier naar het keizerlijk leger te trekken.
- 250-251 *de voorrang...dien deze titels hadden boven dien van baron*: de later ontstane rangorde luidde, van hoog naar laag: hertog, graaf, baron.
- 252 *vrybeerlyke familie*: de door de Germanen veroverde gebieden werden onder hun vrije mannen verdeeld; zij verkregen zo een ‘allodiaal’ eigendom. Zo’n eigendom was vrij, berustte niet – zoals het feodaal eigendom – op een overeenkomst tussen leenheer en leenman, met alle daaraan verbonden verplichtingen. De adellijke bezitters van allodiale goederen werden later wel ‘vrijheren’ genoemd.
- patent*: adelbrief.
- 255 *derogeerend*: standsverlies veroorzakend.
- 255-256 Volgens 19de-eeuwse bronnen kwam het inderdaad voor dat baronnen eigenaars waren van grafelijke goederen en zich geen graaf lieten noemen, maar de titel van baron behielden.
- 261 *organisch*: wettelijk.
- 273-274 *Ook hier is de erfelykheid, zonder door een wet vastgesteld te zyn, tot een gewoonte geworden*: wanneer de betrekking van regent openviel, koos men zoveel mogelijk een der zoons of nabestaanden van de laatste regent tot opvolger, ‘behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw’ (Regeringsreglement van 1854, artikel 69).
- 306-308 *’t officieel voorschrift dienaangaande: de europesche ambtenaar hebbe den inlandschen beambte...te behandelen als zyn jonger broeder*: vgl. artikel 2 van het Reglement op de verplichtingen, titels en rangen der Regenten op het eiland Java: ‘In zaken, welke het Inlandsche bestuur aangaan, zijn de Regenten de vertrouwde raadslieden van den Resident, die dezelve als zijne jongere broeders zal behandelen’ (*Ind. Stb.* 1820, nr. 22).
- 337-338 *Kratoon, met vele huizen en dorpen daarin*: zie Multatuli’s noot 20 (v, 461ⁿ²⁰) en de daarbij horende annotatie.
- 342-343 *de honderden die tot het gevolg behooren*: een Adhipatti had officieel recht op een gevolg van 34 personen, een Tommongong op een gevolg van 27 personen (*Ind. Stb.* 1820, nr. 22).
- 370ⁿ¹⁵ *Sawab’s* zijn rijstvelden die kunstmatig bevoeid kunnen worden of zo zijn aangelegd dat het regenwater er met behulp van dijkjes wordt vastgehouden.

- gagab's en tipar's*: deze bouwlanden zijn afhankelijk van regenwater. Gagah is de naam voor bouwland op een opgehouden of uitgebrande plek in de bossen in het gebergte. Tipar is de naam voor droog bouwland, waar het water niet staan blijft. Gagahs werden meestal tijdelijk voor de rijstbouw gebruikt, de tipars blijvend (Pijnappel, *Geographie*).
- 375 *padie sneden*: de rijpe rijstaren werden halm voor halm afgesneden met een mesje.
- 381-385 *Doch daar kwamen vreemdelingen uit het Westen...*: eind 16de eeuw ontdekte men de zeeweg naar het oosten. Onmiddellijk werden vele reizen naar Indië ondernomen door elkaar onderling beconcurrerende maatschappijen. In 1602 werd de VOC opgericht. Zij verkreeg een monopoliepositie en verplichtte de bevolking tot levering van bepaalde produkten (koffie, specerijen), die zij vervolgens in Europa verhandelde.
- 395-398 *De Regeering verplicht hem...bepaalt den prijs dien ze hem daarvoor uitbetaalt*: Multatuli doelt hier op het cultuurstelsel. Tijdens het Engels tussenbestuur (1811-1816) was een einde gekomen aan de door de VOC ingestelde verplichte leveranties. In plaats daarvan werd de landrente ingevoerd (zie de annotatie bij IV, 157). Dit stelsel bleef bestaan toen het Nederlandse bestuur over Indië werd hersteld, maar leverde het moederland op den duur grote tekorten op. In 1830 keerde men in zekere zin terug tot de oude situatie, toen Johannes van den Bosch (1780-1844; gouverneur-generaal: 1830-1833) het cultuurstelsel invoerde.
- 398-399 *De kosten op den overvoer naar Europa...zyn hoog*: doelt op het, met het cultuurstelsel verbonden, consignatiestelsel: de aan het gouvernement geleverde produkten werden ten verkoop naar Nederland gezonden door de NHM, die als commissio-naire van de regering optrad.
- 399-401 *De aan de Hoofden toegelegde aanmoedigingsgelden...*: de Javaanse hoofden – en ook de Nederlandse bestuursambtenaren – hadden direct belang bij het cultuurstelsel door de zogenaamde cultuurprocenten: zij ontvingen naast hun traktement toeslagen die berekend waren naar de hoeveelheden produkten die onder hun toezicht verbouwd waren.
- 406ⁿ¹⁸ In 1866 werden de cultuuremolumenten voor Europese ambtenaren afgeschaft. In geschriften van voor dat jaar heb ik – behalve de passage in r. 399-401 – geen plaats gevonden waar Multatuli ingaat op de *noodlottige werking* van de cultuurprocenten of waar hij deze met een *perspompmechaniek* vergelijkt. Mogelijk verwijst hij naar *Over vryen arbeid*, waarin het cultuurstelsel *als geheel* wordt voorgesteld als een pompmechanisme: '[...] zet de twaalf-miljoen dunne twintigmaal onderverdeelde bybuisjes op de borst van twaalf miljoen Javanen, breng een zuiger, een flinken stoomzuiger aan op de hoofdbuis, en daarna...
POMP, POMP, POMP, zeg ik u. POMP VOOR den duivel...en VOOR NEDERLAND'
(VW II, 269).
- 410-411 *Batavia...Tjilatjap*: havensteden aan de noord- en zuidkust van Java. De plaatsen staan – met uitzondering van Tjilatjap en soms in een afwijkende spelling – aangegeven op de overzichtskaart van Java. Tjilatjap lag aan de zuidkust, tegenover het eiland Noesa Kambangan.

- 415ⁿ¹⁹ *hongersnood die 't Regentschap Demak en Grobogan ontvolkte*: in 1849 en 1850 heerste er een ernstige hongersnood op midden-Java, met de regentschappen Demak en Grobogan (residentie Samarang) als centrum. In de zwaarstgetroffen afdeling, Demak, was de bevolking, volgens officiële opgaven, in 1850 met 31% teruggelopen door sterfte en volksverloop. Ofschoon ook andere oorzaken aan de ellende hadden bijgedragen (b.v. landrentcheffing, herendienst en misoogst), legde men toch een direct verband tussen de voedselschaarste en het cultuurstelsel; van belang was ook dat de cultuurprocenten de bestuursambtenaren aanzetten tot overdrijving van het stelsel (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 85-92).
truism: gemeenplaats
- 415-416 *Moeders boden hun kinderen te-koop voor spyzje...*: vgl. Multatuli's aantekeningen inzake de toestanden in Lebak. Hierin de volgende opmerking: 'Hoe, men kan geene soldaten krijgen zonder schandelijke verleiding en zoo dikwijls bieden moeders hunne kinderen aan voor een weinig rijst?' (vw 1x, 546). Elders geen bevestiging gevonden. Wel bevatte het tijdschrift *Het regt in Nederlandsch Indie* een bericht over een vader, die zijn pasgeboren kind levend had begraven, nadat de moeder – die het kind niet voeden kon – het bij de vader had achtergelaten. Dit speelde zich af in december 1849. De plaats is onbekend; de zaak werd behandeld door de rechtbank in Samarang, dus in de residentie waar de eerder genoemde hongersnood plaatsvond ([Anoniem], 'Strafzaken.').
- 417-419 *Maar toen heeft zich 't moederland met die zaak bemoeid...*: in het moederland kende men aanvankelijk alleen de grote financiële voordelen van het cultuurstelsel. De hongersnood op midden-Java, waaraan relatief veel ruchtbaarheid gegeven werd, liet de nadelen van het systeem zien. Onder druk van de volksvertegenwoordiging, die door de grondwetswijziging van 1848 daadwerkelijk controle kon uitoefenen over het koloniaal bestuur, kwam artikel 56 van het Regeringsreglement (1854) tot stand. Dit artikel draagt de gouverneur-generaal op te zorgen dat de gedwongen cultures 'niet in den weg staan aan de teelt van genoegzame voedingsmiddelen' (*Ind. Stb.* 1855, nr. 2).
- 419-421 *de toenmalige Landvoogd heeft bevelen moeten geven...*: Jan Jacob Rochussen (1797-1871) was gouverneur-generaal in de jaren 1845-1851.
bevelen...dat men de uitbreiding...niet weder zou voortzetten tot hongersnood toe: Multatuli doelt hier hoogstwaarschijnlijk op de 'Kabinets-Circulaire van den Gouverneur-Generaal, d.d. Buitenzorg, 18 Junij 1847, n° 188' (opgenomen in: Van Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali* deel 1, p. 223-227). Hierin komt de volgende passage voor: 'In verschillende landschappen schijnt de aandacht der hoofden van plaatselijk bestuur meer gevestigd te zijn geweest op vermeerdering van producten, geschikt voor de Europeesche markt, dan wel op eene ruimere voortbrenging van de behoeften des levens [...]. En, even verder: 'Bij deze stemming heeft de rijstbouw niet overal de noodige belangstelling en aanmoediging ondervonden, zijne regeling is soms overgelaten aan laauwe bemoeienis van inlandsche hoofden, wier aangeborene achteloosheid niet is aangespoord, en slechts weinige sporen heb ik mogen aantreffen van eene naauwgezette zorg om den rijstbouw te doen plaats grijpen onder de meest gunstige omstandigheden, en op de meest geschikte tijdstippen [...].' Rochussen vervolgde echter: 'Het kan mijne bedoeling niet zijn, om in het algemeen de rijstkultuur te doen bevorderen, ten nadeele van die van

producten, uit welke gevonden moeten worden de middelen van remises, wier bedrag Nederland niet ontberen kan: maar tevens bestaat bij mij de overtuiging, dat de belangen van beide kultures, onafscheidelijk verbonden zijn; zoodat, bij mindere behartiging van den landbouw, uit welke de bevolking hare middelen van bestaan ontleenen moet, op den duur niet met voordeel producten voor de Europesche markt kunnen worden geleverd' (de citaten op p. 224 en 225-226). Opmerkelijk is dat deze Circulaire van Rochussen dateert van voor de grote hongersnood op midden-Java uit 1849 en 1850.

435 *opgezetenen*: bewoners van een bepaalde landstreek of plaats, vooral van het platteland.

461ⁿ²⁰ De *waringi* (eigenlijk: waringin) werd beschouwd als een heilige boomsoort; ook zag men de waringin als symbool voor de rechtspraak.

atjinesche krygsbedryven: in de jaren 1873-1903 was Nederland in oorlog met het sultanaat Atjeh in het noorden van Sumatra.

Men heeft...den Kraton des Sultans van Atjin doen voorkomen als 'n vesting: de verovering van de kraton vond plaats tijdens de tweede expeditie (december 1873-april 1874), op 24 januari 1874. De kraton bleek toen geheel verlaten te zijn. In officiële bronnen werd de kraton inderdaad als een vesting voorgesteld. In een beschrijving van de 'kraton met omliggende werken' heette het 'dat de stelling van den Kraton in haar geheel zeer geschikt was voor krachtige verdediging, en dat eene bestorming, hoe ook door artillerievuur voorbereid, ongetwijfeld, zoo zij al gelukt ware, ons groote verliezen zou hebben gekost' (Kielstra, *Atjeh-oorlog* 1, p. 468-475; het citaat op p. 475).

dat men...t woord Kraton is gaan overzetten in Kotta Radja: op 31 januari 1874 werd Atjeh tot Nederlands gebied verklaard en de kraton tot centrum daarvan onder de naam *Kotta Radja* of Koningsvesting.

Van Swieten: de reeds gepensioneerde luitenant-generaal Jan van Swieten (1807-1888) was door de koning benoemd tot 'militair-opperbevelhebber en civiel-regeerings-commissaris'; in deze hoedanigheid leidde hij de tweede expeditie naar Atjeh (Kielstra, *Atjeh-oorlog* 1, p. 182).

een zyner rapporten: de *Staats-courant* van 8 april 1874 bevatte enkele 'Berigten omtrent de expeditie tegen Atchin, ontleend aan de rapporten van de opperbevelhebber'. In dit verslag komt een passage voor, die Multatuli vermoedelijk heeft ingegeven dat 'Onze bevelvoerende generaal [zich] bevond [...] binnen de "versterking" *zonder het te weten*': 'De overste Pel en de majoor Schäfer, die den opperbevelhebber eenigzins vooruit waren, vonden de eerstgezondene compagnie achter eene zware pagger (*zoo als later bleek binnen den Kraton*) staan, wachtende op nadere orders om voorwaarts te gaan. Die order werd gegeven. Langs een naauw slingerpad werd langzaam voorwaarts gegaan, en nog geen 50 passen verder eene kreek met steile oevers, waarover een balk of plank lang [sic], overgetrokken; toen werden huizen en een open plein zichtbaar.

Ook van andere zijden waren officieren en minderen tot dit plein doorgedrongen. De opperbevelhebber met zijn staf was hetzelfde oogenblik ook daar, en weldra verkondigde een luid "hoerah," en het "Wien Neêrlandsch bloed" door de muziek van het 14de bataillon aangeheven, *dat niet een op zich zelf staand voorwerk, maar wel degelyk de Kraton in ons bezit was.*' (*Nederlandsche Staats-courant* 8 april 1874; cursivering door mij, AKV).

de *zonderlinge manier waarop die 'verovering' plaats greep*: de omstandigheden in en rond de kraton waren dusdanig dat de door Multatuli beschreven *zonderlinge manier* goed voorstelbaar is: muren en een borstwering waarvan men aanvankelijk aannam dat ze tot de kraton behoorden, bleken later hoge funderingen en overblijfselen van vroegere stenen gebouwen te zijn. Ook de bovenvermelde beschrijving van de 'kraton met omliggende werken' maakt Multatuli's mededeling aannemelijk: 'Tot op het oogenblik der verovering was de Kraton door zwaar geboomte en dikke, nagenoeg ondoordringbare bamboedoeri-paggers bijna geheel aan ons oog onttrokken. Na verscheidene dagen verblijf in de zeer nabij gelegen werken [...], na verschillende verkenningen en waarnemingen, [...] kon men zelfs het beloop der enceinte niet met zekerheid bepalen.' (Kielstra, *Atjeh-oorlog* 1, p. 295 en p. 468).

472-473 *de staatsbladen...waarin de wetten, instructien en handleidingen voor de ambtenaren bevat zyn*: bedoeld is het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*.

479-482 *een afzonderlyke eed*: alle Europese bestuursambtenaren van zekere rang legden bij de aanvaarding van hun betrekking drie eden af: de eed van trouw, de eed van geheimhouding en de eed van zuivering. Bij dezelfde gelegenheid beëdigden ambtenaren voor wie een Instructie bestond, die Instructie.

Assistent-residenten hadden geen eigen eden en ook geen eigen Instructie; er was alleen een ambtsinstructie voor residenten, die op hun beurt de assistent-residenten instrueerden. De eed van de assistent-resident was gelijk aan die van de resident (zie VII, 304-312), maar met een speciale toevoeging: 'dat ik den Resident in de oefening zijner ambtspligten behulpzaam zal zijn, en zijne bevelen overeenkomstig de Instructie zal opvolgen' (*Ind. Stb.* 1819, nr. 16). De Instructie waarvan in deze toevoeging sprake is, bevatte het volgende artikel: 'Hij zal bijzonderlijk zorgen, dat door niemand, wie hij zij, eenige knevelarijen, geldafpersingen, dwangarbeid, mishandelingen of willekeurigheden jegens de Inlanders gepleegd worden, maar dat hun allen volkomen regt wedervare.

Hij zal, daarom, aan alle ingezetenen de gelegenheid verschaffen, hem over hunne belangen mondeling of schriftelijk te onderhouden' (*Ind. Stb.* 1819, nr. 16). Dit moet wel de door Multatuli genoemde *afzonderlyke eed* zijn.

485 *ooilam van den arme*: vgl. 2 Samuel 12:1-4, waarin beschreven wordt hoe een rijk man die veel schapen en runderen bezat niet een van zijn eigen dieren liet bereiden voor een wandelaar, maar het oilam van een arme man – diens enige bezit.

529-530 '*de inlandsche bevolking te beschermen tegen uitzuiging en knevelary*': parafrase van het in de annotatie bij r. 479-482 geciteerde artikel uit de Instructie.

- 2-3 *zyn blaauw-lakenschen frak, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouw-op-slagen*: Multatuli tekent Verbrugge hier in het uniform van een ‘controleur der eerste klasse bij de landelijke inkomsten en kultures’. Dit uniform bestond o.m. uit een ‘frak van blaauw laken’, voorzien van ‘goud en zilver borduursel oranje en eikentakken’ aan de uiteinden van de kraag en op de mouwen. Het uniform van de controleurs der tweede klasse – de toenmalige rang van Van Hemert, die model heeft gestaan voor Verbrugge – kwam overeen met het bovenbeschreven uniform, ‘met uitzondering dat de mouwen slechts met eenen geborduurden gouden en zilveren zoom [...] zullen belegd zijn’ (*Ind. Stb.* 1854, nr. 25).
- 4 *voorbeerscht*: de overhand heeft (van Duits: ‘vorherrschen’).
- 17-20 *Wel eenigszins ongeduldig vroeg hy...met de woorden der zuster van mevrouw Blauwbaard...of er niets in aantocht was*: in de *Fabel van Blaauw-Baard* vraagt Blauwbaards laatste vrouw – zijn vroegere vrouwen heeft hij om het leven gebracht – aan haar zuster, die op de toren naar redding uitziet: ‘Anna, Zuster Anna, ziet gij niets komen?’ (*Vertellingen van moeder de gans*, p. 16).
In het manuscript stond oorspronkelijk: ‘met de woorden der vrouw van blaauwbaard’. Van Lennep veranderde dit ten onrechte in: ‘met de woorden der zuster van Mevrouw Blaauwbaard’; Multatuli heeft deze ingreep nooit ongedaan gemaakt (zie het variantenapparaat, p. 224).
- 43 *minuut*: eerste schriftelijk ontwerp.
- 58ⁿ²² *slenters*: kunstgrepen; ook wel: listen, bedrog.
Houtman: Cornelis Houtman (± 1565-1599), Nederlands zeevaarder. Door zijn ontdekking van de zeeweg naar Indië en zijn succesrijke tochten naar die streken, die grote rijkdommen aanbrachten, legde hij de grondslag voor de Nederlandse handel in die streken.
déguiser: verbergen.
Talleyrand: Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838), bekend Frans diplomaat, beroemd wegens zijn bondige formuleringen. In een bron uit 1842 wordt beschreven hoe Talleyrand in 1807 een gezant, die hem aan eerder gedane beloften herinnerde, gezegd zou hebben: ‘La parole a été donnée à l’homme pour déguiser sa pensée’; de uitspraak kent echter een lange voorgeschiedenis (*Geflügelte Worte*, p. 627).
- 62ⁿ²³ Het regenseizoen of de westmoesson valt in de Noord van Sumatra – dat ten noorden van de evenaar ligt – juist in een andere periode dan op Java, dat ten zuiden van de evenaar ligt, n.l. van april tot oktober.
Zy zond de befaamde eerste expeditie naar Atjeh...toen...de Westkust van Sumatra zeer gevaarlyk was: de eerste expeditie naar Atjeh vond juist op de overgang van het droge naar het natte seizoen plaats: de landing geschiedde op 5 april; de aanval op het sultanspaleis mislukte. Men overwoog de aangevraagde versterking af te wachten, maar vreesde dat de troepen aan de wal door de aanstaande westmoesson geïsoleerd zouden raken van de schepen op de rede. Eind april scheepten de troepen zich in en dit betekende het einde van de eerste Atjeh-expeditie.

Horsburgh's *Indian Directory*: bedoeld is: James Horsburgh, *India directory, or directions for sailing to and from the East Indies, China [...]*. Compiled chiefly from original journals of the company's ships, and observations and remarks, made during [...] navigating in those seas. Oorspronkelijk verschenen in 1809-1811. Van dit werk verscheen in 1841 een Nederlandse vertaling: *Zeemans-gids naar, in en uit Oost-Indiën [...]*, gemaakt naar de hierboven genoemde vierde Engelse uitgave uit 1836. Hierin komt een hoofdstuk voor over 'De Westkust van Sumatra' (p. 622-681; aanvullingen op p. 1309-1326). De paragraaf over 'Achem [= Atjeh, AKV] en aangrenzende eilanden, met zeil-aanwijzingen, winden en stroomen' (p. 622-628) vermeldt dat de zuidwestmoesson in die streken gewoonlijk duurt van april tot oktober; in de volle kracht van deze moesson (mei-september) 'is het weder dikwijls bewolkt, met somtijds rukwinden en zware regenbuijen' (*Zeemans-gids*, p. 627).

kommiezerij: overdreven bureaucratisch gedoe.

In Padang doet het verschil der moessons of *standvastig-periodieke winden* zich nauwelijks voor; daar is juist sprake van een geregelde afwisseling van land- en zee-wind, die men verklaarde uit de sterkere verkoeling van het land bij nacht en de sterkere verwarming bij dag.

68 *behagelyken*: een aangename indruk makende.

kain kapala: in een noot in de vertaling Nahuijs verklaard als: 'A handkerchief tied round the head; a sort of turban. The Javanese never appears with uncovered head.' (*Max Havelaar*, vertaling Nahuijs, p. 77).

74ⁿ²⁴

Sirie. Pinang. Gambier...duiden de bestanddeelen aan die, met tabak en kalk, den voor den Javaan onmisbaren betel-pruim vormen: de *sirie* is een peperplant (chavica betle), waarvan de bladeren ('betelbladeren') gebruikt worden bij de bereiding van de pruim. Om een *betel-pruim* te maken had men een of twee van die bladeren nodig, die met *kalk* bestreken werden. Hierop werd een stukje *gambier* gelegd; dit was de gestolde vorm van de gomachtige stof die verkregen werd door bladeren en takken van het gambierboompje met water te koken. Hieraan werd een gekraakte *pinang*-noot toegevoegd, afkomstig van de pinang of betelpalm (areca catechu).

drinkpenning: fooi.

een leeuw is 'n kat: de natuurlijke historie rekende de leeuw tot de grootste soort uit het geslacht der katten.

de walvisch mag geen visch beetten: walvissen horen n.l. tot de zoogdieren.

sirie en peper heel ver van elkaar te zetten: dat was niet het geval. De *Flora van Nederlandsch Indië* van Miquel (1855-1860) rekende de *sirie* tot het geslacht Piper L., uit de familie der Piperaceae (*Flora Ned. Ind.*, deel 1, Tweede afdeling, p. 439).

Ik meen dat men aan de gambier wél 'n plaatsje toekent in de europesche pharmakopee: in de Europese geneeskunde werd gambier inderdaad gebruikt, als samentrekkend middel en ook wel voor het vervaardigen van tandpoeder en tandtinctuur. Over *sirie* en *pinang* in dit verband niets gevonden.

Sela: muziektteken dat voorkomt in de Psalmen; men vindt het gewoonlijk aan het eind van een kleine afdeling. De verklaringen van dit teken lopen uiteen, van o.m. 'verhef u' tot 'kniel'. Algemeen wordt aangenomen dat het verband hield met de uitvoering van de psalm in de cultus. Voor Multatuli's theorie dat er verband zou bestaan tussen 'sela'en 'Islam', geen bevestiging gevonden.

Slam of Islam – door letterverzetting verwant met mosl, muzl: muzelman –: als herkomst

van het woord Islam (onderwerping, n.l. aan de wil van God) wordt wel het werkwoord ‘aslama’ (hij gaf zich over) genoemd. Ditzelfde werkwoord wordt in verband gebracht met de woorden ‘moslem’ en ‘muzelman’. Moslem stamt van het Arabische ‘muslim’, actief deelwoord van ‘aslama’. Muzelman is afkomstig van het Arabische ‘muslimun’, meervoud van ‘muslim’.

- 98-99 *'t Lebaksche, een afdeeling die op honderde palen oppervlakte, slechts zeventigduizend inwoners telde*: cijfers over bevolkingsaantallen waren destijds nauwelijks beschikbaar en in ieder geval weinig exact. Algemeen kan men zeggen dat Lebak van de vier afdelingen van de residentie Bantam het dunstbevolkt was, terwijl het de grootste oppervlakte, n.l. 3300 km², had. Multatuli's opgave was bij benadering juist; elders kan men vinden dat de afdeling Lebak in 1856 een kleine 75.000 inwoners telde (Nieuwenhuys, *Mytbe*, p. 58).
- 103 *sedert dertig jaren Regent van Lebak*: Karta Natta Negara was vanaf eind 1837 regent van Lebak, toen overigens nog met de titel ‘Radin tommongong’ (*Almanak Ned.-Ind.* 1838, p. 33). Dekker arriveerde in Lebak in januari 1856. Karta Natta Negara was toen dus bijna twintig jaar regent van Lebak.
- 120-121 *de eerste-luitenant Duclari, kommandant van 't kleine garnizoen te Rangkas-Betoeng*: voor Duclari stond model: Petrus Albertus Alexander Collard (1825-1895). Eind 1854 was hij bevorderd tot eerste luitenant. Over de plaatsen waar Collard gelegerd was geen gegevens gevonden, aangezien het *Stamboek officieren* daar geen informatie over geeft.
- 123-124 *voltooiing van een nieuw fort*: geen gegevens hierover in de Koloniale verslagen 1849-1857. Mogelijk wordt bedoeld op de vesting Sariarie, die – blijkens de lijst met vragen betreffende de herendienst van Dekker aan de regent – tijdens Dekkers aanwezigheid in Lebak in aanbouw was (vw IX, 482).
- 127ⁿ²⁸ *Album der natuur* was – zoals de ondertitel aangaf – een ‘werk ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand’; het verscheen vanaf 1852.
geleerde verhandelingen van vakmannen: vermoedelijk moet de toespeling in algemene zin worden opgevat; in de jaargangen 1852-1875 zijn althans geen artikelen aangetroffen die handelen over de *klapper*. De verwijzing naar de *vertellingen...in kinderboekjes* is evenmin specifiek, maar zal voor tijdgenoten in algemene zin herkenbaar zijn geweest: kinderboeken waren in die tijd vaak gericht op het verwerven van kennis.
- 132-136 *koepi daboen*: een opwekkende en verkwikkende drank, vooral op Sumatra in gebruik; bereid van geroosterde bladeren en jonge takjes van de koffieboom, die met water gekookt worden.
- 138-139 *je bent op Sumatra geweest...en de nieuwe adsistent-resident ook*: Van Hemert werkte in de jaren 1848-1854 op de Westkust van Sumatra, eerst als surnummerair (boventalig) ambtenaar, later als controleur derde klasse. Douwes Dekker was daar enige jaren eerder, als controleur tweede klasse (1842-1843); begin 1844 werd hij geschorst en aan het eind van dat jaar vertrok hij uit Sumatra.

- 144 *maleisch*: van oudsher was het Maleis de taal waarvan de Europeanen zich bedienden in hun omgang met de oorspronkelijke bevolking. Ook in de 19de eeuw diende het Maleis, waarin inmiddels vele vreemde elementen geslopen waren, als officiële bestuurstaal. In de contacten met de hoofden van Lebak zal men dan ook het Maleis gebruikt hebben, hoewel de eigen taal van die hoofden het Soendanees was.
- 165-166 *iemand die in 't water springt om een hond te redden van de haaien*: in hoofdstuk XIV, r. 781-784 wordt nogmaals naar deze gebeurtenis verwezen. Dekkers tweede vrouw, Mimi Hamminck Schepel, beschreef de anekdote in 1876 als volgt: 'In Natal [een plaats aan de Westkust van Sumatra, AKV] zeilde hy op de rivier met Van de Pool, de commandant van het fort. Dekker had in dien tyd een jongen hond.
– Laten we dien hond eens in 't water gooien? zei Van de Pool.
– Neen, zei Dek, want er zyn hier veel haaien, en ik weet niet of de hond al zwemmen kan.
Van de Pool deed het toch. Hy wierp er den hond in.
Toen sprong Dek den hond na. Maar het dier zwom zeer goed, veel beter dan hy, die zyn controleurs-uniform aan had, een blauw van voren dichtgeknoopt buisje.
Ja, zeide Dek, als ik mémoires schreef, en ik vertelde zulke dingen, dan zou men meenen dat ik het loog' (VW XVIII, 244).
- 168 *generaal Vandamme*: voor dit personage stond model: Andreas Victor Michiels (1797-1849); vanaf eind 1837 tot enige tijd voor zijn dood in 1849 civiel en militair gouverneur ter Westkust van Sumatra.
- 168, 178 *dat versje tegen den generaal Vandamme*|*Dat andere versje*: de versjes waarnaar verwezen wordt, staan afgedrukt in hoofdstuk XII, r. 277-280 en 316-323. Ze zijn niet nauwkeurig te dateren, maar zijn geschreven n.a.v. het conflict tussen Michiels en Douwes Dekker. Dit conflict – dat in de hoofdstukken XII, XIII en XIV uitvoerig aan de orde komt – speelde zich af tussen november 1842 (benoeming van Douwes Dekker tot controleur tweede klasse in de afdeling Natal) en september 1844 (vertrek Dekker). Het eerste versje ontstond vermoedelijk in 1844 (zie de annotatie bij XII, 277-280).
- 173-174 *het is veertien jaar geleden. Hy was toen maar twee-en-twintig jaar oud*: Dekker (geboren maart 1820) was ten tijde van het conflict met Michiels 23 jaar. Zijn aankomst in Lebak vond plaats in januari 1856, dus ruim 12 jaar later. De kleine verschuiving t.o.v. de feiten hangt mogelijk samen met het feit dat men destijds met 22 jaar nog net niet meerderjarig was. Zie ook hoofdstuk XIII, 142-143 met annotatie.
- 177-178 *generaal...die bovendien, als civiel gouverneur, zyn chef was*: Michiels was behalve militair, ook civiel gouverneur van Sumatra's Westkust. Dit betekende dat niet alleen de militairen, maar ook de ambtenaren van het Binnenlands bestuur onder zijn gezag vielen.
- 188 *sedert langen tyd getrouwd*: Dekker en Tine waren getrouwd op 10 april 1846, dus bijna tien jaar voor hun aankomst in Lebak.

- 199¹³⁰ *Collard – thans sedert lang hoofdofficier, en misschien gepensionneerd*: Collard werd in 1870 bevorderd tot majoor, de laagste hoofdofficiersrang; in 1872 volgde zijn benoeming tot luitenant-kolonel. In datzelfde jaar ging hij om gezondheidsredenen met verlof naar Nederland. In 1875 – hij was toen vijftig jaar – werd hij cervol uit de militaire dienst ontslagen, onder gelijktijdige toekenning van pensioen.
- 201 *Ik ben lang genoeg in 't Bantamsche*: blijkens het *Stamboek officieren*, dat in de regel geen plaats van legering noemt, deed Collard in 1850 mee aan bepaalde 'krijgsdienstverrichtingen in het Bantamsche'. Hij was het jaar daarvoor naar Indië gekomen en kennelijk direct of vrij spoedig na zijn aankomst daar, naar Bantam gegaan, waar hij aan het begin van 1856 nog steeds was.
- 213-214 *wel zyn meerdere doch niet zyn chef*: in militaire rangen omgerekend stond een assistent-resident gelijk aan een majoor, een hoofdofficier. Duclari bekleedde de rang van eerste-luitenant (r. 120), een subalterne officiersrang (Margadant, *Regeeringsreglement* III, p. 29).
- 224-225 *toen de zoölogische tuinen nog reizende dieren spellen waren*: eind 18de, begin 19de eeuw werden overal in Europa zoölogische tuinen of diergaarden gesticht (1838: Artis); tot die tijd reisden kermisklanten met hun menagerie de kermissen af.
- 230 *Sauriers*: uitgestorven reptielen, zoals dinosaurussen.
- 249 *krinoline*: wijduitstaande (onder)rok, halverwege de 19de eeuw in zwang.
- 250 *commis-voyageur*: handelsreiziger.
- 260 *'oplossing der continuïteit'*: naar de Franse uitdrukking 'solution de continuité', die letterlijk af-, of onderbreking betekent; hier in de betekenis: een breuk in wat in de ruimte één lichaam vormt.
- 283-284 *een klein blond jongetje van een jaar of drie*: Dekkers zoon Edu, geboren 1 januari 1854; komt in de roman voor onder de naam 'kleine Max'. Edu was bij de aankomst in Lebak net twee jaar geworden.
- 293-294 *Het was de resident van Bantam*: Carel Pieter Brest van Kempen (1815-1865) – in de roman voorkomend onder de naam 'Slymering' – was van 1855 tot 1857 resident van Bantam.
- 306 *vaudeville*: luchtig blijspel met zang, uiterst populair in de 19de eeuw.
- 308 *'myn naam is Meyer.'*: toespeling niet thuisgebracht. Mogelijk is het een citaat uit een vaudeville, die Dekker ooit zelf gezien heeft. Het gebruik van stopwoordjes en van de voortdurende herhaling van bepaalde zinnestjes vormde een beproefde humoristische techniek, die ook in vaudevilles veelvuldig werd toegepast. Multatuli zelf maakte hiervan ook gebruik: zie – behalve Droogstoppels steeds herhaalde mededeling dat hij makelaar in koffie is en woont op de Lauriergracht no. 37 – ook de passages waarin Blankaart wordt geciteerd (IX, 60 en XI, 1 met bijbehorende annotatie). Het nabootsen van een eigenaardige uitspraak en van krompra-

- ten was eveneens een bekend middel om een komisch effect te bereiken (zie r. 301-305).
- 332 *trainards*: achterblijvers.
- 336 ‘*slymerig*’: toespeling op de temperamentenleer, waarbinnen men – naast het sanguïnisch, het choleric en het melancholisch – ook het flegmatisch temperament onderscheidde (flegma = slijm). Algemeen werd aangenomen dat dit temperament gekenmerkt werd door een zekere onverschilligheid van geest, lusteloosheid, afkeer van verandering en een bleek en gezet voorkomen.
- 353 *baadjoë*: een van de hals tot de knieën reikend opperkleed, met nauwsluitende mouwen; een dergelijk kledingstuk werd in vrijwel geheel Indië door de inheemse bevolking gedragen.
- 354 *cordelière*: gordelkoord.
- 358 *à la chinoise*: vgl. de beschrijving van Tines kapsel in IV, 511-512.
melati: door Multatuli in noot 141 (XVII, titel¹⁴¹) verklaard als een ‘klein wit bloempje met sterken jasmyngeur’.
- 379-380 ‘*vat vol tegenstrydigheids*’: bestaande uitspraak (vgl. WNT XVIII, kolom 869), n.a.v. ‘Man is an embodied paradox, a bundle of contradictions’ (*Oxford Dictionary of Quotations*, p. 159). De uitspraak is, volgens bovengenoemde bron, ontleend aan *Lacon* van Charles Caleb Colton, deel 1 (1820), nr. 408. Dit werk is in geen van de bij de Centrale Catalogus aangesloten bibliotheken aanwezig; het citaat kon daarom niet gecontroleerd worden. Coltons werk werd in Nederland bekend door een bloemlezing in vertaling (*De lakonieke of vele zaken in weinige woorden, gericht aan hen, die denken*. Uit het Engelsch. Rotterdam, 1825-1833. 3 dln.). Hierin het citaat niet aangetroffen.
- 400 *egyptische hoenderbroeiery*: al in de Oudheid stond Egypte bekend om de uitvinding van het kunstmatig uitbroeden van eieren. Een broedhok bestond uit een stenen constructie, met de achterkant tegen een zandhoop gebouwd om warmteverlies tegen te gaan. De bodem was voor de kuikens. Daarboven waren planken, waarop duizenden eieren lagen, die dagelijks gekeerd moesten worden. Pogingen om dit procédé in Europa toe te passen mislukten aanvankelijk, o.m. omdat men onvoldoende rekening hield met het verschil in klimatologische omstandigheden. Eerst halverwege de 19de eeuw slaagde men er in Frankrijk in rendabele broedmachines te ontwikkelen.
- 401 *Hem ahnde*: Hij vermoedde (van Duits: ‘ahnen’).
- 469-473 *bewoners van Frankryk...drama dat in 1789 aanving...*: de Franse revolutie, met haar gevolgen: afschaffing van de feodaliteit en ontvoogding van de burgerij, en de niet minder roerige na-revolutionaire geschiedenis: het Directoire en het Consulaat, het eerste keizerrijk onder Napoleon I (1804), de Napoleontische oorlogen, de veldtocht naar Rusland (1812-1813) en ten slotte, na de slag bij Waterloo (1815), de definitieve val van de keizer.

- 476-477 *Crusoë-romans...Silvio Pellico's gevangenschap...Picciola van Saintine*: de genoemde werken hebben als gemeenschappelijk kenmerk de tegenstelling tussen het isolement van de personages (op een onbewoond eiland of in de gevangenis) en hun rijkdom aan innerlijke aandoeningen.
Crusoë-romans: The life and strange adventures of Robinson Crusoe of York, mariner van Daniel Defoe (1661-1731) verscheen in 1719. Het boek werd talloze malen herdrukt en vertaald en inspireerde velen tot imitaties. Het laatste zou het meervoud in 'romans' kunnen verklaren. Een andere mogelijke verklaring is dat Defoe na het succes van zijn boek nog twee werken over Crusoe schreef: *The farther adventures of Robinson Crusoe* en *The serious reflections of Robinson Crusoe*.
Silvio Pellico's gevangenschap: de Italiaanse dichter Silvio Pellico (1789-1854) werd in 1820 tot langdurige gevangenschap veroordeeld. In 1830 kwam hij vrij; twee jaar later publiceerde hij *Le mie prigioni* (Mijn kerkers), waarin hij zijn ervaringen gedurende zijn gevangenschap beschreven had.
Picciola van Saintine: X.-B. Saintine is een van de pseudoniemen van de Franse schrijver Joseph-Xavier Boniface (1795-1865). In *Picciola* (1836) beschreef hij hoe een gevangene troost vindt in het verzorgen van een plantje en hoe deze door zijn waarnemingen van de natuur tot een hoger zedelijk en godsdienstig bewustzijn wordt gebracht.
- 494-495 'een bederver der jeugd en een verachter der goden': de aanklacht tegen Sokrates luidde: Sokrates doet onrecht, omdat hij de jeugd bederft en niet gelooft aan de goden waaraan de staat gelooft, maar aan andere nieuwe goddelijke machten (Plato, *Apologie* 11).
- 496-497 *Jezus, waar hy zoo treurig staart op Jeruzalem, en zich beklagt 'dat het niet gewild heeft'*: vgl. o.m. Mattheus 23:37: 'Jeruzalem, Jeruzalem, gij die de profeten doodt, en stenigt die tot u gezonden zijn! Hoe menigmaal heb Ik uw kinderen willen bijeenvergaderen, gelijkewijs een hen haar kickens bijeenvergadert onder de vleugels, en gijlieden hebt niet gewild.'
- 527-528 *Patriam canimus* en *Gaudeamus igitur*: studentenliederen: 'Wij verheffen zingend/ Ons roemrijk Vaderland' en 'Laten wij ons derhalve verheugen'. Het eerste lied werd in het Latijn geschreven en vervolgens in het Nederlands vertaald door A.C.W. Staring (Staring, *Gedichten* III, p. 76-79). Het tweede lied gaat op oude mondelinge overlevering terug. In 1781 werd het in druk uitgegeven door C.W. Kindleben, met een Duitse vertaling bij de Latijnse tekst. (Schwetschke, *Gaudeamus igitur*, p. 5-10). Deze passage heeft mogelijk betrekking op een gebeurtenis tijdens Dekkers verlofperiode. In februari 1853 was hij als gast van twee Leidse studenten aanwezig bij de viering van de stichting van de Leidse universiteit. Als tegenprestatie nodigde hij die studenten met enkelen van hun vrienden uit voor een bezoek aan Amsterdam, waar hij toen verbleef (vw 1x, 299-304).
- 530-533 Op uithangborden van tabakswinkels kwamen figuren als 'de Jonge Koopman', 'de Handelaars' of 'de Jonge Handelaars' destijds veel voor, evenals 'zwarte en donkerkleurige vreemdelingen' (Van Lennep en Ter Gouw, *Uithangteekens* II, p. 138 en p. 144-145). Voor een directe verwijzing zijn geen aanwijzingen gevonden.

HOOFDSTUK VII

- 8³⁴ Een effen verguld zonnescerm was voorbehouden aan de Pangerang. Voor de Adhipatti was de pajong als volgt voorgeschreven: 'Het veld wit, met drie vergulde cirkels, twee om den rand en één om het midden van het veld; de cirkels om den rand zullen worden geplaatst op den afstand van drie duimen van elkander, en elk drie duimen breed zijn, de cirkei om het midden van het veld zal slechts de breedte van een' duim hebben' (*Ind. Stb.* 1820, nr. 22).
- 8 '*jonger broeder*': zie de annotatie bij v, 306-308.
- 30³⁵ *Djoeli*: draagkoets. *Joleb*: niet gevonden. Mogelijk is het Javaanse 'djolen' (draagkoets) bedoeld.
- 42 *schabrak*: zadelkleed.
- 63 *Medjiets* (eigenlijk: Mesdji(e)rs): moskeeën.
- 70 *betaling van de landrenten*: zie de annotatie bij iv, 157.
- 72 *distrikt Parang-Koedjang*: de assistent-residentie Lebak bestond uit vijf districten, waarvan Parang-Koedjang er een was. De vier overige waren: Waroeng-Goenoenng, Lebak, Sadjirah en Tjilangkahan.
- 73-79 *Hoe hoog is de aanslag van dit jaar?...We zyn sedert '43 maar achtduizend vooruit gegaan*: de in deze passage genoemde cijfers m.b.t. de landrente kunnen slechts indirect getoetst worden. De koloniale verslagen geven n.l. alleen cijfers voor de residentie in haar geheel, dus niet voor elke afdeling afzonderlijk. Multatuli ging er in zijn redenering van uit dat een hogere aanslag in de landrente een teken van toenemende welvaart is; landrente was immers een belasting over de (geschatte) opbrengst van de grond. Stijgende landrentes kwamen echter ook voor doordat men meer van de bevolking eiste, zonder dat de oogst beter was dan in vroegere jaren. Het door Multatuli geschetste beeld vertoont een lichte vooruitgang, met een flinke daling in 't vorige jaar (vermoedelijk 1855, mogelijk 1854). Een dergelijk beeld (geleidelijke vooruitgang, met af en toe een terugval) kan men aantreffen in de cijfers voor de residentie Bantam als geheel (Koloniaal verslag over 1866, *Bijl. Hand.* 1868-1869).
'45...'43: deze jaartallen kwamen ook voor in het manuscript, waar Van Lennep ze schrapte. In de vierde druk herstelde Multatuli deze ingreep, maar hij vulde, omdat hij zonder het manuscript werkte, de verkeerde getallen in: 1855 en 1853, waardoor de redenatie in r. 73-79 niet meer klopte. Daarom zijn in de leestekst de jaartallen uit het manuscript overgenomen (zie het variantenapparaat, p. 244).
- 80-84 *en ook de bevolking is zeer schraal...dat is een slecht teeken*: de opmerking over de onnauwkeurigheid van de tellingen wordt bevestigd in officiële publikaties, waarin herhaaldelijk geklaagd wordt over de onbetrouwbaarheid van de (bevolkings)statistieken. De cijfers werden vaak aangevochten en ook de interpretatie van het cijfermateriaal was punt van discussie. Hierbij ging het er om dat bevolkingsgroei toenemende welvaart betekende en – omgekeerd – afname of stilstand verminderende of stagnerende welvaart.

In deze zin moet ook de uitroep *nu ja, Malthus* worden begrepen. Malthus (zie de annotatie bij IV, 241-242) had in zijn *Essay on the principles of population* gesteld dat een bevolking zich iedere 25 jaar verdubbelt, tenzij bijzondere oorzaken dat verhinderen. Gezien de gunstige omstandigheden op Java (b.v. de vruchtbaarheid van de bodem) zou de Javaanse bevolking volgens deze theorie sterk moeten groeien. Multatuli heeft zich in deze passage waarin het gaat over de afdeling Lebak, gebaseerd op cijfers die slechts een geringe groei en zelfs een teruggang te zien geven, waarmee hij impliciet aangaf dat er belemmerende factoren – zoals uitzuiging van de bevolking en daaruit voortkomende hongersnoden – in het spel zijn geweest. De cijfers waar hij van uitging, komen voor in aantekeningen, die hij waarschijnlijk half maart 1856 gemaakt heeft:

'bevolking 1843 – 62052
 1844 – 60091
 1845 – 60533
 1846 –
 1847 – 62639
 1848 – 69405
 1849 –
 1850 – 70357
 1851 – 65469
 1852 – 65548
 1853 – 71878
 1854 – 70501
 1855 – 70673' (VW IX, 550-551).

Over de veestapel zijn geen gegevens bekend.

90-91, 91⁹³⁷ *het Tjikandische en Bolangsche*: Tjikandi was een district van de afdeling Serang, residentie Bantam. Het bestond uit twee particuliere landerijen, Tjikandi-Oedik en Tjikandi-Hilir.

Bolang: particulier land in de assistent-residentie Buitenzorg.

partikuliere landeryen: waren ontstaan doordat het gouvernement voor 1816 land had verkocht aan particulieren.

opstandelingen in de Lampongs: de Lampongse districten vormden het zuidelijkste deel van Sumatra, en lagen – gescheiden door Straat Soenda – tegenover de residentie Bantam, waarvan ze in het verleden deel hadden uitgemaakt. De bevolking van de Lampongs steunde de Bantamse bevolking in haar verzet tegen de Nederlandse overheersers.

93 *is zyn schoonzoon nog altyd distriktshoofd*: de schoonzoon van de regent, Radhen Wiera Koesoema (1815?-?) was sinds 1846 demang of districtshoofd van Parang-Koedjang (Jaquet en Nieuwenhuys, 'Tienduizend buffels', p. 9).

116⁹³⁸ *Hoe 't komt dat deze laatste (west-indische) benaming in 't oost-indisch Nederland beter bekend is dan 't woord pisang, begryp ik niet*: de Westindische benaming 'banaan' werd meer gebruikt dan het Oostindische 'pisang' omdat men, naar werd aangenomen, in het verleden meer contact had gehad met de minder afgelegen en meer door Europeanen gekoloniseerde Westindische gebieden dan met Oost-Indië, dat door het monopolie van de VOC nagenoeg gesloten terrein was. *Ook is 't my een raadsel, vanwaar de engelschen hun woord: plantain halen*: het Engelse

'plantain' stamt van het Spaanse 'platano' of 'plantano'. Dat de Engelsen die Spaanse benaming hadden overgenomen en niet de West- of Oostindische, werd verklaard door het feit dat de banaan afkomstig was uit Europa en in de tijd van de grote ontdekkingsreizen door de Spanjaarden en Portugezen verder over de wereld werd verspreid (Veth, *Uit Oost en West*, p. 242-246).

- 151-152 *Havelaars voorganger die twee maanden geleden gestorven was*: Slotering – in werkelijkheid Charles Eduard Pierre Carolus, geboren 1817 – was op 1 november 1855 overleden. Op 4 januari 1856 was Dekker benoemd tot assistent-resident van Lebak; 22 januari aanvaardde hij zijn werkzaamheden.
- 175-178 *de eigenlyke Europeanen, en dezulken die...min of meer inlandsch bloed in de aderen hebben*: de wetten in Nederlands-Indië onderscheidde slechts Europeanen en inlanders. De gemengdbloedigen vormden – wettelijk gezien – geen aparte groep, maar werden – anders dan in Amerika (zie r. 182-183) – tot de Europeanen gerekend. In de praktijk waren er voor de kinderen van een Europese man en een Indische vrouw twee mogelijkheden: indien de ouders getrouwd waren of de vader zijn kind erkende, behoorde een gemengdbloedig kind tot de Europese samenleving; de meesten echter werden niet erkend en gingen op in de inlandse gemeenschap.
- 185 *liplap*: 'The nickname in India for the child of a European and a native – an allusion to the protruding lips [...]' (*Max Havelaar*, vertaling Nahuijs, p. 106).
- 199ⁿ⁴⁰ *blz. 53 van 'Nog eens: Vryen-arbeid'*: ook hierin stelde Multatuli de vraag aan de orde of de Europeanen wel zoveel beschaafder zijn dan de Javanen en met een voorbeeld gaf hij de relativiteit aan van 'de norm van de gevorderde beschaving':
 'La Place vond het zeer onbehoorlyk dat de Sultan van Madoera zyn blote voeten met de hand aanraakte. Maar daarentegen was er eens in 'n Javaas district grote opschudding over zekeren achtenswaardigen Generaal-officier die, vreemdeling in Indië doch menende dat den soldaat alles vry en goed stond, zich niet ontzag op een inspektieis, onder het oog van 't met zyn rang overeenkomend gevolg, terzyde van den weg te voldoen aan een natuurlyke behoefte. Wie had hier recht, La Place of de Javanen? Wat is hier zwaarder vergryp tegen décentie, de zeer zindelyke voet van den Sultan, of 't zeer onzindelyke...andere van dien Generaal?' (vw v, 421-422).
Idee 372: handelt over de onmogelijkheid van zindelijke armoede in een guur klimaat:
 'In 'n land als 't onze, zyn meer dan middelmatige inkomsten nodig, om inderdaad – d.i. niet op z'n hollands – zindelyk te wezen. Een bad te Amsterdam kost meer dan 'n middagmaal, en *bidets* zyn zeldzaamheden in Nederland, vooral in "fatsoenlyke" huizen. Want, behalve armoede – of *betrekkelyke* armoede – speelt ook, als overal, de *deugd* 'n rol in 't veroorzaken van die onreinheid' (vw 11, 540).
Idee 587: hierin noemde Multatuli *lafhartige fatsoenlykheid* de 'hoofdvyand van vrye studie':
 "Dat zegt men niet...dat doet men niet!" is de ultima ratio van deze heren, die in 't *qu'en dira-t-on* van de burens, een vertrouwbaar criterium van hun begrippen menen te vinden' (vw 1v, 339).
hoe 'n beschaafd mensch genoeg neemt met witte tanden: zie Multatuli's noot 24 (vi, 74ⁿ²⁴).

- 208-210 *Bovendien...is de liplap dikwyls slecht onderwezen*: het onderwijs in Indië was gebrekkig: er waren alleen scholen voor lager onderwijs en particuliere scholen. Voor vervolgonderwijs moest men tot 1860, toen de eerste middelbare school in Batavia opgericht werd, naar het moederland. Voor gemengdbloedigen en ook wel voor sommige blanke kinderen hield dit in dat ze alleen lager onderwijs volgden. Inlandse kinderen en ook gemengdbloedige kinderen die in de inlandse wereld waren opgegaan, volgden in het geheel geen onderwijs, behalve soms enig godsdienstonderwijs op de zogenaamde Koran-schooltjes.
- 217-219 *staatkunde van Willem den Veroveraar...boven den beschaafdsten Sakser*: Willem de Veroveraar of Hertog Willem van Normandië (1027-1087) beschouwde zich als erfgenaam van de Engelse troon, stak in 1066 over en versloeg de Engelse legers bij Hastings. In de daaropvolgende jaren kreeg hij met hevige tegenstand van de verslagen Angelen en Saksen te kampen, maar slaagde erin zijn bewind te vestigen door een politiek van stelselmatige bevoordeling van de Normandiërs, die hij op hoge bestuurlijke en kerkelijke posten benoemde.
- 225ⁿ⁴¹ *afschaffing der Koloniale Marine*: de koloniale marine was opgericht in 1816. De bemanning bestond voornamelijk uit inlanders en had tot taak het tegengaan van zeeroverij. In 1838 opgeheven; vanaf dat moment bestond de bemanning van in Indië opererende schepen uit personeel van de Nederlandse marine, aangevuld met inlandse matrozen.
't eindeloos geknutsel met 'n zoogenaamd Radikaal: een radicaal is het bewijs dat men bevoegd is hogere ambtelijke betrekkingen bij de burgerlijke dienst in Indië te vervullen. In 1839 werd bepaald dat het radicaal alleen toegekend kon worden aan diegenen die 'het voorrecht van een Europese opvoeding' hadden genoten. Deze maatregel trof uiteraard vooral de gemengdbloedigen. Toen in 1843 in Delft de Academie voor de Indische burgerlijke dienst werd opgericht, verslechterde de situatie voor de Indo's: zonder het Delftse ambtenaren-radicaal had men geen toegang tot hogere betrekkingen. Om tot die opleiding toegelaten te worden diende men op zijn minst middelbaar onderwijs gevolgd te hebben. In de praktijk betekende dit dat gemengdbloedigen van de bestuursopleiding uitgesloten werden (Nieuwenhuys, *Tussen twee vaderlanden*, p. 31).
instellingen van Onderwys in Nederland: zie de annotatie bij r. 208-210.
absenteïsmus: de voortdurende of veel voorkomende afwezigheid van grootgrondbezitters, die het beheer van hun bezittingen aan anderen overlieten, waarbij in dit geval het moederland als eigenaresse van de grond beschouwd moet worden, die het beheer van het gouvernementsgebied overliet aan (Europese en inlandse) ambtenaren. Dit stelsel werkte in het algemeen en ook in Indië nadelig voor de bevolking: zij profiteerde niet of nauwelijks van de inkomsten. Bovendien ging de afwezigheid van de eigenaar dikwijls gepaard met verwaarlozing en bood zij tussenpersonen de gelegenheid zich ten koste van de bevolking te verrijken.
Das eben...gebühren: citaat uit *Die Piccolomini* (v, 1), het tweede deel van de tragedie *Wallenstein* (voltooid 1799) van J.C.F. von Schiller. In het origineel wordt 'Böses' voorafgegaan door 'immer'.
- 229 *rotterdamsche Zandstraat*: de Zandstraatbuurt was destijds de rosse buurt, in het hart van de havenstad (Brusse, *Godsdienst*).

- 242-246 Multatuli heeft zich, als zovelen in die tijd, meermalen met de herkomst van woorden bezig gehouden. In deze passage legt hij een verband tussen de ‘G’ en ‘H’, om aan te geven hoe het komt dat de halfbloeden in Indië deze klanken vaak verwisselden, een gewoonte waarom men hen vaak bespote.
- cha en bha*: helaas geeft Multatuli geen voorbeelden van het voorkomen van deze klanken in een woord. Zoals het er staat is het niet juist; de klanken worden wel door twee verschillende karakters weergegeven, al is het verschil miniem: de *cha* heeft een diacritische punt die bij de *bha* ontbreekt. Wat de uitspraak van deze klanken betreft (zie ook r. 239-241): de *cha* wordt in het Arabisch uitgesproken als de *ch* in Nederlands *kachel*, de *bha* is een zachte keelklank, sterker dan de *b* maar veel zachter dan de *ch*. In het Maleis (en andere Indonesische talen) is de uitspraak van deze klanken in de regel aangepast (mededeling van Dr. R. Roolvink).
- Hieronymus, Geronimo, Jérôme*: in handboeken wordt de relatie tussen deze namen bevestigd. *Geronimo* is de Italiaanse, *Jérôme* de Franse versie van de oorspronkelijk Griekse naam *Hieronymus*.
- Spaanse woordenboeken bevestigen de Peruaanse herkomst *huano* van *guano*, een meststof.
- De relatie tussen *want* en *handschoen* is zeker niet etymologisch, maar zal op betekenisovereenkomst berusten. Mogelijk sloot Multatuli aan bij Bilderdijk, die *want* en *handschoen* met elkaar in verband bracht via het Franse ‘gand’, ‘als zijnde in den oorsprong niet anders dan *band*’ (Bilderdijk, *Geslachtlijst* 11, p. 261).
- Betekenisovereenkomst is ook aan de orde bij *kous* en *hose*; etymologisch is het verband zeker niet. *Hose* is een historisch synoniem van *kous*, later was het alleen in bepaalde streektaalen nog in gebruik. Ook hier sloot Multatuli misschien aan bij Bilderdijk, die beide woorden via het Engels met elkaar combineerde (Bilderdijk, *Geslachtlijst* 1, p. 198).
- Multatuli’s gedachtengang in de trits *Guild Heaume, Huillem, Willem* is niet geheel duidelijk. *Heaume*, Frans voor ‘helm’, wordt ook nu nog met ‘Wil-helm’ of ‘Willem’ in verband gebracht. De vormen *Guild* en *Huillem* heb ik echter niet aangetroffen, ook niet in 19de-eeuwse bronnen.
- 273-274 *Distriktsboofden*: een regentschap, zelf onderdeel van een residentie, bestond op zijn beurt uit een aantal districten, aan het hoofd waarvan een inlands ambtenaar stond.
- 274-275 *belasting-kollekteur*: inlands bestuursambtenaar, die in een residentie was belast met de inning van de landrente.
- 275 *mantries*: zie Multatuli’s noot 21 (v, 502ⁿ²¹).
- 283,
291-292 *het officieel voorgeschreven kostuum...[schitterend van goud en zilver, maar ietwat struikelend over hun degens*: het ambtskostuum van een resident had borduursel op kraag, mouwen en kleppen der zakken, knopen met gekroonde letter W, galons op de pantalon en lis op de steek, alles in goud; dat van een assistent-resident had dezelfde onderdelen in zilver. Beiden hadden een degen met verguld gevest (*Ind. Stb.* 1854, nr. 25).
- 293, 294ⁿ⁴³ *muziek van gongs en gamlangs*: het woord gam(e)lang wordt meestal gebruikt als benaming voor het orkest der Javanen, dat uit strijk-, blaas-, tokkel-, maar vooral

slaginstrumenten bestaat; ook gongs maakten van een dergelijk orkest deel uit. Dit kan hier echter niet bedoeld zijn. Blijkens zijn noot heeft Multatuli een soort xylofoon op het oog. Een dergelijk instrument heette ‘gambang’ of ‘gambong’, maar Roorda van Eysinga geeft hiervoor ook de schrijfwijze ‘gamelang’. De ‘gambang’ of ‘gamelang’ omschrijft hij als ‘inlandsch speeltuig, houten trog, waarop metalen of houten staven gelegd zijn, die bespeeld worden’ (Roorda van Eysinga, *Maleisch en Nederduitsch woordenboek*, p. 35). Blijkbaar was Multatuli niet de enige die het woord ‘gamelang’ voor één instrument in plaats van voor het orkest als geheel gebruikte. Veth schreef hierover in 1889: “‘Waarom doen sommige schrijvers, die ’t beter kunnen weten, het ten onrechte voorkomen als ware de *gamelan* een enkel instrument, terwijl het inderdaad een Javaansch orkest, een stel van Javaansche muziekinstrumenten vordert.’ (Veth, *Uit Oost en West*, p. 362).

onze glasharmonika's of... 't bekende hout-en-stroo-instrument: benamingen voor bepaalde soorten xylofoons. Een glasharmonika bestaat uit een aantal op twee gespannen draden rustende glazen plaatjes, waarop men d.m.v. een kurken hamer de tonen van een tot twee octaven kan laten horen. Het hout-en-stroo-instrument of de strooivedel was een xylofoon, waarvan de houten staven op een bodem van stro rustten.

Ankloeng: niet, zoals Multatuli schreef, ‘een roosterachtig toestel met bekkens die op gespannen koorden liggen’, maar een zogenaamd schudinstrument. Het kwam vooral voor in het westen van Java; het bestond uit bamboekokers van ongelijke lengte en dikte, hangende aan een horizontale bamboelat. Van onderen waren de kokers bevestigd aan een liggende bamboe. Wanneer het toestel geschud werd, deed dit een luchtkolom in de kokers trillen op verschillende toonhoogten. Het *roosterachtig toestel met bekkens die op gespannen koorden liggen* heette in werkelijkheid ‘bonang’.

- 301-304 *het besluit van den Gouverneur-generaal...*: dit besluit staat – evenals het extract uit het register van besluiten en de officiële acte van benoeming – afgedrukt in vw ix, 408-409. De benoeming geschiedde per 4 januari 1856; de bezoldiging bedroeg f 500,- per maand, en ‘verdere voordeelen aan die betrekking verbonden’.
- 303-304 *Bantan-Kidoel of Zuid-Bantam, zoals Lebak door de inlanders genoemd wordt*: ‘kidoel’ betekent: ‘het zuiden’ of ‘zuidelijk’; Lebak werd ook wel het Zuider regentschap genoemd, omdat het de meest zuidelijke afdeling van de residentie Bantam was.
- 304-312 *'t staatsblad waarin de eed stond...*: een assistent-resident legde dezelfde ambtseed af als een resident, met een bijzondere toevoeging aan het slot (zie hiervoor v, 479-482). De tekst van de eed luidde als volgt: ‘Ik zweer, dat ik, om tot ... te worden aangesteld, aan niemand, wie hij zij, eenige geschenken of beloften gegeven of gedaan heb, noch geven of doen zal.
Dat ik gehouwen en getrouw zal zijn aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg.
Dat ik aan den Gouverneur Generaal, des Konings vertegenwoordiger, eerbied en gehoorzaamheid betoonen zal.
Dat ik, in de oefening mijner ambtspligten, mij steeds met alle getrouwheid en ijver kwijten zal, en in acht nemen de algemeene en bijzondere bevelen, mij ten voorschriften gegeven, of gegeven zullende worden.’

Dat ik wijders het belang van den lande zal behartigen, en dat ik alle ingezetenen der residentie met regtvaardigheid zal behandelen, en zonder aanzien van persoon, zonder gunst of ongunst, vriendschap of vijandschap, de pligten, mij opgelegd, vervullen zal, en daarvan om lief noch leed afwijken.
Dat ik voorts alles doen zal, wat een goed en getrouw ... schuldig is en behoort te doen' (*Ind. Stb.* 1819, nr. 16).

- 322-323 *men vordert van de adsistent-residenten een afzonderlyken eed*: zie de annotatie bij IV, 479-482.
- 376 *een meer 'voordeelige' afdeling*: dit heeft betrekking op de zogenaamde cultuuremolumenten of -procenten (zie de annotatie bij V, 399-401). Dit systeem liet grote verschillen in bezoldiging tussen ambtenaren van eenzelfde rang ontstaan. Bantam was in dit opzicht zeer onvoordelig. Een voorbeeld: de resident van Bantam ontving in de jaren 1858-1860 gemiddeld per jaar f 1300,- aan cultuurprocenten; de resident van Pasoeroean ontving in diezelfde periode gemiddeld f 25000,- bovenop zijn traktement (Fasseur, *Kultuurstelsel*, p. 29-30).
- 378 *reis naar Europa*: op 1 augustus 1852 werd Douwes Dekker 'een twee jarig verlof naar Nederland, tot herstel van gezondheid, onder genot van een verlofstraktement van f 2700 [...] 's jaars' verleend. Op 15 september 1852 vertrok hij uit Batavia; aan het einde van dat jaar arriveerde hij in Nederland. Op 20 mei 1855 ging hij terug naar Indië, waar hij op 10 september aankwam. Eind januari 1856 begon Dekker zijn werk als assistent-resident van Lebak (citaat in VW IX, 270).
- 382-383 *Vóór hun reis naar Europa, was Havelaar adsistent-resident van Amboina geweest*: op 8 oktober 1851 werd Dekker benoemd tot 'Adsistent Resident, tevens Magistraat en Kommandant der Schutterij te Amboina', een van de Molukse eilanden. Eind februari 1852 kwam hij daar aan. Omdat zijn gezondheid te wensen overliet, moest hij Ambon eind juli alweer verlaten (VW IX, 230).
- 384-386 *omdat de bevolking van dat eiland in een gistenden en oproerigen toestand verkeerde...*: over Dekkers diensttijd op Amboina is relatief weinig bekend. Dat de bevolking opstandig was, wordt bevestigd in het jaarverslag van de gouverneur der Molukken over 1851. Hierin was sprake van enkele lokale conflicten, van een geval van verbanning wegens opruiing van de bevolking en van enkele pogingen tot brandstichting. In datzelfde jaarverslag kwam ook een passage voor over personen 'die door het aankweken van een zekere oppositiegeest aan de ingeschapene twistgierigheid van den Amboinees voedsel geven, daardoor het gezag ondermijnen en hetzelfde van die waardigheid en die kracht berooven zonder welke alle bestuur op eene buitenpost eene onmogelijkheid is' (Du Perron, VW IV, p. 185). Misschien bedoelt Multatuli met *de vele verkeerde maatregelen* dat het gezag van de autoriteiten ter plaatse beperkt werd door talrijke, van hoger hand opgelegde, wetten en bepalingen, waardoor het onmogelijk werd problemen krachtdadig aan te pakken (vgl. het jaarverslag van de gouverneur der Molukken, VW IX, 248 en de annotatie bij noot 44, r. 399ⁿ⁴⁴).
- 391-394 *baron Van der Capellen*: Godert Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen (1778-1848), gouverneur-generaal van 1816 tot 1826. In deze hoedanigheid maak-

te hij in 1824 een reis naar de Molukken. Deze eilanden waren van belang wegens het daar, sedert eeuwen, heersende specerijenmonopolie, dat zeer ongunstig was voor de bevolking. Daarom had men voorstellen gedaan de handel in specerijen vrij te laten. Tijdens zijn bezoek kwam Van der Capellen tot de conclusie dat de bevolking inderdaad zeer te lijden had onder het monopolie en dat het daarom opgeheven moest worden.

de Publikatiën van dezen menschenvriend...in het Indische Staatsblad: zie het 'Provisio-
neel reglement op het binnenlandsche bestuur en dat der financiën op Amboina
en onderhoorigheden', waarbij een in het Nederlands en Maleis gestelde publika-
tie gevoegd was (15 april 1824). Dit stuk, bekend geworden als de 'Molukken-
publikatie van 1824', werd afgedrukt in het *Ind. Stb.* 1824, nr. 19a, p. 52-99, voor-
al p. 95-99.

Het *Ind. Stb.* van 1825 (het door Multatuli genoemde jaartal, zie r. 392) bevatte
eveneens twee door Van der Capellen uitgevaardigde proclamaties, n.l. een nieuw
'Reglement op de regterlijke instellingen en de regtspleging onder den inlander
te Amboina en onderhoorigheden' en een nieuw 'Reglement op de zamenstelling
en de regtsmagt [...] in de Moluksche eilanden' (*Ind. Stb.* 1825, nr. 10 en nr. 39).
Het staat wel vast dat Multatuli de 'Molukken-publikatie van 1824' bedoeld heeft;
deze proclamatie werd door velen beschouwd als het eerste officiële staatsstuk
waaruit een nieuwe geest sprak, vooral ook omdat het de eerste maal was dat de
regering openlijk toegaf dat de bevolking te lijden had onder de door haar ge-
volgde politiek.

399ⁿ⁴⁴

Gouverneur der moluksche eilanden: Carel Marinus Visser (geboortjaar onbekend –
1855; van 1850 tot vlak voor zijn dood gouverneur der Molukken).

Ergernis over tegenwerking: zie het door Visser vervaardigde jaarverslag over 1851,
waarin de volgende zinsnede voorkomt: 'Dagelijks erger ik mij over dien geest,
welke ik vlugtig doch geenszins krachtig genoeg beschreef.' Nadat hij in maart
1855 op eigen verzoek uit zijn functie ontheven was, vergezelde hij gouverneur-
generaal Duymaer van Twist op zijn reis door de Molukken in september-okto-
ber van dat jaar. Visser trad op als algemeen secretaris en als voornaamste infor-
mant van Van Twist. In twee verslagen van die reis wordt de dood van Visser
voorgesteld als een ongeluk: hij zou een wandeling naar een waterval in de buurt
van Tondano gemaakt hebben en daar – tegen het advies van twee inlanders in
– het voetpad verlaten hebben en zich hebben gewaagd op een rotsblok dat uit-
stak boven de waterval, van waaraf hij in de diepte stortte. Deze lezing sluit zelf-
moord uiteraard niet uit (Du Perron, vw IV, p. 187-188).

399-403

Strikt genomen had hy by wederplaatsing aanspraak gehad op beter keuze...: financieel ge-
zien ging Dekker er niet op vooruit na zijn verlof: als assistent-resident van Am-
boina verdiende hij evenveel als later als assistent-resident van Lebak, n.l. f 6000,-
per jaar (vw IX, 230 en 409), en aan emolumenten had hij in Lebak niet veel te
verwachten (zie de annotatie bij r. 376).

In Amboina was Dekker – behalve assistent-resident – ook magistraat en kom-
mandant van de schutterij geweest (vw IX, 230). Omdat er daar geen resident
was, stond Dekker rechtstreeks onder de gouverneur.

404

hem tot resident te verheffen: toen Dekker secretaris van de residentie Menado was
(1848-1851), richtte hij op 4 augustus 1851 een rekest aan de gouverneur-generaal

- om – wanneer de zittende resident R. Scherius met verlof naar Nederland zou vertrekken – tot diens opvolger benoemd te worden. Op 6 augustus ondersteunde Scherius dit verzoek in een brief aan de gouverneur-generaal (vw IX, 227-230).
- 410ⁿ⁴⁵ *Reeds in Augustus 1851 was ik aan de Regeering voorgedragen tot Resident:* zie de annotatie bij r. 404.
funktien...aan 'n Resident opgedragen: pas in 1867 – dus vijftien jaar na Dekkers vertrek – werd er een resident in Amboina benoemd (*Almanak Ned.-Ind.* 1867, p. 143).
- 411-414 *zyn reizen in Europa:* tijdens zijn verlofperiode maakte Dekker – behalve ettelijke reizen binnen Nederland om familie en kennissen te bezoeken – ook enkele buitenlandse reizen: eind 1853 naar België (mogelijk ook naar andere landen) en eind 1854 naar België en Duitsland, met de bedoeling om aan de speelbank een flinke som geld te verdienen.
Zelfs had hy daar schulden achtergelaten: met zijn spaargeld en zijn verlofstraktement (f 2700,- per jaar, vx IX, 270) was hij niet uitgekomen. Dit valt o.m. op te maken uit de verschillende verzoeken om voorschotten (vw IX, 295-394) en uit leningen bij zijn broer Pieter (Kortenhorst, ‘Correspondentie’) en bij twee tantes van Tine (vw X, 156). Zonder deze en andere schulden te hebben voldaan, vertrok hij ten slotte naar Indië.
- 433-435 *Acht dagen voor de geboorte...rusten zow:* Dekkers zoon werd geboren op 1 januari 1854 (zie de annotatie bij Voorwerk, 8). Op 17 november van het jaar daarvoor richtte Dekker een brief aan de minister van koloniën, C.F. Pahud, met het verzoek hem een voorschot van drie maanden op zijn verlofstraktement te verlenen. Hij motiveerde zijn verzoek door te wijzen op de aanstaande bevalling van zijn vrouw: ‘het is waarlijk grievend dat dit vooruitzigt, na een bijna achtjarig huwelijk voor het eerst zich opdoende, mij thans met bezorgdheid en angst vervult, daar ik mij niet in de mogelijkheid zie het hoofd te bieden aan de uitgaven die van zulk eene gebeurtenis onafscheidelijk zijn’ (vw IX, 334).
- 447-448 *nooit had hy iets ter-persé laten leggen:* niet geheel juist: in de *Javasche courant* van 1 januari 1845 was een gedicht van Dekker met de titel ‘Nieuwjaar 1845’ gepubliceerd (vw VIII, 437-439). Enkele jaren later, in november 1851, had hij zijn vroegere jeugdvriend, de uitgever A.C. Kruseman, zijn toneelstuk *De eerlooze* (geschreven in 1843-1844) gezonden, met het verzoek het uit te geven en het zo mogelijk te laten opvoeren, al was hij er zich van bewust dat het ‘eene opgewarmde “comédie larmoyante”’ was (vw IX, 231). Kruseman ging niet op Dekkers verzoek in. Zie ook de annotatie bij III, 138ⁿ⁴.
- 481-485 De rondleiding van *die beide arme vrouwen* op de Haarlemmer kermis kan in werkelijkheid hebben plaatsgevonden: de Haarlemse kermis werd van 26 juni tot 4 juli 1853 gehouden; juist in die periode bracht Dekker een bezoek aan uitgever Kruseman in die plaats (Van 't Veer, *Leven Multatuli*, p. 262 en p. 456).
Nieuwstraat: bedoeld kan zijn de Oude Nieuwstraat of de Nieuwe Nieuwstraat. Beide straten liggen in het centrum van Amsterdam. De Oude Nieuwstraat loopt parallel aan het Singel, tussen Lijnbaansteeg en Korte Korsjespoortsteeg; de Nieuwe Nieuwstraat vormt de dwarsverbinding tussen Nieuwendijk en Nieuwezijds Voorburgwal.

- 485-487 Het onthalen van *de weeskinderen uit alle gestichten te Amsterdam* is beschreven in een herinnering uit 1910 van Dekkers nicht Sietske, die destijds bij de beschreven gebeurtenis aanwezig was. Dekkers optreden moet op 10 juni 1853 hebben plaatsgevonden: op die dag was de Amsterdamse uitspanning 'De Nederlanden' opengesteld voor 'de Weezen van alle Gestichten' (Van 't Veer, 'Amsterdamse weeskinderen').
- 487-491 De passage over het betalen van de *logementsrekening van de familie arme zangers* gaat mogelijk terug op een voorval aan het eind van Dekkers verlofperiode, toen hij zelf al in behoeftige omstandigheden verkeerde. Daar ging het echter niet om het betalen van een logementsrekening, maar om het betalen van de bootreis terug naar huis van een arme muzikantenfamilie (vw IX, 365-373).
- 494 'ga heen, en zondig niet meer!': vgl. de woorden van Jezus tot de overspelige vrouw: 'En Jezus, Zich oprichtende, en niemand ziende dan de vrouw, zeide tot haar: Vrouw, waar zijn deze uw beschuldigers? Heeft u niemand veroordeeld? En zij zeide: Niemand, Heere! En Jezus zeide tot haar: Zo veroordeel Ik u ook niet; ga heen, en zondig niet meer.' (Johannes 8:10-11).
- 498-500 Het vrijkopen van *de slavenfamilie* te Menado moet zich afgespeeld hebben tijdens Dekkers verblijf daar als secretaris van de residentie. Uit een mededeling uit de tweede hand van veel later datum blijkt dat Dekker omstreeks 1850 op een openbare veiling enkele slaven kocht om deze vervolgens vrij te laten (vw IX, 95-96).
- 500-502 *Alfoeren*: bergvolk, o.m. levend in de *Minahassa*: een onderdeel van de residentie Menado in het noordoosten van Celebes. Op 4 juni 1849 legde de *Bayonnaise*, een Frans oorlogsschip, aan op de rede van Menado. In zijn memoriaal noteerde Dekker: 'De officieren te huis ontvangen. bepaald om overmorgen den 6n met 5 fr: offic: van Thienen, Moraux & ik een tourtje naar Tondano te maken.' Iets later schreef hij in hetzelfde memoriaal: 'betaald f 50 R. voor een doodgereden paard.' (vw IX, 76).
- 502-506, 506^{na7} *whalers*: walvisvaarders. Over het opvangen van schipbreukelingen zijn geen gegevens bekend. Wel vond Du Perron in het archief van Menado informatie over matrozen van walvisvaarders die daar waren achtergelaten of zelf waren gedrost (april-mei 1851). Zie hiervoor Du Perron, vw IV, p. 173-174.
Men mocht...83 nederl. centen daags in rekening brengen...: regeling niet gevonden.
- 506-508 Zie de annotatie bij r. 500-502.
- 522 *dat men veel vergeven moet aan wie veel heeft lief gehad*: vgl. Lucas 7:47: 'Daarom zeg Ik u: Haar zonden zijn haar vergeven, die vele waren; want zij heeft veel liefgehad; maar dien weinig vergeven wordt, die heeft weinig lief.'
- 530-531 *Ze had zeer jong haar beide ouders verloren, en was by hare familie opgevoed*: Tine (geboren in 1819) was vier jaar oud toen haar moeder overleed: Maria Arnolda van Wijnbergen-Fischer, 1798-1823 (soms treft men kleine verschillen in de voornamen aan, ook in die van Tines vader). Toen zij tien jaar was, overleed haar vader: Carel Fredrik Jan Pieter van Wijnbergen, 1796-1829. Zij werd daarna opgevoed

- door haar grootmoeder Everdina van Wijnbergen-Kleijnhoff (1767-1851), te zamen met haar beide zusters: Henriëtte Maria (1822-1905) en Sophia Louise (1823-1846). In 1845 werden Tine en haar zusters door Jan Pieter van der Hucht (1797-1846), een ver familielid, mee naar Indië genomen.
- 531-532 *Toen ze huwde...werd uitbetaald:* Dekker en Tine trouwden op 10 april 1846. Over het uitbetalen van *een klein vermogen* bij die gelegenheid zijn mij geen feiten bekend. Dat er bij die gelegenheid een zeker bedrag werd uitbetaald, wordt bevestigd door een opmerking van Dekker in de brief aan Kruseman: 'Eefje bragt me een klein kapitaaltje aan' (vw 1x, 159).
- 540-546 *Haar grootvader...huzaren van Boreel:* stadhouder Willem v week uit naar Engeland in 1795, toen de Franse legers ons land binnenvielen. De hertog van York (1763-1827), de tweede zoon van de Engelse koning, werd in 1793 benoemd tot generaal en chef van het Engels-Oostenrijkse leger in de Nederlanden en in 1795 tot veldmaarschalk en opperbevelhebber van de Engelse landmacht. Tines grootvader, Willem Lodewijk van Wijnbergen (geboren 1768) was volgens het *Stamboek officieren* in 1796-1797 volontair bij de dragonders van La Tour en Oostenrijk. In 1798 werd hij kapitein in Engelse dienst. Van 1802 tot 1814 was hij kapitein bij het corps van de soeverein in Engeland. In 1814 werd hij overgeplaatst. Hij diende toen als ritmeester bij de huzaren. Het regiment huzaren stond onder bevel van luitenant-kolonel Willem François Boreel (1775-1851). Tines grootvader sneuvelde op 16 juni 1815 bij de slag van Quatre-Bras, dus twee dagen voor de beslissende slag bij Waterloo. Of hij enig vermogen van zichzelf bezat, is niet bekend. Wel staat vast dat zijn vrouw, Everdina van Wijnbergen-Kleijnhoff, uit een rijke familie stamde. Bij het overlijden van haar moeder erfde zij ruim achttienduizend gulden. Dit vermogen zal grotendeels verloren zijn gegaan, deels door de ongunstige economische omstandigheden gedurende de Franse tijd en deels doordat zij in die periode haar kinderen alleen op moest voeden. Zie voor documenten m.b.t. de erfeniskwestie vw 1x, 317-331.
- 546-549 Toen de slag van Quatre-Bras en die van Waterloo plaatsvonden, was Tines vader juist 19 jaar geworden. Hij was toen, blijkens het *Stamboek officieren*, wachtmeester in het regiment huzaren.
een sabelhouw op 't hoofd: in de dienststaat van Tines vader staat, onder het hoofd 'Gedane veldtogten, bekomene wonden, uitstekende daden of bijzondere verrigten': 'Frankrijk 1815'. In 1826 werd hij om gezondheidsredenen gepensioneerd. Drie jaar later overleed hij op 33-jarige leeftijd. Zijn brieven aan zijn moeder zijn voorzover bekend niet bewaard gebleven.
- 551ⁿ⁴⁸ *Z'n naam staat op 't voetstuk van den Leeuw te Waterloo:* op het voetstuk van 'De Leeuw' te Waterloo staan geen namen van personen vermeld, alleen de datum van de slag: 18 juni 1815. De naam van Tines grootvader is evenmin aangetroffen op andere standbeelden in de omgeving van Waterloo (*Max Havelaar*, ed. Hermans, p. 438).
- 552-555 *Wat haar afkomst van moederszyde aangaat...de posteryen in Zwitserland:* Tines grootvader van moederszijde, Karel Lodewijk Fischer (1761-1823), was verwant aan het Zwitserse geslacht Fischer, dat als pachter van de posterijen een vermogen ver-

gaard had. In 1832 werden hun rechten door de regering afgekocht. De Fischers gingen niet akkoord met de financiële vergoeding en spanden een proces aan, dat in 1838 ongunstig voor hen eindigde. In hoeverre Tines grootvader enig recht kon laten gelden op de Zwitserse bezittingen is onduidelijk (Kortenhorst, 'Correspondentie', p. 601-603).

- 555-557,
557ⁿ⁴⁹ *apanage*: toelage uit de staatskas aan niet-regerende leden van een vorstelijk geslacht, of bezitting die hun levensonderhoud oplevert.
vorsten van Thurn en Taxis: het adellijke geslacht Thurn und Taxis verzorgde sinds het eind van de 15de eeuw het postverkeer in verschillende Europese landen.
de groote veranderingen van '66: in augustus 1866 werd de Noordduitse bond gesticht, onder leiding van Pruisen. In januari van het jaar daarop kocht Pruisen de postrechten van het geslacht Thurn und Taxis in 19 staten van de oude Duitse Bond af.
- 570 *spoliatie*: te kwader trouw onttrekken van goederen of aanspraken, ook zonder dat dit bepaald een strafbaar feit is.
- 575 *chicanes*: haarkloverijen.
- 582 'de interessante wees': stereotype in de letterkunde uit die dagen. Een braaf, mooi, maar arm meisje trouwt met een edelmoedige jongeman, na veel tegenstand van diens ouders; de arme wees blijkt later schatrijk te zijn (*Max Havelaar*, ed. Hermans, p. 412).
- 590-594 *furca caudina*: Caudiynse juk. De uitdrukking 'onder het Caudiynse juk doorgaan' voor: vernederende voorwaarden aanvaarden, dankt haar ontstaan aan een door Livius verhaalde episode. Tijdens een veldtocht van de Romeinen tegen de Samnieten (321 v. Chr.) raakten zij in de nabijheid van Caudium opgesloten op een terrein dat alleen via twee smalle ravijnen verlaten kon worden. De voorwaarde voor hun vrijlating hield in dat zij – bespot door hun vijanden – onder het juk door moesten (Livius IX, 2-6).
werk...maken van de millioenen die hy meende nog te-goed te hebben: de documenten bevatten geen informatie over pogingen van Dekker om kort voor zijn vertrek naar Indië (mei 1855) de zaak van het verdwenen familiekapitaal te onderzoeken. Wel is er in een brief van 11 februari 1853 sprake van 'die zaak met de f30/m', die Dekker in staat zou stellen te gaan studeren (vw IX, 303). Om deze kwestie uit te zoeken reisde hij in het voorjaar van 1853 naar Gorinchem en Culemborg.
- 600ⁿ¹ Multatuli refereert aan de volgende passage: 'Verdient de man van genie onze hulp wel, wanneer hij, om zijn leed te verzetten over zijn ledige kas en het hongeren van vrouw en kinderen, in het koffijhuis, met geborgde sigaren, bittertjes, partijen biljart enz. enz. den tijd gaat dooden? Wanneer zijn kunstzin hem aanspoort, het schoone en goede na te jagen tot in den donkeren avond, waarin meisjes over straat gaan om een weinig eer voor een weinig voedsel te verkopen, mogen wij dat overdreven vinden?' Q besloot zijn artikel met de vraag: 'Wat kunnen wij voor Tine en de kinderen doen?' (Q in de *Arnheemsche courant* van 12 december 1870). De volgende dag reeds reageerde Van Vloten; of dit de door Multatuli bedoelde toejuiching is, is niet duidelijk. Van Vloten ging n.l. niet in

op Q's verdachtmakingen, maar deelde alleen mee dat hij met twee of drie anderen reeds enkele jaren eerder circulaires had uitgevaardigd, 'waarin wij tot kleiner of grooter jaarlijksche bijdragen uitnoodigden, om in de behoeften van mevr. D.D. en haar beide kinderen te voorzien.' Hij hoopte dat Q's oproep er toe zou leiden dat 'de maandelijksche kleine bijdragen wat grooter' zouden worden (*Arnhemse courant* van 13 december 1870).

622-623

rampeh: mengsel van bloemen en bladeren.

tjempaka: boom met geurige, geelachtig-rode bloemen.

melati: zie de annotatie bij VI, 358.

HOOFDSTUK VIII

- 3ⁿ⁵² *Sebah*: vergadering van hooggeplaatste personen.
pasebah: een ten dele open gebouw, dat voor verschillende doeleinden gebruikt werd, zoals het houden van ontvangsten of het afdoen van dienstzaken.
- 12 De *landskas* was een van de van overheidswege ingestelde kassen. In de meeste hoofdplaatsen van afdelingen was zo'n landskas gevestigd. De assistent-resident was de eerste financiële ambtenaar in zijn afdeling. Vaak werd hij terzijde gestaan door een speciale ambtenaar, die belast was met het uitbetalen en ontvangen van vorderingen (*Ind. Stb.* 1818, nr. 49).
- 17 *maandelyksche berichten over landbouw, veestapel, politie, en justitie*: districtshoofden waren belast met het toezicht op de staat van de landbouw in hun district, op de cijferopgaven van het aanwezige vee en de veranderingen daarin, en met de zorg voor handhaving van rust en orde en voor de veiligheid van personen en goederen (*Ind. Stb.* 1859, nr. 102).
- 23-24 *eigenaardige*: (voor hem) kenmerkende, karakteristieke.
- 34-38 *Hy zou den krygslust der Atheners...tot dien oorlog te bewegen*: toespeling op de beroemde redevoeringen, de zogenaamde 'philippica's', waarin de Atheense redenaar Demosthenes (384-322 v. Chr.) zijn landgenoten trachtte aan te zetten tot de strijd tegen Philippus, koning van Macedonië (382-326 v. Chr.), die de zelfstandigheid van de Griekse staten bedreigde.
- 39 *natuurlyk in 't maleisch*: zie de annotatie bij VI, 144.
- 48 *Havelaar moet nagenoeg aldus gesproken hebben*: in de hiernavolgende 'Toespraak tot de hoofden van Lebak' heeft Multatuli elementen uit verschillende (cultuur)sferen verwerkt. Enkele daarvan gaf hij zelf aan: zijn beelden haalde hij uit 'het leven dat hem omringde' (r. 171-185) en bovendien maakte hij gebruik van de 'styl der profeten van 't Oude-Testament' (r. 195-205).
 Er is nog een invloed aan te wijzen. In de Toespraak wordt enkele malen gerefereerd aan elementen uit de Islamitische geloofsleer en aan opvattingen uit de Koran. Dat is ook niet verwonderlijk: de bevolking van Bantam bestond veelal uit orthodoxe Moslims.
 Multatuli zal zijn kennis van de Islam voornamelijk in zijn contacten met de bevolking opgedaan hebben: in vrijwel alle streken waar hij als bestuursambtenaar werkzaam was, was de Islam de overheersende godsdienst. Dat hij zijn kennis door studie of lectuur zou hebben verworven is niet aannemelijk: toen hij naar Indië vertrok, bestond er nog geen opleiding tot Indisch bestuursambtenaar en waren er nauwelijks boeken in het Nederlands over de Islam. Het was bovendien officiële bestuurspolitiek dat het Europese bestuur zich niet zou bemoeien met de godsdienst van de inheemse bevolking.
 Het bovenstaande kan een verklaring vormen voor de wijze waarop Multatuli aan Islam en Koran refereert; zijn uitspraken doen vaak denken aan de Koran, maar zelden bestaat er een *directe* relatie met bepaalde passages daarin. Eerder is het zo dat Multatuli Islamitische of Koranische opvattingen weergeeft in de vorm

van een ‘Malayisme’, een Maleise uitdrukkingwijze, vaak een bloemrijke beeldspraak. Hierop doelde Multatuli vermoedelijk, toen hij schreef dat hij zijn beelden zoveel mogelijk ontleende aan de omringende werkelijkheid. Een voorbeeld van de vermenging van Koranisch gedachtengoed en ‘Malayistische’ formulering is te vinden in r. 80-81 en in de annotatie bij deze regels (Pijper, ‘Havelaar en de Islam’).

53 *ik groet u*: doet, evenals de slotwoorden ‘ik groet u allen zeer’ (r. 371), denken aan een vernederlandsing van de Moslimse groet ‘as-salâmoc alaikoem’.

53¹⁵⁵ *Bantan-Kidoel*: zie de annotatie bij VII, 303-304.

De schryver van een fransch werk: Félix Batel, waarin de Havelaar wordt nageschreven: bedoeld is de tweedelige roman *Félix Batel ou La Hollande à Java* van Jules Babut (verschenen: 1869). De volledige naam van de auteur luidde: Jules-Félix Babut du Marès (1827-1895). De roman beschrijft de lotgevallen van de nobele Zwitser Félix Batel, die werkzaam is in Nederlands-Indië, daar veel avonturen beleeft en al snel inziet dat de Javaan wordt onderdrukt. Batel trekt ten strijde tegen het onrecht en moet zijn verzet met de dood bekopen. De boodschap in *Félix Batel* luidt dat het cultuurstelsel plaats moet maken voor het systeem van vrije arbeid. *den jvaschen Oosthoek waar hy z'n stuk spelen laat*: een deel van *Félix Batel* speelt zich af in Modjokerto, een afdeling in de residentie Soerabaja, in het noordoosten van Java. Batel is daar werkzaam bij de bouw van irrigatiewerken. In die functie leert hij de bevolking kennen, ziet hij in dat zij wordt uitgebuit en ontwikkelt hij zijn kritiek op het cultuurstelsel.

grietman: hoofd van een Friese landgemeente.

In dat werk gaat de zon op, juist zóoals dat werd waargenomen door Saïdjah: het verhaal van Saïdjah en Adinda wordt in *Félix Batel* beschreven, in nagenoeg gelijke opzet als in *Max Havelaar*. Het opgaan van de zon komt voor in deel II, p. 281: ‘De légers nuages groupés vers l’Est devinrent pourpres puis s’entourèrent d’or et de feu. Des jets de lumière jaillirent vers le zénith, comme les rais d’une roue immense. Une bande d’un rouge azuré s’éleva et entourait les nues. Des gerbes lumineuses s’élancèrent s’entrechoquant et se mêlant: il y avait du rouge, du bleu, du jaune, de l’argent, de l’or, du pourpre!’ (vgl. XVII, 452-461).

de buffel-epizode wordt letterlyk overgenomen: vgl. de volgende passage uit *Félix Batel* (deel II, p. 111-112) met XVII, 75-110: ‘Un jour Saïdjah était aux champs avec son carbo, lorsque soudain l’animal refusa d’avancer; Saïdjah eut beau le presser, il demeura immobile. Irrité d’une semblable insubordination, à laquelle le carbo l’avait si peu accoutumé, Saïdjah lui lança une injure trop grossière pour que nous la répétions. Cette injure lui échappa comme par habitude, mais il eut pu s’en dispenser car elle n’amena aucun résultat: le carbo n’en fit pas un pas de plus en avant. Il restait en arrêt, secouait la tête pour la débarrasser du joug en soufflait par les naseaux; son oeil bleu était hagard et la lèvre supérieure relevée laissait voir les gencives à nu.

Fuyez, fuyez! crièrent les autres laboureurs à Saïdjah, voilà un tigre! Aussitôt ils dételèrent leurs carbos, sautèrent dessus et se précipitèrent au galop, à travers sawahs, fossés, mares et broussailles.

Lorsqu’ils arrivèrent à Plosso, Saïdjah n’était point avec eux!

Après avoir en toute hâte débarrassé son carbo de la charrue, Saïdjah s’était élancé sur l’animal au moment où celui-ci prenait sa course pour rejoindre les au-

tres. Un bond désordonné fit perdre l'équilibre à Saïdjah et le jeta par terre. Le tigre était à proximité.....

Entraîné par son élan, le carbo dépassa de quelques pas la place où son maître attendait la mort, mais il revint à celui-ci et, se plaçant au dessus de lui, il présenta sa puissante tête à l'ennemi. Le tigre bondit, mais pour la dernière fois, le carbo le reçut sur ses cornes et ne perdit que quelques morceaux de chair que le tigre lui enleva hors du cou. La bête féroce avait les entrailles déchirées et Saïdjah était sauvé.'

Ook de inleiding van Babut tot de aanval van de tijger op Saïdjah bevat zeer veel elementen, die aan *Max Havelaar* ontleend zijn.

de auteur heeft de goedheid te erkennen dat dit voorval ook door zekeren Multatuli beschreven werd: vgl. de volgende passage: 'Max Havelaar, ouvrage hollandais, contient une histoire semblable à celle qui précède, sur la vaillance des carbos de Java qui sauvent leurs maîtres au péril de leur propre peau, et sur la rapacité des radjas qui enlèvent les carbos à leurs propriétaires.' Babut gaf ook een 'verklaring' voor deze overeenkomst: 'Ces deux cas sont très connus de tous ceux qui ont habité Java, toutefois le lecteur comprendra aisément que le second se présente beaucoup plus souvent que le premier.' (deel II, p. 114).

die Félix Batel is door nederlandse recensenten uitvoerig behandeld...onbeschaamden diefstal: de reacties in de Nederlandse en Nederlands-Indische pers waren verdeeld; hoewel enkele recensenten *Max Havelaar* wel noemen, beticht geen van hen Babut van *letterdievery*. (Gegevens ontleend aan: Foppe, 'Tweede Max Havelaar?'; hierin ook een opgave van de besprekingen van *Félix Batel*).

80-81 *Geeft Hy niet regen waar de balm verdort, en een dauwdrup in den bloemkelk die dorst heeft:* vgl. o.m.: 'Die voor u de aarde gemaakt heeft tot een spreidkleed en de hemel tot een bouwsel, en uit de hemel water heeft doen nederdalen, waarmede Hij daarop vruchten heeft voortgebracht tot onderhoud voor u [...]', en ook: '[...] het water, dat Allah uit de hemel heeft doen nederdalen, zodat Hij daarmede de aarde heeft levend gemaakt nadat zij dood was [...]' (*Koran*, vertaling Kramers, II, 22 en 164).

86-87 *Zou niet myn hart opspringen:* vgl. o.m. I Samuel 2:1: 'Toen bad Hanna en zeide: Mijn hart springt van vreugde op in den Heere; [...]'.

107ⁿ¹⁴ De *Preanger-regentschappen* vormden een residentie op Java, grenzend aan Bantam. Dat de welvaart daar veel hoger was dan in Bantam blijkt uit de cultuurprocenten die in de periode 1858-1860 in beide residenties werden uitbetaald: de vier regenten van Bantam ontvingen samen jaarlijks gemiddeld f 2500,-, de vijf regenten van de Preanger samen f 90.000,-, dus 36 maal zo veel (Fasseur, *Kulturstelsel*, p. 31).

109-110 *den gamlang...die blydschap spreekt met koperen mond:* zie de annotatie bij VII, 294ⁿ⁴³.

112-114 *de bergen...die geen water dragen..., de vlakten waar nooit een buffel den ploeg trok:* de heuvel- en bergachtige streken in het zuiden van Bantam waren nauwelijks ontgonnen. Ze waren droog en leenden zich niet tot, voor de rijstbouw veelal onmisbare, bevoeiing (Kartodirdjo, *Peasants' revolt*, p. 31).

- 126 *banjirs*: overstromingen.
- 127ⁿ¹⁶ ‘*wys my de plaats waar ik gezaaid heb!*’: verwijzing naar de brochure *Wys mij de plaats waar ik gezaaid heb!*. De titel die Multatuli in zijn noot noemt – *Wys my de plaats waar gy gezaaid hebt* – is dus niet geheel correct. Multatuli had deze brochure, die verscheen in mei 1861, geschreven op verzoek van uitgever H. Nijgh, ten behoeve van de slachtoffers van een grote overstroming op midden-Java; de verkoop van de brochure bracht ruim f 1300,- op (v w 1, 479-510).
- 128-133 *Waar Allah waterstromen uitgiet...‘Hy wil het zo!’*: in deze passage wordt gerefereerd aan het Islamitische geloof in de absolute almacht van Allah. Op vele plaatsen in de Koran wordt de gelovigen voorgehouden dat zij ongeluk met kalmte en onderworpenheid moeten dragen, omdat Allah het zo gewild heeft.
- 140 *het Krawangsche*: de op zichzelf staande assistent-residentie Krawang ten oosten van Batavia bestond voor een groot deel uit particuliere landerijen. Zie ook de annotatie bij vii, 90-91, 91ⁿ³⁷.
- 144ⁿ⁵⁸ *Dessab* was op Java en Madoera de benaming voor een inlandse dorpsgemeente, d.w.z. voor een hoofddorp met de daarbij behorende gehuchten, bouwvelden en visvijvers en de bijbehorende bossen en verdere woeste gronden. Er waren nog talrijke andere namen voor inlandse dorpsgemeenschappen. Europeanen spraken meestal van *kampung* of *negrie* (negotij); dit kon tot misverstanden leiden omdat die woorden in de oorspronkelijke taal (Javaans en Maleis) vaak een andere betekenis hadden. In het taalgebruik van de Europeanen stond *kampung* niet alleen voor een alleenstaand inlands dorp (te vergelijken met een *dessah*), maar ook voor een verzameling van inlandse woningen, door paggers of heggen gescheiden van de rest van het dorp of de stad. In het oostelijk deel van Indië gebruikte men het woord ‘negotij’ in dezelfde dubbele betekenis.
- 144-145 *de besnydenis ontvingen*: de besnydenis was in Indië al voor de invoering van de Islam in gebruik. Deze gebeurtenis, waaraan zeer grote betekenis werd gehecht, vond voor Javaanse jongens plaats tussen het twaalfde en het vijftiende jaar.
- 147 *in ’t noordwesten over de zee*: d.w.z. in de Lampongse districten op Sumatra; zie de annotatie bij vii, r. 90-91, 91ⁿ³⁷.
- 149 *kris*: zie Multatuli’s noot 141 (xvii, titelⁿ¹⁴¹).
klewang: korte, naar de punt breed uitlopende sabel.
- 151ⁿ⁵⁹ De brochure over de hier bedoelde expeditie is *Schetsen uit het oorlogsleven in Nederlandsch Indië. De Lampongs in 1856* van A.W.P. Weitzel uit 1862. Weitzel beschreef hierin een expeditie die, onder leiding van kolonel J.A. Waleson, plaats vond van augustus tot en met oktober 1856. Hij had zelf aan deze expeditie deelgenomen als kapitein adjudant, toegevoegd aan de kommandant Waleson.
Die schryver loochent dat er veel lebaksche uitgewekenen waren onder de door hem bevochten opstandelingen: in een noot op p. 135 bestreed Weitzel Dekkers bewering ‘dat de kern der opstandelingen in de Lampongs bestond uit gevlugte martelaren uit Bantam.’ Weitzel voerde hier tegen in: ‘Die kern der opstandelingen is ons geheel

in handen gevallen. Ik heb er drie vierde deel van helpen verhooren en haar bijna geheel helpen vonnissen. Ik verklaar bij deze, dat zij voor het overgrootste deel uit Lampongers bestond en dat er zich slechts enkele Bantammers, Palembangers enz. bij bevonden [...]. De oorzaken der Lampongsche onlusten lagen dieper, dan in de toevallige aanwezigheid van eenige verdrukte Bantammers, wanneer die, zoo als de Heer DOUWES DEKKER beweert, dan ook inderdaad bestaan heeft.’

Weitzel had een andere verklaring voor de aanwezigheid van Bantammers in de Lampongse districten: ‘De peper-gaarden worden in deze streken, hoofdzakelijk door Bantammers bewerkt, die daartoe jaarlijks in groote menigte overkomen.’ In een noot voegde hij hieraan toe vernomen te hebben ‘dat in Bantam voor eenigzins groote werken, geen voldoende aantal vrije arbeiders te krijgen was “dewijl de Bantammers sedert onheugelijke tijden gewoon waren, werk te gaan zoeken in de Lampongs en te Batavia, en dewijl zij van deze adat evenmin waren af te brengen, als van andere, hoezeer dit ook in hun belang zoude wezen, daar zij toch in Bantam even veel als elders zouden kunnen verdienen.” Deze bijzonderheid mogt aan den heer DOUWES DEKKER, die de Bantamsche zaken zoo grondig bestudeerd zegt te hebben, niet onbekend zijn en niettemin maakt hij er nergens met een woord melding van. Ik durf dan ook beweren, dat als zijn poëtische, maar onbestaanbare Saïdjah welligt uit hartzeer naar Batavia en naar de Lampongs is gegaan, hij dan hierin, even als in andere opzigten, een uitzondering was.’ (Weitzel, *Schetsen*, p. 168).

- 180-181 *uit den bybel misschien*: bijvoorbeeld Richteren 14:18: ‘Toen zeiden de mannen der stad tot hem, op den zevenden dag, eer de zon onderging: Wat is zoeter dan honig? en wat is sterker dan een leeuw? [...]’, of 2 Samuel 1:23: ‘Saul en Jónathan, die beminden, en die liefelijken in hun leven, zijn ook in hun dood niet gescheiden; zij waren lichter dan arenden, zij waren sterker dan leeuwen.’
- 207-208 *Salak...Preanger Regentschappen*: vulkaan op de grens van de zelfstandige assistent-residentie Buitenzorg en de Preanger regentschappen.
- 211-219 Dit vers vormt de tweede strofe van het gedicht ‘Aan den heer G.L.J. van der Hucht bij mijn vertrek van Parakan Salak’, dat in totaal acht strofen telt; het is gedateerd: 3 augustus 1845. Van het volledige gedicht bestaan twee versies:
 1) in manuscript (collectie Multatuli Museum); hierin komen het bovenvermelde opschrift en de datering voor (zie: Multatuli, *Gedichten*, ed. Blom, p. 52-53 en p. 130).
 2) in de brief aan Kruseman (1851); zie hiervoor: vw IX, 197-199.
 Multatuli had het gedicht geschreven ‘op verzoek van iemand die een landgoed bewoonde op de helling van den *Salak*, en bij wien ik een 14 dagen heel genoegelijk gelogeed had.’ (vw IX, 197). Bedoeld is Guillaume Louis Jacques (genoemd: Willem) van der Hucht (1812-1874), theeplanter; Dekker en hij hadden elkaar in het voorjaar van 1845 leren kennen.
- 245 *Frits zegt: ijd en eit rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland*: Frits wil hier recht doen aan regionale verschillen. Van Lennep, van wie deze opmerking afkomstig was (zie de annotatie bij 247ⁿ⁶⁰), was dezelfde mening toegedaan. Zo merkte hij n.a.v. het rijmpaar ‘verblijd’/‘meid’ op: ‘Bij dit laatste lied behoort de lezer de vrijheid op te merken, welke de dichter zich veroorloofd heeft met *ij* op *ei* te doen

rijmen – en die *nimmer en in geen geval* na te volgen' (Van Lennep, *Vermakelijke spraakkunst*, p. 167-168).

- 247ⁿ⁶⁰ *Dit Nootjen is van den heer Van Lennep*: Van Lennep voegde deze aantekening toe aan het manuscript, toen hij het voor de druk gereed maakte; zie het variantenapparaat, p. 269. Multatuli kreeg de toevoeging pas na het verschijnen van de eerste druk onder ogen; hij schreef hierover aan Van Lennep: 'Die noot over 't rijm (ijed, eid, &) vind ik heel aardig. Ik zocht begeerig naar meer.' (vw x, 229).
Boileau: Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711), Frans dichter en criticus. In 1674 verscheen van zijn hand *Art poétique*, destijds algemeen als gezaghebbend beschouwd. Het door Multatuli genoemde rijm *audace-Parnasse* komt voor in de tweede afdeling van de *Art poétique*:
'La faveur du public excitant leur audace,
Leur nombre impétueux inonda le Parnasse.'
(Boileau, *Oeuvres*, p. 198).
Het rijm *pucelle-modèle* komt in de *Art poétique* niet voor; wel springt Boileau zeer vrij met het rijm om. Zo komt er, eveneens in de tweede afdeling, het volgende, vergelijkbare, rijm voor:
'De ces maîtres savants disciple ingénieux,
Regnier, seul parmi nous formé sur leurs modèles,
Dans son vieux style encore a des grâces nouvelles.'
(Boileau, *Oeuvres*, p. 199-200).
- 248-249,
249ⁿ⁶² *Radhen Wiera Koesoema* had zich, ook al voor Dekkers komt naar Lebak, meermalen schuldig gemaakt aan misbruik van gezag. Hiervoor had hij 'reeds bij herhaling berisping en zelfs bestraffing ondergaan' (zie de *conduitestaat* in Jaquet en Nieuwenhuys, 'Tienduizend buffels', p. 9).
Zie voor de vergiftigingskwesie hoofdstuk XVIII, 22-95, met de bijbehorende annotaties.
- 254-256,
256ⁿ⁶³ *Djaksa*: inlandse officier van justitie; dit was destijds Radhen Astro Kesomo; verder geen gegevens bekend (*Almanak Ned.-Ind.* 1856, p. 55).
'n *Javaan...en daarom...opzichtiger gekleed dan de Hoofden die te Lebak thuis boorden*: Soendanezen woonden in de westelijke residenties van Java, waaronder Bantam; de Javanen woonden in midden- en oost-Java. Ze waren nauw aan elkaar verwant, maar vertoonden tevens grote verschillen in zeden en gewoonten, taal en kleding, aard en karakter. De Javanen waren in het algemeen beter en verzorgder gekleed dan de Soendanezen (Van Hoëvell, 'Onderzoek').
- 265 *Dertig-maal duizend-maal duizend zielen*: ook aan het slot van *Max Havelaar* is er sprake van 'meer dan dertig millioenen onderdanen' (xx, 509). Het totaal aantal inwoners van Nederlands-Indië werd in 1859 echter gesteld op – naar schatting – zeventien en een half miljoen (Pijnappel, *Geographie*, p. 56-57, op grond van het Koloniaal verslag over 1859).
- 268 *Groote-Heer te Buitenzorg*: de gouverneur-generaal, wiens standplaats Buitenzorg was, de hoofdplaats van de gelijknamige zelfstandige assistent-residentie.

- 271-272,
272ⁿ⁶⁴ *beschikkende over de macht des legers en over de schepen die op zee varen*: de gouverneur-generaal was ‘opperbevelhebber van de in *Nederlandsch-Indie* aanwezige zeemagt’ en van de ‘in *Nederlandsch-Indie* aanwezige landmagt’ (Regeringsreglement van 1854, art. 41 en 42).
Opperbevelhebber...de Kaap de Goede Hoop: gebruikelijke titel voor de gouverneur-generaal. Zie b.v. *Almanak Ned.-Ind.* 1856, p. 7: ‘Gouverneur-Generaal mitsgaders opper-bevelhebber der land- en zeemagt beoosten de Kaap de Goede Hoop.’
- 274-275 *Bantam, waar vyf-maal-honderd-duizend menschen wonen*: dit cijfer wordt ten naaste bij bevestigd in het *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek*, dat voor de residentie Bantam over het jaar 1855 498.419 inwoners noemt. In een bijlage van het geheim politiek verslag over Bantam in het jaar 1856, opgesteld door Brest van Kempen, is sprake van ruim 510.000 inwoners (Jaquet en Nieuwenhuys, ‘Tien-duizend buffels’, p. 9).
- 300 *bet gereedmaken van ons doodkleed*: Islamitische doden dienden, na de rituele lijkwas-sing, in een witte lijkwade te worden gewikkeld. Het lijkkleed vormde een be-langrijk element in het leven van de Bantamse bevolking; het was daar gebruike-lijk om altijd een hoeveelheid witte stof in voorraad te hebben voor de zo-genaamde ‘kafan’ (Pijper, ‘Havelaar en de Islam’, p. 131).
- 314-315 *Allah is groot*: vgl. ‘Allahu akbar’, een formule die Multatuli gekend moet hebben, omdat zij gebruikt wordt bij de oproep tot het gebed.
Allah heeft hem tot zich genomen. Zyn wil geschiedde: zie voor de volstreckte onderwor-penheid van de gelovige aan de wil van Allah r. 128-133 en de daarbij behorende annotatie.
- 338-343 *En wat zullen wy antwoorden, als er na onzen dood een stem spreekt tot onze ziel...*: in deze passage maakt Multatuli een toespeling op de algemene Islamitische overtui-ging dat ieder mens kort na zijn overlijden door twee engelen ondervraagd wordt over zijn geloof.
- 371ⁿ⁶⁵ De *Publikatie aan de Inl. Hoofden der Minabassa*, gedateerd 1 april 1851, was onder-tekend door de resident van Menado, R. Scherius, maar was opgesteld door Dek-ker in zijn functie van secretaris van de residentie Menado. Het stuk handelt over een nieuwe regeling m.b.t. de verkoop van rijst. In het verleden waren de inlan-ders verplicht hun rijst tegen geringe betaling te verkopen aan het gouvernement. Dit verkocht de rijst met winst, die beschouwd werd als belasting, waarvan het bestuur van de afdeling bekostigd kon worden. De nieuwe regeling hield in dat de inlanders hun produkt zelf konden verkopen, op door het bestuur ingerichte markten; daarnaast zouden ze belasting moeten betalen.
waarin naar ik meen dezelfde geest heerscht: ook de Minahassa-publikatie bevatte pas-sages die duidelijk tot de inlandse toehoorders gericht waren. Zie b.v. het slot, waarin de hoofden de opdracht kregen hun ondergeschikten van de nieuwe rege-ling op de hoogte te stellen:
‘Spreekt dus met uwe ondergeschikten, gelijk *ik* thans tot u spreek, liefhebbend, maar nadrukkelijk.
Moedigt ze aan te doen wat ik gezegd heb. – Let er gedurig op of het geschiedt – vermaant de nalatigen, prijst de vlijtigen en vooral: *gaat goed vóór*.’

Zoo zal *uw* welvaart toenemen met die der bevolking. – Zoo zult gij hoe langer hoe meer inzien, dat er geen grooter geluk is, dan *geluk te geven*, dat de rijkdom van een hoofd bestaat in de tevredenheid zijner onderhoorigen!

Zoo zult gij rustig leven, kalm sterven, en lang na uwen dood zullen duizenden u prijzen.

Dat vertrouw ik van u!!!' (vw IX, 205).

De publikatie werd afgedrukt in het *Soerabaiaisch handelsblad* van 25 oktober 1878, onder de titel 'Bijdragen tot de geschiedenis van het bestuur in de Minahassa' (zie ook vw IX, 201-205). Het werd overgenomen in: *Oost en west. Staat- en letterkundig weekblad* van 17 januari 1879 en in de *Nederlandsche spectator* van 26 april – en niet: juli – 1879.

- 387ⁿ⁶⁷ *Sienjo* of 'sinjo': inderdaad afkomstig van het Portugese 'senhor'. Het woord duidde oorspronkelijk de afstammelingen van de Portugezen aan, die – toen de VOC in Indië kwam – daar bleven en zich steeds meer met de inlandse bevolking mengden. Bij uitbreiding kon het ook gebruikt worden voor jongens van Europese afkomst als equivalent van 'jongeheer'.
- 391-392 *den dubbelen haarwervel die, naar 't bygeloof op Java, bestemd is een kroon te dragen*: zie Multatuli's noot 141 (XVII, titel ⁿ¹⁴¹). In een noot in de vertaling Nahuijs werd een vergelijking gemaakt met het lezen van de lijnen in iemands hand: 'The Djak-sa saw such a peculiar meeting of hairs on the head of little Max, just as some people in Europe look at the lines on your right hand' (*Max Havelaar*, vertaling Nahuijs, p. 143).
- 397-398 *of zekere gelden die de belasting-kollekteur te-goed had, niet konden worden uitbetaald*: vgl. de volgende vraag van Dekker aan controleur Van Hemert: 'Heb ik niet, toen de Regent zoo met aandrang verzocht den ondercollecteur de hem nog compterende gelden uitbetalen, daarin op eigen verantwoordelijkheid dadelijk toegestemd, ofschoon de magtiging daartoe nog niet verleend was, en hoewel gijzelf nog in het midden bragt, dat het mogelijk was dat er aanmerkingen op des collecteurs administratie vallen zouden?' Van Hemert beantwoordde deze vraag bevestigend (vw IX, 585).
- 424ⁿ⁶⁸ *een briefje dat hy my deed toereiken op 'n oogenblik dat ik met den Regent in gesprek was*: de tekst van het bedoelde briefje luidt als volgt:
'svp. niet hard lezen –
Geachte Heer Dekker,
Wanneer u het op het apropos kunt brengen bij den regent vraagt u hem dan eens waarom hij zoo vele menschen op zijn erf gebruikt? u kunt wel zeggen dat u dit van ter zijde vernomen, doch laat u svp niet ontvallen alsof het uit mijnen koker. er wordt geloof ik misbruik gemaakt en zulks staat in verband met de komst van die twee regenten.' Zie voor dit briefje en voor een notitie die Dekker later op de achterzijde ervan maakte, vw IX, 495-496. Het briefje was niet gedaateerd, maar werd door de bezorger van de *Volledige werken* gesteld op 20 februari 1856.
- 425-427 *Is niet m'nbeer Slotering gestorven in November*: Carolus was op 1 november 1855 overleden.

den dag na zyn dood heeft de regent volk opgeroepen...: dit gegeven staat ook vermeld in aantekeningen die Dekker waarschijnlijk half maart 1856 gemaakt heeft: 'De regent liet dadelijk na den dood van Carolus zijne Sawahs bij Rangkasbetoeng bewerken door de bevolking zonder een duit betaling (Collard)' (vw ix, 549-550).

441-442

bepalingen op de beerediensten: er bestond geen wettelijke regeling voor geheel Java. Het Regeringsreglement van 1854 (artikel 57) schreef gewestelijke regelingen voor. Die regelingen moesten om de vijf jaar worden herzien, met als doel de geleidelijke vermindering van de herendiensten. Door incidentele, plaatselijke maatregelen nam de druk op de bevolking wel wat af, maar van volledige afschaffing was geen sprake. Hoe de regelingen voor Lebak waren in de tijd dat Dekker daar assistent-resident was, valt enigszins op te maken uit de lijst met 42 vragen betreffende de herendiensten van Dekker aan de regent (vw ix, 480-489). Deze lijst verschaft inzicht in de aard van de werkzaamheden (o.m. bewakingsdienst, schoonhouden van de dessa, koeliewerk) en in de aantallen mensen die hierbij betrokken waren. Duidelijk wordt ook dat de herendienstplichtigen zelden een beloning ontvingen en zelf voor hun onderhoud moesten zorgen. Dekker zond de lijst met antwoorden door aan controleur Van Hemert, met het verzoek de antwoorden van de regent te vergelijken met de werkelijke situatie (vw ix, 495). Uit diens antwoord blijkt dat men vaak meer mensen had opgeroepen dan de regelingen toestonden. Ook signaleerde Van Hemert dat de regent een menigte mensen had opgeroepen in verband met het bezoek van een andere regent (zie hierover r. 446-448, hoofdstuk xviii, r. 158-159, 159-160 en xviii, r. 173-175 met bijbehorende annotaties), maar dat hij op grond van bepaalde voorschriften niet bij machte was hiertegen op te treden. Ten slotte concludeerde Van Hemert dat de gedwongen levering van levensmiddelen 'zonder twijfel voor de bevolking zeer bezwarend [is] en waaruit natuurlijk groote misbruiken voortvloeijen' (vw ix, 497-499; citaat op p. 499).

446-448

De Regenten van Bogor (Buitenzorg) en Tjiandjoer... zyn leden van 't geslacht waarvan hy 't hoofd is: de regent van Bogor was Radhen Adhipatti Soeria Winata (*Almanak Ned.-Ind.* 1855, p. 55); hij was de oudere broer van Karta Natta Negara (Nieuwenhuys, *Mythe*, p. 47). De lezing *Bogor (Buitenzorg)* is een ingreep van de editeur in de vijfde druk (waar *Bandoeng* stond), op basis van het manuscript. Van Lennep veranderde *Bogor (Buitenzorg)* in: *B( )r ( )*. In de eerste tot en met de derde druk werd dit: 'B...'. Toen Multatuli Van Lenneps ingrepen herstelde, vulde hij 'B...' abusievelijk aan tot *Bandoeng*. Dat het hier gaat om de regent van Buitenzorg wordt bevestigd door een brief van Dekker aan Brest van Kempen, waarin hij de regenten van Buitenzorg en Tjiandjoer te zamen noemt en hen beiden aanduidt als verwanten van de regent van Lebak (vw ix, 502 en 505).

De regent van Tjiandjoer, een afdeling in de Preanger regentschappen, was Radhen Adhipatti Aria Koesoema Ningrat (*Almanak Ned.-Ind.* 1855, p. 56). De regent van Lebak en hij hadden dezelfde stamvader, Wiratanudatar. Deze was grootvader van Karta Natta Negara en overgrootvader, maar langs een andere lijn, van Aria Koesoema Ningrat (Nieuwenhuys, *Mythe*, p. 46-48).

Die laatste heeft slechts rang van Tommongong: in de *Almanak Ned.-Ind.* 1855 komt Aria Koesoema Ningrat voor met de rang van Radhen Adhipatti.

- 449-450 *omdat Lebak niet geschikt is voor koffi en hem dus geen emolumenten opbrengt*: het Koloniaal verslag over 1855 vermeldt dat de koffiecultuur in de afdeling Lebak is ingetrokken ‘ten gevolge der bezwaren, die daaruit voor de bevolking ontstonden’ (Bijl. Hand. 1857-1858).
Zie voor de *emolumenten* de annotatie bij v, 399-401 en bij r. 107ⁿ⁵⁴ van dit hoofdstuk.
- 451 *Dbemang*: districtshoofd.
- 454-456 *Hy heeft niets dan zyn traktement, en hierop is een korting...*: de regent ontving maandelijks f 700,-; hierop werd f 150,- ingehouden, ter afbetaling van een voorschot van f 3000,- (vw IX, 672-673).
- 461-463 *Veel leden van zyn familie...scharen zich als een plunderbende om hem heen*: in de woning van de regent leefden, volgens officiële opgave, honderdveertien mensen op zijn kosten. Bovendien ondersteunde de regent zeventig familieleden met een financiële toelage (vw IX, 650).
familie – die eigenlyk niet in 't Lebaksche te-huis behoort: de regent was een Soendanees aristocraat, oorspronkelijk afkomstig uit Bogor (Buitenzorg) (Kartodirdjo, *Peasants' revolt*, p. 86-87). Overigens werd ook wel aangenomen dat hij stamde uit het Bantamse sultansgeslacht (Nieuwenhuys, *Mythe*, p. 48).
- 468-472 *De Regent, die in jaren klimmende den dood vreest...*: het was onder moslimse vorsten gebruikelijk dat zij zich, als ze op hoge leeftijd waren gekomen, aan vrome werken wijdden bij wijze van voorbereiding op de dood. Dit hing samen met de opvattingen van de Islam over het laatste oordeel. Ongelovigen komen voor eeuwig in de hel. Zondige gelovigen moeten, voorzover Allah's genade ze niet uitzondert, gedurende een bepaalde tijd boeten in de hel. Ze kunnen die tijd echter bekorten of zelfs overslaan door boven de verplichte milddadigheid ook vrijwillig geld of goederen te schenken.
giften aan geestelyken: het woord *geestelyken* suggereert een priesterlijke status, die echter in de Islam niet voorkwam. Bedoeld zijn Islamitische wetgeleerden en andere religieuze functionarissen.
reiskosten van pelgrims naar Mekka: de bedevaart naar Mekka was belangrijk, omdat deze verzoening leverde voor de zonden in het daaraan voorafgegane leven. Wanneer een gelovige niet in staat was zelf naar Mekka te gaan, kon hij ook een plaatsvervangende pelgrim sturen.
Ook het bouwen van een moskee (vgl. r. 458-459) werd beschouwd als een verdienstelijk werk: Allah beloonde de moskeebouwer met een huis in het paradijs (Snouck Hurgronje, *Islam in Ned.-Indië*; Pijper, ‘Havelaar en de Islam.’).
- 472ⁿ⁷⁰ *Tout comme chez nous*: deze uitspraak is ontleend aan de komedie *Arlequin empereur dans la lune* (1684) van Jean François Nolant de Fatouville. In de laatste scène doet Arlequin zich voor als keizer van de maan als hij de dokter vraagt om de hand van zijn dochter. De dokter is vereerd, voelt zich door zijn leeftijd niet in staat om naar de maan te reizen en informeert daarom naar de omstandigheden daar. Op alles wat Arlequin daarover vertelt, reageren zijn toehoorders met de woorden: ‘C'est tout comme icy’ (*Le théâtre italien*, p. 112-115).

- 474-475 *De Dhemang van Parang-Koedjang is zyn schoonzoon*: zie de annotatie bij VII, 93 en bij r. 248-249ⁿ⁶² van dit hoofdstuk.
- 485 *onderkollekteur*: inlands ambtenaar die de kollekteur bijstond bij de inning van de landrente.
- 498-499 *Gedurende twee maanden ben je waarnemend adsistent-resident geweest, en bovendien reeds lang hier als controleur*: Van Hemert was als waarnemend assistent-resident opgetreden vanaf de dood van Carolus (1 november 1855) tot het moment waarop Dekker zijn functie aanvaardde (22 januari 1856). In april 1854 was hij als controleur aangesteld in de residentie Bantam.
- 508 *slender*: sleur.
- 536 *kladnotaas*: beide nota's zijn bewaard gebleven; ze zijn afgedrukt in VW IX, 464-465. De geciteerde fragmenten (r. 537-539, r. 546-548, r. 552-557 en r. 560-561) komen vrijwel letterlijk overeen met de originelen.
- 554 *ten préjudice van*: ten nadele van.
- 568 *geaboucheerd*: een onderhoud tot stand gebracht.
- 577ⁿ⁷³ *Ook de hier bedoelde brieven bezit ik nog*: elf brieven van assistent-resident Carolus aan de regent van Lebak zijn – in afschrift – bewaard gebleven. Ze zijn geschreven in de periode: 7 februari 1855 – 27 augustus 1855. In de brieven komen kwesties aan de orde als ongeoorloofde herendiensten, ontduiking van de landrente en mishandeling van inlanders. Ook zijn er klachten over het districtshoofd van Parang-Koedjang, die 'zeer nonchalant is en zijn werk niet naar behoren doet' (VW IX, 439, 440, 440-441, 443-445, 445-446, 447-448 – hierin het citaat –, 448-449, 449, 450-451, 456-457 en 462-463).
- 586-587 *men klaagt niet gaarne by de Regeering een Hoofd aan*: een belangrijk principe in het bestuur van Nederlands-Indië was dat men het inlandse bestuur, met name de regenten, niet te hard moest vallen om zaken van afpersing of knevelarij. Zo verschenen er richtlijnen als het volgende gouvernementsbesluit uit 1840, waarin de residenten werden geïnstrueerd 'om met het aanklagen, suspenderen, dan wel het tot ontslag voordragen [...] van Regenten en inlandsche hoofden van aanzien, de meest mogelijke voorzigtigheid in acht te nemen en daartoe niet dan om zeer gewichtige redenen, na rijpen rade, over te gaan' (Fasseur, "'Indië'" van Multatuli', p. 10).
- 597ⁿ⁷⁴ *bet door den Gouv. Gen. Pahud ingesteld onderzoek*: onmiddellijk na Dekkers ontslag als assistent-resident van Lebak heeft Brest van Kempen een onderzoek ingesteld naar aanleiding van diens beschuldigingen. Hij deelde zijn bevindingen mee in een missive aan gouverneur-generaal Pahud van 20 september 1856 (VW IX, 641-654). Dit resulteerde in een besluit van de gouverneur-generaal van 11 december 1856 (VW IX, 671-674; een aanvulling hierop in: Jaquet en Nieuwenhuys, 'Tienduizend buffels').
Voornemen den Regent z'n voorschot kwytteschelden...Dit is...werkelyk geschied: Brest van

Kempen had, met het oog op de voortdurende geldverlegenheid van de regent, voorgesteld hem de rest van het voorschot (f 1650,-) kwijt te schelden. Pahud besloot echter dat de regent zijn schuld met f 50,- per maand mocht inlossen, i.p.v. met f 150,-.

Ook meen ik dat by die gelegenheid z'n traktement verhoogd is: Brest van Kempen had hiertoe wel een voorstel gedaan, maar Pahud was hier niet op ingegaan, omdat hij van mening was 'dat het tegenwoordig oogenblik [...] niet wel gekozen is, om genoemden Regent eene gunst te betoonen' (vw 1x, 673).

600 *advienne que pourra*: wat er ook gebeuren moge.

HOOFDSTUK IX

- 9 *anspruchlose*: bescheiden.
- 31 *horribile auditu*: verschrikkelijk om aan te horen.
- 46 *den echtestaat*: het huwelijk.
- 60 *Abraham Blankaart* – oom en voogd van Sara Burgerhart uit de gelijknamige briefroman van Betje Wolff en Aagje Deken (1782) – heeft nogal eens de gewoonte een zin in te leiden met de woorden ‘Zoodat ik maar zeggen wil’ (*Sara Burgerhart*, ed. Buijnsters, onder meer p. 174, p. 323, p. 608 en p. 736).
- 84 *ik verspreek u*: van Duits ‘versprechen’.
- 86-87 *omne tulit punctum, qui miscuit* [utile dulci]: hij krijgt de bijval van allen die [het nuttige met het aangename] vermengt (Horatius, *Ars poetica*, 343).
- 103 *deftigen*: ernstige, serieuze.
- 111-112 *dat er in die afdeeling Lebak geen koffi wordt geplamt*: zie de annotatie bij VIII, 449-450.
- 125-126 *Wawelaar*: vgl. ‘wauwelen’ of ‘wawelen’: kletsen. Een ‘wauwelaar’ is een kletsmeier.
- 126 *bidstond voor 't bekeeren der heidenen*: godsdienstoefening die buiten de gewone kerkebeurten valt en die gehouden wordt om voor een bepaald doel te bidden.
- 132 De hierna volgende ‘preek’ van Droogstoppel en ook de daarna volgende preek van Wawelaar zijn een karikatuur van de preken zoals die in orthodoxe kring gehouden werden. Beide preken geven een beeld van de tale Kanaäns in de ongunstige betekenis van het woord: hoogdravende domineestaal, tot in het absurde doorspekt met bijbelteksten en bijbeltermen. Soms valt niet meer dan een verre echo van een bijbelse uitdrukking te beluisteren. Er is dan geen direct verband met een bepaalde bijbelplaats, zodat er vanaf gezien is die passages te annoteren. Specifieke toespelingen zijn zoveel mogelijk toegelicht.
- 134 *toch wyk je van den rechten weg af*: vgl. 2 Petrus 2:15: ‘Die den rechten weg verlaten hebbende, zijn verdwaald, en volgen den weg van Balaâm, den zoon van Bosor, die het loon der ongerechtigheid liefgehad heeft;’.
- 136 *De vreeze des Heeren is 't beginsel van alle wysheid*: zie o.m. Psalm 111:10: ‘De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid [...]’.
- 141-142 *Hy heeft verkeerde artikels in de Indépendance geschreven en de Aglaia laten vallen*: zie IV, 565-566 en 566-568 en bij IV, 343-345 met bijbehorende annotaties.
- 142 *als men wys is in zyn eigen oogen*: vgl. o.m. Jesaja 5:21: ‘Wee dengenen, die in hun ogen wijs, en bij zichzelf verstandig zijn!’

- 144 *Bedenk dat je lichaam een tempel Gods is:* vgl. o.m. 1 Korinthe 3:16: ‘Weet gij niet, dat gij Gods tempel zijt, en de Geest Gods in ulieden woont?’
- 170 *floszy:* het eerste spinsel van de zijderups en de daarvan gemaakte zij van mindere kwaliteit.
- 176 *stort:* beide betekenissen zijn mogelijk: morst; valt.
- 177 *Paulus zegt dat nooit een zoon verdriet moet doen aan zyn vader:* vgl. o.m. Kolossensen 3:20: ‘Gij kinderen, zijt uw ouderen gehoorzaam in alles, want dat is den Heere welbehagelijk.’
- 184-185 *de liefde Gods, blykbaar uit Zyn toorn tegen ongelovigen, naar aanleiding van Samuels berisping aan Saul:* *Sam. xv: 33^b:* in 1 Samuel 15 wordt beschreven hoe Saul ten strijde trekt tegen de Amalekieten. Tegen Gods gebod in laat hij koning Agag leven, evenals een deel van het vee. Samuel berispt Saul wegens diens ongehoorzaamheid, vgl. 1 Samuel 15:23: ‘Want wederspanningheid is een zonde der toverij, en wederstreven is afgoderij en beeldendienst. Omdat gij des Heeren woord verworpen hebt, zo heeft Hij u verworpen, dat gij geen koning zult zijn.’ Als koning Agag voor Samuel gebracht is, doodt de profeet hem: ‘Maar Samuël zeide: Gelijk als uw zwaard de vrouwen van haar kinderen beroofd heeft, alzo zal uw moeder van haar kinderen beroofd worden onder de vrouwen. Toen hieuw Samuël Agag in stukken, voor het aangezicht des Heeren te Gilgal.’
- 187 *menschelyke en goddelyke wysheid:* vgl. o.m. 1 Korinthe 3:18-19: ‘Niemand bedriege zichzelf. Zo iemand onder u dunkt, dat hij wijs is in deze wereld, die worde dwaas, opdat hij wijs moge worden. Want de wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God [...]’
- 191-193 *niet uit eigen kracht...neen, door de kracht die van boven komt:* vgl. 1 Korinthe 2:5: ‘Opdat uw geloof niet zou zijn in wijsheid der mensen, maar in de kracht Gods.’
- 198-199 *Jezus Christus, en dien gekruist:* vgl. 1 Korinthe 2:2: ‘Want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u, dan Jezus Christus, en Dien gekruisigd.’
- 210-211 *de heerlyke roeping van Israel - hy bedoelde het uitroeien der bewoners van Kanaän -:* toen de Israëlieten na veertig jaar reizen door de woestijn het beloofde land bereikt hadden, roeiden zij – volgens Gods gebod – de oorspronkelijke bewoners grotendeels uit.
- 210-212 Preken waren opgebouwd uit verschillende delen. Een belangrijk onderdeel vormde de zogenaamde ‘toepassing’: dat deel van de leerrede waarin het verhandelde op de hoorders werd betrokken, zoals hier de *roeping van Israel* de *roeping van Nederland* wordt.
- 212-213 *dat het licht dat ons bestraalt, wordt weggezet onder de korenmaat:* vgl. Mattheus 5:15-16: ‘Noch steekt men een kaars aan, en zet die onder een korenmaat, maar op een kandelaar, en zij schijnt allen, die in het huis zijn; Laat uw licht alzo schijnen voor de mensen, dat zij uw goede werken mogen zien, en uw Vader, Die in de hemelen is, verheerlijken.’

- 214 *brood des eeuwigen levens*: vgl. o.m. Johannes 6:51: 'Ik ben dat levende Brood, dat uit den hemel nedergedaald is; zo iemand van dit Brood eet, die zal in der eeuwigheid leven. [...].'
- 216-217 *kinderen des verstooten zoons...van den edelen Godgevalligen Noach*: Cham bespote zijn vader toen deze dronken lag te slapen (Genesis 9:20-27). Deze vervloekte daarom Chams zoon Kanaän: 'En hij zeide: Vervloekt zij Kanaän; een knecht der knechten zij hij zijn broederen!' (Genesis 9:25). Vroeger nam men als vaststaand aan dat de gevloekte Cham een kleurling was. Dit gaf de onderdrukking van gekleurde volkeren een bijbelse grond.
- 220-221 *een valschen profeet*: vgl. o.m. Mattheus 7:15: 'Maar wacht u van de valse profeten, dewelke in schaapsklederen tot u komen, maar van binnen zijn zij grijpende wolven.' Waarschijnlijk moet men – gezien de ruime verbreiding van de Islam in de Indische archipel – hier aan Mohammed denken.
- 224 *goden van hout of steen*: vgl. Daniël 5:23: '[...] en de goden van zilver en goud, koper, ijzer, hout en steen, die niet zien, noch horen, noch weten, hebt gij geprezen; maar dien God, in Wiens hand uw adem is, en bij Wien al uw paden zijn, hebt gij niet verheerlijkt.'
- 224-225 *goden...die zichzelf gemaakt hebben naar hun beeld*: vgl. Exodus 20:4: 'Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen boven in den hemel is, noch van hetgeen onder op de aarde is, noch van hetgeen in de wateren onder de aarde is.'
- 238-239 *zoodra de bazuine schallen zal, die de doden oproept ter scheiding van rechtvaardigen en onrechtvaardigen*: vgl. o.m. 1 Korinthe 15:52: 'In een punt des tijds, in een oogenblik, met de laatste bazuin; want de bazuin zal slaan, en de doden zullen onverderfelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden.' Vgl. verder ook o.m. Handelingen 24:15: 'Hebbende hoop op God, welke dezen ook zelf verwachten, dat er een opstanding der doden wezen zal, beiden der rechtvaardigen en der onrechtvaardigen.'
- 241-242 *een God der gerechte wrake*: in *Minnebrieven* (1861) schreef Multatuli: 'Ik raad u vreeze aan, voor den toorn des liefdevollen Gods, die zich niet laat bespotten, en die een God is, van gerechte wrake, gelyk te lezen staat in Hebreëen x, vs 31' (vw II, 62). De desbetreffende passage luidt: 'Vreselijk is het te vallen in de handen des levenden Gods.' Mogelijk ook een toespeling op Hebreëen 10:30: 'Want wij kennen Hem, Die gezegd heeft: Mijn is de wraak, Ik zal het vergelden, spreekt de Heere. En wederom: De Heere zal Zijn volk oordelen.'
- 242-243 *het geknetter der vlammen in het eeuwig Gebenna waar weeninge is, en tandengeknars*: zie Mattheus 13:41-42: 'De Zoon des mensen zal Zijn engelen uitzenden, en zij zullen uit Zijn koninkrijk vergaderen al de ergernissen, en degenen, die de ongerechtigheid doen; En zullen dezelve in den vurigen oven werpen; daar zal weeninge zijn en knersing der tanden.'
- 244-248 *Dáár lekt de vlam...Godverzaker*: vgl. o.m. Jesaja 66:24: 'En zij zullen henen uitgaan, en zij zullen de dode lichamen der lieden zien, die tegen Mij overtreden

hebben; want hun worm zal niet sterven, en hun vuur zal niet uitgeblust worden, en zij zullen allen vlees een afgrijzing wezen.’

249-251 *het ongedoopte kind dat, nauwelyks geboren, werd weggeslingerd van de borst der moeder, in den poel der eeuwige verdoemenis*: in deze voorstelling van zaken spelen twee kwesties mee. Allereerst de orthodoxe opvatting dat alle mensen – ook pasgeboren kinderen, die nog niet bewust hebben kunnen zondigen – verdoemd zijn, omdat ze belast zijn met de erfzonde: de algehele verdorvenheid die ontstaan is door de val van Adam en die van geslacht op geslacht wordt overgebracht (vgl. de *Dordtse leerregels* 1, 1). Daarnaast is er de kwestie van het al of niet gedoopt zijn. Indien een kind van gelovige ouders jong sterft, is het – ondanks de belasting met de erfzonde – ‘uit kracht van het genadeverbond’ niet veroordeeld tot de hel (*Dordtse leerregels* 1, 17. De *leerregels* in Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, p. 225 en 231). De doop is hiervan het uiterlijk teken. Hierdoor waren deze kinderen dan ook onderscheiden van heidense kinderen, die deze verkiezing niet deelachtig werden (*Heidelbergsche catechismus*, art. 74).

Opmerkelijk is de overeenkomst van deze passage met de beginregels van Vondels *Decretum horribile*:

‘God ruckt d’onnooselheyd van moeders borsten af,
En smacktse in’t eeuwigh vyer. o poel! o open graf!’

Deze regels gaan terug op een uitspraak van Calvijn: ‘braak nu uw gal-vergif uit tegen God, omdat hy onnozele kinderkens van moeders borsten afrukt en in het eeuwige vuur smakt.’ (*Werken Vondel* 111, ed. Van Lennep, p. 111. Op deze overeenkomst werd ik gewezen door wijlen Prof.Dr. L. Strenghtolt).

Zie ook de overeenkomst met een van de, door Van Lennep geschrapte, vragen van Frits: ‘Is mijn broërtje verdoemd omdat hij voor den doop stierf?’ (variantenapparaat, p. 396).

254-255 *Hy wil niet dat de zondaar verloren ga, maar dat hy zalig worde met de genade, in Christus, door het geloof*: deze zinsnede is opgebouwd uit elementen die in verschillende bijbelteksten voorkomen; vgl. o.m. Efeze 2:8: ‘Want uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof; en dat niet uit u, het is Gods gave’ en Johannes 3:15-16: ‘Opdat een iegelijk, die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe. Want also lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.’

De passage in haar geheel vormt een toespeling op het leerstuk van de ‘rechtvaardigmaking’ (*Heidelbergsche catechismus*, art. 59-64): in Gods ogen is de mens als zondaar onrechtvaardig; Christus, de Rechtvaardige, heeft door Zijn kruisdood en gehoorzaamheid de rechtvaardigheid verdiend voor de zondige mens. Door in Christus te geloven – hetgeen geen verdienste, maar genade is – wordt Christus’ rechtvaardigheid de zondaar toegerekend.

257 *Hy in Zyn onnaspeurlyke Wysheid*: vgl. Romeinen 11:33: ‘O diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennis Gods, hoe ondoorzoekelijk zijn Zijn oordelen, en onnaspeurlijk Zijn wegen!’

258 *groot en sterke door de kennisse Gods*: vgl. o.m. Kolossensen 1:10: ‘Opdat gij moogt wandelen waardiglijk den Heere, tot alle behagelijckheid, in alle goede werken vrucht dragende, en wassende in de kennis van God;’

- 260 *Euangelium*: Evangelie (archaïserende vorm).
- 270 *zendingenvereniging*: werd in de regel ‘zendingsvereniging’ genoemd; organisatie die het zendingswerk financieel en organisatorisch behartigde waar een kerk – zoals de protestantse kerk in de 19de eeuw – dat (nog) niet deed.
- 271 *bybelgenootschappen*: stelden zich de vertaling, uitgave en verspreiding van de bijbel ten doel. Het Nederlands Bijbelgenootschap werd opgericht in 1814 in Amsterdam; het heeft de bijbel in vele Indische talen laten vertalen en die vertalingen vervolgens in grote aantallen verspreid.
- 273 ‘*Oefeningen*’: bijeenkomsten tot onderlinge stichting, gewijd aan het bespreken van godsdienstige onderwerpen, aan zingen en aan bidden.
- 273-274 In 1815 werd in Harderwijk een werfdepot voor de landmacht in Oost- en West-Indië opgericht. In 1843 werd het depot een zelfstandige instelling en kreeg het de naam ‘koloniaal werfdepot’. Het had een slechte reputatie; het werd wel ‘het riool van Europa’ genoemd.
- 287 *amfioenpacht*: opiumpacht. Zie verder de annotatie bij hoofdstuk 1v, 154.
- 297ⁿ⁷⁶ *orthodoxen...modernnen, de liberalen, de...meer verlichten – en zelfs de ware vrydenkers* –: de gereformeerde orthodoxie hield zich streng aan de bijbel, die werd gezien als de enige en volstrekte regel van geloof en leven. Halverwege de 19de eeuw ontstond er een nieuwe richting in de theologie, waarin men – onder invloed van de ontwikkelingen in de natuurwetenschappen – de inhoud van de bijbel toetste aan de wetten van het gezond verstand. De zogenaamde moderne of liberale theologie stelde zich kritisch op t.o.v. alles wat naar het bovennatuurlijke zweemde. Velen verlieten door de steeds radicaler wordende kritiek op de bijbel en de daarmee gepaard gaande toenemende vervreemding van het kerkelijk belijden, uiteindelijk de kerk. De vrijdenkers stonden aan het eind van deze ontwikkeling; zij stelden dat een mens pas werkelijk vrij denkt als hij weigert in iets te geloven dat het verstand niet bewijzen kan.
- 298 *die voorslag*: dat voorstel.
- 319-320 *het Evangelie dat een lamp op zyn pad is*: vgl. Psalm 119:105: ‘Uw woord is een lamp voor mijn voet, en een licht voor mijn pad.’
- 341 De *Amstelkerk*, een van de vele hervormde kerken in Amsterdam, staat op het Amstelveld, tussen de Keizersgracht en de Prinsengracht, dichtbij de Reguliersgracht, die de twee eerstgenoemde grachten verbindt.
- 350-351 *In myn huis zal de Heere gediend worden*: vgl. Jozua 24:15: ‘[...] maar aangaande mij, en mijn huis, wij zullen den Heere dienen!’
- 353 *de wegen...waarlangs wy worden geleid aan Gods hand*: vgl. o.m. Psalm 139:10: ‘Ook dáár zou Uw hand mij geleiden, en Uw rechterhand zou mij houden.’

- 28 *tuig van verzen*: waardeloze gedichten.
- 29 *hy zegt*: 'uitwendig': van Duits 'auswendig'.
- 32 *suite*: in een noot in de vertaling Nahuijs wordt vermeld: 'Suite is an Amsterdamism, and means a front room divided from a back parlour by folding-doors: to possess such a "suite" is considered in Amsterdam as the *ne plus ultra* of respectability' (Max Havelaar, vertaling Nahuijs, p. 170).
- 40 *Auf Flügeln des Gesanges*: gedicht van Heinrich Heine uit de bundel *Buch der Lieder* (1827). Dit werk was zeer populair, beleefde talrijke herdrukken en oefende invloed uit op het werk van vele jonge dichters. Hoogstwaarschijnlijk heeft Multatuli het gedicht niet overgeschreven, maar citeerde hij het uit zijn hoofd. Dit zou ook de afwijkingen (b.v. 'Da' voor 'Dort' en 'Ruhe und Liebe' in plaats van 'Liebe und Ruhe' verklaren). Ter vergelijking volgt hieronder de versie uit: H. Heine, *Sämmtliche Werke. Fünfter Band. Buch der Lieder*. Amsterdam, 1855, p. 80-81.
- Auf Flügeln des Gesanges,
Herzliebchen, trag' ich dich fort,
Fort nach den Fluren des Ganges,
Dort weiss ich den schönsten Ort.
- Dort liegt ein rothblühender Garten
Im stillen Mondenschein;
Die Lotosblumen erwarten
Ihr trautes Schwesterlein.
- Die Veilchen kichern und kosen,
Und schau'n nach den Sternen empor;
Heimlich erzählen die Rosen
Sich duftende Märchen in's Ohr.
- Es hüpfen herbei und lauschen
Die frommen, klugen Gazell'n;
Und in der Ferne rauschen
Des heiligen Stromes Well'n.
- Dort wollen wir niedersinken
Unter dem Palmenbaum,
Und Liebe und Ruhe trinken,
Und träumen seligen Traum.
- 49 *dat haar belydenis nog niet gedaan heeft*: dat zich nog niet heeft laten aannemen als lid van het kerkgenootschap, met andere woorden: dat de huwbare leeftijd nog niet bereikt heeft.

- 5-8, 21-22, 25-27 Justus von Liebig (1803-1873), Duits chemicus, had grote invloed door zijn experimenten, maar vooral ook door zijn populariserende werken. In zijn *Chemische Briefe* (vanaf 1844) presenteerde hij de resultaten van wetenschappelijk onderzoek voor een breed publiek. Ze zijn in vele talen, ook in het Nederlands, vertaald. Liebig schreef o.m. over het conserveren van voedingsmiddelen en over de relatie tussen fysiologie en chemie, waarbij hij o.a. inging op stoffelijke processen in dierenlichamen (vgl. r. 22 en r. 25-27). Liebig gaf echter – voorzover mij bekend – geen praktische voorschriften voor huishoudelijk gebruik.
- 29ⁿ⁷⁸ *professor Virchow...beweert nu dat er niet de minste voedingskracht in bouillon zit*: de Duitse geneeskundige Rudolf Ludwig Karl Virchow (1821-1902) was van mening dat bouillon geen voedingsmiddel maar een genotmiddel is, gelijk te stellen aan koffie, thee of alcoholische dranken (Virchow, 'Nahrungs- und Genußmittel', p. 51-52).
- 29 *o, die geleerden...Molière wist het wel*: Molière (1622-1673) stelde in zijn toneelspelen bepaalde menselijke gebreken op zodanige wijze aan de kaak dat veel van zijn personages tot typen werden. Hier heeft Multatuli het type van de pedante medicus op het oog, die zijn onkunde verbergt achter geleerde woorden (*Le médecin malgré lui*, 1666; *Le malade imaginaire*, 1673).
- 30ⁿ⁷⁹ *Molière. Ik stel dezen auteur thans veel minder hoog dan vroeger, doch bewaar m'n opmerkingen dienaangaande voor 'n monografie over dramatische litteratuur*: Multatuli heeft die monografie nooit geschreven. In zijn *Ideën* komt het werk van Molière een enkele maal aan de orde, maar een verandering in Multatuli's oordeel valt daar niet uit af te leiden. In een brief van november 1876 wordt die verandering wel duidelijk: 'De comédies (blyspelen?) van Molière zyn gedeeltelyk onmogelyke grollen (en dan nog uit Plautus en Terentius getrokken!) gedeeltelyk comédies de moeurs waarin menschkunde 'n ongelukkige rol speelt. (De Misanthrope byv. is geen menschenhater, maar 'n ontevreden kregelige vitter. De Avare is overdreven tot het krankzinnige toe. De huichelary van Tartuffe is grof als boonenstroo, etc.) [...] Al liep ik hoog met Molière, wat sedert 'n jaar of tien 't geval niet meer is, dan nog zou ik geen lust hebben hem natevolgen' (VW XVIII, 521-522).
- 34-36 *Lamartine*: Alphonse de Lamartine (1790-1869), Frans dichter, (geschied)schrijver en politicus.
Thiers: Louis Adolphe Thiers (1797-1877), Frans staatsman en geschiedschrijver.
Say: Jean Baptiste Say (1767-1832), Frans econoom.
Scialoja: Antonio Scialoja (1817-1877), Italiaans econoom en staatsman.
Smith: Adam Smith (1723-1790), Engels econoom.
 Uit Havelaars boekenbezit komt een man naar voren die belang stelt in literatuur, geschiedenis en economie. Zijn literaire smaak is modicus en vooruitstrevend: de genoemde, veelal romantische, schrijvers, maar ook Vondel, waren destijds de nieuwe, grote voorbeelden. Opmerkelijk is ook zijn belangstelling voor progressieve economen als Smith en Say, beiden voorstander van een zo groot mogelijke economische vrijheid.

- 38 *je bent toch over de dertig*: Van Hemert, geboren op 19 juli 1825, was ten tijde van Dekkers aanwezigheid in Lebak 30 jaar oud.
- 39-40 *Padang, waar zooveel engelsch gesproken wordt*: Padang was een residentie aan de Westkust van Sumatra. Ook was het de naam van de hoofdstad van Sumatra's Westkust. Van Hemert en Dekker waren beiden aan de Westkust geweest: de eerste in de jaren 1848-1854, de laatste in de jaren 1842-1844 (zie ook r. 43: *in 1843*). Er werd daar veel Engels gesproken omdat de Westkust lange tijd in Engelse handen was geweest. In 1795 hadden de Engelsen, met wie de Republiek toen in staat van oorlog verkeerde, Sumatra's Westkust bezet. In 1824 trokken zij zich, ten gunste van Nederland, van Sumatra terug.
- 47-48 *in 't afgetrokkene*: op zichzelf beschouwd, in abstracto.
- 54-56 *den toren...die door de Saracenen gebouwd is op den omgang van de arena te Arles*: negentiende-eeuwse bronnen vermelden dat Arles tegen het eind van de achttiende eeuw veroverd werd door de Saracenen. Zij veranderden de Arena, die stamde uit de Romeinse oudheid, in een fort door boven elk van de vier poorten een toren te bouwen, waarvan er destijds nog drie bewaard waren gebleven; een van die torens is duidelijk hoger dan de beide andere en dit is mogelijk de toren waar Multatuli op doelt (Baedeker, *Le midi*, p. 280).
- 62 *te Tondano, te Maros*: in de rivier van *Tondano*, gelegen in het noordelijk gedeelte van de Minahassa (Celebes), bevindt zich een waterval van $\pm$ 60 meter hoogte. De rivier van *Maros* bevindt zich eveneens op Celebes, afdeling Makassar; ook in deze rivier komt een grote waterval voor. Halverwege de 19de eeuw zag men in watervallen meer dan alleen een interessant natuurverschijnsel, men vond ze niet alleen indrukwekkend, maar zelfs verheven. Talrijke watervalgedichten en watervalschilderijen uit die tijd (zie ook r. 60-61) geven blijk hiervan.
- 70 *de vergangenheid*: het verleden (van Duits: 'Vergangenheit').
- 82-83 *geschäfts-reiziger*: handelsreiziger (van Duits: 'Geschäftsreisende').
- 106 *Elssler of Taglioni*: Fanny Elssler (1810-1884), een Oostenrijks danseres, en Maria Taglioni (1804-1884), een in Zweden geboren Italiaanse ballerina, waren destijds de beroemdste representanten van het romantische ballet; beiden behaalden zij internationale successen.
- 138-139,
139ⁿ⁸¹ *het is beden de 18de Februari 1587, en je bent opgesloten in 't kasteel Fotheringbay*: doelt op de terechtstelling van koningin Maria Stuart van Schotland (1542-1587); zij had aanspraak gemaakt op de Engelse troon en werd om die reden onthoofd. Multatuli had in het manuscript de precieze datum opengelaten. Van Lennep vulde hier '18^{den}' in (zie het variantenapparaat, p. 302). Historische bronnen vermelden ook 8 februari 1587 als de datum van de terechtstelling. Dit verschil hangt waarschijnlijk samen met de invoering van de Gregoriaanse kalender in 1582, waarbij men van 4 oktober 1582 oversprong naar 15 oktober 1582. *Fotheringbay*. In sommige vorige drukken staat *herhaaldelyk Fothingeray*: de lezing

- ‘Fotheringay’ komt voor in de eerste tot en met de derde druk (1871); in het manuscript stond oorspronkelijk ‘Tower’ (zie het variantenapparaat, p. 302). Over deze ingreep schreef Multatuli aan Van Lennep: ‘Met Marie Stuart in den *tower* schijn ik ook in de war geweest te zijn. – Ik heb geen enkel boek om eens iets nateslaan. –’ (vw x, 233).
- 150-151 *sententius*: bondig, ad rem.
- 189 *beau jeu*: vrij spel, alle gelegenheid.
- 216-221 *de schoonheid der vrouwen te Arles...Zy spelen een geschiedenis uit in haar trekken. Karthago...:* zie voor de, door Multatuli aangenomen, relatie tussen Arles en Carthago de annotatie bij r. 259ⁿ⁸².
Karthago bloeit en bouwt schepen op haar voorhoofd: Carthago was een belangrijke handelsstad in het Noorden van Afrika; de stad kende verschillende periodes van bloei, waarin de Carthagers de handel in het Middellandse-Zeebekken beheersten. In de derde en tweede eeuw voor Chr. voerden zij drie oorlogen met de Romeinen om de suprematie in het Middellandse-Zeegebied.
den Hannibals-eed tegen Rome: Hannibal was een beroemd Carthaags veldheer en staatsman (247-182 v. Chr.). Volgens de legende liet zijn vader hem, toen hij negen jaar oud was, eeuwige haat tegen Rome zweren. Onder Hannibal werd de tweede Punische oorlog gevoerd (218-201 v. Chr.).
daar brandt de stad: de derde Punische oorlog (149-146 v. Chr.) eindigde met de verwoesting van Carthago: zeventien dagen woedde er een brand in de stad.
- 227 *pour tout de bon*: in ernst.
- 228-230 *Caligula of Tiberius...die 't heele menschelyk geslacht maar één hoofd toewenschte:* volgens Suetonius wenste keizer Caligula, toen het volk bij de Spelen eens de verkeerde partij toejuichte, dat het maar één hals had: ‘*Utinam populus Romanus unam cervicem haberet*’ (Suetonius, *De Vita Caesarum* IV, 30), zodat hij het in één slag zou kunnen onthoofden.
- 259ⁿ⁸² *Arles wordt gebouwd voor 'n binnenlandsche kolonie van de Massiliers:* de oorsprong van Arles is onbekend; destijds namen sommigen inderdaad aan dat de stad gesticht werd door de bewoners van Marseille of Massilia, zoals de Griekse naam luidde.
Massilia (Marseille) was door Phoeniciers gesticht: Massilia was niet door de Phoeniciërs gesticht, maar was een kolonie van Phocaea, een Griekse volksplanting aan de kust van Klein-Azië. Multatuli meende kennelijk dat ‘Phoecesch’ en ‘Phoenicisch’ hetzelfde betekenen; daarom koppelde hij Arles ten onrechte aan Carthago (r. 216-221), dat wel door de Phoeniciërs gesticht was.
Nîmes – óók 'n marseillaansche factory –: ook de oorsprong van Nîmes is duister; 19de-eeuwse bronnen vermelden dat de bewoners van de stad – voordat ze in 120 v. Chr. een verdrag met de Romeinen sloten – onder de bescherming van Massilia stonden.
- 291-292 *'t Was in '42. Ik was kontroleur van Natal:* Dekker was op 9 juli 1842 benoemd tot controleur tweede klasse voor de dienst ter Westkust van Sumatra. Op 7 november van dat jaar werd hij belast met het civiel gezag in Natal. Op 30 november werd het bestuur aan hem overgedragen.

- 292-293 *ben je daar geweest, Verbrugge...*: zie de annotatie bij VI, 138-139.
- 294 *peperkultuur in 't Natalsche*: Sumatra had een groot aandeel in de peperproductie; de noordwestkust van het eiland werd wel de 'peperkust' genoemd.
- 294-298 *De pepertuinen liggen te Taloh-Baleh...Ik moest ze inspekteren...*: op 16 maart 1843 vertrok Dekker per prauw voor een inspectie van de pepertuinen. Hierbij deed hij ook de pepertuin in Taloh-Baleh aan. Op 20 maart 1843 keerde hij terug van zijn tocht, waarop hij vergezeld was geweest van datoe Keteu en diens dochter Si Oepi Keteu. Datoe Keteu had Dekker, op diens verzoek, zijn dochter geschonken. Ze woonde bij hem in Natal en ging later met hem mee naar Padang.
- 318-322 *maleische Hoofden*: het adjectief heeft betrekking op het volk der Maleiers, niet op de taal, die ook door andere volken, b.v. de Javanen, gebruikt werd in de omgang met Europeanen. Hier is het in de beperkte betekenis gebruikt: de vorsten van het eiland Sumatra; ze stonden bekend als dwingelanden en als wrede alleenheersers.
- 322ⁿ⁸⁵ *toekan makan koetoe*: baas (*toekan*) in het eten (*makan*) van vlooiën (*koetoe*), vlooiëter.
generaal Van Swieten: zie de annotatie bij V, 461ⁿ²⁰.
'n Javaan te gebruiken als onderhandelaar met de Atjinezēn...Het doet me leed dat z'n naam my ontgaan is: de door Multatuli bedoelde onderhandelaar was Mas Soemoe Widikdjo. Deze zoon van een Brits-Indisch officier groeide op op Java; hij had Van Swieten al op eerdere tochten vergezeld en bood voor de expeditie naar Atjeh opnieuw zijn diensten aan. Bij een poging tot onderhandeling met de sultan van Atjeh zou hij deze twee brieven overhandigen. Men verwachtte dat hij als Mohammedaan en inlander veilig zou zijn. Hij vertrok op 23 december 1873; 27 december werd bekend dat hem de brieven waren ontnomen. Later bleek dat hij na een paar dagen gevangen gehouden te zijn – was vermoord.
- 337-338 *Duclari heeft altyd op Java gediend*: zie de annotatie bij VI, 201.
- 343ⁿ⁸⁷ *Ophir. We vinden dezen naam op de meeste landkaarten, en...op alle zeekaarten*: *Ophir* is de naam van een vulkaan aan de Westkust van Sumatra, die vanuit zee door zijn slanke vorm bijzonder opvalt.
Goenoeng Passaman: het woord *goenoeng* betekent 'berg'. *Pas(s)aman* is de naam van een landstreek in de onderafdeling Ophir (residentie Sumatra's Westkust) en van een rivier aldaar. De verbinding *Goenoeng Passaman* heb ik niet aangetroffen.
verband...tusschen dezen berg, en de streken vanwaar de tyrische koning Hiram, ten-beboeve van Salomon's tempelbouw, goud, ebbenhout en edelgesteente halen liet? (1 Kon. 1x, 28. x, 11.): de aangehaalde bijbelplaatsen luiden als volgt: 'En zij kwamen te Ofir, en haalden van daar aan goud, vierhonderd en twintig talenten, en brachten het tot den koning Salomo' (1 Koningen 9:28) en: 'Verder ook de schepen van Hiram, die goud uit Ofir voerden, brachten uit Ofir zeer veel almuggimhout en kostelijk gesteente' (1 Koningen 10:11). Multatuli bekritiseert hier een voorstelling van zaken, die destijds wel gegeven werd: koning Salomo zou de kostbaarheden voor zijn tempel gehaald hebben van deze vulkaan op Sumatra, die daarom de in de bijbel genoemde naam Ophir kreeg.

- In de 'arabische vertellingen' wordt *Sumatra door Sindbad den zeeman bezocht*: Sindbad de zee-man is de hoofdpersoon in een reeks zeemansverhalen, die deel uitmaken van de *Arabische vertellingen in Duizend en één nacht*; Sindbads eerste reis ging naar Sumatra.
- 345-346ⁿ⁸⁸ *Kiskassen*. Of dit woord uitsluitend te Amsterdam gebruikt wordt, weet ik niet: volgens het WNT VII, II, kolom 3139 wordt het woord *kiskassen* in de hier genoemde betekenis in de noordelijke helft van Nederland gebruikt.
- 351-381 Van dit gedicht bestaat nog een, eveneens onvolledige, versie; deze komt voor in de brief aan Kruseman (1851; v.w. IX, 130-131). Deze versie bevat twee strofen meer, n.l. tussen de derde en de vierde en tussen de vierde en de vijfde strofe van de versie in *Max Havelaar*.
- 351-355 De rede van Natal was open en stond bekend als gevaarlijk. Periodiek waaiden er harde noordwestelijke winden, zodat schepen meestal een andere ankerplaats verkozen.
- 354 *Ontstuijmig*: destijds gebruikelijke vorm.
- 383-384 *Krygsman, uw klerk te Natal*: Wilhelmus Johannes Krijgsman (jaartallen onbekend); wordt – zonder functie-aanduiding – vermeld in de lijst van Europese inwoners in de residentie Ayer-Bangie, afdeling Natal, in de *Almanak van Nederlandsch-Indie* 1841, 1842 en 1843; in de *Almanak* van 1843 wordt hij samen met Eduard Douwes Dekker genoemd. Ook in de ambtelijke correspondentie van Dekker is er sprake van 'klerk Krijgsman' (zie bijvoorbeeld v.w. VIII, 201).
- 387-388 *Volgt er niet de legende van de eerste zonde, die 't eiland zinken deed waardoor vroeger de reede van Natal werd beschermd*: in de brief aan Kruseman tekende Dekker bij dit gedicht aan: 't moet zoo wat eene legende zijn, vertellende hoe zeker eiland nabij Natal door *zonde* vergaan is; een soort van paradijs historie' (v.w. IX, 129-130).
- 398-399 *Natal ligt op weinige minuten noord: als ik over-land naar Ayer-Bangie ging, stapte ik te-paard over de linie heen: de evennachtslyn* (r. 398) of evenaar loopt dwars over het eiland Sumatra. Overigens liggen zowel *Natal* als *Ayer-Bangie* beide enkele *minuten* (hier in de betekenis: zestigste deel van een graad) ten noorden van de linie.
- 397-401 *daar onder de evennachtslyn...was zes uur 't sein tot avendgedachten*: voor de plaatsen op en dichtbij de evenaar duren dag en nacht in alle jaargetijden steeds elk twaalf uur. Kennelijk lag de omslag van dag naar nacht – die in de tropen abrupt verloopt, zonder langdurige schemering als tussenfase – in de buurt van Natal rond zes uur.
- 403-406 *hält sich zusammen*: waarschijnlijk een contaminatie van 'sich zusammennehmen' (zich beheersen, zich vermannen) en 'sich halten' (zich staande houden).
- 416 *telt*: in telgang gaat: een draf waarbij linkervoorbeen en -achterbeen ongeveer tegelijk bewogen worden en daarna rechtervoorbeen en -achterbeen. Telgangers waren geliefd omdat deze wijze van gaan, vooral op langere afstanden, minder vermoeiend werd geacht.

- 425-426 *zakdoek...met een gekroonde E op de punt*: via een zakdoek met een gekroond monogram wordt hier een directe relatie gelegd tussen het romanpersonage Tine en de reële persoon Everdine Huberte baronesse van Wijnbergen, aan wie *Max Havelaar* opgedragen is.
- 441ⁿ⁸⁹ *Op die plaatsen van Sumatra waar vroeger engelsche vestigingen bestonden, worden de gezagvoerende beambten nog altyd kommandeurs – commodore – genoemd*: dit wordt bevestigd in een verzoekschrift van de hoofden van Natal, waarin beide termen voorkomen (vw VIII, 244).
De *'engelschen tyd'*: zie de annotatie bij r. 39-40 van dit hoofdstuk. Het uit die periode daterende fort in Natal kon 500 à 600 man bevatten.
myn tyd – 1842 –: zie de annotatie bij VI, 138-139 en bij r. 291-292 van dit hoofdstuk.
- 449 *mutisme*: stilzwijgen, stommetje spelen.
- 456-458 *In het Tydschrift van Nederlandsch Indie had ik...een verhaal gelezen van Jeronimus: de Japansche Steenhouwer*: bedoeld is: Jeronimus, 'De Japansche steenhouwer.' In: *Tydschrift voor Neêrlands Indie* 4. 1 (1842), p. 400-408. Multatuli's vertelling is een vrije bewerking van een deel van het verhaal van Jeronimus; Jeronimus' verhaal is afgedrukt als bijlage VII.
- 460-461 Met *Vendutie in een sterfhuis* bedoelde Multatuli vermoedelijk: Jeronimus, 'Veertien dagen.' In: *Tydschrift voor Neêrlands Indie* 4. 1 (1842), p. 289-296. Het eerste deel beschrijft de grootse viering van de 35ste verjaardag van een 'troetelkind der fortuin'. Het tweede deel speelt zich af op dezelfde plaats, acht dagen later: de hoofdpersoon uit het eerste deel is plotseling overleden. Het derde deel voltrekt zich op dezelfde plaats, weer acht dagen later: in het huis van de overledene wordt een vendutie van zijn kostbare inboedel gehouden. Het verhaal sluit met de woorden: 'Sic transit gloria mundi!'
En zyn: Graven: het verhaal 'Graven' verscheen in: *Tydschrift voor Neêrlands Indie* 4. II (1842), p. 181-200. Het beschrijft een bezoek aan enkele begraafplaatsen in Batavia. Om te voorkomen dat de namen van beroemde mannen vergeten worden, heeft Jeronimus een groot aantal grafschriften afgedrukt en van commentaar voorzien.
En, vooral: de Pedatti: 'De pedattie' werd gepubliceerd in: *Tydschrift voor Neêrlands Indie* 4. 1 (1842), p. 547-551. Jeronimus zag de pedattie als beeld van een eenvoudig leven, dat in vrede en rust verloopt. Daartegenover plaatste hij de stoomtrein; hiermee verbeeldde hij het leven van de mens die zonder te genieten voortsnelt. Hijzelf zou het trage tempo van de pedattie willen leven.
- 461ⁿ⁹¹ *den heer W.R. van Hoëvell...den bekwamen schryver die zich onder den naam Jeronimus niet verborg*: Jeronimus was het pseudoniem van Wolter Robert baron van Hoëvell (1812-1879). Behalve publicist was hij ook predikant (1836-1849, in Batavia) en lid van de Tweede Kamer (1849-1862). Reeds tijdens zijn verblijf in Indië was Van Hoëvell een scherp criticus van de koloniale politiek. Als kamerlid speelde hij een belangrijke rol in de liberale oppositie tegen het cultuurstelsel. Hierop doelt Multatuli als hij schrijft dat Van Hoëvell zich 'verlokken liet tot het ophemelen van den zoogenaamd-vryen Arbeid.'

Met de beide brochures over *Vryen-Arbeid* bedoelt Multatuli: *Over vryen arbeid in Nederlandsch Indië, en de tegenwoordige koloniale agitatie*. Amsterdam, 1862. En: *Nog-eens: vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië*. Delft, 1870.

- 472-475 *Ik had den resident herhaaldelyk voorgesteld...*: in de brieven en documenten uit de periode dat Dekker bestuursambtenaar op Sumatra was, zijn geen sporen van dergelijke voorstellen bewaard gebleven.
- 475 *de 200 belangryke Battablanden*: streek in het noorden van Sumatra.
- 482 *stelsel van afsluiting*: in 1839 was Natal voor de algemene handel gesloten verklaard; alleen Nederlands-Indische schepen mochten er nog handel drijven.
- 484 *raschepen*: schepen die als hoofdzeilen razeilen voeren; hier in de betekenis: grote schepen, i.t.t. de kleine prauwen der inlanders.
- 487⁹³ *Troemon* en *Analaboe* waren rijkjes aan de noordwestkust van Sumatra. *Toeankoe*: aanspreektitel van vorstelijke personen. *Radjab*: vorstelijke titel, vaak ook voor niet-vorstelijke personen en zelfs voor lagere hoofden gebruikt. *by gelegenheid der oorlogsverklaring, 'n minister in de Kamer de Atjinezzen heeft durven afschilderen als schuldig aan zeeroof*: de oorlogsverklaring dateert van 26 maart 1873. Bedoelde minister is Fransen van de Putte, die toen voor de tweede maal minister van koloniën was (1872-1874; zie ook de annotatie bij 1v, 261⁹⁵). Op 4 april 1873 vond een interpellatie plaats in de Tweede Kamer over de berichten omtrent de gebeurtenissen in Indië. In de zittingen van 22, 28, 29 en 30 april 1873 werd er uitvoerig over de oorlog met Atjeh beraadslaagd. Hierbij baseerde men zich op de 'Nota over de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atsjin sinds 1824' (*Hand.* 1872-1873; de Nota in de *Bijl. Hand.* 1872-1873). Uit de Nota en ook uit de beraadslagingen blijkt dat men Atjeh herhaaldelijk beschuldigde van zeerooverij. Een specifieke uitspraak van Fransen van de Putte hierover komt in de verslagen van de genoemde zittingen niet voor. *sedert de atjinsche havens geblokkeerd zyn*: tijdens de voorbereiding van de tweede expeditie tegen Atjeh (december 1873-april 1874) blokkeerde de Marine de kusten van Atjeh om aanvoer van ammunitie en opium zoveel mogelijk tegen te gaan. *Indien ons gouvernement zeeroovers bevechten wil...aan alle vorsten en volken op dat groote eiland: zeeroof* was sinds eeuwen een veel voorkomend verschijnsel in de Oostindische Archipel. Vooral Magindanao (Mindanao) en de Soeloe-eilanden hadden zich ontwikkeld tot georganiseerde roofstaten. Zeerovers van deze eilanden ten noordoosten van Borneo maakten verre tochten; ze maakten ook de wateren rond Sumatra onveilig. Overigens had de Westkust van Sumatra ook veel te lijden van zeeroovers uit Atjeh zelf. *werd hem in diezelfde Tweede-Kamer de Atjinees voorgesteld als zoo heel in 't byzonder overgegeven aan...onnatuurlyken wellust*: opmerkingen over de (on)zedelijkheid van de bevolking van Atjeh heb ik in de verslagen van de bovengenoemde debatten niet aangetroffen. Wel bevat de genoemde Nota de volgende zinsnede n.a.v. een mislukte poging om slavenhandelaars te bestrijden: 'De gouverneur van Sumatra's Westkust drong aan op de onverwijld zending eener tweede expeditie. "Wanneer men overweegt" – schreef hij – "dat deze Maleijers (op wier wederstand de vorige expeditie was afgestuit) van Atsjin komen, om, met behulp van eenige

omgekochte en misleide hoofden, onderlinge oorlogen te stichten, roof, moord en brandstichting te bevorderen, alleen met het doel om menschen tot slaven te maken, – dat zij zich door plotselinge overvallen van kampongs van een tal van kinderen meester maken, om hen in Atsjin *tot het meest onzedelijk doel* als slaven te verkoopen, dan zal men het billijken dat elke gelegenheid gretig aangegrepen wordt, om aan zoodanigen toestand een einde te maken [...]” (Bijl. Hand. 1872-1873; cursivering door mij, AKV). In het algemeen werd de bevolking van Atjeh zeer wellustig genoemd, zo bijvoorbeeld in het *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indie* (deel 1, p. 5) en ook in Kielstra’s boek over de Atjeh-oorlog (deel 1, p. 9).

ik herhaal wat ik elders zeide: van Atjeh begint de nederlaag: in een noot uit 1874 bij Idee 760 (vw IV, 695-696) ging Multatuli in op het feit dat het publiek zich laat misleiden door valse verhalen over krijgsverrichtingen. Als voorbeeld haalde hij de rapporten over de Atjeh-oorlog aan: ‘Het nederlandse publiek heeft al deze zotternyen weer goedmoedig aangenomen, en staat gereed z’n Fransen van de Putte de millioenen te verschaffen, die nodig wezen zullen om in den Noordhoek van Sumatra *vasten voet te bonden*.’ Multatuli besloot zijn aantekening met de volgende waarschuwing:

‘En...hoe zullen de twisten met de handelslui en industriëlen van Singapore en Malakka beslecht worden, zegge, de onvermydelyke twisten met Engeland? Nederlanders, van Atjeh begint de neerlaag!’

de onvermydelyke gevolgen der intrekking van ’t geheim artikel in het traktaat van 1824: in 1816 had Engeland bepaalde gebieden in de Indische archipel overgedragen aan Nederland. In het Traktaat van Londen (1824) had men de zaken die hiermee samenhangen, geregeld. Bij dat Traktaat hoorden ‘Notes’, die destijds niet gepubliceerd werden. Hierin verklaarde Nederland de rust en veiligheid in de wateren van Atjeh te zullen waarborgen, zonder echter de onafhankelijkheid van dat rijk aan te tasten. Deze voorwaarde maakte het vrijwel onmogelijk om de zeeoverrij in die streken te bestrijden. Daarom drong men aan op intrekking van de bepaling. Dit gebeurde bij het zogenaamde Sumatratraktaat van 1871. Twee jaar later was Nederland met Atjeh in oorlog.

O. d. e. t. u...: niet duidelijk. Multatuli kon zich in 1884 niet meer herinneren wat hij met deze ‘woorden-aanduidende *letters*’ had willen uitdrukken. Wel wist hij nog dat het ging om de ‘voorspelling (let wel: in 1875!) dat de bemoeienis van Engeland ’n onmisbaar gevolg zal zijn van dien zotten oorlog!’ Een deel van het raadsel kon hij nog oplossen:

‘Wat die letters aangaat, van ’n paar kan ik de beteekenis opgeven, genoeg om te doen zien dat ik de waarheid zeg omtrent de beteekenis van ’t geheel.

Er komen in voor:

... z.t.m.d.k.v.s.t.g.h.d.z...en

...d.n.j.z.o.

dat is: zullen twisten met de kooplieden van Singapore ten gevolge hebben die zich...

en...die naar Java zullen overslaan’ (*Brieven van Multatuli aan Vosmaer*, p. 208-209). *m’n Brief aan den Koning van September 1872:* bedoeld is: *Brief van Multatuli aan den koning over de openingsrede*. Amsterdam, 1872. Hierin wees Multatuli op het gevaar dat de gouverneur-generaal Atjeh de oorlog zou verklaren en op de consequenties die dat voor de situatie in Europa zou hebben:

‘Uw Gouverneur-Generaal, Sire, staat op het punt, onder gezochte voorwend-

sels, *hoogstens op grond van kunstig geïmproviseerde redenen*, den oorlog te verklaren aan den Sultan van Atjeh, met het voornemen dien Souverein te beroven van zyn erfdeel. [...]

Waarschynlyk is de tyd niet ver, dat een machtige nabuur Nederland aanvalt, en trachten zal ook U de kroon te ontstelen. Is 't niet gevaarlyk, aan Europa een voorwendsel te leveren – een *grond*, Sire! – tot onverschillig toezien? En dit toch zou het zyn, indien er tegen den tyd van dezen voorgenomen aanslag een zo vers voorbeeld in 't geheugen lag van een gelyksoortigen *door ons zelf beganen roof*' (vw v, 682-683; met de 'machtige nabuur' wordt Pruisen bedoeld).

566

imponderabel: gewichtloos.

- 2-3, 2⁹⁶ Toespeling op de gewoonte van Françoise Scarron-d'Aubigné (1635-1719) haar gasten, bij gebrek aan voedsel, vertellingen voor te zetten. Zij was in 1652 getrouwd met de Franse dichter Paul Scarron, wiens huis een ontmoetingsplaats voor vele beroemde tijdgenoten was. Françoise Scarron veroverde zich al snel een plaats in dit milieu. Van haar werd gezegd dat 'elle faisait oublier le rôti à ses convives en leur racontant une anecdote' (Larousse, *Grand dictionnaire* x, p. 959-960).
Madame Geoffrin: Marie-Thérèse Geoffrin-Rodet (1699-1777). Hield een befaamd geworden salon, waar zij twee maal per week kunstenaars en geleerden ontving. Zie voor de verandering van Van Lennep het variantenapparaat, p. 318.
- 12 *samen met...iemand*: met 'iemand' is bedoeld: Si Oepi Kete; zie xi, 294-298 en xi, 572-573; vgl. ook xi, 87.
- 12-13 *Weet je waarom ik te Padang gesuspendeerd was*: in dit hoofdstuk en in de beide volgende hoofdstukken zijn gebeurtenissen beschreven die zich hebben afgespeeld tijdens Dekkers verblijf aan de Westkust van Sumatra.
Op 7 oktober 1842 was hij aangekomen in Padang; een maand later werd hij geplaatst te Natal, als controleur 2e klasse. Een klein jaar later – op 22 juli 1843 – werd hij uit het civiel gezag te Natal ontslagen, onder verplichting zijn administratieve achterstand bij te werken, en werd hij ter beschikking gesteld van de resident der Padangse bovenlanden. Op 2 oktober 1843 werd echter besloten dat Dekker niet naar zijn nieuwe bestemming mocht vertrekken voor hij zijn administratie had verantwoord. Op grond van een nieuw ontdekte fout in zijn administratie werd hij op 8 januari 1844 gesuspendeerd. Eind september van dat jaar verliet hij ten slotte Padang.
Dekker werd zoals gezegd op 8 januari 1844 gesuspendeerd, d.w.z. geschorst, met inhouding van tractement. De reden hiervoor was dat men 'andermaal een mislag in de administratie van den controleur der 2e klasse E. Douwes Dekker ontdekt [had], welligt grover en misdadiger, dan alle zijne overige fouten te zamen genomen' (v w viii, 383).
- 14 *deficit...in uw kas te Natal*: het kastekort komt aan de orde in hoofdstuk XIII, r. 1-171 en in de daarbij behorende annotaties.
- 19-21 *De omstandigheden in de Noord van Sumatra waren kort na 't innemen van Baroes, Tapoes en Singkel zóó verward*: in de jaren dertig van de vorige eeuw trachtte men ook Sumatra onder daadwerkelijk Nederlands gezag te brengen, voorzover althans de met Engeland gemaakte afspraken dit toelieten (zie de annotatie bij xi, 487⁹⁹). De strijd om het gezag, die met wisselend succes werd gevoerd, leidde op veel plaatsen tot felle gevechten. Uiteindelijk slaagde men er in de Westkust van Sumatra aan het Nederlands gezag te onderwerpen.
Baroes, Tapoes en Singkel: destijds onafhankelijke rijkjes in het noorden van de Westkust van Sumatra, dichtbij Atjeh. Baroes en Tapoes werden in 1839 bezet, Singkel in 1840. Men verwachtte grote voordelen van dit gebied, met name door de peperhandel; de zaak werd echter een financieel fiasco (De Stuers, *Vestiging* 11, p. 122-134).

- 25 *De Battablanden waren in roering: Battablanden*: een niet nauw omschreven begrip, zal hier in geografische, niet in bestuurlijke zin gebruikt zijn: een uitgestrekt gebied in het noorden van Sumatra. De roering in deze streken hing samen met de hierboven aangeduide gezagsstrijd, maar werd nog verergerd doordat religieuze zaken mede een rol speelden. De Padri's, leden van een streng Islamitische sekte, verzetten zich tegen de Nederlandse overheersing en trachtten een meer orthodoxe vorm van de Islam in te voeren.
- 29-30 *eenigen tyd voor myn komst was er een komplot ontdekt, om myn voorganger te vermoorden en opstand te maken*: Dekkers voorganger als controleur te Natal was Jacobus Hubertus van Meerten (1809-1894). Het komplot komt aan de orde in hoofdstuk XIV, r. 1-298 en in de daarbij behorende annotaties.
- 33 *styye*: strakke.
- 45-46 *entre l'écorce et le bois, il ne faut pas mettre le doigt*: vgl. het Franse spreekwoord 'Entre le bois (of: l'arbre) et l'écorce, il ne faut pas mettre le doigt' (letterlijk: men moet zijn vinger niet tussen het hout en de schors steken): meng je niet in een strijd tussen echtelieden.
- 77 *E.H.V.W.: eigen baard veel waard*: hiermee wordt de directe relatie tussen het romanpersonage Tine en Everdine Huberte baronesse van Wijnbergen, aan wie *Max Havelaar* is opgedragen, nogmaals aangegeven. Eerder was dit gebeurd in XI, 425-426.
- 86 *generaal Vandamme*: in werkelijkheid A.V. Michiels; zie de annotaties bij VI, 168 en VI, 177-178. Michiels was ter plaatse de hoogste gezagdrager en als zodanig verantwoordelijk voor de bestuurlijke beslissingen omtrent Dekker (zie r. 90-91). Mogelijk verwijst de naam *Vandamme* naar een Frans generaal ten tijde van Napoleon – D.J. Vandamme (1771-1830) –, die berucht was om zijn wreedheden.
- 88 *tricheeren*: vals spelen.
- 102-105 *omdat hy zooveel ambtenaren suspendeerde. Er waren er op Padang zeker zeven of acht die hy...in hun ambten geschorst had*: Michiels stond er om bekend dat hij veel eiste van zijn ondergeschikten en hun tekortkomingen streng strafte. Bestuursambtenaren hadden in het algemeen weinig belangstelling voor een plaatsing aan de Westkust van Sumatra vanwege 'het militair regime van Michiels en zijn suspendermanie' (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 10). Multatuli behandelt een aantal gevallen van schorsing; zie hiervoor: hoofdstuk XII, 105-108, XIV, 118-120, XIV, 284-287 en XIV, 293ⁿ¹¹⁶.
- 105-108 *De adisistent-resident van Padang...*: Dirk François Schaap (?-1864) was in de jaren 1842-1844 assistent-resident en magistraat van Padang. In zijn *Dienststaat* wordt vermeld dat hij gesuspendeerd is, echter zonder datum of opgave van reden. Van de door Multatuli genoemde reden (zie r. 112-142) geen bevestiging gevonden. In oktober 1844 werd Schaap uit de gouvernementsdienst ontslagen. Later kwam hij weer in dienst van het gouvernement. Zie hiervoor r. 270-273 van dit hoofdstuk en hoofdstuk XIV, 293ⁿ¹¹⁶. Het is onduidelijk van welke controleur in de passage in r. 123-125 sprake is.

- 109⁹⁸ *commérages*: leuterpraatjes.
chinesche kamp te Batavia: de Chinezen vormden een belangrijke bevolkingsgroep in Nederlands-Indië; ze woonden in afzonderlijke wijken bij elkaar. Ook Batavia had zo'n Chinese wijk, de kampong Tjina. Ik heb geen bevestiging gevonden van Multatuli's verklaring van *Chinesche kerk*. Een andere verklaring luidde dat de Europese dames in vroeger tijden bijeen kwamen bij de Chinese kerk, waar de Chinese vrouwen zich de toekomst lieten voorspellen. Ook zijzelf lieten zich wel overhalen zich te laten waarzeggen. Bij hun thuiskomst was de gewone vraag van hun echtgenoten of er nog nieuws was uit de Chinese kerk. 'En, daar het gebragte nieuws altijd nadere bevestiging vorderde, zoo is het langzamerhand eene gewoonte geworden, om alle praatjes tijdingen uit de Chinesche Kerk te noemen' (G., 'De Chinesche kerk', p. 339).
- 114 *surnumerair Valkenaar*: geen gegevens bekend.
- 148 'sabreeren': neersabelen (vgl. het Franse 'sabrer').
- 149⁹⁹ *vexatoire*: kwellende, drukkende.
J.J.M. de Chateaux: Jean Joseph Aloise de Chateaux (1815-?). In 1834 als tweede luitenant bij het wapen der artillerie naar Indië vertrokken; in 1842 benoemd tot kapitein. Verder geen gegevens bekend, die hier van belang zijn.
 De in deze noot beschreven gebeurtenissen hebben zich in grote lijnen zo afgespeeld, alleen is Dekker er niet bij aanwezig geweest, omdat ze plaats vonden in het midden van december 1844, dus ruim twee maanden na zijn vertrek uit Padang.
 De vestiging van het Nederlands gezag op Sumatra was vooral ingegeven door economische motieven; met name van de peperteelt had men hoge verwachtingen. Een deel van de gronden, die toebehoorden aan Pau – een bestuurlijke eenheid in de buurt van Padang – was hiertoe aangewezen en in november 1844 begon men met het aanleggen van wegen en bruggen. Uit ontevredenheid beraamde de bevolking een complot: men wilde Padang overvallen en Michiels met enige andere hoge bestuursambtenaren vermoorden. Het complot lekte uit en Michiels besloot om de opstandelingen in de nacht van 14 december 1844 te overvallen. Omdat ook dit plan uitlekte, wachtten de opstandelingen de Nederlandse expeditie gewapend op. De expeditie stond onder bevel van kapitein Gerrit Beyerman (1810-1844), die bij het treffen om het leven kwam (De Stuers, *Vestiging* II, p. 159-162).
kommittenten: lastgevers.
m'n opmerkingen over de hyperkrygskunstige slimmigheden van den prillen prins van Oranje by Quatre-Bras (IDEE 747, vlgg.): in Idee 747-755 (VW IV, 465-481) ontwikkelde Multatuli een soortgelijke gedachte als in de laatste alinea van deze noot. Volgens hem leidt er 'een brede weg van kindergedichtjes, via school, catechisatie, preken, krantengeschryf, deugDMETHODEN en "geschiedenisboekjes" naar oorlogsgeestdrift' en kan dit gebeuren doordat de mensen niet kunnen lezen. Met behulp van enkele voorbeelden onderbouwde hij zijn betoog. Een van die voorbeelden betrof de *hyperkrygskunstige slimmigheden van den prillen prins van Oranje*: bij de slag van Quatre-Bras zou de latere koning Willem II – volgens J. Scheltema in zijn boek *Laatste veldtocht van Napoleon Buonaparte* – 'oud-gediende Ney' 'verschalkt' hebben door het te doen voorkomen dat zijn troepen talrijker waren dan in wer-

- kelijkheid het geval was. Scheltema's boek zit – aldus Multatuli – ‘vol zotterny en gemeenheid, maar...’t is niet zotter of gemener dan de hele litteratuur van dien tyd [...]’ (citaten: vw iv, 467 en 480).
- 184-185 *à cheval bent op*: streng vasthoudt aan. Vgl. de uitdrukking ‘être à cheval sur les principes’ voor: streng aan zijn beginselen vasthouden. Gezien de context hier gebruikt in de betekenis: bij uitstek deskundig bent in.
- 189 *haro*: foei. Vgl. ‘crier haro’ voor: luid zijn verontwaardiging te kennen geven.
- 197-198 *la pièce*: (de résistance): de hoofdschotel; misschien ook: ‘la pièce justificative’: het bewijsstuk.
- 232 *inhabers*: eigenaars, houders.
- 237-238 *Kappelman die zich voedt met zuurkool en scharrebier*: door Multatuli gecreëerd type van de benepen burgerman, die zeer gesteld is op godsdienst en fatsoen. Mogelijk is de naam een toespeling op een bekende (fictieve) figuur, een zegswijze of iets dergelijks. Hierover niets gevonden.
scharrebier: goedkoop bier van geringe kwaliteit.
- 253-254 ‘*binderpalen der zedelykheid stonden hem nooit in den weg!*’: deze zin komt letterlijk zo voor in het portret van Napoleon, dat J.H. van der Palm (1763-1840) schetste in de inleiding van zijn *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* (Amsterdam, 1816; het citaat op p. 19).
- 257-266 Geen gegevens bekend; zie ook de annotatie bij r. 105-108.
- 270-273 *dat hy een achtenswaardig persoon was...*: nadat hij eerst ontslagen was uit gouvernementsdienst (zie de annotatie bij r. 105-108) werd Schaap in 1845 benoemd tot assistent-resident van Maros, een afdeling op Celebes.
- 277-280 Van dit versje zijn geen andere versies bekend; als het – zoals Multatuli zegt – is ingegeven door de suspensie van Schaap, moet het in 1844 geschreven zijn (zie de annotatie bij r. 105-108).
- 283-294 Per 8 januari 1844 was Dekker geschorst, hetgeen ook inhield dat hij geen tractement meer ontving. Eerder al – n.l. op 2 oktober van het jaar daarvoor – was bepaald dat hij Padang niet mocht verlaten voordat hij zijn administratie verantwoord zou hebben; ook toen al werd hem – ten onrechte – geen tractement uitbetaald.
ik had den generaal geschreven dat hy verantwoordelyk was indien ik omkwam van ellende: een dergelijke brief van Dekker aan generaal Michiels is niet bewaard gebleven en heeft mogelijk *in die vorm* ook niet bestaan. Wel komen er in zijn officiële brieven aan Michiels passages voor die in dezelfde richting gaan. Over het niet aannemen van hulp van anderen b.v. in een brief van 19 november 1843, waarin hij om uitstel van betaling vraagt; wel betalen ‘zoude mij noodzaken alhier op Padang, waar ik onbekend ben, en nagenoeg geene connexien heb, verplichting te maken aan vreemden, hetgeen indien zulks eenigzins konde vermeden worden, immer stuitend blijft’ (vw viii, 349).

In een volgende brief blijkt echter dat geld lenen in Padang ook wel erg moeilijk geweest zou zijn wegens de vrees voor den machtigen generaal (r. 292-293): 'In elke andere omstandigheid zoude het mij niet zwaar vallen, de bedoelde som te verkrijgen, doch moeilijk is het vertrouwen in te boezemen bij personen die, steunende op de juistheid van УНѢДГ. nadeelige opinie mijwaarts, welke men ruimschoots in de gelegenheid is op te merken, in het denkbeeld verkeeren dat de aan mij betoonde hulp aan eenen onwaardige zoude besteed zijn' (vw VIII, 352).

dat men my daarheen een pas zou geven: geen officiële regeling gevonden. Er bestond wel een passenstelsel, maar dat betrof alleen de inlandse bevolking. Mogelijk is bedoeld dat Michiels, ook al kon hij Dekker *formeel* niet beletten Padang te verlaten, over voldoende middelen en macht beschikte om dit in de praktijk wel te doen.

Dat heeft negen maanden geduurd: n.l. van 8 januari 1844 tot eind september van dat jaar, toen Dekker Padang verliet. In feite echter ontving Dekker al sinds september 1843 geen tractement meer, zodat hij een vol jaar zonder inkomsten was.

302ⁿ¹⁰¹

Tijdens zijn gedwongen verblijf in Padang (1843-1844) schreef Dekker zijn toneelstuk, dat toen nog *De eerlooze* heette. Over de opvoering van *De bruid daarboven* is weinig bekend; *onlangs* wil zeggen: in 1875 – dezelfde formulering komt n.l. ook voor in de vierde druk. Eind maart 1875 is men bezig met de repetities (vw XVII, p. 536); op 1 en 4 april zijn er opvoeringen (vw XVII, p. 564 en p. 613). Over het bijwonen van een van de voorstellingen zijn geen feiten bekend.

comme le premier venu: als de eerste de beste.

Hoe ikzelf over die 'Bruid' oordeel, is bekend: Dekkers oordeel over *De bruid daarboven* bracht hij onder woorden in het 'Naschrift' bij de vierde druk (1872). Zijn voornaamste bezwaar was het gebrek aan oorspronkelijkheid; zie ook de annotatie bij III, 138ⁿ⁴.

Emilia Galotti: burgerlijk treurspel uit 1772 van G.E. Lessing (1729-1781), dat grote populariteit genoot. Het behandelt een voorval uit de Romeinse geschiedenis, geplaatst tegen de maatschappelijke achtergrond van de 18de eeuw, waarbij het vooral gaat om de tegenstelling tussen adel en burgerij en om het conflict tussen gevoel en rede.

Kabale und Liebe: burgerlijk treurspel (1784) van J.C.F. von Schiller (1759-1805). Het stuk is wel met Lessings *Emilia Galotti* vergeleken, omdat ook hier de tegenstelling adel-burgerij een belangrijke rol speelt. Het stuk was sterk maatschappijkritisch en kende groot succes.

Minna van Barnhelm: *Minna von Barnhelm oder das Soldatenglück* (1767) van G.E. Lessing, een realistisch blijspel. Ook dit toneelstuk is betrokken op de destijds actuele maatschappelijke situatie en was uiterst populair.

Kotzebue: A.F.I. von Kotzebue (1761-1819), Duits blijspeldichter. Schreef meer dan tweehonderd, vaak sentimentele en oppervlakkige, toneelstukken, die bekend waren op succes bij het grote publiek.

Suum cuique: ieder het zijne. Veel gebruikte uitdrukking in de Latijnse letterkunde, o.m. door Cicero en Plinius. Misschien moet hier vooral gedacht worden aan Tacitus (*Annales* 4, 35): 'Suum cuique decus posteritas rependit': het nageslacht geeft ieder de eer die hem toekomt.

306-309

een tydschrift, de Kopiist, waarop ik inteekeenaar was: *De kopiist* was – na het *Tijdschrift voor Neerland's Indië* – het tweede tijdschrift dat in Indië verscheen. Blijkens de da-

tering van het 'Voorberigt' verscheen de eerste aflevering in 'Januarij 1842'. In dat voorbericht wordt ook melding gemaakt van 'eene ruime intekening'; een lijst van intekenaren ontbreekt echter. Voorzover bekend verschenen er twee jaargangen en werd de onderneming in 1844 beëindigd.

de redakteur was ambtenaar by de algemeene Sekretarisie: redacteur was Engelbertus de Waal (1821-1905), in de jaren 1837-1856 werkzaam bij de Algemene Secretarie in Batavia, waar hij van de rang van klerk opklom tot die van waarnemend algemeen secretaris. De Algemene Secretarie was het bureau dat de gouverneur-generaal ter zijde stond en waar o.m. het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* en de *Almanak van Nederlandsch-Indië* werden samengesteld.

309ⁿ¹⁰²

Die redakteur heeft later als minister 't zyne bygebracht om den toestand in Indiën onboudbaar te maken: van 1868 tot 1870 was De Waal (liberaal) minister van koloniën. Onder zijn verantwoordelijkheid kwamen twee wetten tot stand, die een einde maakten aan het tijdperk van het cultuurstelsel: de Agrarische wet (1870) en de Suikerwet (1870). De eerste wet maakte het westerse ondernemers mogelijk om gronden van de inlandse bevolking te huren of, als het om 'woeste' gronden ging, die als eigendom van de staat werden beschouwd, die van het gouvernement in erfpacht te verwerven. De Suikerwet maakte, met een overgangperiode van twintig jaar, een eind aan de tussenkomst van het gouvernement bij de suikercultuur. De suiker werd ter vrije beschikking van de fabrikanten gelaten, hetgeen een zware slag aan het consignatiestelsel toebracht.

duitenplaterijen: een door Multatuli verzonnen woord, voor de eerste maal gebruikt in *Over vrijen arbeid* (1862). Oorspronkelijk had de term betrekking op de uitvoerige debatten rond het Indische muntstelsel in een periode dat er volgens Multatuli ernstiger zaken aan de orde waren: 'Op den oogenblik toen men u bezig hield met koperen duiten, recepissen, zilveragehalte, agio en dergelyke, was de bevolking van Indië op 't punt uit te bersten in een algemenen opstand, die dan ook partiëel uitgebroken is, maar overal in bloed gesmoord' (vw 11, 199). De term kreeg de algemene betekenis: kletspraatjes over bijzaken, met het doel de aandacht af te leiden van de hoofdzaak: 'Maar 't opwerpen van systeem-kwestiën, vóór men heeft opgehouden den Javaan te mishandelen en te plunderen, is...duitenplaterij' (vw 11, 218).

de fameuze komptabiliteitswet: de Indische komptabiliteitswet (1864) werd niet onder De Waal ingediend en aangenomen, maar onder de eveneens liberale minister van koloniën Fransen van de Putte. Deze wet regelde de wijze van beheer en de verantwoording der koloniale geldmiddelen.

Zie voor de *splitsing van rechterlyke en besturende macht* de annotatie bij hoofdstuk v, r. 149ⁿ¹³; deze maatregel viel wel onder de verantwoordelijkheid van De Waal.

316-323

Dit gedicht is alleen in *Max Havelaar* overgeleverd; datering niet bekend, vermoedelijk geschreven tussen januari en september 1844. De slotregel is een toespeling op een versregel uit *Le comte d'Essex* (1678) van Thomas Corneille (1625-1701): 'Le crime fait la honte, et non [pas] l'échafaud' (acte 1v, scène 3). Deze regel was bekend geworden doordat Charlotte Corday hem citeerde in de afscheidsbrief aan haar vader, geschreven in de gevangenis kort voor haar terechtstelling wegens de moord op Marat (1793).

- 9-10 *Er waren dan in myn kasrekening te Natal onnauwkeurigheden en verzuimen:* in de volgende passage, die loopt tot en met r. 171, komt Dekkers kastekort aan de orde. Zoveel mogelijk zijn – voorzover de tekst daar aanleiding toe geeft – relevante feiten uit de documenten te bestemder plaatse vermeld. Bedacht moet worden dat Multatuli slechts enkele belangrijke momenten vermeldt, waarbij de chronologie niet altijd overeenkomt met de volgorde der gebeurtenissen zoals die blijkt uit de documenten. Twee dingen vallen hierbij op: Multatuli schrijft dat hij pas na zijn overplaatsing naar Padang op de hoogte werd gesteld van de kritiek die er op zijn administratie in Natal bestond, terwijl de feiten anders aangeven. Verder combineert hij gegevens die met zijn suspensie te maken hebben (8 januari 1844) met gebeurtenissen die eerder hebben plaatsgevonden, b.v. met Michiels' verbod Padang te verlaten (2 oktober 1843).
- 11-13 *De chef van de comptabiliteit te Padang...:* Jacobus van der Linden (1792-1862), vanaf 1837 secretaris onder Michiels en tevens ambtenaar 'belast met de Controle op de Comptabiliteit en Financiën ter Westkust van Sumatra', dat wil zeggen met de controle op de ambtelijke inkomsten en uitgaven (vw VIII, 346). In die hoedanigheid zal Van der Linden betrokken zijn geweest bij het onderzoek naar Dekkers financieel beheer (vgl. vw VIII, 329 en 346). Het tekort van f 2106,-, dat de aanleiding vormde voor Dekkers schorsing (zie de annotatie bij r. 48-49), werd ontdekt, 'geleid, door de aanmerkingen van de comptabiliteit' (vw VIII, 356). Over de persoonlijke verhouding tussen Dekker en Van der Linden is niets bekend.
- 13-15 *Maar let wel dat men my, zoolang ik te Natal was, daarop niet had opmerkzaam gemaakt. Geheel onverwachts ontving ik een overplaatsing naar de Padangsche bovenlanden:* het was Dekker voor zijn overplaatsing (22 juli 1843) bij herhaling duidelijk gemaakt dat er zeer veel aanmerkingen op zijn administratie bestonden, waarbij ook was gewezen op financiële tekorten. Dit was al het geval onder Dekkers eerste chef, de resident van Ayer-Bangie, A.L. Weddik (zie b.v. vw VIII, 146 en 155-157; zie voor Weddik de annotatie bij XIV, 67-68). Onder Weddiks opvolger, assistent-resident A. van der Ven, namen de aanmerkingen nog toe. Zo zond Van der Ven op 14 mei 1843 Dekker een brief met 15 punten van kritiek (vw VIII, 209-211). Na nog enkele aanmaningen om verantwoording van zijn administratie af te leggen, ontving Dekker een brief van Michiels, gedateerd 3 juli 1843, waarin hem werd gemeld dat hij te Natal door een andere ambtenaar vervangen zal worden 'wanneer het zal blijken, dat hij nog langer achterlijk is in het tijdig afleggen van zijne geldelijke en materiele verantwoording, overeenkomstig de bestaande voorschriften' (vw VIII, 246). Half juli 1843 was, blijkens een brief van Van der Ven, Dekkers debet opgelopen tot f 1348,01, inclusief de boete voor de verzuimde inzending van de verantwoordingsstukken (vw VIII, 249-251). Geheel onverwachts kan de overplaatsing dus niet genoemd worden. Het besluit van Michiels van 22 juli 1843 bevatte o.m. de mededeling dat Dekker ontslagen werd uit het civiel gezag te Natal en ter beschikking gesteld werd van de resident der Padangse bovenlanden. Bovendien kreeg Dekker de verplichting opgelegd om de 'onder zijne administratie ontstane achterstand nog vóór zijn vertrek van Natal behoorlijk bij te werken' (vw VIII, 261-263).

- 18-20 *Daar ik nog slechts weinig maanden vroeger den Gouverneur by my had gezien – straks zult ge hooren waarom, en hoe?* –: half februari 1843 had Michiels een bezoek aan Natal gebracht in verband met de Si Pamaga-zaak; zie hiervoor hoofdstuk XIV, r. 1-298 met de daarbij behorende annotaties (vw VIII, 142).
- 23-25 *Ik deed de reis met een fransch schip...*: nadat Dekker op 31 augustus 1843 zijn functie had overgedragen aan zijn opvolger, vertrok hij naar Padang (vw VIII, 279-283). Over de reis en het schip waarmee Dekker reisde, zijn geen gegevens bekend. Zie voor de toespeling in r. 24-25 hoofdstuk XI, r. 472-488.
- 47 *de fil en aiguille*: stukje bij beetje, van lieverlede.
- 48-49 *dat men in myn geldelyk beheer te Natal fouten en verzuimen had ontdekt, die me verdacht maakten van ontrouwe administratie*: dat er fouten in zijn administratie waren, was Dekker – zoals hiervoor bleek – voor zijn vertrek naar Padang al bekend, al was er toen nog geen sprake van *ontrouwe administratie*. Die formulering werd pas vier maanden later gebruikt, in het besluit van Michiels om Dekker te schorsen (8 januari 1844) ‘wegens ontrouwe administratie en het misbruiken van de hem als civiel gezaghebber te Natal aanvertrouwde landsgelden’. Aanleiding was de wisselkwestie van 3 mei 1843. De wissel bedroeg f 8931,92, de boeking in het wisselregister was f 6825,92; er was dus een verschil van f 2106,00. De autoriteiten hebben dit opgevat als fraude (vw VIII, 383-385).
- 53-54 *ontevredenheid der bevolking en aanboudende pogingen tot opstand*: hiervan is niets bekend. Duidelijk is wel dat Dekker werkte in een roerige streek, waar het Nederlands gezag voortdurend werd aangevochten.
- 82-86 *pogingen om den opstand te voorkomen, die de landstreek van Mandéling dreigde in vuur en vlam te zetten...*: geen gegevens bekend, waaruit Dekkers optreden in deze kwestie blijkt; zie ook r. 53-54 met de daarbij horende annotatie.
- 92-96 *...een brief, waarin men my te kennen gaf dat ik van ontrouw werd verdacht gehouden, met last my te verantwoorden op een tal van aanmerkingen die er gevallen waren op myn beheer*: Multatuli moet hier wel doelen op Michiels’ brief van 2 oktober 1843, waarin stond dat Dekker Padang niet mocht verlaten voordat hij bepaalde kwesties in zijn financieel beheer had opgehelderd. In deze brief was echter nog geen sprake van een verdenking van ontrouw, dat kwam pas in het suspensiebesluit van 8 januari 1844 (zie de annotatie bij r. 48-49). Wel schreef Michiels in de hier bedoelde missive: ‘dat UWEG. roekeloos zijt te werk gegaan met ’s lands gelden te Natal, en daarover beschikt hebt geheel strijdig met de verplichtingen en verantwoordelijkheid van een comptabel ambtenaar’ (vw VIII, 314).
- 96 *Enkelen daarvan kon ik terstond ophelderen*: Dekker beantwoordde bovengenoemde brief van Michiels per kerende post met een uitvoerige brief, waarin hij punt voor punt verantwoording aflegde van zijn geldelijke administratie over de periode november 1842-augustus 1843 (vw VIII, 315-327).
- 97-98, 106-107 *vooral was ’t voor my van belang die zaken natesporen te Natal zelf | Maar de generaal wilde my niet naar Natal laten vertrekken*: op 16 januari 1844 verzocht Dekker Mi-

chiels hem op eigen kosten naar Natal te laten vertrekken, zodat hij ter plaatse de kwestie van de wissel, die de aanleiding tot zijn schorsing was geweest, zou kunnen ophelderen (vw VIII, 386). Dit verzoek werd niet ingewilligd (vw VIII, 388).

- 129-136 *en eindigde myn brief – ik bezit daarvan nog de minuut – met de woorden...trotsch op myn eer*: als antwoord op de brief van Michiels van 2 oktober 1843 (zie de annotatie bij r. 92-96), schreef Dekker op 3 oktober een uitvoerige brief terug (zie de annotatie bij r. 96). Hij besloot deze brief met een alinea die grote overeenkomst vertoont met de passage in r. 131-136: 'Ik vermeen alle de in de aantooning der ten mijnen laste loopende posten, voorkomende punten te hebben afgehandeld, en weet zeer wel dat deze missive, *wat den vorm aangaat*, niet geschikt is UHEDG. in eene gunstige stemming omtrent mij te brengen. Ik voorzie ten volle den ernstigen uitslag welke deze zaak *bij de bestaande begrippen*, voor mij hebben kan, doch neem niettemin eerbiedig de vrijheid UHEDG. ten overvloede te verzoeken, mij van alle welwillende consideratiën, indien dezelve mogten kunnen bestaan, te willen verschoonen; Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking van de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer!' (vw VIII, 315-325; het citaat op p. 325).
- 137-138 *Den volgenden dag was ik gesuspendeerd wegens 'ontrouwe administratie'*: Multatuli combineert hier twee momenten uit de geschiedenis van het kastekort, waar in werkelijkheid enkele maanden tussenlagen. De bedoelde brief was van 3 oktober 1843, het suspensiebesluit van 8 januari 1844.
- 138-139 *Den Officier van Justitie...werd gelast omtrent my 'ambt en plicht' te betrachten*: op 25 mei 1844 zond Michiels de benodigde documenten aan Mr. Jean Gaspard Lange, fiscaal bij de Raad van Justitie te Padang, 'ten fine van ambt- en pligtbetrachting' (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 258).
- 142-143 *ik was nog onmondig toen de voorgegeven vergrypen hadden plaats gehad*: de wisselkwestie, die de aanleiding voor de schorsing vormde, speelde zich af op 3 mei 1843. Dekker – geboren op 2 maart 1820 – was toen net 23 jaar en daarmee, volgens de toen geldende regels, net niet 'onmondig' meer.
- 156-159 *Ik had herhaaldelyk...aan den Generaal geschreven dat hy myn vertrek van Padang niet beletten mocht, want dat...geen misdaad mocht gestraft worden met hongerlyden*: zie b.v. Dekkers brief van 4 april 1844 aan Michiels, waarin de volgende passage voorkomt: 'Dat – al waren de misdrijven waaraan hij zich mogt hebben schuldig gemaakt van eenen ernstigen aard, (waartegen hij adressant plegtig protesteert) alsdan nog volgens geen regtsbegrip ter wereld, die misdrijven kunnen of mogen gestraft worden *met den dwang om gebrek te lijden*' (vw VIII, 398).
- 160-163 Toen Michiels de fiscaal de stukken gestuurd had 'ten fine van ambt- en pligtbetrachting' (zie de annotatie bij r. 138-139), had hij – aldus De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 222 – de gebruikelijke uitdrukking gebruikt voor een opdracht tot het instellen van een criminele vervolging. Aangezien de fiscaal niet gerechtigd was om – zoals hij zelf aan Michiels schreef – 'op eigen gezag, tegen een Gouverne-

ments ambtenaar, inzake betreffende de uitoefening van zijne ambtsbetrekking, eene *crimineele* vervolging te institueren', vroeg hij Michiels of hij tegen Dekker een criminele of een civiele vervolging moest instellen (vw VIII, 400). Michiels antwoordde dat de reeds aangevangen – civiele – procedure moest worden voortgezet (vw VIII, 401). Op 6 juni 1844 had de zitting van de Raad van Justitie plaats, waarbij de fiscaal eiste dat Dekker de ontbrekende f 2106,- koper terug zou betalen (vw VIII, 401-403). De Raad verklaarde zich echter incompetent, niet vanwege de door Dekker genoemde reden (r. 161-163), maar 'omdat het besluit waarbij Dekker met de vergoeding van het bewuste bedrag voorlopig, in afwachting van de uitspraak van de Algemene Rekenkamer, door de gouverneur was belast, niet bij de rechtsvordering was overlegd' (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 222). Opmerkelijk is dat het door Multatuli genoemde motief om van – civiele – vervolging af te zien grote overeenkomst vertoont met de opmerking van de fiscaal dat hij niet bevoegd was om op eigen gezag tot – criminele – vervolging over te gaan.

- 163-164 *hiel my de generaal...negen maanden te Padang*: ook hier schuift Multatuli feiten uit de geschiedenis van het kastekort in elkaar. Naar zijn zeggen hield Michiels hem na de zitting van de rechtsraad nog negen maanden vast in Padang. Die zitting vond echter plaats in juni 1844 en eind september van dat jaar verliet Dekker Sumatra. Het besluit van Michiels dat Dekker Padang niet mocht verlaten dateerde van 2 oktober 1843. Zie hierover ook de annotatie bij XII, 283-294.
- 164-165 *Hy ontving eindelyk van-hooger-hand den last me naar Batavia te laten vertrekken*: op 16 augustus 1844 gaf de Algemene Secretaris Michiels opdracht om Dekker, met vrij transport, naar Batavia te laten vertrekken. Ruim een maand later – op 18 september – gaf Michiels deze opdracht door aan de assistent-resident van Padang. Eind september verliet Dekker Padang (vw VIII, 411-412).
- 166-168 *Toen ik een paar jaren daarna wat geld had...betaalde ik eenige duizenden guldens om de Natalsche kasrekeningen van 1842 en 1843 effen te maken*: Dekker heeft voor 31 december 1845 f 2106,- – zijnde het tekort, ontstaan bij de boeking van de wissel van 3 mei 1843 – in 's lands kas gestort (vw VIII, 596).
- 169ⁿ¹⁰³ *De toenmalige Algemeene Sekretaris der indische Regeering*: Mr. Cornelis Visscher (?-1873), van 1841-1851 Algemeen Secretaris. Zie voor deze functie de annotatie bij hoofdstuk XII, r. 306-309.
- 171 *Ainsi va le monde*: vaste uitdrukking, reeds voorkomend in de 14de eeuw (Hassell, *Middle French proverbs*, p. 166).
- 215-218 *De beschuldiging die zo vaak wordt ingebracht tegen den grooten meester die den Waverley schreef...*: Walter Scott (1771-1832). In 1814 verscheen van zijn hand *Waverley; or, 't Is sixty years since*, de eerste van een groot aantal historische romans. Typerend voor dit nieuwe genre was de aandacht voor de couleur locale, die zich uitte in lange uiteenzettingen over historische zeden en gewoonten, kleding, lokaliteiten enzovoort.

- 238-244 *Meent ge dat Amy Robsart's dood u zoo treffen zou, als ge vreemdeling waart geweest in de ballen van Kenilworth...*: in *Kenilworth* (1821) beschreef Scott het leven aan het hof van koningin Elizabeth. Haar gunsteling, Robert Dudley, graaf van Leicester (1531-1588), was in het geheim getrouwd met Amy Robsart. Zij werd gevangen gehouden in Cumnor-Place, terwijl Leicester Elizabeth met veel pracht en praal ontving op zijn kasteel Kenilworth. In Cumnor-Place kwam Amy Robsart op geweldadige wijze om het leven, door toedoen van Leicesters vertrouweling Richard Varney, echter tegen het bevel van Leicester in.
En geloof ge dat er geen verband is...tusschen de ryke kleeding waarin de onwaardige Leicester zich aan haar vertoonde, en de zwaartheid zyner ziel: zoals gebruikelijk bevat ook deze historische roman gedetailleerde beschrijvingen, b.v. van de omgeving waarin het gebeuren zich afspeelt en van de kostbare kleding van sommige personages. Het door Multatuli genoemde *verband door tegenstelling* of ook wel de contrastwerking was een belangrijk kenmerk van de letterkunde van de Romantiek.
Gevoelt ge niet dat Lester...oneindig lager stond dan hy geschetst wordt in den Kenilworth: in *Kenilworth* wordt Leicester getekend als een ambitieuze zwakkeling, voortdurend gepijnigd door zijn geweten. Niet hij, maar zijn dienaar, het slechte personage bij uitstek in deze roman, is verantwoordelijk voor de dood van Amy Robsart. In historische bronnen echter wordt wel verondersteld dat Leicester zelf zijn vrouw door vergif om het leven bracht.
- 253-254 *de school die sedert 1830 zoolang in Frankryk gebloeid heeft*: n.l. de Romantiek, in het bijzonder de school van Victor Hugo.
- 282ⁿ¹⁰⁴ *Hiertoe dan ook sommeerde ik berhaaldelyk Duymaer van Twist*: zie de annotatie bij hoofdstuk IV, r. 269ⁿ⁷.
Hy...bepaalde zich tot het verwyf dat ik zooveel talent had...en dat-i zwygen zou uit vrees voor den schyn van partydigheid: heeft betrekking op de beraadslagingen in de Tweede Kamer van 25 september 1860, waarin *Max Havelaar* – overigens zonder dat de titel genoemd werd – ter sprake kwam.
Het ‘verwijft’ dat Multatuli zoveel talent had, was niet afkomstig van Duymaer van Twist, maar van P. Mijer (1812-1881; 1856-1858: minister van koloniën; 1860-1866: lid van de Tweede Kamer), die optrad ter verdediging van Van Twist. Mijer zei tijdens de beraadslagingen van 25 september 1860: ‘Ik kan begrijpen dat een werk, in eenen zoo schoonen, wegslependen stijl en met zooveel talent geschreven als het hier bedoelde, op vele onkundigen en ligtgeloovigen, of bij dezulken die gaarne aannemen wat ten nadeele van het bestuur in Nederlandsch Indie gezegd wordt, een ongunstigen indruk heeft gemaakt; maar op mij heeft het zulks niet gedaan, omdat ik voor mij niet overtuigd ben van de juistheid en waarheid der in dat werk voorgestelde beschouwingen’ (v w x, 317). Duymaer van Twist wilde zich niet mengen in het debat, maar zei wel: ‘Mijnheer de President, over dat boek, dat hier ter sprake is gekomen, zal ik niet spreken. Ik geloof dat de Kamer dit ook van mij niet zou verlangen. Ik meen dat uit hetgeen de schrijver van dat boek gelieft te zeggen voor mij geen verplichting tot verantwoording kan ontstaan. En ik meen verder, dat hetgeen ik over dat boek of over den schrijver van dat boek zou kunnen zeggen, den schijn van partijdigheid niet zou kunnen ontgaan. Ik zal dus over dat boek niet spreken [...]’ (v w x, 320).
- 363 *gemacadamiseerd*: met steenslag verhard.

- 367 *ravyn*: niet in de betekenis 'diepe kloof', maar: een minder diep en smal dal, zoals ook blijkt uit de regels 372-374 en 393-394.
- 368 *Tjioedjoeng*: rivier in de residentie Bantam, die haar oorsprong heeft boven Lebak, in het gebergte van Parang-Koedjang, en uitmondt in zee aan de noordkust van Java.

- 3-5 *Men zegt dat een geheim artikel in het traktaat van 1824, ons jegens de Engelschen de verplichting oplegt, de rivier van Singkel niet te overschryden:* in het Traktaat van Londen (1824) waren Engeland en Nederland overeen gekomen dat Nederland de vrije hand zou krijgen op Sumatra, maar dat het de onafhankelijkheid van Atjeh, een sultanaat in de uiterste noordhoek van Sumatra, zou eerbiedigen. De laatste bepaling stond niet in het Traktaat zelf, maar in de niet gepubliceerde ‘Notes’ die aan de tekst waren toegevoegd (zie ook xi, 487ⁿ⁹³ met de bijbehorende annotatie). Ten zuiden grensde Atjeh aan Singkel, een rijkje dat in 1840 door Nederland bezet werd. De rivier van Singkel werd als natuurlijke grens tussen Atjeh en Singkel en daarmee van de Nederlandse invloedssfeer gezien (De Stuers, *Vestiging* 11, p. 122).
- 6 *met een faux-air Napoléon:* ten onrechte een houding aannemend of hij Napoleon was.
- 8-12 *Ik moet aan 't bestaan van dat geheim artikel wel gelooven...onder nederlandsche souvereiniteit zyn gebracht:* Troemon en Analaboe waren rijkjes aan de noordwestkust van Sumatra, door de levendige handel in dat artikel ook wel de ‘peperkust’ genoemd; beide rijkjes maakten destijds deel uit van Atjeh.
- 14-15 *Het stelen van een landschap zal altyd makkelyker blyven dan van een molen:* toespeling op het gedicht ‘Le meunier de Sans-souci. Anecdote’ van François Guillaume Jean Stanislas Andrieux (1759-1833), waarin verhaald wordt hoe Frederik 11 van Pruisen aanvankelijk tracht een molenaar zijn molen te ontnemen, maar daar ten slotte van afziet, terwijl hij aan de andere kant grote delen van Europa veroverd had. Dekker maakte in 1838 een vertaling van dit gedicht. De slotregel ‘On respecte un moulin; on vole une province’ zette hij om tot ‘Zie, een landschap wordt gestolen/En een molen blijft gespaard!’ (F.G.J.S. Andrieux, *Poésies*. Bruxelles, 1829, p. 31-34; Multatuli, *Gedichten*, ed. Blom, p. 17-20).
- 19ⁿ¹⁰⁷ Bij het Sumatratraktaat van 1871 – dus niet, zoals Multatuli schreef, van 1873 – verviel de bepaling dat Nederland Atjehs onafhankelijkheid moest respecteren. Twee jaar later, op 26 maart 1873, verklaarde Nederland Atjeh de oorlog. *in 1842:* n.l. toen Dekker bestuursambtenaar aan de Westkust van Sumatra werd.
- 20-25 *hy richtte zyn veroveraarsblikken niet Noord- maar Oostwaarts...de Atjinezzen zelf waren er toch niet meer:* Nederland trachtte in de jaren dertig van de vorige eeuw ook de Battahlanden – een uitgestrekt gebied in het noordelijk deel van Sumatra – onder zijn gezag te brengen. In 1837-1838 slaagde men erin het verzet, dat – mede onder invloed van het Islamitische Atjeh – sterk religieus getint was, definitief te breken. Er kwam toen een assistent-resident van Mandheling en Ankola.
- 27-29 *er werden nederlandsche beambten en nederlandsche garnizoenen gezonden naar Bila en Pertibie, welke posten...later weer ontruimd zyn:* *Pertibie:* naam van de oostelijke Battahlanden. *Bila:* landschap aan de Oostkust van Sumatra, deel uitmakend van Pertibie. Het hele gebied was in 1838 bezet. In Bila werd een sterke gevestigd, bestaande uit 75 man. Deze werd, evenals de in Pertibie gevestigde post, ingetrokken bij de ontruiming van de oostkust in 1843.

- 30ⁿ¹⁰⁸ *De later tot Gouverneur-Generaal benoemde Mr P. Merkus*: Mr. Pieter Merkus (1787-1844). Kwam in 1839 – hij was toen Raad van Indië – als regeringscommissaris naar Sumatra om daar de civiele aangelegenheden te regelen. In 1840 werd hij – na de dood van gouverneur-generaal De Fierens – vice-president van de Raad van Indië, met de bepaling dat hij de functie van gouverneur-generaal zou waarnemen. In 1842 volgde zijn definitieve benoeming.
- 39 *ontblooten van*: terugtrekken van de troepen uit.
- 42ⁿ¹⁰⁹ *maleische overweldigers*: er bestonden verschillende theorieën over de herkomst van de Maleiers. Volgens de ene richting zou Sumatra het stamland zijn; van daaruit zouden de Maleiers naar Malakka en verdere streken zijn overgestoken. Volgens de andere richting, waarbij Multatuli zich heeft aangesloten, zouden ze zich pas later op Sumatra gevestigd hebben.
- 46-47 *Nu was de controleur die vóór my de afdeling Natal bestuurde, de schoonzoon van den assistent-resident in de Batablanden*: Dekkers voorganger in Natal, Van Meerten, was in 1840-1843 controleur der 1ste klasse van Natal (*Almanak Ned.-Ind.* 1840, p. 60; 1841, p. 62; 1842, p. 62; 1843, p. 66). In zijn *Dienststaat* zijn geen gegevens over deze periode opgenomen. Zie verder over Van Meerten de annotatie bij xii, 29-30. De *assistent-resident in de Batablanden* (ook wel: van Mandhéling en Ankola, zie r. 20-25) was Thomas Alexander Christiaan van Kervel (? -1863?); hij vervulde deze functie van 1840 tot 1842. In 1841 trouwde Van Meerten met Van Kervels dochter Jacoba Carolina (*Almanak Ned.-Ind.* 1842, p. 251).
- 46-298 In de hierna volgende passage, die loopt tot r. 298, komt de zogenaamde Si Pamaga-zaak aan de orde. Volgens de lezing in *Max Havelaar* stonden er in deze zaak twee partijen tegenover elkaar: die van Natal en die van Mandhéling, of ook wel: die van Soetan Salim en die van Jang di Pertoean. Tussen de families van beide hoofden bestond al sinds lang een vete. Generaal Michiels had zich aangesloten bij Jang di Pertoean, de bestuursambtenaren Van Kervel en Van Meerten stonden aan de kant van Soetan Salim. In Natal circuleerde het gerucht dat er in Mandhéling een complot tegen de Europese gezaghebbers werd beraamd. Van Kervel nam het Mandhélingse hoofd Jang di Pertoean gevangen. Michiels maakte deze maatregel weer ongedaan, Van Kervel werd geschorst. Hiermee was de zaak (voorlopig) gesloten, maar door de rechtszaak tegen Si Pamaga laaide het conflict weer op. De uit Mandhéling afkomstige Si Pamaga zou door de broer van Jang di Pertoean zijn omgekocht om de inlandse en Europese gezaghebbers in Natal te vermoorden. Si Pamaga werd veroordeeld, maar weer greep Michiels in. In een nieuwe rechtszitting werd het vonnis tegen Si Pamaga herroepen. Soetan Salim en Van Meerten zouden de zaak over het hoofd van de onschuldige Si Pamaga heen hebben opgezet om de eerder geschorste Van Kervel te helpen en om hun haat jegens Jang di Pertoean te uiten. In veel gevallen is in de annotaties – bij gebrek aan andere officiële stukken – gebruik gemaakt van het rapport betreffende deze kwestie, dat Michiels heeft uitgebracht aan de gouverneur-generaal op 18 maart 1843 (vw viii, 168-187; enkele bijlagen op 135-141). De feiten die in dit rapport genoemd worden, zullen juist zijn; wat betreft de interpretatie van die feiten moet bedacht worden dat Michiels partij in het conflict en dus niet onbevooroordeeld was.

- 57-58 *Soetan Salim*: stiefvader en voogd van de Toeankoe van Natal, die – hoewel de toeankoe meerderjarig was – het werkelijk gezag uitoefende (aldus Michiels in zijn rapport aan de gouverneur-generaal, vw VIII, 172). In de *Almanak van Nederlandsch-Indie 1841-1843* wordt zijn naam niet genoemd.
een natalsch Hoofd dat ook zeer op den battakschen chef gebeten was: ‘soetan’ is een lage adellijke titel, die wijst op een Maleis-Minangkabause afkomst. Soetan Salim hoorde dus tot de partij die de invloed van de hoofden uit de Battahlanden zoveel mogelijk wilde tegengaan (Van ’t Veer, *Leven Multatuli*, p. 102-103).
- 60-63 *Er waren huwelyksvoorstellen afgeslagen...om Natal en Mandhéling tegen elkander opgezet te houden*: Michiels noemde twee concrete aanleidingen voor de vijandschap tussen de hoofden van Mandhéling en die van Natal: Jang di Pertoean had geweigerd een van zijn zusters uit te huwelijken aan de zoon van Soetan Salim en er was onenigheid geweest over het maken van een gedeelte weg (vw VIII, 184).
- 64-67 *Op-eenmaal verspreidde zich 't gerucht dat er in Mandhéling een komplot was ontdekt, waarin Jang di Pertoean zou betrokken wezen...*: er deden geruchten de ronde dat er begin december 1841 een vergadering van de hoofden van Mandhéling had plaatsgevonden, waarbij plannen waren gemaakt voor een opstand tegen het gouvernement. Jang di Pertoean zou hierbij een belangrijke rol gespeeld hebben (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 324).
- 67-68 *De eerste ontdekking hiervan had te Natal plaats gehad*: de resident van Ayer-Bangie, Arnoldus Laurens Weddik (1807-1867), had het gerucht van een komplot tegen het Nederlands gezag in de Ophir-districten – die ressorteerden onder de assistent-residentie Ayer-Bangie – vernomen. Naar aanleiding hiervan informeerde hij eind december 1841 bij de controleur van Natal, Van Meerten, of hij van dergelijke geruchten op de hoogte was. Deze informeerde op zijn beurt bij de hoofden van Natal, die hierop ontkennend antwoordden. Pas in een later stadium, toen Van Meerten op de zaak doorging, brachten de Natalse hoofden en vooral Soetan Salim steeds nieuwe en gewichtiger berichten over plannen tot opstand in Mandhéling (vw VIII, 180-182).
- 74-75 *geen vreemdeling ben in de zaken van Lebak*: vgl. Lucas 24:18: ‘[...] Zijt Gij alleen een vreemdeling te Jeruzalem, en weet niet de dingen, die dezer dagen daarin geschied zijn?’
- 76-78 *Ik was in 1846 in 't Krawangsche*: bedoeld is de zelfstandige assistent-residentie Krawang, ten oosten van Batavia. Dekker was op 13 september 1845 benoemd tot tijdelijk ambtenaar in Krawang tot uiterlijk eind december 1845. Eind 1845 vertrok hij volgens plan uit Poerwakarta, de hoofdplaats van Krawang, maar eind februari 1846 keerde hij er terug, omdat hij op 12 februari opnieuw, nu voor zes maanden, was aangesteld. Op 18 mei volgde zijn benoeming tot commies op het Residentie kantoor van Bagelen, een residentie aan de zuidkust van Java (vw VIII, 450-451, 637 en 680).
Opmerkelijk is dat er in het manuscript aanvankelijk ‘1844’ stond. Van Lennep maakte hiervan ‘18..’; in *D⁴* vulde Multatuli dit aan tot ‘1846’ (zie het varianten-apparaat, p. 348).
heb veel rondgedwaald in de Preanger waar ik reeds in 1840 Lebaksche uitgewekenen ont-

moette: de Preanger was een residentie in het zuidwesten van Java, o.m. grenzend aan de residentie Bantam. Het is niet waarschijnlijk dat Dekker daar reeds in 1840 (of, zoals aanvankelijk in het manuscript stond: 1842) *Lebaksche uitgewekenen* heeft ontmoet. Vanaf zijn aankomst in Indië (1839) tot zijn vertrek naar Sumatra (1842) verbleef hij n.l. in Batavia, aan de noordkust van Java. Later is hij wel in de Preanger regentschappen geweest, n.l. in de periode tussen zijn vertrek uit Padang (september 1844) en zijn vertrek naar Krawang (september 1845). In het voorjaar van 1845 had hij n.l. kennis gemaakt met Willem van der Hucht, theeplanter op Parakan Salak in de Preanger regentschappen, bij wie hij vervolgens enige tijd logeerde (zie ook de annotatie bij VIII, 211-219).

- 85-86 *door den kontroleur van Natal afgenomen verklaringen van getuigen*: hoewel er in r. 93 staat dat Havelaar die getuigenverklaringen gelezen heeft, is het onduidelijk of ze bestaan hebben. Michiels beweerde in zijn rapport dat ‘het enigste stuk van procedure, in de zaak van Pamaga aanwezig’ het op 14 mei 1842 geslagen vonnis is. Het vonnis was uitgesproken door de Rappat-raad, de gewone rechtbank voor inlanders. Volgens Michiels waren er ‘nimmer voor den rappat eenige getuigen [...] verhoord’ (VW VIII, 169-170 en 173). De tekst van het vonnis, opgenomen als bijlage bij het rapport van Michiels, is niet bewaard gebleven (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 331); er is echter vrij veel uit bekend, doordat Michiels er gegevens aan ontleend heeft voor zijn verslag.
- 86-89 *zou hy gezamenlyk met zyn broeder Soetan Adam...vernietigd was*: volgens geruchten hadden de hoofden van Mandheling begin december 1841 een complot gesmeed om een opstand tegen het gouvernement te wagen. Jang di Pertoean zou de centrale figuur zijn geweest (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 324). Over de rol van een broer van Jang di Pertoean met de naam Soetan Adam, is niets bekend. Elders is wel sprake van Soetan di Langiet, broer van Jang di Pertoean, die een rol in de Pamaga-zaak heeft gespeeld (zie de annotaties bij r. 100-102 en r. 182-183).
- 91¹¹¹ *Tout comme chez nous*: zie de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 472¹⁷⁰.
- 96-98 *Hy was, met de geheele battaksche bevolking, eerst kort te voren door de Padries overgehaald tot het ware geloof*: de Padries, leden van een streng Islamitische sekte, trachtten hun opvattingen, desnoods met geweld, over heel Sumatra te verspreiden. In 1838 werden ze definitief door de Nederlanders verslagen (zie ook hoofdstuk XII, r. 19-21 en r. 25 met de bijbehorende annotaties).
- 99¹¹² *'t Woord zal wel Pedirees moeten beduiden, naar Pedir, een der minst onaanzienlyke staatjes van Atjin*: men nam wel aan dat het woord padri (Maleis: pidari) ‘man uit Pedir’ betekende. Pedir was een staat aan de noordoostkust van Sumatra; de vorst van deze staat was een vazal van de sultan van Atjeh. Via Pedir keerden de bedevaartgangers van Mekka terug naar Sumatra; ‘man uit Pedir’ betekende dus iets als: pelgrim die het heilige land heeft bezocht. Een andere verklaring gaf Veth: het woord padri, in het Maleis gebruikt om een priester aan te duiden, zou overgenomen zijn van het Portugese ‘padre’, vader. Hiermee duidde men niet alleen Europese geestelijken, maar ook Islamitische religieuze functionarissen aan. Later gebruikte men de naam padri voor de leden van de hierboven genoemde religieuze beweging (Veth, *Uit Oost en West*, p. 360).

de invoering van den Islam – die tevens vermeerdering van zoutgebruik ten-gevolge had –: misschien is – gezien de context – bedoeld dat ook de Islam – en dus niet alleen het Christendom – een beschavende invloed uitoefende. Bij enkele volkeren in de Archipel was het gebruik van zout n.l. nog onbekend en dit werd beschouwd als een gebrek aan beschaving. De invoering van de Islam zou hieraan dan een einde hebben gemaakt.

Penjaboengan: bestuurlijke eenheid in de residentie Tapanoeli, het meest noordelijke gebied in Sumatra waarover Nederland gezag uitoefende.

Ida Pfeiffer: de Oostenrijkse Ida Pfeiffer-Reyer (1797-1858) maakte verscheidene wereldreizen. In 1851 begon zij aan een reis naar Nederlands-Indië, waarbij zij ook Sumatra bezocht. De door Multatuli aangehaalde anekdote staat beschreven in een publikatie waarin zij verslag deed van deze reis. Ida Pfeiffer en haar gevolg werden, aldus haar verslag, tegengehouden door een groep van meer dan tachtig gewapende mannen, die dreigden haar te zullen opeten wanneer ze niet terugkeerde. Haar reactie beschreef ze als volgt: 'Ik was natuurlijk, sedert ik hun land betreden had, reeds op zulke tooneelen gevat, en had te dezen einde ook eenige zinsneden van hunne taal geleerd. Ik begreep, dat, indien ik iets zeggen kon dat hun beviel of hen aan het lagchen bragt, ik een groot voordeel op hen zou hebben; want de wilden zijn even als de kinderen, en een kinds hand, weet men, is gaauw gevuld. Ik stond derhalve op, tikte den eersten den besten vriendelijk op den schouder, en zeide glimlagchend, half in het Maleisch, half in het Battaksch: "Hoor eens, mannetje! Gij, zie ik wel, zult geen vrouw doodmaken en opeten, en het minst eene vrouw zoo oud als ik; want dat taaije vleesch zou u wat al te zwaar in de maag vallen.'" (Ida Pfeiffer, *Mijne tweede reis rondom de wereld*. Amsterdam, 1856. Deel I, p. 256-257).

100-102 *dat Jang di Pertoean door den assistent-resident van Mandheling werd gevangen genomen en naar Natal gezonden*: toen de geruchten over een opstand tegen het Nederlands gezag bleven aanhouden (zie de annotatie bij r. 67-68), gaf Michiels de resident van Ayer-Bangie, Weddik, opdracht de zaak ter plaatse te onderzoeken. Deze raakte overtuigd van het bestaan van een complot en liet de voornaamste hoofden – onder wie Jang di Pertoean en zijn broer Soctan di Langiet – gevangen nemen en naar Natal overbrengen (VW VIII, 182). Het was dus niet de assistent-resident Van Kervel die Jang di Pertoean gevangen nam.

102-104 *Hier sloot de controleur hem voorloopig in 't fort op, en liet hy hem met de eerste geschikte scheepsgelegenheid gevankelyk naar Padang vervoeren*: over een dergelijk optreden van Van Meerten geen gegevens gevonden.

104-107 *Het spreekt vanzelf dat men den Gouverneur al de stukken aanbood, waarin de zoo bezwarende getuigenissen waren opgenomen...*: deze stukken zijn niet bewaard gebleven. In zijn rapport aan de gouverneur-generaal refereerde Michiels aan een verslag van de vergadering, waarbij besloten was de hoofden van Mandheling gevangen te nemen. Zijn conclusie n.a.v. dit verslag luidde dat men met overhaasting te werk was gegaan: 'de eenparige verzekering der hoofden, nimmer van eenig ontwerp tot opstand gehoord te hebben, werdt [sic] slechts als een teeken van halsstarrigheid aangenomen: men kwam er toe, om het maken van nieuwe wegen en bruggen verdacht te houden, de last door den djang di pertoean gegeven tot het stipt opvolgen der bevelen van den assistent-resident en het goed onderhouden der

nieuwe koffij-tuinen, het storten van geld voor wissels op Natal, waren alle zoo veel listen om ons te verblinden'. Volgens Michiels werden er betreffende de veronderstelde samenzwering 'door de plaatselijke assistent residenten bevorens niets, naderhand weinig betekende indices [...] voortgebracht'. Toen een onderzoek in Mandheling geen bewijzen had opgeleverd, trachtte resident Weddik die bewijzen in Natal te verzamelen. 'Het mij daarvan geworden verslag', aldus Michiels, 'streckte echter slechts om mijne twijfeling omtrent het bestaan van iets hoegenaamd te versterken [...]' (vw VIII, 182-183).

- 113-116 *Wél moet hy dus zeer verwonderd hebben gestaan, by de ontscheping te vernemen dat hy vry was...*: Michiels, die niet overtuigd was van de schuld van de gevangen genomen hoofden, besloot een nieuw onderzoek in te stellen (juli 1842). Op grond daarvan liet hij de hoofden naar hun land terugkeren en herstelde hij hen in hun aanzien en macht. Jang di Pertoean werd omstreeks half september opnieuw geïnstalleerd door resident Weddik (vw VIII, 183).
- 118-120 *Kort hierop werd de adsistent-resident van Mandbélíng in zyn betrekking geschorst wegens allerlei vergrypen die ik hier niet beoordeel*: op 13 juni 1842 werd Van Kervel gesuspendeerd, omdat een door resident Weddik ingesteld onderzoek had aangetoond dat Van Kervel zich aan twee ongeoorloofde handelingen had schuldig gemaakt, die overigens niet te maken hadden met het Mandhelingse komplot (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 329). In Van Kervels *Dienststaat* zijn geen gegevens over zijn suspensie opgenomen.
- 125 *onderzocht was de zaak niet*: dit is niet juist: Michiels liet de zaak tot twee maal toe officieel onderzoeken. De eerste maal gebeurde dit door resident Weddik (zie de annotatie bij r. 100-102), de tweede maal door Michiels en Weddik samen. Dit laatste onderzoek vond plaats in juli 1842; daarna pas werd besloten de hoofden in hun waardigheid te herstellen (vw VIII, 182 en 171).
- 131-133 *ik houd voor zeker dat de daarop doelende stukken nooit onder de oogen der Regeering te Batavia gebracht zyn*: dit is niet in overeenstemming met de feiten: op 8 augustus 1842 zond Michiels de gouverneur-generaal twee missives, waarvan een met meer dan vijftig bijlagen, over de onlusten in Mandheling. De tekst van brieven en bijlagen is niet overgeleverd (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 311). In zijn rapport aan de gouverneur-generaal van 18 maart 1843 refereerde Michiels aan deze twee brieven (vw VIII, 168).
- 134-135 *Kort na Jang di Pertoean's terugkeer kwam ik te Natal aan om 't bestuur van die afdeeling overtenemen*: Jang di Pertoean was tussen juli en half september 1842 naar Mandheling teruggekeerd (zie de annotatie bij r. 113-116). In de tweede helft van november van dat jaar arriveerde Dekker in Natal.
- 147-149 *de zoo-even bedoelde Regeeringskommisaris...Gouverneur-generaal was geworden*: na de dood van gouverneur-generaal De Eerens in mei 1840 was Merkus eerst tijdelijk en sinds 1842 definitief belast met het ambt van gouverneur-generaal (zie ook de annotatie bij r. 30¹¹⁰⁸).

- 159-163 *een vonnis van den Rappat-raad te Natal...houdende: veroordeeling van zekere Si Pamaga... Toeankoe van Natal*: de inhoud van het vonnis is alleen bekend via het rapport van Michiels aan de gouverneur-generaal. Hierin is sprake van 'geeseling, brandmerk en levenslange ballingschap, wegens poging tot moord tegen den Toeankoe Bazaar van Natal' (vw VIII, 168).
- 159¹¹³ *Door dien Raad werden niet alleen civiele kwestien en krimineele zaken afgedaan, maar tevens politieke aangelegenheden behandeld*: volgens Michiels was de Rappat van Natal om twee redenen niet tot oordelen bevoegd in de Pamaga-zaak. Deze zaak behoorde z.i. tot die criminele zaken die aan de grote landraad van Padang moesten worden voorgelegd. Het verband tussen de moordpoging en de veronderstelde onlusten betekende bovendien dat het een 'politische' (politieke) aangelegenheid was, die evenmin onder de competentie van de Rappat van Natal viel (vw VIII, 168).
'fiat executie' van den Resident te Ayer-Bangie: Weddik gaf op 11 juli 1842 toestemming het vonnis ten uitvoer te brengen (vw VIII, 175).
geelyk uit den tekst blykt: zie r. 184-186 van dit hoofdstuk.
Rappat: op Sumatra gebruikte naam voor 'Landraad', de gewone rechtbank voor inlanders (zie verder de annoatie bij v, 149¹¹³).
- 167-170 *Volgens verklaringen van getuigen...te vermoorden*: volgens het vonnis, meegedeeld in het rapport van Michiels, bekende Si Pamaga 'dat hij verscheidene maanden te voren omgekocht was geworden door eenige hoofden van Mandheling, om op de eerste tijding van het uitbarsten van den door hen in dat land voorgenomen opstand tegen het gouvernements gezag, en den Toeankoe Bazaar en de Kommandoor (Civiel gezaghebber van Natal) te vermoorden' (vw VIII, 170).
- 170-178 *Hy had zich, om dit opzet uittevoeren...en Pamaga nam de vlucht*: vgl. het verslag van Michiels: 'Ik zie daarin [in het vonnis, AKV] dat de beklagde in de avond van den 2 Februarij 1842 zich ten huize zou bevonden hebben van den Toeankoe Bazaar van Natal, gemengd onder het wachtvolk; dat, bij het intreden van gemelden Toeankoe Bazaar, hij dezen te gemoet was gegaan en hem de hand zou hebben gegeven op eene wijze, waarop gewoonlijk eerbewijzen van inlanders aan hunne meerderen plaats vinden; dat de Toeankoe hem, om hem beter te aanschouwen, naar het licht had geleid en eenige vragen gedaan; dat hij, Toeankoe, zich daarna binnen 's kamers had begeven, maar, door de antwoorden van den beklagden niet gerust gesteld, aan eenigen van het aanwezig volk den last had gegeven, te trachten Pamaga te ontwapenen; dat deze zich echter tegen die behandeling zou hebben verzet en met het trekken van zijn sewa (soort van dolk) al het aanwezig volk op de vlucht had gejaagd (hetwelk bij de constructie der maleische huizen, moet verstaan worden, naar beneden te zijn gegaan) dat hij daarna den Toeankoe Bazaar, welke zich op het geraas in de opening van het binnenvertrek vertoonde, met het zelfde wapen had aangevallen, die echter het geluk had, den hem toegedachten steek met de hand afteweren, na welke vruchteloze poging (door den Toeankoe alleen gezien) de beklagde ook de vlucht nam' (vw VIII, 170).
- 172¹¹⁴ *tempo's*: militaire term, gebruikt voor onderdelen van samengestelde handelingen met een wapen.

- 178-179 *Hy verschool zich in 't bosch, en werd eenige dagen later door de natalsche politie opgevat:* in het rapport van Michiels wordt vermeld dat Si Pamaga op 3 of 4 februari 1842 – dus een of twee dagen na de moordaanslag – gevangen genomen was (vw VIII, 184).
- 182-183 *'daartoe te zyn omgekocht door Soetan Adam, uit naam van diens broeder Jang di Pertoean van Mandheling.'*: De Bruyn Prince (*Bescheiden*, p. 316) vermeldt dat Si Pamaga – volgens het vonnis – bekend heeft door Soetan di Langiet, broer van Jang di Pertoean, te zijn aangezet tot de moord op de Toeankoc van Natal. In het rapport van Michiels wordt alleen vermeld dat Si Pamaga, volgens het vonnis, 'verscheidene maanden te voren omgekocht was geworden door eenige hoofden van Mandheling [...]' (vw VIII, 170).
- 184-187 *Het vonnis is na fiat executie van den resident, ten-uitvoer gelegd...als kettingganger naar Java te worden gezonden:* nadat Weddik op 11 juli 1842 zijn fiat gegeven had (vw VIII, 175), werd het vonnis op 13 september van dat jaar uitgevoerd, wat de geseling en het brandmerken betreft. Bij dezelfde gelegenheid werd Si Pamaga naar Padang overgebracht, waar Michiels een beslissing zou nemen over de plaats waarheen Pamaga verbannen zou worden (vw VIII, 168).
- 187-190 *Gelyk met hem komen de processtukken van de zaak te Batavia...*: opmerkelijk is dat ook Michiels een verband tussen beide zaken zag, al was zijn interpretatie hiervan uiteraard anders dan die van Van Meerten. Michiels constateerde dat, hoewel Pamaga zijn bekentenis al op 3 of 4 februari 1842 zou hebben afgelegd, de stukken in de daarop volgende maanden van dit niet onbelangrijke feit geen melding maakten. Het was hem bovendien opgevallen dat er opmerkelijk veel tijd zat tussen de dagtekening van het vonnis (14 mei 1842), de aanbidding daarvan aan Weddik (22 juni 1842) en de toestemming tot uitvoering van het vonnis (11 juli 1842). Zijn conclusie was dat het vonnis pas geslagen en opgesteld was na 13 juni 1842, zijnde de datum van de suspensie van Van Kervel en dat de stukken betreffende het vonnis geantedateerd waren (vw VIII, 178 en 184-186). Michiels heeft het vonnis niet vernietigd, maar het als bijlage bij zijn rapport aan de gouverneur-generaal van 18 maart 1843 opgenomen (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 331). Deze bijlage is echter, voorzover bekend, niet bewaard gebleven.
- 192-193 *Na eenigen tyd ontving ik bericht dat de generaal met een oorlogstoomboot in de Noord komen, en ook Natal bezoeken zou:* omdat hij twijfelde aan 'het gezond oordeel of aan de goede trouw' van Van Meerten en Weddik, besloot Michiels zelf ter plaatse een onderzoek in te stellen. De komst van 'Zr Ms stoomschip Phcnix' in februari 1843 bood hem de gelegenheid naar Natal te vertrekken, waar hij op 14 februari arriveerde (vw VIII, 171-172).
- 220-242 Tijdens Michiels' bezoek aan Natal zijn er dertien getuigen-verhoren afgenomen, een veertiende verhoor geschiedde in Ayer-Bangie. Bij elf verhooren was Dekker aanwezig. Van slechts drie verhooren zijn de processen-verbaal bekend (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 331). De teksten daarvan zijn afgedrukt in vw VIII, 135-141.
- 221-223 *Daarin waren leden: een paar adjudanten, andere officieren, de officier van Justitie of fiscaal, dien hy van Padang had meegenomen, en ik:* bij het verhoor van de Toeankoc van

- Natal op 14 februari waren, volgens het proces-verbaal, de fiscaal bij de Raad van Justitie te Padang, Mr. Arie Prins, Dekker en de djaksa van Benkoelen aanwezig. Dezelfden waren aanwezig bij het verhoor, op dezelfde dag, van Soetan Salim. Het verhoor van de Toankoe op 15 februari geschiedde door Michiels, in tegenwoordigheid van de fiscaal, Dekker en de djaksa van Benkoelen. Michiels liet zich assisteren door de fiscaal omdat er 'justitiele kwestien' verbonden waren 'aan den politieken aard der zaak, ook met betrekking tot de competentie van regtbank en tot het gedrag der betrokken ambtenaren' (vw VIII, 172).
- 226-227 *De generaal, die natuurlyk vóórzat, ondervroeg en de proces-verbalen werden geschreven door den fiscaal:* volgens De Bruyn Prince (*Bescheiden*, p. 331) blijkt uit de stukken dat alle getuigen door de fiscaal verhoord zijn; alleen het verhoor van de Toankoe op 15 februari werd afgenomen door Michiels.
- 227-231 *Daar evenwel...was 't dikwyls noodig hem de antwoorden der getuigen te vertolken, hetgeen meestal de generaal zelf deed:* het is, aldus De Bruyn Prince, niet aannemelijk dat Michiels de in het Maleis afgelegde verklaringen vertaald heeft, aangezien de djaksa van Benkoelen als tolk fungeerde (*Bescheiden*, p. 331).
- 231-242 *Uit de zittingen van dien Raad zyn stukken voortgekomen...hun baat jegens Jang di Per-toean:* Michiels trok, op basis van de verhoren, de volgende conclusies: a. Si Pamaga werd algemeen gezien en behandeld als een krankzinnige, niet als een misdadiger; b. zijn bekentenis was onder druk (24 uur zonder voedsel; rottingslagen) verkregen; c. de Toankoe had met het indienen van een aanklacht Van Meerten van dienst willen zijn bij het vinden van bewijzen voor de komplottheorie en Soetan Salim willen steunen in zijn wraakzuchtige plannen tegen Jang di Per-toean en andere Mandhélingse hoofden (vw VIII, 172-174).
- 243-245 Anekdote niet gevonden. Volgens de vertaling Nahuijs (p. 247) was de partner de Franse ambassadeur.
- 254-255 *dat ik heb moeten weigeren eenige verbalen mede te onderteekenen:* volgens De Bruyn Prince (*Bescheiden*, p. 331) heeft Dekker de processen-verbaal getekend van de elf verhoren, waarbij hij aanwezig was geweest. Doelt Multatuli misschien op de twee verhoren, waarbij hij niet assisteerde? (zie de annotatie bij r. 220-242). De drie bevaard gebleven processen-verbaal (vw VIII, 135-141) zijn alle door Dekker ondertekend.
- 258-259 *de woorden waarin ik verzocht van alle welwillende konsideratien verschoond te blyven:* zie hoofdstuk XIII, r. 129-136 en de hierbij behorende annotatie.
- 261ⁿ¹⁵ *acht-en-dertig jaren na de in den tekst beschreven voorvallen:* het tweede Pamaga-proces, waarbij Dekker tegenwoordig was, speelde zich af in het voorjaar van 1843. De vijfde druk, waarin deze opmerking voorkomt, is van 1881, dus van achtendertig jaar later.
ebenbürtigkeit: gelijkheid in stand, gelijkwaardigheid.
de Van Vlotens e.d.: zie hoofdstuk IV, r. 264ⁿ⁶ en Multatuli's opmerkingen in de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', r. 266-268, r. 290-293 en r. 297-314 met de bijbehorende annotaties.

- 281-284 *En hoe ging 't verder met uw voorganger?...althans hy is in dienst gebleven*: Multatuli's voorstelling van zaken is niet geheel juist. Van Meerten werd, volgens zijn *Dienststaat*, in 1843 gesuspendeerd en vervolgens ontslagen. De reden van zijn schorsing en ontslag is onbekend. In 1846 was hij weer in gouvernementdienst; hij werd toen benoemd tot pakhuismeester te Pasoeroean, een residentie op Java.
- 284-287 *De resident van Ayer-Bangie...*: wegens zijn optreden in de Pamaga-zaak werd Weddik op 24 maart 1843 door Michiels geschorst (De Bruyn Prince, *Bescheiden*, p. 339-341).
- 293ⁿ¹⁶ *Een van die gesuspendeerde ambtenaren...werd gouverneur van Borneo*: na zijn suspensie in 1843 werd Weddik in 1844 kommissaris-inspecteur der etablissementen ter Zuid-, Oost- en Westkust van Borneo; twee jaar later werd hij benoemd tot Gouverneur van Borneo en onderhorigheden.
De adsistent-resident van Padang, Schaap: zie de annotatie bij XII, 105-108. Een jaar na zijn ontslag in 1844 was Schaap weer in dienst bij het gouvernement. Van 1857 tot 1859 was hij gouverneur van Celebes en onderhorigheden, dat voor 1846 gouvernement van *Makassar* genoemd werd.
myn voorganger te Natal, de heer Van Meerten...is in dienst gebleven, en werd meermalen eervol bevorderd: eindigde zijn Indische loopbaan als lid van de Algemene Rekenkamer. In 1880 ontving hij eervol ontslag.
zoon der bekende schrijfster van dien naam: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), schrijfster van werken als *Lectuur voor vrouwen en meisjes* en *Nuttige en aangename mengelingen voor de jeugd*.
dat de benoeming van den heer Weddik ...de strekking had om tegenover Engeland...onze souvereiniteit over dat enorme eiland te handhaven...: het noorden van Borneo was een van de gebieden in de Archipel waar Nederland wel aanspraken op maakte, maar geen effectief gezag over uitoefende. De Engelsman James Brooke (1803-1868) had zich daar in 1841 gevestigd. In 1846 verwierf hij het economisch belangrijke eiland Laboean voor de noordwestkust van Borneo voor Engeland.
Weldra zal 't met Nieuw-Guinee...ook zoo gaan: de aanspraken van Nederland op Nieuw-Guinea werden bedreigd door de Engelsen, die zich in Australië gevestigd hadden en van daaruit hun invloed trachtten uit te breiden. Zie hierover ook Multatuli's noot 14 (v, 15ⁿ¹⁴) met de bijbehorende annotatie.
handhaven van hun gezag...: de grondwetswijziging van 1848, waarbij Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) een beslissende rol had gespeeld, bepaalde dat het opperbeheer over de koloniën niet langer 'bij uitsluiting' bij de koning berustte, maar dat het parlement medezeggenschap kreeg over het koloniaal bestuur. In een jaarlijks in te dienen koloniaal verslag diende de Indische regering verantwoording af te leggen van haar beheer van de overzeese bezittingen.
- 294-300 *En Soetan Salim?...Ik ben daar getrouwd, heeren*: op 27 november 1845 schreef Dekker aan Tine dat hij in *Tjanjor* (ook wel: Tjiandjoer, de hoofdplaats van de Preanger regentschappen) 'een Inlandsch hoofd van Sumatra' zou opzoeken, die 'gebannen is om voorgewende politieke redenen' (vw VIII, 556). Op 10 april 1846 trouwden Dekker en Tine in die plaats (vw VIII, 674-675).
- 328-329 *de ontferming des rechtvaardigen*: vgl. Psalm 37:21: 'De goddeloze ontleent en geeft niet weder; maar de rechtvaardige ontfermt zich, en geeft.'

- 329-331 De *loi Grammont* was een wet op de dierenbescherming (1850), zo genoemd naar de indiener ervan, Jacques-Philippe Delmas de Grammont (1792-1862), Frans generaal en politicus. Het was voor Frankrijk de eerste wettelijke regeling inzake dierenmishandeling. Engeland was in 1835 hierin voorgegaan, Nederland zou pas in 1875 volgen. De *loi Grammont* beperkte zich tot huisdieren en tot mishandelingen die in het openbaar plaatsvonden. De straf kon bestaan uit een boete van 5-15 francs of een gevangenisstraf van 1-5 dagen (Offerhaus, *Dierenmishandeling*, p. 23-35).
De *Nationale Vergadering* was de volksvertegenwoordiging, bestaande uit 750 leden, gedurende het tijdperk van de Tweede Republiek (1848-1852).
- 336 'verregaande misbruiken': vgl. de nota van Dekkers voorganger Carolus, waarin deze schreef: 'Paroeng Koedjang de verloop van volk is alleen toetschrijven aan de verre gaande misbruiken die van de bevolking worden gemaakt -' (vw IX, 465). De uitspraak wordt, in vrijwel gelijke bewoordingen, aangehaald in hoofdstuk VIII, r. 560-561; zie ook de annotatie bij VIII, 536.
- 359 'ouderen broeder': zie hoofdstuk V, 306-308 en de hierbij behorende annotatie.
- 388-393 *Had niet die arme vrouw maanden doorgebracht aan-boord van een Arabisch vaartuig...klein rantsoen droge ryst en vuil water*: heeft mogelijk betrekking op de reis van Dekker en Tine van Poerworedjo (centraal Java) naar Menado (noorden van Celebes). De reis nam, aldus Dekker in zijn brief aan Kruseman, acht maanden in beslag (vw IX, 159). In Poerworedjo (de hoofdplaats van de residentie Bagelen) was Dekker commies geweest, in Menado – waar hij in april 1849 arriveerde – werd hij secretaris van de residentie.
Tussen Java en Menado – meer algemeen: buiten de paar grote Javaanse scheepvaartroutes – bestond geen rechtstreekse scheepsverbinding. Reizigers waren aangewezen op toevallig passerende handelsschepen of oorlogsvaartuigen.
- 424-427 *...voor-200-ver men van gemeente-eigendom spreken kan in een land waar de Regeering zich alles toeëigent*: het gouvernement was eigenaar van alle gronden, bewerkte en onbewerkte. Dit eigendomsrecht werd echter beperkt door het beschikkingsrecht van inlandse gemeenschappen, b.v. een *desa*: bepaalde stukken grond mochten uitsluitend gebruikt worden door leden van die *desa*. Particulier grondbezit kwam wel voor, maar vormde een uitzondering.
- 443-444 *meer of min geldige redenen van politieke aard*: Bantam stond bekend als een oproerige streek; er waren veelvuldig opstandjes, waartegen een aantal malen militaire expedities werden uitgerust. Mogelijk was dit de reden dat er in Bantam geen veroordeelde misdadigers uit andere residenties voorkwamen.
- 450 *Dbemang*: districtshoofd.
- 459-460 *de bepalingen die 't getal der voor zyn erf bestemde heeredienstplichtigen voorschryven*: zie de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 441-442; zie verder ook hoofdstuk XVIII, r. 174-175 met de bijbehorende annotatie.

- 466-473 *De vertelling over zekeren koning...hy moge dan Timoerleng, Noereddien of Djengis-Khan geheeten hebben...van aziatischen oorsprong:* de bewuste anekdote moet niet aan een van de door Multatuli genoemde veroveraars worden toegeschreven, maar aan de Perzische vorst Nourshivan, bijgenaamd de rechtvaardige. Deze wilde een op de jacht gevangen stuk wild eten, maar het zout ontbrak. Hij gaf zijn hovelingen opdracht het zout in het dichtstbijzijnde dorp te halen en zei er uitdrukkelijk bij voor het zout te betalen. Want – aldus Nourshivan – ‘Si un Roi [...] cueille une pomme dans le jardin de ses sujets le lendemain les Courtisans couperont l’arbre’ (*Dictionnaire d’anecdotes* 11, p. 291).
Timoerleng: Mongools veroveraar (14de eeuw); stond bekend als een wreed, maar rechtvaardig heerser.
Noereddien: sultan van Syrië en Egypte, veroveraar van Damascus en Jeruzalem (12de eeuw); gold als een wijs en rechtvaardig vorst.
Djengis-Khan: Mongools veroveraar (12de-13de eeuw); berucht om zijn wreedheid.
- 481-484 *Havelaar schreef aan den resident over de middelen om hierin te voorzien...te doen arbeiden:* een dergelijke brief is niet bewaard gebleven.
- 484-487 *Hy ontving hierop een weigerend antwoord...op zyn erf te-werk te stellen:* ook een dergelijk antwoord van de resident is niet bekend.
policievonnis: de zogenaamde ‘politierol’, waarbij Europese ambtenaren als residenten en assistent-residenten recht spraken in kleine strafzaken waarbij inlanders betrokken waren.
- 488-489 *gekondemneerden:* veroordeelden (vgl. Frans: ‘condamnés’).
- 490-491 *noch te Rangkas-Betoeng, noch te Amboina, noch te Menado, noch te Natal:* Dekkers Indische carrière in omgekeerde richting: in 1856 was hij assistent-resident van Lebak, in 1851-1852 assistent-resident van Amboina, in 1848-1851 secretaris van de residentie Menado en in 1842-1843 controleur 2e klasse te Natal.
- 500ⁿ¹⁷ *De rottingstraf* werd in 1866 voor geheel Nederlands-Indië afgeschaft.
elders terugkomen: bedoeld is in noot 141 (xvii, titelⁿ¹⁴¹), maar daar bleek de ruimte te ontbreken om deze zaak uitvoeriger te behandelen.
- 525-530 *Uit brieven en aantekeningen van zyn voorganger bemerkte hy dat deze dezelfde opmerkingen gemaakt had...een einde werd gemaakt:* er zijn elf brieven bekend van Dekkers voorganger Carolus aan de regent van Lebak, daterend van 7 februari 1855 tot en met 6 september 1855. Hierin kwamen zaken als ongeoorloofde herendiensten, ontduiking van de landrente en mishandeling van de inlanders aan de orde (vw ix, 439, 440, 440-441, 443-445, 445-446, 447-448, 448-449, 449, 450-451, 456-457 en 462-463). In deze brieven dreigde Carolus meer dan eens dat hij bepaalde misstanden bij zijn superieuren bekend zou maken. Soms bevatten zijn dreigementen de suggestie dat hij zich direct tot het gouvernement zou richten, zie b.v. zijn missive van 27 februari 1855: ‘Voorts verzoek ik de Raden Adipattie dit rapport geheel overeenkomstig de werkelijke toestand in te dienen opdat ik achteraf geen ongerechtigheden zal aantreffen, want de Priaji die niet juist en naar waarheid heeft opgegeven, zal zeker niet door mij vertrouwd kunnen worden, hetgeen

door mij aan het Gouvernement zal worden bekend gesteld' (vw IX, 441). Meestal echter schreef hij dat hij zijn directe chef, de resident van Bantam, zou inschakelen. Zie b.v. zijn brief van 26 mei 1855: 'Daarom indien het districtshoofd zijn taak op deze wijze volbrengt en niet doet hetgeen is voorgeschreven, dan kunt ge er op vertrouwen dat ik het districtshoofd van Paroeng-koedjang naar de edele Heer Resident in Serang zal sturen om een berisping te krijgen of ontslag als districtshoofd' (vw IX, 448).

Met de *aanteekeningen* (r. 525) zijn waarschijnlijk de twee ongedateerde nota's van Carolus bedoeld (vw IX, 464-465). Zie hierover hoofdstuk VIII, 536 met bijbehorende annotatie.

544-548 *Het is dus niet van belang ontbloeit, te onderzoeken waarom een zoo hooggeplaatst ambtenaar...byna altyd reden meende te hebben om den loop van dat recht te stuiten*: opmerkelijk is dat Brest van Kempen, die op 15 april 1855 benoemd was tot resident van Bantam, al op 22 augustus 1855 het districtshoofd van Parang-Koedjang – de schoonzoon van de regent – strafte met 'veertien dagen arrest op de passeban van den Regent te Rangkasbetoeng en zulks zonder behoud van onderscheidingsteekenen [...] terwijl hem tevens is opgelegd de uitkeering eener som van f 4.- per hoofd aan drie inlanders [...] als eene geringe vergoeding van het leed hun ten onregte berokkend' (vw IX, 460).

548ⁿ¹⁸ *werd my door 'n onwraakbaar getuige meegedeeld dat de Resident Brest van Kempen een zeer byzondere reden had om den Regent te ontzien*: zie noot 182 (xx, 314ⁿ¹⁸²) met de bijbehorende annotatie.

599-610 *Onder de stukken die voor me liggen, vind ik het jaarverslag van een residentie*: bedoeld zal zijn het jaarverslag over 1852 van de residentie Bantam. In de aantekeningen die Dekker maakte op basis van het 'Alg: Verslag 1852' komt n.l. een passage voor die grote overeenkomst vertoont met r. 599-610: 'Weinig toezigt op Smokkelhandel. Doch het smokkelen bedraagt toch niet veel omdat er te weinig speculanten worden gevonden die hunne Kapitalen hiervoor zouden overhebben. Dus bepaalt zich die smokkelhandel slechts tot kleinigheden. (in die welvarende residentie DD' [sic] (vw IX, 538).

611-612 *verslag...dat aanving met de woorden: 'in 't afgeloopen jaar is de rust rustig gebleven.'*: zie de annotatie in de vertaling Nahuijs (p. 263): "'Tranquillity has remained tranquil," – this is a literal rendering of the phrase used by many Residents.'

627-629 *De nota van Havelaars voorganger...ligt voor my*: de bedoelde nota is afgedrukt in vw IX, 465. Zie ook r. 336 van dit hoofdstuk met de bijbehorende annotatie.

630-633 *Maar vergeefs zocht Havelaar in 't archief naar een blyk dat zyn voorganger diezelfde zaak ruiterlyk by den waren naam had genoemd in een openbare dienstmissive*: Carolus had zowel aan de regent van Lebak als aan de resident van Bantam geschreven over de misbruiken in het district Parang-Koedjang. Aan de regent schreef hij op 11 maart 1855: 'Beleefd deel ik de Raden Adipattie mede dat ik reeds zeer duidelijke berichten heb gekregen dat er in dit regentschap Priaji's [hoge ambtenaren, AKV] zijn die in het geheel niet de plichten hunner dienst volbrengen zoals het Gouvernement die heeft vastgesteld; wat meer is, zij zijn ver van aanpakken en ver-

richten hunner werkzaamheden zoals het moet. Zij durven zelfs de verboden van het Gouvernement te overtreden en met geen ander doel dan de ondergang van de kampongmensen zodat er veel dessa's verlaten zijn, en de kampongmensen, omdat ze het niet langer konden uithouden, hun sawahs verlieten en verhuisden naar "vrije grond". [...] In het district Paroengkoedjang zijn 8 dessa's bijna leeg; van de bewoners zijn velen verhuisd. [...] En ieder jaar laat het districtshoofd [van Parang-Koedjang, AKV] een groot droog rijstveld voor zich maken en die dit bewerken, zijn kleine luiden in zgn. vrijwillig dienstbetoon [...] en indien er landshoofden voor één of twee nachten komen, dan moeten alle dessahoofden rijst leveren, olie, eenden, kippen en andere zaken, en wie op deze vraag niet levert, die moet geld betalen wat afgehouden wordt van de (grond)huur' (vw IX, 443-445).

Op 1 augustus 1855 schreef Carolus aan de resident over de 'ongeoorloofde handelingen' van het districtshoofd van Parang-Koedjang (vw IX, 458); op 20 augustus 1855 zond hij het districtshoofd naar de hoofdplaats Serang, waarbij hij de resident in overweging gaf de schuldige te straffen met arrest (vw IX, 459).

- 639-646 *bedenke hoeveel millioenen schats en hoeveel menschenlevens er zouden gespaard zyn aan Engeland...noodzakelyk geworden was*: toespeling op de opstand der sepoy's – inlandse soldaten in het toenmalige Brits-Indische leger – in 1857. De strijd, die meer dan een half jaar duurde, werd aan beide zijden met wreedheid gevoerd.
de ware toedracht der zaken: voor deze opstand bestonden verschillende verklaringen, zoals verslapping van de tucht in het leger of een falende militaire organisatie. Onder de inlandse soldaten groeide de overtuiging dat de Britse overheersers uit waren op de vernietiging van de Indiase cultuur en godsdienst. Het kwam tot een gewelddadige uitbarsting toen het gerucht de ronde deed dat het vet voor de patronen vet van koeien en van varkens bevatte. Voor de Hindoes was dit onacceptabel omdat een koe in hun ogen een heilig dier is, de Islamitische soldaten protesteerden juist omdat zij varkens als onreine dieren beschouwen ('De jongste gebeurtenissen in Britsch-Indie', p. 299-301).
- 664 *pikol*: ruim 61 kg.
- 670-671 *De procentsgewyze belooning aan europesche en inlandsche beambten*: zie hoofdstuk v, r. 399-401 en r. 406ⁿ¹⁸ met de bijbehorende annotaties.
- 672-674 *dat er in sommige streken een hongersnood geheerscht heeft, die niet voor de oogen der natie weggegoocheld worden kôn*: Multatuli doelt op de hongersnoden die vooral midden-Java in de jaren 1849-1850 teisterden; zie ook hoofdstuk v, 415ⁿ¹⁹ en de daarbij horende annotatie.
- 674-675 *Ik heb reeds gezegd dat er toen voorschriften zyn gegeven, de zaken niet weder te laten komen tot zóó ver*: zie de annotatie bij hoofdstuk v, r. 419-421.
- 700 *Jacquerie*: naam van de grote boerenopstand van 1358 in Frankrijk.
- 757-761 *Ik zou kunnen verhalen hoe hy te Natal den kettingganger...te streng vonnis*: vgl. de volgende zinsnede over een soortgelijk voorval in het ontwerp van een memorandum van Dekker aan Duymaer van Twist: 'Ik zou kunnen aanvoeren hoe ik een

- Sumatraan die meende ten onregte door mij gestraft te zijn en mij daarom wilde vermoorden, ongewapend tegen trad en hem berispte dat hij niet eerst zijn griewe had blootgelegd, hoe ik hem uitlegde dat hij onregt deed, hoe hij zijn klewang weg wierp, aan mijn voeten viel en mij later als staljongen getrouw diende –' (vw IX, 612).
- 781-784 *Was 't koketterie van Havelaar...zoo menigvuldig zyn:* zie hoofdstuk VI, 165-166 en de daarbij horende annotatie.
- 792ⁿ¹²³ *een karakterkundige analyse...van de wyze waarop myn streven door m'n landgenooten is opgenomen...weerboudt me:* Multatuli doelt hier o.a. op Van Vlotens *Onkruid onder de tarwe. Letterkundige karakterstudie.* Van Vlotens aanval op Multatuli verscheen juist in de tijd dat deze werkte aan de noten bij de vierde druk (1875).
het terrein waarop zy trachten den stryd overtebrengen: Van Vloten betrok ook Dekkers privéleven in de polemieck; zo verweet hij hem dat hij zijn vrouw en kinderen schromelijk verwaarloosde.
verwijzing naar de nummers 632, vlgg. myner Ideën: in Idee 632 en volgende (vw IV, 381 e.v.) behandelde Multatuli de verhouding tussen de kunstenaar en 'Publiek', in het bijzonder de criticus. Publiek heeft in zijn ogen het recht niet een kunstenaar te veroordelen, hoe laag die kunstenaar ook staat, omdat zelfs de laagstgeplaatste kunstenaar veel hoger staat dan welke criticus ook.
- 795-796 *Max was eens verre, verre weg van vrouw en kind. Hy had haar in Indie moeten achterlaten, en bevond zich in Duitschland:* half april 1857 verliet Dekker Indië; zijn vrouw en zoon bleven daar achter. Op 1 juni 1857 werd dochter Elisabeth Agnes Everdine (Nonni) geboren. In oktober 1858 reisde Dekker naar Kassel in Duitsland, waar hij ruim drie maanden bleef. Daar schreef hij, in januari 1859, het hiernavolgende gedicht.
- 801 Dekker heeft zich meermalen uitgelaten over het ontstaan van het hiernavolgende gedicht, o.m. in een brief aan Mimi van 20-26 maart 1863: 'Dat duitse versje in den M.H. heb ik niet gemaakt – 't is een brief van haar [Tine, AKV], door my vertaald in jamber, en edu (die volstrekt geen knap kind is) had de stof geleverd. –' (vw XI, 121). Edu had n.l. tegen zijn moeder gezegd: 'Moeder, als ik groot ben, zal ik u zo liefhebben, dat ik u een ster kan geven' (vw III, 340). Toen hij bezig was *Max Havelaar* in het net te schrijven, vroeg Dekker zijn vrouw hem het Duitse vers te sturen, omdat hij het nodig had voor zijn boek (brief van 27 oktober 1859; vw X, 87). Hij had in zijn manuscript ruimte overgelaten voor het vers. In deze ruimte bevestigde hij met lak de hem toegezonden velletjes (zie verder het hoofdstuk over de Overlevering).
- 806ⁿ¹²⁴ *Makassaren:* inwoners van Makassar in Zuid-Celebes. Over vlechtwerk in deze streek geen gegevens gevonden.

- 1-5 *Havelaars voorganger...had alzo liever met den resident gesproken over wat byzelf verregaande misbruiken noemde, dan die ronduit te noemen in een officieel bericht:* de formulering ‘verregaande misbruiken’ komt alleen voor in een kladnota van Carolus (vw IX, 465) en niet in de officiële correspondentie, voorzover die bewaard is gebleven. Wel schreef Carolus op 1 augustus 1855 aan de resident van Bantam over de demang van Parang-Koedjang, waarbij hij o.m. de termen ‘arbitraire handelingen’, ‘ongeoorloofde handelingen’, ‘willekeurige handelingen’ en ‘verkeerde handelingen’ gebruikte. Aangezien die ‘willekeurige handelingen’ ‘meer dan invoudige [sic] vergrijpen tegen de dienst’ waren, en ‘gemelde Demang reeds [...] bij herhaling over zijne verkeerde handelingen [was] onderhouden’, legde Carolus de zaak voor aan zijn superieur. Zie over de beslissing van Brest van Kempen de annotatie bij XIV, 544-548.
- 46-47 *bewoners van Lebak onder de opstandelingen in de Lampongsche distrikten:* zie hoofdstuk VII, 90-91, 91ⁿ³⁷ en hoofdstuk VIII, 151ⁿ⁵⁹ en de daarbij horende annotaties.
- 54ⁿ¹²⁷ *De gewone lezer houdt dit voor 'n fiktie. Welnu, ook hier schreef ik de waarheid:* vgl. Dekkers aantekeningen inzake de toestanden in Lebak: ‘Klager over een Demang, 's morgens dood gevonden in den rivier. Niet onderzocht’ (vw IX, 547). Zie ook Dekkers aantekeningen voor een memorandum aan de gouverneur-generaal: ‘lijken die de rivier afdrijven’ (vw IX, 602). In het op deze aantekeningen gebaseerde ontwerp van een memorandum aan de gouverneur-generaal werkte Dekker dit als volgt uit: ‘Zag Uwe Excellentie ooit lijken de rivier afdrijven, blaauw, gezwollen, afzigtelijk ontzettend; – dat zijn de boodschappen die het binnenland naar de kusten zendt – dat is de correspondentie tusschen de haaijen in de bosschen met de haaijen in zee. Dat zijn de *klagers*, lijken der klagers, Excellentie!’ (vw IX, 615).
- 64-65 *Tjioedjoeng:* zie de annotatie bij XIII, 368 en Multatuli's noot 105 (XIII, 369ⁿ¹⁰⁵).
- 74ⁿ¹²⁸ *eed en instructie:* een assistent-resident legde dezelfde ambtseed af als een resident, maar met een speciale toevoeging, waarin de instructie ter sprake kwam. Die instructie legde hem op te waken voor ‘knevelarijen, geldafpersingen, dwangarbeid, mishandelingen of willekeurigheden jegens de Inlanders’ (zie ook v, 479-482 met de daarbij horende annotatie).
't Havelaar dank te wyten: Havelaar dank toe te kennen. Eigenlijk: ‘dank te weten’; door het niet verstaan van ‘dank weten’ zijn sommige schrijvers, onder wie ook Bilderdijk en Van Lennep, in plaats daarvan ‘dank wijten’ gaan gebruiken.
Hy had...als kollega van Van Twist: toespeling op een passage uit Van Vloten *Onkruid onder de tarwe*. Hierin verwijt Van Vloten Dekker dat hij zelf ontslag gevraagd had: ‘In plaats van, in den strijd tegen de beginselen op Java door de regeering toegepast, zijn eigen aangewezen werkkring rustig voort te zetten, en desnoods een ontslag van haar zijde af te wachten, wanneer hij niet overeenkomstig die beginselen handelde; neemt hij, in arren moede, vóór dien tijd zelf zijn ontslag, en ontbloot zich daardoor van alle persoonlijke middelen tegenover haar’ (Van Vloten, *Onkruid*, p. 14).
A la bonne heure: Flink zo!

zeer godgeleerde doctor Van Vloten: Van Vloten was in juni 1843 gepromoveerd tot doctor in de godgeleerdheid.

- 76 *'ouder broeder'*: de reglementen schreven voor dat de Europese bestuursambtenaren de inlandse hoofden als hun 'jongere broeders' moesten behandelen (zie v, 306-308 en de hierbij horende annotatie).
- 79 *Patteh*: inlands hoofd dat de regent ter zijde staat als 'sekretaris, boodschapper, faktotum' (omschrijving Multatuli in VII, 274ⁿ⁴²).
- 84ⁿ¹²⁹ Paragraaf 18 van de 'Vraagpunten aan den controleur' uit de *Minnebrieven* luidt als volgt: 'Ik verzoek u den Patih te vragen, of ik niet by het overgeven dier vraagpunten:
1. heb aangedrongen op oprechtheid;
2. gezegd heb, dat de Regent my als vriend kon beschouwen, en dat ik hem zou helpen waar ik konde en mocht;
3. Of hy, Patih, my niet heeft bedankt, en daarby gebruikt heeft de woorden: "Beloem ada satoe toean bitjara begitoe?"' In een noot verklaarde Multatuli de laatste zinsnede als volgt: 'Nog nooit heeft enig heer aldus gesproken.' In de marge gaf de controleur het volgende antwoord: 'De Patih heeft al deze vragen met JA beantwoord, en zelfs ongevraagd gezegd, zulks onder ede te willen bevestigen; hy scheen nog getroffen te zyn door uw welwillendheid' (vw II, 138-139). Het document, waarop deze passage in de *Minnebrieven* berust, in nagenoeg gelijke bewoordingen, in vw IX, 387.
- 88-90 *De Regent was oud...veel emolument genoten werd*: Karta Natta Negara, geboren in 1790, was ten tijde van Dekkers bestuur over Lebak zo'n 65 jaar oud.
geslacht dat op grooten voet leefde in naburige provincien: zie hierover hoofdstuk VIII, r. 446-448 en r. 449-450 met de bijbehorende annotaties.
- 92-95 *Bovendien meende...te kunnen inkoop*: zie hoofdstuk VIII, r. 468-472, met de bijbehorende annotatie.
- 96-97 *de uitgebreidheid der Lebaksche familie*: zie hoofdstuk VIII, 461-463 met de daarbij behorende annotatie.
- 103-104 *shoot by den Regent gedurig op eigen verantwoordelykheid geld voor*: zie de passage in hoofdstuk VIII, r. 396-423. Het hierin meegedeelde wordt bevestigd in de lijst met vraagpunten aan de controleur; zie hiervoor de annotatie bij VIII, 397-398. Ook elders in de documenten blijkt dat Dekker de regent geld voorgeschoten en ook geschonken heeft; zie hiervoor vw IX, 490, 530-531, 547 en 585 (vraag 2 en 3 aan de controleur).
- 117ⁿ¹³⁰ Paragraaf 11 van de 'Vraagpunten aan den controleur' uit de *Minnebrieven* luidt als volgt: 'Heb ik niet eens, toen gy naar Serang zoudt vertrekken, u uitdrukkelijk verzocht, den Resident het volgende (in substantie) te zeggen: "Dat ik bevreesd was dat hy, horende van de misbruiken die hier plaats hadden, menen zoude, dat ik onverschillig was of flauw. Dat ik hem verzocht, dit niet van my te denken; dat ik integendeel zeer veel werk maakte van het tegengaan daarvan;

- maar dat de Regent in een zo moeilijke positie was; dat ik meende zeemanschap te moeten gebruiken; dat ik slechts dáárom niet dadelyk officieel rapporteerde, om hem (den Resident) niet als het ware te noodzaken, daaraan terstond te streng gevolg te geven, (ik geloof dat myn term was: die zaak terstond aan de grote klok te brengen) want dat ik medelyden met den Regent had, en eerst pogen wilde hem met zachtheid tot zyn plicht te brengen?" (vw 11, 137). Van Hemert antwoordde bevestigend. Het document dat hieraan ten grondslag ligt in vw 1x, 586-587.
- 147-149 *dat die brief...Havelaars last inhield, om optehelderen waarom er een verandering was gekomen in de pryzen van houtwerken en arbeidsloon:* zie de hiernavolgende brief van Havelaar aan Verbrugge van 15 maart 1856 (r. 189-274). De brief van Dekker aan Van Hemert van dezelfde datum, waarop de versie in *Max Havelaar* gebaseerd is, staat in vw 1x, 561-564.
- 153-154 *Voor eenige jaren was er te Rangkas-Betoeng een gevangenis gebouwd:* volgens de brief in *Max Havelaar* en ook volgens het bijbehorende document werd de gevangenis gebouwd in de jaren 1853-1854. De bouw van een gevangenis in Rangkas-Betoeng staat vermeld in de koloniale verslagen over 1852 en 1853 (*Bijl. Hand.* 1853-1854 en 1855-1856).
- 160-161 *Sedert eenige jaren bestaan er voorschriften die dit verbieden:* al onder Van Twists voorganger, Rochussen, en ook onder Van Twist zelf trachtte men de herendiensten in te krimpen. Welke voorschriften Multatuli op het oog had, is niet uit te maken. Te denken valt aan het verbod dat Van Twist in oktober 1851 uitvaardigde op het vorderen van onbetaalde dienstplichtigen voor de bouw en het onderhoud van gouvernementengebouwen (Zwart, *Duymaer van Twist*, p. 107).
- 166-167 *Nu moesten er te Rangkas-Betoeng nog veel andere gebouwen worden opgericht:* dit hing samen met het feit dat Rangkas-Betoeng nog maar kort de hoofdplaats van de afdeling Lebak was (zie hoofdstuk v, 6-7). Verandering van hoofdplaats bracht met zich mee dat er nieuwe gouvernementengebouwen moesten komen.
- 167-169 *de ingenieurs...hadden opgaven gevraagd van de plaatselyke pryzen der arbeidslooenen en materialen:* Multatuli geeft in deze passage, die loopt van r. 167-179, een korte samenvatting van zijn brief van 15 maart 1856, die hieronder volgt. De verzoeken van de ingenieurs zijn niet bewaard gebleven. Bedoeld moet zijn de in r. 191-192 genoemde brief van de directeur der openbare werken van 16 februari 1856. Uit een brief van Dekker aan Van Hemert van 5 maart 1856 (vw 1x, 527-529) blijkt dat het ging om een prijsopgave van bepaalde houtwerken.
- 169-172 *Havelaar had...vroeger geschiedde:* zie Dekkers brief van 5 maart 1856 (vw 1x, 527-529). Hierin komt de volgende passage voor: 'Bij uwe overlegging met den Regent behoort dus zonder terug zigt op wat vroeger geschiedde, zonder het volgen van eenigen "Sleur" indedaad gemoedelyk te worden nagegaan wat ten deze billijk is, vooral in verband met het arbeidsloon, de distantie van de kapplaats, het verlaten van anderen arbeid, enz. alles met het oog op de behoefte van den werkman.'

- 172 *Toen Verbrugge aan dezen last had voldaan:* blijkens r. 199-202 antwoordde Van Hemert op 8 maart 1856; deze brief is niet bewaard gebleven.
- 174 *Van dit verschil nu werd de reden gevraagd:* zie r. 203-206; deze brief is niet bewaard gebleven.
- 178-179 *een afschrift van den brief die 't gevolg schynt van deze toezegging:* bedoeld is Dekkers brief van 15 maart 1856 (r. 189-274); zie voor het document dat hieraan ten grondslag ligt vw IX, 561-564.
- 191 *Direkteur der Openbare-Werken:* het departement van burgerlijke openbare werken was een van de departementen van algemeen bestuur die het administratief beheer in Indië voerden. Aan het hoofd van ieder departement stond een directeur (zie ook de annotatie bij v, 171-176).
- 192 *remwoierde:* ter hand stelde, ter behandeling.
- 208 *justificeeren:* rechtvaardigen.
- 231-232 *zeer belangryke zaak, die thans by 't Gouvernement in overweging is:* doelt op Dekkers aanklacht tegen de regent, van 24 februari 1856 (vw IX, 504-506). Op 29 februari hadden Brest van Kempen en Dekker elk voor zich de gouverneur-generaal ingeschakeld (vw IX, 521 en 523-527). Deze had half maart al wel advies ontvangen van de Raad van Indië (vw IX, 531-534), maar nog geen besluit genomen in deze kwestie.
- 232-233 *waarin gy eigenlyk ambtshalve behoorde betrokken te zyn:* uit de vragen aan de controleur blijkt dat Verbrugge pas achteraf op de hoogte werd gesteld van Dekkers aanklacht tegen de regent, niet door Dekker zelf, maar door Brest van Kempen (vraag 20 en 21, vw IX, 588).
- 235-236 *un rapport over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking:* op 18 februari 1856 had Dekker de regent gevraagd of het juist was dat er mensen in zijn regentschap waren die gebrek leden en, zo ja, wat de oorzaak daarvan was. Diezelfde dag antwoordde de regent dat dit waar was, maar dat het om slechts weinig mensen ging. Als oorzaak zag hij dat die mensen ziek waren of dat hun oogst was mislukt. Om het probleem op te lossen zou de bevolking z.i. zoveel mogelijk tijd moeten krijgen om padi te planten (vw IX, 491-492). De dag daarna zond Dekker de antwoorden van de regent aan Van Hemert om advies (vw IX, 494-495). Dat kwam op 7 maart. De door de regent genoemde oorzaak ging naar zijn mening misschien voor enkele personen op, maar verklaarde niet de 'algemeene schaarschte'. Die werd veroorzaakt doordat de bevolking gebruik moest maken van ongeschikte velden en met weinig overleg haar padi verkocht, soms daartoe gedwongen om de landrente te kunnen betalen. Het bestuur moest er op toezien dat 'de velden behoorlijk worden beplant, de bevolking niet noodeloos met andere diensten worde belast wanneer de tijd daar is, dat de bosschen moeten worden gekapt en gebrand; de basis der landrenten niet te verhooggen en vooral den aanplant van 2e gewassen aan te moedigen' (vw IX, 529-530).

- 237-238 *'dit alles...ziet dieper'*: een soortgelijke aantekening van Dekker staat onder de bovenvermelde brief van Van Hemert (vw IX, 530).
- 252ⁿ¹³¹ *Kieswet*: de grondwetsherziening van 1848 voerde een systeem van rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraden in. De vertegenwoordigers werden voortaan rechtstreeks per district gekozen door censuskiezers, meerderjarige kiezers die een bepaalde som in de directe belastingen betaalden. De algemene voorschriften uit de grondwet werden uitgewerkt in de kieswet van 4 juli 1850 (*Stb.* 1850, nr. 37).
Het bederf in den Staat (IDEE 286): in *Over vrijen arbeid* (1862) gebruikte Multatuli als motto een citaat uit *Hamlet*: 'There is something rotten in the State of Denmark'. Sindsdien kwam hij regelmatig terug op de door hem geconstateerde 'verrotting in de staat'. In Idee 286 constateerde hij dat Thorbecke zijn standpunt had overgenomen. Deze had n.l. in de Kamer gezegd 'dat er sedert jaren een "contagium" heerste in de politiek van den Staat.' Multatuli's reactie hierop luidde: 'Inderdaad, Thorbecke, er heerst "contagium" in den Staat en de opgang die gy maakt, is daarvan 't doorslaand bewys' (vw II, 480 en 701).
thorbeckiaansch vod: zowel de grondwetsherziening als de kieswet kwamen tot stand onder verantwoordelijkheid van Thorbecke, resp. toen hij voorzitter van de grondwetscommissie was en toen hij leider was van het eerste ministerie Thorbecke (1849-1853).
- 266 *circonstance atténuante*: verzachtende omstandigheid.
- 268 *slender*: sleur.
- 275-276 *Het antwoord op dezen brief bezwaarde sommigen van Havelaars voorgangers*: op 17 maart 1856 antwoordde Van Hemert dat de prijzen van de materialen voor 'den opbouw der gevangenis alhier veel te gering zijn geweest en deze leveringen voor meer dan de helft uit onbeloonden arbeid van de bevolking hebben bestaan. -' [...] 'Even zoo is het gesteld met de betaalde arbeidsloonen daar die ook buiten verhouding hebben gestaan met den verrigten arbeid [...]' (vw IX, 564-565).
- 279 *Ik ben in 't meedeelen van dezen brief den tyd vooruitgelopen*: de hier aangehaalde brief was van 15 maart 1856. De aanklacht tegen de regent, waarnaar in de brief wordt verwezen (r. 231-232), vond plaats op 24 februari 1856. Deze zaak komt eerst in hoofdstuk XVIII uitvoeriger aan de orde.
- 336 *voorbeerschen*: overheersen (van Duits: 'vorherrschen').
- 344-345 *Hy meende dat er aan 't hoofd van de Regeering een Gouverneur-generaal stond die zyn bondgenoot wezen zou*: de bedoelde gouverneur-generaal was Duymaer van Twist (gouverneur-generaal 1851-1856). Uit verschillende maatregelen die Van Twist tijdens zijn koloniaal bestuur nam, sprak een mentaliteit die nauw aansloot bij Dekkers opvattingen. Van Twist was van mening dat het belang van de kolonie niet duurzaam ondergeschikt gemaakt mocht worden aan dat van het moederland. Voor hem lag de prioriteit bij het ontwikkelen en beschaven van de Javaanse bevolking, de voordelen voor het moederland kwamen op de tweede plaats (hierover: Zwart, *Duymaer van Twist*, p. 67-135).

- 381 'goede trouw, den yver en de bekwaamheden': vgl. de formulering in het benoemingsbesluit van Van Twist: 'Willende voorzien in het beheer der nederlandsche oost-indische bezittingen [...], zoo is het, dat Wij, ons verlatende op de goede trouw, de kennis en den ijver van Mr. *Albertus Jacob Duymaer van Twist* [...] denzelven hebben benoemd tot Onzen Gouverneur Generaal over *Nederlandsch-Indie* [...].' Het besluit, getekend door koning Willem III en gedateerd op 27 februari 1851, werd gepubliceerd in de *Javasche courant* van 14 mei 1851.
- 395ⁿ¹³² Ook hier alweer staat onze Grondwet alle verbetering in den weg. De koning mag...niets wezen: de grondwetsherziening van 1848 had de macht van de koning aanzienlijk beperkt. De koning was nu onschendbaar, de ministers dienden verantwoording af te leggen aan de volksvertegenwoordiging.
den nieuwen druk van 'Specialiteiten': in 1875 – het jaar waarin Multatuli deze noot in de vierde druk van *Max Havelaar* opnam – was uitgever Waltman begonnen met de herdruk van *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten*. Ook het titelblad, met het jaartal 1875, werd toen gedrukt. De herziening kostte Multatuli echter meer moeite en dus ook meer tijd dan hijzelf en de uitgever verwacht hadden. Eerst eind 1878 voltooide hij zijn werk. De tweede druk verscheen in 1879. Er zijn van dezelfde uitgave dus exemplaren met het jaartal '1875' en met het jaartal '1879'. De nieuwe druk van *Specialiteiten*, waarnaar Multatuli in de vierde druk al verwees, kon door de lezers van die vierde druk op dat moment dus nog niet geraadpleegd worden.
Op welk hoofdstuk Multatuli doelt, is niet duidelijk. Koloniale kwesties komen in *Specialiteiten* wel aan de orde, maar slechts terloops. De benoeming van onbekwame figuren tot gouverneur-generaal hoort daar niet bij. Misschien had Multatuli in 1875 bepaalde ideeën over de herziening van *Specialiteiten*, die hij uiteindelijk niet uitwerkte. Misschien ook moet zijn verwijzing ruimer worden opgevat en doelde hij op zijn bezwaren tegen het parlementaire systeem, die in *Specialiteiten* breed worden uitgemeten. Door het destijds geldende kiesstelsel en door het kritiekloos betitelen als 'Specialiteit' van bepaalde personen wordt de kwaliteit van de volksvertegenwoordiging, aldus Multatuli, ernstig bedreigd. Van Twist wordt een enkele maal met name genoemd, en wel als specialiteit in volslagen onbekwaamheid.
- 404 'oudgasten': mensen die lange tijd in Indië gewoond en gewerkt hebben.
- 405-406 Raad van Indië: adviserend lichaam, dat de gouverneur-generaal ter zijde stond (zie de annotatie bij IV, 261ⁿ¹).
- 406 *Algemeene Sekretaris*: bureau dat de gouverneur-generaal ter zijde stond (zie de annotatie bij XI, 306-309).
- 412-414 dat de zieke, die...stikken zou aan een mug, later...kemels zal verdragen: vgl. Mattheus 23:24: 'Gij blinde leidslieden, die de mug uitzijgt, en den kemel doorzwelgt.'
- 414-415 'geschenken aanneemt, niet met het doel zich te verryken': citaat uit het in r. 422ⁿ¹³³ genoemde ontslagbesluit; zie de daarbij horende annotatie.

Zekere controleur Bauer...Besluit zelf: het ontslagbesluit stond in de *Javasche courant* van 26 november 1851. De tekst ervan luidde als volgt: ‘ONTZET: Uit zijne betrekking, de controleur der eerste-klasse bij de landelijke inkomsten en kultures *F.G. Bauer*, uit-hoofde van het aannemen van geschenken en het vorderen van diensten, hoezeer niet strekkende om zich te verrijken, echter in strijd met de publicatie van 6 November 1834 (Staatsblad no. 52).’

Van Twist die gezworen had ‘de bescherming van den Inlander als z’n eersten plicht te beschouwen’: deze zinsnede komt niet voor in de eed van de gouverneur-generaal. In het laatste artikel van die eed staat wel: Ik zweer dat ‘ik het Reglement op het beleid der Regering en de verdere algemeene of bijzondere instructien en bevelen, mij door of van wege den Koning gegeven, zal naarkomen [sic] [...]’ (Regeringsreglement 1836, art. 30, afgedrukt in Mijer, *Verzameling van instructien*, p. 497-524). Dit reglement was geldig in de tijd dat Van Twist aantrad als gouverneur-generaal. In dat reglement uit 1836 komt een artikel voor dat handelt over het belang van de bevolking: ‘De Inlandsche bevolking geniet de bijzondere bescherming der Regering [...]’ (art. 98). Gezien Multatuli’s formulering is het waarschijnlijk dat hij niet doelt op dit, maar op een soortgelijk artikel uit het Regeringsreglement van 1854: ‘De bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur, van wien ook, is een der gewigtigste pligten van den Gouverneur-Generaal. [...]’ Dit reglement trad echter eerst kort voor het aftreden van Van Twist als gouverneur-generaal in werking (*Ind. Stb.* 1855, nr. 2; art. 55).

’t grondbezittend lidmaatschap in de Eerste-Kamer: Van Twist was in de jaren 1865-1881 lid van de Eerste Kamer. Multatuli’s formulering suggereert dat men, om lid van de Eerste Kamer te kunnen worden, grondeigenaar zou moeten zijn. De kieswet van 1850 (zie de annotatie bij r. 252¹³¹) stelde dit echter niet als voorwaarde. Wel diende men te behoren tot de hoogst aangeslagenen in de directe belasting. Daarvan vormde de grondbelasting – een last op de bebouwde en onbebouwde grond, in evenredigheid met de geschatte waarde van het perceel, te betalen door de eigenaar van die grond – een belangrijk onderdeel.

de door hemzelf afgeschafte wyze van werving voor ’t indisch leger | De brave man meende dat zy ‘den toets der zedelykheid niet kon doorstaan’: doelt op het gouvernementsbesluit van 9 april 1852, waarin Van Twist schreef dat hij vernomen had dat de werving ‘gemeenlijk plaats had door middel van kunstgrepen, welke den toets der zedelykheid niet kunnen doorstaan, en zelfs van zoogenaamde speelhuizen, waar de openbare verordeningen op de dobbelspelen overtreden worden.’ Hij schreef daarom voor dat ‘Kunstgrepen, welke ook, om den inlander tot een engagement te brengen, zijn verboden’ (vw XIV, 314; de volledige tekst van het besluit van 9 april 1852 in vw XIV, 314-319).

wel kon ’t den ‘toets der zedelykheid’...doorstaan, deze wyze van werving weer intevoeren: Multatuli refereert hier aan het geheim gouvernementsbesluit van 16 februari 1856 (Algemeen Rijksarchief, Ministerie van koloniën, O.I. besluiten geheim, Inventarisnummer 9116; met dank aan F.A. Verhoeve, die deze gegevens verschaft). Hierin werd o.m. besloten het ‘militair departement te magtigen, om met de werving van inlanders boven compleet voorttegaan [...]’ en de ‘hoofden van gewestelijk bestuur bekend te maken met de groote behoefte aan inlandsche soldaten; met uitnoodiging om derzelver werving bevorderlijk te zijn met alle hun ten dienste staande geoorloofde middelen’.

Het besluit van 1856 ging niet in op de middelen die bij de werving van inlandse soldaten gebruikt mochten worden. Wat dat betreft bleven de voorschriften uit

het besluit van 1852 geldig. Multatuli vergiste zich dus toen hij schreef dat Van Twist de eerder door hemzelf afgeschafte wijze van werving weer had ingevoerd. Dekker was op de hoogte van de inhoud van het geheim besluit van 1856, omdat hij – toen het besluit in extract werd rondgestuurd aan de hoofden van gewestelijk bestuur – nog assistent-resident van Lebak was. Ook toen al bestond er bij hem onduidelijkheid over de vraag welke middelen geoorloofd waren. Dit blijkt uit een mededeling van Jonckbloet (*Multatuli*, p. 52), die de volgende aantekening van Dekker bij het besluit van 1856 uitgaf: ‘Voorloopig gedeponneerd in de meening dat ik niet zeer lang deze afdeling zal besturen en dus de mededeeling aan den Regent uitgesteld tot een opvolger op zich zal durven nemen den Regent ten dezen voor te schrijven wat “geoorloofde middelen zijn.”

In geval mijne overplaatsing of aflossing niet spoedig plaats vindt de vraag rigten tot den Resident van *Bantam*.

Het denkbeeld van oorbaarheid is zeer subjectief...Als spelen en dobbelen en tot schuld uitlokken een “geoorloofd middel” is, – verklaar *ik daartoe de hand niet te willen leenen*.

Zoo neen, *welke* middelen zijn dan wel geoorloofd? Ik voor mij heb daartoe instructies noodig; doch wellicht zal mijn vervanger ten dezen beter dan ik weten wat hem te doen staat.’

Voor den tienden maal sommeer ik den ‘Oud-officier van ’t Indisch leger’ die in de N. Rott. Cour. deze bewering ’n ‘onwaarheid’ noemde, z’n laster intetrekken: in de NRC van 2 januari 1871 was een ingezonden stuk van een ‘Oud Officier van het O.-I. Leger’ verschenen. Deze was ‘verbaasd den Gouverneur Generaal Duymaer van Twist beschuldigd te zien van een misbruik te hebben ingevoerd, dat hij in tegendeel heeft afgeschafte.’ Omdat de oud-officier vermoedde dat Duymaer van Twist Multatuli’s bewering niet zou tegenspreken, nam hij die taak op zich, ‘door de eenvoudige vermelding van de bevelen door den heer D.v.T. ter zake gegeven, waaruit elke onpartijdige zelf eene conclusie kan nemen, en zien hoe de waarheidsliefde van MULTATULI is’ (VW XIV, 314). Hierop volgde de tekst van het gouvernementsbesluit van 9 april 1852.

Op 12 januari 1871 schreef Dekker aan H.H. Huisman, een bevriende geestverwant: ‘*Als ’t u schikt*, schryf dan [...] een korte vraag of die Oud-officier die my in de R Courant van den 2 van *onwaarheid* bericht, in zyn regt is? Gy Sentot, verlangt dit te weten. Tot nog toe hebt gy opgemerkt dat ieder zich heel voorzigtig onthield my een dementi te geven, en ’t zou u dus bedroeven *nu* te ontwaren dat ik gelogen en dus in dit geval gelasterd had? In den naam der billykheid die men ook D.v.T. schuldig is sommeert gy my om op de aanklagt van dien Oud-officier te antwoorden, om Uw vertrouwen in my niet te verliezen. &c&c” – ’ (VW XIV, 360-361). Huisman ging op dit verzoek in. Onder het pseudoniem Sentot schreef hij de verlangde sommatie, waarbij hij vrijwel dezelfde bewoordingen gebruikte als Multatuli in zijn brief van 12 januari 1871. Multatuli’s antwoord verscheen op 20 januari 1871 in *Het noorden*, nadat het door de NRC was geweigerd. Hierin herhaalde hij dat Van Twist tijdens Dekkers verblijf in Lebak het besluit van 9 april 1852 had ingetrokken. Hij merkte bovendien op dat dit gebeurd was bij *geheim* besluit, terwijl de afschaffing was geschied in een *publiek* document.

een der Noten op Idee 534: hierin kwam Multatuli terug op de geheime intrekking van het indertijd publiek gegeven voorschrift omtrent de werving van inlandse soldaten (VW III, 441).

- 431 *Figaro*: beroemde creatie van Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732-1799), hoofdfiguur in diens toneelstukken *Le barbier de Séville* (1775), *Le mariage de Figaro* (1784) en *La mère coupable* (1792), vervulde de rol van gewiekste tussenpersoon, maar bezat ook tragische kanten. Operabewerkingen van Mozart (*Le nozze di Figaro*, 1786) en Rossini (*Il barbiere di Siviglia*, 1816) hadden het personage nog groter bekendheid gegeven. Mogelijk doelt Multatuli niet op dit personage, maar op het satirische blad van die naam, dat opgericht was in 1854.
Polichinet: oorspronkelijk een van de figuren uit het Italiaanse volkstoneel, Janklaassenfiguur, berucht wegens zijn bijtende spot.
- 443-444 *Horatius' justum ac tenacem*: vgl.: 'Justum et tenacem propositi virum' (Horatius, *Carmina* 3, 3, 1): een rechtvaardig en vasthoudend man.
- 463 *in animâ vili*: bij een lager wezen.

HOOFDSTUK XVI

- 1-3 *Havelaar ontving een brief van den Regent van Tjanjor...*: de vertaling van deze in het Maleis geschreven brief in vw IX, 499. In deze brief van 23 februari 1856 kondigde de regent van Tjanjor aan dat hij op 28 februari in Rangkas-Betoeng dacht te arriveren.
- 5 *Tjanjorsche Tommongong*: bedoeld is Radhen Adhipatti Aria Koesoema Ningrat (zie ook VIII, 446-448 met de daarbij behorende annotatie).
- 29-30 *het distrikt Parang-Koedjang, waar des Regents schoonzoon Hoofd was*: n.l. Radhen Wiera Koesoema; zie over hem VII, 93, VIII, 248-249, 249ⁿ⁶² met bijbehorende annotaties.
- 62ⁿ¹³⁴ Zie voor de 'Staat van gestolen buffels' in de *Minnebrieven* vw II, 127-128. Het document waarop deze lijst is gebaseerd in vw IX, 552-553; zie ook de annotatie bij IV, 269ⁿ⁷. Op de lijst van gestolen buffels in de *Minnebrieven* komt de naam 'Sadjiah' voor, afkomstig uit de dessa 'Sanggir' (Badoer), van wie één buffel was genomen (vw II, 127). De naam van het dorp 'Tjipoeroet' staat op p. 128.
- 65-67 *dat ik in-staat ben...zyn afgenomen*: de lijst van gestolen buffels in de *Minnebrieven* telt 32 namen. Volgens de titel van de lijst ging het om de buffels die 'in de maand Februari 1856 aan de bevolking van één district' waren afgenomen (vw II, 127).
- 71 *vyf zoodanige distrikten*: behalve Parang-Koedjang waren dat: Waroeng-Goenoeng, Lebak, Sadjirah en Tjilangkahan.
- 79-80 *veertig tot zestig palen*: d.w.z. 60 tot 90 km. Een 'paal' telde op Java ruim 1500 m.
- 114-123 *De westelyke residentien...worden geacht niet tot eigenlyk Java te behooren...Engelschman van den Hollander*: de Soendanezen, die in allerlei opzichten sterk verschilden van de bewoners van midden- en oost-Java, beschouwden zich als de oorspronkelijke bewoners van Java. Zie ook hoofdstuk VIII, 254-256, 256ⁿ⁶³ met bijbehorende annotatie.
- 121ⁿ¹³⁶ *Orang* (mens) *Goenong* (berg): in brede zin de benaming voor in het gebergte wonende stammen, in beperkte zin het Maleise woord voor 'Soendanees'. 'Orang alifoeroe' betekende in het Maleis dat op de Molukken gesproken werd 'bovenlander, binnenlander'.
- 130-132 Namen van leden van volksstammen uit de Indische archipel, resp. (vooral) voorkomend in Sumatra (*Maleier* en *Battab*), de Molukken (*Amboinees* en *Alfoer*), Timor (*Timorees*), Borneo (*Dajak*) en Celebes (*Boegie* en *Makassar*). Op Timor en Borneo na was Dekker in al deze streken geweest.
- 135-136 *personen die hun kennis der indische zaken opdeden te Batavia of te Buitenzorg*: d.w.z. in de hoofdplaats van Nederlands-Indië, waar het gouvernement zetelde en waar o.a. de departementen van algemeen bestuur en de Raad van Indië gevestigd waren òf in de plaats waar het buitenverblijf van de gouverneur-generaal was.

- 137-140 *den moed waarmee, by-voorbeeld een gewezen Gouverneur-generaal, in de Kamer der Volksvertegenwoordiging, gewicht tracht bytezetten aan zyn woorden door voorgewende aanspraak op plaatselyke kennis en ondervinding*: toespeling op Duymaer van Twist, die in de jaren 1858-1862 deel uitmaakte van de Tweede Kamer en daar o.m. als koloniaal deskundige optrad. Van Twist was, behalve als gouverneur-generaal (1851-1856), nooit in Indië geweest. Zie ook de annotaties bij r. 180-181 en r. 205-212.
- 167-168 *gezet onderzoek*: een onderzoek dat blijkt geeft van bezadigdheid.
- 173-174 *'die in Indie een zoo gewichtige betrekking heeft bekleed'*: citaat of parafrase van een gebruikelijke wijze van spreken?
- 180-181 *specialiteit aan 't hoofd van zyn Ministerie van Kolonien*: bedoeld is J.J. Rochussen, van 1845-1851 gouverneur-generaal en van 1858-1861 minister van koloniën. Ook Rochussen was, behalve als gouverneur-generaal, niet in Indië geweest. Vgl. verder de lezing van deze passage in het manuscript. Multatuli schreef oorspronkelijk: 'den gewezen' gouverneur generaal plaatste aan het hoofd van zijn ministerie van Kolonien'. Van Lennep maakte hiervan: 'de specialiteit plaatste aan het hoofd van zijn ministerie van Kolonien' (zie het variantenapparaat, p. 391).
- 200-201 *'herinnering aan een zóóveeljarig verblyf in die gewesten'*: citaat, parafrase van een gemeenplaats of toespeling op een gangbare titel van Indische mémoires?
- 205-212 *Er zyn personen die byna even zooveel tyd in Nederlandsch-Indie doorbrachten...iemand die tot deze soort van specialiteiten behoorde*: toespeling op Charles Ferdinand Pahud (1803-1873; gouverneur-generaal 1856-1861). Pahud had, in tegenstelling tot de twee eerder genoemde gouverneurs-generaal Van Twist en Rochussen, wel een groot aantal jaren in Indië doorgebracht voor hij tot gouverneur-generaal werd benoemd, n.l. van 1823 tot 1847. Hij maakte toen echter geen deel uit van het zogenaamde bestuur ter plaatse, zoals (assistent-)residenten en controleurs, maar was de meeste tijd verbonden aan het Indische bestuur (de Indische regering en de departementen van algemeen bestuur).
- 212ⁿ¹³⁷ *de meereendeels zoo onjuiste begrippen over bevoegdheid in 't algemeen...Ik verwys naar den laatsten druk der 'Specialiteiten'*: zie voor 'den laatsten druk' van *Specialiteiten* de annotatie bij hoofdstuk xv, r. 395ⁿ¹³². Benoeming van (een bepaald soort van) specialiteiten tot gouverneur-generaal of tot een andere aanzienlijke functie in de koloniën komt in *Specialiteiten* niet aan de orde. Wel handelen de in de nieuwe druk toegevoegde hoofdstukken mvii, mxI en mxii over het begrip bevoegdheid in het algemeen en over de vraag wie gerechtigd zijn een oordeel over bevoegdheid uit te spreken. Volgens Multatuli is bevoegdheid een fictie, een 'gemakshalve als wáár aangenomen maar onbewezen en vaak onjuiste stelling' (vw v, 539). De 'opgedrongen bevoegdheid' begint voor een kind met zijn ouders en eindigt, als het is opgegroeid, met het bestuur van stad en land. Men moet dan ook nooit zonder meer aannemen dat iemand bevoegd is, maar steeds de zogenaamde specialiteiten kritisch beoordelen. Ook leken zijn daartoe in staat, mits zij hun gezond verstand gebruiken.

- 231-234 *dat Havelaar in zyn moeielyken plicht meende te kunnen steunen op de hulp van den Gouverneur-generaal...de rust in Nederland was naby*: heeft betrekking op Duymaer van Twist (zie hoofdstuk xv, 344-345 met annotatie). Van Twist droeg zijn functie op 22 mei 1856 over aan Pahud. De kwestie-Lebak speelde zich af tussen 22 januari 1856, de dag waarop Dekker zijn ambt aanvaardde, en 4 april 1856, de dagtekening van Dekkers ontslagbrief.
- 264-265 *wezens die gelyke beweging hebben als wy*: vgl. Handelingen 14:15: '[...] Mannen, waarom doet gij deze dingen? Wij zijn ook mensen van gelijke bewegingen als gij [...].'
- 285 *blokgevangenis*: gevangenis, waarin de gevangene een blok (een zwaar houten straf-tuig) aan been of hals krijgt aangelegd, zodat bewegen vrijwel onmogelijk is.
- 310 *solitairspelletje*: spel voor één persoon, bestaande uit een bord waarop rijen pinnen in gaatjes zijn gestoken die men op zo'n manier elkaar moet laten slaan, dat er uiteindelijk één pennetje overblijft.
- 314 *opgebracht worden*: opgevoed worden.
- 365-366 *de geschiedenis van Lotb*: vgl. Genesis 19, waarin beschreven wordt hoe Lot met zijn vrouw en twee dochters als enigen ontkomen aan de verwoesting van Sodom en Gomorra. Lots vrouw, die tegen het gebod in omziet naar de verwoeste stad, wordt veranderd in een zoutpilaar. De dochters van Lot, bevreesd dat hun geslacht zal uitsterven, geven hun vader wijn te drinken en laten zich door hem bevruchten. Beide vrouwen baren een zoon.
- 381-383 *een fransch liedje...van Béranger...waarin een arme oude bedelaarster beklaagd wordt, die in haar jeugd op een theater zong*: 'La pauvre femme' van Pierre-Jean de Béranger (zie de annotatie bij 1v, 209). Het versje gaat over een oude, blinde bedelares, die in haar jonge jaren een gevierd zangeres was en toen veel goed heeft gedaan (J.-P. de Béranger, *Oeuvres complètes. Contenant les dix chansons nouvelles*. Paris, 1850, p. 587-588).
- 389 *doopheke*: hek dat in protestantse kerken de ruimte afsluit waarbinnen de doop plaatsheeft. Hier gebruikt voor de ruimte, die door dat hek omsloten wordt, het zogeheten 'doophuis'.
- 396-397 *Frits zyn hart te zien verharden, even als Pharao*: vgl. Exodus 11:9-10: 'De Heere dan had tot Mozes gesproken: Faraö zal naar ulieden niet horen, opdat Mijn wonderen in Egypteland vermenigvuldigd worden. En Mozes en Aäron hebben al deze wonderen gedaan voor Faraö's aangezicht; doch de Heere verhardde Faraö's hart, dat hij de kinderen Israëls uit zijn land niet trekken liet.' Hiermee besluit het verhaal over de weigering van Farao het volk Israël uit Egypte te laten vertrekken (Exodus 7-11). Ook de negen plagen die God over Egypte laat komen, brengen hem daarvan niet terug. Pas bij de bedreiging met de tiende plaag liet Farao de Israëlieten gaan.

- 408-409 *aftezien van de wysheid...der wysheids Gods*: vgl. o.m. 1 Korinthe 1:25: 'Want het dwaaze Gods is wijzer dan de mensen [...].' En ook 1 Korinthe 3:18-19: 'Niemand bedriege zichzelf. Zo iemand onder u dunkt, dat hij wijs is in deze wereld, die worde dwaas, opdat hij wijs moge worden. Want de wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God [...].'
- 410 *het brood des eeuwigen levens*: vgl. o.m. Johannes 6:51: 'Ik ben dat levende Brood, dat uit den Hemel nedergedaald is; zo iemand van dit Brood eet, die zal in der eeuwigheid leven [...].'
- 411-412 *Satan, die met zyn engelen het vuur bewoont, dat hem bereid is tot in eeuwigheid*: vgl. Mattheus 25:41: '[...] het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is.'
- 414-415 *hoer en zie wat de Heer u geeft te zien en te booren door myn mond*: vgl. o.m. Jeremia 1:9: 'En de Heere stak Zijn hand uit, en roerde mijn mond aan; en de Heere zeide tot mij: Zie, Ik geef Mijn woorden in uw mond.'
- 416-418 *Zie Stefanus...zyn tong psalmzingt*: zie Handelingen 7:54-60, waarin beschreven wordt hoe Stefanus wegens zijn geloof in Christus wordt gestenigd.
hoe nog zyn blik ten hemel is gericht: vgl. Handelingen 7:55: 'Maar hij, vol zijnde des Heiligen Geestes, en de ogen houdende naar den hemel, zag de heerlijkheid Gods, en Jezus, staande ter rechterhand Gods.'
hoe nog zyn tong psalmzingt: vgl. Handelingen 7:59-60: 'En zij stenigden Stefanus, aanroepende en zeggende: Heere Jezus, ontvang mijn geest. En vallende op de knieën, riep hij met grote stem: Heere, reken hun deze zonde niet toe! En als hij dat gezegd had, ontsliep hij.'
- 421-422 *hy is een yverig dienstknecht, en laat niet af van den arbeid*: vermoedelijk een toespeling op de gelijkenis der talenten (Mattheus 25:14-30). Een heer, die lange tijd afwezig zal zijn, geeft zijn drie dienstknechten elk een aantal talenten. Twee van hen handelen daarmee en verdubbelen hun aantal talenten; de derde begraaft zijn talent. Als de heer weerkeert, prijst hij de eerste twee, die hij 'goede en getrouwe' dienstknechten noemt; de derde echter, de 'boze en luie dienstknecht', wordt verstoeten.
- 425 *de bokken aan de linkerzijde*: vgl. Mattheus 25:33: 'En Hij zal de schapen tot Zijn rechterhand zetten, maar de bokken tot Zijn linkerhand'. En: Mattheus 25:41: 'Dan zal Hij zeggen ook tot degenen, die ter linkerhand zijn: Gaat weg van Mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is.'
- 430¹³⁹ Zie voor de, door Van Lennep geschrapte, vragen van Frits het variantenapparaat, p. 396-397.
was zeer in z'n schik als men hem zeide dat-i op dien oppervlakkigen denker geleeke: Multatuli doelt hier op een artikel van Huet over Van Lennep uit 1864, waarin deze de bedoelde vergelijking maakt. Bepaalde passages uit Van Lenneps werk, met 'ondeugendheden van eene bijzondere soort', noemde hij 'goed voltairiaansch'. De uitspraak waarmee Voltaire ooit zichzelf had gekarakteriseerd, was volgens Huet ook van toepassing op Van Lennep: 'je suis comme les petits ruisseaux

- [beekjes, AKV], ils sont clairs parce qu'ils sont peu profonds.' (Busken Huet, *Fantasien en kritieken* 11, p. 12-13 en p. 29).
beliebige: willekeurige.
- 437 *dat rechtzinnigheid tot rykdom voert*: vgl. o.m. Spreuken 22:4: 'Het loon der nederigheid, met de vreze des Heeren, is rijkdom, en eer, en leven.'
- 448-449 *uit de massa van een jood die fout was*: uit de boedel van een failliet verklaarde jood.
- 450 *Gods onnaspeurlyke wegen*: vgl. Romeinen 11:33: 'O diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennis Gods, hoe ondoorzoekelijk zijn Zijn oordelen, en onnaspeurlijk Zijn wegen!'
- 450-451 *dertig millioen zuiver gewonnen*: vgl. de staatsinkomsten over 1858. De koloniale bijdragen bedroegen één derde van het staatsbudget, te weten f 30.200.000 (Söte-mann, *Structuur* 1, p. 19).
- 455 *vinger Gods*: vgl. o.m. Exodus 8:19, een passage in het verhaal over de plagen van Egypte: 'Toen zeiden de tovenaars tot Faraö: Dit is de vinger Gods! [...].'
- 458-459 *'bidt en werkt'*: vgl. de spreuk der Benedictijnen: ora et labora.
- 461-462 *als hy Gods juk zacht noemt! Hoe licht wordt de last gemaakt*: zie Mattheus 11:30: 'Want Mijn juk is zacht, en Mijn last is licht.'
- 476-477 *Frits zegt: brug, maar wat van steen is zonder een wip, noem ik sluis*: Droogstoppel sluit hier aan bij een oud Amsterdams gebruik om een gewelfde stenen brug 'sluis' te noemen.
wip: ophaalmechanisme van een ophaalbrug.
- 476ⁿ¹⁴⁰ Naar aanleiding van het gebruiken van *sluis* voor *steenen brug* houdt Multatuli een betoog over het verwisselen van *de benamingen van 't contenant en 't contenu*. Het woord *sluis* zou naar zijn zeggen oorspronkelijk niet alleen 'waterkering' hebben betekend. Inderdaad kon *sluis* in het middelnederlands ook staan voor: 'het door een waterkering tegengehouden water'. Iets dergelijks zou het geval zijn met de woorden *gracht* en *wal*, *dyk*, *dam*, *tuin* en *gaarde*. Wat betreft *dijk* en *tuin* kan dit bevestigd worden. Het woord *dijk* betekende in het middelnederlands niet alleen 'aarden wal', maar ook 'poel' of 'vijver'; *tuin* stond, eveneens in het middelnederlands, voor 'omheining', maar ook voor 'de daardoor afgesloten ruimte'. Over het woord *wal* merkt Multatuli nog op dat men in de uitdrukking 'iets in de wal werpen' terugkeert naar de oorspronkelijke betekenis van het woord, n.l. 'water'. Hij ondersteunt deze bewering door te verwijzen naar de woorden 'walvis', 'narwal' en 'walrus'. 'Wal' komt echter van het Latijnse 'vallum', verdedigingswal. De etymologie van 'walvis' is onzeker. In het middelnederlands kwam ook 'wal' voor, zonder het oneigenlijke 'vis'. Het is misschien verwant met het Latijnse 'squalus', geschubd. Voor de tweede lettergreep in 'narwal' (walvisachtig zoogdier) en de eerste in 'walrus' (zoogdier) geldt hetzelfde. De laatste lettergreep in 'walrus' hangt samen met het Skandinavische 'hross', paard.
 Volgens Multatuli komt het woord 'sluis' van *den met zooveel nakroost gezegenden*

wortel *kel* of *sl* en ter adstructie verwijst hij naar de vijfde bundel *Ideën* (in *D*⁴ stond: 'blzz. 294 vlgg. en 340 vlgg. van den vⁿ bundel *Ideen*'). De eerste verwijzing is naar Idee 701 (in de nieuwe nummering: 1062), onderdeel van de geschiedenis van Wouter, waarin gesproken wordt over de oorsprong van de taal, de Natuur. Een oom van de kinderen Holsma leert hen dat ze, als ze de taal willen bestuderen, terug moeten gaan tot de tijd dat ze nog niet geschreven werd. Als voorbeeld noemt hij het geluid dat een kip maakt als zij haar kuikentjes roept. Dat is een geluid 'waarin de medeklinkers *l* en *k* 'n hoofdrol speelden, verbonden door de zogenaamde stomme *e* die eigenlyk 'n halve *o*, *u*, *ö* of *eu* is, en die we ook soms trachten voor te stellen door *i* of *ij*, *y*, doch altyd onvolkomen: *g.brekk.gl.k.*' (vw VI, 641). De volgorde van de *l* en *k* doet volgens de oom niet ter zake. Uit deze, uit het kippenhok afkomstige, klanken ontstonden talloze woorden in verschillende talen: lokken, kakelen, kallen, geluk enzovoort. In de tweede verwijzing (Idee 703; nieuwe nummering: 1064) is niet langer de oom van de kinderen Holsma, maar Multatuli zelf aan het woord. Hij zet de eerder begonnen gedachtengang voort en geeft een opsomming van zeer uiteenlopende namen en woorden die oppervlakkig bezien geen enkele verwantschap vertonen, maar toch een gemeenschappelijke oorsprong hebben, n.l. de uit de natuur afkomstige klanken. Dat de wortel *kel* het begrip 'roepen' tot uitdrukking bracht, illustreert Multatuli met het voorbeeld van de kip die haar kleintjes lokt. Over het verband met de begrippen 'sluiten' en 'beerschap' gaat hij, althans in *Ideën* v, niet verder in. Het woord *zyl* (middelnederlands: *sile*, *siel*) betekent 'waterlozing', 'uitwateringsluis, soms tevens schutsluis'.

- 495 *den triolet*: een moeilijker opgave dan het overhouden van één pinnetje in het solitairspel (zie de annotatie bij r. 310) is het overhouden van een bepaalde, door pinnen gevormde, figuur. Welke vorm de triolet precies had, is onduidelijk; althans, er worden verschillende oplossingen voor gegeven.
- 511-512 *toen dus in 1848 sommigen ons trachtten wys te maken dat in den Haag niet alles was zoo als 't behoorde*: het revolutiejaar 1848 bracht ook in Nederland enige onrust. Er waren relletjes in Amsterdam en Den Haag. Onder druk van de ontwikkelingen, ook in het buitenland, veranderde koning Willem II in korte tijd van conservatief in liberaal. De grondwetswijziging van 1848 maakte Nederland tot een constitutionele monarchie.
- 515 '*schep vreugd*': afkorting van 'Schep vreugd' in 't leven', een bekende wijsaanduiding. Wordt in het Nederlands Volkslied Archief van het P.J. Meertens-Instituut geïdentificeerd met 'Freut euch des Lebens'. Dit was een 'Rundgesang' uit 1793 van de Zwitserse dichter J.M. Usteri (Usteri, *Dichtungen* I, Abt. *Vermischte Gedichte*, p. 3-5). Als componist wordt de Zwitser H.G. Nägeli genoemd.

- titelⁿ¹⁴¹ *idiotismen*: karakteristieke spreekwijzen voor een bepaalde streek.
- ryst en padie*: resp. zonder en met bolster.
- volkstümliche*: populaire, (volks)eigen.
- week yzer*: ongelegeerd, zacht ijzer.
- damastwerk*: een door bijtende stoffen verkregen tekening op metalen voorwerpen.
- pieuzen*: vrome. Men meende dat het erfstuk heil aanbracht en behandelde het dan ook met eerbied. De achterliggende gedachte was dat de geest van de overledene aan de poesaka was verbonden en dat deze, in ruil voor offers en verering, bijstand zou verlenen.
- gaga's* (in *D'* stond oorspronkelijk en ten onrechte: *glaga's*; *glagah* is de benaming voor hoog gras, dat sterk lijkt op suikerriet) en *tipars*, *rystaanplantingen die wat de bevochtiging aangaat, rechtstreeks van den regen afhangen*: *gaga* en *tipar* zijn namen voor gronden die niet kunstmatig te bewateren zijn. De *gaga's* werden meestal tijdelijk voor de rijstbouw gebruikt, de *tipars* blijvend.
- Dit 'schilderen' heet...trekpot of antiek lampje*: batik is een uitsparingstechniek: bepaalde lijnen en vlakken worden afgedekt met een hete, vloeibare was, die snel weer stolt. Vervolgens gaat de stof in een verfbad, waarbij de met was bedekte delen geen verf opnemen. Het is dan ook niet de verf, maar de was, die met het werktuigje wordt aangebracht.
- Sarongs zonder kapala...beeten slendangs*: niet juist. Een *slendang* is een lange, vrij smalle doek, die door inlandse vrouwen schuin over de borst en soms over het hoofd wordt gedragen. Deze doek dient als sieraad en ook als draagdoek, b.v. om er kleine kinderen of koopwaar in te dragen. Het door Multatuli bedoelde kledingstuk heet 'bebed' (voor mannen) of 'tapih' (voor vrouwen): een open rok (d.w.z. niet samengenaaid zoals de sarong), die om de lenden wordt gewikkeld en heupen en onderlijf bedekt.
- serewab*: opvallend aan de kleding in Atjeh was de wijde broek, door mannen en vrouwen gedragen. Er overheen droeg men een lendenkleed, bij de mannen reikend tot de knie, bij de vrouwen iets langer.
- '*zelfmoord in gezelschap*': citaat niet gevonden.
- Bendie*: licht, tweewielig rijtuig.
- chais*: eigenlijk: chaise, vaak verbasterd tot: sjees. Een licht en hoog tweewielig rijtuig, gewoonlijk met een kap.
- tilbury*: licht, geveerd, vrij hoog, tweewielig rijtuig voor twee personen dat door één paard getrokken wordt.
- Djati*: de Latijnse naam voor de djati is niet 'quercus indica', maar 'tectona grandis', fam. 'Verbenaceae'. De naam 'quercus indica' komt in de zeer uitgebreide *Flora van Nederlandsch Indië* van Miquel niet voor. De naam die er het meest op lijkt, is 'quercus induta', een zeer hoge boom, waarvan het hout, net als dat van de djati, veel voor de bouw van huizen wordt gebruikt.
- Spaansche matten*: naam voor een bepaalde Spaanse zilveren munt, die in het midden van de 18de eeuw in Indië in gebruik werd genomen. 'Spaansche matten' is de populaire benaming en wordt dan ook niet in officiële stukken aangetroffen. De herkomst van het woord is onzeker. Een verklaring die wel wordt gegeven, is dat het woord afstamt van het Tamil *mattu*, dat 'fijnheid van goud en zilver' betekent.

De twee kolommen op de pilaarmatten vormen het zinnebeeld van Karel v, de zuilen van Hercules. De waarde van de matten wisselde, maar schommelde rond de f 2.50 - f 3.00. De muntwet van 1854 (*Stb.* 1856, nr. 39) stelde de waarde van de Spaanse mat of pilaarmat vast op f 2.50.

'ringgit': naam voor verschillende Indische geldstukken, later voornamelijk gebruikt voor de rijksdaalder.

chinezzen, die veel munt uitvoeren en in China versmelten: de Chinezen klopten zilveren munten tot uiterst dunne plaatjes en verbrandden deze vervolgens bij bepaalde godsdienstplechtigheden (Netscher en Van der Chijs, *Munten*).

agraaf: versierde sluithaak.

Solo, Soerakarta: een van de beide Vorstenlanden op Java. Zie de annotatie bij hoofdstuk v, 158.

In de engelsche vertaling...heeft...Nabuys...gemeend in deze beschrijving iets te mogen veranderen. Hy laat Adinda's baren samenhouden door 'n lint, wat zeer onjavaansch is: in Max Havelaar stond: '...hy zag den zwaren *kondeh*, zoo glinsterend zwart, gevangen in eigen strik, afhankelijk in haar hals...' (xvii, 365-367). Nahuijs vertaalde de passage als volgt: '[...] he saw the heavy *kondeh* (chignon), so black and glossy, confined in a net, hanging down her neck [...]' (*Max Havelaar*, vert. Nahuijs, p. 337). *Deze blunder heeft my in den edinburgschen Scotsman 'n vinnige berisping op den bals gebaald*: *The Scotsman* van 11 juni 1868 bevatte een uitvoerige bespreking van de Engelse vertaling van Max Havelaar. De recensent schreef over de bewuste passage: 'In another place, he speaks of the hair of a native girl, in a remote district, as hanging, black and glossy, "confined in a net." Now, no native girl ever wore her hair in a net. The Java women, however fond of variety in their costumes, are exceedingly orthodox in these things; and in no instance have they adopted any foreign innovations in their dress. Men are not expected to know much about feminine attire; but still, if a gentleman who had resided for seventeen years at Inverness (let us say) were to describe a Highland girl as concealing her locks under the graceful folds of her turban, we should feel that the powers of observation of a person capable of such an anomaly were not altogether trustworthy.'

'*n hollandschen korrespondent - toevallig 'n gewezen theekontraktant, tokohouder en...ryst-opkoper, dat is: woekeraar van de ergste soort, 'n ware javanenbloedzuiger* - het artikel in *The Scotsman* verscheen anoniem, maar Multatuli wist kennelijk wie de auteur ervan was. In zijn noot 159 (hoofdstuk xviii, 384-392), handelend over de verlenging van de theecontracten, bracht hij dezelfde persoon ter sprake, ook hier zonder diens naam expliciet te noemen: 'Onze theeman - tevens rystopkoper, enz. [...] - praatte in de Kamer heel aardig mee over Staathuishoudkunde, Volksbelang, Menschenrecht, Indische toestanden, enz. enz.' Bedoeld is (zie de annotatie bij xviii, 394ⁿ¹⁵⁹) Guillaume Louis Jacques (genoemd: Willem) van der Hucht. Deze was in 1844 naar Java gekomen, waar hij met het gouvernement een theecontract had afgesloten. In 1853 richtte hij, samen met een zwager, de succesvolle firma John Pryce & Co. op, 'commissionairs, scheepsleveranciers en tokohouders'. Van 1866-1871 was Van der Hucht lid van de Tweede Kamer (zie ook de annotaties bij viii, 211-219 en xiv, 76-78). Het feit dat Van der Hucht een artikel schreef in een Schotse krant, wordt aannemelijk gemaakt door het gegeven dat zijn dochter Mientje in 1862 getrouwd was met de in Schotland geboren James Maclachlan.

die daaruit betoogt dat ik niet het minste verstand heb van indische politiek en dat de inlander 't heel goed heeft: de opmerking over Adinda's haardracht vormde de inzet van een

hele reeks verwijten, die niet waren terug te voeren op vergissingen van de vertaler, maar die stuk voor stuk een aanval waren op Multatuli's integriteit. De criticus in *The Scotsman* achtte de toon van de Toespraak tot de hoofden van Lebak misplaatst; Saïdjah en Adinda kregen allerlei emoties toegeschreven die inlanders naar zijn zeggen in het geheel niet bezaten. De veronderstelling dat de lijken in de rivier afkomstig waren van inlanders die zich hadden willen beklagen bij de Nederlandse autoriteiten, noemde hij absurd. De zogenaamde vergiftiging van Havelaars voorganger verklaarde hij uit de bijgelovigheid van Europeanen in de tropen. En ten slotte: 'It would be somewhat difficult to make us believe that in Java, the land of universal plenty, and with the kindest inhabitants, where not a single beggar can be found, people sit down by the wayside to eat sand. A Java- nese would never refuse food and shelter to any suppliant, because both are so very easily procured that their good-nature is not often put to the test; while the comfort in which they keep the old and the blind (of which latter there are great numbers) shows how lightly such burdens rest upon them. When, therefore, Max talks to us about "people eating sand by the roadside," we feel that he has altogether lost his balance, and that his utterances are mere rhapsody, and what little faith we had in him as an exposé of grievances from this moment completely dies out.' Van der Huchts conclusie luidde: 'The book we are about to lay aside has remarkable literary merits, and possesses the rare attributes of originality and genius; but it is full of fallacie and misrepresentations [...].' (Van den Berg en Van der Hucht, 'Vier generaties').

Rottingsstraf...afgeschafte: dit gebeurde in 1866.

escobarsche: naar de Jezuïet Antonio Escobar y Mendoca (1589-1669). Hier iets als: dubbelhartige, doortrapte.

- 9-10 *dat in deze residentie persoonlijk grondeigendom bestaat*: in Bantam bestond de uitzonderlijke situatie dat inlanders individueel – en dus niet samen met andere dessabewoners – een stuk grond konden bezitten. Zie verder de annotatie bij XIV, 424-427 (Van Hoëvell en Bosch, *Vrije arbeid*).
- 19-20 *Hy verkocht deze kris aan een Chinees*: de tussenhandel in Indië was vrijwel geheel in handen van de daar wonende Chinezen.
- 78 *a. s.*: anak (kind) soendal (van een hoer), hoerejong.
- 110ⁿ¹⁴³ *In 't handschrift had ik de fout begaan, hier uitdrukkelijk te verzekeren dat het nu volgend voorbeeld van trouw eens buffels aan z'n jongen meester 'niet verdicht' was*: in het manuscript stond na het woord *verzorgt* in r. 26 de volgende zinsnede: 'Van die gehechtheid zal ik straks een voorbeeld geven dat niet verdicht is.' Deze zinsnede bleef, in vrijwel gelijke bewoordingen, gehandhaafd tot en met de vierde druk (1875). Zie verder het variantenapparaat, p. 402.
De heer Veth maakte daarop in den Gids van Augustus 1860 'n aanmerking: Veth schreef n.l.: 'Ligt in deze woorden niet een kleine misgreep? Zij wekken midden in het verhaal te onpas het vermoeden, dat het overige *wel* kon verdicht zijn en storen daardoor de illusie.' (Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel', p. 235).
Ik bezit het Tydschrift van Nederl. Indie niet, maar beroep my op zeker daarin opgenomen officieel relaas van de zaak. Wie lust heeft het opte zoeken, wordt naar zeer oude nummers verwezen...vóór '48: de door Multatuli bedoelde publikatie verscheen niet in het

Tijdschrift voor Nederland's Indië, maar in een ander Indisch tijdschrift, het *Indisch magazijn, verzameling van werken, opstellen en berigten aangaande Nederlandsch Oost-Indië*, dat uitgegeven werd door E. de Waal. In de jaargang 1845 stond onder het opschrift 'Tijger-anecdotes' beschreven hoe een karbouwwachter besprongen werd door een tijger. 'Het ondiep pakte den ongelukkige met eene klauw in de lendenen, waarin zijne vreesselijke nagels zich diep hechtten. Zonder echter voor alsnog te vallen had deze inlander krachten genoeg om zich om te wenden, waarop de tijger hem met zijne andere klauw laag in den hals pakte en op den grond wierp. Nu zoude de ongelukkige spoedig aan eenen ijsselijken dood zijn bloot gesteld geweest, ware het niet dat een zijner buffels hem hiervan had bevrijd. – Dit nuttig en moedig dier, genoegzaam het eenigste op het eiland hetwelk zich met vrucht tegen den moorddadigen aanval van den tijger verdedigt, en hem niet zelden bloedig terug wijst, viel ook nu dadelijk op zijnen zoo bekenden, doch niet zeer gevreesden vijand aan; de tijger liet echter zijne prooi niet los, maar trachtte, na het ontvangen van eenige stooten, de verdere aanvallen van den buffel, door zich rondom zijne prooi te draaijen, te ontwijken; het vertoornde beest vervolgde hem echter onophoudelijk en belette, door den tijger steeds op zijn zelfbehoud bedacht te doen zijn, dat deze den ongelukkige, die zich onder zijne klauwen bevond, doodelijke wonden konde toebrengen.' (*Indisch magazijn*, 2.III-IV (1845), p. 98-100).

- 140 *om werk te zoeken in 't Buitenzorgsche*: het kwam veel voor dat Bantammers, omdat ze in hun eigen residentie niet in hun onderhoud konden voorzien, naar elders trokken. Velen probeerden in Batavia en omstreken als bediende of dagloner aan de kost te komen, anderen trokken naar de Lampongs.
- 141 *zonder pas*: voor inlanders gold een passenstelsel, een controlesysteem dat de bedoeling had het reizen van de ene residentie naar de andere zoveel mogelijk te beperken.
- 192-199 De plaatsen die Saïdjah op zijn tocht van Badoer naar Batavia aandoet, zijn – met uitzondering van Waroeng-Goenoeng – aangegeven op de overzichtskaart van Java.
Rangkas-Betoeng en Waroeng-Goenoeng: uit de vermelding dat de wisseling van hoofdplaats nog niet had plaatsgevonden, valt op te maken dat de (fictieve) geschiedenis van Saïdjah enkele jaren voor de komst van Havelaar naar Lebak moet worden geplaatst (zie hoofdstuk v, 6-7). De passage in r. 355-357 preciseert deze datering: Saïdjah heeft Badoer begin 1853 verlaten.
Pandeglang dat daar ligt als in een tuin: hoofdplaats van de gelijknamige afdeling, een van de regentschappen van Bantam. De stad, gelegen aan de voet van een berg, biedt – aldus het *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indie* – 'de schoonste natuurtafereelen' aan (deel II, p. 673).
Serang: hoofdplaats van de gelijknamige afdeling, een van de regentschappen van Bantam. Belangrijkste plaats in de residentie, waar behalve de resident, relatief veel andere Europese ambtenaren en ook militairen woonden.
Tangerang: hoofdplaats van het Westerkwartier, residentie Batavia. Gelegen ten westen van Batavia, aan de weg naar Bantam.
- 202 *de rivier*: Tangerang ligt aan de rivier Tjidanie.

- 258-259 *den weemoedigen zang waarvan ik hier de vertaling laat volgen*: over een Maleise tekst van het eerste lied van Saïdjah is niets bekend.
- 295 *een wit kleed*: de lijkwade, waarin de Islamieten hun doden wikkelden (zie ook VIII, 300 met de annotatie).
- 314-316 *Mevrouw had den roman van Sue gelezen die zooveel kort gerucht maakte, en dacht altyd aan prins Djalma wanneer ze Saïdjah zag*: bedoeld is *Le juif errant* (1844-1845; 10 delen) van Eugène (eigenlijk: Marie-Joseph) Sue (1804-1857). *Le juif errant* is een antiklerikale roman, waarin de Jezuïeten er op uit zijn de familie Rennepont haar fortuin te ontnemen. De leden van de familie worden een voor een uitgeschakeld; de Indische prins Djalma is, samen met Adrienne de Cardoville, als laatste overgebleven. De twee beminnen elkaar en plegen uit liefde gezamenlijk zelfmoord.
- 316-318 *Ook de jonge meisjes begrepen beter dan vroeger hoe de javaansche schilder Radhen Saleh zoo grooten opgang had gemaakt te Parys*: Radhen Saleh (± 1814-1880) was een Javaans schilder, stammend uit een aanzienlijk regentengeslacht. In 1830 kwam hij naar Europa, waar hij veel rondreisde en, met name in Parijs, grote opgang maakte. Er werd beweerd dat Sue in de edele prins Djalma een waarheidsgetrouw portret heeft willen schilderen van Radhen Saleh (Van Sandick, *Leed en lief*, p. 131-132).
- 323 *Pising, waar eens Havelaar woonde, lang geleden*: dorp op Java, dichtbij Batavia, de eerste post van Batavia naar Bantam. Het is niet bekend of en, zo ja, wanneer Dekker hier heeft gewoond. Mogelijk verbleef hij er na zijn terugkeer uit Sumatra (1844-1845).
- 350 *Bantan-Kidoel*: zie de annotatie bij VII, 303-304.
- 351-352 *dat de koffiekultuur na veel onbeloonde moeite geheel was ingetrokken*: zie de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 449-450.
- 352-354 *Dat het distriktshoofd van Parang-Koedjang wegens roof op den publieken weg was veroordeeld tot veertien dagen arrest ten-huize van zyn schoonvader*: vgl. de brief van Brest van Kempen aan Carolus van 22 augustus 1855, waarin hij meedeelt dat de demang van Parang-Koedjang is gestraft met veertien dagen arrest op de passeban van de regent (VW IX, 459-460).
- 354-355 *Dat de hoofdplaats was verlegd naar Rangkas-Betoeng*: zie de annotatie bij r. 192-199 van dit hoofdstuk en bij hoofdstuk V, 6-7.
- 355-357 *Dat er een nieuwe adsistent-resident gekomen was, omdat de vorige was gestorven, eenige maanden geleden*: op 22 januari 1856 aanvaardde Dekker het ambt van assistent-resident van Lebak; zijn voorganger Carolus was op 1 november van het jaar daarvoor gestorven.
- 388 *parang*: hakmes.
- 499ⁿ¹⁴³ Naar aanleiding van deze noot heeft de bewuste zendeling, J.N. Wiersma, in *De hervorming* van 24 september 1892 nog iets meer meegedeeld over zijn vertaling.

Uit zijn bijdrage blijkt dat hij niet alleen het tweede lied van Saïdjah in het Maleis had vertaald, maar de hele novelle. Het eind van de novelle had hij gewijzigd: ‘Bij mij vond de jongeling het meisje wel bebloed op het slachveld, maar hij bracht haar met behulp van inlanders tot het leven terug en trouwde later voor den Mohammedaanschen priester.’

Liatlah badjing tjari penghidoepan: hierover merkte Wiersma op: ‘Die regel was precies gelijk aan den aanhef van mijne vertaling, die vertaling had mij dan ook een eigenaardig genot geschonken, het was verbazend zoo gemakkelijk dat ging en ik was verwonderd over de oostersche tint van dat Hollandsch.’

Een bekende van Wiersma had de taak op zich genomen de vertaling, die gepubliceerd was in een Maleis zendingsblad, bij Multatuli te bezorgen. Uit het feit dat noot 145 in de uitgave-1881 ongewijzigd was overgenomen, maakte Wiersma op dat Multatuli het stuk niet had ontvangen. Hij liet het gedicht toen overschrijven en stuurde het, met een begeleidende brief, naar Multatuli. Antwoord heeft hij nooit ontvangen. Wiersma’s brief is niet bewaard gebleven (J.N. Wiersma, ‘Enkele bladzijden uit mijn levensboek.’)

- 518 *kenari*: grote, vruchtdragende boom.
- 620-625 *Ze hadden westelyk gestuurd...zich richtende op den hoogen piek in de Lampongs*: de zee-weg van het westen van Java naar het oosten van Sumatra, de Lampongse districten, via Straat Soenda. Zie hiervoor ook de overzichtskaart van Java.
Javapunt: ook wel genoemd: Java-Hoofd, de uiterste zuidwesthoek van Java.
Panab-itam, Prinsen-eiland: eiland dicht bij de westkust van Java.
Keizersbaai: baai aan de zuidoostkant van Sumatra.
den hoogen piek: de Keizerspiek, een vulkaan ten noorden van de Keizersbaai.
- 645 *baleb-baleb*: rustbank.
- 676ⁿ¹⁴⁶ *En ‘dus’ in brand stond. Om deze uitdrukking te rechtvaardigen beroep ik me op de toelichtingen in Idee 304 en 1066*: in Idee 304 (vw II, 494-497) en 1066 (vw VI, 695-706) gaat Multatuli in op zijn gebruik van het woordje *dus* op deze plaats. Hij uitte hiermee ‘de beschuldiging dat ons krygsvolk schandelyk huishoudt in veroverde plaatsen’. Als bewijs haalde hij de Dagorder van 5 oktober 1860 van luitenant-generaal Van Swieten aan, die volgens Multatuli geschreven was onder invloed van *Max Havelaar*. In de Dagorder pleitte Van Swieten voor ‘een beschaafde en milde oorlog’, omdat dat een ‘betere werking [zal] hebben en heilzamer indrukken [zal] nalaten dan brandstichting en verwoesting.’
- 683 *lynwaad*: linnen.
- 698-699 ‘*de Heer der heirscharen*’: oudtestamentische uitdrukking, o.m. voorkomend in Jesaja 51:15: ‘[...] Heere der heirscharen is Zijn Naam.’
- 700-701, 701ⁿ¹⁴⁷ In het gedicht ‘Dirk Willemsz, van Asperen’ beschrijft Tollens hoe een ter dood veroordeelde ketter de gevangenis ontvlucht via een bevroren meer. De wacht die hem achtervolgt, komt in een wak terecht. De ontvluchte gevangene keert terug om de soldaat te redden. Deze neemt hem terug de gevangenis in, waar de man alsnog wordt onthoofd. Het gedicht eindigt met de volgende strofe:

‘Het vroom gezang doorklonk het zwerk,
 De wierook steeg tot ’s hemels eer,
 Men zong den lof der moederkerk,
 Men zong den lof van God den Heer;
 Maar God, met zoo veel wee begaan,
 Nam de offers van dien dag niet aan.’
 (H. Tollens C.z., *Nieuwe gedichten* 1, p. 137-147; het citaat op p. 147).

- 746 *de gelykenis van den barmhartigen Samaritaan*: zie Lucas 10:30-37, waarin beschreven wordt hoe een priester en een leviet (priester van lagere rang) een slachtoffer van een overval aan zijn lot overlaten, terwijl een ongelovige zich over de man ontfermt.
- 748-749 *Is er logen in de parabel van den zaaier, omdat geen landbouwer zyn zaad zal uitwerpen op een rots*: deze gelijkenis komt o.m. voor in Mattheus 13:1-9 en 18-23. Hierin het beeld van het zaad dat terecht komt op steenachtige bodem, snel opschiet en dan direct verdort, voor de mens die in aanraking komt met Gods woord, het met vreugde ontvangt, maar het in tijd van verdrukking weer verwerpt.
- 751 *De Negerhut*: van Oom Tom. Oorspronkelijk *Uncle Tom's cabin; or life among the lowly* (1852) van Harriet (Elizabeth) Beecher Stowe (1811-1896). Deze roman, talloze malen herdrukt en in vele talen vertaald, speelde een belangrijke rol in de strijd om de afschaffing der slavernij. In 1853 verscheen *A key to 'Uncle Tom's cabin'*, waarin Beecher Stowe de feitelijke gegevens waarop haar boek gebaseerd was, bekend maakte.
- 752 *Evangeline*: vrouwelijke hoofdpersoon uit *Uncle Tom's cabin*, een jong meisje dat zeer begaan is met het lot van de slaven.
- 761 *borgen van*: ontlenen aan.
- 779ⁿ¹⁵⁰ *De minister Fransen van de Putte heeft in de Kamer beloofd 'dat geschiedenissen als die van Saïdjah niet meer zonden plaats hebben'*: niet gevonden.
- 785-788 *dat de mishandeling van den inlander is: VERREGAAND! Zóó toch luidt het woord op de nota des voorgangers van Havelaar...*: de bedoelde nota, hiervoor reeds enkele malen genoemd, in VW IX, 465.

- 28-31 *Hy vermaande en dreigde de Hoofden, in vergaderingen en schriftelyk...ge moet zyn brieven gevonden hebben in 't archief...waarvan afschriften voor my liggen:* bij zijn vertrek uit Lebak had Dekker een groot aantal archiefstukken uit de jaren 1852-1855 meegenomen, hetzij in originele vorm, hetzij in afschrift. Deze stukken zijn afgedrukt in *VW IX*, 414-465. Hieronder waren ook elf brieven van Carolus aan de regent. Zie voor deze brieven de annotatie bij *XIV*, 525-530.
- 36-39 *Daarom had myn arme man gezegd dat hy...zich rechtstreeks wenden zou tot den Gouverneur-generaal. Dat was in November:* het dreigement van Carolus dat hij zich rechtstreeks tot de gouverneur-generaal zou wenden, komt in de bewaard gebleven correspondentie niet voor. Multatuli's formulering suggereert ook dat hij dit dreigement mondeling zou hebben geuit. Wel had Carolus meer dan eens bedreigd zijn superieuren te zullen inlichten (zie hiervoor de annotatie bij *XIV*, 525-530).
- 45 *Hebt ge den dokter van Serang laten roepen:* Carl Adolph Bensen (1825-1897?). Was vanaf september 1852 officier van gezondheid tweede klasse; hij was verbonden aan het garnizoenshospitaal in Serang.
- 58-62 *Intusschen richtte hy aan den geneesbeer te Serang een verzoek om opgave der verschynselen by Sloterings dood...Volgens den arts was Slotering gestorven aan een 'abcès in de lever':* geen correspondentie hierover bewaard gebleven.
- 68 *onderwerpelyk:* subjectief, willekeurig.
- 75ⁿ¹⁵¹ *de officier van gezondheid Bensen heeft kort na 't verschynen van den Havelaar, in de N. Rotterdamsche Courant meegedeeld dat de heer Carolus na z'n tehuiskomst van Parang-Koedjang niet 'weinige uren' had geleefd, maar nog – ik meen – twee dagen:* Multatuli doelt hier op een publikatie in de *NRC* van 30 januari 1861. Deze was echter niet van de hand van Bensen, maar van een zekere 'Y', die een vriend, 'N.N.', had verzocht de werkelijke gang van zaken bij de dood van Carolus bekend te maken. Dat Carolus volgens Y nog twee dagen zou hebben geleefd, is niet juist. Volgens Y, ingezetene van Serang in de tijd dat de kwestie speelde, was Carolus eind 1855, hoewel hij ziek was, te paard op inspectiereis gegaan. Bij zijn terugkeer klaagde Carolus over pijn aan de lever en had hij hoge koorts. Na twee of drie dagen werd Dr. Bensen ontboden. Deze bezocht de zieke 'om de twee dagen en herhaalde zijn bezoek tot drie malen'. Omdat Carolus' toestand verergerde, liet Bensen hem naar het ziekenhuis in Serang vervoeren; enkele uren na zijn aankomst daar overleed Carolus (*VW X*, 389-391).
Multatuli's veronderstelling dat achter Y de arts Bensen schuil zou gaan, is niet zo aannemelijk aangezien de brief van Y ondertekend is met 'Java, 6 December 1860'; Bensen bevond zich op dat moment op Celebes.
In de *NRC* van 21 februari 1861 verscheen Dekkers repliek. Hoewel Bensen's geloofwaardigheid naar zijn zeggen boven alle twijfel verheven was, hield Dekker toch vast aan zijn vergiftigingstheorie. En al zou wetenschappelijk bewezen worden dat Carolus een natuurlijke dood was gestorven, 'dan zou dit toch niet wegnemen dat Havelaar alle vroegere welwillende consideratien omtrent den regent van Lebak terzijde stelde van het oogenblik af, dat er, hoe ongegrond dan ook,

- sprake was van levensgevaar [...]. Dekker stelt vervolgens dat Carolus' ziekte-geschiedenis hem niet regardeert. Hij moet alleen bewijzen dat Carolus' omgeving hem voor vergiftigd hield en dat men dit vermoeden in verband bracht met zijn plichtsvervulling. Voor Verbrugge was dit een reden zijn plicht 'met schroom' te vervullen; Havelaar daarentegen deed zijn plicht met energie, 'juist toen en omdat er sprake was van vergiftiging' (vw x, 396-399).
démenti: ontkenning.
- 91-95 *Ik ben overtuigd dat hy...zou vergiftigd geworden zyn als hy langer hier was gebleven...Zyn verklaring ligt voor my*: zie § 31 uit de Vraagpunten aan de controleur van 29 maart 1856: 'Erkent ge mij gezegd te hebben, sprekende over mijn voorganger, dat ook *hij* tegen misbruiken te velde trok, en dat ge daarop liet volgen (in substantie): "Als hij langer hier was gebleven ware hij stellig *vergeven*?"' Van Hemert antwoordde hierop bevestigend (vw ix, 589).
- 96-97/
101-102 *Is 't wáár of is 't niet waar dat er gekneveld wordt in Lebak...Schryf 't op dat je niet durft!* Verbrugge heeft het opgeschreven: *het ligt voor my*: zie § 30 van de Vraagpunten: 'Hebt gij den moed, indien daartoe naar Uwe meening moed noodig is, ronduit te antwoorden op de vraag of er *knevelarij* bestaat in Lebak?' Van Hemerts antwoord luidde: 'Ik verzoek U vriendelijk, mij van het antwoord op deze vraag te verschoonen' (vw ix, 589).
- 104-109 *dat je de eenige steun was van je zusters te Batavia...Ligt dáárin misschien de oorzaak van je vrees...zyn verklaring ligt voor my*: zie § 32 van de Vraagpunten: 'Erkent ge dat toen onlangs werd gesproken over *vergiftiging*, ik U op eenmaal vraagde: "Ah, dat is waar, gij hebt zusters waarvoor gij zorgt, is dát ook de reden van Uwe vrees, van dat wat ik *halfheid* noem?"', en dat ge daarop toestemmend antwoorddet?' Van Hemerts antwoord luidde bevestigend (vw ix, 589).
- 122 *den brief waarvan ik hier een afschrift geef*: n.l. in r. 140-207. Het afschrift van de brief waarop Multatuli zich baseerde is afgedrukt in vw ix, 504-506.
- 134ⁿ¹⁵² *het in 1860 door den G.G. Pahud ingesteld onderzoek*: zie over het door Brest van Kempen, onder gouverneur-generaal Pahud, ingesteld onderzoek de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 597ⁿ⁷⁴. Dit onderzoek vond plaats kort na Dekkers ontslag en werd nog datzelfde jaar (1856) afgesloten. In juli-augustus 1860 bracht Pahud zelf een bezoek aan Lebak. Multatuli legde een verband tussen deze reis en de verschijning (in mei 1860) van *Max Havelaar*. Dit blijkt, behalve uit Multatuli's opmerking in deze noot, ook uit een passage uit de *Minnebrieven* (1861): 'Wilt ge, dat ik u aantoon hoe, op de ontvangst van Multatuli's boek over de koffie, de tegenwoordige Gouverneur-Generaal met spoed is gereisd naar Lebak: "om daar enige zaken te onderzoeken" -- stond er in de *Javase Courant* -- en hoe dat onderzoek niet geleid heeft tot het zo gewenste bewys dat Multatuli een lasteraar is?...' (vw ii, 142).
Het betrof echter een gebruikelijke inspectiereis naar West-Java. De *Javasche courant* van 7 juli 1860 schreef over deze reis: 'Den 5den Julij vertrok Z. Exc. van *Tjiringin* naar *Rangkas Betoeng*, alwaar Zij in het huis van den regent van *Lebak* afstapte [...]. Z. Exc. is voornemens om den 6den dezer te *Rangkas Betoeng* te vertoeven, zoowel ter bespreking van verschillende onderwerpen met den resident

van *Bantam*, als tot afdoening van andere aangelegenheden.’ In de *Javasche courant* van 11 juli 1860 stond over Pahuds verblijf in Rangkas-Betoeng: ‘Den zesden Julij heeft de Gouverneur-Generaal te *Rangkas Betoeng* doorgebracht en verschillende zaken afgedaan, waarna de aldaar aanwezige lands gebouwen, zoomede de in aanbouw zijnde moskee in oogenschouw zijn genomen. Aan het diner, hetwelk op den avond van dien dag in de woning van den regent werd gegeven, waren de verschillende adsisistent-residenten en regenten uit de residentie *Bantam* vereenigd.’ De volgende dag vertrok Pahud naar een andere streek in West-Java. Uit de *Javasche courant* van 1 september 1860 blijkt dat Pahud en zijn gevolg op 1 september 1860 weer in Buitenzorg aankwamen.

Het was dus niet Pahuds bedoeling om de door Multatuli gesignaleerde misbruiken nogmaals te onderzoeken. Dat zou ook onmogelijk zijn geweest, omdat men in Indië toen nog niet over een exemplaar van *Max Havelaar* beschikte (Levyssohn Norman, ‘Briefwisseling’). De mededeling van Levyssohn Norman wordt bevestigd door een zinsnede uit een brief van de minister van koloniën aan de gouverneur-generaal (24 oktober 1860). Hierin kondigde de minister de toezending aan van een exemplaar van *Max Havelaar* ‘dat ik in Indië verkrijgbaar en dus lang in U.E. handen dacht te zijn’ (vw x, 342).

Wel weet ik dat by die gelegenheid het Distriktshoofd van Parang-Koedjang ontslagen werd: op grond van het onderzoek van Brest van Kempen in 1856 (zie de annotatie bij VIII, 597ⁿ⁷⁴) besloot gouverneur-generaal Pahud het ‘distriktshoofd van Parang-Koedjang (residentie Bantam) Wira Koesoema, als zoodanig te ontslaan, met last op den Resident om ten spoedigste eene voordracht in te dienen ter zijner vervanging’ (besluit van 11 december 1856, vw ix, 673).

De Regent werd gestraft met kwyttschelding van genoten voorschot en...met traktementsverhooging: zie hierover de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 597ⁿ⁷⁴.

150ⁿ¹⁵⁴

Tamerlan: verwijzing naar de vorst (echter niet Tamerlan of, zoals Multatuli hem eerder noemde, Timoerleng, maar Nourshivan) die zijn onderdanen zelfs voor een schep zout wilde betalen om onrecht tegen te gaan (zie verder de annotatie bij xiv, 466-473).

voorgenomen reis van den Prins van Wales naar Bengalen: Albert Edward (1841-1910), oudste zoon van koningin Victoria, maakte in 1875-1876 een omstrede reis naar India. Probleem was o.m. de financiering van de reis: de prins zelf had geen geld, koningin Victoria was een tegenstander van de reis en wilde dus niet bijdragen in de kosten. Ook bestonden er veel bezwaren tegen het aanspreken van publieke fondsen omdat men de onderneming vooral zag als weer een plezierreisje van de prins van Wales. Ten slotte besloot het parlement de reis door het Indiase volk te doen bekostigen.

Het was tegen dit besluit dat de door Multatuli genoemde Engelse krant (*the National Reformer*; de bewuste publikatie niet gevonden) zich verzette. Die kritiek kwam aan de orde in *De locomotief* van 27 november 1875, waar het Engelse artikel niet geciteerd, maar wel uitgebreid geparafraseerd werd. Protest tegen de bekostiging door de Indiase bevolking is ‘een protest tegen het *poendoet*-stelsel, dat ook in Nederlandsch-Indië, zelfs in Nederland ten laste van het arme volk zoo dikwijls en onbeschoornd, neen, onbeschaamd wordt toegepast.’ Dit vormde voor *De locomotief* de eerste reden om het Engelse artikel weer te geven. De tweede reden was dat sommigen (o.m. de *Nieuwe Rotterdamsche courant*) meenden dat de prins van Oranje een soortgelijk bezoek aan Nederlands-Indië zou moeten brengen.

Volgens de *Reformer* zou de prins van Wales zijn reis zelf moeten betalen, omdat noch Engeland, noch India voordeel van zijn bezoek zou hebben. Een extra argument ontleende de *Reformer* aan het in India heersende stelsel: '[...] hoe kwistig eenige der Nawaubs, Rajahs *et hoc genus omne* in het uitgeven van geld ter eere van den Prins ook schijnen, hun arme onderhoorigen, en dezen alleen, [betalen] in werkelijkheid het gelag [...].’ Uit materieel oogpunt moest de reis dus schadelijk worden geacht. Evenmin waren er goede morele gevolgen van te verwachten. Goede morele gevolgen zouden er, aldus *De locomotief*, ook niet te verwachten zijn van een reis van de prins van Oranje naar Indië: ‘Wij hebben, wordt *ex cathedra* beweerd, een zedelijk overwicht op Indië. Ik ontken, dat er iets van dien aard bestaat. Wij hebben Indië door het zwaard genomen, en door het zwaard behouden wij het.’ (*De locomotief* 27 november 1875).

- 158-159 *dat hy bezoek verwachtte van twee verwanten, de Regenten van Buitenzorg en van Tjanjor:* zie over dit bezoek de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 446-448.
- 159-160 *den laatsten – die, naar ik meen, reeds met groot gevolg op weg is –:* op 23 februari 1856, dus één dag voor deze brief geschreven werd, had de regent van Tjiandjoer aan Dekker geschreven dat hij op 24 februari uit Tjiandjoer zou vertrekken en dat hij op 28 februari in Rangkas-Betoeng dacht aan te komen (vw IX 499). Daarvoor, n.l. midden februari, had de regent van Bantam Dekker laten weten dat het aangekondigde bezoek van de regent van Tjiandjoer hem in verlegenheid bracht, ‘aangezien die regent altijd vergezeld is van een groot gevolg, en hij (de regent van R.B.) zich in eene, bij de regering sedert lang bekende, armoedige positie bevindt, zoodat hij niet het noodige kan inkoopen, om zijn neef met diens gevolg behoorlijk te kunnen ontvangen’ (vw IX, 490).
- 169ⁿ¹⁵⁵ *Zie § 11 der ‘Vraagpunten aan den controleur’ in de Minnebrieven:* de bedoelde paragraaf luidt als volgt: ‘Heb ik niet eens, toen gy naar Serang zoudt vertrekken, u uitdrukkelijk verzocht, den Resident het volgende (in substantie) te zeggen: “Dat ik bevreesd was dat hy, horende van de misbruiken die hier plaats hadden, menen zoude, dat ik onverschillig was of flauw. Dat ik hem verzocht, dit niet van my te denken; dat ik integendeel zeer veel werk maakte van het tegengaan daarvan; maar dat de Regent in een zo moeilyke positie was; dat ik meende zeemanschap te moeten gebruiken; dat ik slechts dáárom niet dadelyk officieel rapporteerde, om hem (den Resident) niet als het ware te noodzaken, daaraan terstond te streng gevolg te geven, (ik geloof dat myn term was: die zaak terstond aan de grote klok te brengen) want dat ik medelyden met den Regent had, en eerst pogen wilde hem met zachtheid tot zyn plicht te brengen?”’ Van Hemert antwoordde bevestigend (vw II, 137). Het document waarop de versie in *Minnebrieven* gebaseerd is in vw IX, 586-587.
- 173-175 *dat ik den Regent van Lebak...beschuldig van misbruik van gezag, door het onwettig beschikken over den arbeid zynner onderhoorigen:* deze beschuldiging is zeker (mede) ingegeven door het incident met de grassnijders. Naar aanleiding van het bezoek van de regent van Tjiandjoer had de regent van Lebak gevraagd om koelies om zijn erf schoon te maken (vw IX, 490). Dekker verbood hem echter om koelies op te roepen (vw IX, 490). Op 20 februari 1856 schreef Van Hemert Dekker een briefje om hem attent te maken op het feit dat de regent zo veel mensen op zijn

erf gebruikte. Hij meende dat er misbruik werd gemaakt en dat dit in verband stond met het aangekondigde bezoek (vw IX, 495). Diezelfde dag nog zond Dekker de onwettig opgeroepen grassnijders naar huis (vw IX, 496). Van belang in dit verband is nog een zinsnede uit een brief van Dekker aan de regent van 27 februari 1856: 'Wat betreft de kwestie van de mensen voor het grassnijden: volgens de staat der Landsregeling krijgt u iedere dag 60 pantjenplichtigen' (vw IX, 518).

De regent van Lebak kwam op de kwestie van de grassnijders terug in een brief van 1 april 1856. De controleur had hem gevraagd of hij grieven koesterde jegens assistent-resident Dekker en de regent antwoordde dat dit niet het geval was. Er was echter één uitzondering, het incident rond de grassnijders: 'Behalve dan dat ik op de 18e februari order had gegeven aan de demangs van Lebak, Sadjira en Paroengkoedjang, dat zij mensen naar de hoofdplaats moesten zenden voor het schoonmaken van hun aandeel, ten zuiden van de aloen-aloen en ten noorden van de regentswoning... [...] inderdaad hadden op 20 februari die demangs ook al volk gezonden en waren deze mensen die morgen reeds verzameld en met hen allen begonnen het gras te snijden, toen de heer Assistent-Resident mij vroeg: Waarom zijn er zoveel mensen aan het gras-snijden ten zuiden van de aloen-aloen, wie heeft daartoe order gegeven zonder permissie? Waarop ik regent, bekend heb, dat het op mijn order was en dat ik niet vooraf permissie had gevraagd aan de heer adsistent-resident omdat dit gewoonlijk altijd zo gebeurde sedert de tijd van de heer Assistent-Resident Bekking. Later op dezelfde dag, na de seba was de heer controleur met de heer Assistent-Resident en zei tegen mij: Die mensen van Lebak, Sadjira en Paroengkoedjang, die nu alang-alang snijden, moeten naar huis gezonden worden, – waarop ik zei: Hoe nu? het is nu haast de moeite niet waard, die mensen zijn hier nu al verzameld; als het mag, laat hen dat snijwerk dan afmaken, – waarop de heer Assistent-Resident zei: Dat mag niet, ze moeten naar huis gezonden worden. Daarop ben ik naar huis gegaan en die mensen zijn door mij en door de heer controleur naar huis gezonden; desondanks had ik geen grief, want weliswaar was dit al gewoonte onder vroegere Assistent-Residenten, maar het was slechts vrijwillig dienstbetoon en stond niet vermeld in een staat of reglement betreffende de herendiensten. Alleen was ik beschaamd ten opzichte van de hoofden, maar ik zweeg, – doch het is waar dat ik het gevoel had dat de heer adsistent-resident boos op mij was...' (vw IX, 596). Het is opmerkelijk dat Dekker dit incident niet vermeld heeft in zijn brief.

180 *instrueeren*: een gerechtelijk vooronderzoek instellen.

193 *te kontramandeeeren*: af te gelasten.

200 *vexatie*: afpersing, knevelarij.

210-215 *Dit antwoord...*: bedoeld is de brief die Brest van Kempen op 25 februari 1856 schreef (zie vw IX, 507).

beklaagde zich 'dat Havelaar hem van de zaak die voorkwam in den brief N° 88, niet eerst mondeling had kennis gegeven': vgl. de volgende passage uit genoemde brief: 'Aangenaam ware het mij geweest dat UEDG. in eene belangrijke aangelegenheid als die waarvan quaestie is, niet dadelijk tot officieel papier de toevlugt had genomen, doch eenen weg had ingeslagen dien het in dusdanig geval voorzigtiger is

te betreden, d.i. het doen van mondelinge opening en gedachtenwisseling, zijnde de tijd van officiële bevelgeving in een geval als het onderwerpelijke, eerst daar, nadat bezadigd vooroverleg ter zake heeft plaats gevonden. --'

'dat Havelaar hem stoorde in zyn drukke bezigheden': gaat terug op de volgende passage uit dezelfde brief: 'Daar uedg. dit niet gedaan heeft, schiet mij om daarin te voorzien niets over dan uit mijne thans juist zoo drukke bezigheden uittebreken en zelf naar Lebak te komen [...].'

- 251 *Bastiat*: Frédéric Bastiat (1803-1850), Frans econoom. Groot voorstander van handelsvrijheid en beroemd popularisator van de studie der economie. Veel van zijn werken verschenen ook in Nederlandse vertaling.
- 255-256 *hy zegt dat Eva tweemaal ter-wereld kwam*: er zijn twee verschillende orale tradities waaruit de vijf boeken van Mozes zijn ontstaan. De oudste is de zogenaamde 'Jahwistische', de tweede de 'Elohistische'. Genesis 1:1 tot 2:4a hoort tot de Jahwistische traditie. Daarin wordt verteld dat God de mens schiep (Genesis 1:27): 'En God schiep den mens naar Zijn beeld; naar het beeld van God schiep Hij hem; man en vrouw schiep Hij ze.' In het Elohistische verhaal wordt verteld hoe God de man schiep (Genesis 2:7) en vervolgens de vrouw formeerde uit een rib van de man Adam, vgl. Genesis 2:21-22: 'Toen deed de Heere God een diepen slaap op Adam vallen, en hij sliep; en Hij nam een van zijn ribben, en sloot derzelve plaats toe met vlees. En de Heere God bouwde de ribbe, die Hij van Adam genomen had, tot een vrouw, en Hij bracht haar tot Adam.'
- 259 *Ik denk dat hy de hand des Heeren begint te voelen*: vgl. o.m. Job 10:8: 'Uw handen doen mij smart aan, hoewel zij mij gemaakt hebben; te zamen rondom mij zijn zij, en Gij verslindt mij.'
- 275-289 *Tot myn groote verwondering...voor de familie*: eind augustus 1859 had Tine haar zuster en zwager, Baron van Heeckeren tot Waliën, om hulp gevraagd. Zij wilden haar misschien helpen, maar voorwaarde was dat Dekker en Tine uit elkaar zouden gaan. Onder dwang van haar familie bracht Tine deze boodschap over. Haar brief is niet bewaard gebleven, maar de inhoud er van kan gereconstrueerd worden uit Dekkers antwoord (vw x, 25-30).
Deze gebeurtenis is, blijkens een brief van 13 oktober 1859 van Dekker aan Tine, van beslissende betekenis geweest voor het ontstaan van *Max Havelaar*. In dezelfde brief als waarin hij meedeelde dat zijn roman voltooid is, schreef Dekker dat hij Van Heeckeren dank verschuldigd was, want 'hij heeft mij de gal doen overloopen' (vw x, 72-78, vooral 78). Zie ook Dekkers brief aan Van Hasselt van 19 oktober 1859: 'Gij weet hoe het komt dat ik arm ben. Welnu, eerst voor weinig tijds, heb ik goed gevoeld *wat armoede is*. Mijne vrouw, een engel van lijdzaamheid en geduld, leed ook, maar zweeg. Ziedaar de familie, *hare familie*, die schrijft "Uw man is een 'bon à rien, hij is een vagebond, een deugniet, enz. gij moet van hem *scheiden*; in dat geval zullen wij *U* helpen, maar *U* alleen."
Toen heb ik gezegd, *als* ik tot niets deug, is het beter dat ze van mij scheidt; maar eerst wil ik beproeven of het waar is, dat ik tot niets deug, en toen nam ik mij voor dat boek te schrijven, waarin ik eigenlijk aan de Natie vraag of het goed is dat ik zóó te tobben heb?' (vw x, 78-79).

iemand...die yverig werkt voor den Heer: vgl. 1 Koningen 19:10: 'En hij zeide: Ik heb zeer geijverd voor den Heere, den God der heirscharen; [...].'

daar ze den Heer had verlaten, en Sjaalman aanbing: vgl. Markus 10:7: 'Daarom zal een mens zijn vader en zijn moeder verlaten, en zal zijn vrouw aanhangen;'

- 334ⁿ¹⁵⁷ In de *Noot bij Idee 438* gaf Multatuli de volgende etymologie van het woord kaka-toea: 'In 't maleis is *kaka* een oudere zuster. Met dit woord spreekt men op beleefde wys een niet zeer jonge vrouw aan. *Toea* betekent oud. Alzo kaka toea = oude vrouw. Om de gelykenis met den mond van een besje, hebben de inlanders aan een nyptang den naam kakatoea gegeven. En daar de bekende vogel iets zeer ouwvrouwigs in z'n voorkomen heeft, en tevens 'n bek die hem als nyptang dient, bestond er een dubbele reden voor 't naamgevend peetschap' (vw 11, 727).
- 338 *getruffeld*: van truffels voorzien. Truffels zijn onder de grond groeiende, eetbare zwammen. Ze zijn zeer kostbaar en zijn als zodanig het symbool van luxe en rijkdom. Gebruikelijk is de vorm 'getruffeerd' (van 'trufferen'), maar ook 'getruffeld' (van het zelfstandig naamwoord 'truffel') komt voor.
- 368ⁿ¹⁵⁸ *den heer Loudon*: Mr. James Loudon (1824-1900); gouverneur-generaal 1871-1875. De veiling van zijn inboedel vond plaats na het vertrek van Loudon uit Indië (28 maart 1875), n.l. op 6 en 7 april 1875 (*Bataviaasch handelsblad* van 27 maart 1875). 't hoog bedrag dat er besteed was voor den inboedel van den heer Loudon, zien aanvoeren als 'n bewys van z'n verdiensten: Nederlandse kranten meldden, op basis van berichten in de Indische pers, dat de vendutie van Loudon druk bezocht was en dat alles 'nog al duur verkocht' was, 'zelfs boven tokoprijzen'. De totale opbrengst werd geschat op f 50.000,- (*Algemeen handelsblad* van 18 mei 1875). Een expliciete vermelding dat de hoge opbrengst een bewijs van de verdiensten van Loudon was, is niet gevonden.
- 384-392 *Ook zeide hy dat de Gouverneur-generaal...dat men maar altyd zou voortgaan met het koo-
pen van zyn thee*: in verband met deze passage en met de hierna volgende noot 159 (r. 394ⁿ¹⁵⁹) noemde Multatuli, in een brief aan Tine, twee namen: 'Als ik spreek van de thee, kan ik u verzekeren niet van der Hucht aan te vallen maar Rochussen, die inderdaad op die wijze het geld van de natie, of de arbeid van den Javaan cadeau gaf om zich te kwijten van een schuld van dankbaarheid jegens een oude kennis' (vw x, 114). Van der Hucht (zie over hem de annotatie bij xvii, titelⁿ¹⁴¹) was eigenaar van de theeplantage Parakan Salak. Rond 1848 kwam hij in financiële moeilijkheden, waardoor hij niet in staat was het door het gouvernement verleende voorschot op de gestelde tijden terug te betalen. Bij onderhandelingen met het gouvernement stelde Van der Hucht voor dat de regering hem gemiddeld 85 duiten per pond voor zijn thee zou betalen en dat de regering zich zou verbinden die thee jaarlijks aan te nemen. Deze regeling zou het gouvernement 'gedurende de toenmaals nog loopende 13 contracts-jaren vermoedelijk een verlies van f 400.000 à f 600.000 berokkenen.' De directeur der cultures adviseerde daarom het contract te ontbinden tegen schadeloosstelling. De regering verwierp beide voorstellen en liet Van der Hucht weten 'dat zij ongenegen was het product van Parakan-salak op de door v.d. HUCHT verlangde voorwaarden aan te nemen en daarvan voor 1850 en volgende jaren afzag.' Van der Hucht vroeg herziening van deze beslissing aan en hierop besloot de toenmalige gouverneur-generaal Rochus-

sen ‘dat hem [Van der Hucht, AKV] onverlet bleef aannemelijke voorwaarden voor de levering zijner thee aan den Lande voor 1850 en volgende jaren aan de beslissing der Regering te onderwerpen.’ (Van der Chijs, *Gouvernements thee-cultuur*, p. 179-199; de citaten resp. op p. 184, 184 en 185).

394ⁿ¹⁵⁹ *Dat de hier bedoelde persoon 't Nederlandsche Volk te representeren kreeg*: Willem van der Hucht (zie de annotatie bij xvii, titelⁿ¹⁴¹ en bij r. 384-392 van dit hoofdstuk) was in de jaren 1866-1871 lid van de Tweede Kamer.

395 *barouchet*: licht, twee- of vierwielig rijtuig.

418-419 *de Weesperstraat, waar 't altyd zoo vuil is*: de Weesperstraat – de verbindingsweg tussen Amsterdam en Weesp, evenwijdig aan de Amstel – had haar beginpunt in de Jodenbuurt. Die was destijds berucht wegens haar overbevolking en de daarmee samengaande bergen vuil op straat.

419-420 *alsof weer 't spel sprak*: zegswijze als iemand verschijnt op (zoals hier waarschijnlijk bedoeld is) een bijzonder gelegen of juist een ongelegen moment.

- 1-4 *In 't partikulier briefje dat de heer Slymering aan Havelaar zond, deelde hy dezen mede dat hy in weerwil zyner 'drukke bezigheden' den volgenden dag te Rangkas-Betoeng zou komen om te overleggen wat er moest gedaan worden: deze brief, eerder aangehaald in hoofdstuk XVIII, 210-215, bevatte de volgende, door Multatuli aangeduide, passages: 'Het is mijn voornemen morgen ochtend vroegtijdig even naar Rangkas Betoeng te komen, om aldaar plaatselijk het een en ander in verband met Uwe, zoo officiele als particuliere, mij gisteren van eene tournée terugkeerende, geworden letteren, te bespreken. – [...] Aangenaam ware het mij geweest dat UEDG. in eene belangrijke aangelegenheid als die waarvan quaestie is, niet dadelijk tot officieel papier de toevlugt had genomen [...]. Daar UEDG. dit niet gedaan heeft, schiet mij [...] niets over dan uit mijne thans juist zoo drukke bezigheden uittebreken en zelf naar Lebak te komen [...]' (vw IX, 507).*
- 6-7 *den volgenden brief: het document dat aan deze brief ten grondslag ligt in vw IX, 511-515.*
- 43ⁿ¹⁶¹ *Zie § 11 van de 'Vraagpunten aan den kontroleur' in de Minnebrieven: deze paragraaf is afgedrukt in de annotatie bij hoofdstuk XVIII, 169ⁿ¹⁵³. Van belang in dit verband is ook § 19: 'Hebt gy later (toen ik tot het besluit gekomen was, dat ondershandse vermaningen niet baatten) iets bemerkt van publieke onderzoekingen, of van wat het ook zy, dat compromittant was voor den regent?' (vw II, 139). Van Hemert antwoordde ontkenkend. Het document dat hieraan ten grondslag ligt in vw IX, 588.*
- 47ⁿ¹⁶² *Paragraaf 18 van de 'Vraagpunten' luidt als volgt: 'Ik verzoek u den Patih te vragen, of ik niet by het overgeven dier vraagpunten:*
 1. heb aangedrongen op oprechtheid;
 2. gezegd heb, dat de Regent my als vriend kon beschouwen, en dat ik hem zou helpen waar ik konde en mocht;
 3. Of hy, Patih, my niet heeft bedankt, en daarby gebruikt heeft de woorden: "Beloem ada satoe toean bitjara begitoe?" [Nog nooit heeft enig heer aldus gesproken]' Het antwoord op deze vragen was: 'De Patih heeft al deze vragen met JA beantwoord, en zelfs ongevraagd gezegd, zulks onder ede te willen bevestigen; hy scheen nog getroffen te zyn door uw welwillendheid' (vw II, 138-139). Het desbetreffende document in vw IX, 587).
 Van belang is ook de voorafgaande paragraaf: 'Heb ik niet later u medegedeeld, dat de Patih my, namens den Regent, bedankt heeft voor de delicate behandeling der zaak?' Het antwoord luidde bevestigend (vw II, 138; het document in kwestie in vw IX, 587).
- 56-57,
57ⁿ¹⁶⁴ *dat ik gedaan heb: 'wat een goed Assistent-resident behoort te doen': Multatuli doelt op de slotpassage uit de ambtseed van de assistent-resident: '[...] Dat ik voorts alles doen zal, wat een goed en getrouw [assistent-resident] schuldig is en behoort te doen' (zie de annotatie bij hoofdstuk VII, 304-312).*
- 64 *maintien: handhaving.*

72ⁿ¹⁶⁶

dat de resident Brest van Kempen al zulke uitdrukkingen liet voorbygaan zonder protest, en zelfs zonder verzoek om toelichting: Brest van Kempen heeft volgens de bewaard gebleven documenten twee maal een poging gedaan zijn handelwijze in de kwestie-Lebak te rechtvaardigen, de eerste maal toen de zaak nog speelde en de tweede maal na de verschijning van *Max Havelaar*. Van beide pogingen kon Dekker overigens niet op de hoogte zijn.

Vijf dagen na Dekkers aanklacht tegen de regent schakelde Brest van Kempen de gouverneur-generaal in. In zijn missive deed hij verslag van de gebeurtenissen sinds het moment van de aanklacht (24 februari 1856), waarbij hij nadrukkelijk de mogelijkheid openhield dat Dekkers grieven tegen de regent juist zouden kunnen zijn. Hij uitte echter ook scherpe kritiek op de overhaaste wijze waarop zijn ondergeschikte te werk was gegaan (vw IX, 523-527).

In november 1860, dus enige maanden na de verschijning van *Max Havelaar*, verzocht Brest van Kempen de gouverneur-generaal 'hem te vergunnen in het openbaar en door mededeeling van officiële bescheiden, de door den gewezen Indischen ambtenaar E. Douwes Dekker in het onlangs uitgegeven werk, getiteld "Max Havelaar" enz. zoo op hem als op de geheele Indische Regering geworpen blaam te logenstraffen' (vw X, 362-363). Op 5 december werd Brest van Kempen bij gouvernementsbesluit gemachtigd om 'het archief van de Residentie Bantam in zijn belang te raadplegen en aanvraag te doen om uitreiking van gewaarmerkte afschriften van stukken, die hij wenscht te erlangen zonder evenwel officiële bescheiden daaruit te mogen openbaar maken, dan na verkregen magtiging van de Regering.' (vw X, 367-368). Of Brest van Kempen naar aanleiding van dit besluit actie heeft ondernomen, is niet bekend. Het semi-officiële schrijven van de minister van koloniën van 8 februari 1861 aan de gouverneur-generaal wijst misschien in die richting. De minister betwijfelt of het verstandig zou zijn Brest van Kempen toestemming te verlenen zich in het openbaar te verdedigen: "Max Havelaar" is [...] beoordeeld en veroordeeld van eene zijde, die den schrijver meer treft, dan eene wederlegging door eenen Landsdienaar immer zou kunnen doen, te meer omdat de Heer Brest van Kempen moeielijk den schijn zou kunnen ontgaan van de pen uit gekrenkte eigenliefde te hebben opgevat' (vw X, 393). Hierna wordt over deze zaak niets meer vernomen. Misschien kwam het niet tot uitvoering van het oorspronkelijke voornemen omdat Brest van Kempen inmiddels naar midden-Java was overgeplaatst. Daar leed hij in toenemende mate aan vlagen van zinsverbijstering. Hij overleed krankzinnig op 4 februari 1865.
assertien: verzekeringen, beweringen in rechte.

84 *tant soit peu:* al is het maar voor een klein gedeelte.

84 *te diskulpeeren:* vrij te pleiten.

85 *my...te gedragen aan:* mij...te beroepen op.

89 *avanceerde:* naar voren bracht, opperde.

119ⁿ¹⁷⁰

Eerst jaren daarna is dat onderzoek werkelijk geschied: direct na Dekkers vertrek uit Lebak en dus niet jaren later, stelde Brest van Kempen een onderzoek in, dat nog datzelfde jaar werd afgesloten (zie de annotatie bij VIII, 597ⁿ⁷⁴ en bij XVIII, 134ⁿ¹⁵²).

Zie den Gids van Augustus 1860, waar de hoogleeraar Veth...het volgende zegt: het citaat uit de bespreking van Veth ('Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en C'.') staat in *De gids* 24.VIII (1860), p. 264-265. Opmerkelijk is dat uit datzelfde artikel duidelijk naar voren komt dat het bewuste onderzoek niet in 1860, maar al in 1856 had plaatsgevonden. Veth citeerde n.l. uit het 'Regeringsverslag van den staat en het beheer der Koloniën over 1856' de volgende passage: 'Naar aanleiding van klagen door het inlandsch bestuur werd een opzettelijk onderzoek gedaan, waaruit bleek, dat sommige inlandsche ambtenaren in Lebak zich hadden schuldig gemaakt aan ongeoorloofde vorderingen van arbeid, geld en buffels tegen onevenredige of geene betaling. Ten gevolge hiervan werden ontslagen het districtshoofd van Parang Koedjang, de dessa-hoofden van Tjilegen Jelir en Bolang en de mantri van het distrikt Warong-Goenong, terwijl aan den regent van Lebak, voor wiens daden verschoonende motiven waren aangevoerd, op eene ernstige wijze het ongeoorloofde zijner handelingen werd voorgehouden, met aanmaning om zich voor den vervolge daarvan te onthouden.' (Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel', p. 251-252).

- 174-175 *ex officio*: uit hoofde van zijn ambt.
- 175-176 *Getuige, die reeds getuigd hadt op schrift*: waarschijnlijk heeft dit betrekking op de brief van Van Hemert aan Dekker van 22 februari 1856. Op 12 februari had Dekker de regent een lijst met 42 vragen betreffende de herendienst voorgelegd (vw IX, 480-489). Het antwoord op die vragen kwam op 18 februari (vw IX, 491-492). De dag daarna vroeg Dekker aan Van Hemert de antwoorden van de regent te toetsen aan de waarheid (vw IX, 495). Van Hemert antwoordde op 22 februari. Op een aantal punten had hij kritiek op de opmerkingen van de regent. Belangrijk is zijn slotsom: 'Deze gedwongen levering voor de bevolking bij in dienst reizende ambtenaren en inlandsche hoofden, is zonder twijfel voor de bevolking zeer bezwarend en waaruit natuurlijk groote misbruiken voortvloeijen. -' (vw IX, 497-499; het citaat op p. 499).
- 198-199 *een brief van den resident van Bantam*: in deze brief sprak Brest van Kempen nogmaals zijn afkeuring uit over de door Dekker gevolgde handelwijze. Hij gaf Dekker opdracht om zich van alle verdere verrichtingen in de betreffende kwestie te onthouden en besloot zijn missive met de mededeling dat hij de door Dekker ingediende rapporten aan het gouvernement zou voorleggen (vw IX, 517-518). *het antwoord dat ik hier afschryf*: het document dat hieraan ten grondslag ligt in vw IX, 518-521.
- 202 L^oO: littera O, een archiefaanduiding.
- 275 '*afgebeden kind*': misschien, omdat Multatuli de uitdrukking tussen aanhalingstekens plaatst en dus citeert, een toespeling op de volgende dichtregels van Helmers: 'Beschouw een moeder die door kindermin verrukt, / Het afgebeden wicht voor 't eerst aan 't harte drukt!' (J.F. Helmers, *De Hollandsche natie, in zes zangen*. 's-Gravenhage, 1817, p. 7).
- 275-276 *kleine Max, die zeven jaar was uitgebleven na 't huwelyk*: Dekker en Tine waren op 10 april 1846 getrouwd. Hun zoon Pieter Jan Constant Eduard (Edu) werd 1 januari 1854 geboren.

- 290-301 De in r. 301 bedoelde verklaring komt voor in de tweede missive met vraagpunten van Dekker aan Van Hemert en wel in de paragrafen 34 en 35. Deze paragrafen zijn niet opgenomen in de lijst met vraagpunten in *Minnebrieven*. Dekker had Van Hemert gevraagd wat de regent die middag tegen Van Hemert over hem had gezegd. Het antwoord luidde: 'Dat hij volstrekt niets tegen U had, dat gij hem niets hadt misdaan [...] dat hij op den 26 februarij dit ook aan den Resident had verklaard toen dien hoofdambtenaar hem daarnaar vraagde [...].' Dekker vroeg vervolgens: 'Zeide hij U ook nog iets dat op dien dag tusschen hem en dien Hoofdambtenaar was voorgevallen?' Van Hemert antwoordde bevestigend: 'Ja, hij deelde mij mede dat de resident zonder dat hij daarom vraagde hem f 200.- te leen had gegeven. -' (vw 1x, 590-591).
- 313-316 *Ik heb in de nieuwsbladen gelezen dat de heer Slymering benoemd is tot ridder van den Nederlandschen Leeuw*: Brest van Kempen werd op 15 september 1859 benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. Het bericht verscheen in verschillende nieuwsbladen, in elk geval in de *Rotterdamsche courant* van 16 september 1859, de *Nieuwe Rotterdamsche courant* van dezelfde datum en in het *Algemeen handelsblad* van 17 september 1859.
Hij schynt thans resident van Djokjakarta te wezen: in de hierboven genoemde berichten stond vermeld dat Brest van Kempen resident van Djokjakarta was.
Ik zou dus nu op de Lebaksche zaken kunnen terugkomen zonder gevaar voor Verbrugge: Multatuli bedoelt dat Brest van Kempen niet langer de directe chef van Van Hemert was. Overigens was Van Hemert zelf ook al weg uit Bantam; hij was in 1858 overgeplaatst naar de residentie Japara.
 Juist in de tijd dat Brest van Kempen geridderd werd, werkte Multatuli aan *Max Havelaar*. Op 22 september 1859 schreef hij Tine dat hij 'sedert vele dagen' bezig is 'met het schrijven van een ding dat misschien wel drie deelen groot wordt' (vw x, 55).

- 6 *the line of beauty van Hogarth*: William Hogarth (1697-1764), Engelse schilder en tekenaar. Op een zelfportret uit 1745 schilderde hij in een hoek een palet, met daarop een golvende lijn met de woorden 'The line of beauty'. Deze raadselachtige woorden veroorzaakten veel discussie. Jaren later, in 1753, zette Hogarth in zijn bekend geworden *The Analysis of beauty* uiteen wat hij met zijn uitspraak had bedoeld. Op basis van het voorschrift van Michelangelo dat een figuur altijd 'pyramidal, serpent-like and multiplied by one, two and three' moet zijn, betoogde hij dat de slangelijne het wezen van de schoonheid uitdrukt (Hogarth, *Analysis*, p. 9-10).
- 9 *strooken*: repen stof waarvan de ene lange zijde is ingehaald, zodat er plooiën ontstaan, ter versiering of afwerking op of langs de rand van een kledingstuk.
- 13-16 *'t Was in den Haag...*: aan het eind van zijn verlofperiode (eind 1854-begin 1855) verbleef Dekker met zijn gezin in armoedige omstandigheden in Den Haag. Ziekte van zijn zoontje, dat toen bijna een jaar oud was, had hem in december 1854 verhinderd naar Indië terug te keren. Eind maart was het kind naar zijn zeggen nog te ziek om de lange reis naar Indië te kunnen doorstaan (vw IX, 380). De regels 13-16 moeten wel betrekking hebben op deze periode uit Dekkers leven, ook gezien de opmerking in r. 33-34 dat de doktersrekening nog niet was betaald: Dekker liet bij zijn vertrek uit Nederland enorme schulden achter.
ongewoon gevormd hoofd: aan de geboorte van Dekkers zoon, die moeilijk was verlopen, was een ouderwetse verlostang te pas gekomen. Dit had geen zichtbare beschadigingen veroorzaakt, maar – aldus Dekker – 'Zeker is 't dat het kind – vele jaren daarna nog – 'n vreemd gevormd hoofd had' (in een brief aan Kallenberg van den Bosch van 12-17 oktober 1881, vw XXI, 464).
aandrang naar de hersenen: opstuwung (van bloed of vocht) naar de hersenen.
- 65-67 *in dezen brief durft hy me voorstellen doen over de soort van arbeid dien hy wil laten verrichten door de menschen die hy onwettig heeft opgeroepen*: onder de bewaard gebleven brieven zijn er twee, die in aanmerking komen: een brief van de regent aan Dekker van 20 februari 1856 (vw IX, 496-497) en een van 26 februari 1856 (vw IX, 516). Beide brieven worden genoemd in het overzicht van de bewijsstukken in de zaak-Lebak (vw IX, 618).
De eerste brief sluit aan bij de kwestie van de grassnijders, waarover in *Max Havelaar* niet expliciet wordt gesproken (zie de annotatie bij XVIII, 173-175). Dekker had de onwettig opgeroepen grassnijders weggestuurd en de regent verzocht hem die beslissing te herroepen: 'Het is daarom dat ik tot de Heer Assistent-Resident zeg: indien hem dit belieft, verzoek ik hem voor deze keer die mensen te doen voortgaan met het reinigen en het snijden van het wilde gras; want ten eerste is het zeer vuil, het wilde gras staat hoog, ten tweede de mensen zijn nu eenmaal hierheen gekomen [...].' Het document bevat een aantekening in het handschrift van Dekker: 'Particulier geantwoord dat het mij verwondert dat hij nu dit durft vragen daar hij mij nog zoo kort geleden van deze opgeroepene menschen niets gezegd heeft, dus geweigerd &c.'
In de tweede brief, van 26 februari 1856, vroeg de regent Dekkers toestemming voor bepaalde zaken in verband met het bezoek van de regent van Tjiandjoer:

- ‘aangaande die reis van de Raden Adipattie Tjandjoer acht ik het zeker dat er mensen gebruikt zijn en door zijn komst hier moeten zijn paarden gras hebben om te eten. Het is daarom dat ik de toestemming van de Heer Assistent-Resident vraag om dit te regelen, ik hoop dat de Heer Assistent-Resident er mee akkoord kan gaan.’ Dekker antwoordde de volgende dag: ‘Wat betreft de kwestie van de mensen voor het grassnijden: volgens de staat der Landsregeling krijgt u iedere dag 60 pantjenplichtigen’ (vw IX, 518).
- 99 *Ik was reeds als onderofficier in deze streken:* zie de annotatie bij VI, 200. Collard was in 1849 als ‘adjutant onderofficier’ naar Indië gekomen; in oktober 1850 werd hij bevorderd tot tweede luitenant.
- 103-104 *dat hy in twee jaren niet ontdekt heeft, wat u terstond in 't oog is gevallen:* Brest van Kempen was op 15 april 1855 benoemd tot resident van Bantam. Dat wil zeggen dat hij op het moment dat Dekker de regent aanklaagde – 24 februari 1856 –, iets meer dan tien maanden in functie was. Dekker zelf had een maand daarvoor, op 22 januari 1856, het ambt van assistent-resident aanvaard.
- 104-105 *Hy moet dus natuurlyk trachten zoodanig onderzoek te voorkomen:* de insinuatie, als zou Brest van Kempen een onderzoek naar de misbruiken in Lebak hebben willen tegenhouden, wordt ontkracht door zijn brief van 29 februari 1856 aan de gouverneur-generaal. Hierin liet hij nadrukkelijk de mogelijkheid open dat Dekkers grieven jegens de regent juist zouden blijken te zijn. Hij vroeg de gouverneur-generaal Dekker opdracht te geven de in dergelijke gevallen gebruikelijke procedure te volgen (vw IX, 523-527). Dekker zal niet bekend geweest zijn met deze brief. Wel wist hij dat Brest van Kempen – op eigen initiatief – Dekkers brieven van 24 februari (vw IX, 504-506; hoofdstuk XVIII, 140-207) en van 25 februari (vw IX, 511-515; hoofdstuk XIX, 10-121) zou doorzenden naar de gouverneur-generaal (vw IX, 521). In de eerste brief schreef Dekker dat hij de regent beschuldigde van misbruik van gezag en verdacht van knevelarij en dat hij de demang van Parang-Koedjang verdacht van medeplichtigheid aan dit alles. De tweede brief bevatte Dekkers antwoord op de particuliere brief van Brest van Kempen, waarin deze meedeelde de zaak mondeling te willen behandelen. Hierin zette Dekker zijn beweegredenen nogmaals omstandig uiteen.
- 110-111 *afschriften van myn brieven rechtstreeks aan de Regeering te zenden:* zoals hierboven bleek zond Brest van Kempen Dekkers brieven van 24 en 25 februari 1856 naar de gouverneur-generaal. Zelf stuurde Dekker zijn brief van 28 februari 1856 (vw IX, 518-521; hoofdstuk XIX, 200-264) aan de gouverneur-generaal (vw IX, 521). In deze brief stelde hij de hoogste gezaghebber in Nederlands-Indië voor om of de resident opdracht te geven de door Dekker voorgestelde procedure te volgen, of om Dekker bij zich ter verantwoording te roepen.
- 111-113 *In een daarvan komt het verzoek voor, ter verantwoording te worden geroepen wanneer er misschien mocht worden voorgegeven dat ik iets misdaan had:* dit moet de hierboven genoemde brief van 28 februari 1856 aan de resident zijn. Hierin verzocht Dekker Brest van Kempen om aan het gouvernement voor te stellen om of Dekkers handelwijze alsnog goed te keuren, of ‘Genoemden Assistent-Resident te roepen ter verantwoording op de door den Resident van Bantam te formuleren punten van afkeuring’ (vw IX, 520).

- 118 *den volgenden brief*: het document dat aan deze brief ten grondslag ligt in vw IX, 578-579. Opmerkelijk is dat de essentie van de overwegingen uit deze brief (vrijwel) letterlijk ontleend is aan de brief van Brest van Kempen van 29 februari 1856, waarin hij de gouverneur-generaal het conflict tussen Dekker en zichzelf voorlegde. Dit geldt b.v. voor de regels 128-129 (*bezadigd overleg, beleid en voorzichtigheid*) en 137-138 (*feiten, veel minder bewijzen*) (de brief van Brest van Kempen in vw IX, 523-527; de bedoelde passages op p. 525).
- 130-133 *met uitvoering van gezag in de binnenlanden bekleed (sic) | zonder voorafgaande raadpleging van (sic)*: beide toevoegingen tussen haakjes zijn afkomstig van Multatuli, die de lezer hiermee attendeerde op de strijdigheid van beide zinsneden.
- 140-142 *een' zestigjarigen...omtrent wien steeds gunstige getuigenissen waren uitgebracht*: ook deze passage is ontleend aan de brief van Brest van Kempen (zie hiervoor, r. 118, met bijbehorende annotatie). Er is echter een opmerkelijk verschil. Brest van Kempen had geschreven dat er door zijn beide voorgangers na jaren ondervinding gunstige getuigenissen over de regent waren uitgebracht. In de brief van de gouverneur-generaal werd dat: de regent 'omtrent wien *steeds* gunstige getuigenissen waren uitgebracht' [cursivering door mij, AKV]. Brest van Kempen zelf had zich echter van een oordeel onthouden, had zelfs expliciet de mogelijkheid opengelaten dat Dekker gelijk zou kunnen hebben. Zijn terughoudendheid was mogelijk veroorzaakt door het feit dat hij op het moment van de aanklacht nog maar tien maanden in functie was en waarschijnlijk nog geen conduiteverslag had uitgebracht.
- 158 *Ngawi*: afdeling van de residentie Madioen in het oosten van Java.
- 161-162 *'yver, bekwaamheid en goede trouw'*: passage uit het benoemingsbesluit van Duymaer van Twist tot gouverneur-generaal. Zie de annotatie bij hoofdstuk xv, 381.
- 164ⁿ¹⁷⁷ *Herhaaldelyk was er in de conduite-staten over dat Hoofd geklaagd*: in de conduitestaat van de regent over 1855, die overwegend positieve berichten bevatte, kwamen ook enkele kritische opmerkingen voor. Zo stond er dat de regent door zijn hooggevoerde leeftijd 'eenigzinds onverschillig in het behartigen zijner dienstplichten' werd, dat hij zich dikwijls 'in financieele ongelegenheden' bevond en dat hij 'niet geheel vrij te pleiten [was] van kleine willekeurige handelingen'. Op dit laatste volgde direct de opmerking dat dit met de meeste regenten het geval was en dat dit 'voor zooveel mogelijk wel kan worden tegengegaan', maar dat een onderzoek de invloed van de regenten bij de bevolking zou ondermijnen (Jaquet en Nieuwenhuys, 'Tienduizend buffels', p. 8).
de laaghartige insinuatie in de Tweede-Kamer, dat hy 'over den schryver van dat boek, zooveel...zou kunnen zeggen': zie de annotatie bij hoofdstuk xiii, r. 282ⁿ¹⁰⁴.
'the proper study of men': vgl. de regels 'Know then thyself, presume not God to scan; / The proper study of mankind is Man.' (Alexander Pope, *Essay on man* II, 1-2).
- 178-179 *Te Ngawi is de Regent verwant aan het Djokjasche hof*: regent van Ngawi was Radhen Toemenggoong Mangoon Dirdjo (*Almanak Ned.-Ind.* 1855, p. 80; 1856, p. 86). Over familierelaties met de sultan van Djokjakarta, een van de weinige zelfstandi-

- ge vorsten op Java, is niets bekend. De implicatie van Multatuli's opmerking is dat er een parallel bestaat tussen de situatie in Bantam (een arme regent met zeer vermogende familieleden) en de situatie in het eveneens zeer arme Ngawi.
- 179 *twee jaar lang in de Baglen*: n.l. van 1846 tot 1848, toen Dekker kommissaris was op de bureaus van de residentie Baglen of Bagelen aan de zuidkust van Java.
- 189-192 *hy toonde in de Javasche Courant...dat inderdaad by 'tzelfde besluit...de assistent-resident van die provincie verplaatst werd naar een andere afdeling die vakant was*: De *Javasche Courant* was het officiële nieuwsblad van Nederlands-Indië, waarin gouvernementsbesluiten, benoemingen, overplaatsingen e.d. werden aangekondigd. In het nummer van 26 maart 1856 stond het volgende bericht: 'VOORLOOPIG BELAST: Met de waarneming der betrekking van assistent-resident van Ngawie, de gewezen assistent-resident van Lebak E. Douwes Dekker.' In hetzelfde nummer werd vermeld dat de vorige assistent-resident van Ngawi, H.J. de Senerpont Domis, benoemd was tot assistent-resident van Toeban, residentie Rembang (vw IX, 582).
- 194-195 *De resident van Madioen...is de schoonbroeder van den vorigen resident van Bantam*: A. Ruterling (?-1877) was op dat moment resident van Madioen. De voorganger van Brest van Kempen als resident van Bantam was G.A.E. Wiggers (?-1856). Over een familierelatie tussen beiden niets gevonden.
- 195-197 *Ik heb gezegd dat de Regent vroeger zulke slechte voorbeelden had gehad*: Dekker maakte deze opmerking o.m. in zijn brief aan Brest van Kempen van 24 februari 1856 (hoofdstuk XVIII, 156-157). In die brief was de beschuldiging nog in algemene termen geformuleerd, hier wordt zij toegespitst op Wiggers. Onder de stukken die Dekker gelicht heeft uit het archief van Lebak bevindt zich een brief van Wiggers, die deze beschuldiging zou kunnen staven. Wiggers vestigde daarin de aandacht op een 'meer dan gewoone vendutie' van zijn eigen inboedel, ter gelegenheid van zijn vertrek als resident van Bantam (vw IX, 446-447).
- 201-203 *De tegenwoordige Gouverneur-generaal zal spoedig aftreden...zijn opvolger ken ik, en ik weet dat er van hem niets te wachten valt*: Duymaer van Twist zou zijn functie op 22 mei 1856 aan zijn opvolger Pahud overdragen, d.w.z. een kleine twee maanden na Dekkers ontslagname. Het was Pahud toen minister van koloniën aan wie Dekker tijdens zijn verlofperiode zijn herhaalde verzoeken om voorschotten en verlenging van het verlof had moeten richten.
- 203ⁿ¹⁷⁹ *Pahud... 'n man naar 't hart van de Natie die hem vyf jaar als Minister, vyf jaar ook als Gouverneur-generaal heeft kunnen gebruiken*: Pahud was minister van koloniën van 1849-1855; op 1 januari 1856 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal. Deze functie bekleedde hij tot 1861. *'dat er van dien man niets te wachten viel'. Zóó is dan ook de lezing in 't Hs. van den Havelaar*: in het manuscript had Multatuli geschreven: 'wij kennen zijn' opvolger. Van dezen is niets te wachten.' Van Lennep maakte hiervan: 'zijn opvolger ken ik niet en weet niet, wat van hem te wachten valt.' Deze lezing bleef, met een kleine variant, tot en met de derde druk gehandhaafd (zie het variantenapparaat, p. 443). *Maar óf de heer Van Lennep zelf, óf de zetter, óf deze of gene korrektor...heeft goedgevon-*

den dien tekst te vervalschen: kort na de verschijning van *Max Havelaar* schreef Dekker aan Van Lennep over juist deze verandering: ‘Hé, waarom hebt Gij mij laten zeggen dat ik den opvolger van *D.v.T.* niet kende? Of is dat een drukfout? Havelaar zegt: “ik ken zijn opvolger *te goed dan dat ik van hem iets verwachten zou*” En Havelaar had reden tot dat zeggen... il était payé pour cela!’ (vw x, 233).

211,
213-220

't volgend rekest: het document dat aan de brief in r. 213-220 ten grondslag ligt, is afgedrukt in vw ix, 584. Tussen dat document en de weergave daarvan in *Max Havelaar* bestaat een opmerkelijk verschil. In de feitelijke brief is sprake van twee stukken, niet alleen van de kabinetsmissive van 23 maart 1856, nr. 54, maar ook van het besluit van de gouverneur-generaal van dezelfde datum. Dekker had van dit besluit een officieel extract ontvangen (vw ix, 580). Ook in de weergave van de wijze waarop Dekker over de beslissingen van het gouvernement werd ingelicht, worden wel de kabinetsmissive van 23 maart en het bericht in de *Javasche courant* genoemd, maar niet het officiële extract van het gouvernementsbesluit. In dit extract kreeg Dekker opdracht om de resident van Bantam, Brest van Kempen, ‘als nog al zoodanige openingen en mededeelingen te doen, met betrekking tot de door hem beweerde onregtmatige handelingen van het Inlandsch bestuur in Lebak als waartoe hij in staat is.’ Doordat Duymaer van Twist Dekker opdroeg alsnog de gebruikelijke ambtelijke weg te bewandelen, had hij een direct contact over de kwestie Lebak tussen Dekker en hemzelf bij voorbaat onmogelijk gemaakt.

219ⁿ¹⁸⁰

Javaanutter: lid van de Maatschappij tot Nut van den Javaan; zie voor deze Maatschappij de annotatie bij iv, 261ⁿ¹.

de mededeeling dat: ‘die Havelaar beneden alles, en op ’n onaangename wys uit den dienst geraakt was: vgl. het volgende bericht van Quintilianus [= N. Braunius Oeberius, AKV] in *De dageraad* van 8 januari 1870:

‘Ik ben tegenwoordig geweest in een publieke vergadering, uitgeschreven door ’t Bestuur eener te Bolsward gevestigde afdeeling der Maatschappij *Tot Nut van den Javaan*.

Als woordvoerder trad op W. J. van Gorkom, geëmployeerd aan ’n Hoogere Burgerschool, hier of daar.

Op ’t einde der lezing werd met ’n enkel woord gewaagd van den *Max Havelaar* en diens auteur “zich noemende Multatuli, maar te recht genaamd Douwes Dekker.”

Volgens den spreker – dien ik de eer deed te noemen – zou Douwes Dekker “zulk een boek *nu* niet kunnen schrijven.” Op een onaangename wijze uit zijn *betrekking geraakt, bezield door een grenzeloze eersucht en een ingenomenheid met zich zelve, welke aan zelfvergoding grenst*”, wordt hij (D.D.) gekenmerkt door ’n *cynismus* en beheerscht door ’n “*grof sensualisme*,” waardoor hij *gedaald is zóó laag iemand dalen kán*.”

Zóó was – ten naastenbij althans – het oordeel over Multatuli = Douwes Dekker. Ik weet niet of van Gorkom betaald is voor zijn zeggen, maar ik geloof dat men vrij algemeen tevreden was over het gehoorde.

Nu heeft die uitval tegen Multatuli als *bijzonder persoon*, natuurlijk, enkel beteekenis, in zóóverre men den spreker beschouwt als woordvoerder eener heerschende meening en als tolk eener partij, waarvan men heil verwacht voor Nederland!

En om *die* reden maak ik er melding van.’

Welk nut het voor den Javaan heeft, dat men den man lastert die voor hem weggaf al wat-i offeren kòn, begryp ik niet. Zie daarover...m'n brief aan die kostelyke maatschappy: Multatuli doelt op zijn 'De Maatschappy tot nut van den Javaan' (gedateerd: 5 oktober 1869). Hierin antwoordde hij afwijzend op een verzoek om een bijdrage voor een 'fonds voor het Onderwys onder de Javanen'. Het bevreemde hem dat men hem om hulp had gevraagd, want: 'Het konde U toch, naar ik meen te mogen veronderstellen, bekend zyn, dat ik aan het welzyn der inlandse bevolking van Nederlands-Indië heb ten offer gebracht wat een mens offeren kan, en derhalve iets meer dan de velen die met het oog op pensioensreglement of arrondissement van fortuin, de misbruiken op Java rustig aanzagen – zo niet erger! – tot op den dag dat het bestryden daarvan zoude kunnen plaats hebben zonder gevaar, of zelfs met voordeel' (vw IV, 307-310; het citaat op p. 309).

- 222-224 *de beslissing hoe men Havelaars aanklacht kon afwenden... had een maand gevorderd:* de aanklacht van Dekker dateerde van 24 februari 1856; het besluit van de gouverneur-generaal betreffende Dekkers overplaatsing was van 23 maart 1856. *'t gevraagd ontslag kwam binnen weinig dagen te Lebak aan:* Dekker had op 29 maart 1856 zijn ontslag ingediend; op 4 april 1856 werd het hem verleend.
- 226 *Goddank, riep Tine dat je eindelyk jezelf kunt zyn:* vgl. de volgende, niet voltooide, passage in een concept-brief van Dekker aan Brest van Kempen van 31 maart 1856: 'En mijne vrouw? – Op 10 April wordt het tien jaar dat wij huwden. Zij kent mij, – zij is door *mij* gevormd. – Zij klapte in de handen, zij *juichte* toen ik haar mijn verzoekschrift om ontslag voor lag [sic]; zij riep uit: Goddank Dek dat' (vw IX, 595). Vgl. ook een soortgelijke zinsnede in Dekkers ontwerp van een memorandum aan de gouverneur-generaal van 9 april 1856: 'Beseft Uwe Excellentie dat mijn rekest om promotie, en dat mijne vrouw gelijk had toen ze mij om den hals viel bij het lezen van uw ontslag besluit en uitriep: 'goddank, dat ge eindelijk u zelf wilt zijn!' (vw IX, 613).
- 228-230 *meende dus zyn opvolger te moeten afwachten. Deze bleef lang uit omdat hy uit een geheel anderen hoek van Java komen moest:* Dekkers opvolger was Marinus Josephus Pool (?-1900), controleur der eerste klasse bij de landelijke inkomsten en kultures (vw IX, 582). Zijn standplaats was Rembang, een residentie in het oosten van Java (*Almanak van Ned.-Ind.* 1855, p. 38 en 370).
- 232 *den volgenden brief:* het afschrift van het document waarop de brief in r. 233-307 teruggaat, in vw IX, 620-622.
- 239 *anomalie:* innerlijke tegenstrijdigheid.
- 255 *desbonorante:* ontorende (van Frans: 'deshonorant').
- 295 *kampung:* (wijk in een) dorp.
- 302 *pour le besoin de ma cause:* variatie op de Franse uitdrukking 'pour le besoin de la cause'; hier in de betekenis: ter wille van mijn zaak.

- 313-314 *Te Serang stapte de familie by den heer Slymering af, die haar met de gewone indische gastvryheid ontving*: toen de functie-overdracht geregeld was en Dekker met zijn gezin Lebak zou verlaten, bood Brest van Kempen hem aan enkele dagen in het residentiehuis in Serang door te brengen (v.w. IX, 623).
- 314ⁿ¹⁸³ *In 'n bataviasche courant werd me verweten dat ik by den heer Brest van Kempen afstapte*: in het *Bataviaasch handelsblad* van 31 oktober 1860 komt over Dekkers verblijf bij Brest van Kempen de volgende passage voor:
 ‘Dat is geen trek voor een *Slymering* (volgens de voorstelling althans die zulk een naam noodwendig opwekken moet).
 Maar wij zeggen meer: het is ook geen trek voor een *Havelaar*, het is de leelijkste trek uit het geheele boek, een trek voor een *Droogstoppel*. Wanneer een man van eer een ander voor *verachtelijk* houdt en *infaam*, en hem beschuldigt van een *schandelijke* handelwijze [...]; wanneer die man van eer daarbij den moed bezit om met *kruiwagen* of *spade* voor zich en de zijnen brood te verdienen [...] – dan neemt hij *zijn intrek niet bij dienzelfden man*, en versmaadt zijn *gastvrijheid*. En wanneer hij zich evenwel daartoe mogt hebben *verlaagd*, en van den man dien hij verachtte als *vriend* en *gullen gastheer* is gescheiden, dan misbruikt hij later zijn genie niet om dienzelfden man ten toon te stellen en te brandmerken voor tijdgenoot en nakomelingschap, dan *gevoelt* hij het regt daartoe te hebben verloren. Het doet ons leed dat aan *Multatuli* dit gevoel heeft ontbroken – te inniger leed omdat wij, ofschoon wijzende op de *manie* die bijwijlen zijn verstand benevelt, den *adel* zijner natuur zoo gaarne ten einde toe tegen iederen aanval hadden verdedigd. Wij weigeren geloof aan *Multatuli den propheet*, wij ontkennen zijn roeping, maar wij bewonderen de grootheid van zijn geest zelfs in zijn afdwalingen, en de grootheid van zijn hart zelfs in zijn verkeerdheden. Doch ook het grootst, het edelst menschenhart heeft oogeblikken van *laagheid*; en hoe hoog *Multatuli* sta, steeds zal een onwraakbaar getuigenis tegen hem gevonden worden in die schijnbaar onbeduidende woorden: “Te Serang stapte de familie af bij den heer *Slymering*, die haar ontving met de gewone Indiesche gastvrijheid.”’ De geciteerde passage is afkomstig uit een artikel met de titel ‘*Multatuli’s* grieven’ (gepubliceerd in: *Bataviaasch handelsblad* 24, 27 en 31 oktober 1860). Het artikel was ondertekend met ‘H’; de auteur ervan was H. des Amorie van der Hoeven. Zie hierover: Hermans, *De raadselachtige Multatuli*, waarin ook een facsimile van het bewuste artikel is opgenomen.
zyn uitdrukkelelyk verzoek: Brest van Kempen had Dekker en zijn gezin met de volgende woorden uitgenodigd: ‘Met UEDG. kleef ik het gevoelen aan dat in de dienst, personen, wanneer zij elkander overigens achten en vriendschappelijke gevoelens toedragen, – geheel afgescheiden moeten blijven van zaken en ik herhaal dus nu bij deze aan de familie Dekker, reeds vroeger gedane aanbieding. – De drie kamers in het Residentie huis laatstelijk te Uwer dispositie, zijn dit weder van dit oogenblik’ (v.w. IX, 623).
Reeds te Lebak had ik al m’n invloed noodig om de bevolking in rust te houden, waarop dan ook in m’n laatsten brief aan den kontroleur bedoeld wordt: bedoeld is Dekkers brief van 15 april 1856 (r. 233-307).
Misschien is de gewezen minister van kolonien Hasselman genegen den belangstellenden onderzoeker nauwkeuriger intelichten: de eerste postume uitgave van *Max Havelaar*, de zesde druk uit 1888, wierp enig licht op deze raadselachtige mededeling. Hierin publiceerde Mimi een fragment uit een brief van Dekker aan Vosmaer van 25

april 1874 (zie ook vw xvi, 519-524, vooral 521-523). Dekker schreef Vosmaer dat de minister van koloniën, J.J. Hasselman, hem gezegd had dat Brest van Kempen geen maatregelen nam tegen de Lebakse wantoestanden omdat de regent hem meiden leverde. Volgens Mimi had dit gesprek begin 1868 plaatsgevonden. Volgens de documenten hebben Dekker en Hasselman elkaar in maart 1868 ontmoet (vw xii, 718); van de ‘meidenhistorie’ is dan nog geen sprake. Die duikt, in bedekte bewoordingen, voor de eerste maal op in een brief aan Huet van 5 april 1868. Volgens deze brief had Dekker het verhaal niet van Hasselman zelf gehoord, maar via Van Zuylen, de minister van buitenlandse zaken: ‘Aan v. Z. heeft hy [Hasselman, AKV] gezegd, dat hy er nog meer van wist dan ik. Hy beweerde namelyk dat een der redenen *waarom* de Resident van Bantam zyn pligt niet deed een zekere afhankelijkheid van den Regent was, in zaken die ik niet noem omdat uw vrouw myn brief leest. Ik noem ze dus zoodoend, zwygende’ (vw xii, 751).

Hasselman kende Bantam uit eigen ervaring: in de jaren 1847-1849 was hij assistent-resident van Pandeglang, evenals Lebak een afdeling van Bantam. Brest van Kempen kwam pas in 1855 in Bantam. Het verhaal over zijn afhankelijkheid van de regent wordt hierdoor minder aannemelijk.

320 *Dáár aangekomen, liet hy om geboor verzoeken*: vgl. het ontwerp van een brief, waarin Dekker de gouverneur-generaal om een particuliere audiëntie vroeg (vw ix, 631-632); het ontwerp is gedateerd: 9 mei 1856.

Opmerkelijk is dat Dekker hierin schreef dat hij na zijn ontslag aanvankelijk niet het plan had zich rechtstreeks tot de gouverneur-generaal te wenden: ‘Ik vond het nutteloos en vernederend te pleiten *na* het vonnis, ik die – ten overvloede – zoo uitdrukkelijk had gevraagd mij te mogen regtvaardigen vóór het vonnis.’ Daar was hij echter op terug gekomen: ‘Een achtenswaardig persoon die ambts-halve over mijne Lebaksche zaak alles had gelezen wat daarvan onder de oogen van Uwe Excellentie is gebragt en die in de meening verkeerde dat de afkeuring vervat in Uwer Excellentie’s Kabinets missive van 23 Maart J1 No 54 meer dan verdiend was, heeft mij nadat ik hem inzage heb gegeven van de ware toedragt der gebeurtenissen volmondig erkend dat ik verkeerd was beoordeeld geworden. Hij heeft mij voorgehouden dat mijn pligt eischte Uwe Excellentie alles mée te declen en te toonen wat ik hem gezegd en getoond heb’ (vw ix, 631). Het is niet duidelijk of Dekker deze inleidende woorden uit zijn concept in de feitelijke brief heeft overgenomen. Uit Dekkers brief aan Van Hemert van 15 april 1856 blijkt dat hij toen al wel het voornemen had de kwestie voor te leggen aan de gouverneur-generaal (vw ix, 620-622, vooral 621).

320-321 *Dit werd hem geweigerd omdat er een fytzweer was aan den voet van zyn Excellentie*: een antwoord op Dekkers verzoek is niet bekend. Van Twists biograaf, Zwart, vermeldt dat deze bij zijn vertrek uit Indië leed aan een pijnlijk gezwel onder de voet (Zwart, *Duymaer van Twist*, p. 134).

322-323,
324-326 Tweede verzoek en weigering zijn niet bewaard gebleven.

333-336,
337-338 Derde verzoek en weigering zijn niet bewaard gebleven; hetzelfde geldt voor Dekkers antwoord op de laatste weigering.

- 339-340 *den volgenden dag vertrekken zou*: op 22 mei 1856 had Duymaer van Twist het bewind aan Pahud overgedragen; op 24 mei verliet hij Indië (Zwart, *Duymaer van Twist*, p. 134).
- 341-342,
342ⁿ¹⁸³ *dat de aftredende Landvoogd eerlyk man, en...bedrogen was | Dit zeg ik Van Twist zelf in den 'Brief aan den Gouverneur-generaal in-ruste'*: in deze *Brief* (gedateerd: januari 1858, gepubliceerd in oktober 1860) schreef Dekker: 'Want ik geloof dat ik aan iemand schryf, die een hogeren rang heeft dan koningen geven of ontnemen kunnen, ik geloof dat Uwe Excellentie eerlyk man is. Ik geloof dat Uwe Excellentie onwetend en onwillens onrecht deed, – maar *onrecht was het*' (vw 1, 402-403). *Juist van hem ging de helsche wenk uit, dat men onder voorwendsel myner mooischryvery...m'n aanklacht smoren kon*: zie de annotatie bij XIII, 282ⁿ¹⁰⁴.
- 345-347 *de minuut van een brief dien hy aan den aftredenden Gouverneur-generaal schynt geschreven te hebben op den laatsten avond voor diens vertrek*: vgl. het onvolledige ontwerp van een brief van Dekker aan Duymaer van Twist. Het ontwerp is gedateerd: 23 mei 1856; op 24 mei ging Van Twist scheep naar Nederland (vw IX, 634-635).
- 347-349 *Op den rand staat met potlood aangeteekend: 'niet juist' waaruit ik opmaak dat sommige zinsneden by 't afschryven veranderd zyn*: op het hierboven genoemde ontwerp maakte Dekker de volgende aantekening: 'Dit is het concept waarvan ik de naauwkeurigheid niet waarborg (Max H.) DD' (vw IX, 634).
- 358-359 *Myn ambtsbalve by missive van 28 Februari gedaan verzoek om aangaande de Lebaksche zaken te worden geboord*: al voor zijn ontslag had Dekker een poging ondernomen om rechtstreeks met de gouverneur-generaal over de zaak-Lebak in contact te treden. Zie de annotatie bij r. 111-113 van dit hoofdstuk.
- 363-364 *een ambtenaar die gunstig by het Gouvernement bekend stond – dit zyn uwer Excellentie's eigen woorden!* –: Van Twist maakte een vergelijkbare opmerking in de berispende kabinetsmissive, die hij op 23 maart 1856 aan Dekker zond. Daarin was sprake van de 'gunstige rapporten vroeger omtrent U ontvangen' (vw IX, 579).
- 382 *deftig*: degelijk, geacht.
- 390ⁿ¹⁸⁵ *Specialiteit voor indische zaken*: Van Twist trad als lid van de Tweede Kamer (1858-1862) o.a. op als koloniaal deskundige.
Lid van de Eerste-Kamer: n.l. van 1865 tot 1881.
Mettray: voor kinderen bestemd heropvoedingstehuis, in de winter van 1851-1852 naar Frans voorbeeld gesticht. Het was een agrarische kolonie, gevestigd op het landgoed Rijsselt, gemeente Gorssel bij Zutphen.
eere-voorzitter van Mettray: in het archief van Mettray zijn geen aanwijzingen gevonden voor een ere-voorzitterschap van Duymaer van Twist. Wel vervulde hij een aantal bestuursfuncties: in 1858 trad hij toe tot de hoofdcommissie (commissie die de eindverantwoordelijkheid droeg) en in 1865 werd hij aangesteld als commissaris (commissarissen oefenden het feitelijke bestuur uit). Deze functies is hij blijven bekleden tot zijn aftreden in 1883. In 1860 werd hij gekozen als lid van de sub-commissie en in 1861 zat hij de algemene vergadering voor (wegens de afwezigheid van de voorzitter van de hoofdcommissie) in zijn hoedanigheid als voorzitter van de sub-commissie (mededeling Gemeente-archief Zutphen).

de wenk dien ik gaf...: in *Een en ander over Pruisen en Nederland* (1867) constateerde Multatuli dat het slecht was gesteld met Nederland (een inlijving bij Pruisen dreigde) en kwam hij met een uitweg uit de ellende. De oorzaak van de problemen was z.i. gelegen in het parlementaire systeem, dat de koning alle macht had ontnomen. Multatuli pleitte voor het herstel van de situatie van vóór de grondwetsherziening: de koning zou de macht aan zich moeten trekken en het parlement naar huis moeten zenden: ‘Ja, de wapperende vederbos van een koning, niet de gepluimde slaapmutsen van “geachte leden”!’ (vw iv, 90).

het voorval op 'n audientie by den Keizer van Rusland: Multatuli doelt op de volgende passage uit *Over vryen arbeid*: ‘De gehele toestand van ons Indië op dit stuk wordt vry zuiver gekarakteriseerd door de volgende passage uit 'n Kölnische Zeitung in het laatst van 't jaar '70, die ik ter overweging aanbeveel.

Neulich empfing der Kaiser von Russland eine Deputation der Petersburger Kaufmannschaft. Bei dem dehnbaren Begriffe eines Kaufmanns nach russischem Rechte war die Zusammensetzung der Deputation eine sehr gemischte. Der Kaiser beruhigte die Deputation über ihre Wünsche, welche die inneren Reformen betrafen; “schliesslich, meinte der Kaiser, werden viele eurer Wünsche erledigt in dem neuen Bankerott-Reglement”. – “Väterchen Zar (Tsar batjuschka), sagte einer der Deputierten, wird das neue Bankerott-Reglement nun ordentlich ausgeführt werden (budut li jowo ispolnjat)?” – “Was willst du damit sagen?” – fragte der Kaiser. – “Ich meine nur, versetzte der Deputierte des Handelstandes, wenn man es richtig ausgeführt hätte, so war ja eigentlich auch das alte Reglement ganz gut (tak i staryj ustaw byl chorosch)!” Diese einfache Antwort beweist, dass Russland etwas ganz anderes not tut als Schiffe auf dem Schwarzen Meere und neue Eroberungen’ (vw ii, 288).

400ⁿ¹⁸⁶ *de gruwelen van Cawnpore*: toespeling op de opstand in 1857 van de sepoys (inlandse soldaten) in het toenmalige Brits-Indische leger. In Cawnpore, een stad aan de Ganges, belegerden de opstandelingen gedurende enkele weken een groot aantal Europese militairen en burgers. Toen die zich hadden overgegeven, werden zij op gruwelijke wijze omgebracht. Enkele weken later heroverden de Engelsen de stad en richtten op hun beurt een bloedbad onder de inlandse bevolking aan. Zie ook de annotatie bij hoofdstuk xiv, 639-646.

Op welke Buitenplaats zullen dan de Van Twisten zitten: Van Twist was sinds 1853 eigenaar van het landgoed Nieuw Rande in Diepenveen bij Deventer.

Sentots vloekzang: zie Multatuli's noot 5 en de daarbij behorende annotatie (iv, 261ⁿ⁵).

410 *Multatuli*: Dekker zelf vertaalde zijn pseudoniem als ‘ik heb veel gedragen’ (zie zijn brief aan Tine van 28 september 1859, vw x, 60 en ook r. 421 van dit hoofdstuk). Het is ontleend aan de volgende regels van Horatius: ‘qui studet optatam cursu contingere metam, / multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit’ (Horatius, *Ars poetica*, 412-413). De vertaling luidt: ‘Wie ernaar streeft het gewenste einddoel in de renbaan te bereiken, / moet reeds als knaap veel hebben gedragen en gedaan, en veel hitte en kou geleden.’

413-414 *ik liet u Louise Rosemeyer kussen*: wordt niet in *Max Havelaar* beschreven. Wel wordt er gesuggereerd dat er een speciale relatie tussen Stern en Louise bestaat

(hoofdstuk IX, 71-74). Overigens was het Frits, die Betsy Rosemeyer had gezocht (hoofdstuk IX, 135).

- 435ⁿ¹⁸⁷ *de door den Havelaar teweeggebrachte 'rilling'*: toespeling op een uitspraak van Van Hoëvell (zie de annotatie bij XI, 461ⁿ⁹¹) tijdens de beraadslagingen over het ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede (25 september 1860). De regering had de toestand in de koloniën 'in alle opzichten bevredigend' genoemd. Van Hoëvell bracht hier het volgende tegenin, zonder overigens *Max Havelaar* bij name te noemen: 'Er is in den laatsten tijd eene zekere rilling door het land gegaan, veroorzaakt door *een boek*. Het is hier de plaats niet, om dat boek te beoordeelen; ik laat het in zijne waarde. Maar ik mag wijzen op het feit, dat door dat boek groote ongerustheid, ja ik durf zeggen verontwaardiging, in veler gemoed in dit land is ontstaan. En in dien toestand verkeerende, verneemt nu de goede burgerij uit de Troonrede: de toestand is in alle opzichten bevredigend. Zal dat woord der Troonrede in staat zijn, om den indruk van dat boek weg te nemen?' (VW X, 316-317). *Kort na de verschijning van dat werk benoemde men een indischen rykworder tot Minister van Kolonien*: bedoeld is Fransen van de Putte, die in februari 1863 minister van koloniën werd. Fransen van de Putte had als suikercontractant en tabakspplanter zijn fortuin in Indië gemaakt.
dat 'geschiedenissen als van Saïdjah voortaan tot de onmogelykheden behooren zonden'!: niet gevonden.
Wat hy gedaan heeft om dien vromen wensch te bereiken weet ik niet: als liberaal minister van koloniën (1863-1866 en 1872-1874) oefende Fransen van de Putte grote invloed uit op de vernieuwing van de koloniale politiek; zo had hij een belangrijk aandeel in de afschaffing van het cultuurstelsel.
oorlog op den Sumatraschen noordboek: Fransen van de Putte was op het moment van de oorlogsverklaring aan Atjeh (26 maart 1873) minister van koloniën.
- 436 *more majorum*: naar oude zede, oudergewoonte.
- 438 *'t godje dat zy maakten naar hun beeld*: toespeling op Exodus 20:4: 'Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken, van hetgeen boven in den hemel is, noch van hetgeen onder op de aarde is, noch van hetgeen in de wateren onder de aarde is.'
- 441ⁿ¹⁸⁸ *Deze laatste beide volzinnen zyn later bygevoegd*: de bedoelde zinnen zijn voor het eerst gepubliceerd in de vijfde druk. Zie verder het variantenapparaat, p. 447.
- 464-465,
465ⁿ¹⁹⁰ *Dan zou ik aan dat Volk een plaats vragen in de Vertegenwoordiging | Nu niet meer, kiezers*: kort na het verschijnen van *Max Havelaar* stond Dekker twee keer kandidaat voor de Tweede Kamer. De eerste maal (oktober 1860) stelde hij zich zelf verkiesbaar in het kiesdistrict Tiel; hij kreeg toen negen van de 945 stemmen (VW X, 324, 333-334). De tweede maal, toen anderen hem kandidaat hadden gesteld voor het kiesdistrict Leeuwarden, kreeg hij tien van de 1656 stemmen (VW X, 353).
m'n werkjen over Specialiteiten: in *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten* (1871) zette Multatuli zijn bezwaren tegen het parlementaire systeem uitvoerig uiteen. Zijn voornaamste kritiek was gericht tegen het lage niveau van de kamerleden. Door de wijze waarop de Kieswet was ingericht, was de Kamer samengesteld uit individuele specialiteiten in allerlei vakken, zodat ze niet was 'wat ze uit

den aard der zaak wezen moest: *algemene Specialiteit* ter behartiging van de belangen des *Volks*' (vw v, 481-677; het citaat op p. 575).

467ⁿ¹⁹¹ *medegrondbezitters*: de overige leden van de Eerste Kamer, waarvan Van Twist in de jaren 1865-1881 lid was. Zie verder de annotatie bij hoofdstuk xv, 422ⁿ¹³³.

472-474,
474ⁿ¹⁹² *cirkulaires die de eer der Natie schandvlecken door 't inroepen van publieke liefdadigheid voor de slachtoffers van kronischen zeeroof*: vgl. Dekkers aantekeningen inzake de toestanden in Lebak van (waarschijnlijk) midden maart 1856. Hij schreef: 'aardbeving te Ternate. Brand te Banda f 200 a 250/m Zeeroovers te Ternate. Inschrijving besluit G.G. 30 aug. 1855-1. Voor aardbeving soit voor brand soit maar publieke liefdadigheid inroepen om de menschen schadeloos te stellen voor roof! Dat is erg. En hoe worden die ongelukkigen schadeloos gesteld voor gestolen man, vrouw, kind?!!!! *Holl: vlag!*' (vw ix, 547). In het genoemde besluit (30 augustus 1855, nr. 1) is sprake van een missive van de resident van Ternate waarin 'verslag wordt gedaan van de in de maanden Junij en Julij op Ternate en omliggende eilanden gewoed hebbende aardbevingen, die aan de bevolking, door instorting en beschadiging van huizen enz., eene groote schade hebben doen ondervinden, waarbij hare betreurenswaardige toestand nog is verergerd, door herhaalde aanvallen van zeeroovers, die op verschillende plaatsen hebben geroofd, gemoord en geplunderd. -' De gouverneur-generaal besloot te 'bepalen, dat door geheel *Nederlandsch Indie* afzonderlijke inschrijvingen zullen worden geopend [...] voor de slagtoffers van de jongste aardbevingen op Ternate en omliggende eilanden [...]' (Algemeen Rijksarchief, Ministerie van koloniën, O.I. besluiten, Inventarisnummer 7172). Opmerkelijk is dat in de brief van de resident van Ternate wel, maar in het besluit van de gouverneur-generaal niet gesproken wordt over de zeerooverij.

494 *vliegenreddende dichter*: vgl. hoofdstuk xiv, 763-765.

502 *aan U draag ik myn boek op*: Dekker heeft enige tijd het plan gehad zijn boek aan de koning op te dragen. Op 9 oktober 1859 is hiervan voor de eerste maal sprake (vw x, 67), maar of hij hiermee alleen de opdracht in de slotregels bedoelt of ook een opdracht voorafgaand aan de roman is onduidelijk. In elk geval besloot hij vier dagen later het boek aan 'E.H.v.W.' op te dragen (vw x, 73). Later kwam hij hier weer op terug: 'Maar onder het overschrijven is mij iets anders in den zin gekomen! Het is om mijn boek niet optedragen aan *U*, zoo als mijn plan was, maar aan *den Koning*, en om daartoe eerst (onder aanbieding van het manuscript) *verlof* te vragen. Dat wil zeggen (*onder ons*) dat men mij dat verlof niet geven zal, maar mij liever als resident naar Indie zendt' (vw x, 86). In januari 1860 zond Dekker een rekest aan Willem III. Hierin plaatste hij zichzelf ('de man die met gevaar van zijn leven, met opoffering van huiselijk geluk, met vrijwillig verlies van stand, inkomen, bestaan, zijn pligt deed') tegenover de anderen, 'die op *schandelijke wijze misbruik maakten van het vertrouwen dat Uwe Majesteit in hen stelde*'. Vervolgens refereerde hij aan zijn boek, waarin hij zijn gelijk zou bewijzen, maar: 'Ik had vergeten [...] een beroep te doen op den *Koning*, vóór ik een beroep deed op de *natie* of zelfs op de *publieke opinie van Europa*.' Hij verzocht de koning zijn zaak in bescherming te nemen en 'als een *uitvloeisel* dáárvan, mij op een eervolle wijze [te] plaatsen in de gewesten waar ik het grootste gedcelte mijns levens in dienst

van den Lande heb doorgebracht; – op eene wijze voorts die mij in staat stelle de grondbeginselen te doen zegevieren welke verdediging mij mijn bestaan heeft gekost' (vw x, 193-198). Het rekest bleef onbeantwoord en *Max Havelaar* werd gedrukt. Dekker zond een exemplaar aan Willem III, met een begeleidend briefje (vw x, 227-228).

502-503 *Willem den derden, Koning, Groothertog, Prins*: Willem III (Alexander Paul Frederik Lodewijk, 1817-1890; koning van 1849-1890) droeg de titels 'Koning der Nederlanden', 'Groothertog van Luxemburg' en 'Prins van Oranje Nassau'.

509 *Uw meer dan dertig millioenen onderdanen*: de officiële schattingen uit die periode zijn aanzienlijk lager. Een schatting op basis van het Koloniaal verslag over 1859 noemde een aantal van zeventien en een half miljoen (zie de annotatie bij VIII, 265).

510ⁿ¹⁹⁴ *Ik zal Z. M. 'n exemplaar van deze nieuwe uitgaaf aanbieden*: deze opmerking kwam ook al voor in de vierde druk van 1875. Die vierde druk verscheen op 19 oktober 1875. Op 31 oktober vroeg Dekker aan uitgever Funke een exemplaar aan de koning te zenden: 'Al geloof ik nu niet dat men 't hem geeft, toch zal 't noodig zyn het te verzenden. [...] Eenvoudig met 'n adres: "aan den Koning." Dan zal ik van hier uit hem 'n brief schryven, alleen inh. dat het boek hem aangeboden wordt' (vw XVIII, 62). Funke antwoordde de volgende dag: 'Ik zal zorgen dat het ex M.H. in band a.s. zaterdag avond van hier aan den Koning op reis gaat, zoodat hij 't zondag in handen krijgt. Op die dag is er dunkt mij de meeste kans dat het niet door een of anderen flauwert wordt weggemoffeld. –' (vw x, 65). Dekkers begeleidende brief is niet bekend. Of er ook van de vijfde druk (1881) een exemplaar aan de koning is gezonden, is niet bekend.

m'n vriend Chresos uit de Minnebrieven: het 'Tweede sprookje' in de *Minnebrieven* (vw II, 104-105) – in feite een parabel over het lot van Dekker –, handelt over Chresos, burgemeester van een dorpje. Hij zorgde voor zijn dorpje en speelde luit. Toen er rovers kwamen, trachtte hij die te verjagen en daarbij riep hij de hulp in van zijn superieur. Hij werd echter uit zijn ambt ontzet. Denkend aan een misverstand zocht Chresos recht bij de hoogste rechtbank, terwijl hij zich intussen troostte met het spelen op de luit. Zijn spel had succes, maar als 'men hem zeide: "Fraai gespeeld, Chresos, ga voort!" dan viel zyn hand slap neder, en er blonk hem een traan in 't oog, by de gedachte dat die onbegeerde lof de prys was van den honger zyner kinderen.' Eindelijk werd het vonnis uitgesproken: Chresos werd veroordeeld 'tot de luit, en de kosten van 't proces'.

Volgens de laatste berichten uit Indiën is Lebak een woesteny. Geheele dorpen zyn uitgestorven: begin 1879 werd in de residentie Batavia officieel vastgesteld dat er een buffel was aangetast door de veepest. De ziekte verspreidde zich in korte tijd over heel West-Java. Waarschijnlijk als gevolg van de grote aantallen buffelkrenge deed zich in 1880-1881, met name in Bantam, een koorts-epidemie voor, die tienduizenden slachtoffers eiste. In Lebak was in augustus 1881 al elf procent van de bevolking bezweken aan de zogenaamde Bantamse koorts (Van Sandick, *Leed en lief*, p. 87). Hele dorpen raakten ontvolkt, oogsten bleven bij gebrek aan volk op het land staan en verrotten daar. Het gevolg was hongersnood, waardoor nog meer slachtoffers vielen.

- 6 *zeer voortvarenden uitgever*: George Lodewijk Funke (1836-1885), uitgever van de vierde druk, de 'eerste door den auteur herziene uitgaaf'. Op 26 januari 1874 had hij het kopijrecht van *Max Havelaar* gekocht; hij vroeg Multatuli 'dat boek nog eens door te lezen en invullen en te commentariseren waar dat noodig is' (vw XVI, 396). Funke wilde het boek in de zomer herdrukken en het tegen september laten verschijnen (vw XVI, 526). De herziening en uitbreiding van *Max Havelaar* kostte Multatuli echter veel moeite; pas op 19 oktober 1875 kon de verschijning van de vierde druk van *Max Havelaar* aangekondigd worden (vw XVIII, 50). Zie voor nadere gegevens het hoofdstuk 'Overlevering'.
- 22-24 *In den winter van 1859...toen ik...te Brussel...m'n Havelaar schreef*: tussen half september en 13 oktober 1859 schreef Douwes Dekker in Brussel, in het logement 'Au Prince Belge', *Max Havelaar*. Het kopiëren van het werk duurde tot 5 november 1859 (vw X, 55, 73 en 100). Zie voor nadere gegevens het hoofdstuk 'Overlevering'.
- 24 *faro*: zoet zwaar Brussels bier.
- 27-28 *m'n boek is af, m'n boek is af! Nu zal alles weldra goed gaan*: in een brief van 13 oktober 1859 schreef Douwes Dekker aan zijn vrouw: 'Lieve hart mijn boek is af, mijn boek is af!' (vw X, 73). Uit het vervolg van de brief blijkt dat hij meende zijn schulden te kunnen afbetalen en zich bij zijn gezin te kunnen voegen.
- 33-34 *De brief dien ik tot hem richtte, is ontelbare malen gepubliceerd*: bedoeld is de *Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste* van januari 1858. Aanvankelijk was dit een particuliere brief; Duymaer van Twist heeft de brief nooit beantwoord. Na het verschijnen van *Max Havelaar* is de brief publiek gemaakt, voor de eerste maal in: *De tijdspiegel* 1860.11, p. 310-324. Zie voor een opgave van latere drukken van deze *Brief* vw I, 543.
- 53-54 *Jokrissiade*: vertoon van onnozelheid. Jocrisse is het type van de lichtgelovige sul, een karakter dat optreedt in oude komedies en kluchten, o.m. in *Sganarelle ou le cocu imaginaire* (1660) van Molière.
- 57 *cant*: holle frasen.
- 65-68, 87-88 *Wie overigens begeert m'n stemming te kennen...wordt verwezen naar m'n eerste brochure over Vryen-arbeid*: hierin citeerde Multatuli de regels 426-437, 442-447, 448 en 456-458 uit hoofdstuk xv van *Max Havelaar*. Het was hem te doen om het probleem dat 'een traan, om begrepen te worden, moet verzeld gaan van gegryns!' (vw II, 258). Iets verderop bracht hij de stemming ter sprake, die *de oprakeling der herinneringen die 't gebeurde te Lebak en wat daarop gevolgd is*, bij hem opwekte: 'Toen ik een paar bladzyden gelezen, den Havelaar opsloeg, om de passage uit te schryven, waarin ik my beklaag over de ellendige noodzakelykheid om u grappen te verkopen, wyl ge anders niet zoudt luisteren, werd ik innig bedroefd' (vw II, 262). Multatuli benadrukte dat *Max Havelaar* de waarheid bevatte, maar dat men hem

- geen recht had gedaan, al vond men zijn boek nog zo mooi: ‘En dat boek was “zo mooi” zeiden ze. En ze lazen dat zo gretig, met zoveel ingenomenheid, en zo overal!
- ‘En toch...toch...toch is er geen recht gedaan! Tóch ben ik even ver alsof myn boek niet “mooi” was geweest! Even ver alsof er niet zoveel tranen waren gevallen op dat handschrift...
- Toen ben ik verdrietig en bitter geworden’ (vw II, 262).
- de oorzaak...die, nà den Havelaar, me dwong tot het betreden van breeder terrein dan de zaken in Indië:* hierover schreef Multatuli in *Over vryen arbeid*:
- ‘En ik zocht de oorzaak die ’t rechtdoen in myn zaak in den weg staat, en ik vond die in de ziekte waaraan ge lydt, Nederlanders, ik vond die in uw rottende ziekte, in...leugen.
- Immers, ik heb u waarheid gezegd, en gylieden hebt niet gehoord.
En dagelyks verkondigt men u leugens, en ge luistert.
Dáárom ben ik op eenmaal terzy gesprongen, en legde myn vloekbrief neer voor de woning dergenen die u bedriegen’ (vw II, 262-263).
- 69-71 *de smart over ’t verlies van háár die...niet dáár wezen zal wanneer eindelyk het uur van triumpf geslagen is:* Dekkers eerste vrouw, Everdine Huberte van Wijnbergen, was 13 september 1874 overleden.
- 89-91 *De lieden die, eerst onmiddelyk na den Havelaar, en vervolgens uit kracht van ons armzalig grondwettelyk baskule-systeem, gebruik maken van de door dat boek opgewekte beweging om zich op ’t kussen te zetten:* Multatuli doelt in deze passage op de snelle afwisseling van conservatieve en liberale ministeries in de jaren na 1860. Deze wisselingen waren mogelijk geworden door de grondwetsherziening van 1848, die de ministeriële verantwoordelijkheid invoerde, ook voor het regeringsbeleid. Hiermee gepaard ging de onschendbaarheid van de koning. In de conflictenperiode 1866-1868 verschoof de macht steeds meer van de kroon naar het parlement en werd het parlementaire stelsel definitief bevestigd, overigens zeer tot ongenoegen van Multatuli.
- 93-94 *‘naarboven viel uit gebrek aan zwaarte’:* vgl. de woorden van koningin Louise in het eerste bedrijf van *Vorstenschool*:
- ‘De Vorsten kennen ’t Volk niet, dat hen voedt.
Ze omringen zich met een cordon van middelmatigheid die door gebrek aan zwaarte
Omhoog viel...’ (vw VI, 27).
- 98-99 *’t van verontwaardiging ‘rillend’ Volk:* zie de annotatie bij xx, 435ⁿ¹⁸⁷.
- 102 *kieskollegien:* colleges van personen die door de stemgerechtigden gemachtigd waren tot het kiezen van de leden van bijvoorbeeld de Tweede Kamer; overigens was deze vorm van niet-rechtstreekse verkiezingen door de grondwetsherziening van 1848 vervangen door rechtstreekse verkiezingen. Multatuli moet hier dan ook ‘kiesverenigingen’ bedoelen: verenigingen die geschikte personen aanwijzen als kandidaten voor de verkiezingen van o.m. de Tweede Kamer.

duitenplaterij: zie de annotatie bij XII, 309ⁿ¹⁰².

De door Multatuli in deze passage genoemde koloniale kwesties brachten alle uitvoerige discussies met zich mee, in het parlement, de dagbladen, tijdschriften en in brochures.

'*Vrye-arbeid*': naam van het stelsel dat de liberalen plaatsten tegenover het cultuurstelsel. Zij wilden de exploitatie van Java voortzetten, maar zonder tussenkomst van het gouvernement, dus door vrije ondernemers.

'*t Indisch muntstelsel*': essentieel moment in de geschiedenis van het Indisch muntstelsel is de Muntwet van 1854. Deze wet was voorbereid onder Rochussen die bij zijn aantreden als gouverneur-generaal (1845) maatregelen nam om de deploerbare situatie in het Indisch geldwezen te verbeteren. Zijn maatregelen waren er op gericht een vastere verhouding tot stand te brengen tussen de Indische en Nederlandse valuta, waardoor de eerste op den duur even waardevast als de laatste moest worden. Door de wet van 1854 werd het Nederlandse muntstelsel – dat gebaseerd was op de zilveren standaard met de Nederlandse gulden – ook in Nederlands-Indië ingevoerd.

kadasterkwestie: het kadaster – de inventaris van onroerende goederen in een bepaalde landstreek – diende o.m. om de opbrengst van de grondbelasting te verzekeren. In 1844 drong gouverneur-generaal Merkus er op aan dat de grondslagen, waarop de heffing van de landrente berustte, verbeterd zouden worden. Onder zijn opvolgers werden verschillende pogingen ondernomen om bepaalde streken op Java op te meten en in kaart te brengen. Dit was echter een omvangrijke en gecompliceerde zaak; veel van die pogingen liepen dan ook op mislukkingen uit.

Preanger-kwestie: de regenten in de Preanger bezaten grotere macht over de bevolking dan hun ambtsgenoten in andere regentschappen, onder meer door het recht van belastingheffing in natura, geld en arbeid. Per 1 juni 1871 werd aan deze uitzonderingssituatie een einde gemaakt. Vanaf dat ogenblik golden in de Preanger regentschappen in grote lijnen dezelfde bepalingen als in de overige regentschappen.

De *kultuur-emolument-kwestie* hield in dat Nederlandse bestuursambtenaren en Javaanse hoofden direct belang hadden bij het cultuurstelsel, doordat zij op hun traktementen toeslagen kregen die werden berekend naar de hoeveelheid producten die onder hun toezicht verbouwd werden. Omdat dit systeem leidde tot grote verschillen in bezoldiging tussen ambtenaren van dezelfde rang, werd het voor de Europese ambtenaren in 1866 afgeschaft.

komptabiliteits-kwestie: de grondwetsherziening van 1848 bepaalde dat de wijze van beheer en de verantwoording van de koloniale geldmiddelen bij wet geregeld zouden worden. Onder de ministers Pahud (1855) en Rochussen (1858) werden hiertoe wetsontwerpen ingediend, die echter niet aanvaard werden. Onder minister Fransen van de Putte werd in 1864 de Indische Comptabiliteitswet aangenomen.

agrarische-wetkwestie: de Agrarische wet (1870) bracht de oplossing voor het probleem hoe de particuliere industrie zich de noodzakelijke grond kon verschaffen, zonder afbreuk te doen aan de rechten van de inheemse bevolking. Aan deze wet waren verschillende wetsontwerpen voorafgegaan, die echter alle verworpen werden. De Agrarische wet maakte het westerse ondernemers mogelijk om gronden van de bevolking te huren; eigendomsverwerving bleef uitgesloten. 'Woeste' gronden die als staatseigendom beschouwd werden, konden door het gouvernement voor 75 jaar in erfpacht uitgegeven worden. Met deze wet werd in feite een eind gemaakt aan het cultuurstelsel.

- 110 *en place*: op het kussen.
- 115 *arkanum*: geheim (genees)middel.
- 121 *biengoeng*: verbijsterd.
- 121 *changements-à-vue*: decorwisselingen bij open doek; bij uitbreiding; plotselinge veranderingen.
- 122 *Allons donc!*: Och kom!
- 133 *Zie de laatste bladzijden van 'Pruisen en Nederland'*: in *Een en ander over Pruisen en Nederland* (1867) keerde Multatuli zich tegen het parlementaire systeem. Zijn kritiek werd deels veroorzaakt door het feit dat de ministers niet werkelijk verantwoordelijk voor hun beleid waren. Na hun aftreden kon men hen immers niet meer aanspreken op hun daden. In de laatste bladzijden van *Pruisen en Nederland* pleitte hij ervoor de parlementariërs weg te zenden en de koning in zijn oude macht te herstellen.
- 141-143 *De onbesuisde oorlog met Atjeh was een der laatste duitenplaterijen die 'n minister nodig had om de aandacht afte leiden van z'n onbekwaamheid*: in 1824 sloten Nederland en Engeland het Traktaat van Londen; men kwam o.m. overeen dat Nederland de vrije hand op Sumatra zou krijgen, maar dat het de onafhankelijkheid van Atjeh – een sultanaat in de noordwesthoek van Sumatra – zou eerbiedigen. Deze beperking werd in 1871 in een nieuw verdrag opgeheven. Toen bleek dat de sultan van Atjeh steun zocht bij vreemde mogendheden, besloot gouverneur-generaal J. Loudon hem voor zijn 'verraad' te straffen: op 26 maart 1873 verklaarde hij de sultan de oorlog. I.D. Fransen van de Putte was op dat moment de (liberale) minister van koloniën.
- 157-159 *Zelden of nooit ontving ik blyk dat men den tegenwoordigen oorlog, en myn voorspelling daarvan, in verband wist te brengen met den inhoud van 't dertiende hoofdstuk*: Multatuli doelt op de passage waarin Havelaar het kastekort in Natal in verband brengt met zijn 'gelukke pogingen om den opstand te voorkomen die de landstreek van *Mandbélíng* dreigde in vuur en vlam te zetten, en de Atjinezen te doen terugkeeren in de oorden waaruit wy hen pas met veel opoffering van geld en volk hadden verjaagd [...] (XIII, 82-86). Eerder al (XIII, 53-54) had Havelaar gesproken over 'de ontevredenheid der bevolking en aanhoudende pogingen tot opstand [...]'.
toen in September '72 m'n waarschuwendé brief aan den Koning verscheen: in zijn *Brief aan den koning over de Openingsrede*, gedateerd: September 1872, schreef Multatuli: 'Uw Gouverneur-Generaal, Sire, staat op het punt, onder gezochte voorwendsels, hoogstens op grond van kunstig geprovoceerde redenen, den oorlog te verklaren aan den Sultan van ATJIN, met het voornemen dien Souverein te beroven van zyn erfdeel' (vw v, 682).
- 165-166 *Nog altyd maakt de oude Jupiter de Koningen en Natien die hy verderven wil, blind, doof, krankzinnig*: toespeling, ontleend aan de zegswijze (die in vele varianten voorkomt): 'Quos vult Iupiter perdere demetat prius': hen die Jupiter in het verderf wil storten, ontnemt hij eerst het verstand.

- 180 *Dat Atjeh zou veroverd en de Atjinees overwonnen zyn, is 'n leugen*: nadat Nederlandse troepen het paleis van de sultan hadden ingenomen (1874; zie ook de annotatie bij v, 461ⁿ²⁰), bleven de Atjehers de oorlog op beperkte schaal voortzetten. Deze guerilla-oorlog kostte Nederland veel geld en mensenlevens, zonder dat men er in slaagde Atjeh te onderwerpen. Eerst in 1903 kwam een einde aan deze oorlog.
- 210-212 *Maar zie...bleek me dat ik bezig was de grenzen der my gegunde ruimte...zeer ver te overschryden*: Multatuli's opmerking heeft betrekking op de vierde druk (1875), de eerste druk waarin de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' voorkomen. Bij het schrijven van de noten stuitte hij op het probleem dat de hoofdtekst al gedrukt was, inclusief de nootcijfers, terwijl hij met uitgever Funke afgesproken had dat de tekst van de noten niet meer dan twee à drie vel (32 à 48 pagina's) zou beslaan. Multatuli merkte dat hij bezig was die grens te overschrijden en vroeg Funke hem te laten begaan: de uitgave zou dan maar dunder moeten worden. Dit bleek echter onmogelijk te zijn: Funke had al 1000 losse gestempelde banden en 3000 gelithografeerde omslagen klaar liggen, die berekend waren op 23 vel. Later schreef Funke dat de banden desnoods 24 vel zouden kunnen bevatten. Uiteindelijk zouden de noten drie en een half vel beslaan (vw xvii, 741, 753, 756, 757 en 774). Zie voor nadere gegevens het hoofdstuk 'Overlevering'.
- 223-224 *het aardig voorval op 'n audientie by den Keizer van Rusland*: zie de annotatie bij xx, 390ⁿ¹⁸⁵.
- 240-242 *na ontvangst van den Havelaar in Indie, is de Gouverneur-Generaal Pabud terstond naar Lebak gereisd 'om daar eenige klachten over misbruik te onderzoeken'*: zie de annotatie bij xviii, 134ⁿ¹³².
- 244-246 *ein aushängeschild das in Holland nöthig schien um Käufer zu locken, beweerde zeker publicist in de Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft, Kunst und Politik*: de *Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur* (zweiter Band, 1862, p. 383-422) bevatte een artikel van F. Worthmann: 'Die Reform der Niederländischen Kolonialpolitik'. In een noot op p. 401 schreef Worthmann: "Max Havelaar, of de Koffy-veilingen op Java," door Multatuli. -- Das interessante Buch ist bisher, so viel wir wissen, ins Deutsche nicht übersetzt worden, obgleich Uebersetzungen in mehreren Sprachen vorbereitet werden. Von "Kaffee-Auktionen" enthält es kaum ein Wort: dieses Aushängeschild schien in Holland nöthig! --"
- 248-251 *'t Voorbericht by den vyfden druk myner Ideën...*: de 'vijfde, door den auteur herziene druk' van de eerste bundel *Ideën* verscheen in 1872 bij G.L. Funke; de door Multatuli geciteerde passage staat op p. viii.
- 253 *Hilaridessen*: Johannes Hilarides (1648-1726): taalpurist, die verschillende publikaties over taalkundige kwesties op zijn naam had staan. Een van die publikaties was de *Brief, van den Taalkundigen Heere Job: Hilarides, Taalmeester der Latynsche Schoole te Bolsward; Over de nieuwe herdrukte Roozelvyns Oogjes en beedendaagsche pedantische Taalbedervers* (1712). Multatuli haalde deze *Brief* aan in *Idee* 1064, waarin hij het verschil tussen 'ij' en 'y' en het onbetekenende van spellingkwesties in het algemeen behandelde: 'Ik geloof dat myn herhaalde klacht over het verlagen van letterkunde tot voorgewende kennis van *letters* en *spelling*, nooit beter kon worden gestaafd dan door dezen brief' (vw vi, 669).

- 255-257 *evenals...Hildebrand ergens, geef ik hun een paar mud komma's ten-geschenke, om die te plaatsen waar ze goedvinden:* in zijn 'Narede, en opdracht aan een vriend' verontschuldigde Hildebrand zich voor zijn mogelijk te vrij gebruik van het Nederlands: 'Soms verbeeld ik mij dat deze bundel papiers eenige verdienste zou kunnen hebben ten opzichte van onze goede moedertaal. Tot nu toe had zij voor den gemeenzamen stijl niet veel aanlokkelijks. Ik ben evenwel de eerste niet, die het waagt haar het zondagspak uit te trekken en wat natuurlijker te doen loopen. Ik hoop dat ik mij niet te véél vrijheden zal hebben veroorloofd, en vraag vergiffenis voor de drukfouten.' In een noot voegde Hildebrand hieraan toe: 'Ik twijfel niet of er zullen menschen gevonden worden, die zich beklagen dat er geene circumflexen en veel te weinig comma's in mijn boek te lezen staan. Ik had er over gedacht hier ten slotte eene geheele bladzijde met die teekens bij te voegen om naar willekeur over de bladeren uit te strooien, maar ik vreesde dat het al te aardig staan zou.' (Hildebrand, *Camera obscura*, p. 128).
- 259-261 *Vosmaer maakt in z'n 'Zaaier' de opmerking dat de Havelaar blyken draagt van nog onvolkomen beheersching der taal, en van 't worstelen om vormen voor de veelvuldige stof:* Multatuli doelt hier op de volgende passage: 'Ik zeg: natuurlijk; er zijn er die Multatuli gezochtheid verwijten. Dan kent men hem niet. Hij is natuurlijk en naïef. Wat men gezochtheid noemt, – in den Havelaar o.a. zijn stukken die 't zouden kunnen schijnen – is alleen gevolg van noch onvolkomen beheersching van de taal en het worstelen om vormen voor de veelvoudige stof.' (Vosmaer, *Zaaier*, p. 29).
- 266-268 *de beschuldiging dat ik tot-nog-toe zoo weinig heb tot-stand gebracht...Men wordt Doctor in de letteren door zulke wapenfeiten:* uit het vervolg valt op te maken dat Multatuli hier A.B. Cohen Stuart (1825-1876) bedoelt. Cohen Stuart was een kenner van inlandse talen, vooral van het Javaans. In 1875 benoemde de Rijksuniversiteit Leiden hem tot doctor honoris causa in de letteren ter gelegenheid van haar driehonderdjarig bestaan. Tijdens zijn verlof in Nederland voerde Cohen Stuart een kritische correspondentie met Multatuli (zie vw xv1); dit leidde tot het polemische artikel 'Waarheidszin?' (1873; zie de noot bij r. 290-293) en tot de brochure *Multatuli en Jocrisse* (1874).
- 277 *Gaat heen en doet desgelyks:* vgl. Lukas 11:37: '[...] Zo zeide dan Jezus tot hem: Ga heen, en doe gij desgelijks.'
- 284-285 *wrevel der matrozen van Columbus in September 1492:* begin augustus 1492 ondernam Columbus met een kleine vloot de tocht naar het onbekende Westen. Toen zich na drie weken varen nog geen land vertoonde, ontstond er muiterij onder de bemanning.
- 290-293 *Van vele zyden ontving ik blyken dat ik menigeen tot denken heb gebracht. Wie 't betwyfelt of ontkent, gelieve het te zeggen, en noeme evenals de zeer edele heeren A.B. Cohen Stuart en Van Vloten, z'n naam er by...:* Multatuli refereert hier aan het artikel 'Waarheidszin?' van A.B. Cohen Stuart (1873) en aan Van Vlotens *Onkruid onder de tarwe* (1875). Beiden stelden Multatuli's maatschappelijke invloed ter discussie. Cohen Stuart noemde Multatuli 'een "mooischrijver", die, nu ja, het goed meent, die te veel nadenkt [...] om niet veel goeds en belangrijks te zeggen, en daarbij begaafd

met een buitengewoon talent om het op geestige wijze te zeggen, maar met te weinig geweten, om in de rol van menschenvriend, laat staan in die van zede-meester¹⁾, au sérieux te worden genomen.

¹⁾ Of liever nog in die van boetprediker en apostel der Waarheid.' (p. 136). Van Vloten meende dat Multatuli de 'menschelijke maatschappij in 't algemeen' weinig voordeel deed 'met boekdeelen vol zelfbegoochelende en anderen in de war brengende *ideen* te schrijven, hoeveel goeds daar te hooi en te gras onder voorkomen mag, doch dat, zoo onberedeneerd gepreëkt en met zooveel onaanneemlijks doormengd, alle deugdelijke werking moet derven.' (p. 36).

298 *Doctor Van Vloten*: in juni 1843 was Van Vloten gepromoveerd tot Doctor in de godgeleerdheid; de titel van zijn proefschrift luidde: *Quaestionum Paulinarum caput unum*.

299-302 *artikel van den heer J. Versluys, in 't Schoolblad van 19 Januari 1875, waar de animoziteit van dien godgeleerde in verband wordt gebracht met het stuk over Vrije Studie dat in m'n IIIe bundel Ideën voorkomt. Dat onderwerp namelijk was ook door Dr Van Vl. behandeld*: vgl. de volgende passage uit het artikel 'Dr. van Vloten over Multatuli' van J. Versluys: 'Bijna overal [in de werken van Multatuli, AKV] ontmoet men de vruchten in den gewonen vorm van geregeld voortgezet denken. Reeds in den derden bundel der Ideën vindt men nagenoeg niets anders. Dit is de bundel, die aanvangt met de voorlezing over *Vrije Studie*. [...] De heer v. Vl. heeft over hetzelfde onderwerp voor hetzelfde gezelschap een lezing gehouden, die ook in 't licht verschenen is. Ik stem gaarne toe, dat het stuk van den heer v. Vl. eenige verdienste bezit; maar het zinkt in 't niet bij de verhandeling van Multatuli. Het ligt voor de hand om een vergelijking te maken, waar de heer v. Vl. spreekt over de wijze, waarop M. van zijn denkkraft gebruik maakt. Ik spreek er te eer van, omdat alleen hier eene aanwijzing is te vinden voor de veranderde oordeelvelling omtrent M.' (VW XVII, 268-276; het citaat op p. 271-272).

Op 23 oktober 1868 had Van Vloten, in aanwezigheid van Multatuli, voor het Delftse studentendispoot 'Vrije studie' een verhandeling over vrije studie gehouden. Zijn voordracht werd nog datzelfde jaar gepubliceerd onder de titel *Vrije studie, voordracht gehouden in het Delftsche Studentengezelschap van dien naam*. Een kleine maand later, op 20 november 1868, hield Multatuli voor hetzelfde gezelschap een lezing over hetzelfde onderwerp. Zijn betoog werd in 1871 gepubliceerd in de derde bundel *Ideën*, als Idce 541-590 (VW IV, 313-343).

305-306 *Vroeger was ik 't allerliefst gekwalificeerd 'slachtoffer van indisch wanbestuur en hollandsche lamlendigheid*': Van Vloten noemde Multatuli in zijn bloemlezing *Nederlandsch dicht en on dicht* (1865, p. 577) een 'edel slachtoffer van Indisch wanbeheer en Nederlandsche lamlendigheid'. In de derde druk (1879) zou dit veranderd worden in: 'Deze even vurige als geestvolle bestrijder van Indisch wanbeheer en Nederlandsche lamlendigheid' (*Nederlands dicht en on dicht* 1879, p. 152). In een noot had Van Vloten hieraan toegevoegd: "'Slachtoffer", schreef ik minder juist in de vorige uitgave; want al zal zijn strijd steeds even lofwaardig blijven, "slachtoffer" was hij, van den aanvang af, slechts van zijn averechtsche zelf-bespiegeling en zijn noodlottige tekortkoming in alle zelfbedwang.'

- 307-312 *werken moeten verdrongen worden om wat ruimte te verschaffen aan de hyperaesthetische produkten der pen van D' V. Vl....Op de blykbare oneerlykheid...wyst dan ook...de heer Versluys. Zelfs M' Vosmaer...wordt door den verbeven Bloemlezer in den ban gedaan:* Versluys schreef over het feit dat Van Vloten, ten koste van waardevoller schrijvers, ruimte voor zichzelf had vrijgemaakt in zijn bloemlezing: 'Het zou een rijk onderwerp zijn, de uitvoerigheid, waarmee de heer v. Vl. over zich zelven spreekt, eens te vergelijken met de beknoptheid, waarmee smaakvolle schrijvers zich moeten tevreden stellen. Het is onrechtvaardig, dat uit de *beste* werken van M. niets voorkomt, maar het is niet minder erg, dat sommigen geheel onwaardig gekeurd zijn om in een der deelen van de bloemlezing als dichter of als prozaschrijver een plaatsje te ontvangen naast het proza van den heer v. Vl.' (v w xvii, 273). De bloemlezing bevat inderdaad geen werk van Carel Vosmaer, de schrijver van *Een zaaier. Studiën over Multatuli's werken* (1874) en groot bewonderaar van Multatuli.
- 320-321 *dat ikzelf hiertoe den weg wees in m'n Idee 249:* Idee 249 luidt als volgt:
 'Daar kwam een ander die minder kón, maar 'n oude moeder had, en zusters, en allerlei dat hem bewoog om te doen alsof-i wat kon.
 – Ach, m'nheer, als ge wist hoe schraal 't is by ons...hoe armoedig...
 – Hm...zo?
 – Bedenk iets, bid ik u. Geef me een onderwerp op, en zeg me hoe ik...
 – Schryf wat over Holland op z'n smalst.
 – Daar weet ik niets van.
 – Dat zou geen reden zyn, als ge overigens indrukken hebt, vuur...ja, dat is 't: *le feu sacré!*
 – Dat heb ik juist niet. Ik ben zo koud als onze kamer. Och, myn moeder!
 – Geen vuur? Ik zal je helpen: m'nheer, ik heb niets met u te maken. Bevries, jy en je hele familie. Met zulk volk kan ik me niet inlaten. Daar is de deur, en de trap volgt...
 – Nu, nu, ik ga! Dat's infaam! Zo'n behandeling... 't is om razend te worden, ja razend! Dat zal ik betaald zetten...
 En de man *had* vuur, en schreef wat tegen my, met veel vuur, en kon vuur betalen om z'n moeder wat te warmen, en z'n zusters' (v w ii, 460).
- 332-334 *Men begrypt immers hoe ik...met viesheid de pen wegwerp zoodra my de gedachte overvalt dat wezens als Van Vloten zich gereed maken m'n werk te bevuilen:* Multatuli zinspeelt hier op een passage uit *Onkruid onder de tarwe*. Van Vloten schreef daar: 'In het belangwekkend tafreel van zijn eigen vorming en karakter-ontwikkeling, ons door M. in de geschiedenis van Woutertjen gegeven, heeft hij ons, op een der laatst verschenen bladzijden, onwillekeurig gelegenheid geschonken, nog een verderen blik op zijn gemoedsaard te slaan, in verband met die aandrift-bespiegeling, waarvan wij reeds kennis namen. "Kon hij 't helpen", heet het daar van dat veelbelovende jongetjen, "dat hij zijn *ongewoonheid* niet wist te *regeeren?*" – Ziedaar inderdaad de gansche zaak; daar alleen kwam het voor dat allengs tot een Wouter opgroeiyend Woutertjen op aan, dat hij zijne, van aandrift tot aandrift voortdwarrelende natuur leerde besturen; en dat juist woû noch wenschte hij niet.' (Van Vloten, *Onkruid*, p. 24).
viesheid: afkeer, walging.

Variantenapparaat

VOORWERK

1-10	AAN DE DIEP VEREERDE NAGEDACHTENIS VAN EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WYNBERGEN DER TROUWE GADE DER HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER DER EDELE VROUW < Aan E.H. v. W. <i>M-D</i>³ AAN DE DIEP VEREERDE NAGEDACHTENIS VAN EVERDINE HUBERTE BARONNESSE VAN WYNBERGEN, DER TROUWE GADE, DER HELDHAFTIGE LIEFDEVOLLE MOEDER, DER EDELE VROUW. <i>D</i>⁴
28	Mynheer de rechter < Heer regter <i>M-D</i>³ Heer rechter <i>D</i>⁴
30	dat < dit <i>D</i>⁴
34	verzorgd. Er zyn getuigen < verzorgd,...ik kan getuigen bijbrengen <i>M</i> verzorgd: – ik kan getuigen bijbrengen <i>D</i>¹-<i>D</i>³ verzorgd...ik kan getuigen bybrengen, <i>D</i>⁴
36	Man, ge < Gij <i>M-D</i>³ Ge <i>D</i>⁴
36	eigenwaan < uwen eigenwaan <i>M-D</i>⁴
42	delikten < punten <i>M-D</i>⁴
48	goed < braaf <i>M-D</i>⁴

	EERSTE HOOFDSTUK ¹⁺ < [streep]	M^a
	[streep] <i>Eerste Hoofdstuk.</i>	M^b
	EERSTE HOOFDSTUK.	D^1-D^3
	EERSTE HOOFDSTUK. ¹	D^4
	EERSTE HOOFDSTUK. ¹⁺	D^{4a}
4	lezer < lezers	D^{2d}, D^3
6	wat anders < iets anders	$M-D^4$
11	gebeuren kan < gebeurd zijn <i>kan</i>	$M-D^3$
	gebeuren <i>kan</i>	D^4
23	gewoonlyk < meestal	$M-D^3$
24	moesten < moeten	M^4
	moesten	M^b
24-25	aan de meesten gegeven was < de meesten ontvingen	$M-D^3$
26	<i>verstand</i> , en < <i>verstand</i> ;	$M-D^3$
26	hier < daar	$M-D^3$
28	terstond < dadelijk	$M-D^3$
28	die < de	$M-D^3$
32	+ De cyfers tusschen haakjes verwijzen naar Noten achter het werk. < [ontbreekt]	$M-D^4$
	+ De cyfers tusschen haakjes verwijzen naar Noten achter het werk.	D^{4a}
34-35	weigerde, die ik u vragen zou, < weigert,	M^{a1}
	weigert, die ik u vragen zou,	$M^{a2}-D^3$
37	was al dood, geloof ik, < was, geloof ik, al dood,	$M-D^3$
51	dit < dat	$M-D^3$
56	zy < en zij	$M-D^3$
58	toch tusschen ons < tusschen ons toch	$M-D^3$
59	zyn < waren	$M-D^3$
59	naar den Haag gemaakt < gemaakt naar <i>den Haag</i>	M^a
	gemaakt naar den Haag	M^b-D^3

63	wezen < zijn	M^{a1}
	wezen	M^{a2}
	zijn	$M^{a3}-D^4$
67	dit < dat	$M-D^3$
70	wezen < kunnen wezen	$M-D^3$
71	waarom? – En vraag eens naar den prys van een stel billardballen! < waarom.)	M^{a1}
	waarom.) en vraag eens naar den prijs van een stel billardballen!	M^{a2}
	waarom.) en vraag eens naar den prijs van een stel billardballen!	D^1-D^3
72	in 't gelid* < in gelid	$M-D^4$
74	Dit < Dat	$M-D^3$
75	in 't gelid < in gelid	$M-D^4$
76	<i>drieën.</i> ' De verzenmaker < <i>drieën.</i> ' maar de verzenmaker	M^{a1}
	<i>drieën.</i> ' De verzenmaker echter	$M^{a2}-D^4$
78	moet voor hem < moet	$M-D^3$
78	<i>een, twee</i> uur, enz. < <i>vier, vijf, twee, één</i> uur	$M-D^4$
79	zyn. <i>Zeven</i> en <i>negen</i> is verboden door de maat. < zijn.	$M-D^4$
82	die < de	$M-D^3$
83	den schouwburg < een' schouwburg	$M-D^3$
86	vermogen. Dat < vermogen; dat	$M-D^3$
	vermogen. Dit	D^4
90	niet. 't Is immers < niet, – want het is	M^a
	niet; – want het is	M^b-D^3
	niet, want het is	D^4
90	duidelyk < klaar	$M-D^3$
91	hoeft te vallen < vallen kan	$M-D^3$
93	al die < die	$M-D^3$
93	ze < die	$M-D^3$
95	dat toejuichen < die toejuiching	M, D^2-D^3
	die toejuiging	D^{1*}

- 95 had < heeft M^a
had M^b
- 98 mag me laten < late mij $M-D^4$
- 102-103 kinderen, meen ik, en voor menschen die niet in zaken zyn <
kinderen, en menschen die niet in zaken zijn, meen ik M^{a1}
kinderen en menschen die niet in zaken zijn, meen ik $M^{a2}-D^3$
- 103 Zelfs < En zelfs $M-D^3$
- 103 die tooneelmenschen < ze $M-D^3$
- 104 hun < die $M-D^3$
- 105 wier < wiens M^{a1}
wier M^{a2}
wiens $M^{a3}-D^3$
- 105-106 onderhouden. Heel goed < onderhouden; goed $M-D^3$
- 109 dezen arbeid < dat werk M
dit werk D^1-D^3
- 112 een deugd < deugd $M-D^3$
- 112 vol jaar < jaar $M-D^3$
- 113 dit alles < dat $M-D^3$
- 127 verdrukte vaderland < vaderland $M-D^4$
- 128-129 kan de persoon die in verzen spreekt, voorzien <
weet eene persoon die in verzen spreekt, M^a
weet eene persoon, die in verzen spreekt, M^b, D^1
weet een persoon, die in verzen spreekt, D^2-D^3
weet een persoon die in verzen spreekt, D^4
- 129 ander < andere D^1-D^3
- 130-131 tot de prinses zegt < zegt tot de prinses $M-D^3$
- 131 kan < kon M, D^1
- 137-138 't mensch < ze $M-D^4$
- 140 O, o, o! Ik < O, O, - ik M
O, o! - ik D^1-D^3

- 142   het < dāt *M-D²*
               dat *D^{2d}, D³*
- 147   onze < de *M-D³*
- 149   lang uit < uit *M-D⁴*
- 154-155   by ons om < om bij ons *M-D³*
- 156   maar < en *M-D³*
- 158   dit < dat *M-D³*
- 162   Gods < de *M-D³*
- 163   wezen < zijn *M-D³*
- 164   voor de braven overbleef < overbleef voor de braven *M-D³*
- 166   hiervoor < daarvoor *M-D³*
- 167   dit < dat *M-D³*
- 171   zie, dan < dan *M-D³*
- 171   ik heel < ik *M-D³*
- 171   dit < dat *M-D³*
- 171   alles is < is alles *M-D³*
- 174   voor < tot *M-D⁴*
- 174-175   waarheid. Deze < waarheid; – dat *M-D³*
- 176   hiervan < daarvan *M-D³*
- 178-179   my even sterk als waarheidsliefde beheerscht <
               bij mij even hoog als waarheidsliefde staat aangeschreven *M-D³*
- 179   ben namelyk < ben *M-D³*
- 180-181   liefde voor < liefde tot *M-D⁴*
- 181   aan myn < mijnen *M-D³*
- 182   dit < dat *M-D³*

HOOFDSTUK II

	TWEEDE HOOFDSTUK < [streep]	M ^a
	Tweede Hoofdstuk. [streep]	M ^b
	TWEEDE HOOFDSTUK.	D ¹ -D ⁴
1	maar de < de	M-D ³
3	Een < t Is eene	M
	't Is eene	D ¹ -D ³
	't Is een	D ⁴
7	even zeggen < zeggen	M-D ³
8	is bediend geworden < bediend is geweest	M-D ³
17-18	Helgoland. Ja, wie weet wat 'n ander al zoo zou geschreven hebben. Maar neen < <i>Helgoland;</i>) en zulke dingen meer. Neen	M ^a
	Helgoland;) en zulke dingen meer. Neen	M ^b -D ³
23	...dat die uitbreiding eenige < eene	M-D ³
23	ons personeel < personeel	M-D ³
25	waarheid! Gister-avond < waarheid; – gisteren	M-D ³
29	hiertoe < daartoe	M-D ³
40	Dit < Dat	M-D ³
40	alles is < is alles	M-D ³
40	de jonge < die jonge	M-D ³
45	<i>firma, de beer</i> < firma	M-D ³
50	der < dier	M-D ³
50-52	Waterman. Niet om iemand zwart te maken...neen, bekladden ligt nu juist heelemaal niet in myn manier! Maar...het kan < <i>Waterman;</i> 't kan	M ^a
	Waterman; 't kan	M ^b -D ³
	Waterman. 't Kan	D ⁴
52	ze 't weten, dunkt me < men dat weet	M-D ³
	men het weet, dunkt me	D ⁴
55-56	salaris. Maar ik voegde er by < salaris; ik voegde er echter bij	M-D ³

- 58 *wilde voor lief nemen* < voor lief wilde nemen *M-D*³
- 61 Dit < Dat *M-D*³
- 63 *werd.*³ < *werd.*⁷ *M-D*³
werd. *D*⁴
*werd.*³ *D*^{4a}
- 64 Die < Dat *M-D*³
Dit *D*⁴
- 64-65 ik verzond myn brief < dien brief verzond ik *M-D*⁴
- 71 *mooi-geel* < *mooi, geel* *M-D*³
- 75 betuigen < bekennen *M-D*³
- 75 te < te zeer *M-D*⁴
- 76 terstond < dadelijk *M-D*³
- 76 namelyk later zag, dat hy < later zag, dat hij namelyk *M-D*³
- 78 op-eens < op éénmaal *M-D*³
op-eenmaal *D*⁴
- 83 dit < dat *M-D*³
- 88 *Last?* Dit < *Last...dat* *M*⁴
Last...dat *M*^{b-D}³
- 93 hier < daar *M-D*³
- 96 dit < dat *M-D*³
- 100 hy, dat was *ik*. En < hij, en *M*
hij; 'en *D*¹
hij; 'en *D*^{2-D}³
hy. En *D*⁴
- 102 zooveel < veel *M-D*³
zoo veel *D*⁴
- 102 by ons omging < omging *M-D*³
- 102 ik < ik hem *M-D*³
- 109 dit < dat *M-D*³

110	verlost te worden < af te komen	<i>M-D</i> ³
111	erkennen < bekennen	<i>M-D</i> ³
113	dit < dat	<i>M-D</i> ³
117	met myn vrouw naar den Haag ben gegaan. Daar < naar den <i>Haag</i> ben gegaan met mijne vrouw; daar naar den Haag ben gegaan met mijne vrouw; daar	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
118	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
124	te < in	<i>M-D</i> ³
136	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
138	hierin < daarin	<i>M-D</i> ³
138	Toch < En toch	<i>M-D</i> ³
141	daar < daar nu	<i>D</i> ⁴
144	dit < dat	<i>M-D</i> ³
144	erkennen < bekennen	<i>M-D</i> ³
149	iets in die kraam < iets	<i>M-D</i> ³
152	erken < beken	<i>M-D</i> ³
157	by < voor bij	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}
158	de < mijne mijn	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2} - <i>D</i> ³
158	zie, uit < uit	<i>M-D</i> ³
162	werd < was	<i>M-D</i> ³
167	<i>thea</i> < theoos <i>theas</i>	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b
168	in de kennismaking zou geslaagd zyn < zou geslaagd zijn in de kennismaking	<i>M-D</i> ³
169	dat < dit	<i>D</i> ⁴
172	van de < der	<i>M-D</i> ³

- 181 dit < dat *M-D*³
- 182 daar < er *M-D*⁴
- 183 zie, daar < daar *M-D*³
- 184 de kraam in. Hy < in de kraam; hij *M-D*³
- 189 dingen die me niet aangaan < iets dat me niet aangaat *M-D*³
- 189 terstond < dadelijk *M-D*³
- 189-190 weggelopen. Ik < weggelopen, en ik *M-D*³
- 195 van wysgeerige opmerkingen houd <
houd van wijsgeerige opmerkingen *M-D*⁴
- 195 toch even < even *M*^{a1}
toch even *M*^{a2}
- 200 dit < dit alles *M-D*⁴
- 201 ontevreden < die ontevreden *M-D*³
- 204 het < dat *M-D*³
- 207 Dit < Dat *M-D*³
- 210 zei dat ik links moest. Doch < moest dus links; maar *M-D*³
moest dus links. Doch *D*⁴
- 212-213 bespeurde bovendien < bespeurde *M*^{a1}
bespeurde bovendien *M*^{a2}
- 214-215 wat flauw < flauw *M-D*³
flauw *D*⁴
- 223 bijzonder aangenaam < aangenaam *M-D*⁴
- 223-224 m'nheer...r...r! En...èn...èn... < mijnheer...en...en, *M-D*³
- 227 Beste < Lieve *M-D*⁴

HOOFDSTUK III

	DERDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Derde Hoofdstuk. [streep]	M^b
	DERDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
3	nu ja < ja	$M-D^4$
8	ontving < kreeg	$M-D^3$
14-15	<i>verkeert...</i> Dit < verkeert, ² dat	$M-D^3$
26	van de < der	$M-D^4$
28-29	welnu, hy < hij	$M-D^3$
30	dit < dat	$M-D^3$
32	dit < dat	$M-D^3$
33	maatschappy, en 't is Gods wil. Als < maatschappij; als maatschappy. Als	$M-D^3$ D^4
34	niet < niets	$M-D^3$
35	van de < der	$M-D^3$
36	<i>in de behoeften der mynen te voorzien</i> < te voorzien in de behoeften der mijnen	$M-D^3$
43	<i>er onder</i> < onder	$M-D^3$
44	<i>dit</i> < <i>dàt</i>	$M-D^3$
47	zooals < als	$M-D^4$
47-48	merken. Wel zeker! Hoe anders? < merken.	$M-D^4$
50	<i>dat</i> < <i>zulks</i> <i>zulks</i>	$M-D^3$ D^4
57-58	<i>ge voor my by een boekhandelaar zoudt willen borg-staan</i> < gij U bij eenen boekhandelaar als borg zoudt willen stellen gij u bij eenen boekhandelaar als borg zoudt willen stellen	M D^1-D^3
59	<i>van die</i> < <i>dier</i> <i>dier</i>	$M-D^3$ D^4

60-61	<i>vinden, en daaruit zien</i> < vinden; gij zult er uit zien <i>M</i> vinden: gij zult er uit zien <i>D¹-D³</i>
67	onder. Maar dien verzwijg ik < onder, doch ik verzwijg dien <i>M</i> onder; doch ik verzwijg dien <i>D¹-D³</i> onder, maar dien verzwijg ik <i>D⁴</i>
69	Waarde < Lieve <i>M-D³</i>
70	daar zoo < zoo <i>M-D³</i>
70	wilde verheffen < verheffen wilde <i>M²¹</i> wilde verheffen <i>M²²</i>
71-72	dat die Sjaalman – zoo zal ik hem maar blyven noemen – als de man me by-dag had gezien, zich < als <i>Sjaalman</i> , – zoo zal ik hem maar blyven noemen – mij bij dag <i>M^a</i> had gezien, dat hij zich als Sjaalman, – zoo zal ik hem maar blyven noemen – mij bij dag <i>M^b-D³</i> had gezien, dat hij zich dat die Sjaalman – zoo zal ik hem maar blyven noemen – als hy my by-dag had gezien, zich <i>D⁴</i>
77-78	ziek was, of dood, of zoo-iets < ziek of dood was <i>M-D⁴</i>
82	zulke dingen < zoo iets <i>M-D³</i> zoo-iets <i>D⁴</i>
86	heb je < hebt ge <i>M-D⁴</i>
87	zei hierop < zeide <i>M^a</i> zeide, <i>M^b-D³</i>
89	er < om er <i>M-D³</i>
89	hartig woordje < woordje <i>M-D³</i>
101	had, want ik < had; ik <i>M-D³</i>
104	komt. Wat < komt; en wat <i>M-D³</i>
107	Frits! Zoo ging het, en < <i>Frits!</i> – en <i>M^a</i> Frits! – en <i>M^b</i> Frits! – en <i>D¹-D³</i>
109	terstond < dadelijk <i>M-D³</i>
112	Toch moet ik erkennen < Ik wil U nu maar terstond zeggen <i>M</i> Ik wil u nu maar terstond zeggen <i>D¹-D³</i>

113	naderhand < later	M^{a1}
	naderhand	M^{a2}
113	hierop behoorlyk < behoorlijk daarop	$M-D^3$
115	is. Onze firma is <i>Last</i> < is. (<i>Last</i>	M^a
	is. (<i>Last</i>	M^b-D^3
119-120	was – waarin ze groot gelyk had, vind ik – dat <	
	was, dat	M^{a1}
	was, – waarin ze groot gelyk had, vind ik, – dat	M^{a2}
	was – waarin ze groot gelyk had, vind ik, – dat	D^1-D^3
121	deze < die	$M-D^3$
124	derde < tweede	$M-D^3$
128	den < dien	$M-D^3$
138	zulke < die	$M-D^3$
140	zoo omstreeks < in	$M-D^3$
140	in de buurt van < te	$M-D^3$
146	moedertrouw < moederzorg	M^a
	moedertrouw	M^b
146	der < de	M^a
	der	M^b
147	Van den knaap haar zorgen wydde < Van het knaapje voerde en leidde	M^a
	Van den knaap haar zorgen wijdde	M^b
148	En hem liefdryk stond ter-zyde < En zoo trouw mij stond ter zijde	M^a
	En hem liefdriek stond ter zijde	M^b-D^3
149	hem < mij	M^a
	hem	M^b
149	hy < ik	M^a
	hij	M^b
157	zoons toch < zoons toch	M^a
	lievlings	M^b-D^3
163	de < die	$M-D^3$
171	ook ons < ons ook	$M-D^{2d}$

HOOFDSTUK IV

	VIERDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Vierde Hoofdstuk. [streep]	M^b
	VIERDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
3-4	netjes. Ik heb hem aan 't kopyboek gezet < netjes; hij is aan het Kopijboek	M
	netjes; hij is aan het kopijboek	D^1-D^3
	netjes. Ik heb hem aan het kopyboek gezet	D^4
6-7	hem borduren...voor den jongen Stern, meen ik. < den jongen <i>Stern</i> borduren.	M^{a1}
	hem borduren, – voor den <i>jongen Stern</i> , – meen ik.	M^{a2}
	hem borduren, – voor den jongen Stern, – meen ik.	M^b
	hem borduren, – voor den jongen Stern, meen ik. –	D^1-D^3
10	van Sjaalman te brengen < te brengen van <i>Sjaalman</i>	M^a
	te brengen van Sjaalman	M^b-D^3
11	stipt < strikt	$M-D^3$
13	las < zag	M^{a1}
	las	M^{a2}
14	niet naar 't ding geluisterd < naar dat ding niet geluisterd	$M-D^3$
15	bemerkt < gezien	$M-D^3$
15	dit < dat	$M-D^3$
17	in de wereld omgaat < omgaat in de wereld	$M-D^3$
18	laatststen < vorigen	M^{a1}
	laatststen	M^{a2}
20	van de moeder ligt < ligt der moeder	$M-D^3$
	der moeder ligt	D^4
20	dit < dat	$M-D^3$
22	dit < dät	$M-D^3$
23	<i>kool</i> of <i>ooievaars</i> < 'kool' of dergelijke,	$M-D^4$
24	gesproken, ook niet van den <i>Volewyk</i> , < gesproken,	M, D^4
	gesproken;	D^1-D^3
25	vind ik onbehoorlyk < behoeft ook niet	$M-D^4$

- 27 dit < dat $M-D^3$
- 28 wezen zal < was $M-D^3$
- 29 het vers < dat vers $M-D^3$
- 32 maar zie, daar < en daar $M-D^3$
- 36 die zulke < die $M-D^3$
- 36-37 onzedelyke < onzedige M^{a1}
onzedelijke M^{a2}
- 37 had ook < had $M-D^3$
- 37 zag nu < zag $M-D^3$
- 38 aan, en < aan. Ik $M-D^3$
- 47 ben. Dit < ben; dat M
ben: dat D^1-D^3
- 49 eenig belang < belang $M-D^4$
- 53 maar ik vond < maar $M-D^3$
- 54 erken < beken $M-D^3$
- 56 deze < die $M-D^3$
- 57 de lyst der opschriften alleen was < was de lijst der opschriften alleen $M-D^3$
- 58 reeds dat < dat $M-D^3$
- 61-62 *multa, non multum.* Of: *de omnibus aliquid, de toto nihil.* <
‘de omnibus aliquid, de toto nihil’ of ‘Multa non Multum.’ M
‘de omnibus aliquid, de toto nihil’ of ‘multa non multum.’ D^1-D^3
‘de omnibus aliquid, de toto nihil.’ Of: ‘*multa, non multum.*’ D^4
- 63 dit < dat $M-D^3$
- 63 wrevel < boosheid $M-D^4$
- 63-64 zekeren aandrang < de zucht $M-D^3$
- 64 voor < er voor $M-D^4$
- 65 precies meende < meende $M-D^4$

- 66 moest < moet *M*
- 66 erkennen < bekennen *M-D*³
- 67 wel op < op *M-D*³
- 67-68 dat hy een groote soliditeit in zyn redeneeringen aan den dag legde <
 zijne groote soliditeit in zijne redeneringen te bezitten *M*²¹
 eene groote soliditeit in zijne redeneringen te bezitten *M*²²-*D*³
- 70 *van de* < *der* *M-D*⁴
- 75 Ik vond < Er was *M-D*³
- 77 *proteïne* < *de proteïne* *M-D*³
- 80 *cellulaire* < *de cellulaire* *M-D*³
- 88-89 *Christendoms.* (Hè?) < *Christendoms.* *M-D*³
- 97 *witte* < *de witte* *M-D*³
- 99 Dat < dat *M-D*³
 Dit *D*⁴
- 100 *de rystkultuur* < *rijstkultuur* *M-D*³
- 103 Dit < dat *M-D*³
- 105 Dit < dat *M-D*³
- 105 volstrekt niet < minder *M-D*³
- 109 *successierecht, een der beste belastingen.* <
successieregt en de belasting daarop. *M*²¹
successieregt. *M*²²-*D*³
- 110 *de uitvinding der kuisheid* < *kuischeid als uitvinding* *M-D*³
- 110 Dit < dat *M*
 dat *D*¹-*D*³
- 111 Deze < die *M-D*³
- 111 klinkt < is *M-D*³
- 111 heel < zeer *M-D*³
- 112 in dit stuk < in *M-D*³

- 113 *een < als een* *M-D*³
- 114 Dit < dāt *M*
dat *D*¹-*D*³
- 116 Dit < dat *M-D*³
- 127 *beeten te zyn < zyn* *M-D*³
- 127 het niet < niet *M-D*³
- 131 *van de < eener* *M-D*⁴
- 141 Dit < Dāt *M*
Dat *D*¹-*D*³
- 142 van vóór < vóór *M-D*³
- 148 hiermee < daarmede *M-D*³
- 148-149 niet. Nu, zoo is er meer!) < niet) *M*
niet.) *D*¹-*D*⁴
- 158 Dit < dat *M-D*³
- 173 Dat < dit *M-D*³
Dit *D*⁴
- 175-176 *menschen.* (Een infame leugen!) < *menschen.* *M-D*⁴
- 178 dat < dit *D*⁴
- 180 *het gebrek < gebrek* *M*
- 186-187 in de nabyheid van *Banda* te zyn < te zijn in de nabijheid van *Banda* *M-D*⁴
- 196 Dit < dāt *M*
dat *D*¹-*D*³
- 197 *begrippen < denkbeelden* *M*³¹
begrippen *M*³²
- 198-199 *wereld.* (Bespottelyk! Hy zegt dat ieder zyn eigen rechter moet wezen.
Waar zou dat heen?) <
wereld. *M-D*⁴
- 203 Het < dat *M-D*³
- 203-204 daar goedkoop leven zyn < goedkoop leven zijn, daar *M-D*⁴

- 209 Dit < dat M-D³
- 210 *der Maleiers* < *van den Maleijer* M^{a1}
der Maleijers M^{a2}
- 212-213 *omtrent* < *van* M-D³
- 213 *God.* (Alweer een goddeloos stuk!) < *God.* M-D³
God. (Een goddeloos stuk!) D⁴
- 216 Dit < dat M-D³
- 218 *gevoel, gevoeligheid, sensiblerie, empfindelei, enz.* <
gevoel en gevoeligheid ('sensiblerie', 'empfindelei.') M
gevoel en gevoeligheid. ('sensiblerie', 'empfindelei.') D¹-D³
- 219 *het verwarren* < *de verwarring* M-D³
- 227-228 *schrift.* (Hy zegt dat een pasgeboren kind teekenen kan!) < *schrift.* M-D⁴
- 231 *tusschen* < *der* M^{a1}
tusschen M^{a2}
- 231 *en* < *met* M^{a1}
en M^{a2}
- 233 *van de* < *der* M-D⁴
- 233 Dit < dat M-D³
- 238 *ter-zy* < *op zij* M-D³
- 239 *beweert* < *zegt* M-D³
- 252 *sagopalm.* (Die worden, zegt hy, gegeten...bah!) <
Sagopalm. M
sagopalm. D¹-D³
sagopalm. (Die worden gegeten...bah!) D⁴
- 259-261 (Alweer een infaam stuk! Daarin kwam een gedicht voor, dat ik zeker
allerschandelykst zou gevonden hebben, als ik 't uitgelezen had.)¹ <
[ontbreekt] M-D³
(Alweer een infaam stuk! Daarin kwam een gedicht voor,
dat ik zeker allerschandelykst zou gevonden hebben, als ik het
uitgelezen had.)⁴ D⁴
(Alweer een infaam stuk! Daarin kwam een gedicht voor,
dat ik zeker allerschandelykst zou gevonden hebben, als ik het
uitgelezen had.)³ D^{4a}

- 263 velerlei < alle $M-D^3$
- 268 zeker plan te hebben < iets in het oog te hebben M
het oog op iets te hebben D^1-D^3
- 273 toeschienen < voorkwamen M^{a1}
toeschienen M^{a2}
- 274 erkennen < bekennen $M-D^3$
- 276 dit < dat $M-D^3$
- 277-279 houd. Ook gelukte 't me niet het weer zóó te sluiten dat er van 't openen niets
blyken kon <
houd, en vruchteloos beproefd had het weder te sluiten, juist zoo
als het geweest was M^{a1}
houd, en vruchteloos beproefd had het weder te sluiten, juist zoo
als 't geweest was $M^{a2}-D^3$
houd, en vruchteloos beproefd had het weer te sluiten, juist zooals
het geweest was D^4
- 279 mag < kon $M-D^4$
- 282-283 *meer'* maar dit doe ik niet – < *meer'*) $M-D^3$
- 283 meer, zeg ik, < meer $M-D^3$
- 288 hebben zou < *zou hebben* M^a
zou hebben M^b-D^3
- 288 begon me nu te spyten < speet mij nu $M-D^4$
- 297 terugkwam < weêrkwam M
weêr kwam D^1-D^3
- 298 zeker < al zeer ligt $M-D^3$
al zeer licht D^4
- 298-299 vorderen. Niets < vorderen, want niets M
vorderen; want niets D^1-D^3
- 303 bezoeken < bezoek M^{a1}
bezoeken M^{a2}
- 303 van de < der M^{a1}
van de M^{a2}
- 304 dit is < dat is $M-D^3$

309	en < want	$M-D^4$
315-316	de som van byna vyftien duizend gulden genoten heeft < genoten heeft de som van bijna <i>vijftienduizend gulden</i> genoten heeft de som van bijna vijftienduizend gulden genoten heeft de som van bijna vijftien duizend gulden	M^a M^b D^1-D^4
316	dit < dat	$M-D^3$
317-318	zooveel < dat	$M-D^3$
318	deze < die	$M-D^3$
320	ik. Bovendien, hy < ik, hij	$M-D^4$
321	en < hij	$M-D^3$
323	maar dit < dat	$M-D^3$
326	onze Bastiaans < <i>Bastiaans</i> Bastiaans	M^a M^b-D^3
338	prullen < vodden	$M-D^3$
338	t'huis. Dit < t'huis, dat t'huis, dat	M, D^1 D^2-D^3
340-341	op de lange tafel voortgeschoven < voortgeschoven op de lange tafel	$M-D^3$
344	dit < dat	$M-D^3$
348	ben < ben om ben	M^{a1} M^{a2}
350	meetellen < tellen	$M-D^4$
350	jaargeld < een jaargeld	D^1-D^3
352-353	altyd terstond < dadelijk	$M-D^3$
354	Gaafzuiger. Zoo heet < <i>Gaafzuiger</i> , dat is Gaafzuiger, dat is	M^a M^b-D^3
358-359	onzen Bastiaans < <i>Bastiaans</i> Bastiaans	M^a M^b-D^3
375	daarvan < er van daarvan	M^{a1} M^{a2}

- 378 gek. Dit < gek, dat $M-D^3$
- 381 deze < die $M-D^3$
- 382 niet eens < nog niet $M-D^3$
- 383 *nadeurs*. Dit < '*nadeurs*' dat M
'nadeurs' dat D^1-D^3
- 385 dit < dat $M-D^3$
- 385-386 ieder die met schelmen te doen heeft, zich zoo kort mogelyk van de zaak
afhelpt <
als men met schelmen te doen heeft, men er zich zoo kort
mogelyk afhelpt $M-D^3$
- 387 raffinadeurs dan < rafinadeurs $M-D^3$
rafinadeurs dan D^4
- 390 dit < dat $M-D^3$
- 395 zonderling toch < het is zonderling $M-D^4$
- 397 hen die < wie M^{a1}
wien M^{a2}
hen, die D^1-D^3
- 398 de menschen die < wie M^{a1}
wien M^{a2}
hen, die D^1-D^3
- 399 slachters < slaggers $M-D^3$
- 403 Hiertegen < Dááaraan $M-D^3$
Hieraan D^4
- 404 zaak < zwak M
- 405 dit < dat $M-D^3$
- 405 't < dit $M-D^3$
- 405-406 vandaag nog < nog heden $M-D^3$
- 408 dan < daar $M-D^3$
- 409 geholpen < gebragt $M-D^3$

409-410	dit hemzelf < hemzelf dat	M
	hem zelf dat	D^1-D^3
411	dit < dat	$M-D^3$
413	de taal < het Hollandsch	M^{a1}
	het hollandsch	$M^{a2}-D^4$
421	kan alles < kan	$M-D^4$
421	schryven. Dit < schrijven; dat	$M-D^3$
423	aan zyn < zijne	M^{a1}
	aan zijne	$M^{a2}-D^3$
424	zedes < de zeden	$M-D^4$
424	fatsoen < het fatsoen	$M-D^4$
425	toen de beide jongens < de beide jongens toen	$M-D^4$
427	veel < alle	$M-D^3$
428	niet zeer < niet	$M-D^3$
433	veel liever < liever	$M-D^3$
433	omklemd te zien < te zien omklemd	$M-D^3$
434	dit < dat	$M-D^3$
442	nu-en-dan een hoofdstuk schryven zou <	
	het regt zou hebben van tijd tot tijd een hoofdstuk te schrijven	$M-D^3$
	het recht zou hebben, van-tyd tot-tyd een hoofdstuk te schryven	D^4
444	wezen < zijn	M^{a1}
	wezen	M^{a2}
454	zoo beweerde hy < naar hij beweerde	$M-D^3$
455	worden < werden	$M-D^3$
456	zeer sterk < zeer	M
	zeer sterk	D^1-D^3
458	groote haast < haast	$M-D^3$
461	op < naar	$M-D^4$

- 471-472 suikergoed < wat suikergoed $M-D^4$
- 475 had < heeft $M-D^3$
- 478 in de Lange-leidsche-dwarsstraat, op een achterkamer <
 op eene achterkamer in de lange-leidsche dwarsstraat M
 op eene achterkamer in de Lange-leidsche dwarsstraat D^1-D^3
 op een achterkamer in de Lange-leidsche-dwarsstraat D^4
- 480 schotels < schoteltjes $M-D^4$
- 485 kwam < kwam voor $M-D^3$
- 488 en dan < dan $M-D^3$
- 488 uwee-d-er, want uwe komt er vanzelf < uwee-d-er $M-D^4$
- 494 van haar < er van $M-D^3$
- 495 bleek. Haar < bleek, en hare M
 bleek en hare D^1-D^3
- 495-496 vermoeidheid, en < vermoeidheid; zij M
 vermoeidheid: zij D^1-D^3
- 501 omsloot < insloot $M-D^3$
- 502 dit < dat $M-D^3$
- 504 het vreemde < de vreemdheid $M-D^3$
- 506 zoo. Het mensch < zoo, en zij $M-D^3$
- 507-508 volstrekt niet verlegen was over myn komst. Ze <
 zich aan mijne komst volstrekt niet stoorde; zij M^{21}
 volstrekt niet verlegen was over mijne komst; zij M^{22}
 volstrekt niet verlegen was over mijne komst: zij D^1-D^3
- 509 niet, en < niet, in een woord, zij M, D^1
 niet, in één woord, zij D^2-D^3
 niet...in één woord, ze D^4
- 510 van een deftig voorkomen < die er deftig uit ziet M^{21}
 van een deftig voorkomen M^{22}
- 517 ook ik < ik ook $M-D^3$
- 518 dit < dat $M-D^3$

- 522-523 wilde. Wel ja, waarom zou ik omslag maken? < wilde.' *M-D*⁴
- 524 aan, en < en *M-D*³
- 527 volstrekt niet < niet *M-D*³
- 531 vroeg < vraagt *M-D*⁴
- 531 hy < hij mij *M-D*⁴
- 531 terstond < dadelijk *M-D*³
- 535 je < Uw' *M*
uw *D*¹-*D*³
- 536 denkje < denkt ge *M-D*³
- 537 en zoekt geld < om geld te zoeken *M-D*³
- 538 dit < dat *M-D*³
- 540 je < uwe *M-D*³
- 547 dit < dat *M-D*³
- 554 menschen! < menschen zeggen... *M-D*³
- 554-555 De *juffrouw* is beneden. Ze verkoopt schotels en priktollen <
'jufvrouw' is de vrouw beneden die schotels verkoopt *M*
'Jufvrouw' is de vrouw beneden, die schotels verkoopt *D*¹-*D*³
Jufvrouw is de vrouw beneden, die schotels verkoopt *D*⁴
- 557 ik Stern meereken < ge *Stern* meêrekent *M*^a
ge Stern meêrekent *M*^b-*D*³
- 559 Dit < Dat *M-D*³
- 561 vond myn < vond *M-D*³
vond m'n *D*⁴
- 565 geweest, en wel naar < geweest naar *M-D*³
geweest, en naar *D*⁴
- 567-568 werd afgewezen < afgewezen was *M-D*³
- 568-569 teruggekeerd waren < terug waren gekeerd *M*²¹
terug gekeerd waren *M*²²
- 569 omdat < wijl *M-D*⁴

- 570 Zeker < Dat was zeker $M-D^3$
- 571 dit < dat $M-D^3$
- 571-572 Nu, hiervan wist ik meer dan zyzelf < Ik wist daar meer van dan zij $M-D^3$
- 572 was < was bovendien $M-D^4$
- 573 precies, dáárom < dáárom $M-D^4$
- 577 zou < moest $M-D^3$
- 578 dit < dat $M-D^3$
- 582 kruier, dunkt me, < kruijer, $M-D^3$
kruier, D^4
- 584-585 Bovendien ze scheen < Daarbij scheen ze $M-D^3$
- 591 bevalt. Maar < bevalt, doch M^a
bevalt; doch M^b-D^3
- 592 gevonden. Ik < gevonden; – maar ik $M-D^3$
- 595-596 aan dezen < dezen $M-D^3$
- 597 lezer < lezers $M-D^3$

HOOFDSTUK V

	VYFDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Vijfde Hoofdstuk. [streep]	M^b
	VYFDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Er < Er	M^a
	(door Stern opgesteld) Er	M^b
	(Door Stern opgesteld.) Er	D^1-D^3
5-6	<i>Serang</i> , de hoofdplaats der residentie <i>Bantam</i> , <	
	<i>Serang</i> , de hoofdplaats van <i>Bantam</i> ,	M^a
	de hoofdplaats van <i>B(...)</i> ,	M^b
	(<i>S...ng</i>) de hoofdplaats van <i>B...</i>	D^1-D^3
12	die < deze	D^4
13	er dan eindelyk in < dan eindelijk	$M-D^3$
19	zyde < zijden	M
22	men < men weder	M
23-24	wachtte geduldig < wachtte	$M-D^4$
24	sukkelde < men sukkelde	$M-D^3$
26	die < die daar	M^{a1}
	die	M^{a2}
27	nooit < nog nooit	D^2, D^{2d}
28	dezen < dien	$M-D^3$
33-34	met groote opoffering van volk deed aanleggen <	
	deed aanleggen met groote opoffering van volk	$M-D^3$
35	welke < die	M^{a1}
	welke	M^{a2}
40	zelfs < ook	$M-D^3$
41	met die op Java worden gelyk gesteld <	
	worden gelyk gesteld met die op <i>Java</i>	M^a
	worden gelyk gesteld met die op Java	M^b-D^3
42	doen yzen < ijzen doen	$M-D^3$
43-44	als op den bok genageld < op den bok als genageld	$M-D^3$

- 48 is...weg! We < is...wij *M-D*³
- 52 het voertuig < den wagen *M-D*³
- 55 Er zyn, by zulke gelegenheid, < Er zijn *M-D*³
- 56 buitenzyde < binnenzijde *M-D*⁴
- 57 binnenwielen < buitenwielen *M-D*⁴
- 59 schryft < schrijft gewoonlijk *M-D*³
- 60-61 om dien angst < daarom *M-D*³
er om *D*⁴
- 62 Het < Lezer, het *M-D*³
- 62-63 den lezer < U *M*
u *D*¹-*D*³
- 64 hem < U *M*
u *D*¹-*D*³
- 65-66 hy voor my gewonnen is < gij voor mij gewonnen zijt *M-D*³
- 66 uit blik en houding bemerk < in blik en houding zie *M-D*³
- 67 van 't balkon eener vierde verdieping <
uit eene vierde verdieping *M-D*³
van het balkon eener vierde verdieping *D*⁴
- 67 hem < U *M*
u *D*¹-*D*³
- 72 een voorwendsel aan de hand te doen < aanleiding te geven *M-D*³
- 73 gelyken op < gelijken *M-D*³
- 76 daarby zyn gevoegd < daarbij zijn gevoegd *M*²¹
zijn daarbij gevoegd *M*²²-*D*³
- 78 Waarde lezer < Lezer *M-D*³
- 79 ideaal, een verzinsel, onverdragelyke grootspraak! < ideaal. *M-D*³
- 82 opgericht werden < werden opgericht *M-D*³
- 83-84 naar den hemel moet wyzen < moet wijzen naar den hemel *M-D*³

- 86 dorpskerken < de dorpskerken $M-D^3$
- 87 waarlyk niet < niet $M-D^3$
- 88 tot-stand te brengen < daartestellen M^a
tot stand te brengen M^b-D^3
- 88-89 lang genoeg heeft kunnen staande houden <
heeft kunnen staande houden, lang genoeg $M-D^3$
- 93 bouwmeesters Gerhard von Riehl < bouwmeesters $M-D^4$
- 97 deze < die $M-D^3$
- 101 deze < die $M-D^3$
- 105 zal wel te bekomen zyn < kan men geven $M-D^3$
- 105-106 en hiervoor is steen en kalk te-koop < daarvoor is te koop steen en kalk $M-D^3$
- 115 liepen in bedryvig wachten heen-en-weer <
liepen heen en weder in bedrijvig wachten $M-D^3$
liepen in bedryvig wachten heen-en-weder D^4
- 115 Hier < Daar $M-D^3$
- 119 deze < die $M-D^3$
- 119 dan ook het geval < ook zoo $M-D^3$
- 123 de grenzen der naburige afdeeling < het naburig gebied van $M-D^3$
- 125 meer dan ergens kracht van wet heeft, <
kracht van wet heeft, meer dan ergens, $M-D^3$
- 126 met het bestuur eener afdeeling belast is <
belast is met het bestuur eener afdeeling $M-D^3$
- 126 worde < wordt M^{a1}
worde M^{a2}
- 129 als eerstopvolgende in rang het bestuur had waargenomen <
het bestuur had waargenomen als eerstopvolgende in rang M
het bestuur had waargenomen als eerst opvolgende in rang D^1-D^3
- 131 het tydstip der komst < de komst $M-D^3$
- 133 en eenige ververschingen < eenige ververschingen $M-D^3$

- 133-134 gezet. In < gezet, en in $M-D^3$
- 134 deze < die M^{21}, D^1-D^3
dien M^{22}
- 135 van den nieuwen chef af < af van den nieuwen chef $M-D^3$
- 140 van den < der $M-D^4$
- 146-147 me niet volkomen juist uitgedrukt, toen ik den adsistent-resident het
opperhoofd, ook van den Regent, noemde <
niet geheel juist den adsistent-resident het opperhoofd ook van
den regent genoemd M
niet geheel juist den Adsistent-resident het opperhoofd ook van
den Regent genoemd D^1-D^3
my niet volkomen juist uitgedrukt, toen ik den Adsistent-resident
het opperhoofd, ook van den Regent, noemde D^4
- 148 deze < die $M-D^3$
- 148-149 is hier, tot juist begrip van hetgeen volgen zal, < is $M-D^3$
- 150-151 't adjektief *nederlandsch* komt me eenigszins onnauwkeurig voor <
ik vind het gebruik *adjectivaliter* van dat woord 'nederlandsch' onjuist $M-D^3$
ik vind het gebruik *adjectivaliter* van het woord: *nederlandsch*, onjuist D^4
- 151 werd < is $M-D^4$
- 153 verschillende < onderscheidene $M-D^3$
- 155 waarby < waar $M-D^3$
- 156-157 van de < der $M-D^4$
- 157-158 waartoe -- met een zeer kleine, wellicht maar schynbare, uitzondering --
geheel *Java* behoort, <
waartoe geheel *Java* behoort, met eene zeer kleine, welligt maar
schijnbare uitzondering, $M-D^3$
- 158 is < is geheel en al $M-D^3$
- 163 bevorderd, < bevorderd, ontslagen $M-D^4$
- 167-168 alzoo inderdaad < alzoo $M-D^3$
- 168 deel < een waar deel $M-D^3$
- 170-171 op zyn besluiten geen *beslissenden* invloed heeft <
geenen *beslissenden* invloed heeft op zijne besluiten $M-D^3$

174	van den Gouverneur-generaal < des gouverneurs-generaal des Gouverneurs-generaal	M^a M^b-D^3
175	evenwel < echter	$M-D^3$
177	uit < van	$M-D^3$
178	als <i>leenheer</i> de bevolking beheerschte, < heer der bevolking was, als leenheer,	$M-D^3$
178-180	aan de hoven der nog regeerende Vorsten door <i>Residenten</i> liet vertegenwoordigen < nog liet vertegenwoordigen aan de hoven der nog regeerende vorsten door residenten	M^{a1}
	liet vertegenwoordigen aan de hoven der nog regeerende vorsten door residenten	M^{a2}
	liet vertegenwoordigen aan de hoven der nog regeerende Vorsten door Residenten	M^b-D^3
	aan de hoven der nog regeerende Vorsten door Residenten liet vertegenwoordigen	D^4
180	Die < De	$M-D^3$
180	bestaan < zijn er	$M-D^3$
180	meer, en < meer;	$M-D^3$
180-181	zyn, als gewestelyke Gouverneurs, of <i>Praefecten</i> , bestuurders van landschappen geworden < zijn bestuurders der landschappen geworden, het zijn gewestelijke gouverneurs, praefekten	M^a
	zijn bestuurders der landschappen geworden, het zijn gewestelijke Gouverneurs, Praefekten	M^b
	zijn bestuurders der landschappen geworden: het zijn gewestelijke Gouverneurs, Praefekten	D^1-D^3
183	deze < die	$M-D^3$
183-184	tegenover de javaansche bevolking vertegenwoordigen < vertegenwoordigen tegenover de <i>javaansche</i> bevolking	M
	vertegenwoordigen tegenover de <i>Javaansche</i> bevolking	D^1-D^3
	tegenover de Javaansche bevolking vertegenwoordigen	D^4
186	Batavia. Het < <i>Batavia</i> ; het volk Batavia; het volk	M D^1-D^3
193	voor het toezicht < het toezigt	$M-D^3$
193	voor het oprichten < het oprigten	$M-D^3$

194	voor de politie < de politie	<i>M-D</i> ³
194	voor het < het	<i>M-D</i> ³
200-201	vroeger in dat landschap of in de nabuurschap < in dat landschap of in de nabuurschap vroeger	<i>M-D</i> ³
203	punt < een punt	<i>M-D</i> ⁴
204	dezer < dier	<i>M-D</i> ³
205	een < eene soort van een soort van	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
208-209	<i>Ryks-, Mark-, Gau-, en Burggraven</i> < <i>rijks - mark - gau - grens - en burg-graven</i> <i>Rijks - Mark - Gau - Grens - en Burg-graven</i> <i>Rijks - Mark - Gau - Grens - en Burggraven</i> <i>Rijks-, Mark-, Gau-, Grens- en Burggraven</i>	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ^{2d} <i>D</i> ³ , <i>D</i> ⁴
211-212	plaats te geven aan de opmerking < de opmerking plaats te geven aan de opmerking	<i>M</i> ²¹ <i>M</i> ²²
212	in ons werelddeel < hier	<i>M-D</i> ³
213-214	op verre afstand geregeerd worden < geregeerd worden op verre afstand	<i>M-D</i> ³
214	hiertoe < daartoe	<i>M-D</i> ³
214	beambten noodig < noodig beambten noodig beämbten	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
215	gezag < bestuur	<i>M-D</i> ³
216	hiertoe < daartoe	<i>M-D</i> ³
216-217	in den aanvang gewoonlyk < gewoonlyk	<i>M-D</i> ⁴
219-220	behoefte voelde < noodig had	<i>M-D</i> ³
222-223	door gelykheid in afkomst, taal en gewoonten tot het Ryk te behooren < te behooren tot het rijk door gelykheid in afkomst, spraak en gewoonten te behooren tot het Rijk door gelykheid in afkomst, spraak en gewoonten door gelykheid in afkomst, spraak en gewoonten tot het Ryk te behooren	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴

- 224 iemand met de leiding der zaken te belasten <
met de leiding der zaken iemand te belasten *M-D*³
- 225-226 boven zyn medeburgers in die streken verheven was <
verheven was boven zijne medeburgers in die streken *M-D*³
- 228-230 met de uitvoering dezer bevelen belast was. Hierdoor werden dan
tevens geheel of gedeeltelyk de uitgaven vermeden, voor <
belast was met de uitvoering dier bevelen; waardoor tevens geheel of
gedeeltelyk vermeden werden, de uitgaven voor *M-D*³
- 231 meestal < het meestal *M-D*³
- 231 ten-lasten van < van *M-D*³
- 233 't woord *graaf* < 'graaf' *M-D*³
- 236 Keizer wel < keizer *M*
Keizer *D*¹-*D*⁴
- 236-237 graven, d.i. *landschapsbestuurders*, < 'graven' (*landschapsbestuurders*) *M-D*^{2d}
'graven' (*landschapsbestuurders*) *D*³
- 237 hertogen, d.i. *beiraanvoerders*, < 'bertogen' (*beiraanvoerders*) *M-D*³
- 238-239 aan den Keizer gelyk te zyn < gelyk te zijn aan den keizer *M*
gelyk te zijn aan den Keizer *D*¹-*D*³
- 239 van God aftehangen < aftehangen van God *M-D*³
- 239 de < hunne *M-D*³
- 244 banier, d.i. den Standaard van het Ryk. Een <
banier; een *M-D*³
banier, d.i. de standaard van het Ryk. Een *D*⁴
- 245 zyn eigen < *zijne* *M-D*³
- 246-247 uit de baronnen werden gekozen < werden gekozen uit de baronnen *M-D*³
- 247 het gewicht < den invloed *M*^{a1}
het gewigt *M*^{a2}-*D*³
- 248 den invloed dien < het gewigt dat *M*^{a1}
den invloed dien *M*^{a2}
- 248-249 aan hun geboorte ontleenden < ontleenden aan hunne geboorte *M-D*³
- 249 hieruit < daaruit *M-D*³

- 249-250 aan de erfelykheid dezer betrekkingen was gewoon geraakt <
gewoon was geraakt aan de erfelykheid dier betrekkingen *M-D*³
- 251-255 baron. Nog heden-ten-dage zou menige vryheerlyke familie – zonder keizerlyk
of koninklyk patent, dat is een zoodanige familie, die haren adel afleidt van het
ontstaan des lands, die *altyd* van adel was *omdat* ze van adel was – *autochthoon* –
een verheffing tot den gravenstand, als derogeerend afwyzen <
baron, hoewel nog heden ten dage menige vrijheerlijke familie, –
zonder keizerlijk of koninklijk patent, dat is eene zóódanige familie,
die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altijd* van adel was,
omdat ze van adel was, – autochthoon, – eene verheffing tot den
gravenstand zou afwijzen *M*^{a1}
- baron. Nog heden ten dage zou menige vrijheerlijke familie, –
zonder keizerlijk of koninklijk patent, dat is eene zóódanige familie,
die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altijd* van adel was,
omdat ze van adel was, – autochthoon, – eene verheffing tot den
gravenstand afwijzen *M*^{a2}
- baron. Nog heden ten dage zou menige vrij heerlijke familie, –
zonder keizerlijk of koninklijk patent, dat is eene zóódanige familie,
die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altijd* van adel was,
omdat ze van adel was, – autochthoon – eene verheffing tot den
gravenstand afwijzen *D*^{1-D}³
- baron. Nog heden-ten-dage zou menige vryheerlyke familie –
zonder keizerlyk of koninklyk patent, dat is een zoodanige familie,
die haren adel afleidt van het ontstaan des lands, die *altyd* van adel was
omdat ze van adel was – *autochthoon* – een verheffing tot den
gravenstand afwyzen *D*⁴
- 257-258 met het bestuur van zoodanig graafschap belast waren <
belast waren met het bestuur van zoodanig graafschap *M-D*³
- 259-260 in hun betrekking zouden opvolgen <
zouden opvolgen in hunne betrekking *M-D*³
- 261 deze < die *M-D*³
- 262 deze < die *M-D*³
- 263 Henegouwen of Vlaanderen < *Vlaanderen, Henegouwen* *M*^a
Vlaanderen, Henegouwen *M*^{b-D}³
Vlaanderen of Henegouwen *D*⁴
- 266 deze < die *M-D*³
- 268-269 werkkring, hoewel ook in dit opzicht zekere overeenstemming
in 't oog valt – staat <
werkkring, staat *M-D*³
werkkring, hoewel ook in dit opzicht zekere overeenstemming
in het oog valt – staat *D*⁴

- 271 met zyn *autochtboonen* invloed verbindt* <
 verbindt met zijnen '*autochtboonen*' invloed *M-D*³
- 271 om aan < om *M-D*³
- 274 door een wet vastgesteld te zyn < vastgesteld te zijn door eene wet *M-D*³
- 275 van den Regent < des regents *M*^a
 des Regents *M*^b-*D*⁴
- 275 meestal < gewoonlijk *M*^{a1}
 meestal *M*^{a2}
- 277-278 door zyn zoon zal worden opgevolgd <
 zal worden opgevolgd door zijn' zoon *M-D*³
- 279 wezen mocht < is *M*^{a1}
 wezen mogt *M*^{a2}-*D*³
- 280 van dezelfde < derzelfde *M-D*⁴
- 284 verondersteld < geacht *M-D*³
- 287 hiermede < daarmede *M-D*³
- 288 vertegenwoordiger van < voorstellende *M-D*⁴
- 289 en < als *M-D*⁴
- 289 verondersteld < geacht *M*
 geächt *D*¹-*D*³
- 291 van 't Gouvernement < des gouvernements *M*
 des Gouvernements *D*¹-*D*⁴
- 294 van een Regent < eens regents *M*
 eens Regents *D*¹-*D*³
- 298 opgaven < opgave *D*¹-*D*³
- 302 Deze < Die *M*^{a1}
 Deze *M*^{a2}
- 304 blyken mocht < is *M-D*³
 wezen mocht *D*⁴
- 305 in deze verhouding heerschen moet <
 heerschen moet in deze verhouding *M-D*³

- 309 deze < die *M-D*³
- 310 voorkomend < eenig *M-D*³
- 311 zouden < terstond zouden *M-D*³
- 312-313 met meer inschikkelykheid of takt behandelde <
 behandelde met meer inschikkelykheid *M-D*³
 behandelde met meer inschikkelykheid of takt *D*⁴
- 315 veel < oneindig *M-D*⁴
- 316 deze < die *M-D*³
- 318 wel-opgevoed en kiesch, hy < welopgevoed, kiesch, en *M-D*^{2d}
 wel opgevoed, kiesch, en *D*³
- 319 kan < hij kan *M-D*³
- 319 dan zeker < zeker *M-D*³
- 325 moest < moet *M*
- 330 met vele duitsche hertogdommen gelyk staat <
 gelyk staat aan vele duitsche hertogdommen *M*
 gelyk staat aan vele duitsche Hertogdommen *D*^{1-D}³
 gelyk staat met vele duitsche hertogdommen *D*⁴
- 333-334 aan de zynen het noodige te verschaffen <
 het noodige te verschaffen aan de zynen *M-D*³
- 334-335 *Pangerang*, d.i. < '*Pangerang*', *M-D*³
- 335 is voor hem niet < voor hem is niet *M-D*³
- 336 zóó leven < leven zóó *M*^a
 leven, zóó *M*^{b-D}³
 zóó leven, *D*⁴
- 336 dit < dat *M-D*³
- 341-342 niet meer dan er by zyn inspektiereis noodig zyn tot het geven van
 inlichtingen onder-weg <
 zooveel er noodig zyn tot het geven van inlichtingen op weg,
 bij zijne inspektiereize *M-D*³
- 342 vergezeld < gevolgd *M*^{a1}
 vergezeld *M*^{a2}

- 343 tot het gevolg behooren < behooren tot het gevolg $M-D^3$
- 347 op den invloed van die Regenten gegrondvest heeft <
gegrondvest heeft op den invloed van die regenten M
gegrondvest heeft op den invloed van die Regenten D^1-D^3
- 349 maar < maar die $M-D^3$
- 350 van de < der $M-D^3$
- 350 welke < die $M-D^3$
- 350-351 aan de levenswijze van zoodanig inlandsch Hoofd verbonden zyn <
verbonden zijn aan de levenswijze van zoodanig inlandsch hoofd $M-D^3$
aan de levenswijze van zoodanig inlandsch hoofd verbonden zyn D^4
- 353 in geldverlegenheid te zien verkeeren <
te zien verkeeren in geldverlegenheid $M-D^3$
- 354 als 't ware < als ware het $M-D^3$
als het ware D^4
- 356 deze < die $M-D^3$
- 358-359 in vier deelen kunnen splitsen < kunnen splitsen in vier deelen $M-D^3$
- 362-363 produkten, als < waren: M
waren, als D^1-D^3
- 367-368 hiertoe < daartoe $M-D^3$
- 372 dammen en aan waterleidingen < waterleidingen en dammen M^{a1}
dammen en waterleidingen M^{a2}
- 375 zoekt < zocht $M-D^3$
- 378-379 aanlacht...kortom, < aanlacht;... M
aanlacht: – D^1-D^3
aanlacht...kort-om, D^4
- 384 en van < en $M-D^3$
- 386 hiertoe < daartoe $M-D^3$
- 386-387 dan een zeer eenvoudige staatkunde noodig <
noodig dan eene zeer eenvoudige staatkunde $M-D^3$
noodig dan een zeer eenvoudige staatkunde D^4
- 388 deze < die $M-D^3$

- 388-389 van de winst toetezeggen < toetezeggen van de winst $M-D^4$
- 393-394 met deze uitkomst evenredige belooning geniet, <
belooning geniet, evenredig met die uitkomst, $M-D^3$
- 394 hierop < daarop $M-D^3$
- 396 wanneer < als $M-D^3$
- 399-400 aan de Hoofden toegelegde aanmoedigingsgelden <
aanmoedigingsgelden aan de hoofden $M-D^3$
- 401 zaak < handel $M-D^4$
- 402 deze < die $M-D^3$
- 403 aan den Javaan uittebetalen < uittebetalen aan den *Javaan* M^a
uittebetalen aan den Javaan M^b-D^3
- 408 hy dikwyls < hij $M-D^3$
- 409 deze < die $M-D^3$
- 413 gezegende Java < *Java* M^a
Java M^b-D^3
- 417 met die zaak bemoeid < bemoeid met die zaak $M-D^3$
- 422 ge denken van iemand die < gij van mij denken als ik M^{a1}
ge denken van iemand die M^{a2}
gij denken van iemand die M^{a3}
gij denken van iemand, die D^1-D^3
- 425 het < hun $M-D^3$
- 425-426 personen < de personen $M-D^4$
- 428-429 Dit is ook op Java het geval, en de < De $M-D^4$
- 430 haar < zijn $M-D^3$
- 431 *Tommongong* of < *Tommongong*, $M-D^3$
- 432 voor een bepaald inkomen verkocht heeft <
verkocht heeft voor een bepaald inkomen $M-D^3$
- 433-434 in de plaats getreden is < is in de plaats getreden M^{a1}
is in plaats getreden M^{a2}
is in de plaats getreden $M^{a3}-D^3$

- 434-435 vroeger door de heeren des lands van de opgezetenen gevorderd werden <
zij vroeger opbragten aan hunne heeren $M-D^3$
- 436 van verre afstand worden opgeroepen <
worden opgeroepen van verre afstand $M-D^3$
- 438 verstrekken < leveren M^{a1}
verstrekken M^{a2}
- 439 van den Regent < des regents M^a
des Regents M^b-D^3
- 439 wanneer < als $M-D^3$
- 439 die < de $M-D^3$
- 440 de dochter < op de dochter M
- 441 deze < hij M^{a1}
deze M^{a2}
- 445 tot het ophouden van hun rang volstrekt noodig is <
volstrekt noodig is tot het ophouden van hunnen rang $M-D^3$
- 446 deze < die $M-D^3$
- 448 diep geworteld is in den aard der bevolking zelf <
in den aard ligt der bevolking zelve $M-D^3$
- 451 gehoorzaamden. Ja, hy < gehoorzaamden; en hij M
gehoorzaamden: ja hij D^1-D^3
- 452 aan zyn erfelyken heer verschuldigd is <
verschuldigd is aan zijnen erfelyken heer $M-D^3$
- 453 wanneer < als $M-D^3$
- 453 Zulke < Zoodanige M^{a1}
Die $M^{a2}-D^3$
- 454 zyn dan ook < zijn $M-D^3$
- 455 vaak is alzoo deze gewoonte < deze gewoonte is $M-D^3$

459-460	aldus wordt door een <i>lief gebruik</i> , de afschaffing van <i>misbruik</i> belemmerd < alzo maakt het bestaan van een <i>lief gebruik</i> , de afschaffing moeilijk van een <i>misbruik</i> M alzo maakt het bestaan van een <i>lief gebruik</i> de afschaffing moeilijk van een <i>misbruik</i> D¹-D³ aldus maakt het bestaan van een <i>lief gebruik</i> , de afschaffing moeielyk van een <i>misbruik</i> D⁴
461	van den Regent < des regents M^a des Regents M^b-D³
462	hierover < daarover M-D³
463	om haar < haar M-D³
463-464	van onkruid te reinigen < te reinigen van onkruid M-D³
464-465	die met den rang des Regents overeenstemt < overeenkomende met den rang van den regent M^{a1} overeenkomende met den rang des regents M^{a2} overeenkomende met den rang des Regents M^b-D³
465-466	algemeen als een belediging worden aangemerkt < worden aangemerkt als eene algemeene belediging M-D³ als een algemeene belediging worden aangemerkt D⁴
467	op den ploeg wachten < wachten op den ploeg M-D³
468	deze < die M-D³
469-470	bewerken of te besproeien < bewerken M-D³
470	van gansche dorpen op < op van gansche dorpen M-D³
471	behoefte hebben aan bearbeiding...ziedaar < arbeid noodig hebben, en ziedaar M^{a1} arbeid noodig hebben,...ziedaar M^{a2} arbeid noodig hebben...Ziedaar D¹-D³
472	aan de Regeering bekend < bekend aan de regering M^a bekend aan de Regering M^b-D³
472-473	waarin de wetten, instruktien en handleidingen voor de ambtenaren bevat zyn < die de wetten, instruktien en handleidingen bevatten voor de beambten M die de wetten, instruktien en handleidingen bevatten voor de beambten D¹-D³
474	menschlievendheid < menschlievendheid en regtvaardigheid M-D³ menschlievendheid en rechtvaardigheid D⁴

- 474-475 by het ontwerpen daarvan schynt te hebben voorgezeten <
schijnt te hebben voorgezeten bij het ontwerpen *M-D*³
- 477 haar < hunne *M*²¹
hare *M*²²-*D*³
- 478 deze < die *M-D*³
- 479 er wordt < wordt *M-D*⁴
- 481 deze < die *M-D*³
- 483 Dit < Dät *M*
Dat *D*¹-*D*³
- 483 is voorzeker < is *M-D*³
- 483 voortestaan < voorstaan *M-D*³
- 486 vorstelyken < *koninklyken* *M-D*³
vorstelyken *D*⁴
- 486 't is < dat is *M-D*³
het is *D*⁴
- 493 deze < die *M-D*³
- 496 hieraan < daaraan *M-D*³
- 498 op < in *D*¹-*D*⁴
- 500 andere betrekking < ander ambt *M-D*³
- 501 manieren < wijzen *M-D*³
- 503 dit < dat *M*²¹
dit *M*²²
- 505 volstrekt niet < niet *M-D*³
- 505-506 was – o, zeker! – < was *M-D*⁴
- 509 zyn bedoeling < zijne meening *M-D*³
- 511 milder < beter *M-D*³
- 513-514 gevreesden Regent < regent *M*^a
Regent *M*^b-*D*³

- §16 zonder grond < geheel ongegrond $M-D^4$
- §16 hebben gekrenkt < gekrenkt hebben $M-D^3$
- §17 van de < der $M-D^4$
- §17 maar < maar die $M-D^3$
- §19 *Tommongong, Adhipatti* < *Adhipatti* $M-D^3$
- §21 niet! Dit < niet, en dit M^{a1}
niet! Dit M^{a2}
- §21 blykt reeds hieruit < is reeds dááruit te bewijzen M
is reeds daaruit te bewijzen D^1-D^3
is reeds hieruit te bewyzen D^4
- §21-§24 dat de neiging der inlandsche Hoofden om de grens van 't geoorloofd
beschikken over arbeid en eigendom hunner onderhoorigen te
overschryden, overal volmondig erkend wordt <
dat ieder overtuigd is dat elk inlandsch hoofd den grens van het
geoorloofd beschikken over arbeid en eigendom te ver uitbreidt M^{a1}
dat ieder overtuigd is, dat elk inlandsch hoofd de grens van het
geoorloofd beschikken over arbeid en eigendom te ver uitbreidt M^{a2}
dat ieder overtuigd is, dat elk inlandsch Hoofd de grens van het
geoorloofd beschikken over arbeid en eigendom te ver uitbreidt D^1-D^3
dat ieder overtuigd is dat elk inlandsch Hoofd de grens van het
geoorloofd beschikken over arbeid en eigendom zyner onderhoorigen,
te ver uitbreidt D^4
- §25 die misdadige hebbelykheid < dit $M-D^4$
- §26-§27 willekeur of misbruik van gezag < misbruik van gezag of willekeur $M-D^3$
- §28 een byna < eene $M-D^3$

HOOFDSTUK VI

	ZESDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Zesde Hoofdstuk [streep]	M^b
	ZESDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	De < De	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern. De	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) De	D^1, D^3
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) De	D^2, D^{2d}
4-5	een menschensoort, in 't voorbygaan gezegd, die zeer onderscheiden is < die, in het voorbijgaan gezegd, zeer onderscheiden zijn	$M-D^3$
6	viel, en ver < viel, vèr	M
	viel; ver	D^1-D^3
7	de < die	$M-D^3$
8-9	tot zyn omgeving behoorden < behoorden tot zijne omgeving	$M-D^3$
11	van deze < dier	$M-D^3$
	dezer	D^4
12	worden < wezen	$M-D^4$
12	hy < het	$M-D^3$
12	zooals men 't noemt < zoo men zegt	$M-D^3$
13	wezen < zijn	M^{a1}
	wezen	M^{a2}
16	in 't midden van de <i>pendoppo</i> by de tafel < bij de tafel in het midden der <i>pendoppo</i>	M^{a1}
	in het midden der <i>pendoppo</i> bij de tafel	$M^{a2}-D^3$
	in het midden der <i>pendoppo</i> by de tafel	D^4
17	eenigszins < iets	$M-D^4$
18-19	der zuster van mevrouw Blauwbaard < der vrouw van blaauwbaard	M^a
	der zuster van Mevrouw Blaauwbaard	M^b-D^3
23	ging, als te-leurgesteld, < ging	$M-D^4$
25	nu juist niet < niet	$M-D^4$
28	aantal inlanders < aantal	$M-D^3$

- 29 neen, de < de *M-D*³
- 33 wat < iets *M-D*³
- 33 mogen < kunnen *M-D*⁴
- 40-41 een eigenaardigheid trouwens die < wat trouwens *M-D*³
- 41-42 wanneer men met hem in gesprek was, gevoelde men <
men gevoelde, wanneer men met hem in gesprek was, *M*^{a1}
men gevoelde, als men met hem in gesprek was, *M*^{a2}-*D*³
- 44 om zoo noodig < om, zoo het noodig was, *M-D*³
- 44 te verwijzen < terugtekomen *M*
terug te komen *D*¹-*D*³
- 46 niet moeielyk < zeer ligt *M-D*³
- 46 alle onderwerpen van gesprek < in gesprekken alle onderwerpen *M-D*³
- 47 vooral daar < daar *M-D*³
- 47 op < op eene *M-D*³
- 48 aan den loop van 't onderhoud een andere richting geven zullen <
eene andere rigting geven zullen aan den loop van het onderhoud *M-D*³
aan den loop van het onderhoud een andere richting geven zullen *D*⁴
- 49 omdat < dewijl *M*^{a1}
omdat *M*^{a2}
- 49 wezen zou < zoude wezen *M-D*³
- 53 hy < men *M*^{a1}
hij *M*^{a2}
- 55 de beste < de *M-D*³
- 59 banale opmerking < opmerking *M-D*³
- 63 Hierop < Daarop *M-D*³
- 65 zaten < waren *M-D*³
- 71 de tabak, de kalk, de *sirie*, de *pinang*, en de *gambier* <
de *sirie*, de kalk, de *pinang*, de *gambier* en de tabak *M-D*³
- 73-74 zyn heer de kostbare doos aan < de kostbare doos zijnen heer aan *M-D*³

- 79 dit < dat *M-D*³
- 80 ondoordacht < te snel *M-D*³
- 80 gaf. Want hy had < gaf; want dan had hij *M-D*³
- 81 van *Pandeglang* hoort roemen < hoort roemen van *Pandeglang* *M*^a
hoort roemen van *Pande( )* *M*^b
hoort roemen van *P...ng* *D*^{1-D}³
- 82 werkelyk beter < beter *M-D*³
- 84 al hurkend < hurkende *M-D*³
- 85 onder zyn makkers plaats nam < plaats nam onder zijne makkers *M-D*³
- 86 bruinrood geverwd < roodgeverwd *M-D*³
bruinroodgeverwd *D*⁴
- 88 er < daar *M-D*³
- 89 en den kontroleur kende < kende en den kontrôleur *M*
kende en den Kontrôleur *D*^{1-D}³
- 93 in < te *M-D*³
- 94 aanleggen, of de bestaande beter te onderhouden. < aanleggen. *M-D*³
- 95 hierin < dáárin *M-D*³
- 95 dichter < beter *M-D*⁴
- 96 veel < ongelijk *M-D*⁴
- 102 zou te hooren zyn < was te hooren *M-D*⁴
- 103 van *Lebak* geweest was < was geweest van *Lebak* *M*^a
was geweest van *Leb( )* *M*^b
was geweest van *Leb...* *D*^{1-D}³
- 103-105 Het scheen dat Verbrugge op dit oogenblik geen lust had
den stryd voortzetten. Althans hy brak 't gesprek af, <
Verbrugge wilde afbreken, *M*^a
Verbrugge wilde afbreken, *M*^b, *D*¹
Verbrugge wilde afbreken *D*^{2-D}³
- 105-106 *mandoor*-oppasser < oppasser *M-D*⁴

- 109 *toewan kommendaan* < kommandant *M*
Kommandant *D¹-D³*
- 110-111 starende, dat is de kommandant! Hy < starende, hij *M^a*
starende, 'hij *M^b-D³*
- 111 en < hij *M-D³*
- 111 vanmorgen < heden morgen *M-D³*
- 111 vroeg reeds < vroeg *M-D³*
- 113 u al < U *M*
u *D¹-D³*
- 115 *Pegang koedahnja toewan kommendaan* <
Houd het paard vast van mijnheer den kommandant *M*
Houd het paard vast van mijnheer den Kommandant *D¹-D³*
- 115 aan een < een' *M*
een *D¹-D³*
- 116 die buiten zaten < buiten *M-D³*
- 116 Duclari! Ben je < *Duclari*, zijt ge *M^a*
Duclari, zijt ge *M^b-D³*
- 116-117 heb je < hebt ge *M-D³*
- 118 man < mensch *M-D⁴*
- 118 flinke militaire < militaire *M-D³*
- 120 eerste-luitenant < luitenant *M-D³*
- 120 te < van *M-D⁴*
- 124-125 ging zitten onder de vraag: 'wel, wat heb je al zoo hier?' <
ging onder de vraag: 'wat hebt ge zoo al hier?' zitten *M*
ging, onder de vraag: 'wat hebt ge zoo al hier?' zitten *D¹-D^{2d}*
ging, onder de vraag: 'wat hebt ge al zoo hier?' zitten *D³*
- 126 Wil je < Wilt ge *M-D³*
- 127 Heb je < Hebt ge *M-D³*
- 127 geen klapperwater < klapperwater *M-D³*
- 128 frisscher < frisch *M-D³*

- 129 je < u *M-D*³
- 130 heel < zeer *M-D*³
- 130 nadeelig. Je < nadeelig...ge *M-D*³
nadeelig. Men *D*⁴
- 130 Zie eens < Zie *M-D*³
- 131 over de bergen dragen < dragen over de bergen *M-D*³
- 136 je < ge *M-D*³
- 138 je bent < gij zijt *M-D*³
- 140 in 't hollandsch gevoerd < gevoerd in het *hollandsch* *M*^a
gevoerd in het hollandsch *M*^b
gevoerd in het Hollandsch *D*^{1-D}³
in het hollandsch gevoerd *D*⁴
- 140 een taal die < dat *M-D*³
- 142 hierdoor < daardoor *M-D*³
- 142 van 't onderhoud uittesluiten < uittesluiten van het onderhoud *M*
uit te sluiten van het onderhoud *D*^{1-D}³
van het onderhoud uittesluiten *D*⁴
- 142-143 hiermee een andere bedoeling had <
eene andere bedoeling daarmede had *M-D*³
hiermede een andere bedoeling had *D*⁴
- 145 m'nheer de kontroleur < de heer kontrôleur *M*
de heer Kontrôleur *D*^{1-D}³
de heer kontroleur *D*⁴
- 147 Wel neen < Neen *M-D*⁴

147-148	gezegd, ik ken hem niet! riep Verbrugge, nu ook in het maleisch. Ik heb hem nooit gezien. Hy* <	
	gezegd, ik ken hem niet, riep <i>Verbrugge</i> , ook in het <i>Maleisch</i> .	
	'Ik heb hem nooit gezien; hij	M ^a
	gezegd, ik ken hem niet, riep Verbrugge, ook in het Maleisch.	
	'Ik heb hem nooit gezien; hij	M ^b
	gezegd, ik ken hem niet, riep Verbrugge, ook in het Maleisch:	
	'ik heb hem nooit gezien; hij	D ^{1*}
	gezegd, ik ken hem niet,' riep Verbrugge, ook in het Maleisch:	
	'ik heb hem nooit gezien; hij	D ^{2-D} ³
	gezegd, ik ken hem niet! riep Verbrugge, nu ook in het maleisch.	
	Ik heb hem nooit gezien. Hy	D ⁴
148-149	diende eenige jaren vóór my op Sumatra <	
	heeft op <i>Sumatra</i> gediend eenige jaren vóór mij	M ^a
	heeft op Sumatra gediend eenige jaren vóór mij	M ^{b-D} ³
149	je < u	M-D ³
149	maar < slechts	M-D ³
150	spreken, anders niet! < spreken.'	M-D ³
151	dit < dat	M-D ³
151	iemand juist niet < niet juist iemand	M-D ³
152	m'nheer de <i>Adhipatti</i> < de heer Adhipatti	M ^{a1}
	de heer adhipatti	M ^{a2}
	de heer Adhipatti	M ^{b-D} ³
	de heer <i>Adhipatti</i>	D ⁴
152	hierover < daarover	M-D ³
154-155	met den heer kommandant instemde <	
	het met den kommandant eens was	M
	het met den Kommandant eens was	D ^{1-D} ³
157	Over 't geheel genomen < In het algemeen	M-D ⁴
157	dit < dat	M-D ³
157-158	in 't hollandsch voort < voort in het hollandsch	M
	voort in het Hollandsch	D ^{1-D} ³
	in het Hollandsch voort	D ⁴
158	deze < die	M-D ³
159	meende genoeg < genoeg meende	M-D ³

- 159 omdat < wijl $M-D^3$
- 160 alleen door Verbrugge verstaan wilde worden <
 verstaan wilde worden door *Verbrugge* alleen M^a
 verstaan wilde worden door Verbrugge alleen M^b-D^3
- 160 dit < dat $M-D^3$
- 161 men waarachtig < men $M-D^3$
- 162 kennismaking < kennis $M-D^3$
- 162 hy < het M^{a1}
 hij M^{a2}
- 164 jy < gij $M-D^3$
- 164 je < gij $M-D^3$
- 167 Nu ja < Ja $M-D^3$
- 167 zeker niet. Maar < niet...maar $M-D^3$
- 168 't < dat $M-D^3$
 het D^4
- 171 Tot je dienst! Maar < Ja, maar $M-D^3$
- 173 Je < Gij $M-D^3$
- 174 was toen < was $M-D^3$
- 177 geen < niet een' M^a
 geen' M^b
- 182 zichzelf < zich M^{a1}
 zichzelf M^{a2}
- 183-184 onvermydelyk < noodig $M-D^3$
- 184 ook ik < ik $M-D^4$
- 184 een uitdaging < het $M-D^3$
- 184-185 aannemen, en in zekere gevallen zelf uitdagen, < aannemen, $M-D^3$
- 186 dank < ik dank $M-D^4$
- 186 je < u $M-D^3$

- 226 zoo zorgvuldig < zoo *M-D*³
- 227 op regen moest bedacht zyn < moest bedacht zijn op regen *M-D*³
- 232 plan < doel *M-D*³
- 232 er < er in *M*³¹
daarin *M*³²-*D*⁴
- 234 in een reiswagen gezeten hebben < gezeten hebben in een' reiswagen *M-D*³
- 237 het denkbeeld is me niet vreemd < ik ben niet vreemd aan het denkbeeld *M-D*⁴
- 239 of < en *M-D*³
- 244 hieruit < dááruit *M-D*³
- 245 hetzelfde < één *M-D*³
- 245 denzelfden < één' *M-D*³
dezelfde *D*⁴
- 247 tegen 't portier gedrukt hield < gedrukt hield tegen het portier *M-D*³
tegen het portier gedrukt hield *D*⁴
- 248 tegenover < over *M-D*³
tegen-over *D*⁴
- 256 ons < U *M*
u *D*¹-*D*³
- 259 er ook < ook *M-D*³
- 259 die nu < die *M-D*³
- 259 voor de *pendoppo* stilhield < stilhield voor de *pendoppo* *M-D*³
- 262 gevoerd te worden. Men < plaats te hebben; men *M*
plaats te hebben: men *D*¹-*D*³
plaats te hebben. Men *D*⁴
- 262 vernam de woorden < hoorde zeggen *M-D*⁴
- 263 dit < het *M-D*⁴
- 263-264 eindelyk stapte er een heer uit < een heer stapte er ten laatste uit *M-D*³
een heer stapte er ten-laatste uit *D*⁴
- 264 vertoonde < had *M-D*³

- 264-265 denken < u denken *M-D*³
- 265 ik zoo-even < ik *M-D*³
- 266 zullen weerzien < meer zullen zien *M-D*³
- 266 terstond < dadelijk *M-D*³
- 267 moest < moet *M*
- 268-269 op mylen afstands geen voertuig in de buurt was <
geen voertuig in de buurt was op mijlen afstands *M-D*³
- 270 aan den dag lei < ten toon spreidde *M-D*³
- 273-274 voor een blyk van minder goede gezondheid wordt gehouden <
wordt gehouden voor een blyk van minder goede gezondheid *M-D*³
- 274 hy had < had *M-D*³
- 275 wel < gunstig *D*⁴
- 277 hoewel < schoon *M-D*⁴
- 277-278 onbehagelyk of terugstootend was <
onbehagelyk was, of terugstootend *M*
onbehagelyk was of terugstootend *D*¹-*D*³
- 278 van de verdenking < te denken *M-D*⁴
- 279 op dat gelaat verveelde < verveelde op dat gelaat *M*²¹
op dat gelaat verveelde *M*²²
- 281-282 by het uitstygen behulpzaam te zyn <
behulpzaam te zyn bij het uitstygen *M-D*³
- 285 het als een byzonderheid < het *M-D*³
- 289 als een jonge oester op den rug van zyn mama <
op de wijze als eene jonge oester op de oude *M*
op de wijze als een jonge oester op de oude *D*¹-*D*³
- 291 met eerbied aannamen < aannamen met eerbied *M-D*³
- 292 geheele houding < houding *M-D*³
- 292-293 in de tegenwoordigheid te bevinden < te bevinden in tegenwoordigheid *M-D*³

- 296 By 't lezen van verdichte verhalen, heb ik my <
Ik heb, bij het lezen van verdichte verhalen mij M
Ik heb, bij het lezen van verdichte verhalen, mij D^1-D^4
- 298-299 zy blyk gaven iets te willen voortbrengen <
het te doen was om iets voorttebrengen M, D^4
het te doen was om iets voort te brengen D^1-D^3
- 299-301 moest, om nu niet van *humor* te spreken, een eigenaardigheid die byna
doorgaande allerjammerlykst wordt verward met het *komieke*. Men <
moet; men $M-D^3$
- 302 of < of althans $M-D^3$
- 303 ka kauw < ka jij kauw M^{21}
ka kauw M^{22}
Ka kauw D^1-D^3
- 306 allerzotste < zotte $M-D^4$
- 308 My komen zulke geestigheden wat goedkoop voor <
Ik vind die manier van geestig zijn, wat goedkoop $M-D^3$
- 309 ik ben < ben ik $M-D^3$
- 315 hierom < daarom $M-D^3$
- 315 u uitdrukkelyk < u $M-D^3$
- 317 vertoonde < bezat $M-D^4$
- 322 hetwelk < welke $M-D^3$
- 323-324 verzitten, hoesten of neussnuiten < hoesten of neus snuiten $M-D^3$
hoesten of neussnuiten D^4
- 324 wanneer < als $M-D^3$
- 325 die ontydige rustpunten had kunnen afwennen <
had kunnen dwingen om die ontydige rustpunten weg te laten $M-D^3$
had kunnen dwingen om die ontydige rustpunten wegtelaten D^4
- 329 de goedige < de $M-D^4$
- 331 aan de scherpzinnigheid van zyn toehoorder overliet <
overliet aan de scherpzinnigheid van zijnen toehoorder $M-D^3$

- 334 der hoofdplaats *Serang* < te *Serang* M^a
te *S( )* M^b
te *S...* D^1-D^3
- 335-336 gouvernement – een verhouding die den meesten iets omzigtigs geeft – <
gouvernement, omdat dit iets omzigtigs geeft, $M-D^3$
gouvernement – een verhouding die iets omzigtigs geeft – D^4
- 337 dit < dat $M-D^3$
- 337 smaakvol < schoon $M-D^3$
- 337 doch < maar $M-D^3$
- 337 moet < ik moet $M-D^3$
- 338 juist < wel $M-D^3$
- 339 zyn < dicns $M-D^3$
- 340 kind < kindje M^{a1}
kind M^{a2}
- 341 het < het ook $M-D^3$
- 342 kenschetsing < beschrijving $M-D^4$
- 342-343 aan den loop der gebeurtenissen en des lezers eigen verbeelding overtelaten. Daar <
overtelaten aan den loop der gebeurtenissen en uwe eigene verbeelding, doch daar M
over te laten aan den loop der gebeurtenissen en uwe eigene verbeelding; doch daar D^1-D^3
- 343-344 evenwel nu eenmaal < nu toch eens $M-D^3$
evenwel nu toch eenmaal D^4
- 349-351 dat, om voor ‘gedistingeerd’ doortegaan, zich en anderen meent te moeten plagen met *gêne*, <
dat zich en anderen meent te moeten plagen met ‘*gêne*’ om doortegaan voor ‘gedistingeerd’, M
dat zich en anderen meent te moeten plagen met ‘*gêne*’ om door te gaan voor ‘gedistingeerd’, D^1-D^3
dat zich en anderen meent te moeten plagen met *gêne*, om voor ‘gedistingeerd’ doortegaan, D^4
- 351 ze hechtte < hechtte $M-D^3$

- 351-352 voor sommige andere vrouwen waarde schynt te hebben <
waarde heeft voor vele andere vrouwen *M-D*³
- 357-358 borst. Overigens, de < borst; de *M*
borst: de *D*¹-*D*³
- 358 en < met *M-D*³
- 361 voor het tegendeel hieldt < hieldt voor het tegendeel *M-D*³
- 361 vinden zult < zult vinden *M*^{a1}
vinden zult *M*^{a2}
- 363 de 'miskening van 't genie' noemde <
noemde de 'miskening van het genie' *M-D*³
de 'miskening van het genie' noemde *D*⁴
- 364 haar aangebeden < haar *M-D*⁴
- 365-366 Te dikwyls reeds is er gezegd < Het is reeds te dikwijls gezegd *M-D*³
- 366 der ziel is < is der ziel *M-D*³
- 369 men < hij *M-D*³
- 369-370 om niet ook haar gelaat voor schoon te houden <
die niet ook haar gelaat voor schoon hield *M-D*³
- 370 daarop < er op *M-D*³
- 371 een man < iemand *M-D*³
- 372 korte < bijzonder korte *M-D*⁴
- 373 kalme < eene kalme *M-D*³
- 375 viel er in zyn voorkomen niets byzonders optemerken <
was er in zyn voorkomen niets byzonders *M-D*³
- 377-378 weinigen, hem voor 't eerst ziende, op het denkbeeld komen zouden <
men, hem voor het eerst ziende, niet op het denkbeeld komen zou *M-D*⁴
- 382-383 terstond < dadelijk *M-D*³
- 389 vermoedelyk < waarschijnlijk *M-D*³
- 392-393 onderscheiding < onderscheidingen *M-D*⁴
- 395 Dichter < Hij was dichter *M-D*³

- 395 droomde hy < hij droomde *M-D*³
- 396 die < ze *M-D*³
- 397 hyzelf < hij *M-D*³
- 397 had in 't leven geroepen < in het leven had geroepen *M-D*⁴
- 401 vreemd. Hem < vreemd, hij *M*
vreemd: hij *D*¹-*D*³
- 401 hy bezat < bezat *M-D*³
- 403 misschien meer < hoezeer meer *M-D*³
misschien iets meer *D*⁴
- 405-406 en daarby < daarbij *M-D*³
- 407-408 had. Hy was langzaam < had; langzaam *M*
had: – langzaam *D*¹-*D*^{2d}
had! – langzaam *D*³
- 409 haastig < snel *M-D*³
- 411 durfde < mogt *M-D*³
- 416 wanneer < waar *M-D*³
- 418 maakte hy – wat te snel soms – zyn vriend <
en hij maakte zijn vriend *M*
en hij maakte zijnen vriend *D*¹-*D*³
- 418-419 leed. Hy was gevoelig < leed; gevoelig *M*
leed: gevoelig *D*¹-*D*³
- 422 doch < maar *M-D*³
- 423 poogde zich daartegen te verzetten < zich daartegen verzetten wilde *M-D*³
- 425-426 zinnelyk < zinnelijkheid *M*
- 430 vurig, en doortastend < vurig *M-D*³
vurig, *D*⁴
- 433 indien < als *M-D*³
- 433 reeds alle < alle *M-D*³
- 434 vooral van < vooral in *M-D*³

- 434 van een < eener *M-D⁴*
- 434 zeer ver < zeer *M-D⁴*
- 434-435 van den dagelykschen grondvorm afwykt <
afwijkt van den dagelijkschen grondvorm *M-D³*
- 435 hierom < dáárom *M-D³*
- 436-437 tot duivels of engelen maken < maken tot duivelen of engelen *M-D³*
tot duivelen of engelen maken *D⁴*
- 438 van schakeeringen < eener schakering *M-D³*
- 438 liggen < ligt *M-D³*
- 438-439 wanneer < als *M-D³*
- 439 aan waarheid gebonden is < gebonden is aan waarheid *M-D³*
- 440 trachtte < heb getracht *M-D³*
- 442-443 door overmaat van rykdom in myn oordeel belemmeren <
belemmeren in mijn oordeel door overmaat van rijkdom *M-D³*
- 443-445 daarop, onder het ontwikkelen der gebeurtenissen die ik wensch mededeelen,
ter-aanvulling terugkomen <
daarop terug komen ter aanvulling, onder het ontwikkelen der
gebeurtenissen die ik u wensch medetedeelen *M-D³*
daarop, onder het ontwikkelen der gebeurtenissen die ik wensch
medetedeelen ter-aanvulling terugkomen *D⁴*
- 451-452 in zyn woorden heerschte < er heerschte in zijne woorden *M-D³*
- 452 of dat ze < of *M-D³*
- 452 de koddigheid die < het koddige dat *M^a, D⁴*
het koddige, dat *M^b-D³*
- 457 meedreven < meêgedreven hebben *M-D³*
- 458 beweren < meenen *M-D³*
- 459-460 B-straat. Niets < *Bstraat*, en niets *M^a*
Bstraat, en niets *M^b*
B-straat, en niets *D¹-D³*
- 460 op ervaring te hooren bogen < te hooren bogen op ervaring *M-D³*

- 463 lotwisseling < lotwisselingen $M-D^4$
- 464 veranderingen < lotwisselingen $M-D^4$
- 464 werden < zijn $M-D^3$
- 466-468 zeker soort van gemoederen, die niet zyn toegerust met de vatbaarheid om
indrukken optevangen en te verwerken <
de ziel van sommigen $M-D^3$
- 469 al de < alle $M-D^3$
- 470 zy < die $M-D^3$
- 471 die < die M^{a1}
welke M^{a2}
- 471 belangryk < groote $M-D^4$
- 471 in 1789 aanving < aanving in 1789 $M-D^3$
- 475 hiertoe < daartoe $M-D^3$
- 475 schenen < schijnen $M-D^3$
- 481 in den loop der gebeurtenissen betrokken te zyn <
betrokken te zijn in den loop der gebeurtenissen $M-D^3$
- 482-483 medemensch. Men stelle zich voor, hoe < medemensch; hoe M
medemensch, hoe D^1-D^3
- 485 de velen die < wie $M-D^3$
- 487 den < den M^{a1}
een' M^{a2}, D^1
een D^2-D^3
- 487 aan 't volk tracht te leeren < trachtte te leeren aan het volk M
tracht te leeren aan het volk D^1-D^3
aan het volk tracht te leeren D^3
- 491-492 welke rechtstreeks door uiterlyke omstandigheden veroorzaakt wordt <
welke geboren wordt uit uiterlijke omstandigheden $M-D^3$
welke uit uiterlyke omstandigheden geboren wordt D^4
- 493 toen < als $M-D^3$
- 496 Jezus < *Christus* M^a
Christus M^b-D^4

496	waar < als	<i>M-D</i> ³
499	zyn, veel geleden, < zijn... zyn, veel geleden...	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
501	Deze < Die	<i>M-D</i> ³
501	eenmaal < eens	<i>M-D</i> ³
505-507	vele landen bezocht, en omgang gehad met lieden van allerlei ras en stand, zedes, vooroordeelen, godsdienst en gelaatskleur < <i>Frankryk, Duitschland, Belgie, Italië, Zwitserland, Engeland, Spanje,</i> <i>Portugal, Rusland, Egypte, Arabie, Indië, China en Amerika bezocht</i> <i>Frankryk, Duitschland, België, Italië, Zwitserland, Engeland, Spanje,</i> <i>Portugal, Rusland, Egypte, Arabie, Indië, China en Amerika bezocht</i> <i>Frankryk, Duitschland, België, Italië, Zwitserland, Engeland, Spanje,</i> <i>Portugal, Rusland, Egypte, Arabie, Indië, China en Amerika bezocht</i> vele landen bezocht, en omgang gehad met lieden van allerlei ras en stand, zeden, veroordeelen, godsdienst en gelaatskleur	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ^{4*}
509-510	't leven niet was doorgegaan < niet het leven was doorgegaan het leven niet was doorgegaan	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
511-512	moge ons de vlugheid van zyn geest borg wezen < zij ons borg de vlugheid van zynen geest	<i>M-D</i> ³
513	verwondering < de verwondering	<i>M-D</i> ⁴
514-515	op zyn gelaat te lezen was < te lezen was op zyn gelaat	<i>M-D</i> ³
515	sprak er uit < was er in	<i>M-D</i> ³
520-521	'kleine Max' < de kleine <i>Max</i> de kleine Max kleine Max	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³ <i>D</i> ⁴
521	omdat < wijl	<i>M-D</i> ³
525	dikwyls < altijd	<i>M-D</i> ³
525-526	konden doen < doen konden	<i>M-D</i> ³
527	die gaarne zyn <i>Patriam canimus</i> meezong < zong gaarne zyn 'Patriam canimus' meê	<i>M-D</i> ³
529	met verlof te Amsterdam was < in <i>Amsterdam</i> was met verlof in Amsterdam was met verlof te Amsterdam was met verlof	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³ <i>D</i> ⁴

530-531 een neger op geschilderd was < op geschilderd was een neger $M-D^3$

534 uit den wagen had geholpen < had geholpen uit den wagen M

535 Wanneer < Als $M-D^3$

535 deze < die $M-D^3$

536 ik < ik het M^{a1}
 ik M^{a2}

536 ze < het M^{a1}
 ze M^{a2}
 die M^{b-D^3}

540 viel < was $M-D^3$

HOOFDSTUK VII

	ZEVENDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Zevende Hoofdstuk [streep]	M^b
	ZEVENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	De < De (Vervolg van het opstel van Stern) De (Vervolg van het opstel van Stern.) De	M^a M^b D^1-D^3
1-2	aan den nieuwen adsistent-resident voor < voor aan den nieuwen adsistent-resident voor aan den nieuwen Adsistent-resident	M^a M^b-D^3
4	zette < stelde	$M-D^3$
4	hy < hij terstond	$M-D^3$
4-5	door eenige vriendelyke woorden op zyn gemak < op zijn gemak door eenige vriendelijke woorden	$M-D^3$
5	terstond reeds < dadelijk	$M-D^3$
5-6	een soort van gemeenzaamheid invoeren < invoeren eene soort van gemeenzaamheid eene soort van gemeenzaamheid invoeren	M D^1-D^3
7	dit < dat	$M-D^3$
9	vurigen < grooten	$M-D^3$
10-11	tot aan de grenzen zyner afdeeling gevoerd had < gevoerd had tot aan de grenzen zijner afdeeling	$M-D^3$
13	zooveel < die	$M-D^3$
14-15	te <i>Rangkas-Betoeng</i> aantetreffen < aantetreffen te <i>Rangkas-Betoeng</i> aantetreffen te <i>R(...)</i> <i>Bet(...)</i> aan te treffen te <i>R... B...ng</i>	M^a M^b D^1-D^3
17	zien om vriendschap te sluiten, zei de <i>Adhipatti</i> . < zien, zeide de adhipatti, om vriendschap te sluiten. zien,' zeide de Adhipatti, 'om vriendschap te sluiten.' zien, zeide de Adhipatti, 'om vriendschap te sluiten.'	M^a M^b, D^2-D^3 D^1*
19-20	te-paard nogal < te paard te-paard nog-al	$M-D^3$ D^4
23	Dit < Dat	$M-D^3$

23	van uzelf gevergd! Niet < gevergd...niet	$M-D^3$
28	u < gij	$M-D^3$
31	dan is er < er is	$M-D^3$
33	ook u < u ook	$M-D^3$
36	plaats genoeg < plaats	$M-D^3$
37	met-een terstond < terstond	$M-D^3$
37	wel < wel wat	$M-D^4$
38	kyk < zie	$M-D^4$
40	in de <i>pendoppo</i> plaats genomen < plaats genomen	$M-D^3$
42	van de < der	$M-D^4$
46	u < gij	$M-D^3$
48	dat < dit	D^4
48-49	beschaafd, niet waar? < beschaafd?	$M-D^3$
52	dezen < die	$M-D^3$
55	deze < die	$M-D^3$
57	duiden < nemen	$M-D^3$
59	ben je < zijt gij	M
	Zijt gij	D^1-D^3
61	antwoordde < zeide	$M-D^3$
65	bestond < was	$M-D^3$
67-68	aan moskeën gearbeid werd < gearbeid werd aan moskeën	M^a
	geärbeid werd aan moskeën	M^b-D^3
69	dat wist ik < ik wist het	$M-D^4$
74	bemerkende dat < toen	$M-D^4$
74	eenigszins < iets	$M-D^3$

75	op 't antwoord te bezinnen < bezinnen op het antwoord te bezinnen op het antwoord op het antwoord te bezinnen	M^* D^1-D^3 D^4
76	vervolgde < voortging	$M-D^3$
78	maar < slechts maar slechts maar slechts	M^{a1} M^{a2} M^{a3} D^1-D^3
79	'45. We* < het jaar 1845...wij het jaar 18,5...wij het jaar 1855. We	M^a M^b-D^3 D^{4*}
79	'43* < 43 18,3 1853	M^a M^b-D^3 D^{4*}
80	nu ja < ja	$M-D^3$
81	dit < dat	$M-D^3$
82	nog! Van < nog!...van nog! ³² Van	$M-D^3$ D^4
82	'50 < 1850 18,0 1850	M^a M^b-D^3 D^4
82	'51 < 1851 18,1 1851	M^a M^b-D^3 D^4
83	teruggang. Ook < vermindering...ook	$M-D^3$
83	dat < dit	D^4
84	teken, Verbrugge! ³⁶ Wat < teken...wat teken, Verbrugge! Wat	$M-D^3$ D^4
85	kyken < hier	$M-D^3$
90	heel < zeer	$M-D^3$
92-93	jaren, en dus moeten we...zeg eens, is zyn schoonzoon < jaren...zijn schoonzoon is	$M-D^3$
96	achterlyk en armoedig < armoedig	$M-D^3$

- 96 is, en...hoop < is...ik hoop $M-D^3$
- 97 aan Verbrugge de hand < de hand aan *Verbrugge* M^a
de hand aan Verbrugge M^{b-D^3}
- 99 iets beter < beter $M-D^3$
- 106 wat < hetgeen M^{a1}
wat M^{a2}
- 107 hy nog altyd < hij $M-D^3$
- 108 drong zich op < dacht $M-D^3$
- 112 over onbeduidende dingen sprekende, wachtte men <
wachtte men, sprekende over onbeduidende dingen, $M-D^3$
- 115 Door 't hotsen en stooten viel 't spreken moeielyk <
Het spreken viel moeielyk door het hotsen en stooten $M-D^3$
Door het hotsen en stooten viel het spreken moeilyk D^4
- 115-116 Kleine Max < Max $M-D^4$
- 116 rustig gehouden < stilgehouden M
stil gehouden D^1-D^3
- 116 en zyn < zijne $M-D^3$
- 116-117 die hem op den schoot had, < had hem op den schoot, en $M-D^3$
- 118 van den zwaren jongen te ontlasten <
te ontlasten van den zwaren jongen $M-D^3$
- 120 hy < hij M^{a1}
deze M^{a2-D^3}
- 120 met den nieuwen adsistent-resident reeds < reeds $M-D^3$
- 122 M'nheer. < De. Heer. M
De Heer D^1-D^3
- 125 met veel moeite by < bij met veel moeite $M-D^3$
- 126 háár < die $M-D^3$
- 128 meende < zeide M^{a1}
meende M^{a2}
- 129 U heeft < Gij hebt $M-D^3$

- 131 dit < dat $M-D^3$
- 137 haar < die $M-D^3$
- 139 Tine's < de $M-D^3$
- 141 op zulk een stoot volgt < er volgt op zulk een stoot $M-D^3$
- 142 weergevonden < reeds weêrgevonden M^{a1}
weêrgevonden $M^{a2}-D^3$
- 142 door den schok verloor < verloor door den schok $M-D^3$
- 147 dit < dat $M-D^3$
- 152 twee maanden geleden < voor twee maanden $M-D^3$
- 152-153 daarop voorloopig belast < die daarop voorloopig belast was geworden $M-D^3$
- 155-156 voor 't hoofd van het gewestelyk bestuur is opgericht <
is opgericht voor het hoofd van het bestuur $M-D^3$
voor het hoofd van het gewestelyk bestuur is opgericht D^4
- 156-157 gedeeltelyk misschien < gedeeltelyk $M-D^4$
- 157-158 dat hy te spoedig op-nieuw zou moeten verhuizen <
te spoedig daarop weder te moeten verhuizen $M-D^3$
- 158-159 aan die dame met haar kinderen overtelaten <
overtelaten aan die dame met hare kinderen M
over te laten aan die dame met hare kinderen D^1-D^3
- 160 adsistent-residentswoning zelf < adsistent-residents woning M
adsistent-residentswoning D^1-D^3
- 161-162 in-weerwil van den eenigszins bouwvalligen staat <
hoezeer in bouwvalligen staat $M-D^3$
- 162 nog altyd < nog $M-D^3$
- 167 zyn < diens $M-D^3$
- 168 toegestaan, iets dat geheel in hun aard lag, want < toegestaan, want M, D^4
toegestaan; want D^1-D^3
- 168-169 gastvry en hulpvaardig < gastvrij $M-D^3$
- 170 We hoorden den resident zeggen < De resident had gezegd M^a
De Resident had gezegd M^b-D^3

172	tot de onjuiste meening geraken zou < komen zoude tot de onjuiste meening	$M-D^3$
172-173	met een eigenlyk-Javaansche te doen te hebben < te doen te hebben met eene eigenlyk-Javaansche te doen te hebben met eene eigenlyk-Javaansche	M^a M^b-D^3
174	Nederlandsch Indiën < <i>Indie</i> Indië	M^a M^b-D^3
174-175	in twee deelen gesplitst < gesplitst in twee onderscheidene deelen	$M-D^3$
175	dezulken die < zij die zij, die	M D^1-D^3
175-176	hoezeer < hoewel	$M-D^3$
176	in geheel denzelfden rechtstoestand verkeerende < geheel in denzelfden regtstoestand verkeerende in geheel denzelfden regtstoestand	M^{21} $M^{22}-D^3$
176-177	in Europa geboren zyn < geboren zijn in <i>Europa</i> geboren zijn in Europa	M^a M^b-D^3
180-181	welke < die	$M-D^3$
181	van <i>Hollander</i> ³⁹ dragen < dragen van <i>Europeaan</i> dragen van <i>Europeaan</i> van <i>Hollander</i> ³⁵ dragen van <i>Hollander</i> ³⁹ dragen	M^a M^b-D^3 D^4 D^{4a}
182	vertoont < bezit	$M-D^4$
183	by de standsplitsing wordt waargenomen < voorheerscht bij de standsplitsing by de standsplitsing voorheerscht	$M-D^3$ D^4
184-185	in deze verhouding blyft bestaan < wordt gevonden in die verhouding in deze verhouding wordt gevonden	$M-D^3$ D^4
186-187	van ware beschaving verwyderd is < verwijderd is van ware beschaving	$M-D^3$
188	in gezelschappen wordt toegelaten < wordt toegelaten in gezelschappen	$M-D^3$
188	en dat < dat	$M-D^3$
188-189	me hier < mij	$M-D^3$

- 189 van een zeer gemeenzame uitdrukking bedienen mag <
bedienen mag van eene zeer gemeenzame uitdrukking *M-D*³
- 191 *grondbeginsel* < *principe* *M-D*⁴
- 192 staat natuurlijk < staat *M-D*³
- 192 omgeving en gezelschap < omgeving *M-D*³
- 193 den eigenlyken Europeaan niet euvel duiden <
niet euvel duiden aan den eigenlijken *Europeaan* *M*³
niet euvel duiden aan den eigenlijken Europeaan *M*^{b-D}³
- 193 wanneer < als *M-D*³
- 195-196 zedelyke en verstandelyke waarde < waarde *M-D*³
- 197-198 misschien by vermeend verschil van *beschaving*, zeer dikwyls < misschien *M-D*³
- 200 beleefder < beschaafder *M-D*³
- 201 maar ik vraag < ik vraag echter *M-D*³
- 203 schynt < is *M-D*³
- 203 met die uitdrukking iets beledigends bedoel <
iets beledigends bedoel met die uitdrukking *M-D*³
- 204 beteekent < beduidt *M-D*⁴
- 205-206 en ook hierin < dáárin *M-D*³
- 206 alzoó gelyken zy op < gelyken zij dus *M-D*³
dus gelyken zy *D*⁴
- 206 't verkeerde < verkeerde *M-D*⁴
- 207 aan beiden eigen is < hun beiden aankleeft *M-D*³
beiden aankleeft *D*⁴
- 208 tot wederzydsch genoeg kan strekken <
strekken kan tot wederzijdsch genoeg *M-D*³
- 211 af < af aan *M-D*³
- 212 zeker is het < dit is zeker *M-D*³
- 215 misschien den voorrang < den voorrang *M-D*³

- 215-216 boven een bepaalden europeschen persoon verdienen zou <
 zou verdienen boven eene bepaalde *europesche* persoon M^a
 zou verdienen boven eene bepaalde europesche persoon M^b
 zou verdienen boven eene bepaalde Europesche persoon D^1-D^3
 boven een bepaalde Europesche persoon verdienen zou D^4
- 217 hieraan < hierin $M-D^4$
- 217-218 lag ook, byv. in de staatkunde van Willem den Veroveraar, <
 lag in de staatkunde van *Willem den Veroveraar* M^a
 lag in de staatkunde van Willem den Veroveraar M^b
 lag in de staatkunde van Willem den Veroveraar, D^1-D^3
- 220 zich gaarne < zich $M-D^3$
- 221 ook dáár te doen gelden, < te doen gelden, ook dáár $M-D^3$
- 223 natuurlyk < *a priori* $M-D^3$
- 223 't < alle $M-D^3$
 het D^4
- 223 zekere < eene $M-D^3$
- 225 inzichten en maatregelen < inzigten $M-D^3$
- 226-227 in zulke verhouding aan den winnenden kant is <
 aan den winnenden kant is in deze verhouding $M-D^3$
 in zulke verhoudingen aan den winnenden kant is D^4
- 227 in dit kunstmatig overwicht zeer gemakkelyk schikt <
 gemakkelijk schikt in dat kunstmatig overwigt $M-D^3$
- 229 opdeed in de rotterdamsche *Zandstraat* <
 opdeed in de *rotterdamsche Zandstraat* M
 opdeed in de *Rotterdamsche Zandstraat* D^1-D^3
 in de *Rotterdamsche Zandstraat* opdeed D^4
- 230 of < en $M-D^3$
- 231 en < of $M-D^3$
- 234-235 zyn aanspraken op beleefdheid < zijne beleefdheid $M-D^3$
- 236 zoo 'enorm' < 'enorm' M^{a*}
 'enorm' M^b-D^3
- 238 wanneer < zoodra $M-D^3$

238	zoo'n < die	<i>M-D</i> ³
238	opmerkt < dat opmerkt	<i>M</i> ^{a1}
	opmerkt	<i>M</i> ^{a2}
241	<i>gouden bek</i> < <i>bek</i>	<i>M-D</i> ⁴
241	<i>houten gek</i> < <i>gek</i>	<i>M-D</i> ⁴
242	hierover < daarover	<i>M-D</i> ³
242	hy < hij ook	<i>M-D</i> ³
244	<i>Hieronymus</i> viâ <i>Geronimo</i> < 'Hieronymus'	<i>M</i> ^{a1}
	'Hieronymus' viâ <i>Geronimo</i>	<i>M</i> ^{a2}
	<i>Hieronymus</i> viâ <i>Geronimo</i>	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
244-245	overgaat, dat we van <i>huano</i> , <i>guano</i> maken, <	
	overgaat,	<i>M</i> ^{a1}
	overgaat, dat we van <i>Huano</i> , <i>Guano</i> maken	<i>M</i> ^{a2}
	overgaat, dat we van <i>Huano</i> , <i>Guano</i> maken,	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
246-247	Zooveel eruditie < Dat	<i>M-D</i> ³
247	te veel < veel	<i>D</i> ³ , <i>D</i> ⁴
248	indigo, en z'n beschaving haalde uit het welgelukken van dobbelary...of erger! <	
	indigo.	<i>M-D</i> ³
251	erkennen < bekennen	<i>M-D</i> ³
252	zeer dikwyls 'liplappen' < vele <i>liplappen</i>	<i>M</i> ^a
	vele <i>liplappen</i>	<i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
256	de arme < die arme	<i>M-D</i> ³
257	kunsmatig-onbillyke terugzetting <	
	eene kunsmatige, bestudeerde ondergeschiktheid	<i>M-D</i> ³
	kunsmatige bestudeerde onbillyke ondergeschiktheid	<i>D</i> ⁴
257-258	zot vooroordeel < vooroordeel	<i>M-D</i> ³
260	ze nooit anders dan < ze	<i>M-D</i> ³
261	kleinen < den kleinen	<i>M-D</i> ³
265	slechts < alleen	<i>M-D</i> ³

266	in zyn ambt te bevestigen < te bevestigen in zyn ambt	$M-D^3$
267	naar <i>Serang</i> terugtekeeren < terug te keeren naar <i>Serang</i> terug te keeren naar <i>S(...)</i> terug te keeren naar <i>S...ng</i> naar <i>Serang</i> terug te keeren	M^a M^b D^1-D^3 D^4
272	in de groote voorgallery der woning van den Regent zou by-eenkomen < zoude bijeenkomen in de groote voorgalerij der woning van den regent zoude bijeenkomen in de groote voorgalerij der woning van den Regent zoude bijeenkomen, in de groote voorgalerij der woning van den Regent	M^a M^b D^1-D^3
273	aan de < alle de den	M^{a1} M^{a2} $M^{a3}-D^3$
275	voorts < verder	$M-D^3$
275	aan alle < alle allen	M^{a1} $M^{a2}-D^3$
276-277	op de hoofdplaats te verzamelen < te verzamelen op de hoofdplaats	$M-D^3$
279	er zeer mee < daarmede zeer	$M-D^3$
280	groot < zoo groot	$M-D^3$
280	'tgeen < dat	$M-D^3$
280-281	kleinen Max < Max Max kleine Max	M^a M^b-D^3 D^4
281-282	waren naar hun kamers gegaan < hadden zich ieder in eene kamer begeven hadden zich ieder in een kamer begeven	$M-D^3$ D^4
283-284	scheen het officieel voorgeschreven kostuum een vereischte te wezen* < was het officieel voorgeschreven kostuum een vereischte was het officieel voorgeschreven kostuum een vereischte	M, D^3, D^4 D^2-D^3
286	der saamgeroepen Hoofden behoorden < behoorden der zaâmgeroepene hoofden der saamgeroepen hoofden behoorden	$M-D^3$ D^4
288-289	gronds in den jvaschen Westhoek < gronds	$M-D^4$

293	van den Regent < des regents des Regents	M^a M^b-D^3
293-294	met muziek van <i>gongs</i> en <i>gamlangs</i> ontvangen werden < werden ontvangen met muziek van <i>gongs</i> , <i>gamlangs</i> , en allerlei snaarinstrumenten werden ontvangen met muziek van <i>gongs</i> , <i>gamlangs</i> , en allerlei snaar-instrumenten	M D^1-D^3
294-295	van zyn bemodderd kostuum had ontdaan < had ontdaan van zijn bemodderd kostuum	$M-D^3$
297	van de < der	$M-D^4$
298	zestal < paar	$M-D^4$
301-302	van den Gouverneur-generaal voor < voor van den gouverneur generaal voor van den Gouverneur-generaal	M^a M^b-D^3
302	Max Havelaar < de heer <i>Max Havelaar</i> de heer Max Havelaar	M^a M^b-D^4
303-304	door de inlanders genoemd wordt < genoemd wordt door de inlanders	$M-D^3$
304	daarna < daarop	$M-D^4$
305-306	tot de aanvaarding van bedieningen in 't algemeen voorgeschreven is, en houdende < voorgeschreven is bij de aanvaarding van bedieningen in het algemeen houdende voorgeschreven is bij de aanvaarding van bedieningen in het algemeen, houdende tot de aanvaarding van bedieningen in het algemeen voorgeschreven is, en houdende	M^a M^b-D^3 D^4
315	dezen < dien	$M-D^3$
320	hieromtrent < daaromtrent	$M-D^3$
321	Maar de wetgever schynt gemeend te hebben < Maar het schijnt dat de wetgever gemeend heeft	$M-D^3$
323-324	verplichting omtrent den geringen man < verpligting	$M-D^3$
324	wordt. Havelaar < wordt, en <i>Havelaar</i> wordt, en Havelaar	M^a M^b-D^3

- 325 moest dus andermaal 'God Almachtig' tot getuige nemen by de belofte <
nam andermaal: 'God *Almagtig*' tot getuige *M-D*³
- 328 zou 't de moeite waard zyn geweest <
was het de moeite waardig geweest *M*
ware het de moeite waardig geweest *D*^{1-D}³
ware het de moeite waard geweest *D*⁴
- 333 alleen < geheel alleen *M-D*⁴
- 333-334 karakters en begrippen < karakters *M-D*⁴
- 334 deze < die *M-D*³
- 337 geschiedde van zyn kant < geschiedde *M-D*³
- 339 aan de zaak hechtte < hechtte aan die zaak *M-D*³
- 340-341 toen hy met opgeheven vinger de eeden nasprak, had iets in gelaat,
stem en houding, <
had iets in gelaat, stem en houding toen hij met opgeheven vinger
de eeden nasprak, *M*^a
had iets in gelaat, stem en houding, toen hij met opgeheven vinger
de eeden nasprak, *M*^{b-D}³
- 343-344 ongedwongenheid en schynbare onverschilligheid, <
ongedwongenheid *M*
ongedwongenheid, *D*^{1-D}³
- 344 ambtelyke deftigheid < deftigheid *M-D*³
- 348 wanneer < als *M-D*³
- 353-354 waarop < waarin *M-D*⁴
- 354-355 als opperhoofd der Afdeeling voorstelde <
voorstelde als opperhoofd der afdeeling *M-D*³
- 357 aan Havelaar voorgesteld. Hy < voorgesteld aan *Havelaar*; hij *M*
voorgesteld aan Havelaar: hij *D*^{1-D}³
- 360 genoodigd was < was genoodigd *M-D*³
- 361-362 wilde terug zyn < terug wilde zijn *M-D*³
- 363 Byzonder. Druk. < Drok. *M-D*³

365-367	een jvasche binnenpost die door slechts weinig Europeanen bewoond werd en daarenboven niet aan den grooten weg gelegen was < eene door slechts weinige <i>Europeanen</i> bewoonde jvasche binnenpost, die daarenboven niet gelegen is aan den grooten weg een Jvasche binnenpost, door slechts weinige <i>Europeanen</i> bewoond, en daarenboven niet gelegen aan den grooten weg een Jvasche binnenpost, door slechts weinig Europeanen bewoond, en daarenboven niet gelegen aan den grooten weg een Jvasche binnenpost die door slechts weinig Europeanen bewoond werd, en daarenboven niet aan den grooten weg gelegen was	< <i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴
369-370	gaf blyken van ingenomenheid < schein ingenomen	<i>M</i> - <i>D</i> ³
371-372	op zyn terugreis naar Serang een eind wegs uitgeleide had gedaan, < een eind wegs uitgeleide had gedaan op diens terugreize naar <i>Serang</i> een eind wegs uitgeleide had gedaan op diens terugreize naar <i>S...</i> , een eind wegs uitgeleide had gedaan op diens terugreize naar <i>S...ng</i> ,	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
372-374	over de familie Havelaar, die op haar doortocht naar Lebak eenige dagen tenzynen-huize vertoefde, had uitgelaten. Ook zeide hy < had uitgelaten over de familie <i>Havelaar</i> die op hare reize naar <i>Lebak</i> verscheidene dagen ten zynent te Serang vertoefd had, daarbij voegende had uitgelaten over de familie <i>Havelaar</i> die op hare reize naar <i>Lebak</i> verscheidene dagen ten zynen huize vertoefd had, daarbij voegende had uitgelaten over de familie Havelaar, die op hare reize naar Leb( ) verscheidene dagen ten zynen huize vertoefd had, daarbij voegende, had uitgelaten over de familie Havelaar, die op hare reize naar Leb... verscheidene dagen ten zynen huize vertoefd had, daarbij voegende,	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2} <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
374-375	Havelaar, by de Regeering goed aangeteekend staande < het evenwel te voorzien was dat <i>Havelaar</i> , die bij de regering gunstig stond aangeteekend het evenwel te voorzien was dat Havelaar, die bij de Regeering gunstig stond aangeteekend	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
378	eerst onlangs < onlangs	<i>M</i> - <i>D</i> ³
378-379	van een reis naar Europa teruggekeerd < teruggekeerd van eene reis naar <i>Europa</i> teruggekeerd van eene reis naar Europa	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
380	een koffertjes-leven < 'het kofferleven'	<i>M</i> - <i>D</i> ³
382	zouden te-huis behooren < te huis behoorden	<i>M</i> - <i>D</i> ³
383-384	waar hy met veel moeielykheden had te stryden gehad < hij had daar te strijden gehad met vele moeielykheden	<i>M</i> - <i>D</i> ³

- 386-388 waren. Niet zonder veerkracht had hy dezen geest van verzet weten te onderdrukken, <
 waren; hij had dien geest weten te onderdrukken met veel *énergie*, M^a
 waren; hij had dien geest weten te onderdrukken met veel *énergie*, M^b
 waren; hij had dien geest weten te onderdrukken, met veel *énergie*, D^1-D^3
- 388 hierin < daarin $M-D^3$
- 389 van-hooger-hand verleende < verleende van hoogerhand M
 verleende van hooger hand D^1-D^3
- 389 ellendig < slecht $M-D^4$
- 390-391 bederft...De belangstellende lezer < bederft; - men $M-D^3$
- 391-392 over dit onderwerp < daarover $M-D^3$
- 393 werd < is $M-D^3$
- 393 en < men $M-D^3$
- 393 dezen < dien $M-D^3$
- 394 jaar. De toestand is er < jaar, - en het is M
 jaar, en het is D^1-D^3
- 396-397 Hoe dit zy, Havelaar deed te Amboina wat hy mocht en kon, maar uit ergernis <
 uit ergernis $M-D^3$
 ...hoe dit zy, Havelaar deed te Amboina wat hy kon, maar uit ergernis D^4
- 397-398 gebrek aan medewerking van hen die in de eerste plaats geroepen waren zyn pogingen te steunen, <
 dit alles M
 dit alles, D^1-D^3
- 399 naar Europa te vertrekken < te vertrekken naar *Europa* M^a
 te vertrekken naar Europa M^b-D^3
- 400 wederplaatsing < eene wederplaatsing $M-D^3$
- 400 beter < eene betere $M-D^3$
 betere D^4
- 401 geenszins < niet $M-D^3$
- 402 resident < eenen resident M^a
 eenen Resident M^b-D^3

- 404 spraak van geweest < sprake geweest $M-D^3$
- 404 tot resident te verheffen, < te verheffen tot resident, M^a
te verheffen tot Resident, M^b-D^3
tot resident te verheffen⁴¹ D^4
tot resident te verheffen⁴¹ D^{4a}
- 405 het bestuur eener Afdeeling < eene afdeeling $M-D^3$
- 407-408 naar de daaraan verbonden inkomsten afmeten <
afmeten naar de daaraan verbondene inkomsten $M-D^3$
- 408 hierover volstrekt < hierover $M-D^3$
- 408-409 niet, want zyn < niet. Zijne $M-D^3$
- 409 geenszins < niet $M-D^3$
- 410 gewin.⁴⁵ < gewin. $M-D^4$
- 413 achtergelaten < moeten achterlaten $M-D^3$
- 416 door zuinigheid intehalen < intehalen door zuinigheid M
in te halen door zuinigheid D^1-D^3
- 418 met genoeg < gaarne $M-D^3$
met groot genoeg D^4
- 420 tot het strikt-noodige bepalen. Ja < bepalen tot het strikt noodige, ja M
bepalen tot het strikt noodige: ja D^1-D^3
- 420-421 zonder de minste inspanning kon hy binnen de grens daarvan blyven <
hij kon blyven binnen den grens daarvan M^a
hij kon blyven binnen de grens daarvan M^b-D^3
- 421 doch < maar M^{a1}
doch M^{a2}
- 426-427 te lyden hadden < leden $M-D^3$
- 428-429 voor een verkleeden prins doortegaan <
doortegaan voor een verkleede prins M^a
doortegaan voor een' verkleeden prins M^b
door te gaan voor een' verkleeden prins D^1-D^3
- 431 dit in-weerwil der < toch had hij $M-D^3$
- 432 dezer < dier $M-D^3$

- 432-433 door overdryving tot fout geworden < te ver gedrevene $M-D^3$
- 437 hyzelf < hij $M-D^3$
- 438 dit < dat $M-D^3$
- 446 Tine < zij $M-D^3$
- 448 in zyn hoofd omging < omging in zijn hoofd $M-D^3$
- 449-450 dezen < dien $M-D^3$
- 450 tegenzin < schroom $M-D^4$
- 450-451 aan wie hem aanspoorden tot publiciteit, te vragen <
te vragen aan wie hem aanspoorden tot publiciteit $M-D^3$
- 453 Dit < Dàt M
Dat D^1-D^3
- 453 de vele < die $M-D^3$
- 454 die Havelaar < *Havelaar* M^a
Havelaar M^b-D^3
- 454-455 beweert < zeg $M-D^3$
- 455 het tegendeel niet. Maar < niet het tegendeel, maar M^a
het tegendeel niet; maar M^b-D^3
- 457 den tekst gevonden hebben < gevonden hebben den tekst M^a
den tekst gevonden hebben M^b
- 460 schroomvalligheid.⁴⁶ < schroomvalligheid. $M-D^4$
schroomvalligheid.⁴⁶ D^{4a}
- 462-463 in Europa hadden achtergelaten < hadden achtergelaten in *Europa* M
hadden achter gelaten in Europa D^1-D^3
- 464 terugreis naar Indie < reize naar *Indie* terug M^a
reize naar Indië terug M^b-D^3
- 465 Maar nood was er niet. Ze < Maar zij $M-D^3$
Maar ze D^4
- 466 inkomsten? Misschien ook, ja waarschynlyk, <
inkomsten...misschien $M-D^3$
inkomsten? Misschien ook, ja waarschynlyk D^4

- 467 werd alles makkelyk geregeld < zou alles geregeld wezen *M-D*³
- 467-468 weinig tyds < weinige jaren *M-D*³
- 469 Hoewel < Schoon *M-D*³
- 469 erg spyten < spijten *M-D*⁴
- 470 Je < Gij *M-D*³
- 470 heel < zeer *M-D*³
- 472 blyven, heel lang! < blijven.' *M-D*³
- 473-474 tot háár niet te richten < niet te rigten tot háár *M-D*³
- 474 waarlyk geen < geene *M-D*³
- 479 hierin had gelegen < had gelegen dáárin *M-D*³
- 479 voor < voor haren *M-D*⁴
- 483 rondleidde < rondvoerde *M-D*³
- 484 belast had met < had opgedragen *M-D*³
- 486-487 op koek en amandelmelk onthaalde <
onthaalde op koek en amandelmelk *M-D*³
- 488-489 van de familie arme zangers betaalde <
betaalde van die familie arme zangers *M-D*³
- 493 herbergde, en < herbergde, en dat hij *M-D*³
- 493 't àl te goedkoop < het *M-D*³
- 494 dat < het *M-D*³
't *D*⁴
- 498 van < van hunne *M-D*³
van hun *D*⁴
- 501 Alfoeren in de *Minabassa* < menschen *M-D*³
- 503 de < alle *M-D*³
- 503 der < van de *M-D*³
- 504 riep en verzorgde < riep *M-D*⁴

505	voorteleggen < aanbieden aan te bieden	M D^1-D^3
506	waarom < hoe het kwam dat hoe het kwam, dat	M D^1-D^4
506	byna elk < elk	$M-D^4$
509-510	ongerymd < onmogelijk ongerijmd	M^{21} M^{22}
511	voor anderen gelden < gelden voor anderen	$M-D^3$
512	er dan < dan	$M-D^3$
514-515	in omstandigheden verkeeren < verkeeren in omstandigheden	$M-D^3$
515-517	zonder overschryding zyner inkomsten den vryen loop te laten aan zyn groothartige neigingen < den vryen loop te laten aan zijne groothartige neigingen, zonder overschryding zijner inkomsten aan zyn groothartige neigingen, zonder overschryding zyner inkomsten den vryen loop te laten	$M-D^3$ D^4
517-518	worden van dat lieve Indie < worden	$M-D^3$
523	Zonder nu < Zonder	$M-D^4$
524	van haren Max koesterde < koesterde van haren Max koesterde van haren Max	M^a M^b-D^3
525	hy < deze	$M-D^3$
527-528	uit den weg te ruimen geweest zyn < kunnen worden weggenomen	$M-D^4$
528	reden van geheel anderen aard < andere reden	$M-D^3$
530	zeer jong < jong	$M-D^3$
530-531	by hare familie opgevoed < opgevoed bij hare familie	$M-D^3$
532	'tgeen < dat	$M-D^3$
532	dan < haar dan	$M-D^3$
534	in een van haar moeder afkomstige kassette bewaarde < bewaarde in eene van hare moeder afkomstige kassette bewaarde in eene van haar moeder afkomstige kassette	M D^1-D^3

- 540 van haar < harer $M-D^3$
van hare D^4
- 541 naar Engeland uitgeweken < uitgeweken naar *Engeland* M^a
uitgeweken naar Engeland M^b-D^3
- 550 aan zyn < van M^{a1*}
aan zijne M^{a2}
aan diens $M^{a3}-D^3$
- 552 Wat haar afkomst van moederszyde aangaat <
Van moederszijde $M-D^3$
Wat haar afkomst van moeders-zyde aangaat D^4
- 553 op zeer aanzienlyken voet geleefd had <
geleefd had op zeer aanzienlijken voet $M-D^3$
- 556 de < eene $M-D^3$
- 556-557 vorsten van < vorsten $M-D^4$
- 557 veronderstellen < vooronderstellen $M-D^4$
- 558 hiervan < daarvan $M-D^3$
- 562 ik zoo-even < ik $M-D^3$
- 562-563 uit een gevoel van *pieteit* bewaarde < bewaarde uit een gevoel van *piéteit* $M-D^3$
- 563 gissen < weten $M-D^3$
- 564 op < op eene $M-D^3$
op een D^4
- 565 ook < hij ook was $M-D^3$
- 565-566 hy bouwde < bouwde hij echter $M-D^3$
- 568 duren inborst < wijze van leven $M-D^3$
- 568 veel < zóóveel $M-D^3$
- 569 wezen moog < zij $M-D^3$
- 570 en of < of $M-D^3$
- 570 er < er nu $M-D^3$
- 570 dan < of $M-D^3$

- 572 een *rêve aux millions* zou kunnen noemen <
 zou kunnen noemen: eene 'rêve aux millions' M
 zou kunnen noemen: eene *rêve aux millions* D^1-D^3
- 573 Doch alweer was 't eigenaardig < Eigenaardig is het echter weder $M-D^4$
- 574-575 het recht van een ander – hoe diep ook begraven onder stoffige akten en
 dikwebbige *chicanes* – zou hebben nagespoord en verdedigd, <
 zou hebben nagespoord en verdedigd het regt van eenen ander', ook al
 ware het diep begraven onder stoffige akten, en dikwebbige *chicanes*, – M
 het regt van eenen ander' zou hebben nagespoord en verdedigd, ook al
 ware het diep begraven onder stoffige akten en dikwebbige *chicanes*, – D^1
 het regt van eenen ander zou hebben nagespoord en verdedigd, ook al
 ware het diep begraven onder stoffige akten en dikwebbige *chicanes*, – D^2-D^3
- 577 misschien de zaak had moeten worden aangevat <
 hij de zaak had moeten aanvatten $M-D^3$
- 579 wanneer < dat als $M-D^4$
- 580 met iemand die < die $M-D^3$
- 580 tot hem had gewend < had gewend tot hem $M-D^3$
- 595-596 een argument, zooals men weet, <
 dat zoo als ieder weet, een argument is, M
 dat, zoo als ieder weet, een argument is, D^1-D^3
 een argument zooals men weet, D^4
- 597 spaarzaam < zuinig M^{a1}
 spaarzaam M^{a2}
- 598 dwalen < loopen $M-D^4$
- 598 zoo'n < zulk een $M-D^4$
- 598 op den laten avond < zoo 's avonds $M-D^3$
 zoo 's avonds D^4
- 600-601 van problematische beroepen leven <
 leven van problematische beroepen $M-D^3$
- 601 het < het zoo $M-D^4$
- 602 op-eens < op éénmaal $M-D^3$
 op-eenmaal D^4
- 602 zoodanigen < dien $M-D^3$

- 603 toch waren < waren toch *M-D*³
- 604 strandden < gestrand waren *M-D*³
- 606 te < was te *M-D*³
- 607 Dit < Dat *M-D*³
- 607 hiertoe < daartoe *M-D*³
- 608-609 zich, juister dan zy uit liefde voor Max doen wilde, rekenschap moeten geven
 van <
 zich rekenschap moeten geven, juister dan zij uit liefde voor *Max*
 doen wilde, van *M*^a
 zich rekenschap moeten geven, juister dan zij uit liefde voor Max
 doen wilde, van *M*^{b-D}³
- 610 in hun nieuwe omgeving iets < iets in hunne nieuwe omgeving *M-D*³
- 611 aanleidingen < oorzaken *M-D*³
- 612 tint dan < tint *M-D*³
- 616 kanje je < kunt gij u *M-D*³
- 619 dit < dat *M-D*³
- 622 den < dien *M-D*³
- 623 al die < die *M-D*⁴

HOOFDSTUK VIII

	ACHTSTE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Achtste Hoofdstuk [streep]	M^b
	ACHTSTE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Havelaar < <i>Havelaar</i>	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern Havelaar	M^{b*}
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Havelaar	D^1, D^3
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) Havelaar	D^2, D^{2d}
1-2	te <i>Rangkas-Betoeng</i> aanwezig waren < aanwezig waren te <i>Rangkas-Betoeng</i>	M^a
	aanwezig waren te R( )-Bet( )	M^b
	aanwezig waren te R... B...ng	D^1-D^3
2-3	tot den volgenden dag te vertoeven < te vertoeven tot den volgenden dag	$M-D^3$
3	<i>Sebab</i> ¹² < ' <i>Sebab</i> ' (raadsvergadering)	M
	<i>Sebab</i> (raadsvergadering)	D^1-D^3
	<i>Sebab</i> ⁴⁷	D^4
	<i>Sebab</i> ⁵²	D^{4a}
4	eens in de maand plaats < plaats eens in de maand	$M-D^3$
4-5	aan sommige < sommigen	$M-D^3$
5	wat < zeer	$M-D^3$
5-6	van de hoofdplaats woonden – want de Afdeling <i>Lebak</i> is zeer uitgestrekt – < woonden van de hoofdplaats,	$M-D^3$
7	terstond < dadelijk	$M-D^3$
8	op plechtige wyze toetespreken < toetespreken op plechtige wijze	M
	toe te spreken op plechtige wijze	D^1-D^3
9	op den volgenden morgen bepaald < bepaald op den volgenden morgen	$M-D^3$
14	tot zulk een vergadering aanbod < aanbod tot zulk eene vergadering	$M-D^3$
15	den volgenden morgen de Hoofden < de hoofden den volgenden morgen	M^a
	de Hoofden den volgenden morgen	M^b-D^3
17	maandelyksche berichten < berigten	$M-D^3$
17	landbouw, veestapel, < landbouw,	$M-D^4$

- 18 tot nader onderzoek ter-zyde < ter zijde tot nader onderzoek $M-D^3$
tot nader onderzoek terzyde D^4
- 19 hierop < toen $M-D^3$
- 19 als die welke < als $M-D^3$
- 19-20 op den vorigen dag had gehouden < had gehouden op den vorigen dag $M-D^3$
- 21 zeggen < zeggen tot de hoofden M^a
zeggen tot de Hoofden M^b-D^3
- 22 by zulke gelegenheden gehoord en gezien hebben <
gehoord en gezien hebben bij zulke gelegenheden $M-D^3$
- 22-23 zich voortstellen < te begrijpen $M-D^4$
- 24-25 aan de bekendste zaken een nieuwe kleur mededeelde <
eene nieuwe kleur mededeelde aan de bekendste zaken $M-D^3$
- 26-27 in 't vlymend scherpe overging < overging in het vlijmend scherpe $M-D^3$
in het vlymend scherpe overging D^4
- 28 toch hèm < hem toch $M-D^3$
- 29 om te vragen < vraagde men $M-D^3$
- 33 van te < te $M-D^3$
- 36 tot dolzinnigheid hebben kunnen aanvuren <
hebben kunnen aanvuren tot dolzinnigheid $M-D^3$
- 37 goed waarschynlyk < goed $M-D^3$
- 37 geslaagd zyn < geslaagd geweest zijn $M-D^3$
- 38 tot dien oorlog te bewegen < te bewegen tot dien oorlog $M-D^3$
- 39 hieraan < dáaraan $M-D^3$
- 41 onze idiomèn < de *Westersche* talen M^{a1}
de *westersche* talen M^{a2}
de westersche talen M^b-D^{2d}
de Westersche talen D^3
- 41-42 door litterarische gekunsteldheid is verloren gegaan <
verloren is gegaan door meerdere gekunsteldheid M, D^2-D^3
verlooren is gegaan door meerdere gekunsteldheid D^{1*}

- 45 uit eenvoudige, doch geenszins domme menschen bestond <
bestond uit eenvoudige, doch geenszins domme menschen *M-D*³
- 52 gezag < het gezag *M-D*⁴
- 54 nu < als *M-D*³
- 54 hier u < U daar *M*
u daar *D*¹-*D*³
- 56 ulieden < u *M-D*³
- 60 benemen... < benemen, want *M*
benemen; want *D*¹-*D*³
- 60 gy allen < gij *M-D*³
- 66-67 Het kan u bekend zyn < Gij lieden weet *M-D*³
- 68 over uwe afdeeling handelen < handelen over uwe afdeeling *M-D*³
- 68 heb < ik heb *M-D*³
- 73 hierom alleen < daarom *M-D*³
- 75 hierover < daarover *M-D*³
- 85 wezen < zijn *M-D*³
- 92 niet < nog niet *M-D*⁴
- 103 Hoofden < Want, hoofden *M*
Want, Hoofden *D*¹-*D*³
- 114 een < de *M-D*³
- 115 Ja, ja, < Ja, ja, ja, *M*
- 115 u < het U *M*
het u *D*¹-*D*³
- 122 ons < u *M-D*³
- 127 jammeren < zeggen *M-D*³
- 128 uitgiet < zendt *M-D*⁴
- 130 oorlog < krijg *M-D*⁴

132-133	wy deemoedig < wij	<i>M-D</i> ³
141	velen < vele lieden	<i>M-D</i> ⁴
143	arbeid < den arbeid	<i>M-D</i> ³
147	ginds < zelfs ginds	<i>M-D</i> ⁴
149	komen < komen daar	<i>M-D</i> ⁴
152	<i>Bantan-Kidoel</i> < <i>Lebak</i>	<i>M</i> ^a , <i>D</i> ⁴
	Leb( )	<i>M</i> ^b
	Leb...	<i>D</i> ^{1-D} ³
152	zoovelen < velen	<i>M-D</i> ⁴
154-155	boom, waar de man is dien hy als kind zag spelen aan zyn voet? < boom: 'waar is de man dien ik spelen zag als kind aan mijn' voet? boom: 'waar is de man dien ik spelen zag als kind aan mijn' voet? boom: 'waar is de man, dien ik spelen zag als kind aan mijn voet?' boom: 'waar is de man, dien ik spelen zag als kind aan mijn' voet?' boom: 'waar is de man, dien ik als kind spelen zag aan myn voet?'	<i>M</i> ^{a*} <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ <i>D</i> ^{2-D} ³ <i>D</i> ⁴
157-158	te begrypen dien zyn taal maakte < te begrijpen dien zijne woorden maakten dien zyn woorden maakten te begrypen	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
159-160	onbeschryfelyk < onbegrijpelyk	<i>M-D</i> ³
160	uitlokte tot de vraag < U uitlokte te vragen u uitlokte te vragen	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
161	doet!' Maar < deed,' maar deed;' maar	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
162	schynbaar met < met	<i>M-D</i> ³
164	klonk < was	<i>M-D</i> ³
166	Toch < En toch	<i>M-D</i> ⁴
168	deze centonigheid maakte < door die eentonigheid maakte hij door deze eentonigheid maakte hy	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
172	begrypelyk < het juist begrijpelyk	<i>M-D</i> ⁴
174	der redenaars < des redenaars	<i>M</i>
175	voorgeeft < meent	<i>M-D</i> ³

177	dit < dat	$M-D^3$
179-180	zyn aanvullende gemeenplaats < die	$M-D^3$
182	had ooit < had	$M-D^3$
182-183	't ware dus veel eer noodig geweest < het zou dus eer noodig geweest zijn	$M-D^3$
	het zou dus veel eer noodig geweest zyn	D^4
183	beseffen < schatten	$M-D^3$
183-184	vergelyking van den leeuw met iets < den leeuw te vergelijken bij iets anders	$M-D^3$
184	hun by ervaring < hun	$M-D^3$
186	erkenne < ziet	$M-D^4$
186	was. Ieder < was; men	$M-D^3$
	was. Men	D^4
188	en dat hy < en	$M-D^3$
188-189	inderdaad < werkelijk	M^{a1}
	indedaad	$M^{a2}-D^3$
189	beseft < gevoelt	$M-D^3$
190	als kind aan zyn voet gespeeld had < aan zyn' voet gespeeld had als kind	$M-D^3$
195	Wanneer < Als	$M-D^3$
197-198	van 't Oude-Testament < des ouden testaments	M, D^1
	des ouden Testaments	D^2-D^3
	des Ouden Testaments	D^4
199	werkelyk iets < iets	M^{a1}
	werkelyk iets	M^{a2}

- 199-204 ziener. Gevoed door de indrukken die 't leven in wouden en op bergen hem had meegedeeld, omgeven door de poëzie-ademende atmosfeer van het oosten, en
 alsoo scheppende uit gelyksoortige bron als de Vermaners der Oudheid waarmee
 men soms zich genoopt voelde hem te vergelyken, gissen wy dat hy niet anders
 zou gesproken hebben <
 ziener, en dat hij, gevoed door de indrukken die het leven in wouden
 en op bergen hem had medegedeeld, en door de poësie-ademende
 atmosfeer van het oosten, waarschijnlijk niet anders zou gesproken
 hebben M^a
 ziener, en dat hij, gevoed door de indrukken, die het leven in wouden
 en op bergen hem had medegedeeld, en door de poësie-ademende
 atmosfeer van het oosten, waarschijnlijk niet anders zou gesproken
 hebben M^b-D^3
 ziener, en dat hy, gevoed door de indrukken die het leven in wouden
 en op bergen hem had meegedeeld, en door de poëzie-ademende
 atmosfeer van het oosten, waarschynlyk niet anders zou gesproken
 hebben D^4
- 206 van zyn jeugd dagteekenen < dagteekenen van zijne jeugd $M-D^3$
- 212 heuvelrij < heuvelzij M
- 216 ontwijd, < ontwijd; M
 ontwijd;⁺ D^1-D^{2d}
 ontwijd;¹ D^3
 ontwijd,⁺ D^4
- 218 Majesteit!⁺ < Majesteit! $M-D^4$
- 220 had < zou hebben $M-D^4$
- 221 meenen te hooren en te verstaan < gehoord $M-D^4$
- 222-223 in klaterende trilling tegen de wanden van 't gebergte toeriep <
 voorzeide in klaterende trillingen tegen de wanden der bergen $M-D^3$
 in klaterende trillingen tegen de wanden der bergen vóórzeide D^4
- 230-231 bloedige satire < satire $M-D^3$
- 231 dat < het $M-D^3$
- 233-234 van de rondgediende ververschingen iets gebruikten <
 iets gebruikten van de rondgediende ververschingen $M-D^3$
- 234 met < door $M-D^4$
- 236-237 na de laatste zinsnede zyner toespraak een rustpunt wilde laten. En <
 een rustpunt wilde laten, na de laatste zinsnede zijner toespraak, en $M-D^3$

237	hier < daar	<i>M-D</i> ³	
239	Reeds is hem bekend < Hij weet reeds	<i>M-D</i> ⁴	
240	naar naburige landstreken verhuisden < verhuisden naar naburige landstreken	<i>M-D</i> ³	
240-241	armoede te ontwyken die hier heerscht < armoede die hier heerscht te ontwyken armoede, die hier heerscht te ontwyken armoede, die hier heerscht, te ontwyken armoede die hier heerscht, te ontwyken	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ^{2d} <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
241	weet hy < is hem bekend	<i>M-D</i> ⁴	
243	gezag < bestuur	<i>M-D</i> ⁴	
245-247	+ Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd. B. Droogstoppel. ⁶⁰ < [ontbreekt] + Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd B. Droogstoppel. + Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd. B. Droogstoppel. + Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd. B. Droogstoppel. + Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd! B. Droogstoppel. ⁵¹ + Frits zegt: <i>ij</i> d en <i>ei</i> t rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken, die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd! B. Droogstoppel. ⁶⁰	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b*} <i>D</i> ¹ , <i>D</i> ³ <i>D</i> ^{2*} , <i>D</i> ^{2d*} <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}	
251	Regent < adhipatti Adhipatti <i>Adhipatti</i>	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
255-256	de aandacht vañ 't kind trok omdat hy sierlyker dan de anderen gekleed was, < in kleeding uitmuntte boven de anderen, in kleeding uitmuntte boven de anderen, en daardoor het kind aantrok, in kleeding uitmuntte boven de andere en daardoor het kind aantrok, in kleeding uitmuntte boven de anderen en daardoor het kind aantrok, de aandacht van het kind trok, omdat hy in kleeding boven de anderen uitmuntte	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2} <i>D</i> ^{1*} <i>D</i> ² - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴	

256	scheen deze iets op 't hoofd van kleinen Max te wyzen < wees deze iets op het hoofd van den kleinen Max M^a wees deze iets op het hoofd van den kleinen Max M^b-D^3 scheen deze iets op het hoofd van den kleinen Max te wyzen D^4
257	en < en die $M-D^4$
257	gefluisterde opmerking < opmerking $M-D^3$
257	daarover < hierover D^4
259	heen < weg $M-D^3$
260-261	zeggen. De < zeggen, ³ en de $M-D^3$
261	weg < heen $M-D^3$
261	met kushandjes gegroet had < gegroet had met kushandjes $M-D^3$
262	Hierop ging Havelaar aldus voort: < [ontbreekt] $M-D^3$
267	wezen < zijn $M-D^4$
269	deze < hij $M-D^3$
269	over al < al $M-D^3$
270	over allen die in de dorpen de oudsten zyn < wat in de dorpen de oudste is $M-D^3$
272	zee < de zee D^4
272	varen < zijn $M-D^3$
278	straffe < de straffe $M-D^3$
287	Lebak! Dit < <i>Lebak</i> , dat Mª Leb(...) dat M^b Leb...! dat D^1-D^3
292	niet < het niet $M-D^3$
293	dat < dat er $M-D^4$
296	toch zal < zal $M-D^4$
296	dan < er dan $M-D^4$
303	En men zal zeggen: < [ontbreekt] $M-D^3$

310	de vruchten niet < niet de vruchten	<i>M</i>
311	hadden. Hy < hadden; en hij hadden, en hy	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
315	geschiedde < geschiede	<i>M-D</i> ⁴
321	zonen en dochteren < dochteren en zonen zonen en dochteren	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}
325	arbeids < arbeiders	<i>M</i>
330	men hoorde < er was	<i>M-D</i> ⁴
332	geen < er was geen	<i>M-D</i> ⁴
342	den < uwen	<i>M-D</i> ³
344-346	op den eenvoudigsten toon van de wereld, en als had er volstrekt niets plaats gehad dat indruk maken moest, voort < voort, op den eenvoudigsten toon der wereld, en als hadde er volstrekt niets plaats gehad dat indruk maken moest voort, op den eenvoudigsten toon der wereld, en als hadde er volstrekt niets plaats gehad, dat indruk maken moest voort, op den eenvoudigsten toon der wereld, en als had er volstrekt niets plaats gehad, dat indruk maken moest	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³ <i>D</i> ⁴
348	een vriend < vriend	<i>M-D</i> ³
349	op een zacht oordeel van myn kant staat-maken < staat maken op een zacht oordeel van mijne zijde op een zacht oordeel van myne zyde staat-maken	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
350	menig keer < menigmaal menigkeer	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2-D} ³
352	die < ze die	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}
352	Over < Van	<i>M-D</i> ³
353	over < van	<i>M-D</i> ³
354	m'nheer de <i>Adhipatti</i> < adhipatti Adhipatti <i>Adhipatti</i>	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³ <i>D</i> ⁴
358	zoo verachterd en zoo < zoo	<i>M-D</i> ³

- 359 in 't leven spaart < spaart in het leven $M-D^3$
in het leven spaart D^4
- 360 en de < de $M-D^3$
- 361 in 't genot wordt gelaten < wordt gelaten in het genot $M-D^3$
in het genot wordt gelaten D^4
- 364-365 te beschouwen < aantezien M
aan te zien D^1-D^3
- 373 't woonhuis < zijne woning $M-D^4$
- 373 stond te wachten < wachtte $M-D^4$
- 373 voorgallery. [geen streep] <
voorgalerij. [streep] M^a
voorgalerij. Negende Hoofdstuk [streep]
Vervolg van het opstel van Stern M^{b1}
voorgalerij. [geen streep] M^{b2}
- 375 dit < dat $M-D^3$
- 376 na veel buigingen zich < zich na vele buigingen $M-D^3$
zich na veel buigingen D^4
- 377 naar hun woningen terug te keeren <
terugtekeeren naar hunne woningen M
terug te keeren naar hunne woningen D^1-D^3
naar hunne woningen terug te keeren D^4
- 380 over myn kleinen jongen gezegd < gezegd over Max M^a
gezegd over Max M^b-D^3
over Max gezegd D^4
- 381 *ampong*⁶⁶ < *ampong* (ik verzoek om versooning) $M-D^3$
*ampong*⁶¹ D^4
*ampong*⁶⁶ D^{4a}
- 382 mynheer < gij $M-D^4$
- 382 had < hadt $M-D^4$
- 386 kleinen < den kleinen $M-D^4$
- 387 Mynheer, ik < Ik $M-D^4$

387	<i>Sienjo</i> ⁶⁷ < Sinjo (Portugeesch <i>Señho</i> , geldt hier, als <i>lucus a non lucendo</i> , voor <i>jonge</i> heer) <i>M</i> Sinjo' (Portugeesch <i>Senko</i> , geldt hier, als <i>lucus a non lucendo</i> , voor <i>jonge</i> heer) <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>Sienjo</i> ⁶² <i>D</i> ⁴ <i>Sienjo</i> ⁶⁷ <i>D</i> ^{4a}
387	een < dat de Sinjo een <i>M</i> 'dat de Sinjo een <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
390	De < En de <i>M</i> - <i>D</i> ³
390	inderdaad < waarlijk <i>M</i> - <i>D</i> ³
391	op de kruin den dubbelen haarwervel < de 'oeser-oeseran' <i>M</i> de oeser-oeseran <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ⁴
391-392	bestemd is een kroon te dragen < eene kroon dragen zal <i>M</i> - <i>D</i> ³ een kroon dragen zal <i>D</i> ⁴
394	van den Regent < des regents <i>M</i> des Regents <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
394	afscheid < zijn afscheid <i>M</i> - <i>D</i> ³
396-397	op-eenmaal – en dus in stryd met den zoo uitermate hoffelyken volksaard – vroeg de Regent < de regent vraagde op eenmaal <i>M</i> ^a de Regent vraagde op eenmaal <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
397	zekere < de <i>M</i> - <i>D</i> ³
399	riep < zei <i>M</i> - <i>D</i> ³
400	zyn verantwoording < zijne verantwoording <i>M</i> - <i>D</i> ³ de verantwoording van den kollekteur <i>D</i> ⁴
401-402	er bleek dat dit hem niet belette op 't gelaat van den Regent te lezen < dit belette hem niet te lezen op het gelaat van den regent <i>M</i> ^a dit belette hem niet te lezen op het gelaat van den Regent <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³ er bleek dat dit hem niet belette op het gelaat van den Regent te lezen <i>D</i> ⁴
405	van 't kantoor roepen < roepen van het kantoor <i>M</i> - <i>D</i> ³ van het kantoor roepen <i>D</i> ⁴
405	die < zijne <i>M</i> - <i>D</i> ³

- 410 kollekteur < onderkollekteur *M*
 onder-Kollekteur *D¹-D³*
- 410 is nog altyd < is *M-D³*
- 413 deze < die *M-D³*
- 415 met eenig geschryf terug < terug met eenig geschrijf *M-D³*
- 417 je < u *M-D³*
- 417 dit < dat *M-D³*
- 418-419 gezegd, en bovendien...dat brusque vragen! De zaak is duidelyk. *Hyzelf* <
 gezegd...*hij zelf* *M-D³*
- 421 jaren < zijne jaren *M-D³*
 zyn jaren *D⁴*
- 423 gezag. Dit moet je < gezag...gij moet het *M-D³*
- 423 weten. Weet je < weten...weet gij *M*
 weten: weet gij *D¹-D³*
- 424 zweeg. Hy wist het.⁶⁸ < zweeg. *M-D⁴*
- 425 m'nheer < de heer *M-D⁴*
- 428 weten, Verbrugge. *Wist* < weten, wist *M-D³*
 weten. *Wist* *D⁴*
- 428 je < gij *M-D³*
 ge *D⁴*
- 429 Dit wist Verbrugge niet. < *Verbrugge* wist het niet. *M^a*
Verbrugge wist het niet. *M^b-D⁴*
Verbrugge wist het niet.⁶⁸ *D^{4a}*
- 430 Als kontroleur hadt je < Gij hadt *M-D³*
 Als kontroleur hadt ge *D⁴*
- 431 liggen < zijn *M-D³*
- 432 ontvangen had < had ontvangen *M-D³*
- 437 je < u *M-D³*
- 440 je < u *M-D³*

441	om voor den Regent te werken < om te arbeiden voor den regent	M^a
	om te arbeiden voor den Regent	M^b-D^3
	om voor den Regent te arbeiden	D^4
442	dit < dat	$M-D^3$
442	men natuurlijk < men	$M-D^3$
442-443	in de staten niet opgeven < niet opgeven in de staten	$M-D^3$
445	vandaag < heden	$M-D^3$
446-447	<i>Tjiandjoer</i> < <i>Tjanjor</i>	M^{a1}
	<i>Tjanjor</i> (<i>Tji-andjoer</i>)	M^{a2}
	<i>Tj(...)</i> r ( )	M^b
	<i>Tj...</i>	D^1-D^3
	<i>Tjiandjoer</i>	D^4
447-448	Die laatste heeft slechts rang van <i>Tommongong</i> , onze Regent is <i>Adbipatti</i> <	
	Hij is ' <i>adhipatti</i> ' en de regent van <i>Tjanjor</i> is slechts ' <i>Tommongong</i> '	M^{a1}
	Hij is ' <i>adhipatti</i> ' en de regent van <i>Tjanjor</i> is slechts ' <i>tommongong</i> '	M^{a2}
	Hij is ' <i>adhipatti</i> ' en de regent van <i>Tj(...)</i> is slechts ' <i>tommongong</i> '	M^b
	Hij is <i>Adbipatti</i> en de Regent van <i>Tj...</i> is slechts <i>Tommongong</i>	D^1-D^3
	Hy is <i>Adbipatti</i> , en de Regent van <i>Tjiandjoer</i> is slechts <i>Tommongong</i>	D^4
451	stygbeugel < toom	$M-D^3$
452	als < waar	$M-D^3$
452	dit < dat	$M-D^3$
453	dit < dat	$M-D^3$
454	hierop < daarop	$M-D^3$
456	je < ge	$M-D^3$
459	was. Bovendien < was; daarbij	M
	was: daarbij	D^1-D^3
459	je < gij	$M-D^3$
461	van zyn < zijner	$M-D^4$
461	't <i>Lebaksche</i> < <i>Lebak</i>	M^a
	<i>Leb(...)</i>	M^b
	<i>Leb...</i>	D^1-D^3
	't <i>Lebaksche</i>	D^4
463	dit < dat	$M-D^3$

464	't Is de waarheid < Ja Het is de waarheid	$M-D^3$ D^4
466	dit < dat	$M-D^3$
467	het < dat	$M-D^3$
468	daarover < daarvan	$M-D^3$
469	in jaren klimmende den dood vreest < oud wordt	$M-D^3$
469	wordt < is sedert eenige jaren	$M-D^3$
470	geestelyken. Hy < de geestelijken, hij de geestelijken; hij de geestelijken: hij	M^{21} M^{22} D^1-D^3
474-475	<i>Parang-Koedjang</i> < <i>Parang Koedjang</i> , Radben Wira Koesoema P( ) K( )ng, P...K...ng,	M^a M^b D^1-D^3
476	nemen < te nemen nemen	M^a M^b
479	ze < hen	M
481	dit < dat	$M-D^3$
484-485	had, toen hy zoo-even over de afrekening met den onderkollekteur begon te spreken. < had.	$M-D^4$
493	je < gij	$M-D^3$
494	weet je < weet ge	$M-D^3$
494	ik je < ik U ik u	M D^1-D^3
496	zuidkust. ⁷¹ Je < zuidkust; gij zuidkust; gij zuidkust; gij zuidkust. ⁶¹ Ge zuidkust. ⁷¹ Ge	M^a M^b D^1-D^3 D^4 D^{4a}
496	bent < zijt	$M-D^4$
497	ook dit < dat	$M-D^3$

- 497 heb je < hebt ge $M-D^3$
- 498 Gedurende twee maanden ben je < Gij zijt gedurende twee maanden $M-D^3$
Ge zyt gedurende twee maanden D^4
- 498-499 waarnemend adsistent-resident < adsistent-resident M^{a1}
waarnemend adsistent-resident M^{a2}
waarnemend Adsistent-resident D^1-D^4
- 499 je < gij $M-D^3$
- 500 weten, niet waar? < weten. $M-D^3$
- 501 u. Ge < gij,...gij M
gij; - gij D^1-D^3
- 505 u < gij $M-D^3$
- 507 den < dien $M-D^3$
- 508 de rust van zyn geweten < zijn gevoel $M-D^3$
- 509 *van de* < *der* $M-D^4$
- 509 jezelf < u zelven $M-D^3$
- 510 Je < Gij $M-D^3$
- 510-511 van my niets te leeren. Heb ik je by-voorbeeld heden morgen in de *Sebab* iets
nieuws verteld <
niets te leeren van mij...bij voorbeeld heden morgen in de *sebab*,
heb ik u iets nieuws verteld $M-D^3$
- 512 u sprak < gij spraakt $M-D^3$
- 513 wat verwaarloosd < verwaarloosd $M-D^3$
- 514 je zoudt < ge zoudt $M-D^3$
- 514 waarom je < waarom gij $M-D^3$
- 514-515 tot-nog-toe zoo < zoo $M-D^4$
- 518-519 profect of apostel wezen < profect wezen, of apostel $M-D^4$
- 519 hm, 't < het $M-D^3$
hm, het D^4
- 519 je < gij $M-D^3$

- 520 brengen? Je < brengen, gij *M*
brengen: gij *D¹-D³*
- 520 je < uw *M-D³*
- 522 dit < dat *M-D³*
- 523 zelfs goed opvatten < schatten *M-D⁴*
- 526 u en my < u *M-D³*
- 527 Don Quichotten < een *don Quichot* *M^a*
een don Quichot *M^b-D³*
- 528 je < ge *M-D³*
- 529 je < uw' *M-D³*
- 529 M'nheer < De heer *M-D⁴*
- 532 deze < die *M-D³*
- 532-533 aan Verbrugge tonende < toonende aan *Verbrugge* *M^a*
toonende aan Verbrugge *M^b-D³*
aan Verbrugge toonende *D⁴*
- 535 m'nheer < den heer *M-D⁴*
- 537 met den resident spreken wilde < spreken wilde met den resident *M*
spreken wilde met den Resident *D¹-D³*
- 537 lees ik < staat *M-D⁴*
- 540 m'nheer < de Heer *M^{a1}*
de heer *M^{a2}-D⁴*
- 541 Hoe kan *ik* dat weten? < Dat kan ik niet weten, *M-D³*
Hoe kan *ik* dit weten? *D⁴*
- 541 riep < zei *M-D³*
- 542 Dit < Dat *M-D³*
- 543 vlocien < vloeit *M, D¹*
vloeijen *D²-D³*
- 543 je < u *M-D³*

- 544-545 in letters en niet in teekens geschreven is <
geschreven is in letters en niet in teekens *M-D*³
- 549 dit < dat *M-D*³
- 550 nemen. Je < nemen; gij *M*
nemen; gij *D*¹-*D*³
- 550 had < hadt *M-D*⁴
- 550 je < u *M-D*³
- 550-551 Luister verder < Luister *M-D*³
- 562 zegje < zegt ge *M-D*³
- 562 ge < gij *M-D*³
- 563 wanneer < als *M-D*⁴
- 563 recht? Zie je nu < regt, en *M-D*³
recht, en *D*⁴
- 571 tegen den Regent getuigen < getuigen tegen den regent *M*
getuigen tegen den Regent *D*¹-*D*³
- 571 och, m'nheer < mijnheer *M-D*³
- 575 Mynheer < De heer *M-D*⁴
- 578-579 dat hy, als er geen verandering kwam, en als de resident niet *doortastte*, <
dat hij, als er geene verandering kwam, en als de resident
niet *doortastte*, hij *M*
dat, als er geene verandering kwam, en als de Resident
niet *doortastte*, hij *D*¹-*D*³
- 580-581 aan de Hoofden zelf gezegd < gezegd aan de hoofden zelven *M*
gezegd aan de Hoofden zelven *D*¹-*D*³
- 582 gedaan. De < gedaan, want de *M*
gedaan; want de *D*¹-*D*³
- 584 veronderstellen < vooronderstellen *M-D*³
- 586 gaarne by de Regeering < gaarne *M-D*³
- 588 iemand aan < aan *M-D*³

- 588 wien ook < wie het ook zij M^{A1}
wien het ook zij M^{A2-D^4}
- 588 als < waar $M-D^4$
- 590 ga < zal $M-D^3$
- 592 om de bezitting van arme menschen te doen is <
te doen is om de bezitting van arme menschen $M-D^4$
- 593-594 in zyn netelige omstandigheden helpen <
helpen in zijne netelige omstandigheden $M-D^3$
- 594 Je < Gij $M-D^3$
- 594 immers < ook $M-D^4$
- 595 uitbetalen, niet waar? < uitbetalen. $M-D^3$
- 596 aan de Regeering te verzoeken < te verzoeken aan de regering $M-D^3$
- 596 den Regent < hem $M-D^3$
- 597 kwytteschelden.⁷⁴ < kwijtteschelden. $M-D^4$
kwytteschelden.⁷⁴ D^{4a}
- 597-598 gezamenlyk stipt < stipt $M-D^3$
- 599 Je bent < Gij zijt $M-D^3$
Ge zyt D^4
- 599 dit < dat $M-D^3$
- 599 je bent < gij zijt $M-D^3$
ge zyt D^4
- 601 je, beste kerel < u $M-D^3$
- 602 in < uit een $M-D^3$
- 602 zeer < heel $M-D^4$
- 603 heel < zeer $M-D^4$
- 603-604 zyn...ik ben erg ten-achter in geldzaken: de reis naar Europa, weetje? Kom <
zijn...kom $M-D^3$
zyn...ik ben ten-achter in geldzaken: die reis naar Europa, weetje? Kom D^4

604-605	Max...sakkerloot, jongen, wat word je zwaar! < Max!' Max!' Max! Sakkerloot, jongen, wat word je zwaar!	M^a M^b-D^3 D^4
606-607	trad hy, gevolgd door Verbrugge, < traden zij	$M-D^4$
610	wanneer < als	$M-D^3$
610-611	de lezer gesteld is < gij gesteld zijt	$M-D^3$
611-612	wordt hy naar 't volgend hoofdstuk verwezen < moet ge het volgend hoofdstuk lezen moet gij het volgend hoofdstuk lezen wordt hy naar het volgend hoofdstuk verwezen	M D^1-D^3 D^4
612	ik < ik U ik u	M D^1-D^3

HOOFDSTUK IX

	NEGENDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Negende Hoofdstuk [streep]	M^{b*}
	NEGENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Ik < Ik	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern Ik	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Ik	D^1-D^3
2	in de lucht zou kunnen laten zweven <	
	zou kunnen laten zweven in de lucht	$M-D^3$
2-3	by de beschrijving < bij het beschrijven	M^{a1}
	bij de beschrijving	M^{a2}
3	uit de hand zoudt leggen < zoudt uit de hand leggen	$M-D^3$
6-7	uitgangspunt van haar sprong < <i>point de départ</i>	$M-D^3$
	<i>point de départ</i> van haar sprong	D^4
9	goede hemel, de < de	$M-D^3$
10	een < het	$M-D^3$
12	dit < dat	$M-D^3$
21	houd u < doe	$M-D^3$
23	hoogst < als hoogst	$M-D^3$
23	en zelfs < en	$M-D^3$
26	te verwyten < voortewerpen	$M-D^4$
36	't < dat	$M-D^3$
	het	D^4
41	hebt < en hebt	M, D^1, D^{2d}, D^3
	en heb	D^{2*}
42	bundel < bundel der	$M-D^4$

- 46-47 - een andere vorm van welsprekendheid in den echtstaat - geeuwend: <
 geeuwend, - dat is eene andere uitdrukking der welsprekendheid
 in den echtstaat, - *M*
 geeuwend, - dat is eene andere uitdrukking der welsprekendheid
 in den echten staat: *D¹-D³*
 geeuwend - dit is een andere uitdrukking der welsprekendheid in
 den echtenstaat: *D⁴*
- 48 dat...hm! Och, < dat...och, *M, D⁴*
 dat...och! *D¹-D³*
- 48 ze schryven < men schrijft *M-D³*
- 53 myn ziel, *myn* ziel < mijne ziel, *M-D³*
myn ziel, *D⁴*
- 54 't Was < Dàt was *M-D³*
 Het was *D⁴*
- 55-56 dat hart en die ziel neergelegd < neêrgelegd dat hart en die ziel *M-D³*
- 66 vak. Ieder zal < vak; gij zult *M*
 vak; gij zult *D¹-D³*
- 69 zyn opstel < de laatste tien hoofdstukken *M^a*
 zijn opstel *M^b*
- 69 ons al < ons *M^a*
 ons al *M^b*
- 70-71 mooi. Zoo zeggen ze, ten-minste. < mooi. *M-D⁴*
- 73 deze < die *M-D³*
- 73-74 bladzy zooveel < bladzijde *M*
 bladzijde zooveel *D¹-D³*
- 77 veel te < te *M-D³*
- 78 word < ben *M-D³*
- 81 gaat me nu die < gaat *M-D³*
- 85 koffi, op < koffij en *M-D³*
 koffie, op *D⁴*
- 87 wat < iets *M-D³*
- 95 want ik vraag u, < want *M-D³*

97	toch < nu toch	<i>M-D</i> ³
103	wat < iets	<i>M-D</i> ³
104	wat < iets	<i>M-D</i> ⁴
107	hoofdstukken overteslaan, die naar duitche opgewondenheid rieken < hoofdstukken die rieken naar <i>duitche</i> opgewondenheid overteslaan	<i>M</i> ^a
	hoofdstukken, die rieken naar duitche opgewondenheid, overteslaan	<i>M</i> ^b
	hoofdstukken, die rieken naar Duitche opgewondenheid, overteslaan	<i>D</i> ^{1-D} ³
	hoofdstukken overteslaan, die naar Duitche opgewondenheid rieken	<i>D</i> ⁴
112	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
112	zeer verkeerd < eene groote fout	<i>M-D</i> ³
	een groote fout	<i>D</i> ⁴
116	is. Maar < is, doch	<i>M</i> ^a
	is; doch	<i>M</i> ^{b-D} ³
116	hierin ligt < dit is	<i>M-D</i> ³
120	men meent < zij meenen	<i>M-D</i> ³
120	dit < dat	<i>M-D</i> ³
123	durf < ik durf	<i>M-D</i> ³
124	met kennis van zaken spreek < spreek met kennis van zaken	<i>M-D</i> ³
125	vooral sedert < sedert	<i>M-D</i> ³
127	weten, lezer, < weten	<i>M</i> ^a , <i>D</i> ⁴
	weten,	<i>M</i> ^{b-D} ³
129-130	in toon en manieren iets heeft aangenomen < iets heeft aangenomen in toon en manieren	<i>M-D</i> ³
130	't < dat	<i>M-D</i> ³
133	over je tevreden! Ik < tevreden over u, ik	<i>M</i>
	tevreden over u: ik	<i>D</i> ^{1-D} ³
133	je altyd < u altijd	<i>M-D</i> ³
134	toch wyk je van den rechten weg af. Je bent < gij wijkt af van den goeden weg; gij zijt	<i>M</i> , <i>D</i> ¹
	gij wijkt af van den goeden weg, gij zijt	<i>D</i> ^{2-D} ³

135	je hebt < hebt	<i>M-D^{2d}</i>	
	heb	<i>D^{3*}</i>	
136	't beginsel < de bron	<i>M-D⁴</i>	
136	je < gij	<i>M-D³</i>	
138	ten-verderve, jongen. Lees* < ten verderve, lees	<i>M</i>	
	ten verderve: lees	<i>D¹-D³</i>	
	ten-verderve; lees	<i>D⁴</i>	
144	je lichaam < uw ligchaam	<i>M-D³</i>	
144	je vader < uw vader	<i>M-D³</i>	
146	dus 't < het	<i>M-D³</i>	
147	de < die	<i>M-D³</i>	
149	spiegel je < spiegel u	<i>M-D³</i>	
149	stel je < stel u	<i>M-D³</i>	
150	die < die dus	<i>M-D⁴</i>	
151-152	worden, en al doet hy nu-en-dan eens wat verkeerd. Bedenk toch < worden. Denk toch	<i>M-D³</i>	
155	je bank < uwe bank	<i>M-D³</i>	
155	't je < het u	<i>M-D³</i>	
	het je	<i>D⁴</i>	
155-156	verveelde, jongen, want...wat moet God daarvan denken? De kerk is <i>Zyn</i> heiligdom, zieje? En < verveelde; en	<i>M-D³</i>	
	verveelde, jongen, want wat moet God daarvan denken? De kerk is <i>Zyn</i> heiligdom, zieje? En	<i>D⁴</i>	
156-157	jonge meisjes < meisjes	<i>M-D³</i>	
157	dit < dat	<i>M-D³</i>	
158	lees. Dat < lees; dat alles	<i>M</i>	
	lees: dat alles	<i>D¹-D³</i>	
	lees, dat alles	<i>D⁴</i>	
159	heb je < hebt ge	<i>M-D³</i>	

160	de man < hij	<i>M-D</i> ⁴	
162	werk < werk af	<i>M-D</i> ⁴	
163	verkeerde < zulke	<i>M-D</i> ³	
165	ziekelyk, ziedaar! < ziekelijk.	<i>M-D</i> ³	
166	Stern, jongen: < <i>Stern</i> ,	<i>M</i> ^a	
	Stern,	<i>M</i> ^b	
	Stern:	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³	
	Stern, jongen,	<i>D</i> ⁴	
166	ryk, moet je denken. Houd je < rijk, houdt u	<i>M</i>	
	rijk: houdt u	<i>D</i> ¹	
	rijk: houd u	<i>D</i> ² - <i>D</i> ³	
	ryk. Houd je	<i>D</i> ⁴	
166	alsof je < alsof ge	<i>M-D</i> ³	
167	zag < zaagt	<i>M-D</i> ³	
169	moest schryven* < schrijve	<i>M-D</i> ³	
170	heeft geborduurd met echte floszy < heeft geborduurd	<i>M-D</i> ³	
	geborduurd heeft met echte floszy	<i>D</i> ⁴	
171	- zoo-eens uit jeczelf, weetje? - < zoo eens	<i>M</i> ^a	
	zoo eens,	<i>M</i> ^b - <i>D</i> ³	
173	Zieje < Ziet gij	<i>M-D</i> ³	
173-174	dat is men zyn naaste schuldig -- zoo breng je hem op den goeden weg, meen ik - <		
	zóó brengt ge hem op den goeden weg, dat is men zynen naaste schuldig,	<i>M</i>	
	zoo brengt ge hem op den goeden weg, dat is men zynen naaste schuldig,	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³	
	zoo breng je hem op den goeden weg...dit is men zyn naaste schuldig,	<i>D</i> ⁴	
176	kantoor, <		
	kantoor, en denk toch dat de Heer voor u gestorven is aan het kruis,	<i>M</i> ^a	
	kantoor,	<i>M</i> ^b	
176-177	want dan stort ze, en Paulus < want <i>Paulus</i>	<i>M</i> ^{a1}	
	want dan stort ze, en <i>Paulus</i>	<i>M</i> ^{a2}	
	want dan stort ze, en Paulus	<i>M</i> ^b	
	want dan stort ze; en Paulus	<i>D</i> ² - <i>D</i> ³	

179	Frits, en wees braaf, < <i>Frits</i> , <i>M^a</i> Frits, <i>M^b-D⁴</i>
180	je hoed < uw' hoed <i>M</i> uw hoed <i>D¹-D³</i>
180	je jas < uw' jas <i>M</i> uw jas <i>D¹-D³</i>
181	je < u <i>M, D^{2d}, D³</i> uw <i>D^{1*}, D^{2*}</i>
183	onderwerp van zyn rede < onderwerp <i>M-D³</i> onderwerp zyner rede <i>D⁴</i>
184	gekozen < genomen <i>M-D⁴</i>
184	<i>Gods</i> < van <i>God</i> <i>M-D⁴</i>
184-185	<i>ongeloovigen</i> , naar aanleiding van Samuels berisping aan Saul: <i>Sam. xv:33^b</i> . < <i>ongeloovigen.</i> <i>M^a</i> <i>ongeloovigen.</i> (Samuels berisping aan Saül. <i>Sam xv. 33^b</i>) <i>M^b</i> <i>ongeloovigen.</i> (Samuels berisping aan Saul: <i>Sam. xv: 33^b</i> .) <i>D¹-D³</i> <i>ongeloovigen</i> , naar aanleiding van Samuels berisping aan Saul: <i>Sam. xv: 33^b</i> . <i>D⁴</i>
186	By 't aanhooren van die predikatie, dacht ik gedurig < Ik dacht gedurig bij het aanhooren zijner rede <i>M-D³</i> By het aanhooren van die predikatie dacht ik gedurig <i>D⁴</i>
187-188	zeide < zeide u <i>M-D⁴</i>
188	toch ook < toch <i>M-D³</i>
189	een-en-ander* < veel <i>M-D³</i>
190	och, hoe < hoe <i>M-D³</i>
192-193	iemand die waarlyk niet hoog vliegt < een middelmatig mensch; <i>M</i> een middelmatig mensch – <i>D¹-D³</i> een middelmatig mensch die waarlyk niet hoog vliegt – <i>D⁴</i>
194	omdat < daar <i>M-D³</i>
194	sommige < vele <i>M-D³</i>
195	door Sjaalman behandeld waren < <i>Sjaalman</i> behandeld had <i>M^a</i> Sjaalman behandeld had <i>M^b-D³</i>

198-199	heiden. Want ik houd me aan Jezus Christus, en dien gekruist, en dit zal elk fatsoenlyk lezer ook wel doen. < heiden) heiden). heiden.) heiden Want ik houd me aan Jezus Christus, en dien gekruist, en dit zal elk fatsoenlyk lezer ook wel doen.	<i>M</i> <i>D¹-D^{2d}</i> <i>D³</i> <i>D^{4*}</i>
209	moge. Zie hier wat hy daarvan zeide: < moge.	<i>M-D³</i>
210	heerlyke roeping < roeping	<i>M-D³</i>
213	en niet ook < niet niet,	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
227	zyn er < zyn	<i>M-D³</i>
232	leven < zyn	<i>M-D⁴</i>
232-234	geliefden – wanneer zulk een gruwelyk bestaan den naam van <i>leven</i> dragen mag! – daar vindt men wezens die < Geliefden, die Geliefden! die	<i>M, D⁴</i> <i>D¹-D³</i>
234	beweren < meenen	<i>M-D³</i>
234	voldoende < genoeg	<i>M-D³</i>
237	dit < dat	<i>M-D³</i>
238	wezen zal < zal wezen	<i>M-D³</i>
247	zonder ooit < zonder	<i>M-D³</i>
247	die < ze die	<i>M^{a1}</i> <i>M^{a2}</i>
248	Ziet < Zie	<i>M-D³</i>
249	het < dat	<i>M-D³</i>
249	nauwelyks < naauw	<i>M-D³</i>
265-266	zedeloosheid! Het < zedeloosheid, – en het	<i>M-D³</i>
273	<i>bevorderen</i> < oprigten	<i>M-D³</i>
277	<i>oprichten</i> < daarstellen	<i>M-D³</i>

- 279 *die* < *als* *M-D*³
als *D*⁴
- 283 *'t verkeer* < *verkeer* *M-D*³
- 285 *traktaatjes* < *traktaten* *M-D*³
traktaten *D*⁴
- 288 *voorraad* < *getal* *M-D*³
- 289 *aanwezig* < *voorhanden* *M-D*³
- 296 *deze* < *zulk eene* *M-D*³
- 298 op nummer *ς, e* gelet < gelet op nummer *ς*^ε *M*
gelet op nummer *ς e*) *D*^{1-D}³
gelet op nummer *ς, e* *D*⁴
- 298-299 juist die voorslag herinnerde my zoo <
dàt was iets wat mij zoo herinnerde *M*
dat was iets wat mij zoo herinnerde *D*^{1-D}³
- 301 *ik* < *ik u* *M-D*³
- 309-310 juist hierom < dàárom *M-D*³
- 311 *wezen zal* < *is* *M-D*⁴
- 312 *van die* < *dier* *M-D*³
- 317 *en nederige* < *nederige* *M-D*³
- 319-320 op zyn pad is < is op zyn pad *M-D*³
- 321-323 stellen, als Frits goed oppast – hy heeft redelyk stil gezeten in de kerk –
wellicht vyf jaren vroeger <
stellen, welligt vijf jaren vroeger, als *Frits* goed oppast
(hij heeft zeer stil gezeten) *M*³
stellen, welligt vijf jaren vroeger, als Frits goed oppast
(hij heeft zeer stil gezeten) *M*^{b-D}³
stellen, als Frits goed oppast – hy heeft redelyk stil gezeten –
wellicht vyf jaren vroeger *D*⁴
- 328 hiertoe < daartoe *M-D*³
- 330 daaraan zoo dringend < daaraan *M-D*³
- 338 reeds < zelfs *M-D*⁴

- 339   ons < het *M-D⁴*
- 340   vaderland < land *M-D⁴*
- 345   hiertoe < daartoe *M-D³*
- 349   Dit < Dat *M-D³*
- 351   zorgen. En dit < zorgen, en *M-D³*
- 353   waarlangs < waardoor *M-D³*
- 353   en hoe < hoe *M-D³*
- 355   worden gemaakt < gemaakt worden *M-D³*

HOOFDSTUK X

	TIENDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Tiende Hoofdstuk. [streep]	M^b
	TIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
8	op < tot	$M-D^4$
10	dit < dat	$M-D^3$
16	Dat < Dit	D^4
16	ik. Ben je < ik, zijt gij	M
	ik: 'zijt gij	D^1-D^3
16	altyd de < de	$M-D^3$
20	Dat < Dit	D^4
20-21	heel onnoozel alsof < alsof	$M-D^3$
22	hierin < dit	$M-D^3$
22	lag < was	$M-D^3$
30-31	onwaarheid < onwaarheden	$M-D^4$
31	Dit < Het	$M-D^3$
34	ik hem < ik	$M-D^3$
34	het < dat	M^{a1}
	het	M^{a2}
35	opgedeund < opgedreund	$M-D^3$
39	<i>in de suite zīt te breien</i> < <i>zīt te breijen in de suite</i>	$M-D^3$
	<i>in de suite zīt te breien</i>	D^4
42	jouw < uw	$M-D^3$
	jou	D^{4*}
42	je < de	$M-D^3$
43	dit < zoo iets	$M-D^3$
43	aan < tot	$M-D^3$
45	ze < het	$M-D^3$

- 46 *je < uwe* *M-D*³
- 46 *Je < Gij* *M-D*³
- 47 *je < uw* *M-D*³
- 48 *had je < hadt ge* *M-D*³
- 48 *mag je < moogt gij* *M-D*^{2d}
moogt ge *D*³
- 48 *zulke dingen < zoo iets* *M-D*³
- 50 *'t kind < ze* *M-D*⁴
- 55 *je < gij* *M-D*³
- 56 *heb je < hebt gij* *M-D*³
- 57 *je < U* *M*
u *D*^{1-D}³
- 58 *je < gij* *M-D*³
- 59 *je in al dat gevèrs je < ge u in al dat gevèrs* *M*
ge u in al dat gevèrs *D*^{1-D}³
- 60 *koek, wyn, kina, < 'koek',* *M*
koek *D*^{1-D}³
- 60 *zou je < zoudt gij* *M-D*³
- 61 *Broek, Berlyn, China, en zoo voort <*
Broek, en zoo voort *M-D*³
Broek, Gent, Berlyn, China, en zoo voort *D*⁴
- 61 *Je < Gij* *M-D*³
- 61 *je < uwe* *M-D*³
- 62 *oprecht gemeend < gemeend* *M-D*³
- 63 *laf geklinkklank < geklinkklank* *M-D*³
- 64 *malle reis < reis* *M-D*³
- 65 *je < gij* *M-D*³
- 65-66 *voorstelt! Maar < voorstelt; doch* *M-D*³

- 67 je < gij *M-D*³
- 76 wou je < wilt gij *M-D*³
- 76 in dien tuin by maneschyn met Marie uitvoeren, Stern <
doen in dien tuin met *Marie* in den maneschijn *M*^a
doen in dien tuin met Marie in den maneschijn *M*^{b-D}³
in dien tuin met Marie in den maneschyn uitvoeren *D*⁴
- 77 fatsoenlyk? < fatsoenlijk, *Stern*? *M*^a
fatsoenlijk, *Stern*? *M*^{b-D}⁴
- 77 Wil je < Wilt gij *M-D*³
- 78 staan < zijn *M-D*³
- 81 vroeg < vraagt *M-D*⁴
- 81-82 rooien tuin < tuin *M-D*³
- 82 begryp je < begrijpt ge *M-D*³
- 83 zou < zal *M-D*⁴
- 83 zei < zeg *M-D*⁴
- 84 de < die *M-D*³
- 84 je < ge *M-D*³
- 93 zoo *düftend* < 'düftend' *M*
düftend *D*^{1-D}³
- 93 je < u *M-D*³
- 94 goed rond < goed *M-D*³
- 95 malle sprookjes < sprookjes *M-D*³
- 104 Kan je < Kunt gij *M-D*³
- 104-105 gaan – je hebt immers aan je vader geschreven dat ik lid ben? –
zeg, kan je niet in *Artis* terecht, <
gaan *M*^a
gaan, *M*^{b-D}³
gaan – je weet dat ik lid ben – *D*⁴
- 105 als je < als gij *M-D*³

105 dan volstrekt < volstrekt $M-D^4$

108 noem je < zijn $M-D^3$

110 beteekent < beduidt $M-D^4$

110 dat < dit $M-D^4$

110 't < dat $M-D^3$
dit D^4

111 heilige uitdrukking die < heilig woord, dat $M-D^4$

112 van 't ware geloof < die het ware geloof hebben $M-D^4$

112-113 Mag je < Moogt gij $M-D^3$

114 Mag je < Moogt gij $M-D^3$

114 de overtuiging < het geloof $M-D^4$

116 dit < dat $M-D^3$

118 over dit alles eens na < eens over dat alles na $M-D^3$

118 Je < Uw $M-D^3$

119 je < uw $M-D^3$

121 heilig, en ik < heilig, ik M
heilig en ik D^1-D^3

122 je < u $M-D^3$

123 aan je < aan uw $M-D^3$

123 dat je < dat gij $M-D^3$

123 bent < zijt $M-D^3$

123 en dat < dat $M-D^3$

124 je zoo < u $M-D^3$

124 jezelf < u zelven $M-D^3$

124 van je < van u $M-D^3$

125 je < gij $M-D^3$

- 126 zou je < zoudt gij *M-D*³
- 126 op je < op uw *M-D*³
- 127 dit < dat *M-D*³
- 127 je < uwen *M-D*³
- 128 ontzie < vrees *M-D*⁴
- 129 met je < met u *M-D*³
- 129 lag je < laagt ge *M-D*³
- 130 natte gras < gras *M-D*³
- 130 je < gij *M-D*³
- 131 je < u *M-D*³
- 131 zoo vaderlyk waarschuwe < waarschuwe *M-D*³
- 132 je vader < uwen vader *M-D*³
- 132 dat je < dat gij *M-D*³
- 132 bent < zijt *M-D*³
- 133 dat je < dat ge *M-D*³
- 133 voor je < voor u *M-D*³
- 136 geen onderkruipers < die onderkruipers niet *M-D*⁴
- 137 gunstiger < voordeeliger *M*^{a1}
                   gunstiger *M*^{a2}
- 138 me toch < mij *M-D*³
                   me *D*⁴
- 138 je < uwe *M-D*³
- 138 uit Sjaalman's pak < bij de *Rosemeijers* *M*^a
   bij de *Rosemeijers* *M*^{b-D}⁴
- 139 er < in *Sjaalman's* pak *M*^a
                   in *Sjaalman's* pak *M*^{b-D}⁴

- 141-142 Zieje, dan kunnen de Rosemeyers, die in suiker doen, eens te hooren krygen wat er eigenlyk omgaat in de wereld. < [ontbreekt] *M-D*⁴
- 142 je < gij *M-D*³
- 143 wat < iets *M-D*³
- 144 je < U *M*
u *D*¹-*D*³
- 144 dit < dat *M-D*³
- 144 beste jongen < jongen *M-D*³
- 145 je < uw' *M-D*³
- 146-148 zyn firma, meen ik, neen...ònze firma, meen ik: *Last & C*^o – vroeger was het *Last & Meyer*, maar de *Meyers* zyn er lang uit - < (de firma, meen ik, *Last & C*^o, vroeger was het *Last & Meijer*) *M*
(de firma meen ik, *Last & C*^o., vroeger was het *Last & Meijer*,) *D*¹-*D*³
zyn firma, meen ik, neen...ònze firma, meen ik: *Last & Co.*, vroeger was het *Last & Meyer*, maar de *Meyers* zyn er lang uit – *D*⁴
- 148 je begrypt < gij begrijpt *M-D*³
- 148 met je < met u *M-D*³
- 150 houd je < houdt u *M, D*¹
houd u *D*²-*D*³
- 150 je het < gij het *M-D*³
- 150 zag < zaagt *M-D*³
- 151 goed voorbeeld < voorbeeld *M-D*³
- 152 je < gij *M-D*³
- 152 bent < zijt *M-D*⁴
- 153 want hy moet makelaar worden < omdat hij makelaar worden moet *M-D*³
- 154 je < uw *M-D*³

HOOFDSTUK XI

	ELFDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Elfde Hoofdstuk [streep]	M^{b1}
	Tiende Hoofdstuk [streep]	M^{b2}
	ELFDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Zoodat < Zoodat	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern Zoodat	M^{b*}
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Zoodat	D^1-D^3
3	nu toch eenmaal < toch	$M-D^3$
5	<i>ketimon</i> ? ⁷⁷ < 'ketimon?' (augurken, komkommers)	M^{a1}
	'ketimon' (augurken, komkommers)?	M^{a2}
	'ketimon' (augurken, komkommers)?	M^b
	<i>ketimon</i> (augurken, komkommers?)	D^1-D^{2d}
	<i>ketimon</i> ? (augurken, komkommers)	D^3
	<i>ketimon</i> ? ⁷⁰	D^4
	<i>ketimon</i> ? ⁷⁷	D^{a1}
9	vroeg < zci	$M-D^3$
9-10	meen je wel dat we hier zyn < zijn wij hier	$M-D^3$
13	keuken < de keuken	M^{a1}
	keuken	M^{a2}
13	Hyzelf < Hij	$M-D^3$
17	begreep dit < wist dit	$M-D^3$
18	je < ge	$M-D^3$
19	heb _{jy} < hebt gij	$M-D^3$
22	je < gij	$M-D^3$
26	je < gij	$M-D^3$
26	manier < wijze	$M-D^3$
27	geschiedt. Andere wyzen < geschiedt; doch anderen	$M-D^3$
	geschiedt. Doch anderen	D^4
28	met < te	$M-D^3$
28	heele schaap < schaap	$M-D^3$

- 28-29 in de bewerking overteslaan < overteslaan in de bewerking *M-D*³
in die bewerking overteslaan *D*⁴
- 30 je < gij *M-D*³
- 30 we samen < wij *M-D*³
- 31 's avends, een paar maal in de week. < 's avonds; *M-D*^{2d}
's avonds: *D*³
's avends. *D*⁴
- 33 dit < dat *M-D*³
- 34-35 Heine, Vondel, < *Heine*, *M*^a
Heine, *M*^{b-D}³
- 35-36 Byron... < *Byron, Vondel...* *M*^a
Byron, Vondel... *M*^{b-D}³
- 38 je bent < ge zijt *M-D*³
- 38 dertig! Wat < dertig jaren oud, wat *M*
dertig jaren oud: wat *D*^{1-D}³
- 38 heb je < hebt ge *M-D*³
- 39 nogal lastig < lastig *M-D*⁴
- 39 je < u *M-D*³
- 40 waar zooveel engelsch gesproken wordt <
daar wordt veel engelsch gesproken *M-D*³
waar zoo veel engelsch gesproken wordt *D*⁴
- 40 Heb je < Hebt ge *M-D*³
- 40 *Mata-api*⁸⁰ < *Matta-api* (vuur-oog) *M*^a
Matta-api (vuur-oog) *M*^{b-D}^{2d}
Matta-api (vuuroog) *D*³
*Matta-api*⁷³ *D*⁴
*Matta-api*⁸⁰ *D*^{4a}
- 43 zoo, in 1843, < zoo, *M-D*³
zoo, in '43, *D*⁴
- 45 je < ge *M-D*³
- 47 je < u *M-D*³

- 48 van 't < het $M-D^3$
van het D^4
- 49 Geloof < Geloof D^1-D^3
- 51 het erkennen < bekennen $M-D^3$
- 52 een < den M^{a1}
een' $M^{a2}-D^3$
- 53-54 Nîmes in 't zuiden van Frankryk < *Nîmes* M^a
Nîmes M^b-D^3
Nîmes in het zuiden van Frankryk D^4
- 54-55 waarschynlyk in zyn verbeelding op den toren staande <
die waarschijnlijk op den toren stond M^a, D^1-D^3
die waarschijnlijk op den Toren[?] stond M^b
- 55 die < welke M^a
die M^b
- 56 eenigszins < iets $M-D^3$
- 58 je < ge $M-D^3$
- 58-59 nooit ergens meer < nooit $M-D^3$
- 59 ontmoet < gezien $M-D^4$
- 60 wordt < is $M-D^3$
- 60 Ziet eens, by-voorbeeld, < Bij voorbeeld ziet eens M
Bij voorbeeld! ziet eens D^1-D^3
- 61 spreekt en schryft. Wat my betreft, ik < spreekt; – ik $M-D^3$
- 63 vereischte < juiste $M-D^3$
- 64 by de hand te hebben < te weten $M-D^4$
- 66 moet men *bê* zeggen. < zegt men: 'Hèh!' $M-D^3$
- 66 weer < meer M^{a1}
wêr $M^{a2}-D^3$
- 67 Die dingen < Zij $M-D^3$
- 68 wat < iets $M-D^3$

85	je < uw	<i>M-D</i> ³
85	den < uw'	<i>M</i>
	uw	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
88-89	die inlichting < die	<i>M-D</i> ³
89	altyd missen < missen	<i>M-D</i> ³
90	ons verlangen naar < onze neiging tot	<i>M-D</i> ⁴
93-94	beweging, < beweging is	<i>M-D</i> ³
95	u < je	<i>D</i> ⁴
95	je < gij	<i>M-D</i> ³
96	je < uwe	<i>M-D</i> ³
97	't mooiste < een	<i>M-D</i> ³
98	heerlyk < indrukwekkend	<i>M-D</i> ³
98	indruk < aanblik	<i>M-D</i> ³
105	kan men < kunt gij	<i>M-D</i> ³
105	danseres < danseuse	<i>M-D</i> ³
106	veroorzaakt < u veroorzaakt	<i>M-D</i> ³
108	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
112	als < of als	<i>M-D</i> ³
112	van de < der	<i>M-D</i> ⁴
113	liefde. O, misselyk! < liefde.	<i>M-D</i> ⁴
116	hieruit < dááruit	<i>M-D</i> ³
117	wilde te kennen geven < riep	<i>M-D</i> ³
117	was ook wel heel < was	<i>M-D</i> ³
117	mooi < schoon	<i>M-D</i> ³
118	waarachtig niet < niet	<i>M-D</i> ³

118	Je zei < Gij zeidet	<i>M-D</i> ³
119	slot- <i>pose</i> < 'poses'	<i>M-D</i> ³
119	<i>volstrekt</i> < <i>absoluut</i>	<i>M-D</i> ⁴
119	was < waren	<i>M-D</i> ³
119	ook! – doch* < ook. Maar	<i>M</i> ^{a1}
	ook, doch	<i>M</i> ^{a2}
	ook; doch	<i>D</i> ^{1-D} ³
120	omdat < wijl	<i>M-D</i> ³
120	danseres < danseuse	<i>M-D</i> ⁴
122-123	ook de watervallen verworpen als uitdrukking van het schoone. Watervallen < ook, als uitdrukking van het schoone, de watervallen verworpen...die	<i>M-D</i> ³
126-127	<i>brroe...</i> en nooit iets anders! < <i>rroel!</i> '...	<i>M-D</i> ³
127	jy < gij	<i>M-D</i> ³
128	je < u	<i>M-D</i> ³
131	de door u gevorderde < die	<i>M-D</i> ³
132	wezen zou < is	<i>M-D</i> ³
135	van daag < heden	<i>M-D</i> ³
	vandaag	<i>D</i> ⁴
135	18 < den [open plaats]	<i>M</i> ^a
	den 18 ^{den}	<i>M</i> ^{b-D} ³
138	de 18 ^{de} < den [open plaats]	<i>M</i> ^a
	den 18 ^{den}	<i>M</i> ^{b-D} ³
138	je bent < gij zijt	<i>M-D</i> ³
139	't kasteel Fotheringhay < den <i>Tower</i>	<i>M</i> ^{a1}
	de <i>Tower</i>	<i>M</i> ^{a2}
	het slot Fotheringay	<i>M</i> ^{b-D} ³
142	dit < dat	<i>M-D</i> ³
142	wil je < wilt ge	<i>M-D</i> ³
144	Je zag < Ge zaagt	<i>M-D</i> ³

- 144 eens op < op *M-D*³
- 145 zich zelf daarop < zich daarop plaatste *M-D*³
- 146-147 waggelend dien stoel < uwen stoel al waggelend *M-D*³
- 147 bereikt < en bereikt *M-D*³
- 147 slaat < gij slaat *M-D*³
- 147-148 opening, en roept: < opening... *M-D*³
- 148 En je valt < Gij valt *M-D*³
- 148-149 Weet je me nu te zeggen waarom je: o god! riep, en gevallen bent <
 En weet ge nu waarom gij gevallen zijt *M-D*³
 Weet je me nu te zeggen waarom je: o god! riep, en gevallen zyt *D*⁴
- 152 Nu ja < Ja *M-D*⁴
- 152 brak misschien < brak *M-D*³
- 152 ben je < zijt gij *M-D*³
- 152-153 gevallen. Die < gevallen, de *M*²¹
 gevallen; de *M*²²-*D*³
- 153 je gevallen bent < gij gevallen zijt *M-D*³
 je gevallen zijt *D*⁴
- 154 had je < had ge *M*
 hadt ge *D*¹-*D*³
- 154 je vallen < gij vallen *M-D*³
- 155 had je < hadt gij *M-D*³
- 160 dat < dit *D*⁴
- 166 viel je < vielte ge *M-D*³
- 166 Duclari. Je viel < *Duclari*, gij vielte *M*^a
 Duclari, gij vielte *M*^b-*D*³
 Duclari! Je viel *D*⁴
- 167 omdat je < omdat ge *M-D*³
- 167 dat alles < dat *M-D*³

- 167 zag < zaagt *M-D*³
- 167 riep je < riept ge *M-D*³
- 167 o god! Volstrekt niet < 'O God!' niet *M-D*³
- 168 je stoel < uwe stoel *M*^{a1}
uwen stoel *M*^{a2-D}³
- 168 nadat je < nadat gij *M-D*³
- 168-169 Fotheringhay < den *Tower* *M*^{a1}
de *Tower* *M*^{a2}
Fothingeray *M*^{b-D}³
- 169 werd < zijt *M-D*³
- 169 je < uw' *M*
uw *D*^{1-D}³
- 169 neef, denk ik, < neef, *M-D*³
- 170 je < u *M-D*³
- 170 langer onverplicht < langer *M-D*³
- 170 den kost te geven < te voeden *M-D*³
- 171 kanarievogeltje < kanarievogel *M-D*³
- 171 droom je < droomt ge *M-D*³
- 172 je slaap < uwen slaap *M-D*³
- 172 schrik je < schrikt gij *M-D*³
- 173 je legerstede < uwe legerstede *M-D*³
- 173 omdat je < omdat gij *M-D*³
- 174 dit < dat *M-D*³
- 175 waarlyk niet < niet *M-D*⁴
- 176 te Fotheringhay < in den *Tower* *M*^{a1}
in de *Tower* *M*^{a2}
te Fothingeray *M*^{b-D}³
- 179 Laat ons aannemen < Neem aan *M-D*³

- 181 als je < als ge *M-D*³
- 181 wat je < wat gij *M-D*³
- 181 Neen, neen, < Neen, - *M-D*³
Neen, *D*⁴
- 182 die < de *M-D*³
- 183 van de < der *M-D*⁴
- 184 politiemuts, en dus *alles*, < politiemuts, *M-D*³
- 184-185 maar om < maar *M-D*³
- 185-186 te Fotheringhay < in den *Tower* *M*^{a1}
in de *Tower* *M*^{a2}
te Fotheringeray *M*^b-*D*³
- 187 je < gij *M-D*³
- 188 je < gij *M-D*³
- 189 zich! Je < zich, '...gij *M-D*³
- 189 je < u *M-D*³
- 189-190 de *uitvoering* van 't schilderstuk aangaat <
aangaat de *uitvoering* van het schilderstuk *M-D*³
de *uitvoering* van het schilderstuk aangaat *D*⁴
- 192 'tzelfde < datzelfde *M-D*³
- 192 te Fotheringhay < in de *Tower* *M*^a
te Fotheringeray *M*^b
te Fotheringeray *D*¹-*D*³
- 193 je < gij *M-D*³
- 194 Je < Gij *M-D*³
- 194-195 en liefst < liefst *M-D*³
- 195 je < gij *M-D*³
- 196 by 't aanschouwen van < bij *M-D*³
- 197 welken indruk meent ge dat zy op je maakt <
wat gelooft ge dat de indruk is die ze op u maakt *M-D*³

- 199 van den < der *M-D*³
- 199 We hebben < Gij hebt *M-D*³
- 202 voel je < voelt ge *M-D*³
- 202 in je < in uw[?] *M-D*³
- 204 moet houden < houdt *M-D*³
- 206 *gelykvoeligheid*, weetje? En < *gelykvoeligheid*,...en *M-D*³
gelykvoeligheid, weet je? En *D*⁴
- 208 dat < het *M-D*³
- 208 ligt < zit *M-D*⁴
- 208 Je < Gij *M-D*³
- 209 moet worden < wordt *M-D*³
- 210 je < gij *M-D*³
- 211 dat je < dat ge *M-D*³
- 211 voelt je < gevoelt U *M*
gevoelt u *D*^{1-D}³
- 212 met de zaak te bemoeien < te bemoeijen met de zaak *M-D*³
- 212 wezen < kunnen wezen *M-D*³
- 212-213 toch in-godsnaam < toch *M-D*⁴
- 213 't mensch < ze *M-D*⁴
- 213 je < gij *M-D*³
- 214 je < uw *M-D*³
- 215 die historie < dat *M-D*³
- 218 haar < hunne *M-D*³
hare *D*⁴
- 222 geloof waarlyk < geloof *M*
geloof, *D*^{1-D}³
- 222 dat je < dat gij *M-D*³

- 222 je hart < uw hart *M-D*³
- 222 verloren < gelaten *M-D*⁴
- 223 plaagde < zeide *M-D*³
- 224 vond < heb *M-D*⁴
- 224 dat zult ge < gij zult het *M-D*³
- 226 was dus < ware dus *M-D*³
- 226-227 een onmogelykheid < onmogelijk *M-D*³
- 227 daar *pour tout de bon* < daar *M-D*³
- 228 uit je bewondering verdrong < verdrong in uwe bewondering *M-D*³
- 228 dacht daarby < dacht *M-D*³
- 229 vertellen ze < vertelt men *M-D*³
- 229 't fabeltje < die fabel *M-D*⁴
- 230 toewenschte. Zóó namelyk < toewenschte,...nu zóó *M, D*³
toewenschte,...nu, zóó *D*¹-*D*^{2d}
- 232 samen < te zamen *M-D*³
- 236 dat < dāt *M-D*^{2d}
dit *D*⁴
- 238 waarschylyk < zeker *M-D*⁴
- 238 dit < dat *M-D*³
- 238 byzonder < heel *M-D*⁴
- 239 hun verrassing < dat *M-D*³
- 245 je er < ge er *M*^{a1}
ge *M*^{a2}-*D*³
- 245 over < over *M*^{a1}
daarover *M*^{a2}-*D*³
- 245 zou < zoudt *M-D*³

- 246 Tine verdrietig < *Tine* M^a
Tine M^b-D^3
- 247 ze < haar $M-D^3$
- 251 zyn < wezen $M-D^3$
- 252 – Ja, maar... < [ontbreekt] $M-D^3$
- 255 wil je < wilt gij $M-D^3$
- 255 vroeg < zeide $M-D^3$
- 260 omdat < dat M^{a1}
wijl $M^{a2}-D^3$
- 262-263 in deze meening versterkt voelde < versterkt gevoelde in die meening $M-D^3$
- 263-264 er, na en om dat neussnuiten, op Havelaars gelaat te lezen was <
er te lezen was op *Havelaar's* gelaat, na dat neussnuiten M^a
er te lezen was op Havelaar's gelaat, na dat neussnuiten M^b
er te lezen was op Havelaars gelaat, na dat neussnuiten D^1-D^3
- 270 dit < dat $M-D^3$
- 275 Tine is... < *Tine*,... M^a
Tine,... M^b
Tine... D^1-D^3
- 277 Dit < Dat $M-D^3$
- 277 beteekende < wilde zeggen $M-D^4$
- 278 zyn < wezen D^4
- 280 je < gij $M-D^3$
- 281 der aanspraken < van de regten $M-D^3$
- 281 van sommige < der $M-D^3$
- 283 van die aanspraken gehoord hadden < gehoord hadden van die regten $M-D^3$
- 284 op Sumatra een meisje gekend < een meisje gekend op *Sumatra* M^a
een meisje gekend op Sumatra M^b-D^3
- 285 *datoe*⁸³...* < 'datoe'... M
datoe... D^1-D^4
*datoe*⁸³... D^{4a}

- 292   ben je < zijt ge $M-D^{2d}$
               zijt gij D^3
- 294   je < ge $M-D^3$
- 295   ze < die $M-D^4$
- 296   van peper had < had van peper $M-D^3$
- 296-297   *praboe*⁸⁴ < prauw (*'praboe'*) M
                   prauw (*prakoe*) $D^{1*}, D^{2*}, D^{2d*}, D^{3*}$
                   prauw⁷⁶ D^4
                   prauw⁸⁴ D^{4a}
- 301-302   weer, al te mooi. De schipbreuk waarop je doelt, <
               weér...die schipbreuk $M-D^3$
- 303   Zoo'n < Zulk eene $M-D^3$
- 304   verdrietige < zeer verdrietige $M-D^3$
- 306-307   liefde, ten-tweede, een...ongelukkige liefde, ten-derde...nu ja, nòg iets van dien
               aard, enz. Och, dat hoort er zoo by. Maar <
                   liefde, - dat was mijn dagelijksch brood in dien tijd, - maar M
                   liefde, - dat was mijn dagelijksch brood in dien tijd; - maar D^1-D^3
                   liefde - myn dagelysch brood in dien tyd! - maar D^4
- 310   en < en was $M-D^3$
- 310   ik < och, ik D^4
- 311-312   gezicht < gelaat $M-D^3$
- 312   humeur, en < humeur; ik $M-D^3$
                   humeur. Ik D^4
- 313   vond onder anderen < vond M^a
                                   vond, M^b-D^3
                                   vond onder-anderen D^4
- 315   Hierby < Daarbij $M-D^3$
- 318   je < u $M-D^3$
- 319   Zelfs bezitten zy < Zij bezitten zelfs $M-D^3$
- 321   je < gij $M-D^3$
- 321   bent < zijt $M-D^4$

- 321 slechts weinigen < er weinig *M-D*⁴
- 322 't me < mij dit punt *M-D*³
me dit punt *D*⁴
- 322 maar < doch *M-D*⁴
- 322 dit laat ik < ik laat dat *M-D*³
- 323 op een anderen dag gedaan had < gedaan had op eenen anderen dag *M-D*³
- 323 wat minder < minder *M-D*⁴
- 324 hoofd, meen ik – < hoofd, *M-D*³
- 325 in gesprek zyn gekomen < zijn in gesprek gekomen *M-D*³
- 326 myn omgang < dat gesprek *M-D*⁴
- 326 ook < ook weldra *D*⁴
- 326 het < dat *D*⁴
- 327 dit < dat *M-D*³
- 327 my misschien < mij *M-D*³
- 327-328 onderhouden en vermaakt < kunnen onderhouden *M-D*³
- 328-329 schoon ik erkennen moet dat < hoezeer *M-D*³
- 330 dit < dat *M-D*³
- 332 dit < dat *M-D*³
- 336 Dit < Dat *M-D*³
- 337 jy < gij *M-D*³
- 339 'stumpert' of zoo-iets, < stumpert, *M*
'stumpert', *D*¹-*D*³
- 339-340 naar myn schatting zoo hemelhoog boven haar verheven was <
zoo hemelhoog boven haar verheven was, naar mijne schatting *M-D*³
- 341 en de < de *M-D*³
- 343 rechts achter < achter *M-D*⁴

347	was ook weer dat ding < is dat ding ook weêr	<i>M-D</i> ³
349-350	dagen! O, verrukkelyk! Hoor eens: < dagen... dagen! Prachtig...hoor eens:	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
381	En... < [ontbreekt]	<i>M-D</i> ⁴
382	- En...en... < En <i>En</i>	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ⁴
383	Die is weertevinden < Gij zoudt die kunnen weêrvinden Ge zoudt die kunnen weervinden	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
383-384	uw klerk te Natal. Hy < die klerk bij U was te <i>Natal</i> , <i>bij</i> die klerk bij U was te Natal, <i>bij</i> die klerk bij u was te Natal: <i>bij</i> die te Natal klerk by u was. Hy	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
388	waardoor vroeger de reede van Natal werd beschermd? De < dat vroeger de reede van <i>Natal</i> beschermdde,...de dat vroeger de reede van Natal beschermdde,...de	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³
391	die misschien < die	<i>M-D</i> ⁴
391	legende < eene legende	<i>M-D</i> ³
392	opdeunt < opdreunt	<i>M-D</i> ³
393	je < ge	<i>M-D</i> ³
393-394	weet, <i>ziel</i> , <i>geest</i> of zoo-iets. Ik maakte er een vrouw van, de onmisbare, ondeugende Eva... < weet... weet...? weet, <i>ziel</i> , <i>geest</i> of zoo-iets. Ik maakte er een vrouw van, de onmisbare ondeugende Eva...	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
395	Wel, Max, < <i>Max</i> , <i>Max</i> ,	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³
395	onze < de	<i>M-D</i> ³
395	haar < de	<i>M-D</i> ³
395	kraaltjes < kralen	<i>M-D</i> ³
398	evennachtslyn < linie	<i>M-D</i> ³

398	over-land < te paard	<i>M</i> ³¹
	over land	<i>M</i> ²² - <i>D</i> ³
400	struikelen, waarachtig < vallen	<i>M-D</i> ³
402	ondeugend liever < ondeugend	<i>M-D</i> ³
	ondeugend ten-minste	<i>D</i> ⁴
402	dit < dat	<i>M-D</i> ³
403	men zich < gij u	<i>M-D</i> ³
404	het zeggen < zeggen	<i>M-D</i> ³
404-405	men is < gij zijt	<i>M-D</i> ³
405	dit < dat	<i>M-D</i> ³
406	dag eens < dag	<i>M-D</i> ³
406	terdeeg < goed	<i>M-D</i> ³
409	den nieuwen < een	<i>M-D</i> ³
410	bespottelyk < mal	<i>M-D</i> ⁴
410	op < om	<i>M-D</i> ³
411-412	meer, en van wien hy zooveel zonderlings gehoord heeft...op Sumatra. Of < meer; of	<i>M-D</i> ³
413	jy < gij	<i>M-D</i> ³
413	dit < dat	<i>M-D</i> ³
413	je < gij	<i>M-D</i> ³
414	bent < zijt	<i>M-D</i> ⁴
415	te waggelen < in dubio	<i>M-D</i> ³
416	den < dien	<i>M-D</i> ³
418	je < u	<i>M-D</i> ³
419	dat < dit	<i>D</i> ⁴
420	heeft men < hebt ge	<i>M-D</i> ³
	heb je	<i>D</i> ⁴

- 420 liggen < zijn *M-D*³
- 420 volle uren < uren *M-D*³
- 421 men < ge *M-D*³
- 421 zyn < uwen *M-D*³
- 422 Dit lacht < Dat lacht *M-D*³
- 422 Dit is < Dat is *M-D*³
- 424 Dit < Dât *M-D*³
- 424 je vrouw < uwe vrouw *M-D*³
- 424 je gelaat < uw gelaat *M-D*³
- 425 je < u *M-D*³
- 425 gekroonde *E* < *E* *M-D*³
- 427 't recht niet had, verkouwen te wezen <
niet verkouden kon wezen *M-D*³
het recht niet had, verkouden te wezen *D*⁴
- 428 plaag < stoor *M-D*³
- 430 zon langzamerhand < zon *M-D*³
- 430 verdween, ging Havelaar voort, < onderging, *M-D*³
- 432 tot de kleine freule zei < zeide tot de kleine freule *M-D*³
- 433 gauw < weldra *M-D*³
- 434 *toewan* < mijnheer *M-D*³
- 435 tot die 'stumpert' neer, < neêr tot 'die 'stumpert,' *M*^{*}
neêr tot die 'stumpert', *D*¹
neêr tot die 'stumpert,' *D*^{2-D}³
- 436 een gesprek met haar aan < met haar een gesprek aan *M-D*³
- 437 heel weinig < weinig *M-D*³
al heel weinig *D*⁴
- 438 wordt < is *M-D*³

- 438 nòg zoo verwaand < verwaand *M-D*³
- 439 Zou je < Zoudt gij *M-D*³
- 439 een volgenden keer weer < weder *M-D*³
 een volgende keer weer *D*⁴
- 441 *toewan kommandeur* < mijnheer *M-D*³
- 442 *gy* < *jy* *D*⁴
- 442 zoo'n < zulk een *M-D*³
- 444 Zegt eens, heeren, was < Was *M-D*³
- 444 't < dat *M-D*³
 dit *D*⁴
- 447 er < want er *M-D*⁴
- 448 maar < en *M-D*³
- 449-450 aan 't spreken geraakt was < sprak *M-D*³
 aan het spreken geraakt was *D*⁴
- 450 al te onnoozele < onnoozele *M-D*³
- 452 een sprookje < iets *M-D*³
 wat *D*⁴
- 457 een verhaal gelezen < gelezen een verhaal *M-D*³
- 460 *zyn Vendutie in een sterfbuis* gelezen <
gelezen zijne: Vendutie in een sterfbuis *M-D*³
- 462 dan had pas *de Japansche Steenhouwer* gelezen. Ach, nu <
 had dan pas gelezen: *de japansche steenhouwer*'...Nu *M*^{*}
 had dan pas gelezen: '*de Japansche Steenhouwer*...' Nu *D*^{1-D}³
 dan had pas *de Japansche Steenhouwer* gelezen...ach, nu *D*⁴
- 464 't < dat *M-D*³
 het *D*⁴
- 465-466 aaneenschakeling < assimilatie *M-D*³
 konkatentatie *D*⁴
- 467 je < gij *M-D*³
- 468 vooral niet < vooral *M-D*³

- 469 dan < als *M-D*³
- 470 zich < zich weër *M-D*³
- 472 over < van *M-D*³
- 472 den resident herhaaldelyk voorgesteld <
herhaaldelyk voorgesteld aan den resident daar *M*
herhaaldelyk voorgesteld aan den Resident, daar *D*¹-*D*³
den Resident herhaaldelyk voorgesteld *D*⁴
- 473 van de < der *M-D*⁴
- 475 de zoo belangryke < de *M-D*³
- 475 met de zee verbindt < verbindt met de zee *M-D*³
- 476 wisten < weten *M-D*³
- 477 ree – en terecht! – < reê *M-D*³
ree – en te recht! – *D*⁴
- 477 stond. < stond, en teregt. *M-D*³
- 479 ze < die *M-D*³
- 479 je < gij *M-D*³
- 480 behooryke < de *M-D*⁴
- 481 aan 't Gouvernement bevallen zal <
aangenaam wezen zal aan het gouvernement *M*
aangenaam wezen zal aan het Gouvernement *D*¹-*D*³
aan het Gouvernement bevallen zal *D*⁴
- 483-484 – tenzy in geval van *force majeure* – raschepen op de reede *toetelaten* <
raschepen op de reede toetelaten, tenzij in geval van '*force majeure*' *M*
raschepen op de reede toetelaten, tenzij in geval van *force majeure* *D*¹-*D*³
- 487 op < in *M-D*³
- 487-488 my altyd door den kapitein een brief schryven <
altijd een' brief aan mij schryven door den kapitein *M*
altijd een' brief aan mij schryven door den Kapitein *D*¹-*D*³
- 489-490 ten-voordeele van *Natal* te bewerken <
tot stand te brengen ten voordeele van *Natal* *M*³
tot stand te brengen ten voordeele van *Natal* *M*¹-*D*³

- 490-491 ydelheid...was 't niet hard voor me, < ijdelheid, *M-D*³
- 491 beteekenen < beduiden *M-D*³
- 492 wilde? Nu, < wilde, en *M-D*³
- 493 zonnestelsel, < zonnestelsel,...ziet, dāt *M-D*³
- 493-494 onbeminnelek < knorrig *M-D*³
- 494 eenigszins < iets *M-D*³
- 497 overluid < hardop *M-D*³
- 500-501 vertelling, die ongeveer aldus moet geluid hebben: < vertelling. *M-D*³
- 514 toen < als *M-D*⁴
- 514 dit < dat *M-D*³
- 514 zag < hoorde *M-D*³
- 519-520 waren er < waren *M-D*³
- 523 werd < was *M-D*³
- 531 het aardryk < de aarde *M-D*⁴
- 533-534 van de < der *M-D*⁴
- 540 werd < werd tot *M-D*³
- 543 *banjirs* < de banjirs *M-D*³
- 544 hy < zij *M-D*⁴
- 545 hy viel < zij viel *M-D*³
ze viel *D*⁴
- 545 hy klaterde < zij klaterde *M-D*³
ze klaterde *D*⁴
- 547 hy < zij *M-D*³
ze *D*⁴
- 548 van zyn < harer *M-D*³
van haar *D*⁴
- 548 hy < zij *M-D*⁴

- 549 Hy < Zij *M-D*³
Ze *D*⁴
- 553 hy < zij *M-D*³
ze *D*⁴
- 556 hieuw < uithieuw *M-D*⁴
- 558 hy < zij *M-D*⁴
- 559 Hy < Zij *M-D*³
Ze *D*⁴
- 562 een steenhouwer < steenhouwer *M-D*⁴
- 565 riep < zei *M-D*³
- 565 't bewys schuldig < schuldig het bewijs *M-D*³
het bewys schuldig *D*⁴
- 567 alleen < u alleen *M-D*⁴
- 570 En jy < en gij *M-D*³
- 570 zou jy < zult *gij* *M-D*³
- 570 als < als eens *M-D*^{2d}
- 570-571 je kwam vragen < u vragen zal *M-D*³
- 571 je < gij *M-D*³
- 571 begeerde < begeert *M-D*³
- 572 Voorzeker, mynheer, < Mijnheer, *M, D*⁴
Mijnheer! *D*¹-*D*³
- 572 zou < zal *M-D*³

HOOFDSTUK XII

	TWAALFDE HOOFDSTUK < [interlinie; streep]	<i>M^a</i>
	[interlinie; geen streep]	<i>M^{b1}</i>
	Elfde Hoofdstuk	<i>M^{b2}</i>
	TWAALFDE HOOFDSTUK.	<i>D¹-D⁴</i>
1	- Beste < - 'Lieve	<i>M^a</i>
	Vervolg van het verhaal van Stern. - 'Lieve	<i>M^b</i>
	(Vervolg van het opstel van Stern.) - 'Lieve	<i>D¹, D³</i>
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) - 'Lieve	<i>D², D^{2d}</i>
1	schraal. Zou je < schraal...zoudt ge	<i>M-D³</i>
1-2	je weet < gij weet	<i>M-D³</i>
2	Geoffrin < <i>Scarron</i>	<i>M^a</i>
	Geoffrin	<i>M^b</i>
3	wat < iets	<i>M-D³</i>
5	Verbrugge! Lost u < <i>Verbrugge</i> , los gij	<i>M^a</i>
	Verbrugge, los gij	<i>M^b</i>
	Verbrugge! los gij	<i>D¹-D³</i>
	Verbrugge! Los gy	<i>D⁴</i>
9	heb je < hebt ge	<i>M-D³</i>
11	Wie kent < Weet gij	<i>M-D³</i>
12	Wèl, <i>ik!</i> Ik < Wel zeker, ik	<i>M-D³</i>
	Wel...ik! Ik	<i>D⁴</i>
12	je < gij	<i>M-D³</i>
16	Dit < Dat	<i>M-D³</i>
16	was niet < is niet	<i>M-D³</i>
16	<i>waar</i> was < <i>waar</i> is	<i>M-D³</i>
17	allerlei < vele	<i>M-D³</i>
18	te maken waren < waren	<i>M-D³</i>
19	dit < dat	<i>M-D³</i>
20	't innemen < de inname	<i>M-D³</i>

- 26 je < gij $M-D^3$
- 27 's nachts geheel gekleed < geheel gekleed 's nachts $M-D^3$
- 32 is. Dit < is, en dat $M-D^3$
- 32 dan iemand < iemand dan $M-D^3$
- 32 wel eens < te meer $M-D^3$
- 33 of voor < of $M-D^3$
- 35 *Traoessa* < Het behoeft niet $M-D^3$
- 39 niet meer < niet $M-D^3$
- 39 nu < omdat $M-D^3$
- 39 van myn gekheden begin? Je bent < begin van mijne gekheden...dat is $M-D^3$
- 41 kies je < kiest *gij* $M-D^3$
- 41 je aandeel < uw aandeel $M-D^3$
- 44 ook ik zou < ik zoude ook $M-D^3$
- 50 wat < iets $M-D^4$
- 50 was! Doch < was, maar M^{A1}
was, doch M^{A2}
was; doch D^1-D^3
- 52 Verbrugge. Och < *Verbrugge*, ach M^a
Verbrugge, ach M^b
Verbrugge, 'ach D^1-D^3
- 54-55 daaraan hapert het niet < dat is het niet M
dat is het niet D^1-D^3
dit is het niet D^4
- 55-56 zyn, maar... < zijn... $M-D^3$
- 61 je < uwe $M-D^3$
- 63 zuchtte < zei $M-D^3$
- 66 Koffidrinken < laat ons koffij drinken $M-D^3$
Koffie drinken D^4

69	Max! Je < Max, gij	M^a
	Max, gij	M^b
	Max! gij	D^1-D^3
70	haar < haar daarin	$M-D^3$
71	en dat < en dit	D^4
74-75	ze haar eigen huishouding wil blijven voeren < zij wenschte hare eigene huishouding te voeren	$M-D^3$
75	dit < dat	$M-D^3$
75	heel < zeer	$M-D^3$
75	Weet je nog < Gij weet nog	$M-D^3$
	Je weet nog	D^4
75	hoe je < hoe ge	$M-D^3$
78-79	gelyk. Bovendien, ze komt me wat menschenschuw voor < gelyk; zij schijnt bovendien eenigzins menschenschuw	$M-D^{2d}$
	gelyk: ze schijnt bovendien eenigzins menschenschuw	D^3
	gelyk! Bovendien, ze komt me eenigszins menschenschuw voor	D^4
79	je < u	$M-D^3$
83	eisch ik < vraag ik om	$M-D^3$
85	je < u	$M-D^3$
85	had < heb	$M-D^4$
85	het beest < die	M^{a1}
	dien	$M^{a2}-D^4$
86	heb 't opgegeten < opgegeten	$M-D^4$
87	die 'iemand' < iemand	M^a
	iemand	M^b-D^4
89	weggenomen < gestolen	$M-D^4$
90	gebrek leed < honger had	$M-D^4$
91	gesuspendeerd had < gesuspendeerd had	M^{a1}
	had gesuspendeerd	$M^{a2}-D^3$
94	zeer véél < vele	$M-D^3$

100	je < U	M
	u	D ¹ -D ³
102	uittestaan < te maken	M-D ⁴
102	Ik maakte dat ding < Dat was	M-D ³
104-105	in hun ambten geschorst had, en velen < geschorst had in hunne ambten. Velen in hun ambten geschorst had. Velen	M-D ³ D ⁴
106	en wel < en	M-D ⁴
109-110	in de <i>chinesche kerk</i> ⁹⁸ te Padang voor waar hield, < voor waar hield op Padang, voor waar hield op Padang, voor waar hield op Padang in de <i>chinesche kerk</i> te Padang voor waar hield ⁸⁹ in de <i>chinesche kerk</i> te Padang voor waar hield ⁹⁸	M ^a M ^b D ¹ -D ³ D ⁴ D ^{4a}
110	wat dan < wat	M-D ³
110-111	ook – vooral met het oog op de bekende eigenschappen van den generaal – waar <i>kan</i> geweest zyn < ook waar <i>kan</i> geweest zijn, vooral met het oog op de eigenschappen van den generaal ook waar <i>kan</i> geweest zijn, vooral met het oog op de eigenschappen van den Generaal ook – vooral met het oog op de bekende eigenschappen van den Generaal – waar <i>kan</i> geweest zyn	M D ¹ -D ³ D ⁴
112	had, moet ge weten, < had	M-D ³
113	winnen, en daarmee een anker wyn < winnen van een anker wijn	M-D ³
114	om...overall rondteloopen < en liep overall rond	M-D ³
117	Miss x < Miss... Miss... Miss x	M ^a M ^b -D ³ D ⁴
119-120	De adsistent-resident was als hoofd der politie verplicht, en ook inderdaad van plan, < Juist was de adsistent-resident van plan Juist was de Adsistent-resident van plan	M D ¹ -D ³
120	met die zaak < daarmede	M-D ³

- 121 van dit voornemen iets gezegd te hebben <
dit voornemen te hebben geuit 's avonds *M-D*³
- 122 Doch zie, den < Den *M-D*³
- 123 naar zekere Afdeeling te begeven < te begeven naar zekere afdeeling *M-D*³
- 123 welker < welks *M-D*⁴
- 124 veronderstelde < vooronderstelde *M-D*⁴
- 125 *in loco* < aldaar *M-D*³
- 125 zekere < die *M-D*³
- 128 deze < die *M-D*³
- 129 zeer < een' zeer *M-D*³
- 130 aan een valstrik te denken < te denken aan een' valstrik *M-D*³
- 131 deze < die *M-D*³
- 131 wil vergeten hebben < weet niet meer *M-D*³
- 134-135 door 't publiek – dat is: door niemand en iedereen – ontdekt <
ontdekt door het publiek, dat is *niemand* en *iedereen*, *M*^a
ontdekt door het publiek, dat is niemand en iedereen, *M*^b
ontdekt door het publiek, dat is 'niemand en iedereen', *D*¹-*D*³
door het publiek – dat is: door niemand en ieder-een – ontdekt *D*⁴
- 135 ambtenaar < kontrôleur *M*
Kontrôleur *D*¹-*D*³
- 135 slechts < alleen daarom *M-D*³
- 136 gesuspendeerd was < was gesuspendeerd *M-D*³
- 136 scheppen < hebben *M-D*³
- 137 van de plaats te verwyderen < te verwijderen van de plaats *M-D*³
- 139 tot een tydstip dat < tot *M-D*³
- 140 naar < na *M-D*³

141	van den generaal Vandamme opdeed < opdeed van den generaal <i>vanDamme</i> M^a opdeed van den generaal vanDamme M^b opdeed van den Generaal van Damme D^1-D^3 van den Generaal Vandamme opdeed D^4
141-142	deze lezing van 't geval my geloofbaar voor. Op < het mij geloofbaar voor; en ook op M het mij geloofbaar voor, en ook op D^1-D^3
142-144	niet – wat het peil aangaat, waartoe zyn zedelykheid was afgedaald – tot zoo-iets in-staat keurde < niet in staat keurde tot zóó iets, wat het peil aangaat waartoe zijne zedelykheid was afgedaald $M-D^{2d}$ niet in staat keurde tot zóó iets, wat het peil aangaat waartoe zijne zedelykheid was afgedaald D^3^*
144-145	goede hoedanigheid < hoedanigheid $M-D^3$
146	van meening ware < de meening aankleefde $M-D^4$
149	wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had, ⁹⁹ voelde neiging om* < men moest dat van nabij gezien hebben, om $M-D^3$ wie 't van naby gezien had, voelde neiging om D^4 wie 't van naby gezien had, ⁹⁹ voelde neiging om D^{4a}
150	zyn < die $M-D^4$
152	tegenstelling < tegenstellingen $M-D^3$
154	kan men < kunt gij $M-D^3$
155	men < gij $M-D^3$
155	zeer in 't oog vallend < groot, in het oog vallend $M-D^3$
155	heeft < hebt $M-D^3$
155	Jy < Gij $M-D^3$
156	bent < zijt $M-D^3$
158	maak je < maak u $M-D^3$
158	nu dronken < dronken $M-D^4$
158	Je vergeet je < Gij vergeet u $M-D^3$
159	galery < voorgalerij $M-D^3$

159	je < u	$M-D^3$	
159	Dit < Dât	M	
	Dat	D^1-D^3	
160	je < u	$M-D^3$	
162	je < u	$M-D^3$	
162	zoo erg... < zoo...	$M-D^3$	
163	och < ach	M	
	Ach	D^1-D^3	
163	overigens < anders	$M-D^3$	
165	riep < zeide	$M-D^3$	
165	al is hy <i>vertikaal</i> < ook als hij <i>vertikaal</i> is	$M-D^3$	
166	je < u	$M-D^3$	
168	volgt < komt	$M-D^3$	
168	betoog < verhaal	$M-D^3$	
169	Ik < En En ik	M^*	
	En ik	D^1-D^4	
170	we < men	$M-D^3$	
171	niets < nooit iets	$M-D^4$	
171	bemerkten < bemerkte	$M-D^3$	
171	De oorzaak zal wel zyn dat < Dit is wijl	M^a	
	Dit is, wijl	M^b-D^3	
	Dit ligt hierin dat	D^4	
173	en <i>in alles</i> < <i>in alles</i>	M	
	en <i>alles</i>	$D^{1*}, D^{2*}, D^{2d*}, D^{3*}$	
178	je < u	$M-D^3$	
179-180	niet...Heb je < niet'...hebt gij	M	
	niet...' hebt gij	D^1-D^3	
	niet...heb je	D^4	
184	je < ge	$M-D^3$	

184	Je < Gij	<i>M-D</i> ³
184	jy < gij	<i>M-D</i> ³
	jy	<i>D</i> ⁴
185	bent < zijt	<i>M-D</i> ³
191	dien < de	<i>M</i> ²¹
	den	<i>M</i> ²² - <i>D</i> ³
191	slechts niet < niet	<i>M-D</i> ³
191	aan < van	<i>M-D</i> ³
192	aan moed < moed	<i>M-D</i> ³
196	maar er < er	<i>M-D</i> ³
197	een generaal < er is een generaal	<i>M-D</i> ³
200	je < gij	<i>M-D</i> ³
201-202	zei dat elk mensch in zyn medemensch een soort van konkurrent ziet < zeide: elk mensch ziet in zijnen medemensch eene soort van konkurrent	<i>M-D</i> ³
208	kan je < kunt ge	<i>M-D</i> ³
208-209	heb immers < heb	<i>M-D</i> ³
209	je < uwe	<i>M-D</i> ³
209	is < was	<i>M-D</i> ³
209	Zieje < Ziet ge	<i>M-D</i> ³
209	dat < dit	<i>D</i> ⁴
214	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
215	We moeten ons < Gij moet u	<i>M-D</i> ³
215	eenigszins < iets	<i>M-D</i> ³
216	voorstellen. De strekking der gelykenis blijft waar. < voorstellen.	<i>M-D</i> ³
	voorstellen. De strekking der vergelyking blijft waar.	<i>D</i> ⁴

- 216-218 Wanneer we genoodzaakt zyn iemand zekere eigenschappen toe te kennen die aanspraak geven <
 Maar, wanneer wij indedaad moeten erkennen dat iemand in het bezit is van eene eigenschap die aanspraak heeft M^a
 Maar, wanneer wij indedaad moeten erkennen dat iemand in het bezit is van eene eigenschap, die aanspraak heeft M^b-D^3
 Wanneer we genoodzaakt zyn iemand eigenschappen toe te kennen, die aanspraak geven D^4
- 219 eigenschappen < eigenschap $M-D^3$
- 219-220 den verschuldigten < dien $M-D^3$
- 223 voorwendsel < beweegreden $M-D^4$
- 224 ons zelfs < ons $M-D^3$
- 225 Zoodra < Als $M-D^3$
- 226 van een voetstuk waardig maken < waardig maken van een *piédestal* $M-D^3$
- 226 zoodra < als $M-D^3$
- 228 we ten-laatste < wij $M-D^3$
- 230 verrukt staan < in vervoering zijn $M-D^3$
- 231-232 by de eerste gunstige gelegenheid naar-beneden te halen <
 naar beneden te halen, bij de eerste gunstige gelegenheid $M-D^3$
- 232 *mutatie* < *mutatie* er is M
- 233 anderen < elk een $M-D^3$
 iedereen D^4
- 233 om óók < ook $M-D^3$
- 237-238 Kappelman die zich voedt met zuurkool en scharrebier, zoekt verheffing in de klacht <
 Als *Kappelman* zich voedt met zuurkool en scharrebier, zegt hij graag M
 Als Kappelman zich voedt met zuurkool en scharrebier, zegt hij graag D^1-D^3
- 240 ooit met < met $M-D^4$
- 242 zyn, < zijn om $M-D^3$
- 243 voertuig < vehikel M^{a1}
 voertuig M^{a2}

- 244 deze < die *M-D*³
- 245 de velen < velen *M-D*³
- 246 dit < dat *M-D*³
- 246 wanneer < als *M-D*³
- 249 hy werkelyk < hij *M-D*³
- 249 hooge < zeer hooge *D*⁴
- 250 zich voornam < voornam *M-D*⁴
- 251 zie je < ziet ge *M-D*³
- 251 terstond < dadelijk *M-D*³
- 254 weg! Nu, < weg, en *M-D*³
- 255-256 door zoo-iets wèl gebonden acht < gebonden acht door zóó iets *M-D*³
 door zoo-iets gebonden acht *D*⁴
- 257 dan had < had dan *M-D*³
- 259 hierdoor < daardoor *M-D*³
- 260 nog altyd < altijd *M-D*³
- 261 voelde zich < was *M-D*³
- 261 op-nieuw < weder *M-D*³
- 261 geroepen < gedwongen *M-D*⁴
- 262 tot helderheid had kunnen brengen <
 had kunnen tot helderheid brengen *M-D*³
- 262 ontving < ontvangt *M-D*⁴
- 264 oneerlykheid in ambtsbetrekking < pligtverzaking *M-D*³
- 264-266 Het heette dat hy uit vriendschap of medelyden de zaak van dien kontroleur,
 tegen beter weten aan, in een valsch daglicht had gesteld <
 Hij had, heette het, uit vriendschap of medelijden, de zaak van dien
 kontrôleur, tegen beter weten aan, in een valsch daglicht gesteld *M*
 Hij had, heette het, uit vriendschap of medelijden, de zaak van dien
 Kontrôleur, tegen beter weten aan, in een valsch daglicht gesteld *D*¹-*D*³

268-269	met dien kontroleur stond < stond met dien kontrôleur stond met dien Kontrôleur	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
269	hieruit < dááruit	<i>M-D³</i>
270-271	een achtenswaardig persoon was < was eene achtenswaardige persoon eene achtenswaardige persoon was een achtenswaardige persoon was	<i>M^a</i> <i>M^b</i> <i>D¹-D³</i>
271	hiervoor < daarvoor	<i>M-D³</i>
272-273	elders dan op Sumatra's Westkust onderzocht was < onderzocht was, elders dan op <i>Sumatra's Westkust</i> onderzocht was, elders dan op Sumatra's Westkust	<i>M^a</i> <i>M^b-D³</i>
273-274	in zyn eer hersteld geworden < hersteld geworden in zijne eer	<i>M-D³</i>
275	op de ontbyttafel van den generaal liet neerleggen < liet neêrleggen op de ontbijttafel van den generaal liet neêrleggen op de ontbijttafel van den Generaal op de ontbyttafel van den Generaal liet neerleggen	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
281	Neem me niet kwalyk, m'nheer Havelaar, ik < Ik	<i>M-D³</i>
283	Verbeeld je < Verbeeldt u	<i>M-D³</i>
284	en < dat ik	<i>M-D³</i>
285	weinig of geen < geene	<i>M-D³</i>
286	<i>Padang</i> , < <i>Padang</i> , weinige althans, <i>Padang</i> , weinige althans,	<i>M^a</i> <i>M^b-D³</i>
286	geschreven < gezegd	<i>M-D³</i>
287	indien < als	<i>M-D³</i>
288-289	vernemende < hoorende	<i>M-D³</i>
290	daarheen een pas zou geven < een' pas zou geven daarheen	<i>M-D³</i>
294	verhongerden < uithongeren	<i>M-D³</i>
295	zoolang in 't leven gehouden? Of < in het leven gehouden, zoolang; of in het leven gehouden, zoolang? of zoolang in het leven gehouden? Of	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
297	O ja! Maar dit hielp me niet... < Neen,	<i>M-D³</i>

297	zoo-icts < dāt	<i>M-D</i> ³
297	doet men < deed ik	<i>M-D</i> ³
297-298	ééns, niet waar? Wat ik gedurende dien tyd uitrichtte? Och... < éénmaal,...	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
299	schreef < en schreef	<i>M-D</i> ⁴
299	voort. < voort...? voort. voort. ⁹¹ voort. ¹⁰¹	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}
300	op <i>Padang</i> ryst te-koop < rijst tekoop op <i>Padang</i> rijst tekoop op <i>Padang</i> rijst te koop op <i>Padang</i>	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³
301	die < dat	<i>M</i>
302	heb. ¹⁰¹ < heb. heb. ⁹	<i>M, D</i> ⁴ <i>D</i> ^{1-D} ³
306	je < gij	<i>M-D</i> ³
306	schetsen < schetsen u	<i>M-D</i> ³
307	die dagen < dien tijd	<i>M-D</i> ³
307	Het < Daar het	<i>M-D</i> ³
309	by < aan	<i>M-D</i> ³
309	en hierom werden < werden	<i>M-D</i> ³
310	in 's lands kas gestort < gestort in 's lands kas	<i>M-D</i> ³
310-311	van twintig gulden aan < aan van twintig gulden	<i>M-D</i> ³
311	Daar nu < Daar	<i>M-D</i> ³
311-312	op de bureaux van den Gouverneur moest worden verhandeld < moest worden verhandeld op de bureaux van den gouverneur moest worden verhandeld op de bureaux van den Gouverneur	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
314	van die gelegenheid gebruik < gebruik van die gelegenheid	<i>M-D</i> ³

- 318 d'ennui < d'ennui *M^a*
de soif *M^b-D⁴*
- 320 chaussé < chaussé *M^a*
botté *M^b-D³*
- 324 later te Batavia < later *M-D³*
- 328 't...na 't...wegnemen < dat wegnemen *M-D³*
't...wegnemen *D⁴*
- 336 beter...akelig! < beter! *M-D³*
- 338 ach, dât < dât *M-D⁴*
- 339 dit < dât *M-D³*
- 340 belangwekkend < ongelukkig *M^{a1}*
belangwekkend *M^{a2}*
- 341 geestigheid! O, Duclari...o, Verbrugge... < geestigheid,... *M-D³*

HOOFDSTUK XIII

	DE RTIENDE HOOFDSTUK < [interlinie; streep]	M^a
	Twaalfde Hoofdstuk [streep]	M^b
	DE RTIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	- En < - 'En	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern. - 'En	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) - 'En	D^1, D^3
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) - 'En	D^2, D^{2d}
3	ja, gaarne! Want < ja, want	M
	ja; want	D^1-D^3
4	voor wáár geven en zelfs nog gedeeltelyk bewyzen kan <	
	geven kan voor waar, en zelfs nog bewijsbaar	$M-D^3$
	voor wáár geven, en zelfs nog gedeeltelyk bewyzen kan	D^4
5-7	handelde toen ik in myn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van <i>Padang</i> niet verwierp als volstrekt ongerymd. Men zal ze zeer geloofbaar vinden,* <	
	handelde, in mijn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van <i>Padang</i> niet geheel te verwerpen, daar men ze zeer geloofbaar vindt	M^a
	handelde, in mijn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van <i>Padang</i> niet geheel te verwerpen, daar men ze zeer geloofbaar vindt	M^b
	handelde, toen ik, in mijn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van <i>Padang</i> niet geheel verwierp, daar men ze zeer geloofbaar vinden zal,	D^1-D^3
	handelde, toen ik in myn verhaal over dat vermiste kind, de praatjes van <i>Padang</i> niet verwierp als volstrekt ongerymd. Men zal ze zeer geloofbaar vinden,	D^4
7-8	onzen dapperen < dien	$M-D^3$
8	leert kennen < kennen leert	$M-D^3$
9	waren dan < waren	$M-D^3$
9	kasrekening < kas rekeningen	M, D^1
	kas-rekeningen	D^2-D^3
	kasrekeningen	D^4
11-12	De chef van de komptabiliteit te <i>Padang</i> - die nu juist myn byzondere vriend niet was - <	
	Men	$M-D^3$
	De chef der komptabiliteit te <i>Padang</i> - die nu juist m'n vriend niet was -	D^4
16	Je < Gij	$M-D^3$

- 17 als voordeelijker en aangenamer wordt beschouwd <
wordt beschouwd als voordeelijker en aangenamer M
wordt beschouwd, als voordeelijker en aangenamer D^1-D^3
- 18 ik nog slechts < ik $M-D^3$
- 18 weinig maanden vroeger < korten tijd geleden $M-D^3$
kort geleden D^4
- 19 hooren < weten $M-D^3$
- 20 en omdat < en $M-D^3$
- 20 te *Natal* < in de afdeeling $M-D^3$
in de Afdeeling *Natal* D^4
- 21-22 gedragen te hebben < te hebben gedragen $M-D^3$
- 22 als een gunstige onderscheiding op < op als eene onderscheiding $M-D^3$
- 25-26 te *Padang* aankwam < aankwam te *Padang* M^a
aankwam te Padang M^b-D^3
- 26 vandaar terstond < van daar $M-D^3$
van-daar terstond D^4
- 26-27 naar de binnenlanden te vertrekken <
te vertrekken naar de binnenlanden $M-D^3$
- 27 volgens gebruik en plicht < natuurlijk M
volgens pligt D^1-D^3
volgens plicht D^4
- 28 dat hy me niet ontvangen kon < mij niet te kunnen ontvangen $M-D^3$
- 32 slechts weinig < weinige $M-D^3$
- 33 te < op $M-D^3$
- 33 deze < die $M-D^3$
- 33 vernam < hoorde $M-D^3$
- 36 kon < kan $M-D^3$
- 37 had < heeft $M-D^4$
- 37-38 in aantocht < op handen $M-D^3$
op-handen D^4

- 39-40 verzocht ik dezen en genen me daarmee te-hulp te komen <
vraagde ik daarom aan dezen en genen *M-D*³
verzocht ik dezen en genen me daarmede te-hulp te komen *D*⁴
- 40 ik stond < stond *M-D*³
- 41-42 ' Indie, waar over 't geheel het krediet een zelfs *te*
grootte rol speelt, < *Indie*, *M*³
Indië, *M*^b-*D*³
Indie, *D*⁴
- 46-47 op 't noemen der oorzaken van dit wantrouwen aan <
aan op het noemen der oorzaken van dit wantrouwen *M-D*⁴
- 50-51 volstrekt niet. Juist het < niet; het *M-D*³
- 51 verwonderd < bevreemd *M-D*³
- 51-52 wel vond ik 't zonderling < het verwonderde mij *M-D*³
wel vond ik het zonderling *D*⁴
- 54 aanhoudende < de *M-D*³
- 55-56 aan de ontdekte fouten < daaraan *M-D*³
- 56-57 oneerlykheid. Niemand beter toch dan hy kon weten <
oneerlykheid, daar hij beter dan iemand wist *M*
oneerlykheid; daar hij beter dan iemand wist *D*¹-*D*³
oneerlykheid. Niemand beter toch dan hyzelf kon weten *D*⁴
- 57 er < er toch *M-D*³
- 57 in deze zaken nooit < nooit *M-D*³
- 59 deze < die *M-D*³
- 60 begaan < geschied *M-D*³
- 65 bestonden < waren *M-D*³
- 66 talryke voorbeelden < voorbeelden *M-D*³
vele voorbeelden *D*⁴
- 66 deze < die *M-D*³
- 66 moeielykheid der positie < moeilijke positie *M-D*³
- 67 de < vele *M-D*³

- 67-68 in grondbeginsel < 'in principe' *M-D*³
- 69 zich met < zich *M*
zich, *D*¹-*D*³
- 70 van 't ontbrekende te vorderen < te vorderen van het ontbrekende *M-D*³
van het ontbrekende te vorderen *D*⁴
- 71-72 uitsprak of zelfs daaraan dacht < uitsprak *M-D*³
uitsprak, of daaraan dacht *D*⁴
- 72 zóó als regel < zóó *M-D*³
- 75 schouder-ophalend < met schouder ophalen *M-D*³
- 76-77 het mindere voor 't meerdere wyken moest <
het hogere het mindere moest doen wijken *M-D*⁴
- 78 ik < ik evenwel *M-D*⁴
- 78 zyn. Maar < zijn, maar *M*^a
zijn; maar *M*^b-*D*³
kunnen zyn. Maar *D*⁴
- 79 ze waren < waren zij *M-D*³
- 82 deze < die *M-D*³
- 83-84 dreigde in vuur en vlam te zetten <
zou in vuur en vlam zetten *M-D*³
dreigde in vuur en vlam zetten *D*^{4*}
- 84 te doen < doen *M-D*³
- 85 hen < ze *M*^{a1}
hen *M*^{a2}
- 85-86 met veel opoffering van geld en volk hadden verjaagd <
hadden verjaagd met veel opoffering van geld en volk *M-D*³
- 87 opteleggen aan < te eischen van *M-D*⁴
- 89 die < dit *M*
- 95 gevallen waren < waren gevallen *M-D*³
- 96-97 anderen evenwel < anderen *M-D*³
- 97 van zekere stukken noodig < noodig van stukken *M-D*³

98-100	<i>Natal</i> zelf, om by myn geëmployeerden naar de oorzaken der gevonden verschillen onderzoek te doen, < <i>Natal</i> . Ik had bij schrijvers of geëmployeerden kunnen onderzoeken naar de oorzaken van de verkeerdheden <i>Natal</i> . Ik had bij schrijvers of geëmployeerden kunnen onderzoeken naar de oorzaken van de verkeerdheden <i>Natal</i> . Ik had bij schrijvers of geëmployeerden kunnen onderzoeken naar de oorzaken van de verkeerdheden, <i>Natal</i> zelf. Ik had daar by myn geëmployeerden kunnen onderzoeken naar de oorzaken der verkeerdheden,	M^a M^b D^1-D^3 D^4
100	waarschynlyk < hoogstwaarschijnlijk	$M-D^4$
102	je < gij	$M-D^3$
103	uit de Natalsche kas worden betaald < worden betaald uit de <i>Natalsche</i> kas worden betaald uit de Natalsche kas	M^a M^b-D^3
104	hoogstwaarschynlyk < wellicht wellicht	$M-D^3$ D^4
106	tot die verdrietige fouten aanleiding gegeven < aanleiding gegeven tot die verdrietige fouten	$M-D^3$
106-107	wilde my niet naar <i>Natal</i> laten vertrekken < weigerde mij te laten vertrekken naar <i>Natal</i> weigerde mij te laten vertrekken naar <i>Natal</i> weigerde my naar <i>Natal</i> te laten vertrekken	M^a M^b-D^3 D^4
110	onder verdenking van ontrouw < met den schijn van welwillendheid ten mijnen aanzien, als ik verdacht werd van ontrouw	$M-D^4$
111	dit < dat	$M-D^3$
111-112	van de plaats was < was van de plaats	$M-D^3$
113-114	in het ongunstigst daglicht gesteld < gesteld in het ongunstigste daglicht	$M-D^3$
116-117	aanmerkingen, zoo goed me zonder archief of mondelinge inlichtingen mogelyk was, beantwoord had < aanmerkingen beantwoord had, zoo goed mij, zonder archief of mondelinge inlichtingen mogelyk was aanmerkingen beantwoord had, zoo goed ik, zonder archief of mondelinge inlichtingen doen kon aanmerkingen beantwoord had, zoo goed ik, zonder archief of mondelinge inlichtingen doen kon	M^{a1} M^{a2} D^1-D^3

117-118	ik zydelings < ik	M
	ik,	D ¹ -D ³
118	zoo < dáárom zoo	M-D ³
118-120	'omdat ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had, waaraan ik dan ook, voegde men er by, zeer verkeerd had gedaan.' <	
	'wjl ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had,' waaraan ik dan ook, voegde men er bij 'zoo verkeerd had gedaan.'	M ^a
	'wjl ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had,' waaraan ik dan ook, voegde men er bij 'zoo verkeerd had gedaan.'	M ^b
	'wjl ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had,' waaraan ik dan ook, voegde men er bij, 'zoo verkeerd had gedaan.'	D ¹ -D ³
	'omdat ik hem te Natal zoo gekontrarieerd had, waaraan ik dan ook, voegde men er by, zeer verkeerd had gedaan.'	D ⁴
127	vernam < hoorde	M-D ³
130	daarvan nog de minuut < de minuut nog	M-D ³
138	Justitie – we zeiden nog <i>fiskaal</i> in dien tyd – < Justitie	M-D ³
143	hadden plaats gehad < plaats hadden	M-D ⁴
143	dit < dat	M-D ³
145	zeggen < het zeggen	M-D ⁴
146	zoo-even aangehaald slot van dien brief <	
	slot van den brief dat ik zoo even aanhaalde	M ^a , D ¹ -D ³
	slot van den brief, dat ik zoo even aanhaalde	M ^b
149-150	inbracht. Waarlyk, < inbragt, want	M
	inbragt; want	D ¹ -D ³
	inbracht...want waarlyk	D ⁴
150	is aan lage vergrypen, < is,	M-D ³
152	krimineele verdenking < beschuldiging	M-D ³
152	Misschien echter < Misschien	M-D ³
153	dit < dat	M-D ³
154	voedsel < spijze	M-D ⁴
156	doch telkens < doch	M-D ⁴
158	schuldig aan 't allerergste < schuldig	M-D ³

- 160 die blykbaar < die $M-D^3$
- 160 met de zaak verlegen was < verlegen was met de zaak $M-D^3$
- 161 vervolgingen < eene vervolging $M-D^3$
- 162 mogen < mag $M-D^3$
- 163 van de < der $M-D^4$
- 164-165 Hy ontving eindelyk van-hooger-hand den last <
 De gouverneur generaal *Merkus* heeft hem eindelyk gelast M^a
 De gouverneur generaal *Merkus* heeft hem eindelyk gelast M^{b1}
 Hij ontving eindelyk last van hooger hand $M^{b2}-D^3$
- 166 *ij* < *gij* $M-D^3$
- 167 duizenden < duizend $M-D^4$
- 167 guldens* < gulden $M-D^4$
- 168 zeide my < zeide $M-D^4$
- 169 iemand,^{103*} < iemand M^a
 iemand, M^b-D^4
 iemand,¹⁰³ D^{4a}
- 169 kon < kan $M-D^4$
- 171 op de eeuwigheid gegeven hebben < gegeven hebben op de eeuwigheid $M-D^3$
- 173 wilde < zoude $M-D^3$
- 174 ophelderen < verklaren $M-D^3$
- 175 Vandamme te *Natal* zoo 'gekontrarieerd' had <
 van Damme zoo had 'gekontrarieerd' op *Natal* $M-D^3$
- 176 in de voorgalery van haar woning vertoonde <
 vertoonde in de voorgalerij harer woning $M-D^3$
 in de voorgalery van hare woning vertoonde D^4
- 179-180 naar de keuken te begeven < te begeven naar de keuken $M-D^3$
- 181 Tine dien middag aan tafel < dien middag aan tafel mevrouw Havelaar $M-D^3$
- 184 door den oppasser geroepen was < geroepen was door den oppasser $M-D^3$

- 202 beide < twee *M-D*⁴
- 203 iemand < hem *M-D*³
- 204 tot tooneel zyner vertelling gekozen heeft. Want <
 heeft gekozen tot het tooneel zijner vertelling, want *M*^a
 heeft gekozen tot het tooneel zijner vertelling; want *M*^b-*D*³
 tot het tooneel zyner vertelling gekozen heeft. Want *D*⁴
- 204 een < de *M-D*⁴
- 205-206 veronderstellen < vooronderstellen *M-D*⁴
- 214 hem < U *M*
 u *D*¹-*D*³
- 215 zoo vaak < vaak *M-D*³
- 216-217 van 't geduld zyner lezers misbruik maakt <
 misbruik maakt van het geduld zijner lezers *M-D*³
 van het geduld zyner lezers misbruik maakt *D*⁴
- 219 van de < der *M-D*⁴
- 219-220 de vraag hebbe voortleggen < hebbe voortleggen de vraag *M*
 hebbe voor te leggen de vraag *D*¹-*D*³
- 220 juist < het juist *M-D*⁴
- 222 duide < duide het *M-D*⁴
- 222 dan hèm < hem dan *M-D*³
 dan hem *D*⁴
- 225 zelden < ook zelden *M-D*³
- 226 waard < waardig *M-D*³
- 227 men vergete niet dat < ook *M-D*³
- 228 dikwyls valsch is < is dikwijls valsch *M-D*³
- 233 voor < aan *M-D*³
- 234 't < dat *M-D*⁴
- 234 denzelfden < dien *M-D*⁴
- 235 verkregen < gehad *M-D*⁴

- 235 wanneer < als $M-D^3$
- 235 niet de schryver < de schrijver niet $M-D^3$
- 236 juist door < door M^{a1}
juist door M^{a2}
- 236 de < dezelfde M^{a1}
de M^{a2}
- 236-237 den oppervlakkig oordeelenden lezer < hem $M-D^4$
- 238-239 vreemdeling < een vreemdeling $M-D^3$
- 243 den man < hem $M-D^3$
- 244 lager stond < slechter was $M-D^4$
- 244 geschetst wordt < wordt geschetst $M-D^3$
geschetst werd D^4
- 249 maar < maar hij $M-D^3$
- 250 de tinten die < wat $M-D^3$
- 250-251 in zyn onsterfelyke geschriften daarnaast legde <
daarnaast legde in zijne onsterfelyke geschriften M
daar naast legde in zijne onsterfelyke geschriften D^1-D^3
daarnaast legde in zyn onsterfelyke geschriften D^4
- 251-252 als overtollig meent te kunnen verwerpen <
meent te kunnen verwerpen als overtollig $M-D^3$
- 254 in Frankryk gebloed heeft < gebloed heeft in *Frankryk* M^a
gebloed heeft in Frankrijk M^b-D^3
- 254-255 ter-eere van dat land zeggen moet < zeggen moet ter eere van dat land $M-D^3$
- 257 den grootsten opgang maakten < het hoogst geschat werden $M-D^4$
- 257-258 hoop en geloof < geloof $M-D^3$
- 258 gemakkelyk < gemakkelijker M^{a1}
gemakkelijk M^{a2}
- 260 dat < opdat M^{a1}
dat M^{a2}
- 260-261 met minder inspanning < ligter $M-D^3$

263	dan ook koos die school < koos die school dan ook	<i>M-D</i> ³
266	gelegenheid < de gelegenheid	<i>M-D</i> ³
268	dat alles < zóó iets	<i>M-D</i> ³
269	de stomme akeligheid van een lyk dat daar ligt < het lijk van den man die daar ligt	<i>M-D</i> ³
	't lyk van den man die daar ligt	<i>D</i> ⁴
270	een slachtoffer dat < een' ander' die	<i>M</i> ^a
	een' ander', die	<i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
	een ander die	<i>D</i> ⁴
270	en < en nog	<i>M-D</i> ⁴
271	vruchteloos zoekend < die vruchteloos zoekt	<i>M-D</i> ³
274-275	negen-en-negentig andere mannen < negen-en negentig	<i>M</i>
	negen en negentig	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
276	den < dien	<i>M-D</i> ³
284	u geleidelyk < u	<i>M-D</i> ³
286	Het gevaar evenwel < Maar het gevaar	<i>M-D</i> ³
287-288	met zoo ruwe wapenen op uw gevoel meent te moeten instormen < op uw gevoel meent te moeten instormen met zoo ruwe wapenen	<i>M-D</i> ³
288-289	in 't ander uiterste vervalt < vervalt in het ander uiterste	<i>M-D</i> ³
	in het ander uiterste vervalt	<i>D</i> ⁴
291	dit < dat	<i>M</i>
	dat	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
292	Wanneer < Als	<i>M-D</i> ³
295	Maar < Doch	<i>M</i> ^{a1}
	Maar	<i>M</i> ^{a2}
296-297	ontsnapte...als < ontging. Als	<i>M</i> ^{a1}
	ontging; als	<i>M</i> ^{a2}
	ontging: als	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
306	wat de oorzaak is < hoe het komt	<i>M-D</i> ⁴
306	zoo-even < straks	<i>M-D</i> ³

- 307-308 vroeger < zoo even *M-D*³
zoo-even *D*⁴
- 308 zagen...zie, dan < zagen...Dan *M-D*³
- 315 voel ik me < ben ik *M-D*³
- 315 nu genoopt < genoopt *M-D*³
- 318-319 een steenmassa te denken < te denken eene steenmassa *M-D*³
- 320 onzen < uwen *M-D*⁴
- 321 bessenboompjes < bessenboomen *M-D*⁴
- 321 er achter < daarachter *M-D*³
daar-achter *D*⁴
- 324 van wat < wat *M*²¹
van wat *M*²²
- 324 hiervoor < daar voor *M-D*³
- 331 op den grond ontbreekt < ontbreekt op den grond *M-D*³
- 333 levend protest < protest *M-D*³
- 336 naar-boven hebben opgeknepen < hebben opgeknepen naar boven *M-D*³
naar boven hebben opgeknepen *D*⁴
- 338 dezen < dien *M-D*³
- 341 diep < hoog *M*
- 341-342 We nummeren < Gij nummert *M-D*³
- 343 kome, *vyf* onder *twee*, < kome, *M-D*³
- 344 eerste drie < drie eerste *D*¹
- 348-349 met de daarnaast liggenden in verbinding staan <
in verbinding staan met de daarnaast liggende *M-D*³
- 349 hoogste < laatste *M-D*³
grootste *D*⁴
- 350 ongesloten < geslotene *M-D*³
gesloten *D*⁴

- 350-351 binnengalery, gang of doorloop < binnengalerij of doorloop *M-D*⁴
- 353 Het is moeielyk te zeggen < Ik weet niet *M-D*³
Ik weet niet recht *D*⁴
- 354 aan 't woord 'erf' hecht < hecht aan het woord: 'erf' *M*
hecht aan het woord 'erf' *D*¹-*D*³
aan het woord 'erf' hecht *D*⁴
- 360 aan een park denken. Anderen < denken aan een park; anderen *M-D*³
- 364 in de huizen bevordert < bevordert in de huizen *M-D*³
- 364-365 insekten-soorten < insekten *M-D*³
- 366 erf nu < erf *M-D*³
- 366-367 een der zyden < eene zijde *M-D*³
- 367 aan een ravyn grensde < grensde aan eene ravijn *M-D*³
- 370 van de < der *M-D*⁴
- 375 Deze < Die *M-D*³
- 376 wat zeer begrypelyk is < en dit was zeer begrijpelyk *M-D*³
wat zeer begrypelyk was *D*⁴
- 377 op die plaats < daar *M-D*³
- 378 welig < weelderig *M-D*⁴
- 381-382 in de onmiddellyke nabyheid van 't huis < meer nabij het huis *M-D*³
- 382-383 veroorzaakte < was *M-D*³
- 383 aan < voor *M-D*³
- 387 en ander gedierte op < op, en andere gedierten *M*^{a1}
op, en ander gedierte *M*^{a2}
op en ander gedierten *D*^{1*}
op en ander gedierte *D*²-*D*³
- 388-389 ook in den tuin naast en achter 't huis werd gevonden <
werd gevonden ook in den tuin naast en achter het huis *M-D*³
ook in den tuin naast en achter het huis werd gevonden *D*⁴
- 389 grasperk < gras *M-D*³

390	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³	
394	tot aan < tot	<i>M-D</i> ³	
395	stond < was	<i>M-D</i> ³	
395-396	door mevrouw Slotering bewoond werd < bewoond werd door mevrouw Slotering	<i>M-D</i> ³	
396	dewyl < daar	<i>M-D</i> ³	
397-398	langs beide zyden van 't grasveld < aan beide zijden van het grasveld langs aan beiden zijden van het grasveld langs	<i>M-D</i> ^{2d} , <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{3*}	
399-400	naar de achter het hoofdgebouw gelegen keuken of stallen te begeven < te begeven naar de achter het hoofdgebouw gelegene keuken of stallen te begeven naar de achter het hoofdgebouw gelegene keuken of de stallen te begeven naar de achter het hoofdgebouw gelegene keuken of de stallen te begeven naar de achter het hoofdgebouw gelegene keuken, òf de stallen	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2} <i>D</i> ^{1-D} ^{2d} <i>D</i> ³	
406	haar nog geen bezoek had gebracht. Hy < bij haar nog geen bezoek had afgelegd; hij by haar nog geen bezoek had afgelegd. Hy	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
406-407	nam zich voor, den volgenden dag daarheen te gaan, maar < zoude den volgenden dag daarheen gaan. maar zoude den volgenden dag daarheen gaan; maar	<i>M</i> [*] <i>D</i> ^{1-D³}	
408	We vernamen reeds < Ik heb reeds gezegd	<i>M-D</i> ³	
412-413	aangekomen, en dus nog niet 'op orde' < aangekomen aangekomen,	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ⁴	
415	deze dame < deze	<i>M-D</i> ³	
415	ze < die dame	<i>M-D</i> ³	
415-416	geen hollandsch verstaande < die geen hollandsch verstond	<i>M-D</i> ³	
417	't genoemd < gezegd	<i>M-D</i> ⁴	
417	zy < ze deze	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	

423	zou hebben < hebben zou	M, D ¹
425-426	keukenzaken, over <i>sambal-sambal</i> , ¹⁰⁶ over 't inmaken van <i>ketimon</i> -- zonder Liebig, o goden! -* < 'keuken' en 'gebak', 'keuken' en 'gebak';	M D ¹ -D ³
	keukenzaken, over <i>sambal-sambal</i> ⁹⁵ over het inmaken van <i>ketimon</i> -- zonder Liebig, o goden! --	D ^{4*}
	keukenzaken, over <i>sambal-sambal</i> ¹⁰⁶ over het inmaken van <i>ketimon</i> -- zonder Liebig, o goden! --	D ^{4a*}
427	zeer goed < beter	M-D ⁴
429	aan beide partyen < ieder	M-D ³
429	volkomen < zijne volkomene	M-D ³
433	huis. 'Deze < huis, 'en die huis, en die	M D ¹ -D ³
433-434	gedreven < getrokken	M-D ⁴

HOOFDSTUK XIV

	VEERTIENDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Dertiende Hoofdstuk [streep]	M^b
	VEERTIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Ge < Gij	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern Gij	M^{b*}
	(Vervolg van het opstel van Stern.) 'Gij	D^1-D^3
2-3	aan de onafhankelyke ryken in den noordhoek grenzen < grenzen aan de onafhankelijke rijken in den noordhoek	$M-D^3$
8-9	aan 't bestaan van dat geheim artikel wel gelooven < wel gelooven aan het bestaan van dat geheim artikel aan het bestaan van dat geheim artikel wel gelooven	$M-D^3$ D^4
11-12	onder nederlandsche souvereiniteit zyn gebracht < zijn gebracht onder de nederlandsche souvereiniteit zijn gebracht onder de Nederlandsche souvereiniteit onder de Nederlandsche souvereiniteit zyn gebracht	M D^1-D^3 D^4
16	daarin lust < lust daarin	$M-D^3$
18	wanneer < als	$M-D^3$
18	niet daarvoor steviger < daarvoor niet meer stevige	$M-D^4$
25	Atjinezen zelf < Atjinezen	$M-D^3$
25	meer. Dit was evenwel < meer, maar dit was meer; doch dit was	M D^1-D^3
26	tot aan de oostkust uit < uit tot aan de oostkust	$M-D^3$
28	je < gij	$M-D^3$
28-29	weet, Verbrugge – < weet,	$M-D^3$
30	een Regeeringskommissaris ¹⁰⁸ aankwam, < een regeringskommissaris aankwam, het was de heer Merkus, een regeringskommissaris aankwam, een Regeeringskommissaris aankwam, een Regeeringskommissaris aankwam een Regeeringskommissaris ¹⁰⁸ aankwam	M^a M^b D^1-D^3 D^4 D^{4a}
31	hierom < daarom	$M-D^3$
32	wanhopige spaarzaamheid < voorschriften van spaarzaamheid	$M-D^3$

34	die < deze	M^a
	de	M^b-D^4
34	behoefde te hebben < had	$M-D^3$
37	onder nederlandsch bestuur had gebracht <	
	had gebragt onder nederlandsch bestuur	M
	had gebragt onder Nederlandsch bestuur	D^1-D^3
	onder Nederlandsch bestuur had gebracht	D^4
38-39	het gedeeltelyk ontblooten van andere plaatsen aanging <	
	aanging het gedeeltelyk ontblooten van andere plaatsen	$M-D^3$
43	Regeeringskommissaris < heer Merkus	M
	Regeringskommissaris	D^1-D^3
44	<i>persoonlyk</i> zich < zich persoonlijk	$M-D^3$
44-45	tot borg stelde < stelde tot borg	$M-D^3$
47-48	ambtenaar < laatste	$M-D^3$
50	doch < maar	M^{21}
	doch	M^{22}
50	met < met het	$M-D^4$
50	deze < die	$M-D^3$
51	omdat < wijl	$M-D^3$
51	ze grootendeels < ze	$M-D^4$
52	toen < nadat	$M-D^3$
52	deze zelf < deze	$M-D^3$
52	van < wegens	M^{21}
	van	M^{22}
52-53	veel zwaarder vergrypen < geheel andere zaken	$M-D^3$
54-55	beschuldiger...wat meer gebeurt. < aanklager.	M^{21}
	beschuldiger.	$M^{22}-D^3$
56	te vuriger misschien < te meer	$M-D^3$
58	dat < die	$M-D^3$

58-59	Sedert lang heerschte er < Er bestond Er heerschte	$M-D^3$ D^4
59	dezer < dier	$M-D^3$
62	oorzaken nog < oorzaken	$M-D^3$
62	liepen samen < droegen er het hare toe bij	$M-D^4$
64	't < een	$M-D^3$
64-65	in <i>Mandbèling</i> een komplot was ontdekt < een komplot was ontdekt in Mandheling een komplot was ontdekt in Mandhèling	M D^1-D^3
67	hiervan < daarvan	$M-D^3$
67-68	te <i>Natal</i> plaats gehad < plaats gehad te Natal	$M-D^3$
69	van den stand der zaken onderricht wordt < onderrigt wordt van den stand der zaken	$M-D^3$
70-71	door vrees voor een betrokken Hoofd zich laten weerhouden van de openbaring eener hun bekende omstandigheid < zich laten weêrhouden van de openbaring eener hun bekende omstandigheid, door vrees voor een betrokken hoofd door vrees voor een betrokken hoofd zich laten weerhouden van de openbaring eener hun bekende omstandigheid	$M-D^3$ D^4
72-73	op een grondgebied bevinden < bevinden op een grondgebied	$M-D^3$
73	dat < zoodanig	$M-D^3$
74	dan ook < ook	$M-D^3$
74	waarom < dat	$M-D^3$
75	<i>Lebak</i> , en dat ik redelyk veel wist < <i>Lebak</i> . Ik wist vrij veel Leb( ). Ik wist vrij veel Leb... Ik wist vrij veel <i>Lebak</i> , en dat ik vry veel wist	M^a M^b D^1-D^3 D^4
76	te zullen geplaatst worden < geplaatst te zullen worden	$M-D^4$
76	1846 < 1844 18..	M^a M^b-D^3
78	1840 < 1842 18..	M^a M^b-D^3

79	sommige < vele	<i>M-D</i> ³
83	Zóó < Nu, zóó Nu zóó	<i>M-D</i> ^{2d} , <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ³
83	zou dan < zou	<i>M-D</i> ⁴
84-85	verrader < een verrader	<i>M-D</i> ⁴
86	de < vele	<i>M-D</i> ⁴
89	vernietigd was < was vernietigd	<i>M-D</i> ³
89-90	hiertoe < daartoe	<i>M-D</i> ³
90-91	by zulke gelegenheden nooit uitblyft < nooit uitblijft bij zulke gelegenheden	<i>M-D</i> ³
92	nu inderdaad < nu	<i>M-D</i> ⁴
92	dit < dat	<i>M-D</i> ³
94	zult terstond < zult	<i>M-D</i> ³
94	inzien < zien	<i>M-D</i> ³
95	de man < hij	<i>M-D</i> ³
101	door den adsistent-resident van <i>Mandbélíng</i> werd < werd	<i>M-D</i> ³
101-105	genomen en naar <i>Natal</i> gezonden. Hier sloot de controleur hem voorloopig in 't fort op, en liet hy hem met de eerste geschikte scheepsgelegenheid gevankelyk naar <i>Padang</i> vervoeren. Het spreekt vanzelf dat men den Gouverneur al de < genomen. Men vervoerde hem naar <i>Natal</i> , waar de controleur hem liet opsluiten in het fort, en van waar hij met de eerste scheepsgelegenheid werd opgezonden naar den gouverneur van Sumatra's Westkust te Padang, wien men alle de genomen. Men vervoerde hem naar <i>Natal</i> , waar de Kontrôleur hem liet opsluiten in het fort, en van waar hij met de eerste scheepsgelegenheid werd opgezonden naar den Gouverneur van Sumatra's Westkust te Padang, wien men alle de genomen. Men vervoerde hem naar <i>Natal</i> , waar de Kontrôleur hem liet opsluiten in het fort, en van waar hij met de eerste scheepsgelegenheid werd opgezonden naar den Gouverneur van Sumatra's Westkust te Padang wien men alle de genomen en naar <i>Natal</i> gezonden. Hier sloot de controleur hem voorloopig in het fort op, en liet hem met de eerste geschikte scheepsgelegenheid gevankelyk naar <i>Padang</i> vervoeren. Het spreekt vanzelf dat men den Gouverneur al de	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ^{2d} <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴

- 107 moeten wettigen < wettigden $M-D^3$
moeten wettigen D^4
- 107 Onze *Jang di Pertoean* < Jang di Pertoean $M-D^3$
- 107-108 van *Mandbéling* vertrokken < vertrokken van Mandheling M
vertrokken van Mandhéling D^1-D^3
- 110 schuldig < onschuldig $M-D^3$
- 111 vorm en door bevoegde autoriteit < vorm $M-D^3$
- 113 aankomen. Wèl < aankomen, en wèl M, D^1
aankomen en wél D^2-D^3
- 115 by 't aan wal stappen opwachtte <
opwachtte bij het aan wal stappen M
opwachtte, bij het aan wal stappen D^1, D^3
op wachtte, bij het aan wal stappen D^2, D^{2d}
by 't aan-wal stappen opwachtte D^4
- 117-118 geworden < geweest $M-D^3$
- 118 hierop < daarop $M-D^3$
- 120-121 ten-huize van den generaal te hebben vertoefd <
te hebben vertoefd ten huize des generaals M
te hebben vertoefd ten huize des Generaals D^1-D^3
ten-huize des Generaals te hebben vertoefd D^4
- 121-122 met de meeste onderscheiding te zyn behandeld <
te zijn behandeld met de meeste onderscheiding $M-D^3$
- 122 naar *Mandbéling* terug < terug naar Mandheling M
terug naar Mandhéling D^1-D^3
- 125 noodig heeft < behoeft $M-D^3$
- 125 niet! Aannemende < niet, en aannemende M
niet, en, aannemende, D^1-D^3
- 126 beschuldiging < beschuldigingen $M-D^3$
- 127 ten-cinde < om $M-D^3$
- 128 en vooral < en $M-D^3$

- 128-129 blyken zouden zoodanige valsheid te hebben uitgelokt <
tot zoodanige valsheid zouden hebben overgehaald $M-D^3$
zoodanige valsheid zouden hebben uitgelokt D^4
- 129-130 zyn redenen had om < oorzaken vond $M-D^3$
- 132-133 onder de oogen der Regeering te *Batavia* gebracht zyn <
zijn gebragt onder de oogen de regering te *Batavia* M^*
zijn gebragt onder de oogen der regering te *Batavia* D^1-D^3
- 134 *Jang di Pertoean's* terugkeer < den terugkeer van *Jang di Pertoean* M^a, D^4
den terugkeer van *Jang di Pertoean* M^b-D^3
- 134 te < op M^{a1}
te M^{a2}
- 135 van die < dier $M-D^4$
- 136 in 't Mandhélingsche was voorgevallen <
was voorgevallen in het Mandhelingsche M
was voorgevallen in het Mandhélingsche D^1-D^3
in het Mandhélingsche was voorgevallen D^4
- 137 inlichting < inlichtingen $M-D^4$
- 137-138 tusschen die landstreek en myn Afdeling <
dier landstreek met mijne afdeeling $M-D^3$
- 141 van den generaal bleek te genieten <
scheen te genieten van den generaal M
scheen te genieten van den Generaal D^1-D^3
van den Generaal bleek te genieten D^4
- 143-144 in 't gelaat van dien generaal zou geweest zyn <
zou geweest zijn in het gelaat van den generaal M
zou geweest zijn in het gelaat van den Generaal D^1-D^3
in het gelaat van dien Generaal zou geweest zyn D^4
- 144-145 deze – persoonlijk voor de trouw van dat hoofd hebbende ingestaan – <
deze, M^{a1}
deze $M^{a2}-D^4$
- 146 hem < dat hoofd $M-D^4$
- 147-148 zoo-even bedoelde Regeeringskommissaris zelf <
heer Merkus M
straks bedoelde Regeeringskommissaris D^1-D^3
zoo-even bedoelde Regeeringskommissaris, zelf D^4

- 149-150 uit zyn gouvernement zou hebben teruggeroepen <
zoude hebben teruggeroepen uit zyn gouvernement *M-D*³
- 151 over de < de *M-D*³
- 151 hierop < daarop *M-D*³
- 152 tegen 't ontruimen van de Oostkust verzet had <
verzet had tegen het ontruimen van de Oostkust *M-D*³
tegen het ontruimen van de Oostkust verzet had *D*⁴
- 154 voetstoots aantenenen < aantenenen *M-D*³
- 155 grieven < beschuldigingen *M-D*³
- 161 geeseling en < *geesseling*, *M, D*¹
geeseling, *D*^{2-D}³
- 161 brandmerk, < *brandmerk* (het was in 1842,) *M*^a
brandmerk *M*^{b-D}³
brandmerk *D*⁴
- 161 meen < geloof *M-D*³
- 165 beoordeel < oordeel *M-D*³
- 165 niet zal < zal *M-D*³
- 168 *Si Pamaga* < deze, *Si Pamaga*, *M*^a
deze, *Si Pamaga*, *M*^{b-D}³
deze *Si Pimaga* *D*^{4*}
- 170 dit < dat *M-D*³
- 170-171 naar de woning van den *Toeankoe* begeven <
begeven naar de woning van den *Toeankoe* *M-D*³
- 172 der buitengalery zaten < zaten der binnengalerij *M-D*³
der binnengalery zaten *D*⁴
- 179 door de natalsche policie opgevat < opgevat door de natalsche policie *M*
opgevat door de Natalsche policie *D*^{1-D}³
door de Natalsche policie opgevat *D*⁴
- 180 *dezen* < dien *M-D*³
- 184 dit < dat *M-D*³

185-186	resident, ten-uitvoer gelegd wat de geeseling en 't brandmerk aangaat < resident ten uitvoer gelegd wat de geesseling en het brandmerk aangaat	<i>M</i>
	Resident ten uitvoer gelegd wat de geesseling en het brandmerk aangaat	<i>D</i> ¹
	Resident ten uitvoer gelegd wat de geeseling en het brandmerk aangaat	<i>D</i> ² - <i>D</i> ³
	Resident, wat de geeseling en 't brandmerk aangaat ten-uitvoer gelegd	<i>D</i> ⁴
187	als kettingganger naar Java te worden gezonden < naar Java te worden gezonden als kettingganger	<i>M-D</i> ³
189-190	gesuspendeerd werd < is gesuspendeerd	<i>M-D</i> ³
192	ontving ik bericht < werd mij berigt	<i>M-D</i> ³
194-195	verlangde oogenblikelyk < vraagde	<i>M-D</i> ⁴
195	de oorspronkelyke processtukken te zien < te zien de oorspronkelijke processtukken	<i>M-D</i> ³
195	den < dien	<i>M-D</i> ³
196	mishandeld had < had mishandeld	<i>M-D</i> ³
200	toen nog < toen	<i>M-D</i> ³
200-201	in myn gedachten opkomen < opkomen in mijne gedachten	<i>M-D</i> ³
201	evenmin < noch	<i>M-D</i> ³
	nòch	<i>D</i> ⁴
202	als < noch	<i>M-D</i> ³
	nòch	<i>D</i> ⁴
205-206	by de bevolking zeer bemind was < zeer bemind was bij de bevolking	<i>M-D</i> ³
206-207	ik den generaal < ik	<i>M</i>
	ik,	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	ik den Generaal	<i>D</i> ⁴
208	byzonderen vyand < vijand	<i>M-D</i> ³
211	't was < het is en het was	<i>M-D</i> ³
	het was	<i>D</i> ⁴
213	uit het fort kon gemist worden < kon gemist worden uit het fort	<i>M-D</i> ³

- 214-215 afstand ter bedekking < medegaf *M-D*³
- 217 veiligheid < behoud *M-D*⁴
- 218-219 onderschryven mag voor ik er meer van gezien heb, of iets anders <
onderschrijf *M-D*³
- 220 vormde in groote overhaasting < vormde *M-D*³
- 222 Justitie of fiscaal < justitie, wij zeiden nog 'fiscaal' in dien tijd *M-D*³
- 222-223 van Padang had meegenomen < had medegenomen van Padang *M-D*³
- 223 Deze < Die *M, D*^{2-D}³
Dien *D*^{1*}
- 224-225 tegen *Si Pamaga* was gevoerd geworden <
was gevoerd tegen *Si Pamaga* *M*
was gevoerd tegen *Si Pamaga* *D*^{1-D}³
- 227 proces-verbalen < Verbalen *M*
verbalen *D*^{1-D}⁴
- 228 evenwel deze beambte < deze echter *M-D*³
- 231-232 stukken voortgekomen < voortgekomen stukken *M-D*³
- 232 schynen te bewyzen < bewijzen *M-D*³
- 236 uit het venster gevlucht was < gevlugt was uit het venster *M-D*³
- 239 Raadslid < lid in dien raad *M-D*³
- 241-242 ter zyner verdediging in de hand te stellen <
in de hand te geven ter zijner verdediging *M-D*³
- 243 by die gelegenheid ondervroeg < ondervraagde *M-D*³
by die gelegenheid ondervraagde *D*⁴
- 244 de < zekere *M-D*³
- 244 zekeren < ik weet niet welken *M-D*³
- 245 je < u *M-D*³
- 248 Of nu < Of *M-D*³
- 248 *Soetan Salim* en myn voorganger < mijn voorganger en *Soetan Salim* *M-D*³

249	natalschen Rechtsraad < rappatraad	<i>M</i>
	Rappatraad	<i>D¹-D³</i>
	Natalschen <i>Rappatraad</i>	<i>D⁴</i>
250	wel < dit	<i>M, D⁴</i>
	dit	<i>D¹-D³</i>
251	's mans < zijne	<i>M-D³</i>
251-252	moesten bewyzen < bewijzen	<i>M-D³</i>
252	op dat oogenblik < toen	<i>M-D³</i>
252-253	begrypen < weten	<i>M-D³</i>
253	tegen die...onnauwkeurigheit < dáártegen	<i>M-D³</i>
	daartegen	<i>D⁴</i>
255-256	en zie daar nu de zaak waarin ik den generaal zoo 'gekontrarieerd' had. <	
	en hierin had ik den generaal zoo 'gekontrarieerd.'	<i>M</i>
	en hierin had ik den Generaal zoo 'gekontrarieerd.'	<i>D¹-D³</i>
	en...hierin had ik den Generaal zoo 'gekontrarieerd.'	<i>D⁴</i>
257	van de < der	<i>M-D⁴</i>
257-258	op myn geldelyk beheer gemaakt waren <	
	gemaakt waren op mijn geldelyk beheer	<i>M-D³</i>
258	de woorden < en	<i>M-D³</i>
258-259	van alle welwillende konsideratien verschoond te blyven <	
	verschoond te blyven van alle welwillende konsideratien	<i>M</i>
	verschoond te blyven van alle welwillende konsideratiën	<i>D¹-D³</i>
260	was inderdaad < was	<i>M-D³</i>
262	natuurlyk. Doch < natuurlyk, maar	<i>M-D³</i>
264	je < ge	<i>M-D³</i>
267	noch < en	<i>M-D⁴</i>
270	toeleg < beslissing	<i>M-D³</i>
277	deze < die	<i>M-D³</i>
279	de politiek van den generaal < den generaal	<i>M</i>
	den Generaal	<i>D¹-D⁴</i>

281	verder met < met	<i>M-D</i> ³
288	heel onrecht < onregt	<i>M-D</i> ³
291	Allen, de een voor, de ander na, zyn < Allen zijn, de een voor, de ander na,	<i>M-D</i> ³
292	in hun betrekkingen hersteld < hersteld in hunne betrekkingen	<i>M-D</i> ³
297	Toen ik in 1846 daar was, heb ik < In 1846 bevond ik mij daar, en heb In 18.. bevond ik mij daar, en heb In 1846 bevond ik me daar, en heb	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴
298	je < gij	<i>M-D</i> ³
299	is me glad ontgaan < heb ik geheel vergeten	<i>M-D</i> ³
301	vertellen < verhalen	<i>M-D</i> ³
301-302	mag ik vragen of 't waar is < is het waar	<i>M-D</i> ⁴
303	dikwyls, en daartoe < dikwijls. Daartoe	<i>M-D</i> ⁴
303	aanleiding < veel aanleiding	<i>M-D</i> ⁴
306	over in grofheid < in grofheid over	<i>D</i> ⁴
307	prikkelbaar < aantrekkelijk	<i>M-D</i> ³
308	wil < wilde	<i>M-D</i> ³
314	met voordacht op < op met voordacht met-voordacht op	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
316	was daar in dien tyd < was	<i>M-D</i> ³
316-317	meer dan eens is 't gebeurd < het is meer dan eens gebeurd	<i>M-D</i> ³
317	ochtend. O, er < ochtend;...er	<i>M-D</i> ³
319	ze 't noemen < men zegt	<i>M-D</i> ³
319	ik weet niet waarom < waarom weet ik niet	<i>M-D</i> ⁴
322	je < gij	<i>M-D</i> ³
322	arme dier < beestje	<i>M-D</i> ⁴
325	zoekt < zocht	<i>M-D</i> ³

- 326 kyk < zie *M-D*³
- 326-327 daar zoo < daar *M-D*³
- 330 Nationale Vergadering < nationale vergadering te Parijs *M*
Nationale Vergadering te Parijs *D*¹-*D*⁴
- 334 op zyn kantoor bezocht < bezocht op zyn kantoor *M-D*³
- 336-337 *Parang-Koedjang* – het distrikt der ‘verregaande misbruiken’ – <
Parang Koedjang, *M*^a
P(-)( )ng, *M*^b
P... K...ng, *D*¹-*D*³
- 340 aan < vooral aan *M-D*⁴
- 345 die < die er *M-D*³
- 345 en < en ik *M-D*³
- 345 zou nog < zoude *M-D*³
- 346 lang de tafelgesprekken < de tafelgesprekken lang *M-D*³
- 347 hoop echter < hoop *M*
hoop, *D*¹-*D*³
- 352-353 over-dag uit < uit over dag *M-D*³
- 353 op zyn bureau door < door op zyn bureau *M-D*³
- 354 kleine garnizoen < garnizoen *M*^{a1}
garnizoen *M*^{a2}-*D*³
- 358 maar eenigszins kon < konde *M-D*³
- 361 met < onder *M-D*³
- 361-362 op de plaats aanwezige Europeanen < Europeanen *M-D*⁴
- 363-365 welwillendheid, terwyl de bevelen van den resident, met heusheid gegeven,
stipt werden opgevolgd <
welwillendheid; de bevelen van den resident werden met heuschheid
gegeven, en stipt opgevolgd *M*^a
welwillendheid; de bevelen van den Resident werden met heuschheid
gegeven, en stipt opgevolgd *M*^b
welwillendheid: de bevelen van den Resident werden met heuschheid
gegeven en stipt opgevolgd *D*¹-*D*³
welwillendheid. De bevelen van den resident werden met heusheid
gegeven en stipt opgevolgd *D*⁴

- 370-371 spaarzaamheid < zuinigheid *M-D*⁴
- 375 was echter < was *M-D*³
- 376 begon te noemen < noemde *M-D*³
- 376 daarop weldra < weldra daarop *M-D*³
- 378-379 op een niet aan den grooten weg gelegen binnenpost onvermydelyk zyn <
onvermydelyk zyn op eene niet aan den grooten weg gelegene
binnenpost *M*
onvermydelyk zyn, op eene niet aan den grooten weg gelegene
binnenpost *D*^{1-D}³
op eene niet aan den grooten weg gelegen binnenpost onvermydelyk
zyn *D*⁴
- 381 van *Serang* kunnen laten komen < kunnen laten komen van *Serang* *M-D*³
- 382 ieder ander < anderen *M-D*³
- 383 te vinden waren < waren *M-D*³
- 383-384 naar *Rangkas-Betoeng* te laten brengen <
te laten brengen naar *Rangkas Betoeng* *M*^a
te laten brengen naar *R( )-B( )ng* *M*^b
te laten brengen naar *R... B...ng* *D*^{1-D}³
- 385-386 door gezag te verkrygen was om-niet <
te verkrygen was, om niet, door gezag, *M-D*³
door gezag te verkrygen was om-niet, *D*⁴
- 386-387 onder zulke gegevens < in zulke gevallen *M-D*³
- 387 Tine < vrouw *M-D*³
- 387 't gemis < de ontbering *M-D*³
het gemis *D*⁴
- 390 scheepsdek < verdek *M*^a
dek *M*^{b-D}⁴
- 395 wezen < zijn *M-D*³
- 397 in den tuin spelen < spelen in den tuin *M-D*³
- 398-399 by Havelaar beklagde < beklagde bij Havelaar *M-D*³
- 399 aan de bedienden een prys uit < eenen prijs uit aan de bedienden *M*
eenen prijs uit, aan de bedienden, *D*^{1-D}³

- 400 de eerste dagen < den eersten dag *M-D*³
- 402 en dus < en *M-D*⁴
- 403 zyn te-boven < hebben te boven *M-D*³
 hebben te-boven *D*⁴
- 404 werd alzoo < werd *M-D*⁴
- 404 kleine < de kleine *M-D*⁴
- 405 om frissche lucht te scheppen < tot het scheppen van frissche lucht *M-D*³
- 406 van deze < dezer *M-D*⁴
- 408-409 en zich, om warmte te zoeken, in de slaapkamers verbergen <
 en om warmte te zoeken, zich verbergen in de slaapkamers *M*
 en, om warmte te zoeken, zich verbergen in de slaapkamers *D*^{1-D}³
 en zich om warmte te zoeken in de slaapkamers verbergen *D*⁴
- 411 de grootere hoofdplaatsen < hoofdplaatsen *M-D*³
- 414 erf < erf goed *M*
 erfgoed *D*^{1*}, *D*^{2*}, *D*^{2d*}, *D*^{3*}
- 414 doen < laten *M-D*³
- 415 ravyn toe, < ravijn, *M-D*³
- 415 toch wel de slangen zich < wel is waar de slangen zich toch *M*
 wel is waar, de slangen zich toch *D*^{1-D}³
- 415-416 in den tuin vertoond hebben < vertoond hebben in den tuin *M-D*³
- 417 duisternis < duisterheid *M-D*³
- 419 haars < huns *M-D*⁴
- 423 in de nederlandsch-indische bezittingen heerschen <
 heerschen in de nederlandsch-indische bezittingen *M*
 heerschen in de Nederlandsch-Indische bezittingen *D*^{1-D}³
 in de Nederlandsch-Indische bezittingen heerschen *D*⁴
- 425 aan de gemeenten toebehooren < toebehooren aan de gemeenten *M-D*³
- 425-426 van gemeente-eigendom spreken kan <
 spreken kan van gemeente-eigendom *M-D*³
- 427-428 bewoner zelf < bewoner *M-D*³

- 431 weligen < weelderigen *M-D*⁴
- 431-432 tropischen plantengroei < plantengroei *M-D*³
- 432 in een wildernis ontaarden < ontaarden in eene wildernis *M-D*³
- 433-434 dikwyls zelfs staat de reiziger < de reiziger staat dikwijls *M-D*³
- 436 den hiertoe noodigen < dien *M-D*³
- 436 verrichten < plaats hebben *M-D*⁴
- 437-438 de woning des gezaghebbers < de gezaghebberswoning *M*
des gezaghebbers woning *D*^{1-D}³
- 438 een vereischte < noodig *M-D*³
- 438-439 niet de bevolking die zooveel hecht aan uiterlykheden, in slordigheid <
de bevolking die zoo veel hecht aan uiterlykheden, daarin geen' *M*^a
de bevolking, die zoo veel hecht aan uiterlykheden, daarin geen' *M*^b
de bevolking, die zooveel hecht aan uiterlykheden, daarin geen' *D*¹
de bevolking, die zooveel hecht aan uiterlykheden, daarin geen' *D*^{2-D}³
de bevolking die zooveel aan uiterlykheden hecht, daarin geen' *D*⁴
- 441 te beschikken < de beschikking *M-D*⁴
- 442-443 misdadigers, een soort van werklieden echter dat <
misdadigers, die echter *M-D*³
misdadigers, een soort van werklieden dat echter *D*⁴
- 443-444 meer of min geldige redenen van politieken aard <
staatkundige redenen *M-D*³
- 444 was. Doch < waren; doch *M-D*³
- 445 vooral met < met *M-D*³
- 445-446 op de behoefte aan < op *M-D*³
- 450 te < te laten *M-D*³
- 452 van dat gezag misbruik maakt < misbruik maakt van dat gezag *M-D*³
- 453-454 strekt het vergryp van den een tot vrybrief voor den ander <
wordt het vergryp van den een', ten vrybrief van den ander *M*
wordt het vergryp van den eenen ten vrybrief van den anderen *D*^{1-D}³
wordt het vergryp van den een ten vrybrief van den ander *D*⁴

456-457	streng, en vooral niet naar europesche begrippen, moet worden beoordeeld < streng moet worden beoordeeld, en vooral niet naar europesche begrippen	<i>M</i>
	streng moet worden beoordeeld, en vooral niet naar Europesche begrippen	<i>D¹-D³</i>
457-458	't – misschien uit ongewoonte – zeer vreemd vinden < het vreemd vinden, misschien uit ongewoonte,	<i>M-D³</i>
459	stipt < te stipt	<i>M-D⁴</i>
459-460	der voor zyn erf bestemde heeredienstplichtigen voorschryven < voorschrijven der voor zijn erf bestemde heerendienstpligtigen	<i>M-D³</i>
463	een < het	<i>M-D³</i>
465	alleen < slechts	<i>M^a</i>
	alleen	<i>M^b</i>
466	met verregaande uitbreiding natevolgen < natevolgen met verregaande uitbreiding	<i>M-D³</i>
467	over < van	<i>M-D³</i>
467	zekeren < dien	<i>M-D³</i>
468	by zyn eenvoudig maal gebruikt had < gebruikt had bij zijn eenvoudig maal	<i>M-D³</i>
469	aan 't hoofd zyns legers het land doortrok < het land doortrok aan het hoofd zijns legers	<i>M-D³</i>
	aan het hoofd zyns legers het land doortrok	<i>D⁴</i>
470	geheel ryk < rijk	<i>M-D⁴</i>
474	aan de mogelykheid van hoog water doet gelooven < doet gelooven aan de mogelijkheid van hoog water	<i>M-D³</i>
474	mag < moet	<i>M-D⁴</i>
475	een < het	<i>M-D⁴</i>
477	Het gering getal lieden nu < De lieden	<i>M</i>
	De lieden,	<i>D¹-D³</i>
	Het gering getal lieden nu,	<i>D⁴</i>
478	dan slechts < dan	<i>M-D³</i>
479	der woning < van het huis	<i>M-D⁴</i>

- 479-480 van onkruid en kreupelhout vryhouden <
vrijhouden van onkruid en kreupelhout *M-D*³
- 480-481 volslagen wildernis < wildernis *M-D*³
- 482-483 aan de Regeering voortstellen < voortstellen aan de regering *M*
voortstellen aan de Regering *D*¹-*D*³
- 483-484 even als elders kettinggangers in de residentie *Bantam* te doen arbeiden <
kettinggangers te doen arbeiden in de residentie Bantam, zoo als elders *M-D*³
- 485 hy immers < hij *M-D*⁴
- 486 policievonniss < politiemaatregel *M, D*¹
policiemaatregel *D*², *D*^{2d}
policiemaatregelen *D*³
- 487 op zyn erf te-werk te stellen < te werk te stellen op zijn erf *M-D*³
- 487-489 wel, of althans 't was hem meer dan voldoende bekend dat zoodanige
beschikking over gekondemneerden overal de gewoonste zaak van de
wereld was, maar <
wel, maar *M*
wel; maar *D*¹-*D*³
wel – of althans het was hem meer dan voldoende bekend dat
zoodanige beschikking over gekondemneerden overal de
gewoonste zaak der wereld was – maar *D*⁴
- 491 vermeend recht < regt *M-D*³
- 497 ook zelfs < zelfs *M-D*³
- 498 het geslagen vonnis < de gegevene uitspraak *M-D*³
de gegeven uitspraak *D*⁴
- 502 smaakte < had *M-D*⁴
- 503 had voorgesteld < voorstelde *M-D*⁴
- 507 zulke < die *M-D*³
- 507 wanneer < als *M-D*³
- 509 dezen en genen < dezen of genen *M-D*⁴
- 509-510 verzocht hadden < gevraagd had *M-D*⁴

- 510-511 uit zyn toespraak aan de Hoofden gehoord <
gehoord uit zijne toespraak aan de hoofden M
gehoord uit zijne toespraak aan de Hoofden D^1-D^3
- 515 veronderstellen < vooronderstellen $M-D^3$
- 516 in *Lebak* omging < omging in Lebak M^a
omging in Leb( ) M^b
omging in Leb... D^1-D^3
- 522-523 de landstreek waarvan het bestuur aan zyn zorg was toevertrouwd, <
die landstreek $M-D^3$
- 523-524 in een hoogsttreurigen toestand verkeerde <
verkeerde in eenen hoogsttreurigen toestand $M-D^{2d}$
verkeerde in eenen hoogst treurigen toestand D^3
- 525 brieven < de brieven $M-D^4$
- 525 van zyn voorganger < zijns voorgangers $M-D^4$
- 526 De korrespondentie met < Die brieven aan $M-D^3$
- 527 bevatte < bevatten $M-D^3$
- 529 tot de Regeering te zullen wenden < te zullen wenden aan de regering M^a
te zullen wenden aan de Regeering M^b-D^3
- 532 gedaan < gehandeld $M-D^3$
- 537 dan ook < ook $M-D^3$
- 537-538 waarlyk niet te veronderstellen in den zin zooals Havelaar
't bedoelde <
niet te vooronderstellen in den zin zoo als Havelaar dit bedoelde M
niet te vooronderstellen, in den zin zoo als Havelaar dit bedoelde D^1-D^3
waarlyk in den zin zooals Havelaar 't bedoelde niet te veronderstellen D^4
- 540 bestond < was $M-D^3$
- 540-541 op de klachten van Havelaars voorganger recht te doen <
regt te doen op de klagten van Havelaars voorganger M
regt te doen op de klagten van Havelaar's voorganger D^1-D^3
- 542-543 over de heerschende misbruiken had gesproken – *geaboucheerd*,
zei Verbrugge – <
had gesproken over de heerschende misbruiken, $M-D^3$
- 545 een zoo hooggeplaatst ambtenaar < deze $M-D^3$

547-548	byna altyd reden meende te hebben om den loop van dat recht te stuiten. ¹¹⁸ < liever gedurig den loop van dat regt stuitte. <i>M-D</i> ³ byna altyd reden meende te hebben om den loop van dat recht te stuiten. <i>D</i> ⁴ byna altyd reden meende te hebben om den loop van dat recht te stuiten. ¹¹⁸ <i>D</i> ^{4a}
549	ten-huize van den resident < ten zijnen huize <i>M-D</i> ³
550	hy dezen < deze hem <i>M-D</i> ³
550	over de Lebaksche misbruiken gesproken < gesproken over de lebaksche misbruiken <i>M</i> ^a gesproken over de Leb( )sche misbruiken <i>M</i> ^b gesproken over de Leb...sche misbruiken <i>D</i> ^{1-D} ³
550-551	hierop < daarop <i>M-D</i> ³
554	meende < vond <i>M-D</i> ³
555	men uitdrukkelyk < men <i>M-D</i> ⁴
555-556	tot het tegengaan daarvan geroepen was < geroepen is tot het tegengaan daarvan <i>M-D</i> ³
556	wat < hetgeen <i>M-D</i> ³
556-557	van <i>Lebak</i> wist < wist van <i>Lebak</i> <i>M</i> ^a wist van <i>Leb(...)</i> <i>M</i> ^b wist van <i>Leb...</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
557	<i>zeer</i> < <i>cene zeer</i> <i>M-D</i> ³
562-563	geen rechtstreeks voordeel heeft van afpersing en van willekeurig beschikken over de bevolking < van afpersing en willekeurig beschikken over de bevolking geen regtstreeksch voordeel heeft <i>M</i> van afpersing en van willekeurig beschikken over de bevolking geen regtstreeksch voordeel heeft <i>D</i> ^{1-D} ³
563	zoovelen < velen <i>M-D</i> ³
565	aan de Regeering kennis te geven < kennis te geven aan de regering <i>M</i> ^a kennis te geven aan de Regeering <i>M</i> ^{b-D} ³
567	van die < dier <i>M-D</i> ⁴
571	schynt wel < schijnt <i>M-D</i> ⁴

572	de verdrietige taak < het	$M-D^3$
573-574	voor sommigen een reden zou wezen < eene reden zoude wezen voor sommigen	$M-D^3$
575	meer dan < meer	$M-D^4$
577	die nu eenmaal < die	$M-D^4$
578-579	te worden aangezien van den ongunstigen toestand dien men plichtshalve openbaart < daarvan te worden aangezien	$M-D^3$
580	by-voorkeur < gaarne	$M-D^4$
580-581	haar meesters < haren meester hare meesters	$M-D^3$ D^4
583-584	zenden ook < zenden	$M-D^4$
584	liefst < weder	$M-D^4$
587	van die < dier	$M-D^3$
588	en < of	$M-D^3$
588-589	dikwyls zelfs in tegenspraak < in tegenspraak zelfs	$M-D^3$
589	berichten. Ik < berigten en ik berigten, en ik	M D^1-D^3
591	van een < eener	$M-D^4$
592	Deze < Die	$M-D^3$
593	niet de zaak om de eindelyke gevolgen te ernstig ware, < de zaak niet te ernstig ware, – om de eindelijke gevolgen, – de zaak niet te ernstig ware – om de eindelijke gevolgen –	M D^1-D^3
595	waarmee vaak < waarmede	$M-D^3$
596	gehouden en aangenomen, < gehouden, gehouden; gehouden en...aangenomen,	M^4 M^b-D^3 D^4

596-597	al biedt dan ook de schryver zelf weinig zinsneden verder de wapens aan < ofschoon de schrijver zelf weinig zinsneden verder, de wapenen aanbiedt	M^a
	ofschoon de schrijver zelf, weinig zinsneden verder, de wapenen aanbiedt,	M^b-D^3
	ofschoon de schryver zelf, weinig zinsneden verder, de wapenen aanbiedt	D^4
598	tot een enkel voorbeeld bepalen < bepalen tot een enkel voorbeeld	$M-D^4$
599	die < die er	M^a
	die	M^b
600	van een < eener	$M-D^4$
601	bloeit < heerscht	$M-D^3$
601	in de geheele landstreek < alöm	$M-D^3$
602	worden < wordt	$M-D^4$
602-603	verder evenwel < verder	$M-D^3$
	verder echter	D^4
606	Inkomend-Recht < inkomende regten	$M-D^3$
606	wordt < worden	$M-D^3$
607	behoeft men niet bezorgd te zyn! Er < zij men niet bezorgd, er	M, D^1
	zij men niet bezorgd; er	D^2-D^3
	zy men niet bezorgd! Er	D^4
608-609	in deze streken < hier	$M-D^3$
609	kapitaal < kapitalen	$M-D^3$
611	dergelyk < zoodanig	$M-D^3$
613	van de < der	$M-D^4$
614	of die, < of	$M-D^3$
615	haar niet < niet	$M-D^3$
618	maakt men zich daarvan een verdienste: de bedoeling is, < is dit om	M
	is dit, om	D^1-D^3
619	gaat < zal	$M-D^4$
623	kwalykgezinden < kwaadgezinden	$M-D^3$

629	my. ¹¹⁹ < mij. <i>M-D</i> ⁴ my. ¹¹⁹ <i>D</i> ^{4a}
629	Deze < Die <i>M-D</i> ³
631	blyk < bewijs <i>M-D</i> ⁴
637	houd < ik houd <i>M-D</i> ³
638	volkomen in-staat < in staat <i>M-D</i> ³
638	haar < ze <i>M</i> ^a die <i>M</i> ^{b-D} ³
638	met bewyzen te staven < te bewijzen <i>M-D</i> ³
640	er zouden < zouden <i>M-D</i> ³
642	voor de ware toedracht der zaken in Britsch-Indie geopend had, en < had geopend voor den waren toedragt der zaken in <i>Britsch-Indie</i> . Men bedenke <i>M</i> ^{a1} had geopend voor de ware toedragt der zaken in <i>Britsch-Indie</i> . Men bedenke <i>M</i> ^{a2} had geopend voor de ware toedragt der zaken in Britsch-Indie. Men bedenke, <i>M</i> ^b had geopend voor de ware toedragt der zaken in Britsch-Indië. Men bedenke, <i>D</i> ^{1-D} ³ voor de ware toedracht der zaken in Britsch-Indie geopend had. Men bedenke <i>D</i> ⁴
644	getoond < gehad <i>M-D</i> ³
645-646	minder bloedige wyze dan nu wel noodzakelyk geworden was < onbloedige wijze <i>M-D</i> ³
647-648	Waar 't noodig is, zal ik < Ik zal, waar het noodig is, <i>M-D</i> ⁴ Waar het noodig is, zal ik <i>D</i> ^{4a}
648-649	geroemd werden < werden opgegeven <i>M-D</i> ³
649-650	en dat meermalen een bevolking die als rustig en tevreden wordt opgegeven, < en waar de bevolking als rustig en tevreden wordt opgegeven beweer ik dat ze meermalen <i>M</i> en, waar de bevolking als rustig en tevreden wordt opgegeven, beweer ik, dat ze, meermalen <i>D</i> ¹ en, waar de bevolking als rustig en tevreden wordt opgegeven, beweer ik, dat ze meermalen <i>D</i> ^{2-D} ³ en, waar de bevolking als rustig en tevreden stond opgegeven, beweer ik dat ze meermalen <i>D</i> ⁴

- 651 deze < die *M-D*³
- 652 boek, schoon ik vertrouw < boek, ik vertrouw echter *M*^a
boek; ik vertrouw echter, *M*^b-*D*³
- 652 leggen zal < zal leggen *M-D*³
- 653 ze < die bewijzen *M-D*⁴
- 656-657 gemakkelyk zal < zal *M-D*³
- 659-660 opgave < opgaven *M-D*³
- 660 wordt < is *M-D*³
- 660 in twee deelen gesplitst < gesplitst in twee deelen *M-D*³
- 661 Wanneer < Als *M-D*³
- 662 welke < die *M-D*³
- 662 opgaven < opgave *M-D*³
- 663 bevinden < vinden *M-D*³
- 663 deze < die *M-D*³
- 664 volgens < naar *M-D*³
- 668 van deze < dezer *M-D*⁴
- 676 deze < die *M-D*³
- 678 den vloed < vloed *M*^{a1}
den vloed *M*^{a2}
- 679-680 betrekkelyk gebrek < gebrek *M-D*⁴
- 687-688 aan de Regeering mededeelen, < medetedeelen aan de regering *M*
medetedeelen, aan de Regeering *D*¹-*D*^{2d}
medetedeelen aan de Regeering, *D*³
- 688 overgaan < overgaan tot *M-D*³
- 689 verbetering immers < verbetering *M-D*³
- 691-692 in de berichten aan 't bestuur alles omtebuigen en te verdraaien <
alles omtebuigen en te verdraaijen in de berigten aan het bestuur *M-D*³
in de berichten aan het bestuur alles omtebuigen en te verdraaijen *D*⁴

700	dezen < dien	<i>M-D</i> ³	
704	van den Gouverneur-generaal < des gouverneurs-generaal des Gouverneurs-generaal des Gouverneurs-Generaal	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ² <i>D</i> ^{2d} , <i>D</i> ³	
704	zy dan < dan zy	<i>D</i> ⁴	
704	de < die	<i>M-D</i> ³	
706-707	dan zy die vroeger den moed misten om een kordaat woord op 't papier te stellen, < zij die vroeger den moed misten om een kordaat woord te stellen op het papier, dan zij, die vroeger den moed misten om een kordaat woord te stellen op het papier, dan zy die vroeger den moed misten om een kordaat woord op 't papier te stellen, dan	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
710	zy < zij eindelijk	<i>M-D</i> ³	
715	beloont. ¹²⁰ Vooral < beloont, en vooral beloont. ¹⁰⁶ Vooral beloont. ¹²⁰ Vooral	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}	
717	dit beschermen < die bescherming	<i>M-D</i> ³	
717	van de < der	<i>M-D</i> ³	
718	zy < deze	<i>M-D</i> ³	
719	op de bevolking den invloed uitte oefenen < den invloed op de bevolking te behouden	<i>M-D</i> ³	
720	heeft om háár gezag staande te houden, < heeft,	<i>M-D</i> ³	
724	het toepassen < de toepassing	<i>M-D</i> ³	
724	der < van de	<i>M-D</i> ³	
725	tegen afpersing en roof heeten te beschermen < heeten te beschermen tegen afpersing en roof heeten te beschermen, tegen afpersing en roof	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³	
728-729	tot spreekwoord geykte meening < overal verspreid denkbeeld	<i>M-D</i> ³	
733-734	aanmerking mocht vallen op < sprake mogt zijn van	<i>M-D</i> ³	

- 739 van die < dier *M-D⁴*
van die *D^{4a}*
- 740 minachting. Voor 't oogenblik wil ik alleen wyzen <
minachting; – om nu alleen te wijzen *M-D³*
minachting. Voor het oogenblik wil ik alleen wyzen *D⁴*
- 741 van den toestand < des toestands *M-D³*
- 741 des mans < van den man *M-D³*
- 741-742 uit kracht eener < door eene *M-D³*
- 743 deze < die *M-D³*
- 743-744 voor sommige anderen zou geweest zyn <
zoude geweest zijn voor vele anderen *M-D³*
voor vele anderen zou geweest zyn *D⁴*
- 747 en < of *M-D³*
- 748-749 als echtgenoot en huisvader te vervullen had <
had te vervullen als echtgenoot en huisvader *M*
had te vervullen, als echtgenoot en huisvader *D¹-D³*
- 749 moest een vyand overwinnen < had een' vijand te overwinnen *M-D³*
- 750 leiden < voeren *M²¹*
leiden *M²²*
- 754 de waarheid < waar *M-D³*
- 755 van zyn < zijner *M-D⁴*
- 756 als een liefdezuster verpleegde < verpleegde als eene liefdezuster *M-D³*
- 760 't < een *M-D³*
- 767 de < die *D¹*
- 769 een andere < eene *M-D³*
- 769 bestond < was *M-D³*
- 771 wel gedwongen < gedwongen *M-D³*
- 772 geest.' Of: 'hy < geest. Hij *M-D³*

- 773 goed.³ Of: 'ja, < goed. Ja *M*
goed. Ja, *D¹-D³*
- 776 Arme spartelende < Arme *M-D³*
- 779 hebben zou < zou hebben *M-D³*
- 786 u, de velen < gij *M^a*
u, *M^b-D³*
- 791 waar < naar de plek waar *M-D³*
- 800-801 aan de zynen hechte < hechte aan de zynen *M-D³*
- 804 Stirnchen < Stirn *M^{a1}*
Stirnchen *M^{a2}*
- 804 glüht < ist heiss *M^{a1}*
glüht *M^{a2}*
- 806 Und < Du *M-D³*
- 814 fiel.²⁸ < fiel.⁷ – *M-D³*
fiel.²⁴ *D⁴*
fiel. *D^{4a}*
- 817 die < ein *M^a*
die *M^c*
- 817 der < ein *M^a*
der *M^c*
- 821 Warum denn, Mutter, < Mutter, warum denn *M^a*
warum denn Mutter, *M^c*
Warum denn Mutter, *D¹-D³*
- 835 dir im Schooss < auf dein Knie *M^{a1*}*
auf den Knie *M^{a2*}*
dir im Schoos *M^{c*}, D^{1*}, D^{2*}, D^{2d*}, D^{3*}, D^{4*}*
-
- 844 hinunter < herunter *M^a*
hinunter *M^c*
- 852 dann mein Schwesterlein < sie, das Schwesterlein *M^a*
dann mein Schwesterlein *M^c*
- 852 es < sie *M^a*
es *M^c*

868	's Ist < Das ist	M^a
	S' ist	M^{c*}
868	eine Feuerfliege < ein Feuerflieglein	M^a
	eine Feuerfliege	M^c
871	es < ihm	M^{a1}
	es	M^{a2}
874	wäre Schade < würde Schade sein	M, D^1
	wurde Schade sein	D^{2*}, D^{2d*}, D^{3*}
874	Nein, ich < ich	$M-D^3$
878	fliegt < fliegt	M^a
	schwirrt	M^c
	ffiegt	D^{3*}
878	hoch! Hoch, oben < hoch -- da oben	M
	hoch -- da oben	D^1-D^3
882	Ein, und < Ein' und zwei und	M
	Ein', und zwei und	D^1-D^3
904	ein. Ihm < ein und	$M-D^3$
	ein, und	D^4
907	war... < war --- Cassel, Januar 1859	M
	war --- CASSEL, Januar 1859.	D^1-D^3
908	Ja <	
	tikar = Strohmatten	
	pukul ampat. wörtlich Vier Uhr. auch eine Blume die sich Nachmittags um vier Uhr öffnet	
	Saoedien. Des Kindes Aufwärter. pron: <i>Sudin</i>	
	Klapper. mal: klappa. Cocosnüss	
	Ja	M^*
	<i>Tikar</i> ...Strohmatten.	
	<i>Pukul ampat</i> . Wörtlich vier Uhr, auch eine Blume die sich Nachmittags um vier Uhr öffnet.	
	<i>Saoedien</i> ...Des Kindes Aufwärter, pron. <i>Sudin</i> .	
	<i>Klapper</i> ...Mal. <i>klappa</i> . Cocosnusz.	
	Ja	D^1-D^{2d}
	<i>Tikar</i> ...Strohmatten.	
	<i>Pukul ampat</i> . Wörtlich vier Uhr, auch eine Blume die sich Nachmittags um vier Uhr öffnet.	
	<i>Saoedien</i> ...Des Kindes Aufwärter, pron. <i>Sudin</i> .	
	<i>Klapper</i> ...Mal. <i>klappa</i> . Cocosnusz.	
	Ja	D^{3*}

HOOFDSTUK XV

	VYFTIENDE HOOFDSTUK < [interlinie; streep]	M^a
	Dertiende Hoofdstuk [streep]	M^b
	VYFTIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Havelaars < Havelaars	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern. Havelaars	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Havelaar's	D^1-D^3
1	die wel < die	$M-D^3$
2	van de < der	$M-D^4$
6-7	in zyn archief blyft liggen < liggen blyft in zyn archief	$M-D^3$
7	kan gelden als bewys < een bewijs zijn kan	$M-D^3$
11	ten-gevolge met den Regent < ten gevolge met den regent	M^a
	ten gevolge met den Regent	M^b-D^3
	met den Regent ten-gevolge	D^4
12	op bewyzen aandrong < naar bewyzen vraagde	$M-D^3$
	naar bewyzen vroeg	D^4
13	hadden gehad < hadden	$M-D^3$
14	zy < zij daarvoor	$M-D^3$
17	zonder betaling te arbeiden < te arbeiden zonder betaling	$M-D^3$
19	aanklacht < klagte	$M-D^3$
22-23	over die intrekking der aanklacht te denken had, <	
	te denken had over die intrekking der klagte,	M
	te denken had, over die intrekking der klagte,	D^1-D^3
23	dat intrekken < die intrekking	$M-D^3$
26-27	met rottingslagen gestraft < gestraft met rottingslagen	$M-D^3$
27-28	naar de hoofdplaats terug < terug naar de hoofdplaats	$M-D^3$
28	alweer < weder	$M-D^3$
31	klagers < aanklagers	D^1
32	terugkeerden < wederkeerden	$M-D^3$

- 35 alles op < op *M-D⁴*
- 36 boosaardig dan < boosaardig *M-D³*
- 36 welke < die *M-D³*
- 37 Wat < En wat *M-D³*
- 40 aanklachten < klagten *M-D³*
- 43 uitvoerder < de uitvoerders *M-D⁴*
- 45 zwierven < waren *M-D³*
- 47-48 in zyn toespraak aan de Hoofden gevraagd <
 gevraagd in zijne toespraak aan de hoofden *M*
 gevraagd, in zijne toespraak aan de Hoofden *D¹-D³*
- 54-55 als menschlievendheid te achten < te achten als menschlievendheid *M-D³*
- 56 bleef < was *M-D⁴*
- 58 al wie < wien *M*
- 59 aanval < oogenblik *M-D³*
- 60 in 't land was < was in het land *M-D³*
- 61 macht, om < magt *M-D³*
- 62 niet inderdaad < inderdaad niet *M-D³*
- 63 by den adsistent-resident terugtekeeren – <
 terugtekeeren bij dien adsistent-resident, *M*
 terugtekeeren, bij dien Adsistent-resident, *D¹-D³*
 by den adsistent-resident terugtekeeren, *D⁴*
- 65 dat < die *M-D³*
- 66 overbrenghster < de overbrenghster *M-D⁴*
- 66 van die < dier *M-D⁴*
- 67 der < van de *M-D⁴*
- 68-69 in zyn gemoed omging < omging in zyn gemoed *M-D³*
- 69 by 't bedenken < als hij bedacht *M-D³*

70	van een < eener	<i>M-D</i> ⁴	
72	even gaarne < gaarne	<i>M-D</i> ³	
76	meenen < denken	<i>M-D</i> ³	
79-80	voor de welwillendheid zyner woorden dank te zeggen < dank te zeggen voor de welwillendheid zijner woorden	<i>M-D</i> ³	
80	nog lang < lang nog lang lang	<i>D</i> ¹ <i>D</i> ³	
82-83	er dus van hem niets meer te hopen of te vreezen was < men dus van hem niets meer te hopen had of te vreezen men dus van hem niets meer te hopen of te vreezen had	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
83	zyn < die	<i>M-D</i> ³	
84	uitriep < was, en uitriep	<i>M-D</i> ⁴	
85	helpen, terechtbrengen, redden, < redden, teregtbrengen, redden, terechtbrengen...	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
89-90	geogst en dus veel emolument genoten werd < werd geogst en veel emolument genoten geogst, en dus veel emolument genoten werd	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
92	Bovendien meende de man, door dweepzucht beheerscht, < Daarbij was hij dweepziek en meende Daarbij was hij dweepziek, en meende, Bovendien werd de man door dweepzucht beheerscht, en meende,	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴	
93-95	voor bezoldigde bedevaarten naar Mekka en voor aalmoezen aan gebedzingerde leegloopers te kunnen inkoop < te kunnen inkoop voor bezoldigde bedevaarten naar Mekka, en voor aalmoezen aan gebedzingerde leëgloopers	<i>M-D</i> ³	
96-98	maakte de uitgebreidheid der <i>Lebaksche</i> familie van den Regent, die geheel ten-zynen laste leefde, < de uitgebreidheid der lebaksche familie van den regent, die geheel ten zijnen laste leefde, maakte de uitgebreidheid der Leb(...)sche familie van den Regent, die geheel ten zijnen laste leefde, maakte de uitgebreidheid der Leb...sche familie van den Regent, die geheel ten zijnen laste leefde, maakte	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³	
100	bereikt < gedaan	<i>M-D</i> ³	
103	aan de fouten herinnerde < herinnerde aan de fouten	<i>M-D</i> ³	

103	waardoor hy zoo arm gemaakt was < die hem zoo arm maakten	$M-D^3$
104	gedurig op < gedurig, en op	$M-D^3$
105-106	vergat als gewoonlyk zichzelf < vergat zich zelve, als gewoonlyk,	$M-D^3$
106-107	tot het strikt noodige te bekrimpen < te bekrimpen tot het strikt noodige	$M-D^3$
108	van zyn inkomsten zou kunnen uitsparen < zou kunnen uitsparen van zijne inkomsten	$M-D^3$
109	Indien < Waar	$M-D^4$
109	schynen < wezen	$M-D^4$
109	mocht, < mogt om	M
	mogt, om	D^1-D^3
	mocht, om	D^4
110	dit < dat	$M-D^3$
112	eens < eens voor weinige dagen	$M-D^4$
112	naar <i>Serang</i> zou vertrekken: 'zeg < zoude vertrekken naar Serang: 'Zeg	M^a
	zoude vertrekken naar S(...): 'Zeg	M^b
	zoude vertrekken naar S.... 'Zeg	D^1-D^3
114-115	maak daarvan niet terstond officieele melding < maak niet terstond officieele melding daarvan	M, D^1
	maak niet terstond officiële melding daarvan	D^2-D^3
116	wensch < wenschte	$M-D^4$
118	bleef < was	$M-D^4$
121	om gehoor lieten vragen < lieten vragen om gehoor	$M-D^3$
122	omdat < wijl	$M-D^3$
123	in de kamer daarnaast ophield. Want < ophield in de kamer daarnaast, want	M^a
	ophield in de kamer daarnaast; want	M^b-D^3
125	en inspanning vorderde < vorderde en inspanning	$M-D^3$

127-128	in zyn gedachten over de onderwerpen die hem bezig-hielden opkwam < er opkwam in zijne gedachten over de onderwerpen die hem bezig hielden er opkwam in zijne gedachten, over de onderwerpen die hem bezig hielden	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
129	van zyn meening wist te vatten < wist te vatten van zijne meening	<i>M-D³</i>
130	wel weten zou < wist	<i>M-D³</i>
133	dit < dat	<i>M-D³</i>
137	vergeving < vergiffenis	<i>M-D³</i>
141	juist, < juist wist zij juist wist zij, juist wist ze	<i>M^a</i> <i>M^b-D³</i> <i>D⁴</i>
145	zaak, m'nheer Havelaar, < zaak, zaak', zaak, mynheer Havelaar,	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
147	Havelaars < den	<i>M-D³</i>
148	optehelderen < aan Havelaar optegeven aan Havelaar op te geven hem optegeven	<i>M-D^{2d}</i> <i>D³</i> <i>D⁴</i>
148	was gekomen < was	<i>M-D³</i>
161	dit < dat	<i>M-D³</i>
164	hiermede < daarmede	<i>M-D³</i>
164	gaan < zijn	<i>M-D³</i>
164	zooals < als	<i>M-D⁴</i>
164	veel < alle	<i>M-D³</i>
166	nog veel andere < vele nog vele andere	<i>M-D³</i> <i>D⁴</i>
167-168	met het ontwerpen van de plannen daartoe belast waren < belast waren met het ontwerpen van de plannen daartoe	<i>M-D³</i>
168	hadden < hadden natuurlijk	<i>M-D³</i>
170	hieromtrent < daaromtrent	<i>M-D³</i>

171-173	geschiedde. Toen Verbrugge aan dezen last had voldaan, bleek er dat die pryzen niet overeen kwamen < geschiedde, en Verbrugge had aan dien last voldaan. Maar nu kwamen die prijzen niet overeen	$M-D^3$
174	nu werd < werd nu	$M-D^3$
174	en dit < en dāt en dit	$M-D^3$ D^4
175-176	achter deze schynbaar eenvoudige zaak schulde < schulde achter die schijnbaar eenvoudige zaak	$M-D^3$
179	schynt < schijnt te wezen	$M-D^4$
179	deze < die	$M-D^3$
180	Wanneer < Als	$M-D^3$
184	medeel niet alleen < mededeel mededeel, mededeel, niet alleen medeel, niet alleen	M^a M^b D^1-D^3 D^4
185	optimismus < optimisme niet alleen, optimisme,	M D^1-D^3
187	had die zooals Havelaar < had als Havelaar, die had, die als Havelaar	$M-D^3$ D^4
199-200	daaraan – en naar ik geloof, volgens uw beste weten – voldaan, < daaraan voldaan en naar ik geloof, volgens uw beste weten; daaraan voldaan, en naar ik geloof, volgens uw beste weten;	M D^1-D^3
200	zoodat < zoodanig dat	$M-D^3$
201	ze < die	$M-D^3$
205-206	1853 en 1854 < 1853 en 1854, 18(..) en 18(..), (de beide vorigen jaren) 18.. en 18.., de beide vorigen jaren	M^a M^b D^1-D^3
208	opgave < opgaven	$M-D^2$
210	den 5 ^{en} < 5	$M-D^3$
218	van den resident < des residents des Residents van den Resident	M D^1-D^3 D^4

224	bezitte dien < bezitte dien moet	$M-D^4$
225	missen < derven	$M-D^4$
235-236	over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking by my was ingekomen, < bij mij was ingekomen over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking bij mij was ingekomen, over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking, over de oorzaken van gebrek en hongersnood onder de bevolking, by my was ingekomen,	M D^1-D^3 D^4
241	myn < die	$M-D^3$
242	op-eenmaal iets van U < van u op eenmaal iets	$M-D^3$
244	de < eene	$M-D^3$
245	niet zoozeer < niet	$M-D^3$
245	als wel < doch	$M-D^3$
252-253	gy u de niet ontbrekende, maar in onbruik geraakte kracht eigen maakte < gij u eigen maaktet de niet ontbrekende maar in onbruik geraakte kracht gij u eigen maaktet de niet ontbrekende, maar in onbruik geraakte kracht, ge u de niet ontbrekende, maar in onbruik geraakte kracht eigen maakte,	M D^1-D^3 D^4
254	ronduit < in gemoede, ronduit	$M-D^3$
259	of < en	$M-D^4$
261	als geschreven met de bedoeling om < als het doel hebbende	$M-D^3$
267	onder myn leiding dienende < dienende onder mijne leiding dienende	M^{a1} $M^{a2}-D^3$
268	verzet < opponeer	$M-D^3$
274	MAX < Max w.g. Max Was get. MAX	M^a M^b D^1-D^3
275	dezen < dien	$M-D^3$
276	toen < als	$M-D^4$

277-278	pleiten konden < er pleitten hy pleiten liet	$M-D^3$ D^4
280-281	van den kontroleur te verwachten had < had te verwachten van den kontroleur te verwachten had van den kontroleur te verwachten had van den Kontrôleur	M^{21} M^{22} D^1-D^3
282	wanneer < als	$M-D^3$
283	reeds deze ambtenaar < deze,	$M-D^3$
285-286	de opgaven der pryzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon gold. Men beseft alzoo dat hy < gold de opgave der pryzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon; en hoe hij dus gold de opgaven der pryzen van hout, steen, kalk en arbeidsloon; en hoe hij dus	M D^1-D^3
286	te stryden had < had te strijden	$M-D^3$
289-290	met den vereischten moed optetreden < optetreden met moed	$M-D^3$
292	minachting < minachting die men gevoelde minachting, gevoeld	M D^1-D^3
294	terugtrekt. Want, als < terugtrekt, als terugtrekt. Want als	M^{21} $M^{22}-D^3$
298-299	in de macht zyner aangeklaagde onderdrukkers verviel < verviel in de magt zijner aangeklaagde onderdrukkers	$M-D^3$
304-305	van publieke aanklager vervult < vervult van publieke aanklager	$M-D^3$
306	tegengaan, dien < tegengaan, hij, dien tegengaan...hy, dien	$M-D^3$ D^4
307	betrappen, hy < betrappen, betrappen...	$M-D^3$ D^4
307	als ware hyzelf de dief < als of hijzelf de dief ware als ware hijzelf de dief als ware hij zelf de dief	M^{21} M^{22} D^1-D^3
308	aan de achterzyde in < in aan de achterzijde	$M-D^3$
312	zyn kamer binnentetreden < binnentetreden in zijne kamer in zyn kamer binnentetreden	$M-D^3$ D^4

- 317 met of zonder < zonder of met *M-D*³
- 317-318 anderen dan, < anderen, *M-D*³
- 322-323 op hun gemoederen te werken < dan te werken op hunne gemoederen *M-D*³
- 328 dezen < dien *M-D*³
- 328-329 afgescheiden nog < buiten *M-D*³
- 331 in 't algemeen de Regeering < de regering in het algemeen *M*³¹
in het algemeen de regering *M*³²
in het algemeen de Regeering *M*^{b-D}³
in het algemeen de Regeering *D*⁴
- 332 gemakkelyker < ligter *M-D*³
- 332 sommigen valt < valt *M-D*³
- 334-336 by de beoordeeling van zulke zaak andere grondstellingen dan de
gewone zouden voorheerschen <
andere grondstellingen dan de gewone zouden voorheerschen
bij de beoordeeling van zulke zaak *M*
andere grondstellingen dan de gewone zouden voorheerschen,
bij de beoordeeling van zulke zaak *D*^{1-D}³
- 336 deze < die *M-D*³
- 338 dat < hoe *M-D*³
- 339 aantrok, en < aantrok, *M-D*³
- 341 ernstigen < ernstiger *M-D*³
- 342 dien < dezen *D*⁴
- 344 dit < dat *M-D*³
- 344 dat er < dat *M-D*³
- 346 deze < die *M-D*³
- 347 van strenge maatregelen terughield <
terughield van strenge maatregelen *M-D*³
- 347 langer juist < langer *M-D*³
- 352 Laat ons trachten optehelderen < Ik zal trachten te verklaren *M-D*³

- 357 beneden de hoogte zyner bediening te blyven <
te blyven beneden de hoogte zijner bediening *M-D*³
- 359-360 aan zóó zwaren eisch hebben kunnen beantwoorden <
hebben kunnen beantwoorden aan zóó zwaren eisch *M-D*³
- 360 nu niet < niet *M-D*³
- 360-361 al de hoedanigheden van hoofd en hart te noemen <
te noemen de hoedanigheden van hoofd en hart *M-D*³
- 368 voor 't oog verborg < verborg voor het oog *M-D*³
voor het oog verborg *D*⁴
- 371 wanneer < als *M-D*³
- 375 Indien alzoó reeds in zichzelf de benoeming tot Gouverneur-generaal <
Als dus eene benoeming tot gouverneur generaal in zich zelve *M*
Als dus eene benoeming tot Gouverneur-generaal in zich zelve *D*¹-*D*³
Als dus een benoeming tot Gouverneur-generaal in zich-zelf *D*⁴
- 376 veelal < reeds *M*²¹
veelal *M*²²
- 376 van denzulken < desgenen *M-D*³
- 379 we voor een oogenblik < wij *M*^a
wij, *M*^b-*D*³
wy voor een oogenblik *D*⁴
- 380 als < voor *M-D*⁴
- 383 blyft het < blijft *M-D*³
- 384 bestaat < bestaan *M*
- 385 aan de eischen van zyn roeping te voldoen <
te voldoen aan de eischen van zijne roeping *M-D*³
- 386-387 voor 't eerst als Gouverneur-generaal het kabinet des Konings verlaat, <
het kabinet des konings verlaat, voor het eerst als
gouverneur generaal, *M*
het kabinet des Konings verlaat, voor het eerst als
Gouverneur-generaal, *D*¹-*D*³
voor het eerst als Gouverneur-generaal het kabinet des
Konings verlaat, *D*⁴
- 388 noodig < er noodig *M-D*⁴

- 390 de meening bedoeld zyn < bedoeld zijn de meening *M-D³*
- 400 dus nu < dus *M-D⁴*
- 400 die bepaalde personen zouden raken voorby, <
 voorbij die bepaalde personen zouden raken, *M*
 voorbij, die bepaalde personen zouden raken, *D¹-D⁴*
- 401 van de Gouverneurs-generaal <
 van den toestand der gouverneurs-generaal *M*
 van den toestand der Gouverneurs-generaal *D¹-D⁴*
- 402 meen < geloof *M-D⁴*
- 402 mogen < kunnen *M-D⁴*
- 406 Indie. Afhankelykheid van de Algemeene Sekretarie. < Indie. *M, D⁴*
 Indië. *D¹-D³*
- 408 deze < die *M-D³*
- 408 stadien in, < stadien *M-D²*
 stadiën *D^{2d}, D³*
- 408 misschien zelfs < misschien *M-D³*
- 411 voor zeker houden < vrij zeker stellen *M-D⁴*
- 420 liggen er by...van < liggen, en van *M-D³*
- 421 van wat < en van wat *M-D³*
- 421 in die huizen is < is in die huizen *M-D³*
- 426-427 moeten kleeden < kleeden *M-D³*
- 428 moet verzeld gaan < verzeld moet zijn *M-D³*
- 429-430 peilen < noemen *M-D³*
- 438 Kon ik schryven < Als ik schrijven kon *M-D⁴*
- 438 zooals < als *M-D⁴*
- 438 ik zou < zou ik *M-D⁴*
- 441 Kon ik spreken < Als ik spreken konde *M¹*
 Als ik spreken kon *M⁴²-D⁴*

- 441 zooals < als *M-D*⁴
- 441 ik zou < zou ik *M-D*⁴
- 450 van de < der *M-D*³
- 457 verstaan vooral < vooral verstaan *M-D*⁴
- 460-461 keuze. Later zal ik u < keuze, ik zal u later *M-D*³
 keuze. Ik zal u later *D*⁴
- 465 mazelen < de mazelen *M-D*⁴
 mazelen *D*^{4a}
- 465 pokken < de pokken *M-D*⁴
 pokken *D*^{4a}
- 467 hy de verschynselen daarvan vry-wel kende <
 hij de verschijnselen daarvan vrij wel kende *M-D*⁴
 de verschynselen daarvan hem vry wel bekend waren *D*^{4a}
- 468-469 Gouverneur-generaal in 't begin van de ongesteldheid minder duizelig
 gevonden <
 gouverneur-generaal minder duizelig gevonden in het begin der
 ongesteldheid, *M*^{a1}
 gouverneur-generaal in het begin der ongesteldheid, minder
 duizelig gevonden *M*^{a2}
 Gouverneur-generaal, in het begin der ongesteldheid, minder
 duizelig gevonden *D*^{1-D}³
 Gouverneur-generaal, in het begin der ongesteldheid minder
 duizelig gevonden *D*⁴
- 471 Het was om deze reden dat hy vreesde < Daarom vreesde hij *M-D*³
- 471 zyn < wezen *M-D*³
- 471-472 wanneer < als *M-D*³

HOOFDSTUK XVI

	ZESTIENDE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	Veertiende Hoofdstuk [streep]	M^b
	ZESTIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	Havelaar < Havelaar	M^a
	Vervolg van het opstel van Stern Havelaar	M^{b*}
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Havelaar	D^1, D^3
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) Havelaar	D^2, D^{2d}
3	Deze < Die	$M-D^3$
7-8	Gaarne alzo < Gaarne	$M-D^3$
8	dit < dat	$M-D^3$
8	vruchteloos < vergeefs	$M-D^3$
11	wanneer < als	$M-D^3$
14	gebukt < gedrukt	M
15-16	op de Hoofden gemaakt had. By < had gemaakt op de hoofden; bij	M
	had gemaakt op de Hoofden; bij	D^1-D^3
21-22	al geschiedde dit dan ook slechts schoorvoetend < schoorvoetend nogthans	$M-D^3$
24	meermalen opgeschrikt < opgeschrikt	$M-D^3$
25	door < voor	$M-D^3$
25	voorby slopen < rondsloopen	$M-D^3$
31	gewis niet < niet	$M-D^3$
31	van 't afgeperste te nemen < te nemen van het afgeperste	$M-D^3$
	van het afgeperste te nemen	D^4
32	voor niemand een < geen	$M-D^3$
34	op Havelaars ridderlykheid vertrouwden < vertrouwden op Havelaar's ridderlykheid	$M-D^3$
34	en overtuigd waren dat < dat	$M-D^3$
35-36	in 't openbaar te herhalen < te herhalen in het openbaar	$M-D^3$
36	ze des nachts of den vorigen avond < zij	$M-D^3$

- 36-37 in zyn kamer gezegd hadden < gezegd hadden in zijne kamer *M-D*³
- 39 klagers naar hun dorp terugtekeeren <
klagers dat zij zouden terugkeeren naar hun dorp *M*
klagers, dat zij zouden terugkeeren naar hun dorp *D*^{1-D}³
- 41 de meesten < velen *M-D*³
- 43-44 in zyn woonstede was teruggekeerd <
was teruggekeerd in zijne woonstede *M-D*³
- 46 noch de < noch *M*^a
of *M*^b
òf *D*^{1-D}³
- 46 noch zelfs < noch zelfs *M*^a
of zelfs *M*^b
òf zelfs *D*^{1-D}³
- 48 van de klagers aftewenden < aftekeeren van de klagers *M-D*³
- 49 dat gewis < dat *M-D*³
- 50 hèm < Havelaar *M-D*³
- 50 niet als vroeger < niet *M-D*³
- 50-51 met een intrekking van de klacht zou afgeloopen zyn <
zou afgeloopen zijn met eene intrekking der klagte *M-D*^{2d}
zou afgeloopen zijn met eene intrekking der klagten *D*³
met een intrekking der klacht zou afgeloopen zyn *D*⁴
- 54-55 beroofden...voor-zoo-ver 't vergoeden der geleden schade mogelyk wezen
zou. <
arme beroofden. *M-D*⁴
- 56 nadat < als *M-D*⁴
- 56 met den Regent had gesproken < had gesproken met den regent *M*^a
had gesproken met den Regent *M*^{b-D}³
- 57 deed hy de overtuiging op < bleek hem *M-D*⁴
- 60-61 te verhalen van den Javaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer*. <
te verhalen van den Javaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer*. *M*^a
te verhalen van den Javaan *Saïdjah* in de dessah B(-r). *M*^b
te verhalen van den Javaan *Saïdjah* in de Dessah B.... *D*^{1-D}³
van den Javaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer* te verhalen.¹²⁰ *D*⁴
van den Javaan *Saïdjah* in de dessah *Badoer* te verhalen.¹³⁴ *D*^{4a}

62	Havelaar. ¹³⁴ < Havelaar. <i>M-D</i> ⁴
62	zal daarin < zal <i>M-D</i> ³
63-64	men – wat de hoofdstrekking aangaat - < men <i>M-D</i> ³
64	bewyskracht mocht willen ontzeggen aan een verdichtsel < mijn verhaal mogt houden voor een verdichtsel <i>M-D</i> ³ myn verhaal voor een verdichtsel mocht houden <i>D</i> ⁴
65	de namen optegeven < optegeven de namen <i>M</i>
65	van < van de <i>M-D</i> ⁴
68	de namen kan noemen < kan noemen de namen <i>M-D</i> ³
72	Wanneer < Als <i>M-D</i> ³
73-74	bestuurd te worden < te worden bestuurd <i>M-D</i> ³
74	een < den <i>M-D</i> ⁴
74	dit < dat <i>M-D</i> ³
76	op even vaste gronden rustte < rustte op even vaste gronden <i>M-D</i> ³
77	distriktshoofd, by-voorbeeld, van <i>Tjilang-kahan</i> aan de Zuidkust kon, < distriktshoofd van Tjilang kahan aan de zuidkust bijvoorbeeld, kon <i>M</i> ^a distriktshoofd van Tj(...)an aan de zuidkust bijvoorbeeld, kon <i>M</i> ^b distriktshoofd van Tj...an aan de Zuidkust bijvoorbeeld kon, <i>D</i> ^{1-D} ³ distriktshoofd van <i>Tjilang-kahan</i> aan de Zuidkust by-voorbeeld kon, <i>D</i> ⁴
79	't inbrengen eener klacht < het aanklagen <i>M-D</i> ³
81	hierby < daarbij <i>M-D</i> ³
83	afgeschrikt als ze waren < afgeschrikt als zij waren <i>M</i> ^a als afgeschrikt <i>M</i> ^{b-D} ³
84-85	anderen klagers te-beurt viel < tebeurt viel aan andere klagers <i>M</i> te beurt viel aan andere klagers <i>D</i> ^{1-D} ³ aan andere klagers te-beurt viel <i>D</i> ⁴
85-86	hebben zou in de meening < doen zou te meenen <i>M-D</i> ³ zou hebben in de meening <i>D</i> ⁴
87	opleverde < opleveren zou <i>M-D</i> ³
91-92	noch zelfs was buffelroof < of zelfs buffelroof was niet <i>M-D</i> ³

- 94 de bevolking < het volk *M-D*³
- 95 gemakkelyker < ligter *M-D*³
- 96 de bevolking < der bevolking *M-D*³
aan de bevolking *D*⁴
- 96 haren < zijnen *M-D*³
zyn *D*⁴
- 97 haar < zijnen *M-D*³
zyn *D*⁴
- 97 buffels < buffel *M-D*⁴
- 105 aantewenden < in de aanwending *M-D*⁴
- 107 der < dier *M-D*³
- 109 welke < die *M-D*³
- 110 wyzen op een der beletselen < aanroeren der redenen *M-D*⁴
- 110 juist beoordeelen < oordeel *M-D*³
juist oordeelen *D*⁴
- 110-111 indische zaken aan niet-indische personen <
niet-indische personen over Indische zaken *M*
niet-Indische personen over Indische zaken *D*¹-*D*⁴
- 112 Herhaaldelyk heb ik van Javanen gesproken <
Ik heb herhaaldelyk gesproken van *Javanen* *M*
Ik heb herhaaldelyk gesproken van Javanen *D*¹-*D*³
- 113 den europeschen lezer moge toeschynen, toch zal <
moge toeschijnen aan den europeschen lezer, zal toch *M, D*⁴
moge toeschijnen aan den Europeschen lezer, zal toch *D*¹-*D*³
- 113 deze < die *M-D*³
- 117 tot eigenlyk Java te behooren < te behooren tot eigenlyk Java *M-D*³
- 117-118 van de over zee gekomen vreemdelingen in die gewesten te spreken <
te spreken van de over zee gekomene vreemdelingen in die streken *M-D*³
- 118-119 de oorspronkelyke bevolking is inderdaad <
is indedaad de oorspronkelijke bevolking *M-D*³
- 119 op < in *M-D*³

- 119 en < of *M-D*⁺
- 120 Kleeding, volksaard en taal < Taal, volksaard, zeden, kleeding *M-D*³
Kleeding, volksaard en taal, *D*⁴
- 121 dat < dat inderdaad *M-D*³
- 121 *Soendanees* of *Orang Goenoeng* < *Soendanees* *M*
Soendanees *D*¹⁻³
- 124 over < over vele *M-D*³
- 124-125 Immers wanneer men nagaat < Als men toch nagaat *M-D*³
- 126 van die < dier *M-D*⁺
- 127 moet wezen < zijn moet *M-D*⁺
- 128 en zelfs < en *M-D*⁺
- 131 *Dajak*, den *Boegie*, < *Daijak* *M-D*^{2d}
Dajak *D*³
- 132 is < is dan ook *M-D*³
- 132-133 in de gelegenheid was < de gelegenheid had *M-D*³
- 133 deze < die *M-D*³
- 134-135 grappig en bedroevend tevens, < en bedroevend om *M-D*⁺
- 135 personen < de personen *M-D*³
- 141 door ernstige studie in 't boekvertrek verkregen is <
verkregen is door diepe studie in het boekvertrek *M-D*³
door diepe studie in het boekvertrek verkregen is *D*⁺
- 143 toonen < toonden *M-D*³
- 144 betreden te hebben. Zoodra nu < te hebben betreden, en zoodra *M-D*³

148-150	minder moeilykheden te overwinnen had omdat hy, op verre afstand <i>zonder</i> aanschouwing, < nooit Indie aanschouwde en dus minder moeilykheden te overwinnen had, dewijl deze op verre afstand minder moeilykheden te overwinnen had, dewijl deze op verre afstand <i>zonder</i> aanschouwing minder moeilykheden te overwinnen had, dewijl deze op verre afstand <i>zonder</i> aanschouwing, minder moeilykheden te overwinnen had, omdat hy op verre afstand <i>zonder</i> aanschouwing,	M^{a1} M^{a2} D^1-D^3 D^4
151	zooals onmisbaar < zooals zoo als	$M-D^2, D^4$ D^{2d}, D^3
153-154	by de behandeling van indische zaken ten-toon spreiden < ten toon spreiden bij de behandeling van indische zaken ten toon spreiden, bij de behandeling van Indische zaken by de behandeling van Indische zaken ten-toon spreiden	M D^1-D^3 D^4
154	immers < toch	$M-D^4$
155	ook door anderen worden gehoord < worden gehoord ook door anderen	$M-D^3$
156-157	te <i>Buitenzorg</i> te hebben doorgebracht < te hebben doorgebracht te Buitenzorg	$M-D^3$
157	kennen. Het moet hun toch bekend zyn dat < kennen; dat	$M-D^3$
157	die < hun	D^4
158-159	die in Indie zelf getuigen waren < in Indië zelve die getuigen waren in Indië zelve, die getuigen waren in Indie zelf, die getuigen waren	M^a M^b-D^3 D^4
160	staan < zijn	$M-D^3$
165	koloniale staatkunde < volksvertegenwoordiging	$M-D^3$
166	hem die < wien hem die hem, die	M^a M^b D^1-D^3
167	misschien ware het < het ware misschien	$M-D^4$
170-171	welke < die	M
171	meening van den man < meening meening,	M^a M^b-D^3

175	van de < der	<i>M-D</i> ⁴
175	nu eenmaal < er	<i>M-D</i> ⁴
176	Indien < Als	<i>M-D</i> ⁴
180-181	zich dwingen liet zulk een specialiteit aan 't hoofd van zyn Ministerie van Kolonien te plaatsen <	
	den gewezen' gouverneur generaal plaatste aan het hoofd van zyn ministerie van Kolonien	<i>M</i> ^a
	de specialiteit plaatste aan het hoofd van zyn ministerie van Kolonien	<i>M</i> ^b
	de specialiteit plaatste aan het hoofd van zyn Ministerie van Koloniën	<i>D</i> ^{1-D} ³
	zich dwingen liet zulk een specialiteit aan het hoofd van zyn Ministerie van Kolonien te plaatsen	<i>D</i> ⁴
183	van 't zelf oordeelen schuwt < schuwt van het zelf oordeelen	<i>M-D</i> ³
185-186	kan geput wezen < geput is	<i>M-D</i> ³
186	uit < aan	<i>M-D</i> ⁴
186	bronnen die niet voor ieder toegankelyk zyn < vreemde bron	<i>M-D</i> ³
189	van dezelfde hulpmiddelen had kunnen gebruik maken < had kunnen gebruik maken van dezelfde hulpmiddelen	<i>M-D</i> ³
190-191	gemakkelyk < ligt	<i>M-D</i> ³
193	zulke veronderstelde < die	<i>M-D</i> ³
197	zulke <i>hooge</i> < ' <i>hooge</i>	<i>M, D</i> ¹
	<i>hooge</i>	<i>D</i> ^{2-D} ³
197-198	in Indie vervulden < vervulden in <i>Indië</i>	<i>M</i>
	vervulden in <i>Indië</i>	<i>D</i> ^{1-D} ³
198	het is < is het	<i>M-D</i> ⁴
201	gewesten'. Dit < gewesten,' en dit	<i>M-D</i> ³
202	dusdanigen < zoodanigen	<i>M-D</i> ³
202-203	alles zouden aannemen < zouden aannemen alles	<i>M-D</i> ³
204	ieder < iemand	<i>M-D</i> ³
205-206	byna even zooveel tyd < meer dan dertig jaren	<i>M-D</i> ⁴
207	gekomen te zyn < te komen	<i>M-D</i> ³

208	zeer dikwyls < meestal	$M-D^3$
209	uit zoodanige personen is samengesteld < is zamengesteld uit zoodanige personen	$M-D^3$
210-211	benoemingen te laten teekenen < te laten teekenen eene benoeming eene benoeming te laten teekenen benoemingen te laten teekenen	M^a M^{b1} M^{b2}
211-212	tot <i>deze</i> soort van specialiteiten behoorde. ¹³⁷ < behoorde tot <i>deze</i> soort van 'Specialiteiten' behoorden tot <i>deze</i> soort van 'Specialiteiten' behoorde tot <i>deze</i> soort van 'specialiteiten.' tot <i>deze</i> soort van specialiteiten behoorde. ¹²³ tot <i>deze</i> soort van specialiteiten behoorde. ¹³⁷	M^a M^b D^1-D^3 D^4 D^{4a}
213	veronderstelde < vooronderstelde	$M-D^3$
215	voor een genie hield < hield voor een genie	$M-D^3$
215	bedoeling < meening daarmede bedoeling daarmede	$M-D^3$ D^4
216	het benoemen van genien aanteprijzen < het aanprijzen der benoeming van genien het aanprijzen der benoeming van geniën	M, D^4 D^1-D^3
219	dus < zou dus	$M-D^3$
220	wel meer < gewoonlijk	$M-D^4$
223	tot de keuze van een nieuwen Landvoogd geroepen zyn < geroepen zijn tot de keuze van eenen nieuwen landvoogd geroepen zijn, tot de keuze van eenen nieuwen landvoogd tot de keuze van een nieuwen landvoogd geroepen zyn	M D^1-D^3 D^4
227	voor < voor eene	$M-D^3$
227-228	men met eenig geground vertrouwen < men	$M-D^4$
228	de vermyding kunne verwachten < kunne verwachten de vermijding	M
230-231	Ik heb er reeds op gewezen dat < Ik zeide reeds hoe Ik zeide reeds, hoe Ik heb er reeds opgewezen dat	M^a M^b-D^3 D^4
232	van den Gouverneur-generaal < des gouverneurs generaal des Gouverneurs-generaal	M D^1-D^3

232	er by < daarbij	<i>M-D</i> ⁴
232	deze < die	<i>M-D</i> ³
235	deze < die	<i>M-D</i> ³
237	zeer velen < velen	<i>M-D</i> ³
240	voor haar een berg < den berg	<i>M-D</i> ⁴
244-245	afgrond die moet worden omgetrokken...een diepte die duizend mieren niet vullen zouden < afgrond, -- eene diepte die duizend mieren niet vullen zouden, -- die moet worden omgetrokken	<i>M</i> ³
	afgrond, -- eene diepte, die duizend mieren niet vullen zouden, -- die moet worden omgetrokken	<i>M</i> ^{b-D} ³
253	naar de diepte wylt < wijst naar de diepte	<i>M-D</i> ³
255	ach, de < en de	<i>M-D</i> ³
255	tobster < mier	<i>M-D</i> ⁴
258	in < aan	<i>M-D</i> ³
263-264	door de grofheid onzer zintuigen aan onze waarneming ontsnapt. Ik < ontsnapt aan onze waarneming, door de grofheid onzer zintuigen; ik	<i>M-D</i> ³
264	menschen, van wezens < menschen menschen,	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³
266	vermoeiend mede-lyden < mede lijden medelijden 't lastig mede-lyden	<i>M, D</i> ¹ <i>D</i> ^{2-D} ³ <i>D</i> ⁴
267	ze < hen	<i>M-D</i> ³
268	hun < het	<i>M-D</i> ⁴
269	ten-minste < althans	<i>M-D</i> ³
273	daarmee < daarmee hiermee	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
274	zyn < die	<i>M-D</i> ³
276	werd < is	<i>M-D</i> ³
276	zyn < waren	<i>M-D</i> ³

- 280   bescherming < beschutting *M-D*³
- 285-286   verwacht, o Nederlanders! < verwacht *M-D*³
- 287   ik u < ik *M-D*⁴
- 290   Evenmin < Noch *M-D*³
- 293   Neen, neen, neen, < Neen, neen *M-D*³
- 293-294   in de nabyheid < nabij u *M-D*⁴
- 294   om u < om *M-D*⁴
- 294-295   overtelaten < overtehouden *M-D*⁴
- 295-299   is! Worden niet al uw zenuwen in spanning gehouden door de akeligheid der
keus van een nieuw Kamerlid? Dobbert niet uw verscheurde ziel tusschen de
wereldberoemde verdiensten van Nietigheid A en Onbeduidendheid B? En hebt
ge niet uw dure tranen noodig voor ernstiger zaken dan...maar wat hoef ik méér
te zeggen! <
is. *M-D*³
- 300   dreigde < dreigt *M-D*³
- 303   je < uw *M-D*³
- 305   dit < dat *M-D*³
- 306   terstond < dadelijk *M-D*³
- 306   aan den ouden Stern geschreven < geschreven aan den ouden Stern *M-D*³
- 306-307   haast moest maken met zyn orders < zich moest haasten *M-D*⁴
- 307   en vooral < en *M-D*⁴
- 307   zich in-acht < in acht *M-D*³
  in-acht *D*⁴
- 307   tegen < voor *M-D*⁴
- 307-308   berichten, want de koffi staat heel goed. <
                  berigten. *M-D*³
                  berichten, want de koffie staat heel goed. *D*⁴
- 309-310   by 't aanhooren van die laatste hoofdstukken weer heb uitgestaan <
                  weêr heb uitgestaan bij het aanhooren der laatste hoofdstukken *M-D*³
                  by 't aanhooren van al die laatste hoofdstukken weer heb uitgestaan *D*⁴

- 313 dit < dat *M-D*³
- 314 worden < werden *M-D*³
- 319 dit < dat *M-D*³
- 320 erkennen < bekennen *M-D*³
- 320-321 veel moeite < moeite *M-D*³
- 322 nu eindelyk < toch *M-D*³
- 323 iets < wat *D*⁴
- 329 dat schimpen op gedwongen arbeid aangaat <
aangaat dat schimpen op gedwongen' arbeid *M-D*³
- 333 had kunnen gissen < geweten had *M-D*⁴
- 336 dit < dat *M-D*³
- 339 schynt < scheen *M-D*³
- 339 heeft < had *M-D*³
- 340-341 Ik zou me echter hierdoor niet hebben laten afschrikken <
Dit echter zou mij niet hebben afgeschrikt *M-D*³
- 341 maar niet < niet *M-D*³
- 342 te willen aanknoopen < aanteknoopen *M*²¹
te willen aanknoopen *M*²²
- 343 Dit < Dat *M-D*³
- 346 het geval niet < niet het geval *M-D*³
- 352 Hy < Nu, hy *D*⁴
- 353 er ronduit < er *M-D*³
- 354 dit < dāt *M-D*^{2d}
dat *D*³
- 355 maar zelden < zelden *M-D*³
- 356 zoo'n < zulk een' *M-D*³
- 361 erkennen < bekennen *M-D*³

- 365 voorlezen aan < voorlezen bij M^{a1}
voorlezen aan M^{a2}
- 368 tot gehoorzaamheid overtehalen < overtehalen tot gehoorzaamheid $M-D^3$
- 373 doodgeslagen te willen worden < te willen worden doodgeslagen $M-D^3$
- 378 omdat < wijl $M-D^3$
- 380-381 zoo byzonder < zoo $M-D^4$
- 382-383 een arme oude bedelaarster beklaagd wordt <
hij eene arme oude bedelaarster beklaagt $M-D^3$
- 386 erkennen < bekennen $M-D^3$
- 389 vernam < hoorde $M-D^3$
- 394 heel aangenaam < aangenaam $M-D^3$
- 396 belet < belet toch $M-D^3$
- 396-397 ergert, Frits zyn hart te zien verharden, <
verdriet doet te zien dat Frits zyn hart verhardt $M-D^3$
verdriet doet te ontwaren dat Frits zyn hart verhardt D^4
- 397 was dan hy, < was $M-D^3$
- 400 de jongen < hij $M-D^3$

[De hierna volgende presentatie van 'de vragen van Frits' uit het manuscript wijkt af van de gebruikelijke wijze van presenteren. Gebruikelijk zou zijn dat de genoemde siglen opeenvolgende stadia van de tekstgeschiedenis aanduiden. In dit geval echter komt de passage *in haar gebeel* voor in *M*. In *M* zijn verschillende lagen aanwijsbaar. Per onderdeel van de passage is d.m.v. de siglen aangegeven in welke laag het desbetreffende onderdeel voorkomt dan wel geschrapt is.]

- 402-403 dol maakt. Het is aandoenlyk <
dol maakt. In plaats van aantemenen wat de Schrift zegt, – en dat behoort men toch te doen, want het staat in de Schrift zelve dat men geloovig moet wezen, – doet hij allerlei vragen: 'Wat was licht vóór er zon was? – Had die Melchizedek het ware geloof? – Wat zou er gebeurd zijn als Eva dien appel niet gegeten had? – Is mijn broertje verdoemd omdat hij voor den doop stierf? – Waar was de policie, toen Petrus Ananias en Saffirah liet doodvallen? – M
Droeg Jezus kousen, en had hij een' tulband op? – Hoe hoog is hij opgevaren voor hij aan den rand kwam van onze atmospheer, en waarheen ging hij verder? – Waarom was hij brutaal tegen zijne moeder toen deze hem zocht? M^a

[geschrap]

Is er een proces geweest over de waarde van die varkens die in het water werden gejaagd? – Waartoe dienden die varkens in een land waar zwijnevleesch verboden is? – Hoe maakte men het met de nalatenschappen van de menschen die opstonden uit hunne graven? – Waarom moest Ezechiël vuiligheid eten? – Wat is de bezigheid van een opperwezen, bij volmaakte natuurwetten? – Waarom werd het menschdom eerst gered, vierduizend jaren na de Schepping? – Waarom laat God toe, dat velen die redding afwijzen? – Waarom heeft de duivel magt als hij door Christus overwonnen is? – Was Konstantijn de groote niet een gemeene moordenaar? – Van waar komt het dat vele eeuwen na Christus niet zoo beschaafd waren als de eeuw van Augustus? – Waarom sluiten wij onze huizen in een land dat christelijk is, en waar dus geene dieven zijn? – Waarom was David een man naar Gods hart? – Waarom mogten de Israëlieten goud en zilver medenemen dat aan de Egyptenaren behoorde? – Waarom is Jezus een zoon David's, als Jozef die van David afstamde, zijn vader niet was? – Hoe weten wij dat God groot is, als wij Hem niet begrijpen? – Was Judith eene fatsoenlijke vrouw? – Hoe kwam Noach aan een paar ijsbeeren voor de ark? – Van waar kwamen de menschen die Kaïn niet mogten doodslaan? – Wat gebeurt er als twee geloovigen tegen elkaër inbidden? – Wat gebeurt er als twee geloovigen tegen elkaër in bidden? – En zoo al voort! Gij begrijpt hoe Wawelaar, doordrongen van liefde tot de waarheid die het Leven is, droefheid gevoelt bij zulke verbodene nasporingen. Het is aandoenlijk
En zoo al voort! Gij begrijpt hoe Wawelaar, doordrongen van liefde tot de Waarheid die het Leven is, droefheid gevoelt bij zulke verbodene nasporingen. Het is aandoenlijk

403-404	op 't gevoel tracht te werken < tracht te werken op het gevoel op het gevoel tracht te werken	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
404	telkens < telkens weër	<i>M</i>
405-406	van zyn gemoed aantoonen... 't komt < aantoonen van zyn gemoed. 't Komt van zyn gemoed aantoonen. 't Komt	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
410	hem, toch < toch hem toch	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
421	op-nieuw < weder	<i>M-D</i> ³
423-424	zooveen. 'Maar, ging hy voort, kunt gy < zoo even) kunt gij zoo even) Kunt gij zoo even). Kunt gij zoo even.) Kunt gij zoo-even. [einde regel] 'Maar, ging hy voort, kunt gy	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2} <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ^{2d} <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴

- 425 zult gerekend worden < wordt gerekend *M-D*³
- 427 begon te lachen < lachte *M-D*³
- 427-428 wat naar lachen geleck, te bespeuren <
te bespeuren wat naar lagchen geleck *M-D*³
wat naar lachen geleck te bespeuren *D*⁴
- 428 van myn < mijner *M-D*⁴
- 431 Och, lezer < Maar *M-D*³
- 434 de zaken < die zaken *M-D*³
- 436 zelf heeft < heeft zelf *M-D*³
- 439 omdat < wijl *M-D*⁴
- 442 daarginder. Dat is Gods wil zoo!' < dáár.' *M-D*³
- 443 doorzicht < inzicht *M*⁴¹
doorzigt *M*⁴²-*D*³
- 449 doorgronden < naspeuren *M-D*³
- 451 millioen < millioenen *M-D*⁴
- 451 is < zijn *M-D*⁴
- 453 de vele anderen < anderen *M-D*³
- 453 deze < die *M-D*³
- 453 dit < dat *M-D*³
- 454 millioen < millioenen *M-D*⁴
- 455 dit < dat *M-D*³
- 455 niet duidelyk < niet *M-D*³
- 456 dit < dat *M-D*³
- 457 weg? Om < weg, en *M-D*³
- 458 te volharden < vast te staan *M-D*⁴
- 458 Heet het < Staat er *M*

458	niet daarom < niet dáárom in de Schrift daarom niet	<i>M</i> <i>D¹-D⁴</i>
459-460	't zwarte goedje < het volk	<i>M-D³</i>
468-469	hebben. Nu, ik < hebben, ik hebben: ik	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
469	had < heb	<i>M-D³</i>
469	terstond < dadelijk	<i>M-D³</i>
469-470	is, want ik < is, ik is: ik is; ik	<i>M^{a1}</i> <i>M^{a2}</i> <i>D¹-D³</i>
471	manteltje < dun manteltje	<i>M-D⁴</i>
471	van zwarte zyde om < om van zwarte zijde	<i>M-D³</i>
474	en < hij	<i>M-D³</i>
474	alsof* < of	<i>M</i>
477	is zonder < is, zonder is en zonder	<i>M-D³</i> <i>D⁴</i>
477	een wip < wip	<i>M-D⁴</i>
478	nog < nog iets nog wat	<i>M-D³</i> <i>D⁴</i>
479	dit < dat	<i>M-D³</i>
480	mag hen < mag	<i>M</i>
484	de rechtvaardigheid van God < Gods regtvaardigheid	<i>M-D³</i>
488	voor < over	<i>M-D³</i>
489	erkennen < bekennen	<i>M-D³</i>
489	zeer opzie < opzie	<i>M-D³</i>
492	dat < dit	<i>D⁴</i>
493	kan ik wel begrypen < begrijp begrijp ik	<i>M^{a*}</i> <i>M^b-D³</i>

493-495	't is my onverklaarbaar dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aanhooren < dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aanhooren is mij onverklaarbaar dat mannen van jaren zulke zotheden zonder walg aanhooren, is mij onverklaarbaar	$M-D^{2d}$ D^3
495	den aanstaanden < aanstaanden den aanstaanden	M^a M^b
497	van dien <i>Saidjah</i> te hooren < te hooren van dien Saidjah	$M-D^3$
500	wezen zal < is	$M-D^3$
500	Zoodra < Als	$M-D^3$
500	wat < iets	$M-D^3$
501	van 't < van het van	$M-D^3$ D^4
503-504	Om de zaken goed te beoordeelen, moet men < Men moet om de zaken goed te beoordeelen, Men moet, om de zaken goed te beoordeelen, Om de zaken goed te beoordeelen moet men	M D^1-D^3 D^4
505-506	met myn vrouw 't Mauritshuis bezocht. Ik < het Mauritshuis bezocht met mijne vrouw; ik het Mauritshuis bezocht met mijne vrouw: ik met myn vrouw het Mauritshuis bezocht. Ik	M D^1-D^3 D^4
506	ben daar < ben	$M-D^3$
508	samen < te zamen	$M-D^3$
513	over die ontevredenheid het myne gezegd. Ik < het mijne gezegd over die ontevredenheid, en ik	$M-D^3$
515-516	de man < hij	$M-D^3$
517	terstond < dadelijk	$M-D^3$
520	Wanneer < Als	$M-D^4$
522	het mensch < zij	$M-D^3$
525	Dit < Dat	$M-D^3$
528	wat < iets	$M-D^3$

- 528 ook dáár < dáár ook *M-D*³
- 532 velen < zoo velen *M-D*³
- 532 en < en die *M-D*³
- 532 waarlyk heel < heel *M-D*³
- 533 dit < dat *M-D*³
- 536 dat < dit *D*⁴

HOOFDSTUK XVII

	ZEVENTIENDE HOOFDSTUK ¹⁴¹ < [interlinie; streep]	<i>M</i> ^a
	Vijftiende Hoofdstuk [streep]	<i>M</i> ^b
	ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.	<i>D</i> ^{1-D} ³
	ZEVENTIENDE HOOFDSTUK. ¹²⁶	<i>D</i> ⁴
	ZEVENTIENDE HOOFDSTUK. ¹⁴¹	<i>D</i> ^{4a}
1	<i>Saïdjah's</i> < Saïdjah's	<i>M</i> ^a
	Vervolg van het opstel van Stern. Saïdjah's	<i>M</i> ^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Saïdjah's	<i>D</i> ^{1-D} ³
2	deze < die	<i>M-D</i> ³
9	deze < die	<i>M-D</i> ³
13	<i>Saïdjah</i> < dezen	<i>M-D</i> ³
15	van zyn < zijner	<i>M-D</i> ⁴
20	deze < dien	<i>M-D</i> ³
	dezen	<i>D</i> ⁴
26	verzorgt. <	
	verzorgt. Van die gehechtheid zal ik straks een voorbeeld geven dat niet verdicht is.	<i>M</i>
	verzorgt. Van die gehechtheid zal ik straks een voorbeeld geven, dat niet verdicht is.	<i>D</i> ^{1-D} ³
	verzorgt. Van deze gehechtheid zal ik straks een voorbeeld geven. ¹²⁸	<i>D</i> ⁴
26	sterke < groote, sterke	<i>M-D</i> ³
	groote sterke	<i>D</i> ⁴
27	buigt gewillig < buigt	<i>M-D</i> ³
30	dan had < had dan	<i>M-D</i> ³
35	den akker < het veld	<i>M-D</i> ³
35	duimbreed < duimbreedte	<i>M-D</i> ³
44	toetespreken. Want < toetespreken, en	<i>M</i>
	toe te spreken, en	<i>D</i> ^{1-D} ³
51	bedroefd < zeer bedroefd	<i>M-D</i> ⁴
53	gezien had < had gezien	<i>M-D</i> ³
56	aan < van	<i>D</i> ³

- 57 den < dien *M-D*³
- 62 't kind < dezen *M-D*³
- 67 al kon dan *Saidjah* niet meer roemen <
hoewel *Saidjah* niet meer roemen konde *M-D*³
- 70 rechtlynig < lijnregt *M-D*³
- 71 als < indien *M-D*³
- 71 ondoorgesneden waren omgegaan, <
waren omgegaan zonder die doortesnijden, *M*
waren omgegaan, zonder die doortesnijden, *D*¹-*D*³
- 73 zelf had < had zelf *M*^{a1}
zelf had *M*^{a2}
- 74 van die < dier *M-D*⁴
- 75 wat spoed < spoed *M-D*³
- 78 riep < zeide *M-D*⁴
- 81 bedoelde < meende *M-D*³
- 81 't < dit *M-D*³
- 82 zoo dikwyls < dikwijls *M-D*³
- 83 over < op *M-D*³
- 86 sidderde, rilde... < sidderde, *M-D*³
- 88 riepen op-eenmaal < riepen *M-D*³
- 93 binnenrenden < binnenreden *M*^{a1}
binnenrenden *M*^{a2}
- 96-97 sprong van het dier < sprong *M-D*³
- 97 en < en *M*^{a1}
en hem *M*^{a2}-*D*³
- 103 van de < der *M-D*⁴
- 104 zette < en zette *M*^{a1}
zette *M*^{a2}

- 104 zyn lomp lyf op zyn lompe pooten <
 op zijne lompe pooten zijn lomp lijf M, D^2-D^3
 op zijn lompe pooten zijn lomp lijf D^1, D^4
- 105 en keerde < en keerde M^{a1}
 keerde M^{a2}
 en keerde M^{a3}
- 108 aanvaller < tijger $M-D^3$
- 109-110 buffel!¹⁴³ < buffel! $M-D^4$
 buffel!¹⁴³ D^{4a}
- 113 twaalf < reeds twaalf $M-D^4$
- 114 weefde < weefde reeds $M-D^4$
- 119 haar kind ongedeerd < haar ongedeerd kind $M-D^4$
- 134 van zyn < zijner $M-D^4$
- 134 hetzelfde < datzelfde $M-D^4$
- 135 Na 't verlies van den laatsten buffel hield hy zich <
 Hij hield zich evenwel na het verlies van den laatsten buffel M
 Hij hield zich evenwel, na het verlies van den laatsten buffel, D^1-D^3
 Hy hield zich evenwel, na 't verlies van den laatsten buffel, D^4
- 136 dit < dat $M-D^3$
- 139 maakte zyn vader in een moedeloos oogenblik zich weg <
 was het dat zijn vader in een moedeloos oogenblik zich wegmaakte M, D^4
 was het, dat zijn vader in een moedeloos oogenblik zich wegmaakte D^1-D^3
- 139-140 *Lebak* en uit *Bantam*, < *Bantam* M
 B..., D^1-D^3
- 140 Hy < Maar hij $M-D^3$
- 140-141 met rottingslagen gestraft < gestraft met rottingslagen $M-D^3$
- 142-143 geworpen < gezet $M-D^3$
- 143-144 zoo onverklaarbaar niet zou geweest zyn <
 ik wel gelooven wil $M-D^3$
 zoo vreemd niet zou geweest zyn D^4

- 145 misschien *amokb* < *amok* *M*
amok *D¹-D³*
amokb *D⁴*
- 145-146 andere verkeerdheden < eene andere verkeerdheid *M-D³*
- 149 eenigen tyd ledig < ledig eenigen tijd *M-D³*
- 150 spoedig viel het in < viel spoedig in *M-D³*
't viel spoedig in *D⁴*
- 152 werd < was *M-D⁴*
- 153 naar *Buitenzorg* vertrok < vertrok naar *Buitenzorg* *M-D³*
- 154 daarheen vergezeld < vergezeld daarheen *M-D³*
- 154 omdat < wijl *M-D³*
- 154-155 in zyn gemoed omdroeg < had *M-D³*
- 155 te < op *M-D³*
- 155 zooveel < vele *M-D³*
- 156 in *bendies* reden < reden in *bendie's* *M-D³*
- 156 misschien voor hem < voor hem ligt *M-D³*
voor hem licht *D⁴*
- 158 iemand kiest < kiest iemand *M*
- 159-160 Er was, had men hem verzekerd, by goed gedrag veel te winnen <
Er zoude, had men hem verzekerd, veel te winnen zijn bij goed gedrag *M-D³*
- 161 zelfs zou < zou *M-D³*
- 161 deze < die *M-D³*
- 163-164 groote zaken < iets grootsch *M²¹*
iets groots *M²²-D³*
- 164 by *Adinda* binnen < binnen bij *Adinda* *M-D³*
- 167 trouwen < huwen *M-D³*
- 167 hebben < bezitten *M-D³*
- 168 Heel < Zeer *M-D³*

- 168 met je < met u *M-D*³
- 168 als je < als gij *M-D*³
- 168 terugkomt < wederkomt *M-D*³
- 169 heel < zeer *M-D*³
- 171 geloof je < geloof u *M-D*³
- 171 ik je < ik u *M-D*³
- 172 je < gij *M-D*³
- 172 weet immers < weet *M-D*³
- 174 jyzelf < gij zelve *M-D*³
- 177 dat < het *M-D*³
- 179 je < ge *M-D*³
- 180 je < u *M-D*³
- 182 zich een oogenblik, < zich, *M-D*³
- 184 je < uw *M-D*³
- 185 je < gij *M-D*³
- 186 *ketapan*. Beloof je < ketapan;...belooft gij *M-D*³
- 187 onder den *ketapan* by het *djatibosch* wezen <
 wezen onder den ketapan bij het *djatibosch* *M*
 wezen onder den ketapan bij het *djatibosch* *D*¹-*D*³
- 187 je < gij *M-D*³
- 195 daar ligt < ligt *M-D*³
- 195 te *Serang* aan < aan te *Serang* *M*^a
 aan te *S*(...) *M*^b
 aan te *S*... *D*¹-*D*³
- 205 dit < dat *M-D*³
- 205 omdat < wijl *M-D*³
- 205 hiermee < daarmede *M-D*³

- 206 in-geval hy < als hij misschien *M-D*³
- 206 mocht < zoude *M-D*³
- 214 daar < daar toch *M*
- 222-223 dat hy slechts omtekeeren had < als hadde hij slechts omtekeeren *M-D*³
- 225 en hoe < hoe *M-D*³
- 226 vreeselyken duur < duur *M-D*³
- 227 voor < er voor *M-D*⁴
- 230 aan, < aan om *M-D*⁴
- 233 drukte < hij drukte *M-D*³
- 234 begreep < hij begreep *M-D*³
- 236 telkens en zoo lang < telkens als *M-D*³
telkens en zoo lang als *D*⁴
- 239 Ook < En zelfs *M-D*³
- 241 van haar < harer *M-D*⁴
- 242 er, naar hy meende, < er *M-D*³
- 247 glasscherf – zoo ondeugend en handig dan geworpen <
glasscherf die er geworpen was *M-D*³
- 259-260 Eerst was myn voornemen < Mijn voornemen was eerst *M-D*⁴
- 260 wat < ietwat *M-D*³
- 260-261 evenals Havelaar vind ik < ik vond, evenals Havelaar, *M-D*³
even als Havelaar vind ik *D*⁴
- 302 *Saidjab* < Hij *M*⁴¹
Saidjah *M*⁴²-*D*³
- 303 terstond < dadelijk *M-D*³
- 303-304 verstond. Want te *Batavia* heeft men gaarne bedienden <
verstond, wijl men op *Batavia* gaarne bedienden heeft *M*
verstond; wijl men op *Batavia* gaarne bedienden heeft *D*¹-*D*³
- 306 europesche beschaving < Europeanen *M-D*³

308	wilde < zou	$M-D^3$
313-314	byzonder tevreden < tevreden	$M-D^3$
315	en < zij	$M-D^3$
316	wanneer < als	$M-D^3$
316	zag. Ook < zag, en ook	$M-D^3$
317	zoo grooten < zooveel	M^{a1}
	zoo grooten	M^{a2}
320	zyn ontslag vroeg en om een bewys verzocht < vraagde om zijn ontslag en een bewijs	M
	vraagde om zijn ontslag en een bewijs,	D^1-D^3
	zyn ontslag vroeg, en om een bewys verzocht	D^4
320	goed < altijd goed	$M-D^3$
324	't < dit	$M-D^3$
324	droeg < had	$M-D^3$
324	heel < wel	$M-D^3$
326	't getuigschrift < een bewijs	$M-D^3$
327	aan een lederen riem bevestigd was < bevestigd was aan een' lederen riem	M, D^2-D^3
	bevestigd was aan een lederen riem	D^1
329	dit < dat	$M-D^3$
332	een < <i>den</i>	M
	den	D^1-D^3
334	bezat < had	$M-D^3$
335	breede zilveren < zilveren	$M-D^4$
338	koordjen < koord	$M-D^3$
343	vroegen < zeiden	M^{a1}
	vraagden	$M^{a2}-D^3$
344	voornaam < schoon	$M-D^4$

346-347	de resident kwam voorbyryden < hij den resident zag rijden hij den Resident zag rijden	M D ¹ -D ³
348	van den <i>Soesoehoenan</i> < des <i>Soesoehoenan's</i> des Soesoehoenan's des <i>Soesoehoenans</i>	M ^a M ^b -D ³ D ⁴
350	al 't < het	M-D ³
350-351	<i>Bantan-Kidoel?</i> Dat hy nauwelyks luisterde toen men hem verhaalde dat < <i>Bantam-Kidoel</i> ; – hoe B(...)-K(...); – hoe B... K...el; – hoe <i>Bantan-Kidoel?</i> Dat hy nauwelyks luisterde, toen men hem verhaalde dat	M ^a M ^b D ¹ -D ³ D ⁴
351-352	na veel onbeloonde moeite geheel was ingetrokken? Dat < geheel was ingetrokken na vele onbeloonde moeite; – hoe geheel was ingetrokken, na vele onbeloonde moeite; – hoe	M D ¹ -D ³
354	schoonvader? Dat < schoonvader; – hoe schoonvader: hoe	M D ¹ -D ³
355	<i>Rangkas-Betoeng?</i> Dat < <i>Rangkas Betoeng</i> ; – hoe R(...)-B(...);ng; – hoe R... B...ng: hoe	M ^a M ^b D ¹ -D ³
355-356	adsistent-resident* < adsistent-resident daar Adsistent-resident daar	M D ¹ -D ³
356	gekomen was < was	M-D ³
359	klachte, en hoe < klagte; hoe	M-D ³
359	onder de bevolking hoopte < hoopte onder het volk onder het volk hoopte	M-D ³ D ⁴
361	schooner beelden vertoonden zich < hij had schoone beelden hy had schoone beelden	M-D ³ D ⁴
369	van haar < harer haren	M-D ^{2d} D ^{3*}
371	geweven had < weefde geweefd had	M-D ³ D ⁴
377	van de < der	M-D ³
380	die < die zoo heerlyk	D ⁴

- 380 in zyn ooren weerklonk < weêrklonk in zijne ooren $M-D^3$
- 380 en < en die D^4
- 382 donkere < groote donkere M, D^2-D^4
grootere donkere D^{1*}
- 385 van de < der $M-D^4$
- 389 *Panteh's* < diens $M-D^3$
- 389 zyn < Panteh's $M-D^3$
- 391-392 anders had aangezien dan < had aangezien, anders dan $M-D^3$
- 397 dit < dat $M-D^3$
- 400 wanneer < als $M-D^3$
- 402 toch < nu toch M, D^2, D^{2d}
- 404-405 bepeinsde < bedacht $M-D^3$
- 407 van de < der $M-D^4$
- 408 aan de kim verdween < verdween aan de kim $M-D^3$
- 414 't niet < niet M
het niet D^1-D^3
- 415 jaren lang < jaren $M-D^3$
- 418 vóór < en vóór D^4
- 420 Maar < En $M-D^3$
- 423 komen zou < zou komen $M-D^3$
- 423 haar < hunne $M-D^3$
hun D^4
- 427 heen-en-weer werden < werden heen en weder M
heen en weder werden D^1-D^3
- 428 ondoordringbare < onbegrijpelijke $M-D^4$
- 429 die nog altyd < die $M-D^3$

- 429 bleef verbergen < weg hield *M*
weghield *D¹-D³*
- 431 het allengs < het *M-D³*
- 432 de kuif onderscheiden < onderscheiden de kuif *M*
- 432-433 *klappa*-boschje < klappabosch *M-D³*
- 435 Gewis, ze < Ze *M-D³*
- 436 nacht! Zeker < nacht; gewis *M-D³*
- 441 haar < het *M-D³*
- 450 de blikken < den blik *M^{a1}*
de blikken *M^{a2}*
- 457 en ze < en *M-D⁴*
- 458 een < den *M-D⁴*
- 459 grond van paarlemoer < azuren grond *M-D³*
- 459 en er < er *M-D³*
- 459-460 en geel, en zilver, en purper, en azuur <
en zilver, en purper, en geel, en goud *M-D³*
- 463 dat < dit *D⁴*
- 464 sprakelooze < stomme *M-D³*
- 468 oogen < oog *M-D⁴*
- 476 *ketapan* < ketapanboom *M-D³*
ketapan-boom [einde regel] *D⁴*
- 478 eens < eenmaal *M-D⁴*
- 480-481 en ze < zij *M-D³*
- 481 *rottan*-koorden. *Adinda's* < *rottan*-koorden, en *Adinda's* [einde regel] *M, D³*
rottan-koorden, en *Adinda's* *D¹-D^{2d}*
- 485 zyn < diens *M-D³*
- 490 o, zeker... 't < ...het *M-D³*
het *D⁴*

- 490 zoo < zeer *M-D*⁴
- 492 diertje < lieve diertje *M-D*³
- 492 ergernis < schrik *M-D*³
- 495 dit < dat *M-D*³
- 496 na < van *M-D*³
- 499 Oosten,¹⁴⁵ doch ziehier de vertaling: * <
oosten. *M-D*³
Oosten¹⁵⁰ doch ziehier de vertaling: *D*^{4*}
Oosten¹⁴⁵ doch ziehier de vertaling: *D*^{4a*}
- 528 er was < nog was er *M-D*³
- 528 boom < ketapan *M-D*³
ketapan *D*⁴
- 542 Nog was er < En er was *M-D*³
- 553 op < op de *M-D*³
- 556 Nog was er < Er was *M-D*³
En nog altyd was er *D*⁴
- 560 Ziet < Zie *M-D*³
- 564 daar < daar alleen *M-D*⁴
- 570 En nog altyd was er < En nog was er *M-D*³
Er was *D*⁴
- 571 boom < ketapan *M-D*³
ketapan *D*⁴
- 572 tegen den morgenstond in slaap gevallen <
in slaap gevallen tegen den morgenstond *M-D*³
- 573 lange nachten < nachten *M-D*³
- 574 door! Zeker had ze < door,...ze had *M*
door: ze had *D*¹-*D*³
- 575 Neen! Mocht het schynen alsof < Neen, dat zou wezen of *M-D*³
- 577 den < dien *M-D*³

577	daarginds < daar	<i>M-D</i> ⁴
577	naar 't veld dreef < dreef naar het veld	<i>M-D</i> ³
580	nu spoedig < spoedig	<i>M-D</i> ³
593-594	als om < om	<i>M-D</i> ³
594	den waanzin wegtepersen < weg te persen den waanzin	<i>M-D</i> ³
596	hare < hunne	<i>M-D</i> ³
600	den buffel < de buffels	<i>M-D</i> ³
608	... <i>Adinda's</i> vader was < ...was	<i>M-D</i> ³
609	vernomen < gehoord	<i>M-D</i> ³
612-613	de <i>Bataviasche Ommelanden</i> ...hy < Batavia,...Hij	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	B....Hij	
616	eenige anderen < eenigen	<i>M-D</i> ³
616-617	door het distriktshoofd van <i>Parang-Koedjang</i> beroofd waren van hun buffels < beroofd waren van hunne buffels door het distriktshoofd van <i>Parang-Koedjang</i>	<i>M</i> ^a
	beroofd waren van hunne buffels door het distriktshoofd van P( )ng-K( )ng	<i>M</i> ^b
	beroofd waren van hunne buffels, door het Distriktshoofd van P... K...ng	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ^{2d}
	beroofd waren van hunne buffels, door het Distriktshoofd van P... K...ng	<i>D</i> ^{3*}
	door het distriktshoofd van <i>Parang-Koedjang</i> beroofd waren van hun buffels	<i>D</i> ^{4*}
620	westelyk < noordwestelyk	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	...lijk	
621	<i>Javapunt</i> . Vanhier < <i>Javapunt</i> ; van daar	<i>M</i> ^a
	<i>Javapunt</i> ; van daar	<i>M</i> ^b
	J...t; van daar	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	<i>Javapunt</i> . Van-hier [einde regel]	<i>D</i> ⁴
621	noordwaarts < noordöp	<i>M-D</i> ³
622	<i>Panab-itam</i> voor zich zagen,* < voor zich zagen <i>Pana-itam</i>	<i>M</i> ^a
	voor zich zagen <i>Pana-itam</i>	<i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
	<i>Tanab-itam</i> voor zich zagen,	<i>D</i> ^{4*}

- 626 't *Lebaksche* < Lebak *M*
Leb... *D¹-D³*
- 626 over officieelen < over *M-D³*
- 628 Maar de verbysterde < Maar *M-D³*
- 628 duidelyk < goed *M-D³*
- 633-634 met verdoofden blik rond < rond met verdoofden blik *M-D³*
- 641-642 voor zinneloos hield < hield voor zinneloos *M-D³*
- 644 by nacht < 's nachts *M, D²-D⁴*
s' nachts *D^{1*}*
- 646 Het < Dit *M-D³*
- 646 gemakkelyk die te vinden, < gemakkelijk *M*
gemakkelijk, *D¹-D³*
- 652 en over < en *M-D³*
- 659 drukte < en drukte *M-D⁴*
- 659 het < dat *M-D⁴*
- 662 gestaan had < stond *M-D³*
- 664-665 aan *Saidjah* kon aanwyzen < kon aanwijzen aan *Saidjah* *M-D³*
- 667 die < der *M-D³*
- 667 was < waren *M-D³*
- 669-670 in de *Lampongs* aan < aan in de *Lampongs* *M*
aan in de *L...ngs* *D¹-D^{2d}*
aan de *L...ngs* *D^{3*}*
aan de *Lampongs* *D^{4*}*
- 674 zekeren < eenen *M-D³*
- 677-678 bestaan. Als een spook waarde hy rond <
bestaan; hij waarde rond als een spook *M, D³*
bestaan: hij waarde rond als een spook *D¹-D^{2d}*
- 681 byna kinderen < kinderen *M-D³*
- 683 gedrongen < ingedrongen *M-D⁴*

687	in 't vuur dreven < dreven in het vuur in het vuur dreven	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
687	van de < der	<i>M-D</i> ⁴
691	te <i>Batavia</i> groot gejubel < groot gejubel op <i>Batavia</i>	<i>M-D</i> ³
691	over < om	<i>M-D</i> ³
693-694	schreef naar 't Moederland < schreef	<i>M-D</i> ³
697-698	in zondagskerk of bidstond uit de harten der vromen dankgebeden ten-hemel, < dankgebeden ten hemel uit de harten der vromen in zondagskerk of bidstond, dankgebeden ten hemel, uit de harten der vromen, in zondagskerk of bidstond, uit de harten der vromen, in zondagskerk of bidstond, dankgebeden ten-hemel,	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴
706-707	terug voor de treurige ontkenning < voor de treurige ontkenning terug	<i>D</i> ⁴
708	dit < dat	<i>M-D</i> ³
708-709	over <i>Saïdjah</i> te spreken. Want < te spreken over <i>Saïdjah</i> , want te spreken over <i>Saïdjah</i> . Want	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
709	aanvankelyk vreesde ik, < ik vreesde ik vreesde,	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
710	om den lezer te treffen by 't beschryven van zoo vreemde toestanden < om te treffen bij het beschrijven van zoo vreemde toestanden om, by 't beschryven van zoo vreemde toestanden, den lezer te treffen	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
711-712	myn publiek < den lezer	<i>M-D</i> ³
714	Toch had ik dit kunnen < Ik had het kunnen	<i>M-D</i> ³
716	bekentenis, lezer! Ik < bekentenis! Ik bekentenis: Ik bekentenis! Lezer, ik	<i>M</i> <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³ <i>D</i> ⁴
717	werd vermoord < is gestorven	<i>M-D</i> ³
717	met < onder	<i>M-D</i> ³
723	dat alles < dit alles	<i>M-D</i> ⁴

723	<i>kan</i> < <i>ik kan het</i>	<i>M-D</i> ⁴
727	werden < zijn	<i>M-D</i> ³
730	in Indie wordt uitgeoefend < wordt uitgeoefend in Indië	<i>M-D</i> ³
731-732	die met aandacht en belangstelling < die	<i>M-D</i> ³
735	<i>der lyst van</i> < van <i>de lijst der</i> <i>der lijst van</i>	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}
735	<i>afpersingen</i> < <i>afpersing</i>	<i>D</i> ⁴
736	<i>ligt</i> , ^{149*} < <i>ligt</i> , <i>ligt</i> , ¹⁴⁹	<i>M-D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}
737	onderhoud < het onderhoud	<i>M-D</i> ⁴
741	aangaat? O, < <i>aangaat</i> ,...O, dat men mij beschuldigde van laster! O, <i>aangaat</i> ,...O, <i>aangaat</i> ,...O! <i>aangaat</i> , O!	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ^{2d} <i>D</i> ³
743	nooit < niet	<i>M</i>
743	te < in	<i>M-D</i> ³
744	werd < werde	<i>M-D</i> ³
745	zou < zal	<i>M-D</i> ³
745	geen lasteraar te zyn < <i>niet</i> te lasteren geen lasteraar te zijn geweest	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ⁴
748	omdat geen < omdat men begrijpt dat geen omdat men begrijpt, dat geen omdat – gelyk ieder begrypt – geen	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
751	misschien nooit < nooit	<i>M-D</i> ⁴
756	niet ook zy < zij niet ook zy niet	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
756	in-plaats eener < voor eene	<i>M-D</i> ³
757	inkleedde < omgaf	<i>M-D</i> ³
757-758	't besef der behoefte aan verbetering < die	<i>M-D</i> ³

- 758 te doen doordringen < inteleiden *M-D*³
- 759 den vorm had gegeven < had gegeven de vorm *M*^a
den vorm had gegeven *M*^b
- 760 haar schuld – of de myne – < hare, of mijne, schuld *M*
hare, of mijne schuld, *D*¹-*D*³
- 762 misschien beweren < beweren zullen *M-D*³
- 763 heb < te veel heb *M-D*³
- 763-765 kunnen? Slechts zeer weinig Europeanen immers achten het de moeite waard
zich neertebuigen <
kunnen, daar slechts zeer weinige Europeanen zich de moeite gaven
neêrtebuigen *M*
kunnen; daar slechts zeer weinige Europeanen zich de moeite gaven,
neêrtebuigen *D*¹-*D*³
- 766 hun < die *M-D*³
- 767 zülke bedenkingen < dit *M-D*³
- 768 ze < die aanmerking *M-D*³
- 768 luiden < luidt *M-D*³
- 770 ligt < is *M-D*³
- 771 als daarin < als *M*
als er in *D*¹-*D*³
- 771 liggen zou < wezen zoude *M-D*³
- 772 juistcr < juist *M-D*³
- 773 en dus < dus *M-D*³
- 785 my toegeve < toegeve *M-D*⁴
- 787 door dezen getoond werd < deze toonde *M-D*³
- 788 *ligt*.¹⁴⁹ < *ligt*. *M-D*³
ligt. *D*⁴
- 789 dit < dat *M-D*³
- 789-790 Havelaar's voorganger < die voorganger van Havelaar *M-D*⁴

791 werd < is *M-D*⁴

791-792 gestraft. Hy is vermoord. < gestraft. *M-D*³
gestraft! *D*⁴

HOOFDSTUK XVIII

	ACHTTIENDE HOOFDSTUK < [ontbreekt]	M^a
	Zestiende Hoofdstuk. [streep]	M^b
	ACHTTIENDE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	't Was < Het was	M^a, D^4
	Vervolg van het opstel van Stern. Het was	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Het was	D^1-D^3
1	de < zijne	$M-D^3$
3	naar de Havelaars te willen begeven <	
	te willen begeven naar de Havelaars	M
	te willen begeven naar de Havelaar's	D^1-D^3
6	verzekerd had < had verzekerd	$M-D^3$
6	naar-buiten was teruggegaan < was teruggegaan naar buiten	$M-D^3$
7	langs het grasveld < het grasveld langs	$M-D^4$
9-10	om haar niet te doen meenen < opdat zij niet meenen zoude	$M-D^3$
	opdat ze niet meenen zou	D^4
10	een weinigje gezag < het gezag	$M-D^3$
	dat weinigje gezag	D^4
12	u < gij	$M-D^3$
	ge	D^4
14	kon zyn < is	$M-D^3$
16	vertoonde zich < was	$M-D^3$
16	op < in	$M-D^3$
19	is er < is	$M-D^3$
21	eens ronduit < eens	$M-D^3$
23	op verklaring aan < aan op verklaring	$M-D^3$
24-25	ten-huize van het distriktshoofd te <i>Parang-Koedjang</i> vergiftigd was <	
	vergiftigd was te <i>Parang-Koedjang</i> , ten huize van het distriktshoofd	M^a
	vergiftigd was te <i>P(...ng-K(...ng)</i> , ten huize van het distriktshoofd	M^b
	vergiftigd was te <i>P... K...ng</i> , ten huize van het Distriktshoofd	D^1-D^3
	te <i>Parang-Koedjang</i> ten-huize van 't distrikthoofd vergiftigd was	D^{4*}

- 27 mishandeling < onderdrukking *M-D*³
- 30 Dit < Dat *M-D*³
- 31 *liggen*.¹⁴⁹ < liggen. *M-D*³
liggen. *D*⁴
- 32 telkens < gedurig *M-D*³
- 35 by de Regeering wilde aanklagen < wilde aanklagen bij de regering *M*
wilde aanklagen bij de Regeering *D*¹-*D*³
- 36 van de < der *M-D*⁴
- 37-38 dat hy, als er geen verbetering kwam vóór 't einde des jaars, <
dat als er geene verbetering kwam vóór het einde des jaars hij *M*
dat als er geene verbetering kwam vóór het einde des jaars, hij *D*¹-*D*³
dat, indien er geen verbetering kwam vóór 't einde des jaars, hy *D*⁴
- 38 rechtstreeks wenden zou < wenden zoude regtstreeks *M*^{a1}
regtstreeks wenden zoude *M*^{a2}-*D*³
- 41 in deerniswaarden toestand te-huis gebracht <
te huis gebragt in deerniswaarden toestand *M-D*³
- 46 maar < doch *M*^{a1}
maar *M*^{a2}
- 46 hy < deze *M*^{a1}
hij *M*^{a2}
- 46 omdat < wyl *M-D*³
- 48 ik wegens myn toestand < ik *M-D*³
- 50-51 even als myn echtgenoot u verzet tegen de misbruiken die hier heerschen, <
u verzet tegen de misbruiken die hier heerschen, even als mijn
echtgenoot, *M*^{a1}
even als mijn echtgenoot, u verzet tegen de misbruiken die hier
heerschen, *M*^{a2}-*D*⁴
- 52 dit alles voor u willen verbergen < u dit alles niet willen zeggen *M*^{a1}
dit alles voor u willen verbergen *M*^{a2}
- 53 tuin en erf < het erf *M-D*³
't erf *D*⁴
- 55 Nu werd het Tine duidelyk < Het werd nu duidelyk aan *Tine* *M*
Het werd nu duidelyk aan Tine *D*¹-*D*³

60	hy < hij den volgenden dag	<i>M-D</i> ³	
60	deze < die	<i>M-D</i> ³	
61	der vermoedens < van het vermoeden	<i>M-D</i> ⁴	
61	van de < der	<i>M-D</i> ⁴	
64	achtslaan < acht geven	<i>M-D</i> ³	
	acht-slaan	<i>D</i> ⁴	
66	als < wanneer	<i>M</i> ^{a1}	
	als	<i>M</i> ^{a2}	
67	de opvatting van 't begrip < het begrip van het denkbeeld	<i>M-D</i> ³	
	het begrip van 't denkbeeld	<i>D</i> ⁴	
67-68	<i>gezondheid</i> , vooral in de oogen van niet-geneeskundigen, zeer onderwerpelyk is – <		
	gezondheid zeer onderwerpelyk is vooral in de oogen van niet-geneeskundigen,		<i>M</i>
	gezondheid zeer onderwerpelyk is, vooral in de oogen van niet-geneeskundigen,		<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	gezondheid, vooral in de oogen van niet-geneeskundigen zeer onderwerpelyk is –		<i>D</i> ⁴
77	den tyd niet < niet den tijd	<i>M-D</i> ⁴	
83	m'nheer < de heer	<i>M-D</i> ³	
88	zooals < als	<i>M-D</i> ⁴	
88-91	u, m'nheer Havelaar, en...en... Welnu? Ga voort? – Ik ben overtuigd dat hy...zou vergiftigd geworden zyn <		
	gij,...en hij zoude zeker vergiftigd geworden zyn,		<i>M</i>
	gij:...en hij zoude zeker vergiftigd geworden zyn,		<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
	u, en...en...en... – Welnu? Ga voort! – Ik ben overtuigd dat hy...zou vergiftigd geworden zyn,		<i>D</i> ⁴
94	die woorden < dat gezegde	<i>M-D</i> ⁴	
94	opgeschreven. <i>Zyn verklaring</i> < opgeschreven,... <i>het</i>	<i>M-D</i> ³	
	opgeschreven: <i>het</i>	<i>D</i> ⁴	
95	<i>my!</i> ¹⁴⁹ < <i>mij</i> .	<i>M-D</i> ³	
	<i>my!</i>	<i>D</i> ⁴	

- 101 je < ge *M-D*³
- 102 *my*.¹⁴⁹ < *mij*. *M-D*³
my! *D*⁴
- 103 je < gij *M-D*³
- 103 antwoorden < te antwoorden *M*^a
antwoorden *M*^b
- 103-104 vraag, maar je zei < vraag. Gij zeidet *M-D*³
- 104 dat je < dat gij *M-D*³
- 105 was < waart *M-D*³
- 105 van je < uwer *M-D*³
- 105 te < op *M-D*³
- 105 *Batavia*, niet waar? < *Batavia*,... *M-D*³
- 105 Ligt dáárin misschien < is dát *M-D*³
- 106 van je < uwer *M-D*³
- 106 de grond van < van *M-D*³
- 109 *my!*¹⁴⁹ < *mij*. *M-D*³
my! *D*⁴
- 110 nu weet ik < ik weet *M-D*³
- 111-112 met bijzondere innigheid kuste < kuste met bijzondere innigheid *M-D*³
- 114 heb je < heb u *M-D*³
- 114 dat je < dat gij *M-D*³
- 115 ging < gingt *M-D*³
- 121 neussnuiten < neussnuiting *D*³

123-124	eenigszins de omstandigheden heb geschetst, waarin dit stuk geschreven werd, < de omstandigheden waarin die brief geschreven werd eenigszins heb geschetst de omstandigheden, waarin die brief geschreven werd, eenigszins heb geschetst, de omstandigheden waarin dit stuk geschreven werd, eenigszins heb geschetst,	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
124-125	op de kordate plichtsvervulling te wyzen < te wijzen op de kordate pligtsvervulling	<i>M-D³</i>
125	daarin doorstraalt < er doorstraalt in dat stuk	<i>M-D³</i>
128	daarby < bij dat alles	<i>M-D³</i>
128	zyn omzichtigheid te doen opmerken < te doen opmerken zijne omzichtigheid zijne omzichtigheid te doen opmerken	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
131-132	van zyn voorganger < zijns voorgangers	<i>M-D⁴</i>
133-134	gemaakt. Maar < gemaakt; maar; zoo als ik reeds zeide, gemaakt; maar, zooals ik reeds zeide, gemaakt. Maar, zooals ik reeds zeide,	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
134	hiertoe < daartoe	<i>M-D³</i>
134	gelaten. ¹⁵² < gelaten. gelaten. ¹⁵²	<i>M-D⁴</i> <i>D^{4a}</i>
138	Van den goeden smaak myner lezers verwacht ik < Ik verwacht van den goeden smaak mijner lezers	<i>M-D⁴</i>
140	1856 < 1859 1856 18(..) 18..	<i>M^{a1}</i> <i>M^{a2}</i> <i>M^b</i> <i>D¹-D³</i>
145	kwyten < kweten	<i>M-D³</i>
146-147	dergelyke. ¹⁵³ < dergelijke. dergelyke. ¹⁵³	<i>M-D⁴</i> <i>D^{4a}</i>
149	liet < deed	<i>M-D⁴</i>
150	en < of	<i>M-D³</i>

173-174	Adhipatti Karta Natta Negara,* < Adhipatti..... <i>Adhipatti Natta Karta Nagara,</i>	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ^{4*}
184	<i>wyꞑe</i> < wijzen wyze	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
201-202	door het schryven van dezen brief volbreng < volbreng door het schrijven van dezen brief	<i>M-D</i> ³
207	MAX < Max w.g. Max Was get. MAX (Was get.) MAX	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ^{2d} <i>D</i> ³
208-209	<i>Bantam?</i> O neen < <i>Bantam?</i> ...neen B(...)?...neen B...?...neen <i>Bantam?</i> O, neen	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
210	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³
211	in Nederlandsch-Indie wordt uitgeoefend < wordt uitgeoefend in nederlandsch-Indië wordt uitgeoefend in Nederlandsch-Indië	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
214	op < tot	<i>M-D</i> ³
217	liggen, ^{149*} < liggen,	<i>M-D</i> ⁴
218-219	<i>Lebak</i> ...ik plaats hèm en den resident van <i>Bantam</i> , Havelaar < <i>Lebak</i> ,...ik leg Havelaar Leb( ),...ik leg Havelaar <i>Leb</i> ...,...ik leg Havelaar <i>Lebak</i> ...ik leg hèm en den Resident van <i>Bantam</i> , Havelaar	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
222	op < aan	<i>M-D</i> ⁴
223	van < uit	<i>M-D</i> ³
225	tamelyk goede < goede	<i>M-D</i> ³
226	matig < weinig	<i>M-D</i> ³
227	zyn < wezen	<i>M-D</i> ³
227	aan de firma verplicht te wezen < dat ik aan de firma verplicht was	<i>M-D</i> ³
230-231	onlangs heel duidelyk < onlangs	<i>M-D</i> ⁴

- 232 iets stuitends < eene soort van belediging *M-D*³
 een soort van belediging *D*⁴
- 233 omdat < daar *M-D*⁴
- 234 't my < mij die *M-D*³
- 236 *Makelaar in Koffi* van de *Lauriergracht*, <
 van de lauriergracht, makelaar in koffij, *M*
 van de Lauriergracht, Makelaar in koffij, *D*¹-*D*³
 van de *Lauriergracht*, *Makelaar in Koffie*, *D*⁴
- 237 onlangs < laatst *M-D*³
- 238 wilde te doen hebben met zyn vrouw <
 met zijne vrouw wilde te doen hebben *M-D*³
- 238 Maar < Doch *M-D*³
- 240 ik moest maar < maar ik kon *M-D*³
- 243 zoo op alles < op alles zoo *M-D*³
- 243 Dit < Dat *M-D*³
- 246 rond. Nu, veel < rond; veel *M*
 rond. Veel *D*¹-*D*³
- 249 het < den *M-D*⁴
- 255-256 Schrift – hy zegt dat Eva tweemaal ter-wereld kwam...de man is gek!
 nu, alles was <
 Schrift, alle *M-D*⁴
- 260 God. Ik < God, en ik *M-D*³
- 260 er < daar *M-D*³
- 262 tafel < de tafel *M-D*⁴
- 262-263 een paar half-afgewerkte kinderkousjes in <
 in een paar halfafgewerkte kinderkousjes *M-D*³
- 263 en een < een *M-D*⁴
- 263 verzen. Ook < verzen, en *M-D*⁴
- 265 alsof < of *M-D*³

265	hem < die	<i>M-D³</i>
270	de menschlievende bedoeling die < het menschlievend voornemen dat het menschlievend voornemen, dat de menschlievende bedoelingen die	<i>M</i> <i>D¹-D³</i> <i>D⁴</i>
270	voerde < voerden	<i>D⁴</i>
274	vingerwyzingen < vingerwenken	<i>M-D⁴</i>
275	Heer, en dit < Heer, dit Heer: dit	<i>M</i> <i>D¹-D³</i>
275	in de zaken gedaan < gedaan in de zaken	<i>M-D³</i>
284	toestand < lot	<i>M-D⁴</i>
284	hoewel < schoon	<i>M-D⁴</i>
285	daar < wyl	<i>M-D³</i>
286	de heele < hare	<i>M-D³</i>
287	misschien de < de	<i>M-D³</i>
288-289	ware schande < schande	<i>M-D³</i>
291	dien < den	<i>D¹</i>
293	deze < die	<i>M-D³</i>
293	zeker weer < zeker	<i>M-D³</i>
293	't < een	<i>M-D³</i>
294	nogmaals < weêr	<i>M-D³</i>
295	maar < nog	<i>M-D³</i>
296-297	op-straat, en we kunnen op 't oogenblik geen bediende missen, omdat er zooveel by ons omgaat. < op straat. op-straat, en we kunnen op 't oogenblik geen bediende missen omdat er zooveel by ons omgaat.	<i>M-D³</i> <i>D⁴</i>
298	zal wel < zal	<i>M-D⁴</i>
298	zyn < wezen	<i>M-D⁴</i>

- 300 dingen < zaken *M-D*³
- 303 al zoo dikwyls < reeds lang *M-D*³
- 306 op-eens weer < op eens *M-D*³
op-eens *D*⁴
- 307 van veel < van *M-D*³
- 307 en < en die *M-D*³
- 309 van myn < mijner *M-D*³
- 314 dit < u dit *M-D*³
- 315 zoo uitvoerig < zoo *M-D*³
- 315 nauw < een naauw *M-D*³
- 317-318 zeker weer < zeker *M-D*³
- 330 te guur < guur *M-D*³
- 334 gezien, en < gezien. Ik *M-D*³
- 334-335 maakte terstond < maakte *M-D*³
- 336 had terdeeg < had *M-D*⁴
- 336 gepast, < gepast; dat bleek, *M*^a
gepast; dat bleek; *M*^b
gepast, dat bleek; *D*^{1-D}³
gepast, dit bleek, *D*⁴
- 337 en < had *M-D*³
- 337 te < in *M-D*³
- 339 net < even *M-D*³
- 341 dáárop het gesprek < het gesprek dáárop *M-D*³
- 343 al die < die *M-D*³
- 344 over < van *M-D*³
- 345 hem < dien *M-D*³
- 345-346 verzekerde my < zeide *M-D*³

- 346 dien man < hem *M-D*³
- 347 hy was een zeer ontevreden persoon <
dat die Sjaalman eene zeer ontevredene persoon was *M-D*³
- 347 die altyd < die *M-D*³
- 347 aanmerking < aanmerkingen *M-D*³
- 348 terwyl < en dat *M-D*³
- 348 zyn < diens *M-D*³
- 349 die dan < die *M-D*³
- 349 by < te huis bij *M-D*³
thuis by *D*⁴
- 351 uit den brief dien ik gelezen had, zoo juist wist <
zoo juist wist uit den brief dien ik gelezen had *M*^{a1}
zoo juist wist uit den brief dien ik gelezen had, *M*^{a2}-*D*³
- 352 al die < die *M-D*³
- 352 beschuldigingen < beschuldiging *M-D*³
- 352 waren < was *M-D*³
- 352-355 deed het me groot genoeg, te zien dat ik de zaken zoo goed beoordeeld had,
en was ik zeer tevreden met myzelf. Ik ben hiervoor dan ook bekend by myn
pilaar...dat ik altyd zoo juist oordeel, meen ik. <
maakte dit mij zeer te vreden met mij zelven, want het is altijd een
genoegen te zien dat men de zaken zoo juist beoordeelt. Ik ben
hiervoor dan ook bekend bij mijne pilaar. *M*^{a1}
deed het mij genoeg te zien dat ik de zaken zoo goed beoordeeld
had, en was zeer tevreden met mij zelf. Ik ben hier voor dan ook
bekend bij mijn pilaar, – dat ik zoo *M*^{a2}
deed het mij genoeg te zien dat ik de zaken zoo goed beoordeeld
had, en was zeer tevreden met mij zelf. Ik ben hier voor dan ook
bekend bij mijn pilaar, – dat ik altijd zoo juist oordeel, meen ik. *M*^{a3}
deed het mij genoeg te zien, dat ik de zaken zoo goed beoordeeld
had, en was zeer tevreden met mij zelf. Ik ben hiervoor dan ook
bekend bij mijn pilaar – dat ik altijd zoo juist oordeel, meen ik. *D*¹-*D*³
deed het me groot genoeg te zien dat ik de zaken zoo goed
beoordeeld had, en was zeer tevreden met myzelf. Ik ben hiervoor
dan ook bekend by myn pilaar...dat ik altyd zoo juist oordeel,
meen ik. *D*⁴
- 361 is wel < is *M-D*³

- 362 dat < dit D^4
- 364 omdat < want dat $M-D^3$
- 365 Hoofden < hoofden allen M
Hoofden allen D^1-D^3
- 365-366 resident die goed voor hen geweest is <
resident M^a
Resident M^b-D^3
Resident die goed voor hen geweest is D^4
- 366 het < dit $M-D^4$
- 369 die < de D^4
- 370 en dat < dat $M-D^3$
- 372 m'nheer Sjaalman < Sjaalman $M-D^4$
- 374 heel < zeer $M-D^3$
- 374 en nog altyd < en die $M-D^3$
en D^4
- 375 moeten maken < maken $M-D^4$
- 383 altyd < altyd by-voorkeur D^4
- 387 mensch was, en vooral zulk een trouw vriend <
mensch en vooral zulk een trouw vriend was M
mensch, en vooral zulk een trouw vriend was, D^1-D^3
- 388 hadden. Want < hadden in Amsterdam, want M
hadden; want D^1-D^3
- 391 1846 < 1845 M^a
18(..) M^b
18.. D^1-D^3
- 391-392 gedaan door te bepalen dat men maar altyd zou voortgaan met het koopen van
zyn thee <
gedaan $M-D^3$
gedaan door te bepalen dat men maar altyd voort zou gaan met het
koopen van zyn thee D^4
- 392 riep hy uit < ging hij voort $M-D^3$
- 394 nu < thans $M-D^3$

- 396 best begrypen < begrijpen *M-D*⁴
- 397 in de < de *M-D*³
- 400 wezens < personen *M-D*³
- 400 zoo'n < die *M-D*³
- 402-403 maken. 't Zyn beste menschen, en toch deftig van belang! < maken. *M-D*⁴
- 404 te < in *M-D*³
- 404 begrepen < wisten *M-D*³
- 404-405 beteekenen moest < beduidde *M-D*³
- 405 duidelyk < klaar *M-D*⁴
- 406 de < het *D*⁴
- 410 gezegd hebben < zeggen *M-D*³
- 410-411 rytuigen tegelyk < rijtuigen *M-D*⁴
- 411 gemakkelyk < ligt *M-D*³
- 414 alweer < weêr *M-D*³
- 415-416 in den wagen van 't rooie vest, meen ik – < het roode vest, meen ik, – *M*
het roode vest, meen ik – *D*¹-*D*³
het rooie vest meen ik – *D*⁴
- 416 gele rytuig < rijtuig *M-D*⁴
- 419 modder rechts en links < modder *M-D*³
- 422-423 spatten. Ik ben zelden prettiger uit geweest, en myn vrouw vond het ook. <
spatten. *M-D*³

HOOFDSTUK XIX

	NEGENTIENDE HOOFDSTUK < [interlinie; streep]	<i>M^a</i>
	Zeventiende Hoofdstuk [streep]	<i>M^b</i>
	NEGENTIENDE HOOFDSTUK.	<i>D¹-D⁴</i>
1	In < In	<i>M^a</i>
	Vervolg van het opstel van Stern In	<i>M^{b*}</i>
	(Vervolg van het opstel van Stern.) In	<i>D¹, D³</i>
	(Vervolg van het Opstel van Stern.) In	<i>D², D^{2d}</i>
1	aan Havelaar zond < zond aan Havelaar	<i>M-D³</i>
4	die maar al te goed < die	<i>M-D³</i>
5	beteekenen < beduiden	<i>M-D⁴</i>
8	op de Lebaksche hoofdplaats aankwam < aankwam te Lebak	<i>M</i>
	aankwam te Leb...	<i>D¹-D³</i>
	te <i>Lebak</i> aankwam	<i>D⁴</i>
9	dit stuk < dien brief	<i>M-D³</i>
18	in dien brief u < U in dien brief	<i>M</i>
	u in dien brief	<i>D¹-D³</i>
21	myner < van mijne	<i>M-D⁴</i>
22	had < heb	<i>M-D³</i>
30-31	niet ten-minste <i>deze</i> zaak < ten minste <i>deze</i> zaak niet	<i>M-D³</i>
35-36	behandelen. < behandelen. ¹⁴³	<i>D⁴</i>
37	hierom < dáárom	<i>M-D³</i>
38	vryheid < de vrijheid	<i>M-D⁴</i>
41	geheim. Alleen <i>byzelf</i> < geheim; <i>bijzelf</i> alleen	<i>M-D³</i>
41	ik < <i>ikzelf</i>	<i>M-D⁴</i>
43	onderzoekingen. ¹⁶¹ < onderzoekingen.	<i>M-D⁴</i>
	onderzoekingen. ¹⁶¹	<i>D^{4a}</i>
47	Doch < Maar	<i>M-D³</i>

- 49-50 door een pas gehoord voorval overliep <
overliep door een pas gehoord voorval *M*
overliep, door een pas gehoord voorval *D¹-D³*
- 53 der missive < van mijn⁷ brief *M, D²-D³*
van mijn brief *D¹, D⁴*
- 62 zooals < zoo *M-D³*
- 64 en die < die *M-D³*
- 64 *maintien*. Hy vraagt < maintien; vraagt *M*
maintien; vraagt *D¹-D³*
- 66-67 zou wezen – ik hoop, niet te moeten zeggen: *zal* wezen – <
zou, ik hoop niet te moeten zeggen, *zal* zijn, *M-D³*
- 68 en kortaf < kortaf *D⁴*
- 70 tegen deze eventualiteit te verzekeren <
te verzekeren tegen *die* eventualiteit *M-D³*
- 75 brief < missive *M-D⁴*
- 79 *Regent van hier* < *regent* *M*
Regent *D¹-D³*
- 88 *maken*. Ik < maken, en tevens dat ik *M-D³*
- 88 vermeen < geloof *M-D³*
- 89 voor-zoo-ver < voor zooveel *M-D³*
- 92 voor < voor dat *D¹-D³*
voordat *D⁴*
- 93 gevaarlyks. Hem < gevaarlyks; daar hem *M-D³*
- 93 kan immers < immers kan *M-D³*
- 95 wanneer < als *M-D³*
- 99 Als < Alsof *M-D⁴*
- 105 wordt < is *M-D⁴*
- 116 *voorstel*¹⁶⁹ – < *voorstel*) *M-D³*
voorstel – *D⁴*

116	goedkeuren, < goedkeuren ¹⁵¹ D^4 goedkeuren ¹⁶⁹ D^{4a}
121	MAX < Max M Was get. MAX D^1-D^3
123-124	een kort bezoek by den Regent af < een bezoek af bij den regent M^a een bezoek af bij den Regent M^b-D^3 by den Regent een bezoek af D^4
124	en vroeg hem by die gelegenheid < en deed aan dezen de twee volgende vragen $M-D^4$
126	kan < moet $M-D^3$ kan D^4
127	tweede < tweede vraag $M-D^4$
128-129	gaf, die hy – voor de gelegenheid meegebracht! – uit zyn vestzak haalde. < gaf... $M-D^3$
129-130	dit geheel buiten Havelaar omging < Havelaar niets hiervan wist $M-D^3$
130	en straks zullen wy te weten komen < wij zullen straks zien $M-D^3$
131	werd. ¹⁷¹ < werd. $M-D^4$ werd. ¹⁷¹ D^{4a}
136-137	't gebruikelijk officieel optimismus < 'optimisme' $M-D^4$
138	ontevredenheid < de ontevredenheid $M-D^4$
138-139	van de Regeering over 't 'bemoeielyken' met ongunstige berichten < der regering M der Regeering D^1-D^3 der Regeering over het 'bemoeielyken' met ongunstige berichten D^4
140	van de < der $M-D^4$
142-143	een excentriek kameraadje < men $M-D^4$
143-144	zonder voorafgaande scheldwoorden geslagen heeft < geslagen heeft zonder voorafgaande scheldwoorden $M-D^4$
145	den controleur te vragen < eene vraag aan den controleur M eene vraag aan den Kontrôleur D^1-D^3 een vraag aan den controleur D^4

- 146 van zyn aanklacht terugtehouden < terug te houden van zijne aanklagt *M-D*³
terugtehouden van zyn aanklacht *D*⁴
- 147 maar < doch *M-D*⁴
- 148 maar < namelijk *M-D*⁴
- 148 iemand < men *M-D*³
- 150 of < en *M-D*⁴
- 151-153 – volkomen naar waarheid – zyn onbekendheid met de door Havelaar
geschreven brieven staande hield, <
zijne onbekendheid met de door Havelaar geschrevene brieven
staande hield, *M-D*³
zyn onbekendheid met de door Havelaar geschreven brieven
staande hield – en hy zei de waarheid – *D*⁴
- 153-154 resident na veel uitroepingen van ongeloovige verbazing eindelyk <
resident *M*
Resident *D*¹-*D*⁴
- 154 wel toegeven < toegeven *M-D*³
- 154-155 hy ging – ik weet niet waarom? – tot het voorlezen van die brieven over <
begon met die brieven voortelesen *M-D*³
hy begon met die brieven voortelesen *D*⁴
- 156 by 't aanhooren daarvan leed < leed bij het aanhooren daarvan *M-D*⁴
- 156 moeielyk < niet *M-D*⁴
- 157 zeker niet < niet *M-D*⁴
- 158 op hem had beroepen < had beroepen op hem *M-D*³
- 158-159 van den inhoud der brieven te staven <
te staven van den inhoud der brieven *M-D*³
- 159 deze < die *M-D*³
- 163 van de < der *M-D*⁴
- 164 wezen zou < zoude wezen *M-D*³
- 164 ze < die *M-D*³
- 165-166 met beleefde vastheid weigerde < weigerde met beleefde vastheid *M-D*³

167	niets < dan niets	<i>M-D</i> ⁴
168	van de < der	<i>M-D</i> ⁴
169-170	beschuldigingen < beschuldiging	<i>M-D</i> ³
170	konden staven < staven konden	<i>M-D</i> ³
172	dezen < dien	<i>M-D</i> ³
176	schrift! Op schrift dat < schrift, dat	<i>M-D</i> ³
176	lag, op de tafel, < op de tafel lag,	<i>M</i> ²¹
	lag, op de tafel,	<i>M</i> ²²
	lag, op de tafel	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
180-181	de gegrondheid myner aanklacht < mijne aanklagt	<i>M-D</i> ³
	myn aanklacht	<i>D</i> ⁴
181-182	de gelegenheid wordt gegeven < wordt gegeven de gelegenheid	<i>M-D</i> ³
183	myn < die	<i>M-D</i> ³
187-188	trachtte hy Havelaar te bewegen van zoo verkeerde grondbeginselen aftezien. Maar <	
	drong hij aan bij Havelaar, aftezien van zoo verkeerde grondbeginselen, maar	<i>M</i> ^a
	drong hij aan bij Havelaar, aftezien van zoo verkeerde grondbeginselen; maar	<i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
	drong hy by Havelaar aan, aftezien van zoo verkeerde grondbeginselen. Maar	<i>D</i> ⁴
192	<i>van de</i> < <i>der</i>	<i>M-D</i> ³
	<i>der</i>	<i>D</i> ⁴
193-194	<i>Adhipatti</i> – we zagen reeds wat hy daar te verrichten had! – <	
	adhipatti, om dezen de vragen te doen waarvan ik sprak,	<i>M</i>
	Adhipatti, om deze de vragen te doen waarvan ik sprak,	<i>D</i> ¹
	Adhipatti, om dezen de vragen te doen waarvan ik sprak,	<i>D</i> ² - <i>D</i> ³
195-196	Havelaars. Terstond daarop keerde hy terug <	
	Havelaars, waarna hij terugkeerde	<i>M</i>
	Havelaar's, waarna hij terugkeerde	<i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
200	28 < den 28	<i>M-D</i> ³
	den 28	<i>D</i> ⁴

204	$N^{is} < N$ M N^o . D^1 - D^{2d} , D^4 N^o , D^{3*}
214	<i>en</i> < of M - D^3 en D^4
215	<i>en</i> < of M - D^3 en D^4
216	vertrouwt. ¹⁷² < vertrouwt. M - D^4
230	waarover < waarvoor M - D^4
232	dit < dat M - D^3
233	evenwel < niettemin M - D^{2d} , D^4 niet te min D^3
233-234	hierover < daarover M - D^3
234	ik terstond < ik M - D^3
248-249	door zyne Excellentie den Gouverneur-generaal gedeeld wordt < wordt gedeeld door Zijne Excellentie den Gouverneur Generaal M wordt gedeeld door zijne Excellentie den Gouverneur-generaal D^1 - D^3
254	$N^{is} < N^{ii}$ M N^o . D^1 - D^4
258-259	wanneer < als M - D^3
264	MAX < Max M (Was get.) MAX D^1 - D^3
267	betreffende < omtrent M
268	tot weezen maakte < maakte tot weezen M - D^3
268-269	in <i>Lebak</i> nauw verband was < nauw verband was in <i>Lebak</i> M^a nauw verband was in <i>Leb(...)</i> M^b nauw verband was in <i>Leb...</i> D^1 - D^3
270	dit < dat M - D^3
270	meening ¹⁷³ – < meening, – M meening – D^1 - D^4 meening ¹⁷³ – D^{4a}

270	zal toch ieder < moet men toch	$M-D^4$
271	hadden doortebrengen < doorbragten doorbrachten	$M-D^3$ D^4
273	van een < eener	$M-D^4$
273-274	zich gedurig de vraag moet voorleggen < gedurig te vragen heeft	$M-D^3$
277	zoon < de zoon	$M-D^3$
281-282	op zyn grootmoedigheid vertrouwd hadden < vertrouwd hadden op zijne grootmoedigheid	$M-D^3$
290	den lezer reeds bekend is < de lezer reeds weet	$M-D^4$
291	wist intebrengen < konde inbrengen kon inbrengen	M D^1-D^4
292	onverwachts < ongevraagd onverwacht	M^{21} $M^{22}-D^3$
294	konden geleid < kon gehad	$M-D^4$
297-298	met <i>zulke</i> tegenstanders te stryden had < te stryden had met <i>zulke</i> tegenstanders	$M-D^3$
300	riep < zeide	$M-D^3$
302	heeft immers < heeft	$M-D^3$
302	ingezien < begrepen	$M-D^4$
302-303	gemakkelyk < goedkoop	$M-D^4$
303	<i>juridieke</i> echtheid < echtheid	$M-D^4$
305	treffend optemerken < treffend treffend,	M^a M^b-D^3
306	op Havelaars woord durfde bouwen < durfde bouwen op Havelaar's woord	$M-D^3$
308-309	sedert de gebeurtenissen die ik verhaal, jaren verlopen < meer dan drie jaren verlopen sedert de gebeurtenissen die ik verhaal jaren verlopen sedert de gebeurtenissen die ik verhaal jaren verlopen, sedert de gebeurtenissen die ik verhaal	M^a M^b D^1-D^3
313	<i>in de nieuwsbladen gelezen</i> < gelezen in de nieuwsbladen	$M-D^3$

HOOFDSTUK XX

	TWINTIGSTE HOOFDSTUK < [streep]	M^a
	A	M^{b1}
	Zeventiende Hoofdstuk [streep]	M^{b2}
	TWINTIGSTE HOOFDSTUK.	D^1-D^4
1	't Was < Het was	M^a, D^4
	Vervolg van het opstel van Stern. Het was	M^b
	(Vervolg van het opstel van Stern.) Het was	D^1-D^3
1	lezen in de binnengallery, < lezen,	M^{a1}
	lezen in de binnengalerij,	M^{a2}
5	Havelaar. Kyk < Havelaar, zie	M
	Havelaar: 'zie	D^1-D^3
5	heb < heb nu	$M-D^4$
6	nu juist < juist	$M-D^4$
6-7	Hogarth, niet waar? < Hogarth.' M	
	Hogarth.'	D^1-D^3
9	je < uw	$M-D^3$
10	zien! Ei, heb < zien;...heb	M
	zien,...heb	D^1-D^3
10	waar je < waar ge	$M-D^3$
16	voorkomen. Juist in die dagen < voorkomen;...toen	M
	voorkomen...toen	D^1-D^3
	voorkomen...toen	D^4
16	was je < waart ge	$M-D^3$
18	't kind < deze	$M-D^4$
25-26	uit een goed gesloten kast in haar kamer scheen gehaald te hebben <	
	scheen gehaald te hebben uit eene goed geslotene kast in hare kamer	$M-D^3$
	uit een goed gesloten kast in hare kamer scheen gehaald te hebben	D^4
28	geef je < geeft ge	$M-D^3$
29	gerust, Max: 't < gerust! Het	$M-D^4$
33	je < ge	$M-D^3$

- 36 je < gij *M-D*³
- 39 heel ongaarne < ongaarne *M-D*³
- 39 dit zal ik je < ik zal u dat *M-D*³
- 39-40 Geloof je < Gelooft ge *M-D*³
- 41 ook zal ik dat arme *Lebak* liefhebben <
 schijnt het mij ook dat ik dat arme Lebak zal liefhebben *M*^a
 schijnt het mij ook dat ik dat arme Leb(...) zal liefhebben *M*^b
 schijnt het mij ook, dat ik dat arme Leb... zal liefhebben *D*^{1-D}³
 schynt het my ook dat ik dat arme *Lebak* zal liefhebben *D*⁴
- 42 lydt sedert zooveel jaren < lijdt sedert zoo vele jaren *M-D*³
 sedert zooveel jaren lydt *D*⁴
- 43 schrikken: ik kan hier niet gemist worden, Tine! En <
 schrikken; en *M*
 schrikken, en *D*^{1-D}³
 schrikken, ik kan hier niet gemist worden Tine! En *D*⁴
- 45 moest je < moest gij *M-D*³
- 45 kan je < kunt ge *M-D*³
- 46 je < gij *M-D*³
- 46 bent < zijt *M-D*³
- 47 woeste < wilde *M-D*⁴
- 48 werden < waren *M-D*³
- 52 Wil je < Wilt gij *M-D*³
- 52 die stumperts < hen *M-D*³
- 52 Kan jy < Kunt *gy* *M-D*³
- 56 ging toornig < ging *M-D*³
- 58 doch < doch die *M-D*³
- 64 lezer!¹⁴⁹ < lezer. *M*
 lezer! *D*^{1-D}³, *D*^{4a}
 lezer!¹⁵⁶ *D*⁴
- 65 dezen < dien *M-D*³

- 67 dit < dat *M-D*³
- 67 gedreven²¹⁷⁶ < gedreven² *M-D*⁴
gedreven²¹⁷⁶ *D*^{4a}
- 68 je < ge *M-D*³
- 71 Kan *ij* < Kunt *gij* *M-D*³
- 78 als zy < en *M-D*⁴
- 78 schynsel < licht *M-D*³
- 85 je < u *M-D*³
- 87 men je < men u *M-D*³
- 87 je vader < uw vader *M-D*³
- 88 je < uw *M-D*³
- 90 in tranen uit < uit in tranen *M-D*³
- 91 en toen < toen *M-D*³
- 95 toestand < positie *M-D*³
positie *D*⁴
- 97 *te veel* < veel *M*
te veel *D*³-*D*³
- 98 uzelf < gij zelf *M-D*³
- 99 als onderofficier in deze streken < in deze streken als onderofficier *M-D*³
- 101-102 aan den dag komt < blijkt *M-D*³
- 104 dus natuurlyk < dus *M-D*³
- 105 zoodanig < dat *M-D*³
- 111 rechtstreeks aan de Regeering te zenden <
te zenden regtstreeks aan de regering *M*^a
te zenden regtstreeks aan de Regering *M*^b-*D*³
- 111 daarvan < dier brieven *M-D*³
der brieven *D*⁴

111-112	komt het verzoek voor, ter verantwoording te worden geroepen < komt voor een verzoek om te worden geroepen ter verantwoording komt het verzoek voor om ter verantwoording te worden geroepen	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
112	wanneer < als	<i>M-D</i> ³
114	resident < resident van Bantam Resident van B(...) Resident van B... Resident van <i>Bantam</i>	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
115	gehoord. Dit < gehoord,...dat gehoord: dat gehoord, dat	<i>M</i> <i>D</i> ¹ <i>D</i> ^{2-D} ³
116	zelfs een misdadiger schuldig < schuldig zelfs aan een' misdadiger zelfs aan een misdadiger schuldig	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
121	23 < den 23" den 23 <i>den</i> 23	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
135	onderzoekingen. < onderzoekingen. ¹⁵⁷	<i>D</i> ⁴
137	feiten, < feiten (sic) feiten (sic), feiten (<i>sic</i>)	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
138	staven, < staven staven ¹⁵⁸	<i>M</i> <i>D</i> ⁴
142	uitgebracht, < uitgebragt uitgebragt, uitgebracht ¹⁵⁹	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
143	onderwerpen. < onderwerpen. ¹⁶⁰	<i>D</i> ⁴
148	was. < was. ¹⁶¹	<i>D</i> ⁴
151	Bestuur. < bestuur. bestuur. ¹⁶²	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
154	gunstige < de gunstige	<i>M-D</i> ⁴
155	ontvangen, < ontvangen ¹⁶³	<i>D</i> ⁴

158	<i>Ngawi.</i> < <i>Ngawi</i> N(...) <i>Ngawi</i> . ¹⁶⁴	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
159-160	afhangen < afhangen, afhangen ¹⁶⁵	<i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴
163	diens < zijne diens	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}
163-164	ondertekende. ¹⁷⁷ < ondertekende.	<i>M-D</i> ⁴
165	Havelaar gelaten, < Havelaar;	<i>M-D</i> ³
168	in een wilden vloek uit < uit in een wilden vloek	<i>M-D</i> ⁴
172-173	tegen dat bedrog had kunnen hoeden < had kunnen hoeden voor dat bedrog voor dat bedrog had kunnen hoeden	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
173-174	hooren. Hy is verstrikt in 't web van de buitenzorgsche ambtenary. We kennen dat! < hooren. hooren. Hy is verstrikt in 't web van de Buitenzorgsche ambtenary. We kennen dat!	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
179	<i>Ngawi</i> , want ik < <i>Ngawi</i> . Ik N(...). Ik N.... Ik	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³
179-180	twee jaar lang in de <i>Baglen</i> , dat in de buurt is. ¹⁷⁸ Ik < te <i>Baglen</i> , twee jaren lang,...ik te <i>B(...)</i> , twee jaren lang,...ik te <i>B...</i> , twee jaren lang, ik twee jaar lang in de <i>Baglen</i> , dat in de buurt is. ¹⁶⁶ Ik twee jaar lang in de <i>Baglen</i> , dat in de buurt is. ¹⁷⁸ Ik	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^b <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}
181	zou nutteloos heen-en-weer reizen zyn. Bovendien < is nutteloos heen en weder reizen;...bovendien is nutteloos heen en weder reizen. – Bovendien	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³
181-182	't is my < is het mij het is me	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴
183-184	geknoei < bedrog	<i>M-D</i> ³
186	der < dier der	<i>M</i> ^{a1} <i>M</i> ^{a2}

188	kyk < zie	$M-D^3$
189	dezelfde < dezelfde de	M^{21} $M^{22}-D^3$
192	verplaatst werd naar een andere afdeling < naar eene andere afdeling verplaatst werd	$M-D^3$
194	je < u	$M-D^3$
196	dat < dat hier altijd zoo schandelyk is huisgehouden, dat dat hier altyd zoo schandelyk is huisgehouden...dat	$M-D^3$ D^4
199	op de proef te dienen < te dienen op de proef	$M-D^3$
202-203	zyn opvolger ken ik, en ik weet dat er van hem niets te wachten valt < wij kennen zijn' opvolger. Van dezen is niets te wachten zijn opvolger ken ik niet en weet niet, wat van hem te wachten valt zijn' opvolger ken ik niet en weet niet, wat van hem te wachten valt	M^a M^b, D^1 D^2-D^3
204	voor dat arme volk iets te verrichten < iets te verrigten voor dat arme volk	$M-D^3$
206	zou dat onmogelyk wezen < ware dat onmogelyk zou dat onmogelyk zyn	$M-D^3$ D^4
206	Tine, hoor eens! < Tine!	$M-D^3$
208	Je < Gij	$M-D^3$
209	je weet < gij weet	$M-D^3$
209	by je < bij u	$M-D^3$
211	inzien < meening	$M-D^3$
220	MAX < Max (Was get.) MAX	M D^1-D^3
222	geweest te zyn < te zijn	$M-D^3$
222-223	de beslissing < het beslissen	$M-D^3$
226	je < gij	$M-D^3$
226	jezelf < u zelf	$M-D^3$
227	zyner < der	$M-D^4$

228-229	Verbrugge, en meende dus zyn opvolger te moeten afwachten < Verbrugge; hij wachtte dus zijnen opvolger	$M-D^3$
229	omdat < wijl	$M-D^3$
229-230	uit een geheel anderen hoek van Java komen moest < komen moest van Oost-Java	M^a
	komen moest van uit een geheel anderen hoek van Java	M^b, D^1
	komen moest van uit een' geheel anderen hoek van Java	D^2-D^3
233	15 < den 15 ⁿ	M
	den 15 ^{den}	D^1-D^3
	den 15 ^{den}	D^4
237	van die < dier	$M-D^3$
238	myn betrekking van adsistent-resident terstond neerteleggen < terstond nederteleggen mijne betrekking van adsistent-resident	M
	terstond nederteleggen mijne betrekking van Adsistent-resident	D^1-D^3
	myn betrekking van Adsistent-resident terstond neerteleggen	D^4
242	van de < mijner	M^{a1}
	der	$M^{a2}-D^4$
242	verplichting < verpligting om	$M-D^3$
	verplichting om	D^4
243	afgelost te zyn < te zijn afgelost	$M-D^3$
248	te < op	$M-D^3$
252	dit < dat	$M-D^3$
254	deze < die	$M-D^3$
256	op myn loyauteit vertrouwden < vertrouwden op mijne loyauteit	$M-D^3$
262	Deze < Die	$M-D^3$
264	Eens < Eenmaal	$M-D^4$
266-267	van 't Gouvernement < des gouvernements	M
	des Gouvernements	D^1-D^3
275	nu met < met	$M-D^3$
279	erkennen < bekennen	$M-D^3$

- 283 *Terstond* < Dadelijk $M-D^3$
Terstond D^4
- 286 *geduldig* < geduldig af $M-D^3$
geduldig D^4
- 287 myner < van mijne M^{a1}
mijner M^{a2}
- 289-290 zou aldus tot de komst van myn opvolger zyn voortgegaan <
ware aldus voortgegaan tot de komst van mijn' opvolger $M-D^3$
- 291 bracht < stelde $M-D^3$
- 291-292 aan die dubbelzinnige verhouding een eind te maken <
een einde te maken aan die dubbelzinnige verhouding $M-D^3$
- 295 ze < hun $M-D^3$
- 296 ze < hun $M-D^3$
- 307 MAX < Max M
(Was get.) MAX D^1-D^3
- 313 by den heer Slymering af < af bij den heer Slijmering $M-D^3$
- 313-314 met de gewone indische gastvryheid ontving <
ontving met de gewone indische gastvrijheid M
ontving met de gewone Indische gastvrijheid D^1-D^3
- 315-316 zeide zoo betekenisevol mogelyk < zeide $M-D^3$
- 320 om gehoor verzoeken < verzoeken om gehoor $M-D^3$
- 323 verzoeken < verzoeken om $M-D^4$
- 328-329 aan zyn < zijner M
- 331 Hiervan < Daarvan $M-D^3$
- 333 op-nieuw < weder $M-D^3$
- 333-334 gehoord te worden < te worden gehoord $M-D^3$
- 335 *hierin* < daarin $M-D^3$
- 338 wezen zou < zou wezen $M-D^3$
- 340 Dit < Dat $M-D^3$

340	donderslag. < donderslag. Hij kende den nieuwen gouverneur generaal te goed om van dezen iets te verwachten. donderslag.	M^a M^b
342	voldoende < genoeg	$M-D^3$
343	dit < dat	$M-D^3$
346	aan den aftredenden Gouverneur-generaal schynt geschreven te hebben < schijnt geschreven te hebben aan den vertrekkenden gouverneur generaal schijnt geschreven te hebben aan den vertrekkenden Gouverneur-generaal aan den vertrekkenden Gouverneur-generaal schynt geschreven te hebben	M D^1-D^3 D^4
348	met potlood aangeteekend < aangeteekend met potlood	$M-D^3$
349	by 't afschryven veranderd zyn < veranderd zijn bij het afschrijven verandert zijn bij het afschrijven by het afschryven veranderd zyn	M, D^2-D^3 D^{1*} D^4
352	een vreemde < vreemde	M
352-353	<i>voor eensluidend afschrift</i> zyn geteekend. < zijn geteekend 'voor eensluidend afschrift.' zijn geteekend: 'voor eensluidend afschrift.'	M^* D^1-D^3
353	de man < hij	$M-D^3$
354	<i>volkomen-juisten</i> < <i>juisten</i> <i>volkomen-juisten</i>	$M-D^3$ D^4
354-355	maken. ¹⁸⁴ Men zou < maken dan zal men maken: dan zal men maken. ¹⁷¹ Men zou maken. ¹⁸⁴ Men zou	M D^1-D^3 D^4 D^{4a}
356	minuut. <i>Zakelyk</i> korrekt was de inhoud aldus: < minuut.	$M-D^3$
359	aangaande de <i>Lebaksche</i> zaken te worden gehoord < te worden gehoord aangaande de <i>lebaksche</i> zaken te worden gehoord aangaande de <i>leb(...)sche</i> zaken te worden gehoord aangaande de <i>Leb...sche</i> zaken	M^a M^b D^1-D^3
362	audientie < eene audientie	$M-D^4$
364	dit < het	$M-D^3$

373	mag < kan	<i>M-D</i> ³	
384	Hierover < Dáárover	<i>M-D</i> ³	
384	evenwel < echter	<i>M-D</i> ³	
389	uw < het	<i>M-D</i> ³	
395	met haar geweten kan overeenbrengen < kan overeenbrengen met haar geweten	<i>M-D</i> ³	
401	MAX < Max (Was get.) MAX	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³	
413	hollandsch schryven < hollandsch	<i>M-D</i> ³	
424	Dit < Dat	<i>M-D</i> ³	
425	het aanzyn geven aan iets < iets daarstellen het aanzijn geven aan iets	<i>M</i> ^a <i>M</i> ^{b-D} ³	
435	bezigheid ¹⁸⁷ ... < bezigheid; – bezigheid: – bezigheid... bezigheid ¹⁸⁷ ...	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a}	
438	't godje dat < den god dien den God, dien het godje dat	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴	
438-441	beeld...door duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppelras, die – voortgaande hun zaakjes op de bekende wys te behartigen – 't hardst zullen meeschreeuwen over de mooyigheid van m'n geschryf ¹⁸⁸ ...door < beeld; – door beeld: – door beeld...door beeld...door duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppelras, die – voortgaande hun zaakjes op de bekende wys te behartigen – 't hardst zullen meeschreeuwen over de mooyigheid van m'n geschryf door ¹⁸⁸ beeld...door duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het droogstoppelras, die – voortgaande hun zaakjes op de bekende wys te behartigen – 't hardst zullen meeschreeuwen over de mooyigheid van m'n geschryf... ¹⁸⁸ door	<i>M</i> <i>D</i> ^{1-D} ³ <i>D</i> ⁴ <i>D</i> ^{4a1} <i>D</i> ^{4a2}	
445	dit < dat dit	<i>M-D</i> ³ <i>D</i> ⁴	

- 446 wilde zóó schryven < wilde schrijven, zóó, *M-D*³
- 449 de wyze zal beoordeelen < zal beoordeelen de wijze *M*
- 458 dit < dāt *M*
dāt *D*¹-*D*³
- 460 gy Ministers < ministers *M*
Ministers *D*¹-*D*³
- 463 die ten-laatste < die *M-D*³
- 464-465 een plaats vragen < vragen om eene plaats *M-D*³
- 467 uitgereikt,^{191*} < uitgereikt, *M-D*⁴
uitgereikt,¹⁹¹ *D*^{4a}
- 467-468 op 't vreemd denkbeeld te brengen <
te brengen op het vreemd denkbeeld *M-D*³
- 473 *van* < *der* *M-D*⁴
- 478 geloofde < gelooft *M*
- 485 wanneer < als *M-D*³
- 489 de < die *M-D*³
- 489 arme martelaren < martelaren *M-D*³
- 490 wettelyken < wettigen *M*^{a1}
wettelijken *M*^{a2}
- 492 *dīt* < dāt *M*
dāt *D*¹-*D*³
- 492 van de < *der* *M-D*³
der *D*⁴
- 495 zooals < als *M-D*⁴
- 495 de < die *M-D*³
- 500 noodig zal wezen < zal noodig zijn *M-D*³
zal noodig wezen *D*⁴
- 506 durf ik met vertrouwen vragen < vraag ik met vertrouwen *M-D*³

507   Havelaar < de *Havelaars* M, D^4
               de *Havelaar's* D^1-D^3

507   wordt < worden $M-D^4$

507   met < door $M-D^4$

508   *Droogstoppels?* < *Droogstoppels*; - M
               Droogstoppel's; - D^1-D^3
               *Droogstoppels?*¹⁷⁸ D^4
               Droogstoppels? D^{4a}

‘AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN’

- 3-4 1875 (*herzien, gewyzigd en aangevuld in 1881*) < 1875. D^4
- 6 Het blyft evenwel < En 't blyft D^4
- 14 meer dan vyf-en-twintig < byna twintig D^4
- 16 twintig < vyftien D^4
- 18 dan die welke < dan D^4
- 22 1859 < 1866 D^{4*}
1859 D^{4a}
- 25 iets *uitterichten*, iets *tot stand te brengen* <
uitterichten D^4
iets uitterichten, iets tot stand te brengen D^{4a}
- 32 zoo < dat D^4
- 32 van eer en plicht in hem huisde < in hem huisde van eer en plicht D^4
- 55 *waarheid* zeide < altyd de *waarheid* had gezegd D^4
waarheid zeide D^{4a}
- 55-56 *gedaan* had wat ik bezig was te *schryven* <
deed wat ik *schreef* D^4
gedaan had wat ik bezig was te *schryven* D^{4a}
- 58 1859 < 1860 D^4
1859 D^{4a}
- 59 twintig < vyftien D^4
- 63 1859 < 1860 D^4
1859 D^{4a}
- 63 de pynlyke < pynlyke D^4
- 75 *nu* alom < alom D^4
- 77 schryftalent < schryverstalent D^4
- 84 heb < had D^4
- 90 maken < maakten D^4
- 108 agrarische-wetkwestie < de agrarische-wetkwestie D^4

- 111 van de < der D^4
van de D^{4a}
- 134 twintig < vyftien D^4
- 139 twintig < vyftien D^4
- 145 bestand.⁺ < bestand. D^4
- 146-147 wreedaardige en dure < wreedaardige D^4
- 160 waarschuwende brief < brief D^4
- 172 klachten < klachte D^4
klachten D^{4a}
- 174 die < de D^4
die D^{4a}
- 180 ⁺ Dat Atjeh zou *veroverd* en de Atjinees *overwonnen* zyn, is 'n leugen. <
[ontbreekt] D^4
- 224 brochure < eerste brochure D^4
- 236 m'n < 't D^4
- 241 misbruik < misbruiken D^4
- 246 *Politik.* O, neen, < *Politik.* – D^4
Politik. O, neen, D^{4a}
- 247 ik nagenoeg < ik D^4
- 292 evenals < als D^4
- 300 dien < onzen D^4
- 326 daarvan nog altyd < daarvan D^4
- 326 iets < wat D^4
- 326 *relief* < wat *relief* D^4
- 335 kwart-eeuw < twintig jaar D^4
- 338 strekt waarlyk 't lezend Publiek niet tot eer <
prouveert waarlyk niet voor 't lezend Publiek D^4
- 344-345 herhaalde vertraging < vertraging D^4

- 11-22 'Dass er – de jonge Stern – *bei uns speisen kann.*' Aldus heeft zekere Herr Stromer, in z'n zoogenaamde vertaling van den Havelaar deze woorden overgezet. Wanneer men nu nog daarby verneemt dat die snuggere letterman blyk geeft geen verschil te kennen tusschen de woorden *pantalon* en *pantoffel*, dat hy 'witte mieren' verandert in *schweinsnieren*, enz. enz. zal men de waarde van z'n werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bovendien omstreeks 2/5 van 't boek *mir nichts dir nichts* doodeenvoudig weggelaten, en alzoo 't heele boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroemde buitenlandsche schryver te benoemen.
- Ook de fransche vertaling van *Nieuwenhuis* en *Crisafulli* laat zeer veel te wenschen over, maar zóó slecht als de duitsche kon ze nu eenmaal niet worden. Onbereikbaar!
- De engelsche bewerking van myn nobelen Alphons Nahuys daarentegen is goed, en wordt ook in Engeland geprezen. <
- [ontbreekt] D⁴
- 'Dass er – de jonge Stern – *bei uns speisen kann.*' Aldus heeft zekere Herr Stromer, in z'n zoogenaamde vertaling van den Havelaar deze woorden overgezet. Wanneer men nu nog daarby verneemt dat die snuggere letterman blyk geeft geen verschil te kennen tusschen de woorden *pantalon* en *pantoffel*, dat hy 'witte mieren' verandert in *schweinsnieren* enz. enz. zal men de waarde van zyn werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bovendien omstreeks 2/5 van 't boek *mir nichts dir nichts* doodeenvoudig weggelaten, en alzoo 't heele boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroemde buitenlandsche schryver te benoemen.
- Ook de fransche vertaling van *Nieuwenhuis* en *Crisafulli* laat zeer veel te wenschen over, maar zoo slecht als de duitsche kon ze nu eenmaal niet worden. Onbereikbaar!
- De engelsche bewerking van myn nobelen Alphons Nahuys daarentegen is goed, en wordt ook in Engeland geprezen. D⁴
- 23-24 ik Droogstoppel in den mond leg <
Droogstoppel wordt in den mond gelegd D⁴
- 47 bewyzen < aantoonen D⁴
- 135 vandaag.⁺ < vandaag. D⁴
- 167 Door 't opmerken van zulke *blunders*, gewenne zich de lezer <
De lezer gewenne zich door 't opmerken van zulke *blunders*, D⁴
- 170 ⁺ De moedige Atjinezen die hun land verdedigen, heeten tegenwoordig 'kwaadwilligen'. <
[ontbreekt] D⁴
- 178 voorgestelde < vertoonde D⁴
- 198 den < 'n D⁴

- 198 eener < van 'n *D*⁴
- 237 en < en met *D*⁴
- 265 rei < ry *D*⁴
- 317-323 Wat overigens de inrichting van het *Binnenl. Bestuur* aangaat, mag ik niet onvermeld laten dat sedert eenige jaren de Residenten als Voorzitters van den Landraad vervangen zyn door z.g.n. *rechterlyke ambtenaren*. Deze splitsing van gezag – ook vooral noodlottig uit 'n politiek oogpunt – draagt ruimschoots het hare by tot den ellendigen toestand waarin 't *Inlandsch Rechtswezen* op Java verkeert. Veiligheid van personen en goederen heeft sedert dien baarschen maatregel schrikbarend afgenomen. Het *Ketjoe*-wezen neemt by den dag in omvang toe. <
[ontbreekt] *D*⁴
- 339-340 *Sawab*'s, *gagab*'s, *tipar*'s. Rystvelden, onderscheiden naar ligging en wyze van bewerking, vooral met het oog op de mogelykheid om ze al of niet van water te voorzien. <
[ontbreekt] *D*⁴
Sawab's *gagab*'s, *tipar*'s. Rystvelden, onderscheiden naar ligging en wyze van bewerking, vooral met het oog op de mogelykheid om ze al of niet van water te voorzien. *D*^{4a}
- 341 *Padie*. Ryst in den bolster. < [ontbreekt] *D*⁴
Ryst in den bolster. *Padie* *D*^{4a1}
Padie Ryst in den bolster. *D*^{4a2}
- 342 *Dessab*. Dorp. Elders: *negrie*. Ook: *kampong*. <
[ontbreekt] *D*⁴
Dessab. Dorp. Elders *negrie* Ook: *kampong* *D*^{4a}
- 395 moest het heten dat er 'n *vesting* veroverd was < was er 'n *vesting* veroverd *D*⁴
- 409 bestaat in < is *D*⁴
- 417 de eigenaardigheden van z'n < z'n *D*⁴
- 424-425 sommige < veel *D*⁴
- 462 evenals < als *D*⁴
- 476 kleinste < kleinste soorten *D*⁴
- 485 thans < thans zeker *D*⁴
- 496 uitsluitend < bepaald *D*⁴
- 498 van 't zonnescerm < der zonneschermen *D*⁴

- 501-502 *Joleh, Djoeli*, of zoo-iets. < *Joleh*. D⁴
- 506 waarheid wil benaderen < tot waarheid wil geraken D⁴
- 534 Dic < De D⁴
- 567 *Gamlang (gamelan)* < *Gamlang* D⁴
- 578-582 Ik verzeker den lezer dat het my thans (1881) meer nog dan vroeger tegen de borst stuit, my op publiek terrein te bewegen. Toen ik op m'n veertigste jaar myns ondanks daartoe gedwongen werd, had ik in de hoop op eenig succes een bondgenoot tegen den afkeer die elke aanraking met *Publiek* my veroorzaakt. Na de ervaring van den uitslag myner pogingen is m'n walg sterker dan ooit. < [ontbreekt] D⁴
- 583 83 nederl. < 83 D⁴
- 596 in den tekst melding < melding D⁴
- 597-598 de hier aangeroeerde bijzonderheden < 't in den tekst meegedeelde D⁴
- 598 begrypen < begrepen D⁴
- 624 de < die D⁴
- 643 'n zeer sterke uitdrukking < zeer sterke uitdrukkingen D⁴
- 645 in z'n gewezen kommandant plompweg < plompweg, in z'n gewezen kommandant D⁴
- 656 *Letterkunde* en zelfs als *poezie!* < *Letterkunde!* D⁴
- 659-660 Hy was schoonzoon en handlanger van den Regent. Ten zynen huize werd myn voorganger vergiftigd. < De man heette *Raaben Wiera Koesoema*. D⁴
- 669-681 Om te beoordeelen in hoever ik by 't benaderend in druk geven van die ongeschreven toespraak kan afgeweken zyn van *stipt-letterlyke waarheid*, is 't misschien niet onbelangryk toon en inhoud daarvan te vergelyken met zeker stuk van eenige jaren tevoren. Ik bedoel de Publikatie aan de Inl. Hoofden der Minahassa van 1 April 1851, waarin naar ik meen dezelfde geest heerscht. Het Weekblad '*Oost en West*' en daarna de *Spectator* (26 Juli 1879), namen 't over uit de indische couranten die dat dokument de moeite der reproductie hadden waard gekeurd, misschien wel om de velen terecht te wyzen die voorgeven den *Havelaar* te ontcrachten door 't boek voor 'n *fiktie* uittemaken. Bedoelde Publikatie is 'n *officieel stuk* en heeft niets te maken met romanschryvery. Ik noodig den lezer uit, het aangehaalde nummer van den *Spectator* intezien, en zich de vraag voorteleggen of 't billyk is dat ik ruim dertig jaar na 't schryven van de daarin meegedeelde Publikatie, nog telkens door den eersten den besten

- kwajongen straffeloos wordt uitgescholden? (*Zie voorts over dit onderwerp de Noten 101 en 115.*) <
[ontbreekt] *D*⁴
- 687-696 *Verbrugge wist het!* Nog altyd ben ik in 't bezit van een briefje dat hy my deed toereiken op 'n oogenblik dat ik met den Regent in gesprek was, en waarin hy my – onder uitdrukkelyk verzoek hèm niet te noemen – uitnoodigde dat Inlandsch Hoofd eens onder handen te nemen over de 'misbruiken'. Het overbodige van dit verzoek laat ik nu daar. Er blykt uit:
1) dat myn bezwaren geen gevolg waren van persoonlyke zwartgallige opvatting.
2) dat myn onderzoekingen zeer omzichtig plaats hadden, zóó zelfs dat de vreesachtige Verbrugge meende grond te hebben my aanzetten tot wat yver.
Belangstellenden – zyn er die? – kunnen 't bedoelde briefje van den kontroleur ter inzage krygen. <
[ontbreekt] *D*⁴
- 702-703 weergeven – by benadering altyd – < weergeven *D*⁴
- 717 Ook de < De *D*⁴
- 722-723 is. 't Was nooit iemand de moeite waard er naar te vragen. < is. *D*⁴
- 724-728 *Voornemen den Regent z'n voorschot kwytteschelden.* Dit is, na het door den Gouv. Gen. Pahud ingesteld onderzoek werkelyk geschied. Ook meen ik dat by die gelegenheid z'n traktement verhoogd is. Men moet erkennen dat hierin een zonderlinge wys van rechtdoen omtrent *my* gelegen was! De gebleken gegrondheid myner aanklacht moest niet my ten-goede komen, maar den persoon die door my was aangeklaagd. <
[ontbreekt] *D*⁴
Voornemen den Regent z'n voorschot kwytteschelden. Dit is, na het door den Gouv. Gen. Pahud ingesteld onderzoek werkelyk geschied. Ook meen ik dat by die gelegenheid z'n traktement verhoogd is. Men moet erkennen dat hierin een zonderlinge wys van rechtdoen omtrent *my* gelegen was! De gebleken gegrondheid myner aanklacht moest niet my ten-goede komen, maar den persoon die door my was aangeklaagd. *D*^{4a}
- 735 in < door *D*⁴
- 739 Hoera voor < Leven *D*⁴
- 749 sommige vorige < vorige *D*⁴
- 758 *Datoe:* inlandsch Hoofd. < [ontbreekt] *D*⁴
Datoe: inlandsch Hoofd. *D*^{4a}
- 759 *Praboe:* prauw, schuit, vaartuig, sloopje < *Prauw:* schuit, vaartuig. *D*⁴

- 791-793 na op de golven gerust te hebben, over 't water schuiven om vlucht te nemen, komt met dat 'kiskassen' overeen. Ook vliegende visschen scheren de oppervlakte voor ze zich verheffen. <
 en vooral de vliegende visschen, over 't water schuiven om vlucht te nemen, komt met dat 'kiskassen' overeen. D⁴
- 798 heette te bezetten < bezette D⁴
- 801 meestal < gewoonlyk D⁴
- 820 wie van de twee < wie D⁴
- 856-858 zyn? Dat overigens het nederlandsche Staatsbestuur – een tot in 't merg verrot organismus! – de wapens zou aangorden *in 't belang der zedelykheid*, is 'n koddig denkbeeld. <
 zyn? D⁴
- 877 rustbank, brits. < rustbank. D⁴
- 878 *Pajong*: Zonnescherm, distinktief van rang. <
 [ontbreekt] D⁴
Pajong: Zonnescherm, distinctief van rang. D^{4a}
- 888-915 '*Wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had.*' In 1843 liet de generaal Michiels op in 't oog vallend vexatoire wys de wegen in den omtrek van Padang verbreeden. Voor niemand was het doel twyfelachtig: hy had behoefte aan wat krygsroem om zich staande te houden als civiel Gouverneur. De uitgelokte ontevredenheid openbaarde zich 't eerst te Pau, in de nabyheid der hoofdplaats. Daar hadden, naar weldra publiek bekend was, de samenscholingen plaats, waaruit de door ieder voorziene oproerige bewegingen zouden – en moesten! – voortkomen. Ze werden niet terstond tegengegaan: de vrucht moest rypen. Op zekeren nacht werd ik gewekt door een bediende van den kapitein der artillerie J. J. M. de Chateleux. Hy liet my roepen omdat zyn en myn vriend, de kapitein der infanterie Beyerman, by hem gekomen was om van hem en my afscheid te nemen. Ik ging, en vond B. in hoogsternstige stemming. Geheel onverwacht had hy bevel gekregen naar Pau opterukken: 'om me daar te laten vermoorden' zeide hy. Hy *is* er vermoord, dienzelfden nacht nog. Toen daarvan den volgenden morgen bericht kwam, rukte de generaal aan 't hoofd van meer dan voldoende krygsmacht uit. In 'n ommezien behaalde hy de lauweren en 't certifikaat van onmisbaarheid waarom hy zoo dringend verlegen was. Arme Beyerman!
 Zulk *en scène* zetten van krygsbedryven door 't vooruitzenden van een aan den dood gewyde kleine schaar behoorde onder de lyfkunstjes van Michiels, doch eenig was hy niet in die misdadige kwakzalvery. Ze speelt in veel veldtochten haar rol, en dit zal wel zoo blyven tot de *kunst van lezen* meer algemeen wordt. De koddigheid der advertentien van goedkoope boeken en allesgenezende pillen zinkt in 't niet, by de hansworstige leugens waarop sedert eeuwen sommige krygsoversten gewoon zyn hun betalende kommittenten te onthalen. Terstond zyn er altyd verzenmakers en geschiedschryvers by de hand om die zotte praatjes

met hun visa: 'gezien en opgemeld' te stempelen, en 'n reeks van geslachten bouwen den aldus smakelyk gemaakten onzin na. Zie, als 'n enkel staaltje – ik heb ze voor 't grypen! – m'n opmerkingen over de hyperkrygskunstige slimmighedens van den prillen prins van Oranje by *Quatre-Bras*. (IDEE 747, vlgg.) <

[ontbreekt]

D⁴

'*Wie sommige gebeurtenissen van naby gezien had.*' In 1843 liet de generaal Michiels op in 't oog vallend vexatoire wys de wegen in den omtrek van Padang verbreedden. Voor niemand was het doel twyfelachtig: hy had behoefte aan wat krygsroem om zich staande te houden als civiel Gouverneur. De uitgelokte ontevredenheid openbaarde zich 't eerst te Pau, in de nabyheid der hoofdplaats. Daar hadden, naar weldra publiek bekend was, de samenscholingen plaats, waaruit de door ieder voorziene oproerige bewegingen zouden – en moesten! – voortkomen. Ze werden niet terstond tegengegaan: de vrucht moest rypen. Op zekeren nacht werd ik gewekt door een bediende van den kapitein der artillerie J.J.M. de Chateleux. Hy liet my roepen omdat zyn en myn vriend, de kapitein der infanterie Beyerman, by hem gekomen was om van hem en my afscheid te nemen. Ik ging, en vond B. in hoogsternstige stemming. Geheel onverwacht had hy bevel gekregen naar Pau opterukken: 'om me daar te laten vermoorden' zeide hy. Hy *is* er vermoord dienzelfden nacht nog. Toen daarvan den volgenden morgen bericht kwam, rukte de generaal aan 't hoofd van meer dan voldoende krygsmacht uit. In 'n ommezien behaalde hy de lauweren en 't certifikaat van onmisbaarheid waarom hy zoo dringend verlegen was. Arme Beyerman!

Zulk en scène zetten van krygsbedryven door 't vooruitzenden van een aan den dood gewyde kleine schaar behoorde onder de lyfkunstjes van Michiels, doch eenig was hy niet in die misdadige kwakzalvery. Ze speelt in veel veldtochten haar rol, en dit zal wel zoo blyven tot de kunst van lezen meer algemeen wordt. De koddigheid der advertentien van goedkoope boeken en allesgenezende pillen zinkt in 't niet, by de hansworstige leugens waarop sedert eeuwen sommige krygsoversten gewoon zyn hun betalende kommitenten te onthalen. Terstond zyn er altyd verzenmakers en geschiedschryvers by de hand om die zotte praatjes met hun visa: 'gezien en opgemeld' te stempelen en 'n reeks van geslachten bouwen den aldus smakelyk gemaakten onzin na. Zie, als 'n staaltje – ik heb ze voor 't grypen! – m'n opmerkingen over de hyperkrygskunstige slimmighedens van den prillen prins van Oranje by *Quatre-Bras*. (Idee 747 vlgg.)

D^{4a}

- 922-923 zou ik zeker de fout begaan hebben iets te laten < had ik zeker iets laten D⁴
- 923 opmerking, al bewees dan later < opmerking. Toch bewees D⁴
- 928 byna < nagenoeg D⁴
- 928 veertig < drie-en-dertig D⁴

- 930 gedurende < in *D*⁴
- 935 meer dan het < het *D*⁴
- 942 heeren! (*Zie hierover de noten 65 en 115.*) < heeren! *D*⁴
- 947-949 zelf. Hy was 't ook die zoo byzonder veel bydroeg tot de verlamming van 't gezag in de binnenlanden, door de splitsing van rechterlyke en besturende macht. (*zie Noot 13*) < zelf. *D*⁴
- 949 heet < heette *D*⁴
- 951 De toenmalige Algemeene Sekretaris der indische Regeering, Mr C. Visscher. < [ontbreekt] *D*⁴
De toenmalige Algemeene Secretaris der indische Regeering, Mr C. Visscher. *D*^{4a}
- 967-968 had – in zyn oog 'n fout zeker – < had, *D*⁴
- 969 Kamer < Kamers *D*⁴
- 988 De later tot Gouverneur-Generaal benoemde Mr P. Merkus. < [ontbreekt] *D*⁴
De later tot Gouverneur-Generaal benoemde Mr P. Merkus. *D*^{4a}
- 991 benamingen < benamingen echter *D*⁴
- 1034 *kris.* < *kris.* (*Zie blz. 376, onder.*) *D*⁴
- 1050 *acht-en-dertig* < *drie-en-dertig* *D*⁴
- 1066 fiktie < fiktief *D*⁴
- 1067 *fortuinzoekers* < *aventuriers* *D*⁴
- 1081-1085 In deze alinea wordt de Resident Brest van Kempen gunstiger beoordeeld dan hy verdiende. Lang na 't schryven van den *Havelaar* werd my door 'n onwraakbaar getuige meegedeeld dat de Resident Brest van Kempen *een zeer byzondere reden* had om den Regent te ontzien. Ik wenschte dat my van bevoegde zyde naar die reden gevraagd werd. < [ontbreekt] *D*⁴
In deze alinea wordt de Resident Brest van Kempen gunstiger beoordeeld dan hy verdiende. Lang na 't schryven van den *Havelaar* werd my door 'n onwraakbaar getuige meegedeeld dat de Resident Brest van Kempen *een zeer byzondere reden had* om den Regent te ontzien. Ik wenschte dat my van bevoegde zyde naar die reden gevraagd werd. *D*^{4a}

- 1086 Opmerking als in de *Noten* 68 en 72. <
[ontbreekt] D^4
Opmerking als in de *Noten* 68 en 72. D^{4a}
- 1096 hieruit volgt < dit beduidt D^4
- 1111 algemeen, en wordt, omdat ze koel blyven, <
algemeen. Het is koel, en wordt D^4
- 1112 niet onbelangryke* < groote D^4
- 1125-1126 gelasten < zeggen D^4
- 1126 den volgenden dag op 't bureau te <
dat hy den volgenden dag op 't bureau zou D^4
- 1132-1133 den nergens beschreven < den D^4
- 1155 Staat (IDEE 286) < Staat D^4
- 1178 voldoende geleerd < geleerd D^4
- 1179 ambt – het gewichtigste in den Staat! – < *allerbelangrykst* ambt in den Staat, D^4
- 1179 wezen < zyn D^4
- 1188 't grondbezittend < 't D^4
- 1195 van geschenken < daarvan D^4
- 1199 dezelfde < dezelfde brave D^4
- 1200-1201 De brave man meende dat zy '*den toets der zedelykheid niet kon doorstaan*'. <
Ze kon den toets der zedelykheid niet doorstaan' meende hy. D^{4*}
- 1205 *deze* < *die* D^4
- 1206 by < in D^4
- 1221 dus eigenlyk < dus D^4
- 1222-1223 wordt, maar wordt – evenals 't woord *Nederlander* – dikwyls als zoodanig
gebruikt. <
wordt. D^4

- 1228-1230 wil ik hier over dit onderwerp niet verder uitweiden. Ik verwys naar den
laatsten druk der '*Specialiteiten*'. (Delft, by Waltman.) <
zal ik ook op dit onderwerp terugkomen in den nieuwen druk der
'*Specialiteiten*' die eerlang by den Uitgever Waltman te Delft ter-perse
gaat, en waarnaar ik alzoov verwys. D⁴
- 1234 Toch niet omdat < Omdat D⁴
- 1237 zeer in z'n schik als men hem zeide dat-i <
er recht grootsch op, dat-i zoo sprekend D⁴
- 1250 walvisch, narwal, < walvisch, D⁴
- 1257 in < op blzz. 294 vlgg. en 340 vlgg. van D⁴
- 1258 Israëlieten < Joden D⁴
- 1259 *kl (sl)* < *kl* D⁴
- 1259 *lk (ls)* < *lk* D⁴
- 1261 opsporen. <
opsporen. Misschien had ook dat woord reeds z'n *fata* gehad voor
't in de beteekenis van waterkeering gebruikt werd. D⁴
- 1262 (1881). *Zyl (zyl)* zal wel van denzelfden wortel stammen. < [ontbreekt] D⁴
- 1271 werden < worden D⁴
- 1306 'twelk < 'twelk echter D⁴
- 1333 geenszins < niet D⁴
- 1369 evenals < als D⁴
- 1389 *malayismus.* <
malayismus. blz. 275. De *Kenari* is 'n groote boom welks vruchtjes in
smaak veel overeenkomst hebben met walnoten. Men maakt er zeer
fyne olie van. D⁴
- 1392 doeltreffender < effiacer D⁴
- 1419 zeker < 'n D⁴
- 1429 ze < het D⁴
- 1430 korrektie (1875) < korrektie D⁴
- 1433 *dat* < *dit* D⁴

- 1437 1066 < (*oud nummer*) 705 *D*⁴
1066 *D*^{4a}
- 1444-1445 Nooit gaf iemand blyk van begeerte om bewysstukken als de hier bedoelde
intezien. <
[ontbreekt] *D*⁴
- 1448 Integendeel, hy, < Hy, *D*⁴
- 1468-1472 Het is my onbekend of 't lyk myns voorgangers is opgegraven tydens het in
1860 door den G.G. Pahud ingesteld onderzoek. Wel weet ik dat by die
gelegenheid het Distriktshoofd van *Parang-Koedjang* ontslagen werd. De Regent
werd gestraft met kwyttschelding van genoten voorschot en – naar my werd
meegedeeld, doch zeker ben ik hiervan niet – met traktementsverhooring. <
[ontbreekt] *D*⁴
Het is my onbekend of 't lyk myns voorgangers is opgegraven tydens
het in 1860 door den G.G. Pahud ingesteld onderzoek. Wel weet ik
dat by die gelegenheid het Distriktshoofd van *Parang-Koedjang*
ontslagen werd. De Regent werd gestraft met kwyttschelding van
genoten voorschot en – naar my werd meegedeeld, doch zeker ben ik
hiervan niet – met traktementsverhooring. *D*^{4a}
- 1473-1474 Ik had alzoo my bezig gehouden met het nakomen der verplichting die my door
eed en instructie uitdrukkelyk waren voorgeschreven. <
[ontbreekt] *D*⁴
Ik had alzoo my bezig gehouden met het nakomen der verplichting die
my door eed en instructie uitdrukkelyk waren voorgeschreven. *D*^{4a}
- 1485 Zie § 11 < Zie blz. 240 *ond.* en almede § 11 *D*⁴
- 1509 Zie § 11 van de 'Vraagpunten aan den controleur' in de *Minnebrieven*. <
Vgl. blzz. 123 *onder.* 208 vlgg., en 222 vlgg. *D*⁴
- 1510 *Als boven* § 18. <
Zie in de *Minnebrieven*, § 18 der 'Vraagpunten aan den controleur.' *D*⁴
- 1521 zonder *protest* < zoowel zonder *protest* *D*⁴
- 1521 en zelfs < als *D*⁴
- 1531 hier meer heeft < meer zou hebben *D*⁴
- 1537-1539 Zie den *Gids* van Augustus 1860, waar de hoogleeraar Veth, na uitvoerige
behandeling der Havelaarszaak, het volgende zegt: <
Zie Prof. Veth in den *Gids* van Augustus 1860. *D*⁴

- 1540-1554 'Sedert heeft Havelaar met de zijnen gebrek geleden, hij is het voorwerp geworden van den smaad der Droogstoppels – want de Droogstoppels in Nederland maken altijd gemeene zaak met de Slijmeringen in Indie – hij is geworden Multatuli, niet alleen in aangenomen naam, maar inderdaad.
 En wat bewijst nu het feit, dat, na zijn ontslag, werkelijk een onderzoek in het Regentschap Lebak plaats had, dat de Regent eene scherpe vermaning ontving, en eenige mindere Hoofden werden afgezet?
 Primo: de waarheid van het spreekwoord dat de kleine dieven gehangen worden, terwijl men de groote laat loopen.
 Secundo: dat de zaak te veel ruchtbaarheid had verkregen, om nu nog gesmoord te worden.
 Tertio: dat de knevelarij in Lebak al zeer erg moet geweest zijn, wanneer zelfs een Resident die zoo gaarne schipperde, en zoo ongaarne een Inlandsch Hoofd vervolgde, constateeren moest dat er werkelijk reden tot klagen bestond, en bij gevolg:
 Quarto: dat Havelaar volkomen gelijk had.* <
 [ontbreekt] D⁴
- 1555 Aldus Professor Veth. Niemand < Niemand D⁴
- 1555 evenwel schynt < schynt evenwel D⁴
- 1555-1556 dat men dan ook dien Havelaar < dat men hem dan ook D⁴
- 1556 was. < was. Is dit Recht, Nederlanders? D⁴
- 1556-1561 Ook niet dat de hem ten-deel gevallen rechtsweigering allernadeeligst werken moest op den toestand der inlandsche bevolking. Van welk besturend ambtenaar in de binnenlanden is plichtsvulling te verwachten, nadat er zoo duidelyk bleek dat de Natie evenzeer als de Regeering party trekt voor de ellendelingen die 't mishandelen van den Javaan oogluikend toelaten? <
 [ontbreekt] D⁴
- 1562 Zie blz. 224.* < [ontbreekt] D⁴
 Zie blz 311 D^{4a}
- 1564 van de < den D^{4*}
- 1566-1567 Dat m'n voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwyfeld. Waarom liet de heer Pahud zyn lyk niet opgraven? <
 [ontbreekt] D⁴
 Dat m'n voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwyfeld. Waarom liet de heer Pahud zyn lyk niet opgraven? D^{4a}
- 1568 Ik bezit die verklaring <
 De hier bedoelde schriftelyke verklaringen bezit ik D⁴
- 1568-1569 Niemand vond het ooit de moeite waard daarvan inzage te verzoeken. <
 [ontbreekt] D⁴

1573-1576 leesbaar. De toeleg van dat schryven was, my in z'n knevelary te betrekken, 'tgeen gelukt zou wezen indien ik z'n voorstellen had goedgekeurd, of argeloos daarover in korrespondentie was getreden. <
leesbaar. D⁴

[Noot 177, geplaatst aan het eind van de brief van de gouverneur-generaal, is voor een groot deel opgebouwd uit de noten 157-165 uit D⁴. Deze noten zijn in D⁴ verspreid door de brief heen weergegeven. Het volgende overzicht geeft een beeld van de wijze waarop Multatuli te werk is gegaan. De cijfers in de kolom D¹ verwijzen naar de regelnummering in de leestekst. De beide volgende kolommen bevatten een opgave van die noten in D⁴ en D^{4a}, die betrekking hebben op het eerder genoemde onderdeel van noot 177 uit D¹. Hierbij is Multatuli's nummering van de noten in resp. D⁴ en D^{4a} gevolgd. In een aantal gevallen is er sprake van vrijwel woordelijke overeenkomst, in andere gevallen is de tekstuele overeenkomst gering. Na het overzicht volgt de tekst van de desbetreffende noten.

D ¹	D ⁴	D ^{4a}
1577-1579	noot 157	noot 177
1579-1582	[ontbreekt]	[ontbreekt]
1582-1584	noot 159	noot 177b
1584-1587	noot 158	noot 177a
[ontbreekt]	noot 160	[geschrap]
1587-1593	noot 161	noot 177c
1593-1598	noot 162	noot 177d
1598-1600	noot 163	noot 177e
1600-1608	noot 164	[geschrap]
1609-1617	noot 165	[geschrap]]

1577-1617 ¹⁷⁷ In de derde alinea van dezen brief wordt my 't vervullen van myn voorgeschreven plicht tot verwyrt gemaakt door den man die in de eerste plaats geroepen was my te berispen en zelfs te straffen indien ik dien plicht had verzuimd. Wat vervolgens z'n ontevredenheid aangaat over de door my 'aangenomen houding tegenover den Resident van Bantam' ze was geheel ongegrond, en de heer B. v. K. zelf betuigde my later, niet te begrypen wat daarmee kon bedoeld zyn. De bewering dat er omtrent den Regent '*steeds gunstige getuigenissen waren afgelegd*' was een onwaarheid. Herhaaldelyk was er in de conduite-staten over dat Hoofd geklaagd. De opmerking dat ik myn beschuldiging niet door '*feiten, veel minder bewyzen*' gestaafd had, klinkt zonderling in den mond van den man die geen gehoor verkoos te geven aan myn dringende bede, my in de gelegenheid te stellen myn beschuldigingen door 'feiten en bewyzen te staven'. Onwaar is 't dat ik geweigerd hebben zou '*volle opening te geven van wat my omtrent de handelingen van het Inlandsch Bestuur te Lebak bekend was*'. Juist om tot die 'volle opening' te kunnen overgaan, drong ik op 'n *vry en openlyk* onderzoek aan. Maar ik wilde voorkomen dat het weder zou uitloopen op 'n vruchteloos 'aboucheeren' gelyk onder myn voorganger zoo dikwyls geschied was zonder ander gevolg dan dat de *klagers* officieel gestraft of in 't geheim mishandeld werden. '*Ongeschiktheid voor 't bekleeden eener betrekking by het Binnenlandsch Bestuur*' moest wel beteekenen dat ik niet kon werken in den 'geest des Gouvernements', niet in den geest der Slymeringen, niet in den geest van den verheven Duymaer

van Twist. De Natie had behooren te eischen dat al die varieteiten van plichtverzakende deugnieten zich geschikt maakten om te werken ‘in den geest’ van Havelaar. Hoe rymt vervolgens de erkenning dat ik by de Regeering gunstig stond aangeschreven, met de laaghartige insinuatie in de Tweede-Kamer, dat hy ‘over den schryver van dat boek, zooveel – kwaads alzoo? – zou kunnen zeggen’? Wat de plaatsing te Ngawi aangaat, er bestonden nog meer redenen dan ik op blz. 229 opgaf, om die aanstelling van de hand te wyzen. Maar de in alle inlandsche zaken zoo grondig onwetende Van Twist kende die niet. Hy liep in ’t kiezen voor my van die betrekking, alweer aan de leiband van de buitenzorgsche kommiezery, die er waarachtig groot belang by had dat ik niet aan ’t woord kwam. Het was ’n uitgemaakte zaak dat ik te Ngawi moest ‘vallen’. Het openbaren der kuiperytjes die hiertoe in ’t werk werden gesteld, zou zeer pikant wezen, maar ik onthoud me nu daarvan omdat ik geen vryheid heb m’n bronnen te noemen. Misschien wordt dit bezwaar eenmaal opgeheven. De laatste alinea van den heerlyken kabinetsbrief beteekent alweer dat er zou moeten blyken of Havelaar bekwaam en genegen was dienst te nemen onder de vereerders van den ‘geest des gouvernement’s’. En dit zou moeten getuigd worden door dezen of genen hoofdambtenaar van ’t alloo der Slymeringen! Ieder ziet dat de onbekwaamheid van Van Twist zich niet tot inlandsche zaken bepaalde, en dat de man ook in ‘the proper study of men’ ’n brekebeen was. Men bedenke dat hy Havelaar’s brieven onder de ooggen had, brieven die geschreven waren met de voorbedachte strekking den man wakker te schudden. Nederlanders, welk soort van wezens toch laat gy u opdringen als Landvoogden van Insulinde?*

¹⁵⁷ Dit is ’n leugen! D⁴

¹⁵⁸ Juist om die bewyzen te kunnen leveren immers, had ik ’n onderzoek aangevraagd. D⁴

¹⁵⁹ Een leugen! In de conduitestaten was sedert jaren over den Regent geklaagd. Dit zeide ik dan ook in den *Brief aan den Gouverneur-generaal in-ruste*, waarnaar ik den lezer verwys, onder opmerking dat de geadresseerde by-machte had moeten zyn my tegentespreken, indien er tegenspraak mogelyk was. In ’t algemeen verzoek ik den lezer dat stuk nauwkeurig met den *Havelaar* te vergelyken, en daarby te bedenken dat het niet voor publiciteit bestemd was. D⁴

^{177b} Een leugen! In de conduitestaten was sedert jaren over den Regent geklaagd. D^{4a}

¹⁶⁰ Waar D. v. T. deze bewering vandaan haalde, is my ’n raadsel. Moet dit *poezie* heeten? *Fantazie*? Een *droom* wellicht? Hoe men ’t gelieve te *noemen*, ’t is alweer ’n leugen van den braven man. D⁴
[geschraapt] D^{4a}

¹⁶¹ Ook dit is ’n onwaarheid. Bleek er niet uit de aan V. Twist gezonden stukken dat juist *ik* op onderzoek had aangedrongen? Maar ik eischte dat het *vry* en *openlyk* wezen zou, en niet weder afliep met het *straffen der klagers*, gelyk onder m’n voorganger zoo dikwyls geschied was, en waarop de Resident het met z’n ‘aboucheeren’ toelei. Zie de in Noot 143 aangehaalde passages van den tekst. D⁴

^{177c} Ook dit is ’n onwaarheid. Bleek er niet uit de aan V. Twist gezonden stukken dat juist *ik* op onderzoek had aangedrongen? Maar ik eischte dat het *vry* en *openlyk* wezen zou, en niet weder afliep met het *straffen der klagers*, gelyk onder m’n voorganger zoo dikwyls geschied was, en waarop de Resident het met z’n ‘aboucheeren’ toelei. D^{4a}

- ¹⁶² Precies! Havelaar was niet geschikt om te werken in den ‘geest des Gouvernements’ in den ‘geest’ der Slymeringen, in den ‘geest’ van den verheven Duymaer van Twist. Maar had niet de Natie moeten eischen dat de zeer talryke exemplaren van al die soorten zich geschikt maakten om te werken ‘in den geest’ van Havelaar? D^{4*}
- ¹⁶³ Hoe rymt dit met z’n laaghartige insinuatie in de Tweede-Kamer, dat-i ‘over den schryver van dat boek, zooveel – kwaads alzoo? – zou kunnen zeggen? D^{4*}
- ¹⁶⁴ Om meer redenen nog dan ik op de blzz. 319 en 320 aanstip, was *Ngawi* voor my ’n zeer ongewenschte plaats, wat evenwel den in alle inlandsche zaken grondig onwetenden Van Twist onbekend was. Hy liep in ’t kiezen van die betrekking alweer aan den leiband der Buitenzorgsche kommiezery, die ’r waarachtig groot belang by had dat ik niet aan ’t woord kwam! ’t Was ’n uitgemaakte zaak dat ik vallen moest als ik de betrekking te *Ngawi* aannam. Het openbaren der kuiperytjes die hiertoe in ’t werk waren gesteld, zou zeer pikant wezen, maar ik onthoud me nu daarvan omdat ik geen vryheid heb m’n bronnen te noemen. Misschien wordt dit bezwaar eenmaal opgeheven. D⁴
[geschrap] D^{4a}
- ¹⁶⁵ Dit wil alweer zeggen: er zou moeten blyken dat *Havelaar* dienst nam onder de vereerders van den ‘geest des gouvernements.’ En dit zou moeten getuigd worden door dezen of genen hoofdambtenaar van ’t allooi der Slymeringen! Ieder ziet hier dat de onbekwaamheid van Van Twist zich niet volstrekt tot ‘inlandsche zaken’ bepaalde, en dat-i ook in *the proper study of men* ’n brekebeen was. Men bedenke dat hy Havelaar’s brieven onder de oogen had, brieven die de voorbedachte strekking hadden den man wakker te schudden. Nederlanders, welk soort van wezens laat ge u dan toch opdringen als landvoogden van Insulinde? D⁴
[geschrap] D^{4a}
- 1618-1620 *Dat in de buurt is.* Ook hier alweder is van toepassing wat ik op blz. 140 zeide over ’t leeren kennen van den toestand eener landstreek door ’t verblyf in een nabygelegen provincie.* <
Vgl. de opmerking op blz. 193, *midden.* D⁴
- 1625 is dan ook < ook is D⁴
- 1628 vorige < alle vorige D⁴
- 1629 *van hem iets* < *iets van hem* D⁴
- 1636-1637 daarover in den bundel *Verspreide Stukken* – < daarover D⁴
- 1638 dezen < den D⁴
- 1642 denkbaar is < kan verlangd worden D⁴
- 1642 in < er in D⁴

- 1645 Wel, ik deed dit < Dit geschiedde *D*⁴
- 1645 't was < was *D*⁴
- 1646 waartoe inderdaad reden was < en er was reden toe *D*⁴
- 1650 zyn, wat dan ook werkelyk het geval niet was <
zyn. Dit was dan ook 't geval niet *D*⁴
- 1664 door < er door *D*⁴
- 1668 dunkt < dunkt alzoo *D*⁴
- 1681 blzz. 244 en 245. Ook* < blz. 339 onderaan, en *D*⁴
- 1687-1693 *Ministers in bezigheid.* Daaronder waren er die hun verheffing te danken hadden aan de door den *Havelaar* teweeggebrachte 'rilling'. Kort na de verschyning van dat werk benoemde men een indischen rykworder tot Minister van Kolonien. Hy zou zorgen dat '*geschiedenissen als van Saïdjah voortaan tot de onmogelykbeden behooren zouden!*' Wat hy gedaan heeft om dien vromen wensch te bereiken weet ik niet. En dat weet niemand. In-plaats daarvan heeft hy de Natie met den lieflyken oorlog op den Sumatraschen noordhoek begiftigd. <
[ontbreekt] *D*⁴
Ministers in bezigheid. Daaronder waren er die hun verheffing te danken hadden aan de door den *Havelaar* teweeggebrachte 'rilling'. Kort na de verschyning van dat werk benoemde men een indischen rykworder tot Minister van Kolonien. Hy zou zorgen dat '*geschiedenissen als van Saïdjah voortaan tot de onmogelykbeden behooren zouden!*' Wat hy gedaan heeft om dien vromen wensch te bereiken weet ik niet. En dat weet niemand. In plaats daarvan heeft hy de Natie met den lieflyken oorlog op den Sumatraschen noordhoek begiftigd. *D*^{4a}
- 1694-1697 Deze laatste beide volzinnen zyn later bygevoegd. Ik erken, in 1859 niet voorzien te hebben dat het hier bedoelde volkje my zou toejuichen. Toch had ik 't kunnen weten. 't Ligt in den aard der zaak dat schelmen 't luidst meeschreeuwen als er 'houdt den dief' wordt geroepen. <
[ontbreekt] *D*⁴
Deze laatste beide volzinnen zyn later bygevoegd. Ik erken in 1859 niet voorzien te hebben dat het hier bedoelde volkje my zou toejuichen. Toch had ik het kunnen weten. 't Ligt in den aard der zaak dat schelmen 't luidst meeschreeuwen als er 'houdt den dief' wordt geroepen. *D*^{4a}
- 1704-1708 Van Twist gaat by z'n medegrondbezitters – onverschillig van welke z.g.n. staatkundige kleur – nog altyd voor byzonder achtenswaardig door. Hy spreekt mee over indische zaken, niet alleen alsof er niets op hem viel aantemerkten, maar zelfs op den toon van 'n deskundige en bevoegde by uitnemendheid. En de Natie neemt er genoegen mee! <
[ontbreekt] *D*⁴

- Van Twist gaat by z'n medegrondbezitters – onverschillig van welke z.g.n. staatkundige kleur – nog altyd voor byzonder achtenswaardig door. Hy spreekt mee over indische zaken, niet alleen alsof er niets op hem viel aantemerken, maar zelfs op den toon van 'n deskundige en bevoegde by uitnemendheid. En de Natie neemt er genoeg mee! D^{4a1}
- Van Twist gaat by z'n medegrondbezitters – onverschillig van welke z.g.n. staatkundige kleur – nog altyd voor byzonder achtenswaardig door. Hy spreekt mee over Indische zaken, niet alleen alsof er niets op hem viel aantemerken, maar zelfs op den toon van 'n deskundige en bevoegde by uitnemendheid. En de Natie neemt er genoeg mee! D^{4a2}
- 1714 uitleggen. <
 uitleggen. Ik meende dat Nederland, wanneer 't misschien doof mocht blyven voor de stem van *Recht* en *Rede*, als die andere Droogstoppel zou toeluisteren zoodra er bleek dat het om z'n belang, dat het om de dierbare koffie te doen was!
¹⁷⁸ De Koning heeft nog altyd niet geantwoord. D⁴
 uitleggen. Ik meende dat Nederland, wanneer 't misschien doof mocht blyven voor de stem van *Recht* en *Rede*, als die andere Droogstoppel zou toeluisteren zoodra er bleek dat het om z'n belang, dat het om de dierbare koffie te doen was!
¹⁹⁴ De Koning heeft nog altyd niet geantwoord. D^{4a1}
 uitleggen. Ik meende dat Nederland, wanneer 't misschien doof mocht blyven voor de stem van *Recht* en *Rede*, als die andere Droogstoppel zou toeluisteren zoodra er bleek dat het om z'n belang, dat het om de dierbare koffie te doen was!
 [geschraapt] D^{4a2}
- 1715-1716 Op de beide vragen die 't boek besluiten, ontving ik nog altyd geen antwoord. Waarschynlyk houdt de koning zich bezig <
 Ook op deze vraag wacht ik nog altyd te-vergeefs antwoord van den Koning, die zeker zich bezig houdt D⁴
 Op deze vraag wacht ik nog altyd te-vergeefs antwoord van den Koning, die zeker zich bezig houdt D^{4a1}
 Op de beide vragen die 't boek besluiten, ontving ik nog altyd geen antwoord, waarschynlyk houdt de Koning, zich bezig D^{4a2}
- 1717-1718 van deze nieuwe uitgaaf aanbieden < aanbieden van deze nieuwe uitgaaf D⁴
- 1718 evenals < als D⁴
- 1720-1721 hebben aangedrongen op recht < recht hebben geëischt D⁴
 hebben *aangedrongen op recht* D^{4a}
- 1722-1723 Volgens de laatste berichten uit Indiën is Lebak een woesteny. Geheele dorpen zyn uitgestorven. <
 [ontbreekt] D⁴
- 1724-1725 NIEDER-INGELHEIM, Augustus, 1881. < [ontbreekt] D⁴

Bijlage I

Correcties

VOORWERK

- 14   recueillir / recueillir (recueillir $M-D^3$, recueillir D^4)
18   chapitre / chapitre (chapitre $M-D^4$)
21   petits-fils / pitit-fils (petits-fils $M-D^2$, petit-fils $D^{2d}-D^4$)

HOOFDSTUK I

- 36   leugenaar.' / leugenaar. (leugenaar. M, D^1, D^4 , leugenaar.' D^2-D^3)
47   gebleven, / gebleven. (gebleven M , gebleven, D^1-D^4)
72   in 't gelid / in gelid 't (in gelid $M-D^4$)
74   werkelyk / werkelijk (werkelijk $M-D^4$)

HOOFDSTUK II

- 19   gegaan,² / gegaan² (gegaan, $M-D^3$, gegaan² D^4)
149   goede / de goede (goede $M-D^4$)

HOOFDSTUK III

- 214   [inspringen] Vreugde / [niet inspringen] Vreugde ([inspringen] Vreugde $M-D^4$)

HOOFDSTUK IV

- 187   zyn.) / zyn. (*Banda.*) $M-D^4$)
206   (Hy / Hy ((hij $M-D^3$, (Hy D^4)
232   *Chinezen.* / *Chinezen*, (*chinezen* M , *Chinezen.* D^1-D^4)
264   malisch,⁶ / maleisch⁶ (*maleisch*, M , *Maleisch*, D^1-D^3 , *Maleisch*⁵ D^4 ,
Maleisch⁶ D^{4a})

- 266-267 gericht, anderen dóór hem geschreven / geschreven (gerigt, anderen aan hem geschreven M^{a1} , gerigt, anderen dóór hem geschreven $M^{a2}-D^3$, gericht, anderen dóór hem geschreven D^4)
- 425 gesproken / gespoken (gesproken $M-D^4$)
- 544 zyn / zijn (zijn $M-D^3$, zyn D^4)
- 583 myn / mijn (mijn $M-D^3$, myn D^4)

HOOFDSTUK V

- 2 *Lebak*.¹⁰ / *Lebak*¹⁰ (*Lebak*. M^a , *L*(...) M^{b1} , *Leb*(...) $M^{b2}-D^3$, *Lebak*.⁹ D^4 , *Lebak*.¹⁰ D^{4a})
- 21 hotste / hoste (hotste $M-D^4$)
- 33-34 aanleggen,¹¹ / aanleggen¹¹ (volk, $M-D^3$, aanleggen¹⁰ D^4 , aanleggen¹¹ D^{4a})
- 120 *Negara*,¹² / *Negara*¹² (*Negara*¹¹ D^4 , *Negara*¹² D^{4a})
- 121 zyn / zijn (zijnen $M-D^3$, zyn D^4)
- 122 scheidden / scheiden (scheidden $M-D^4$)
- 164-165 gevonnist / gevonnisd (gevonnisd $M-D^4$)
- 215 centraal / centraal (centraal $M-D^4$)
- 271 zyn / zijn (zijnen $M-D^3$, zyn D^4)
- 277 zyn betrekking / zijn betrekking (zijne betrekking $M-D^3$, zyn betrekking D^4)
- 354 onverschilligheid / onverschiligheid (onverschilligheid $M-D^4$)
- 370 *tipar*'s,¹⁵ / *tipar*'s¹⁵ (*tipar*'s, $M-D^{2d}$, D^4 , *tipar*'s; D^3 , *tipar*'s,¹⁵ D^{4a})
- 375 sneden,¹⁶ / sneden¹⁶ (sneden; M , D^2-D^3 , sneden: D^1 , sneden, D^4 , sneden,¹⁶ D^{4a})
- 376 *dessab*,¹⁷ / *dessab*¹⁷ (*dessab* M^a , *dessab*, M^b-D^4 , *dessab*,¹⁷ D^{4a})
- 400 daarenboven / daarentegen (daarenboven $M-D^4$)
- 407 voortgezweept / voorgezweept (voortgezweept $M-D^4$)

HOOFDSTUK VI

- 30 *Negara* / *Nagara* ([ontbreekt] *M-D*³, *Nagara* *D*⁴)
- 81 van *Lebak* / aan *Lebak* (van *Lebak* *M*^a, van *Leb*( ) *M*^b, van *Leb*... *D*^{1-D}³, van *Lebak* *D*⁴)
- 147 heb ik / heb (heb ik *M-D*⁴)
- 147-148 gezegd, ik ken hem niet! riep Verbrugge, nu ook in het maleisch. Ik heb / gezegd, ik heb (gezegd, ik ken hem niet, riep *Verbrugge*, ook in het *Maleisch*. 'Ik heb *M*^a, gezegd, ik ken hem niet, riep Verbrugge, ook in het Maleisch. 'Ik heb *M*^b, gezegd, ik ken hem niet, riep Verbrugge, ook in het Maleisch: 'ik heb *D*¹, gezegd, ik ken hem niet,' riep Verbrugge, ook in het Maleisch: 'ik heb *D*^{2-D}³, gezegd, ik ken hem niet! riep Verbrugge, nu ook in het maleisch. Ik heb *D*⁴)
- 253 van-tyd tot-tyd / van tyd tot-tyd (van tijd tot tijd *M-D*³, van tyd tot-tyd *D*⁴)
- 332 *trainards* / *trainards* (*trainards* *M-D*⁴)

HOOFDSTUK VII

- 1 controleur / kontro leur [afbrekingsteken ontbreekt] (kontrôleur *M*, Kontrôleur *D*^{1-D}³, controleur *D*⁴)
- 8 voert,³⁴ / voert³⁴ (voert, *M*, voert' *D*^{1-D}³, voert³⁰ *D*⁴, voert³⁴ *D*^{4a})
- 79 '45 / '55 (het jaar 1845 *M*^a, het jaar 18.5 *M*^{b-D}³, het jaar 1855 *D*⁴)
- 79 '43 / '53 (43 *M*^a, 18.3 *M*^{b-D}³, 1853 *D*⁴)
- 223-224 geboren, / geboren. (geboren, *M-D*⁴)
- 274 *Djaksa*,⁴² / *Djaksa*⁴² (*djaksa*, *M*, *Djaksa*, *D*^{1-D}³, *Djaksa*³⁸ *D*⁴, *Djaksa*⁴² *D*^{4a})
- 283 voorgeschreven / voorgescheven (voorgescreven *M-D*⁴)
- 451 'zoudt / zoudt ('Zoudt *M-D*³, 'zoudt *D*⁴)
- 454 was', / was, (was,' *M-D*³, was' *D*⁴)
- 473 behoefde / behoefte (behoefde *M-D*³, behoefte *D*⁴)
- 518 Was 't / Wast 't (Was het *M-D*³, Was 't *D*⁴)
- 581 spinrag / sprinrag (*spinrag* *M-D*⁴)

HOOFDSTUK VIII

94	oogst.' / oogst. (oogst.' M , oogst. D^1-D^4)
97	'Allah / Allah (' <i>Allah</i> M^a , 'Allah M^b-D^4)
102	gekend.'" / gekend.' (gekend.' $M-D^{2d}$, D^4 , gekend.'" D^3)
107	<i>Bandoeng</i> , ⁵⁴ / <i>Bandoeng</i> ⁵⁴ (<i>Bandong</i> , M^a , <i>B(...)</i> g, M^b , <i>B...g</i> , D^1-D^3 , <i>Bandoeng</i> ⁴⁹ D^4 , <i>Bandoeng</i> ⁵⁴ D^{4a})
144	<i>dessab</i> , ⁵⁸ / <i>dessab</i> ⁵⁸ (<i>dessab</i> M^a , <i>dessab</i> , M^b , <i>dessah</i> , D^1-D^3 , <i>dessab</i> ⁵³ D^4 , <i>dessab</i> ⁵⁸ D^{4a})
244	vragen? ² / vragen? (vragen? ² $M-D^3$, vragen? D^4)
256	was, ⁶³ / was ⁶³ (anderen, M^{a1} , aantrok, $M^{a2}-D^3$, uitmuntte ⁵⁸ D^4 , uitmuntte ⁶³ D^{4a})
272	varen, ⁶⁴ / varen ⁶⁴ (zijn, $M-D^3$, varen ⁵⁹ D^4 , varen ⁶⁴ D^{4a})
446	<i>Bogor</i> (<i>Buitenzorg</i>) / <i>Bandoeng</i> (<i>Bogor</i> (<i>Buitenzorg</i>) M^a , <i>B( )r( )</i> M^b , <i>B...</i> D^1-D^3 , <i>Bandoeng</i> D^4)
532	Havelaar / Havelaar (<i>Havelaar</i> M^a , <i>Havelaar</i> M^b-D^4)
560	<i>toetescrijven</i> / <i>toetescrijven</i> (<i>toetescrijven</i> $M-D^4$)
602	eenvoudig, / eenvoudig. (eenvoudig, M , D^4 , eenvoudig; D^1-D^3)

HOOFDSTUK IX

71	Háár / 'Háár (' <i>Hàre</i> $M-D^4$)
94	hebt / heb (hebt $M-D^4$)
138	ten-verderve / ten verderve (ten verderve $M-D^3$, ten-verderve D^4)
168-169	dat hy liever aan zyn vader moest schryven dat hy / dat hy (dat hij liever aan zijn' vader schrijve dat hij M , dat hij liever aan zijn vader schrijve, dat hij D^1 , dat hij liever aan zijn' vader schrijve, dat hij D^2-D^3 , dat hy liever aan zyn vader moest schryven dat hy D^4)
189	een-en-ander / een en-ander (veel $M-D^3$, een-en-ander D^4)
244-245	Dáár lekt / Dàár lekt (daar lekt M , dáár lekt D^1-D^3 , Dáár lekt D^4)
353	wy / wij (wij $M-D^3$, wy D^4)

HOOFDSTUK X

- 69 Mondenschein / mondesschein (*Mondenschein* M, *mondenschein* D¹-D³,
mondesschein D⁴)
- 90 heimelyk / heimelijk (heimelijk M-D³, heimelyk D⁴)
- 101 dem / den (*den* M-D³, den D⁴)

HOOFDSTUK XI

- 30 leeskursus / leerkursus (lees kursus M, lees-kursus D¹-D³, leer-kursus D⁴)
- 117 ‘al / al (‘al M-D³, al D⁴)
- 119 ook! – / ook! (ook. M^{a1}, ook, M^{a2}, ook; D¹-D³, ook! – D⁴)
- 130 Duclari, maar / Duclari, Maar (*Duclari*; maar M^a, Duclari; maar M^b, Duclari:
‘maar D¹-D³, Duclari, maar D⁴)
- 216 er dan / dan (er dan M-D³, dan D⁴)
- 259 Arles,⁸² / Arles⁸² (*Arles*, M^a, Arles, M^b-D³, Arles⁷⁵ D⁴, Arles⁸² D^{4a})
- 285 *datoe*⁸³... / *datoe*⁸³ (‘*datoe*’... M, *datoe*... D¹-D⁴, *datoe*⁸³... D^{4a})
- 356 visschersknaap / vissschersknaap (visschersknaap M-D⁴)
- 406 *hält* / *halt* (halt M-D³, *halt* D⁴)
- 443 verkiest, / verkiest. (verkiest, M-D³, verkiest. D⁴)
- 551 zeide / zēide (zeide M-D⁴)

HOOFDSTUK XII

- 35 *Traoessa*⁹⁷ / *Traoessa*⁹⁷ (niet.’ M, niet.’ D¹-D³, *Traoessa*⁸⁸ D⁴,
*Traoessa*⁹⁷ D^{4a})
- 58 vallen. Ze / vallen Ze (vallen; ze M-D³, vallen. Ze D⁴)
- 149 had,⁹⁹ / had⁹⁹ (hebben, M-D³, had, D⁴, had,⁹⁹ D^{4a})

HOOFDSTUK XIII

- 5 ik in myn / ik myn (in mijn M, ik, in mijn D¹-D³, ik in myn D⁴)

- 34 was. / was, (was. *M-D*⁴)
- 167 guldens / gul dens [afbrekingsteken ontbreekt] (gulden *M-D*⁴)
- 169 iemand,¹⁰³ / iemand¹⁰³ (iemand *M*^a, iemand, *M*^b-*D*⁴, iemand,¹⁰³ *D*^{4a})
- 202 der / de (der *M-D*⁴)
- 349 staan. / staan.. (liggende. *M-D*³, staan. *D*⁴)
- 354 Erf / Er (Erf *M-D*⁴)
- 424 mogelyk / mogelijk (mogelijk *M-D*³, mogelyk *D*⁴)
- 425 *sambal-sambal*,¹⁰⁶ / *sambal-sambal*¹⁰⁶ ([ontbreekt] *M-D*³, *sambal-sambal*⁹⁵ *D*⁴, *sambal-sambal*¹⁰⁶ *D*^{4a})

HOOFDSTUK XIV

- 38 geldelyke / geldelijke (geldelijke *M-D*³, geldelyke *D*⁴)
- 106 strengheid / streng heid [afbrekingsteken ontbreekt] (strengheid *M-D*⁴)
- 159 Natal,¹¹³ / Natal¹¹³ (Natal, *M-D*³, Natal¹⁰¹ *D*⁴, Natal¹¹³ *D*^{4a})
- 166 hoogverraad! / hoogverraad! (hoogverraad! *M-D*³, hoogverraad! *D*⁴)
- 172 *Sewah*,¹¹⁴ / *Sewah*¹¹⁴ (*Sewah*, *M*, *Sewah*, *D*¹-*D*³, *Sewah*¹⁰² *D*⁴, *Sewah*¹¹⁴ *D*^{4a})
- 309 generaal', / generaal' (generaal,' *M*, Generaal,' *D*¹-*D*³, Generaal' *D*⁴)
- 322 hier! / hier? (hier. *M-D*³, hier! *D*⁴)
- 367 er / en (er *M-D*⁴)
- 490 *Rangkas-Betoeng*, / *Rangkas-Betoeng* (*Rangkas Betoeng*, *M*^a, R( )
B( )ng, *M*^b, R... B...ng, *D*¹-*D*³, *Rangkas-Betoeng* *D*⁴)
- 719-720 Regeering / Regering (regering *M*^a, Regering *M*^b, Regeering *D*⁴)
- 758 had,¹²² / had¹²² (had *M*^a, had, *M*^b-*D*³, had¹⁰⁸ *D*⁴, had¹²² *D*^{4a})
- 779 kondet / konde (kondet *M-D*⁴)
- 808 ist / is (ist *M-D*³, is *D*⁴)
- 833 alle / allen (alle *M-D*³, allen *D*⁴)

- 839 Gewiss / Gewis (Gewiss M, D⁴, Gewisz D¹-D³)
- 888 Ist / Is (Ist M-D³, Is D⁴)
- 903 dass / das (dass M, D⁴, dasz D¹-D³)
- 906 noch / nog (noch M, nog D¹-D⁴)

HOOFDSTUK XV

- 50 wouden / Wouden (wouden M-D⁴)
- 50 *Bantan-Kidoel* / *Bantan Kidoel* (Bantam Kidoel M^a, B( )-K( )l M^b, B... K...el D¹-D³, *Bantan Kidoel* D⁴)
- 252 zegevieren,¹³¹ / zegevieren¹³¹ (zegevieren, M-D³, zegevieren¹¹⁷ D⁴, zegevieren¹³¹ D^{4a})
- 284 toegesproken / toegesproken (toegesproken M-D⁴)
- 432 is! / is (is; M-D³, is! D⁴)
- 447 gefluit! / gefluit? (gefluit! M-D⁴)

HOOFDSTUK XVI

- 63 afpersing / afspersing (afpersing M-D⁴)
- 66 *Parang-Koedjang* / *Par.ang-Koedjang* (*Parang Koedjang* M^a, P( )-K( )ng M^b, P... K...ng D¹-D³)
- 280 *kendang*,¹³⁸ / *kendang*¹³⁸ ('kendang', M, 'Kendang', D¹-D³, *kendang*¹²⁴ D⁴, *kendang*¹³⁸ D^{4a})
- 402 die / dat (die M-D⁴)
- 423 vriend, / vriend (vriend, M-D⁴)
- 474 alsof / afsop (of M, alsof D¹-D⁴)

HOOFDSTUK XVII

- 96 onverwachte / onverwachtte (onverwachte M-D⁴)
- 129 *Saidjab's* / *Sa djab's* (Saidjah's M-D³, *Saidjab's* D⁴)

- 284 *Saidjah!* / *Saidjab!* (*Saidjah!* $M-D^3$, *Saidjab!* D^4)
- 355-356 adsistent-resident / adsistent resident (adsistent-resident M , D^4 , Adsistent-resident D^1-D^3)
- 381 verhaalde / vehaalde (verhaalde $M-D^4$)
- 499 Oosten,¹⁴⁵ / Oosten¹⁴⁵ (oosten. $M-D^3$, Oosten¹⁵⁰ D^4 , Oosten¹⁴⁵ D^{4a})
- 541 *Adinda!* / *Adinda!* (*Adinda* M , *Adinda!* D^1-D^3 , *Adinda!* D^4)
- 622 *Panab-itam* / *Tanab-itam* (*Pana-itam* M^a , *Pana-itam* M^b-D^3 , *Tanab-itam* D^4)
- 629 zyns / zyn (zijns $M-D^3$, zyns D^4)
- 736 *ligt*,¹⁴⁹ / *ligt*¹⁴⁹ (*ligt*, $M-D^4$, *ligt*,¹⁴⁹ D^{4a})

HOOFDSTUK XVIII

- 136 overeenstemmen / overeenstemmen (overeenstemmen $M-D^4$)
- 148-149 ten-zynen-behoeve / ten zynen-behoeve (ten zijnen behoefte $M-D^3$, ten-zynen-behoeve D^4)
- 159 *Buitenzorg* / *Bandoeng* (*Buitenzorg* M^a , *B( )g* M^b , *B...g* D^1-D^3 , *Bandoeng* D^4)
- 173 Natta / Nattâ (..... $M-D^3$, *Natta* D^4)
- 173-174 Negara / Nagara (..... $M-D^3$, *Nagara* D^4)
- 217 liggen,¹⁴⁹ / liggen¹⁴⁹ (liggen, $M-D^4$)

HOOFDSTUK XIX

- 25-26 bewaren,¹⁵⁵ / bewaren¹⁵⁵ (bewaren, $M-D^3$, bewaren¹⁵⁷ D^4)
- 49-50 voorval overliep,¹⁶³ / voorval overliep¹⁶³ (voorval; – $M-D^3$, voorval overliep¹⁴⁵ D^4 , voorval overliep¹⁶³ D^{4a})
- 57 *doen*,¹⁶⁴ / *doen*¹⁶⁴ (*doen*?; – M , *doen*? – D^1-D^3 , *doen*¹⁴⁶ D^4 , *doen*¹⁶⁴ D^{4a})
- 72 noemen,¹⁶⁶ / noemen¹⁶⁶ (noemen, $M-D^3$, noemen¹⁴⁸ D^4 , noemen¹⁶⁶ D^{4a})
- 90 van / zan (van $M-D^4$)

HOOFDSTUK XX

- 9 andere / anderen (andere *M-D*³, anderen *D*⁴)
- 100 te / de (te *M-D*⁴)
- 105 voorkomen / verkomen (voorkomen *M-D*⁴)
- 186 bevolking. / bevolking (bevolking. *M-D*⁴)
- 189 hy / hij (hij *M-D*³, hy *D*⁴)
- 233 *Rangkas-Betoeng* / *Rankas-Betoeng* (*Rangkas-Betoeng* *M*^a, *R(...)-B(...)*ng *M*^b,
R... B...ng *D*^{1-D}³)
- 362 audientie. / audientie (audientie. *M-D*⁴)
- 363 Excellentie / Exellentie (excellentie *M-D*³, Excellentie *D*⁴)
- 460 ‘rust’, / ‘rust’ (‘rust,’ *M-D*³, ‘rust’ *D*⁴)
- 465 Vertegenwoordiging,¹⁹⁰ / Vertegenwoordiging¹⁹⁰ (vertegenwoordiging, *M-D*³,
Vertegenwoordiging¹⁷⁵ *D*⁴, Vertegenwoordiging¹⁹⁰ *D*^{4a})
- 467 uitgereikt,¹⁹¹ / uitgereikt¹⁹¹ (uitgereikt, *M-D*⁴, uitgereikt,¹⁹¹ *D*^{4a})

‘AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN’

- 37 is. / is, (is. *D*⁴)
- 57 doorgaande / doorgaande (doorgaande *D*⁴)
- 64 94 / 131
- 74 Ten-spyt / Ten spyt (Ten-spyt *D*⁴)
- 93 onbekwame / ombekwame (onbekwame *D*⁴)
- 224 by / bij (bij *D*⁴)
- 272 distinktie / distinkte (distinktie *D*⁴)
- 312 Bloemlezer / Bloemlezcr (Bloemlezer *D*⁴)
- 42 *Java*’, / *Java*, (*Java*, *D*⁴)
- 147 198 / 281

169	mee?? / mee? (mee? D ⁴)
172	overleg. / overleg, (overleg. D ⁴)
260	er / cr (er D ⁴)
268	wantrouwen / wantrouwen (wantrouwen D ⁴)
338	25 / 33
363	46 / 63
369	Atjin / Atjen (Atjin D ⁴)
383	den / den (den D ⁴)
442	palmsorten. / palmsorten, (palmsorten. D ⁴)
446	bestaan / bestaan (bestaan D ⁴)
468	keuken, / keuken (keuken, D ⁴)
477	smakelyk. / smakelyk, (smakelyk. D ⁴)
483	zaken / zaken (zaken D ⁴)
495	afzonderlyk / afzonderyk (afzonderlyk D ⁴)
510	'Als / Als ('Als D ⁴)
571	werkte / wekte (werkte D ⁴)
593	Rêve / Reve (Rêve D ⁴)
605	246 / 350
631	'Wys / Wys ('Wys D ⁴)
683-684	portugeschen / portugeschen (portugeschen D ⁴)
720	hebben / hebben (hebben D ⁴)
764	koetoe / toekoe (koetoe D ⁴)
770	Keteb / keteb (keteb D ⁴)
777	van / aan (van D ⁴)
782	(i Kon. / i Kon. ((i Kon. D ⁴)

828	<i>Keteh</i> <i>keteh</i> (<i>keteh</i> D ⁴)
938	<i>Barnhelm,</i> <i>Barnhelm</i> (<i>Barnhelm,</i> D ⁴)
954	203 288
1042	143-144 203
1094	<i>Hoofden</i> <i>Hoofden,</i> (<i>Hoofden</i> D ⁴)
1112	onbelangryke / onbelangrijke ([ontbreekt] D ⁴)
1125	adsistent-resident / adsitent-resident (adsistent-resident D ⁴)
1154	241 344
1166	verwaarloosd / verwaarloosd (verwaarloosd D ⁴)
1196	149-150 212
1125	'onwaarheid' noemde / 'onwaarheid noemde' ('onwaarheid' noemde D ⁴)
1241	252 357
1244	gesupprimeerde / gesupprimeerde (gesupprimeerde D ⁴)
1246	woorden / woorden, (woorden D ⁴)
1277	<i>gaga's</i> <i>glaga's</i> (<i>glaga's</i> D ⁴)
1288	87 121
1378	theekontraktant, tokohouder / theekontraktant-tokohouder (theekontraktant, tokohouder D ⁴)
1394	150 213
1423	toegeven. / toegeven (toegeven. D ⁴)
1425	lokken. / lokken (lokken. D ⁴)
1455	<i>Parang-Koedjang</i> <i>Parang-koedjang</i> (<i>Parang-koedjang</i> D ⁴)
1477	149-150 212
1480	onderwerp / ontwerp (onderwerp D ⁴)
1495	verdiensden. / verdiensden, (verdiensden. D ⁴)

1505	277) – / 389) (379) D ⁴)
1508	63 / 87
1512	ambtseed / ambtsteed (ambsteed D ⁴)
1517	220 / 312
1517	224 / 319
1521	<i>toelichting</i> , / <i>toelichting</i> , (<i>toelichting</i> , D ⁴)
1540	' <i>Sedert</i> / <i>Sedert</i> ([ontbreekt] D ⁴)
1562	224 / 319
1593	' <i>Ongeschiktheid</i> / <i>Ongeschiktheid</i> ([ontbreekt] D ⁴)
1595	Gouvernements', / Gouvernements' (Gouvernements' D ⁴)
1601	229 / 326
1613	zaken / Zaken (zaken D ⁴)
1618	140 / 198
1681	242 / 345
1681	243 / 346
1681	275 / 388

Koppeltekens

HOOFDSTUK IV

172	<i>ten-zynen-</i>
330	gelyk-
344	dames-
528	ter-

HOOFDSTUK V

163	in-
369	te-
466	<i>aloen-</i>
479	<i>adsistent-</i>

HOOFDSTUK VI

105	<i>mandoor-</i>
459	B-

HOOFDSTUK VII

154	<i>Rangkas-</i>
161	in-
262	<i>Rangkas-</i>
265	adsistent-
286	bureau-

HOOFDSTUK VIII

65	adsistent-
397	belasting-
484	zoo-
498	adsistent-
514	nog-
547	<i>ten-</i>

HOOFDSTUK IX

70	ten-
162	ten-
268	ten-

HOOFDSTUK X

139	koffi-
140	zóó-

HOOFDSTUK XI

48	<i>onstoffelyk-</i>
212	in-
452	met-

HOOFDSTUK XII

27	by-
----	-----

HOOFDSTUK XIII

101	by-
-----	-----

164 van-hooger-
187 te-
290 te-
364 insekten-

HOOFDSTUK XIV

---

334 adsistent-
736 menschlievend-
799 te-

HOOFDSTUK XV

---

81 adsistent-
193 in-
421 een-en-
449 eerbiedig-in-

HOOFDSTUK XVI

---

29 *Parang-*
219 Gouverneur-

HOOFDSTUK XVII

---

2 *Parang-*
20 te-
178 *djati-*
271 *mata-*
432 *klappa-*
442 zes-

615 Pa-

HOOFDSTUK XVIII

---

148 ten-

405 maandag-

HOOFDSTUK XIX

---

30 ten-

HOOFDSTUK XX

---

311 *Rangkas-*

'AANTEEKENINGEN EN OPHELDERINGEN'

---

106 kadaster-

107 komptabiliteits-

310 ten-

27 ten-

212 zoo-

322 *Ketjoe-*

382 zoo-

447 Zoo-

770 jonge-

852 In-

1020 om-den-

1259 ten-

1478 Gouverneur-

1556 ten-

Witregels

8	49	114	179	208	235
12	50	125	182	214	236
15	51	129	188	215	248
18	69	130	192	219	258
21	86	136	195	221	260
27	87	142	196	223	262
29	90	156	198	225	267
32	93	159	199	226	272
33	103	167	201	227	277
41	104	169	202	228	278
45	106	171	203	231	279
46	111	176	207	232	280

Bijlage II

VOLLEDIG VARIANTENAPPARAAT HOOFDSTUK I

	EERSTE HOOFDSTUK ¹⁺ < [streep]	M^a
	[streep] <i>Eerste Hoofdstuk.</i>	M^b
	EERSTE HOOFDSTUK.	D^1-D^3
	EERSTE HOOFDSTUK. ¹	D^4
	EERSTE HOOFDSTUK. ¹⁺	D^{4a}
1	koffi < koffij M Koffij D^1-D^3 koffie D^4	
1	Lauriergracht, N ^o 37 < <i>Lauriergracht, N° 37</i> Mª Lauriergracht, N ^o 37 M^b Lauriergracht, N ^o . 37 D^1-D^3	
2	myn < mijne $M-D^3$	
2	niet, < niet $M-D^3$	
2	schryven, < schrijven $M-D^4$	
3	geduurd, < geduurd M^a geduurd, M^b	
4	aantevangen < aan te vangen D^1-D^3	
4	lezer < lezers D^{2d}, D^3	
4	zoo-even < zoo even $M-D^3$	
5	dat ge < dat gij $M-D^3$	
5	koffi < koffij M Koffij D^1-D^3 koffie D^4	
6	wat anders < iets anders $M-D^4$	
6	alleen < alleen, D^1-D^3	
7	een < cen' $M-D^3$	
7	van, < van M^a van, M^b	
8	af, < af M^a, D^4 af, M^b	

9-10	onbeschaamdheid, < onbeschaamdheid onbeschaamdheid,	M^a, D^4 M^b
10	u < U	M
11	spelden, < spelden, spelden	M^{a1} $M^{a2}-D^3$
11	gebeuren kan < gebeurd zijn <i>kan</i> gebeuren <i>kan</i>	$M-D^3$ D^4
12	koffi < koffij Koffij koffie	M D^1-D^3 D^4
12-13	Lauriergracht N ^o 37 < <i>Lauriergracht</i> , N ^o 37, Lauriergracht, N ^o 37, Lauriergracht, N ^o . 37,	M^a M^b D^1-D^3
13	aan een principaal < aan een' principaal	$M-D^3$
13	koffi < koffij Koffij koffie	M D^1-D^3 D^4
13	verkoopt < verkoopt,	$M-D^3$
14	een opgave < eene opgave	$M-D^3$
14	deed, < deed deed,	M^a M^b
15	voorkwam, < voorkwam voorkwam,	M^a M^b
15	zou < zoude	$M-D^3$
16	Busselinck & Waterman < <i>Busselinck & Waterman</i> Busselinck & Waterman	M^a M^b
17	koffi < koffij Koffij koffie	M D^1-D^3 D^4
17	ge < gij	D^1-D^3
18	geen < geene geen	M^{a1} M^{a2}

18	doe. [geen interlinie; geen alinea] < doe. [geen interlinie; alinea] <i>M-D</i> ³ doe. [interlinie; alinea] <i>D</i> ⁴
19	opgemerkt < opgemerkt <i>M</i> ^a opgemerkt, <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
19	menschen < menschen <i>M</i> ^a menschen, <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
19	zoo-iets < zoo iets <i>M-D</i> ³
20	wegkomen < weg komen <i>M</i>
20	jaren < jaar <i>M</i>
21	treden, < treden <i>M-D</i> ³
23	gewoonlyk < meestal <i>M-D</i> ³
23	me < mij <i>M-D</i> ³
23	voor, < voor <i>M</i> ^a voor, <i>M</i> ^b
24	moesten < moeten <i>M</i> ^a moesten <i>M</i> ^b
24	richting < rigting, <i>D</i> ¹ - <i>D</i> ³
24-25	aan de meesten gegeven was < de meesten ontvingen <i>M-D</i> ³
25	hun < hunne <i>M-D</i> ³
26	<i>verstand</i> , en < <i>verstand</i> ; <i>M-D</i> ³
26	hier < daar <i>M-D</i> ³
27	een < eene <i>M-D</i> ³
27	Van Alphen < <i>van Alphen</i> <i>M</i> ^a van Alphen <i>M</i> ^b - <i>D</i> ³
28	terstond < dadelijk <i>M-D</i> ³
28	die < de <i>M-D</i> ³
28	<i>lieve wichtjes</i> < lieve wichtjes <i>M-D</i> ⁴
29	bewegen, < bewegen <i>M</i> ^a , <i>D</i> ⁴ bewegen, <i>M</i> ^b

30	Truitje < <i>Truijje</i> , Mª Truitje, M^b-D^3
31	Gerrit < <i>Gerrit</i> , Mª Gerrit, M^b-D^3
31	zyn < zijn' $M-D^3$
31	speelde? En < speelde; – en [?] M^{a1} speelde? – en $M^{a2}-D^3$
32	+ De cyfers tusschen haakjes verwyzen naar Noten achter het werk. < [ontbreekt] $M-D^4$ + De cyfers tusschen haakjes verwyzen naar Noten achter het werk. D^{4a}
34	u < U M
34	ge < gij M^{a1} ge M^{a2}
34-35	weigerde, die ik u vragen zou, < weigert, M^{a1} weigert, die ik u vragen zou, $M^{a2}-D^3$
35	banket < banket, $M-D^3$
35-36	<i>Batavus</i> < <i>Batavus</i> , M
36	u < U M
36	Van Alphen < <i>van Alphen</i> M^a van Alphen M^b-D^3
37	gezien. Hy < gezien; hij $M-D^3$
37	was al dood, geloof ik, < was, geloof ik, al dood, $M-D^3$
37	vertelde < vertelde M^a vertelde, M^b-D^3
38	was – ik < was. Ik M^{a1} was, – ik $M^{a2}-D^3$
38	Pauweltje Winser, < <i>Pauweltje Winser</i> Mª Pauweltje Winser M^b
39	Batavierstraat – < <i>Batavierstraat</i> , – Mª Batavierstraat, – M^b Batavierstraat, D^1-D^3

40	was. We < was, - wij	M
	was; - wij	D ¹ -D ³
	was...we	D ⁴
40	geen < geene	M ^{a1}
	geen	M ^{a2}
41	leugens! < leugens.	M-D ³
41	Zoo < Zóó	M-D ⁴
41	zusjen < zusje	M-D ³
42	een < eene	M-D ³
42	Hollanders < <i>Hollanders</i>	M ^a
	Hollanders	M ^b
43	Romeinen < <i>Romeinen</i>	M ^a
	Romeinen	M ^b
43	Batavieren < <i>Batavieren</i>	M ^a
	Batavieren	M ^b
44	Bey van Tunis < <i>Bey van Tunis</i>	M ^a
	Bey van Tunis	M ^b
45	nederlandsche < <i>nederlandsche</i>	M ^a
	nederlandsche	M ^b
45	Alva < <i>Alva</i>	M ^a
	Alva	M ^b
46-47	om Nederland < om <i>Nederland</i>	M ^a
	om Nederland	M ^b
47	Leugens! < Leugens.	M-D ³
47	Nederland is < <i>Nederland is</i>	M-D ³
47	gebleven,* < gebleven	M
48	lui < lui	M-D ³
48	hun < hunne	M-D ³
48	pasten, < pasten	M-D ³
48	ze < zij	M-D ³

- 49 hadden. Dät < hadden, dät *M-D*³
- 49 zaak! < zaak. *M-D*³
- 50 weer < weêr *M-D*³
- 50 meisjen < meisje *M-D*⁴
- 51 dit < dät *M-D*³
- 51-52 een zaligheid. Men < eene zaligheid; men *M-D*³
- 54 zeggen < zeggen *M*^a
 zeggen, *M*^{b-D³}
- 54 myn < mijne *M-D*³
- 54 vrouw < vrouw, *M-D*³
- 54 een < eene *M-D*³
- 55 Last & Co < Last & Co *M*^a
 Last & Co *M*^b
 Last & Co. *D*^{1-D³}
- 55 koffi < koffij, *M*
 Koffij, *D*<sup>1-D³
 koffie *D*⁴</sup>
- 56 aanmerken. Ik < aanmerken; ik *M-D*³
- 56 zy < en zij *M-D*³
- 56 een < eene *M-D*³
- 57 liefde < liefde, *M-D*³
- 58 toch tusschen ons < tusschen ons toch *M-D*³
- 58 spraak < sprake *M-D*³
- 59 we < wij *M-D*⁴
- 59 zyn < waren *M-D*³
- 59 wy < we *D*⁴
- 59 toertje < toertje *M*⁴¹
 tourtje *M*⁴²

- 59 naar den Haag gemaakt < gemaakt naar *den Haag* M^a
gemaakt naar den Haag M^b-D^3
- 59 ze < zij $M-D^3$
- 60 gekocht, < gekocht, – $M-D^3$
- 60 draag < draag, $M-D^3$
- 61 ingejaagd < in gejaagd D^1-D^3
- 61 Dus: < Dus $M-D^3$
- 63 wezen < zijn M^{a1}
wezen M^{a2}
zijn $M^{a3}-D^4$
- 63-64 menschen < menschen, $M-D^3$
- 65 ge < ge M^a
ge, M^b-D^3
- 66 is, < is $M-D^3$
- 66 zou < zou, $M-D^3$
- 66 meisjes < meisje $M-D^3$
- 67 gezegd had < gezegd had, D^1-D^3
- 67 Gekheid! < Gekheid. $M-D^3$
- 67 dit < dat $M-D^3$
- 69-70 ulevellen < Ulevellen $M-D^3$
- 70 deviezen < deviesen $M-D^3$
- 70 wezen? – Frits < kunnen wezen? (*Frits* M^a
kunnen wezen? (*Frits* M^b-D^3
- 70 'Ublefeldjes' < 'Ublefeldjes', $M-D^3$
- 71 niet, < niet $M-D^3$
- 71 waarom? – En vraag eens naar den prys van een stel billardballen! <
waarom.) M^{a1}
waarom.) en vraag eens naar den prijs van een stel billardballen! M^{a2}
waarom,) en vraag eens naar den prijs van een stel billardballen! D^1-D^3

- 72 op-zichzelf < op zich zelven $M-D^3$
- 72 in 't gelid* < in gelid $M-D^4$
- 73 goed! Maar < goed, maar $M-D^3$
- 74 Dit < Dat $M-D^3$
- 75 't kwartier < het kwartier M^{a1}
't kwartier M^{a2}
- 75 myn < mijne $M-D^3$
- 75 in 't gelid < in gelid $M-D^4$
- 76 *guur*, < *guur* $M-D^3$
- 76 *drieën*.⁷ De verzenmaker < *drieën*.⁷ maar de verzenmaker M^{a1}
drieën.⁷ De verzenmaker echter $M^{a2}-D^4$
- 77 vol uur < *vol uur* $M-D^3$
- 77 gebonden. Het < gebonden; het $M-D^3$
- 78 moet voor hem < moet $M-D^3$
- 78 *een, twee* uur, enz. < *vier, vijf, twee, één* uur $M-D^4$
- 79 zyn. *Zeven* en *negen* is verboden door de maat. < zijn. $M-D^4$
- 79 't < het M^{a1}
't M^{a2}
- 80 knoeien! Of < knoeijen; òf M, D^1
knoeijen; óf D^2-D^3
- 80 òf < óf D^2-D^3
- 82 die < de $M-D^3$
- 82 onwaarheid. Ga < onwaarheid; ga $M-D^3$
- 83 den schouwburg < een' schouwburg $M-D^3$
- 84 't < het $M-D^4$
- 85 't < het $M-D^3$
- 85 bankroet < bankeroet M^{a1}
bankroet M^{a2}

86	vermogen. Dat < vermogen; dat vermogen. Dit	$M-D^3$ D^4
87	te-water < te water	$M-D^3$
87	woei – Frits zegt: <i>waaiide</i> – < woei, (Frits zegt: <i>waaiide</i>) woei, (Frits zegt: <i>waaiide</i>)	M^a M^b-D^3
88	terugbracht < terugbragt terug-bragt terug-bracht	$M-D^{2d}$ D^3 [afbrekingsteken] D^4 [koppelteken]
89	wel < wel wel,	M^a M^b-D^3
89	myzelf < mijzelf? mij zelf	M D^1-D^3
89	er uit gehaald < er uitgehaald	D^1-D^4
90	niet. 't Is immers < niet, – want het is niet; – want het is niet, want het is	M^a M^b-D^3 D^4
90	duidelyk < klaar klaar,	M^a M^b-D^3
91	wys < wijze	$M-D^3$
91	tweemaal < tweemalen	$M-D^3$
91	't < het	$M-D^4$
91	hoeft te vallen < vallen kan	$M-D^3$
91	doodarm < doodärm	M
93	al die < die	$M-D^3$
93	ze < die	$M-D^3$
93	vindt < vindt,	$M-D^3$
94	lust < lust lust,	M^a M^b
94	heel < geheel	$M-D^3$
94	't < het	$M-D^3$

95	zien < zien	M^a
	zien,	M^b
95	dat toejuichen < die toejuiching	M, D^2-D^3
	die toejuiging	D^{1*}
95	had < heeft	M^a
	had	M^b
96	ieder < ieder,	$M-D^3$
96	't < het	$M-D^4$
96	myn < mijne	M
98	mag me laten < late mij	$M-D^4$
99	kantilje ketting < kantiljeketting	$M-D^3$
99	draag, < draag	$M-D^3$
99	een < een'	$M-D^3$
100	velen, < velen;	$M-D^3$
101	aanschouwelyk! < aanschouwelyk.	$M-D^3$
102	uit. Voor < uit, voor	M^{a1}
	uit. Voor	M^{a2}
102-103	kinderen, meen ik, en voor menschen die niet in zaken zyn < kinderen, en menschen die niet in zaken zijn, meen ik	M^{a1}
	kinderen en menschen die niet in zaken zijn, meen ik	$M^{a2}-D^3$
103	Zelfs < En zelfs	$M-D^3$
103	die tooneelmenschen < ze	$M-D^3$
104	hun < die	$M-D^3$
105	meisje wier < meisje wiens	M^{a1}
	meisje wier	M^{a2}
	meisje wiens	M^{a3}
	meisje, wiens	D^1-D^3
105	bankroet < bankeroet	M^{a1}
	bankroet	M^{a2}
105-106	onderhouden. Heel goed < onderhouden; goed	$M-D^3$
106	breien < breiden	D^1-D^3

106-107	borduren. Maar < borduren, maar borduren. Maar	M^{A1} M^{A2}
107	doet < doet,	$M-D^4$
109	familie < familie familie, familie;	M^A M^b, D^2-D^3 D^{1*}
109	dezen arbeid < dat werk dit werk	M D^1-D^3
110	meisjen < meisje	$M-D^4$
110	heldin. Ze < heldin, zij heldin. Zij	M^{A1} $M^{A2}-D^3$
111	ze < zij	$M-D^3$
111	'o < 'O, 'O	M D^1-D^3
112	een deugd < deugd	$M-D^3$
112	vol jaar < jaar	$M-D^3$
113	dit alles < dat	$M-D^3$
114	deugd, < deugd	$M-D^3$
114	<i>den kost?</i> < <i>de kost?</i> <i>den kost?</i> <i>de kost?</i>	M^{A1} M^{A2} D^1-D^3
114	leugens! < leugens.	$M-D^3$
115	minnaar – < minnaar,	$M-D^3$
115-116	kopieboek, < kopijboek, –	$M-D^3$
116	schatryk < schatrijk,	$M-D^3$
116	op-eens < op eens	$M-D^3$
116	weer < weêr	$M-D^3$
117	meisjen < meisje	$M-D^3$
118	meent, < meent meent,	M^A M^b

- 118 kan < kan, $M-D^3$
- 119 myn < mijne $M-D^3$
- 119 bestaan, < bestaan M^a
 bestaan, M^b
- 121 toetejuichen < toe te juichen D^1-D^3
- 122 een < eene $M-D^3$
- 124 't < het $M-D^4$
- 124 schoonvader < schoonvader, M
- 124 Last & Co < Last & Co , M^a
 Last & Co , M^b
 Last & Co . D^1-D^3
- 125 om! < om. D^1-D^3
- 126 zyn < zijn' $M-D^3$
- 127 weggaat < weggaat, D^1-D^3
- 127 't < het $M-D^4$
- 127 verdrukte vaderland < vaderland $M-D^4$
- 128 vanzelf < van zelf $M-D^3$
- 128 open? [geen interlinie; geen alinea] < open? [geen interlinie; alinea] $M-D^3$
 open? [interlinie; alinea] D^4
- 128 verder, < verder,... $M-D^3$
 verder... D^4
- 128-129 kan de persoon die in verzen spreekt, voorzien <
 weet eene persoon die in verzen spreekt, M^a
 weet eene persoon, die in verzen spreekt, M^b, D^1
 weet een persoon, die in verzen spreekt, D^2-D^3
 weet een persoon die in verzen spreekt, D^4
- 129 ander < andere D^1-D^3
- 130 't < het $M-D^4$
- 130-131 tot de prinses zegt < zegt tot de prinses $M-D^3$

- 131 *mevrouw* < *Mevrouw* *M-D*³
- 131 *gesloten* < *gesloten*; *M*
gesloten, *D*¹-*D*³
- 131 kan < kon *M, D*¹
- 132 weten, < weten *M*
- 132 *welaan* < *wel-aan* *D*⁴
- 134 antwoordde < antwoordde, *M*^{a1}
antwoordde *M*^{a2}
- 134 ze < zij *M-D*³
- 135 zy < ze *M-D*³
- 136 leugen, < leugen *M*
- 136-137 aanziet, < aanziet *M*
- 137 na 't < na het *M*^{a1}
na 't *M*^{a2}
- 137 Nog-eens < Nog eens *M-D*³
- 137-138 't mensch < ze *M-D*⁴
- 140 O, o, o! Ik < O, O, – ik *M*
O, o! – ik *D*¹-*D*³
- 140 jaren < jaar *M*^{a1}
jaren *M*^{a2}
- 141 koffi < koffij, *M*
Koffij *D*¹-*D*³
koffie *D*⁴
- 141 Lauriergracht, N° 37 < *Lauriergracht* N° 37, *M*^a
Lauriergracht N° 37, *M*^b
Lauriergracht, N°. 37, *D*¹, *D*^{2d}, *D*³
Lauriergracht, N° 37, *D*²
- 141 zoo-iets < zoo iets *M-D*³
- 141-142 bygewoond, < bijgewoond, – *M-D*³
- 142 het < dāt *M-D*²
dat *D*^{2d}, *D*³

- 142 vreeselyk, < vreeselijk M^a
vreeselijk, M^b, D^1
vreeselijk; D^2, D^{2d}
vreeselijk; D^3
- 143 deugd? Is < deugd...is $M-D^3$
- 143 't < het $M-D^4$
- 144 wereld, < wereld, – $M-D^3$
- 144 't < het M^{a1}
't M^{a2}
- 145 is. Want < is, want $M-D^3$
- 145 verdienste, < verdienste $M-D^3$
- 147 by-voorbeeld < bijvoorbeeld $M-D^3$
- 147 Lukas < *Lucas* M^a
Lucas M^b-D^3
- 147 onze < de $M-D^3$
- 148 Last & Co < *Last & Co* M^a
Last & Co M^b
Last & Co. D^1-D^3
- 148 gewerkt < gewerkt, $M-D^3$
- 148 Last & Meyer < *Last & Meijer* M^a
Last & Meijer M^b
Last en Meijer D^1-D^3
- 149 Meyers < *Meijers* M^a
Meijers M^b-D^3
- 149 lang uit < uit, $M-D^3$
uit D^4
- 149 dàt < dát D^2-D^3
- 150 te-kort < te kort $M-D^3$
te-kort D^4 [einde regel]
- 151 niet. Als < niet; als M
niet: als D^1-D^3

- 151 Driebergen < *Driebergen* M^a
Driebergen M^b
- 152 huis, < huis D^1-D^3
- 152 kas, < kas D^1-D^3
- 152 Bank < bank $M-D^3$
- 153 en, < en $M-D^4$
- 154 niets, want < niets; want D^1-D^3
niets. Want D^4
- 154-155 by ons om < om bij ons $M-D^3$
- 155 we < wij $M-D^3$
- 155 Lukas < *Lucas* M^a
Lucas M^b-D^3
- 156 zeer < zéér $M-D^3$
- 156 maar < en $M-D^3$
- 156 prins < prins M^a
prins, M^b
- 157 een fee < eene fee, $M-D^3$
een fee, D^4
- 158 niet! Hy < niet, hij $M-D^3$
- 158 blyft arm, en < blyft arm. En M^{a1}
blyft arm, en M^{a2}
- 158 dit < dat $M-D^3$
- 159 helpen < helpen, $M-D^3$
- 159 we < wij $M-D^3$
- 159 noodig, < noodig M^a
noodig, M^b
- 160 zooveel < zoo veel $M-D^4$
- 160 omgaat < omgaat, $M-D^3$

- 160 zyn verdienste, < zijne verdienste M^a
zijne verdienste, M^b-D^3
- 161 zyn ouden dag < zijn' ouden dag $M-D^3$
- 162 iedereen < ieder-een D^4
- 162 Gods < de $M-D^3$
- 163 wezen < zijn $M-D^3$
- 163 kan, < kan M^a
kan, M^b
- 163 geen < geene $M-D^3$
- 164 voor de braven overbleef < overbleef voor de braven $M-D^3$
- 164 hier-namaals < hier namaals $M-D^3$
- 165 dat < dat; $M-D^3$
- 165 leugens! < leugens. $M-D^3$
- 166 hiervoor < daarvoor $M-D^3$
- 166-167 myn zaken < mijne zaken $M-D^3$
- 167 gaan < gaan, $M-D^3$
- 167 dit < dat $M-D^3$
- 167 ze < ze, $M-D^3$
- 167 myn vrouw < mijne vrouw $M-D^3$
- 168 zoodat < zoo dat M
- 168 apteker... < apotheker; – $M-D^3$
- 168-169 jaar-in jaar-uit < jaar in jaar uit, M, D^1
jaar in jaar uit D^2-D^3
- 169 ter-zy < ter zij $M-D^3$
- 169 dag... < dag; – $M-D^3$
- 169 Frits < *Frits* M^a
Frits M^b

- 170 opgroeit, < opgroeit *M-D*³
- 170 myn < mijne *M, D*^{2-D}³
- 170 Driebergen < *Driebergen* *M*^a
Driebergen *M*^b
- 171 ga...zie, dan < ga, – dan *M-D*³
- 171 heel tevreden < tevreden *M, D*³
te vreden *D*^{1-D}^{2d}
- 171 dit < dat *M-D*³
- 171 alles is < is alles *M-D*³
- 172 pas. Voor < pas; – voor *M-D*³
- 172 myn < mijne *M-D*³
- 174 bèn < ben *M-D*³
- 174 myn < mijne *M-D*³
- 174 voor < tot *M-D*⁴
- 174-175 waarheid. Deze < waarheid; – dat *M-D*³
- 175 na myn < na mijne *M-D*³
- 175-176 myn hoofdneiging. En < mijne hoofdneiging; en *M-D*³
- 176 hiervan < daarvan *M-D*³
- 176 waart, < waart *M-D*^{2d}
- 177 't < het *M-D*⁴
- 177 boek. < boeck... *M*
- 178 Een < Fene *M-D*³
- 178-179 my even sterk als waarheidsliefde beheerscht <
bij mij even hoog als waarheidsliefde staat aangeschreven *M-D*³
- 179 vak. Ik < vak,...ik *M-D*³
- 179 ben namelyk < ben *M-D*³

180	koffi < koffij	M
	Koffij	D^1 - D^3
	koffie	D^4
180	Lauriergracht N ^o 37 < <i>Lauriergracht N° 37</i>	M^a
	Lauriergracht N ^o 37	M^b
	Lauriergracht N ^o . 37	D^1, D^{2d}, D^3
180	myn onkreukbare < mijne onkreukbare	M - D^3
180-181	liefde voor < liefde tot	M - D^4
181	aan myn < mijnen	M - D^3
181	gy < ge	M - D^3
181	danken < danken,	D^1 - D^3
182	u < U	M
182	vertellen < vertellen	M^a
	vertellen,	M^b - D^3
182	dit < dat	M - D^3
183	't < het	M - D^4
183	u < U	M
183	neem < neem,	M - D^3
184	beurs < beurs,	M
184	u < U	M
184	hoofdstuk. Tot < hoofdstuk...tot	M - D^3
184	weerziens < weêrziens	M - D^3
184	dus! < dus.	M - D^3
185	u < U,	M
	u,	D^1 - D^3
185	een < eene	M - D^3
185	moeite < moeite,	M - D^3
185	te-pas < te pas	M - D^3

- 186 komen < kōmen, *M-D*³
- 186 het: < het,... *M, D*¹
 het... *D*^{2-D}³
- 186 adreskaartje! Die < adreskaartje,...die *M-D*³
- 186 *C*^o < *Co M*
C^o. *D*^{1-D}³
C^o *D*⁴
- 187 zyn < zijn, *M-D*³
- 187 Last < *Last M*^a
 Last *M*^b
- 188 LAST & *C*^o < *Last & C*^o. *M*
 LAST & *C*^o. *D*^{1-D}³
- 189 MAKELAARS IN KOFFI < *Makelaars in Koffij.* *M*
 MAKELAARS IN KOFFIJ. *D*^{1-D}³
 MAKELAARS IN KOFFIE. *D*⁴
- 190 Lauriergracht, N° 37 < *Lauriergracht N*^o 37. *M*
 Lauriergracht N°. 37. *D*¹
 Lauriergracht, N°. 37. *D*^{2-D}³
 Lauriergracht, N° 37. *D*⁴

Bijlage III

- Titel Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy < de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij vw x, 63-64
- I, 1-6 Ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht, N° 37. Het is myn gewoonte niet, romans te schryven, of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd, voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen, en het werk aantevangen, dat gy, lieve lezer, zoo-even in de hand hebt genomen, en dat ge lezen moet als ge makelaar in koffi zyt, of als ge wat anders zyt. <
Ik ben makelaar in koffij (Lauriergracht n°. 37). Het is mijne gewoonte niet romans te schrijven of zulke dingen, en het heeft dan ook lang geduurd voor ik er toe overging een paar riem papier extra te bestellen en het werk aantevangen dat gij zoo even in de hand naamt, en dat ge lezen moet, – als gij makelaar in koffij zyt, – of als gij iets anders zyt. vw x, 64
- IV, 373-403 De inlichtingen die ik in de bundels van Sjaalman vond, zyn niet van dien aard, dat *Last & Co* het nut daarvan voor zich alleen kunnen houden. Als dit zoo ware, begrypt ieder dat ik niet de moeite zou nemen een boek te laten drukken dat Busselinck & Waterman ook te lezen krygen, want wie een konkurrent op den weg helpt, is een gek. Dit is een vast principe van me. Neen, ik zag in dat er een gevaar dreigt, dat de heele koffimarkt bederven zou, een gevaar dat alleen door de vereende krachten van alle makelaars kan worden afgeweerd, en zelfs is 't mogelyk dat deze krachten daartoe niet eens voldoende zyn, en dat ook de suikerraffinadeurs – Frits zegt: *raffineurs*, maar ik schryf *nadeurs*. Dit doen de Rosemeyers ook, en die *doen* in suiker. Ik weet wel dat men zegt: *geraffineerde* schelm, en niet: *geraffinadeerde* schelm, maar dit is omdat ieder die met schelmen te doen heeft, zich zoo kort mogelyk van de zaak afhelpt – dat ook de raffinadeurs dan, en de handelaren in indigo er by noodig zullen wezen.
- Als ik zoo al schryvende nadenk, komt het me voor, dat zelfs de scheepsreederyn er eenigszins in betrokken zyn, en de koopvaardyvloot...zeker, dit is waar! En de zeilenmakers ook, en de minister van finantien, en de armbesturen, en de andere ministers, en de pasteibakkers, en de galanteriekramers, en de vrouwen, en de scheepsbouwmeesters, en de groothandelaars, en die in 't klein verkoopen, en de huisbewaarders, en de tuinlui.
- En – zonderling toch, hoe de gedachten onder 't schryven in iemand opkomen – myn boek gaat ook de molenaars aan, en de dominees, en hen die Hollowaypillen verkoopen, en de likeurstokers, en de pannebakkers, en de menschen die van staatsschuld leven, en de pompenmakers, en de touwslagers, en de wevers, en de slachters, en de klerken op een makelaarskantoor, en de aandeelhouders van de Nederlandsche Handelmaatschappy, en eigenlyk, wel beschouwd, alle anderen ook.
- En den koning ook...ja, den Koning vooral!
- Myn boek *moet* de wereld in. Hiertegen is niets te doen! < de inlichtingen die ik in die bundels vond zijn niet van dien

aard dat Last & Co. het nut er van voor zich alléén houden kunnen. Als dit zoo ware begrijpt ieder dat ik niet de moeite nemen zoude een boek te laten drukken wat Busselinck en Waterman ook te lezen krijgen, want wie een concurrent op den weg helpt is een gek. Dat is mijn principe en ik leef voor de firma – (Last en Co., Lauriergracht N°. 37). Neen, ik zag in dat er ergens een gevaar dreigt dat de geheele koffijmarkt bederven zou, een gevaar dat alleen door de vereende krachten van alle makelaars kan afgewend worden en zelfs is het mogelijk dat die krachten daartoe nog niet toereiken, en dat ook de suiker raffinadeurs...Frits zegt dat men raffineurs moet schrijven maar ik schrijf nadeurs, en dat doen de Rozenmeijers ook, en die *doen* in *suiker*. Ik weet wel dat men zegt ‘gerafineerde schelm’ en niet ‘geraffinadeerde schelm’ maar dat komt daarvan dat men zich van een schelm zoo kort mogelijk af maakt. –

Ik geloof dat ook de suikerraffinadeurs en de handelaars in Indigo er bij noodig zullen wezen.

Als ik zoo al schrijvende nadenk komt het mij voor dat zelfs de scheepsrederijen er eenigzins in betrokken zijn, en de koopvaardijvloot...

Zeker, dat is waar, en de zeilenmakers ook, en de ministers, en de arbesturen, en de pasteibakkers en de galanteriekramers, en de scheepsbouwmeesters, en de groothandelaars, en ook die in 't klein verkoopen...

En de huisbewaarders, en de tuinlui...

't Is zonderling hoe de gedachten onder het schrijven in iemand opkomen...mijn boek gaat ook de Dominees aan, en de molenaars, en wie Hollowaypillen verkoopen...

En ook de likeurstokers, en de vrouwen, en de pannembakkers, en wie van Staatsschulden leven, en de touwslagers en de wevers, en de slaggers...

En de klerken op een makelaarkantoor, en de kinderen van al die menschen...

En de aandeelhouders van de Nederl: Handel:...

En alle anderen ook...

En den Koning ook!

Mijn boek *moet* de wereld in...daaraan is niets te doen. vw x, 64-65

v, 105-111 Geld zal wel te bekomen zyn, en hiervoor is steen en kalk te-koop. Men kan den kunstenaar betalen, die een plan ontwerpt, en den metselaar die de steenen legt. Maar niet voor geld te-koop is 't verdwaald en toch eerbiedwaardig gevoel dat in een bouwontwerp een dichtstuk zag, een dichtstuk van graniet, dat luid sprak tot het volk, een dichtstuk in marmer, dat dáár stond als een onbewegelyk voortdurend eeuwig gebed. <

Geld kan men geven. Dáárvoor is te koop steen en kalk, en men kan den kunstenaar betalen die een plan ontwerpt, en den metselaar die de steenen legt,...maar *niet* voor geld te koop is het verdwaald en toch eerbiedwaardig gevoel dat in een

bouwontwerp een dichtstuk zag van graniet dat luid spreken
zoude tot het volk, een dichtstuk in marmer dat dáár zou staan
als een onbewegelijk, voortdurend, eeuwig gebed!

vw x, 65

XVII,
262-301

‘Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb de groote zee gezien aan de Zuidkust, toen ik daar was
met myn vader om zout te maken.

Als ik sterf op de zee, en men werpt myn lichaam in het diepe
water, zullen er haaien komen.

Ze zullen rondzwemmen om myn lyk, en vragen: “wie van ons
zal het lichaam verslinden dat daar daalt in het water?”

Ik zal ’t niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het huis zien branden van *Pa-ansoe*, dat hyzelf had
aangestoken omdat hy *mata-glap* was.

Als ik sterf in een brandend huis, zullen er gloeiende stukken
hout neervallen op myn lyk.

En buiten het huis zal een groot geroep zyn van menschen die
water werpen om het vuur te dooden.

Ik zal ’t niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb den kleinen *Si-oenab* zien vallen uit den *klappa*-boom,
toen hy een *klappa* plukte voor zyne moeder.

Als ik val uit een *klappa*-boom, zal ik dood nederliggen aan
den voet, in de struiken, als *Si-oenab*.

Dan zal myne moeder niet schreien, want zy is dood. Maar
anderen zullen roepen: “zie, daar ligt *Saidjab!*” met harde stem.

Ik zal ’t niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb het lyk gezien van *Pa-lisoe*, die gestorven was van
hoogen ouderdom, want zyne haren waren wit.

Als ik sterf van ouderdom, met witte haren, zullen de klaag-
vrouwen om myn lyk staan.

En zy zullen misbaar maken als de klaagvrouwen by *Pa-lisoe*’s
lyk. En ook de kleinkinderen zullen schreien, zeer luid.

Ik zal ’t niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb velen gezien te *Badoer*, die gestorven waren. Men kleeedde
hen in een wit kleeed, en begroef hen in den grond.

Als ik sterf te *Badoer*, en men begraaft my buiten de *dessab*,
oostwaarts tegen den heuvel, waar ’t gras hoog is,

Dan zal *Adinda* daar voorbygaan, en de rand van haar *sarong*
zal zachtkens voortschuiven langs het gras...

Ik zal het hooren.’ <

(Minne) Liedje van Saïdjah

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb de groote zee gezien aan de Zuidkust toen mijn
vader dáár was om zout te maken.
Als ik sterf op de zee, en men werpt mijn ligchaam in het
diepe water, zullen de haaijen komen;
Zij zullen rondzwemmen om mijn lijk, en elkander vragen
wie van ons zal dat ligchaam verslinden dat daar
daalt in het water?

Ik zal het niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb het huis zien branden van Pa-anso, dat hij zelf
had in brand gestoken omdat hij mattaglap was.
Als ik sterf in een brandend huis zullen er gloeiende
stukken hout vallen op mijn lijk;
En buiten het huis zal groot geroep zijn van menschen die
water werpen om het vuur te dooden.

Ik zal het niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb den kleinen Sioena zien vallen uit den klap-
perboom toen hij eene klapper plukte voor zijne moeder.
Als ik val uit een klapperboom zal ik dood nederliggen
aan den voet, in de struiken, als Sioena;
Dan zal mijne moeder niet schreijen want zij is dood! Maar
anderen roepen: 'zie, daar ligt Saïdjah!' met harde stem

Ik zal het niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb het lijk gezien van Pa-lisoe, die gestorven was van
hoogen ouderdom, want zijne haren waren wit.
Als ik sterf van ouderdom met witte haren zullen de klaag-
vrouwen om mijn lijk staan;
En zij zullen misbaar maken even als de klaagvrouwen bij
Pa-lisoe's lijk, en ook de kleinkinderen zullen schreijen –
zeer luid.

Ik zal het niet hooren.

Ik weet niet waar ik sterven zal.
Ik heb velen gezien te Badoer die gestorven waren, men
kleedde ze in een wit kleed en begrөөf ze in den grond.
Als ik sterf te Badoer, en men begraaft mij buiten
de dessah, oostwaarts tegen den heuvel, waar het gras
hoog is
Dan zal *Adinda* daar voorbijgaan, en de rand van
haar Sarong zal zachtkens voortschuiven langs het gras...

Dát zal ik hooren.

vw x, 68-69

VARIANTENAPPARAAT BLOEMLEZING

FRAGMENT I

*D*³: IX, 127-181

B: p. 11-12: Een huispreek van Batavus Droogstoppel

- 127 weten, lezer, < weten *B*
- 131 pak < pak van SJAALMAN *B*
- 136 't beginsel < de bron *B*
- 138 ten-verderve, jongen. Lees* < ten-verderve, lees *B*
- 150 altyd < dus altyd *B*
- 158 Dat < Dat alles *B*
- 160 de man < hy *B*
- 162 werk < werk af *B*
- 164 geslagen...nu < geslagen, weetje. Nu *B*
- 166 zyn vader is ryk, moet je denken < en bedenk dat zyn vader ryk is *B*
- 166 Houd je < Houd je maar *B*
- 170 heeft geborduurd < geborduurd heeft *B*
- 173-174 dat is men zyn naaste schuldig – zoo breng je hem op den goeden weg,
meen ik – <
zoo breng je hem op den goeden weg, dit is men zyn naaste schuldig, *B*
- 179 Frits, en wees braaf, < FRITS, *B*

FRAGMENT II

*D*³: XI, 494-575

B: p. 29-32: Si Oepi Ketch.*

* In 't maleisch van Sumatra: kleine jonge-juffer.

- 494 der < van de *B*
- 531 het aardryk < de aarde *B*
- 533-534 van de < der *B*

- 544 hy < zy B
- 545 hy viel < ze viel B
- 545 hy klaterde < ze klaterde B
- 547 hy < ze B
- 548 zyn < haar B
- 548 hy < zy B
- 549 Hy < Ze B
- 553 hy < ze B
- 556 hieuw < uithieuw B
- 558 hy < zy B
- 559 Hy < Ze B
- 562 een steenhouwer < steenhouer B
- 572 Voorzeker, mynheer, < Mynheer, B

NOTEN IN FRAGMENT II

- 506 *baleb-baleb* B: Bamboezen rustbank.
- 506 *klamboe* B: Gordyn.
- 512-513 *pajong*
B: Zonnescherm. De kleur der zonneschermen duidt naar landswys, doch volgens officieel vastgestelde bepalingen, den rang van 't Hoofd aan, wien zoodanige *pajong* wordt nagedragen. Effen verguld is 't hoogste.
- 543 *banjirs* B: Overstromingen.

FRAGMENT III

*D*¹: VIII, 48-371

B: p. 39-48: Aanspraak aan de Hoofden van Lebak

- 67 had betreden < betreden had B
- 68 heb < ik heb B
- 92 niet < nog niet B

- 128 uitgiet < zendt *B*
- 130 oorlog < kryg *B*
- 141 velen < vele lieden *B*
- 147 ginds < zelfs ginds *B*
- 149 komen < komen daar *B*
- 152 *Bantan-Kidoel* < *Lebak* *B*
- 152 zoovelen < velen *B*
- 154-155 waar de man is dien hy als kind zag spelen aan zyn voet <
waar is de man, dien ik als kind spelen zag aan myn voet *B*
- 157-158 te begrypen dien zyn taal maakte < dien zyn woorden maakten te begrypen *B*
- 166 Toch < En toch *B*
- 168 deze eentonigheid maakte < door deze eentonigheid maakte hy *B*
- 172 begrypelyk < het juist begrypelyk *B*
- 182-183 't ware dus veeleer noodig geweest < het zou dus veeleer noodig geweest zyn *B*
- 186 erkenne < ziet *B*
- 186 leder < Men *B*
- 197-198 van 't Oude-Testament < des Ouden Testaments *B*
- 199-204 ziener. Gevoed door de indrukken die 't leven in wouden en op bergen hem had
meedeeld, omgeven door de poëzie-ademende atmosfeer van het oosten, en
alzoo scheppende uit gelyksoortige bron als de Vermaners der Oudheid
waarmee men soms zich genoopt voelde hem te vergelyken, gissen wy dat hy
niet anders zou gesproken hebben <
ziener, en dat hy, gevoed door de indrukken die het leven in wouden en
op bergen hem had meedeeld, en door de poëzie-ademende atmosfeer
van het oosten, waarschylyk niet anders zou gesproken hebben *B*
- 220 had < zou hebben *B*
- 221 meenen te hooren en te verstaan < gehoord *B*
- 222-223 van 't gebergte < der bergen *B*
- 223 toeriep < vóórzei *B*

- 234 met < door *B*
- 239 Reeds is hem bekend < Hy weet reeds *B*
- 241 te ontwyken die hier heerscht < die hier heerscht, te ontwyken *B*
- 241 weet hy < is hem bekend *B*
- 243 gezag < bestuur *B*
- 251 Regent < *Adbipatti* *B*
- 255-256 sierlyker dan de anderen gekleed was <
in kleeding boven de anderen uitmuntte *B*
- 256 kleinen < den kleinen *B*
- 257 en < en die *B*
- 267 wezen < zyn *B*
- 293 dat < dat er *B*
- 296 toch zal < zal *B*
- 296 dan < er dan *B*
- 311 hadden. Hy < hadden, en hy *B*
- 315 geschiedde < geschiede *B*
- 330 men hoorde < er was *B*
- 332 geen < er was geen *B*
- 343 vloekt < vloekt hy *B*
- 344-346 op den eenvoudigsten toon van de wereld, en als had er volstrekt niets plaats
gehad dat indruk maken moest, voort <
voort, op den eenvoudigsten toon der wereld, en als had er volstrekt niets
plaats gehad, dat indruk maken moest *B*
- 349 kant < zyde *B*
- 354 m'nheer de *Adbipatti* < *Adbipatti* *B*

NOTEN IN FRAGMENT III

- 49 *Bantan-Kidoel*
B: Zuid-Bantam, zooals Lebak door de Inlanders genoemd wordt.
- 94 *padie* B: Ongebolsterde ryst.
- 124 *patjol* B: Houweelachtige spade.
- 144 *dessab* B: Dorp.
- 147 zee B: Nam. in de *Lampongsche distrikten* op *Sumatra*.

FRAGMENT IV

*D*³: XIV, 802-907

B: p. 223-226: Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde!

- 824 schön < hübsch B
- 858 jetzt < nun B
- 904 ein. Ihm < ein, und B

NOTEN IN FRAGMENT IV

- 806 *Tikar* B: Mat waarop 't kind gewoon was te slapen.
- 814 *Klapper* B: Ten rechte *kalappa* = kokosnoot.
- 822 *Pukul ampat*
B: Vier uur. Dit is de naam van een bloempje dat zich 's namiddags op dat uur opent, en tegen den morgenstond zich weer sluit.
- 842 *Saudien* B: Voor *Si-Oedien*, een zeer dikwyls voorkomende maleische naam.

FRAGMENT V

*D*³: X, 1-157

B: p. 334-339: Philister-aesthetic

- 16 Dat < Dit B
- 20 Dat < Dit B
- 26 dan ook < dan B
- 28 was me < was B

- 30-31 onwaarheid < onwaarheden *B*
- 51 't kind < ze *B*
- 77 by maneschyn met Marie uitvoeren, Stern? <
met MARIE in den maneschyn uitvoeren? *B*
- 78 fatsoenlyk? < fatsoenlyk, STERN? *B*
- 82 vroeg < vraagt *B*
- 84 zou < zal *B*
- 84 zei < zeg *B*
- 87 Marie < onze MARIE *B*
- 91 zy < het kind *B*
- 94 beduidt het < moet het beteekenen *B*
- 105-107 gaan – je hebt immers aan je vader geschreven dat ik lid ben? – zeg, kan je niet
in *Artis* terecht, als je dan volstrekt vreemde dieren zien wilt? <
gaan als je dan volstrekt vreemde dieren zien wilt? – Je weet dat ik lid
ben, schryf 't gerust aan je vader. – *B*
- 111 beteekent < beduidt *B*
- 111 dat < dit *B*
- 112 heilige uitdrukking die < heilig woord, dat *B*
- 113 voor < door *B*
- 113 van 't ware geloof < die het ware geloof hebben *B*
- 115 de overtuiging < het geloof *B*
- 119 dit < dat *B*
- 128 gewerkt, < gewerkt zooals ik doe, *B*
- 129 ontzie < vrees *B*
- 130-131 daar nu misschien < nu misschien ergens *B*
- 131 dien < een *B*
- 137 geen onderkruipers < die onderkruipers niet *B*

- 139 me toch < me *B*
- 139 uit Sjaalman's pak < by de Rosemeyers *B*
- 140 er < in Sjaalman's pak *B*
- 142-143 Zieje, dan kunnen de Rosemeyers, die in suiker doen, eens te hooren krygen wat er eigenlyk omgaat in de wereld. < [ontbreekt] *B*
- 145 dit < dat *B*
- 146-147 vader < braven vader *B*

NOTEN IN FRAGMENT V

- 105 *Artis*
B: 'Artis' voor: *Natura artis magistra*, is in 't spraakgebruik de benaming van den dierentuin te Amsterdam.

FRAGMENT VI

- D*³: XVI, 258-265, XVII, 1-701
B: p. 446-468: Saïdjah

HOOFDSTUK XVI

- 238 centonig zal ze wezen < myn verhaal zal centonig wezen *B*
- 240 voor haar een berg < den berg *B*
- 255 tobster < mier *B*
- 256 sekonde < gansche sekonde *B*

HOOFDSTUK XVII

- 15 was < bleef *B*
- 15 van zyn < zyner *B*
- 26 verzorgt. < verzorgt. Van deze gehechtheid zal ik straks een voorbeeld geven. *B*
- 26 sterke < groote sterke *B*
- 34-35 aan 't eind was van den akker < het eind van den akket bereikt had *B*

- 51 bedroefd < zeer bedroefd B
- 62 in van zyn voorganger < van zyn voorganger in B
- 78 riep < zeide B
- 79 uitlegging < toelichting B
- 82 had hooren zeggen door anderen < door anderen had hooren zeggen B
- 100 zyn kleine meester den dood wachtte < zyn kleinen meester de dood wachtte B
- 104 zyn lomp lyf op zyn lompe pooten < op zyn lompe pooten zyn lomp lyf B
- 113 twaalf < reeds twaalf B
- 114 weefde < weefde reeds B
- 119 haar kind ongedeerd < haar ongedeerd kind B
- 124 had gelegd op de wonde < op de wonde gelegd had B
- 134 van zyn < zyner B
- 134 hetzelfde < datzelfde B
- 135 zich < zich evenwel B
- 136 te werken met gehuurde ploegdieren < met gehuurde ploegdieren te werken B
- 139 maakte zyn vader in een moedeloos oogenblik zich weg <
was het dat zyn vader in een moedeloos oogenblik zich wegmaakte B
- 143-144 onverklaarbaar < vreemd B
- 145 misschien *amokh* < *Amokh* B
- 149 bewoonden te *Badoer* < te *Badoer* bewoonden B
- 150 spoedig viel het in < 't viel spoedig in B
- 150 gebouwd was, < gebouwd, B
- 150-151 gedekt met *atap* < met *atap* gedekt was B
- 156 misschien voor hem < voor hem licht B
- 161-162 geld kunnen oversparen, genoeg < genoeg geld kunnen oversparen B

- 172 immers wel < zeer goed *B*
- 177 dat < het *B*
- 183 uitblyven driemaal twaalf manen < driemaal twaalf manen uitblyven *B*
- 206 in-geval hy < als hy misschien *B*
- 223 omtekeeren had < had omtekeeren *B*
- 227 voor < er voor *B*
- 229 al was < was *B*
- 236 lang < lang als *B*
- 259-260 Eerst was myn voornemen < Myn voornemen was eerst *B*
- 260 te brengen in die overzetting < in die overzetting te brengen *B*
- 335 breede zilveren < zilveren *B*
- 344 voornaam < schoon *B*
- 348 van *Solo* < te *Solo* *B*
- 359 de bevolking < het volk *B*
- 361 schooner beelden vertoonden zich < hy had schooner beelden *B*
- 380 die < die zoo heerlyk *B*
- 380 en < en die *B*
- 382 donkere < groote donkere *B*
- 385 van de < der *B*
- 402 toch < nu toch *B*
- 407 van de < der *B*
- 418 vóór < en vóór *B*
- 423 haar < hun *B*
- 428 ondoordringbare < onbegrypelyke *B*
- 457 en ze < en *B*

- 463 dat < dit B
- 466 *Badoer* gaan < *Badoer* B
- 468 oogen < oog B
- 474 getuigen < getuige B
- 476 *ketapan* < *ketapan-boom* B
- 478 eens < eenmaal B
- 490 o, zeker...’t < het B
- 490 zoo < zeer B
- 512-513 *ketapan* < *ketapan-boom* B
- 556 Nog < En nog altyd B
- 556-557 *ketapan* < boom B
- 564 daar < daar alleen B
- 570 En nog altyd was er < Er was B
- 571 boom < *ketapan* B
- 577 daarginds < daar B
- 624 zich richtende op < en B
- 638 hutgenooten < huisgenooten B
- 644 by nacht < ’s nachts B
- 659 drukte < en drukte B
- 659 het < dat B
- 669-670 kwam daarmede na eenige dagen zeilens in de *Lampongs* aan, <
bereikte daarmee na eenige dagen zeilens, de *Lampongsche* kust, B
- 683 smal strookje < strookje B
- 683 gedrongen < ingedrongen B
- 697-698 in zondagskerk of bidstond uit de harten der vromen <
uit de harten der vromen, in zondagskerk of bidstond, B

NOTEN IN FRAGMENT VI

- 17   *poesaka*   B: Erfstuk, hier – gelyk meermalen – in pieuzen zin genomen.
- 73   *penghoeloe*   B: Priester.
- 73   *ontong*   B: Geluk, voordeel.
- 114   *sarongs*, en *batikte* die met puntige *kapala*
                   B: *Sarong*. *Batik*. *Kapala*. De *sarong* is 't eigenaardig kleedingstuk der Javanen, mannen en vrouwen beide. Het is een van *kapok* geweven lap, welks einden aan elkander genaaid worden. Het gebruik van zyde is uitzondering. Een dezer einden heet *kapala*, d.i. *hoofd*, en is beschilderd met 'n breedten rand, gemeenlyk uit tegen elkander inloopende driehoeken bestaande. Dit 'schilderen' heet *batik*, en geschiedt uit de hand. Het weefsel wordt te-dien-einde op 'n raam gespannen, en de verf is in 'n werktuigje van blik dat – zeer verkleind – den vorm heeft van 'n trekpot of antiek lampje.
- 145   *matab-glap*, misschien *amokb*
                   B: *Mata-glap*. *Amokb*. 't Woord (*matab-glap* = verdonkerd oog) duidt den toestand aan van iemand die in razerny alles wat hy ontmoet neervelt, tot hyzelf verslagen wordt. Ik noemde 't ergens: *zelfmoord in gezelschap*, en weet er nog altyd geen beter naam voor. De ongelukkige die door deze woede wordt aangestast, kent vriend noch vyand. Oorzaken zyn gewoonlyk òf minnenyd, òf lang opgekropte wrevel over mishandeling. De Javaan is, als de meeste andere Inlanders, uit den aard zachtmoedig en inschikkelyk. *Al* te diep gegriefd echter, of *te* lang verongelykt, berst z'n woede in *amokb* uit.
- 179   *melatti*
                   B: Een klein wit bloempje met sterken jasmyngeur. Het speelt, als by ons de roos, 'n groote rol in balladen, sagen en legenden.
- 201   *toedoeng*
                   B: Het in den vorm van een grooten ronden schotel gevlochten hoofddeksel van den Javaan. De bepaling van 't uur, naar den schaduw die SAÏDJAH'S *toedoeng* teekende op zyn gelaat, is 'n indiïsmus.
- 241   *lalayang*
                   B: Vlieger. Op Java vermaken zich niet uitsluitend kinderen met dit speeltuig. Het heeft geen staart, en beschryft allerlei slingeringen die door vieren, inhalen en rukken eenigszins bestuurd worden door de persoon die de koord houdt. Het doel van 't spel is, de koord van den vlieger der tegenspelers in de lucht te ontmoeten en aftesnyden. Ui [sic] de pogingen die hiertoe worden aangewend, ontstaat als 't ware 'n gevecht dat zeer vermakelyk is om aantezien, en de toeschouwers opwekt tot levendige deelneming. De door SAÏDJAH veronderstelde mogelykheid dat 'de kleine DJAMIEN' zou getricheerd hebben, is, wat de daartoe vereischte handigheid in 't werpen aangaat, 'n indiïsmus.

- 248 *pagger*
B: Heg. *Pagger* is een van de vele maleische woorden die burgerrecht verkregen in 't hollandsch der Europeanen in Indie.
- 388 *pontianak*
B: Spook dat zich in boomen ophoudt, en zeer gebeten is op vrouwen, vooral zwangere.
- 491 *badjing*
B: Javasche eekhoorn. Dit beestje kwam me altyd kleiner voor dan z'n europeische soortgenoot. Het laat zich gemakkelyk tam maken.
- 641 *boaja's*
B: Kaaiman, 'n krokodillensoort. Dat offeren geschiedt door 's avends wat ryst en andere spys in 'n bamboezen korfjen of bakje dat van 'n lichtje voorzien is, met den stroom te laten afdryven.
- 645 *baleh-baleh* B: Bamboezen rustbank, brits.

Bijlage IV

Chronologisch overzicht

2 maart 1820	Geboorte Eduard Douwes Dekker
maart 1832	Inschrijving in het Album Scholasticum van de Latijnse school
23 september 1838	Vertrek naar Nederlands-Indië
4 januari 1839	Aankomst in Nederlands-Indië
14 februari 1839	Dekker onbezoldigd werkzaam bij de Algemene Rekenkamer in Batavia
1 maart 1839	Dekker als klerk in dienst bij de Algemene Rekenkamer
6 februari 1840	Dekker benoemd tot tweede kommissaris bij de Algemene Rekenkamer
eind december 1841	De resident van Ayer-Bangie, Weddik, informeert bij de controleur van Natal, Van Meerten, naar de geruchten over een complot tegen het Nederlands gezag
2 februari 1842	(Veronderstelde) poging tot moord op de Toeanke van Natal door Si Pamaga
3 of 4 februari 1842	Si Pamaga gevangen genomen; bekent de moordaanslag op de Toeanke van Natal
begin 1842?	De civiel en militair gouverneur van Sumatra's Westkust, kolonel Michiels, geeft Weddik opdracht de geruchten over een complot ter plaatse te onderzoeken
begin 1842?	Weddik laat Jang di Pertoean en Soetan di Langiet gevangen nemen en naar Natal overbrengen
14 mei 1842	Vonnis van de Rappat-raad, waarbij Si Pamaga wordt veroordeeld tot geseling, brandmerk en levenslange ballingschap, wegens poging tot moord op de Toeanke van Natal
13 juni 1842	Suspensie assistent-resident van Kervel
22 juni 1842	Aanbieding van het vonnis van Si Pamaga aan Weddik
juli 1842	Nieuw onderzoek, in opdracht van Michiels, naar het complot tegen het Nederlands gezag. Uitkomst: hoofden van Mandhéling zijn onschuldig en worden in hun aanzien en macht hersteld
9 juli 1842	Dekker wordt benoemd tot controleur tweede klasse voor de dienst ter Westkust van Sumatra
11 juli 1842	Weddik geeft toestemming het vonnis van Si Pamaga ten uitvoer te brengen
13 september 1842	Vonnis Si Pamaga ten uitvoer gelegd

half september 1842	Jang di Pertoean wordt opnieuw geïnstalleerd door Weddik
7 oktober 1842	Aankomst Dekker te Padang
7 november 1842	Dekker belast met het civiel gezag te Natal
tweede helft november 1842	Aankomst Dekker in Natal
30 november 1842	Overdracht van de functie te Natal
1843	Van Meerten gesuspendeerd en ontslagen; reden van schorsing en ontslag onbekend
14-15 februari 1843	Bezoek Michiels aan Natal i.v.m. de Si Pamaga-zaak
16 maart-20 maart 1843	Inspectie pepertuinen in gezelschap van Si Oepi Ketch
18 maart 1843	Rapport van Michiels aan de gouverneur-generaal betreffende de Si Pamaga-zaak
24 maart 1843	Weddik door Michiels geschorst wegens zijn optreden in de Pamaga-zaak
3 mei 1843	Datum boeking wissel, die aanleiding was Dekker te schorsen wegens ontrouwe administratie
3 juli 1843	Michiels waarschuwt Dekker dat hij zal worden vervangen wanneer hij 'nog langer achterlijk is in het tijdig genoeg afleggen van zijne geldelijke en materiele verantwoording'
22 juli 1843	Dekker ontslagen uit het civiel gezag te Natal, onder verplichting de administratieve achterstand bij te werken. Ter beschikking gesteld van de resident der Padangse bovenlanden
31 augustus 1843	Dekker draagt zijn functie over aan zijn opvolger
september 1843	Vertrek uit Natal naar Padang
2 oktober 1843	Besluit Michiels: Dekker mag Padang niet verlaten voordat hij zijn administratie heeft verantwoord
3 oktober 1843	Missive van Dekker aan Michiels inzake verantwoordingsstukken
8 januari 1844	Dekker gesuspendeerd, wegens 'ontrouwe administratie en het misbruiken van de hem als civiel gezaghebber te Natal aanvertrouwde landsgelden'
6 juni 1844	Vonnis van de Raad van Justitie te Padang, waarbij deze zich in de zaak-Dekker onbevoegd verklaart
16 augustus 1844	Michiels krijgt opdracht Dekker naar Batavia te laten vertrekken
18 september 1844	Michiels geeft de assistent-resident van Padang opdracht Dekker te laten vertrekken naar Batavia
eind september 1844	Dekker vertrekt van Padang naar Batavia
1843-1844	Dekker schrijft <i>De eerlooze</i>

voorjaar 1845	Kennismaking met Willem van der Hucht, theeplanter op Parakan Salak
4 augustus 1845	Aankomst Everdine van Wijnbergen (Tine) in Indië
13 september 1845	Benoeming van Dekker tot tijdelijk ambtenaar te Krawang, tot uiterlijk december 1845
26 september 1845	Verloving Dekker en Tine
eind december 1845	Vertrek Dekker uit Poerwakarta (hoofdplaats van Krawang) naar Parakan Salak
voor 31 december 1845	Dekker stort in 's lands kas het ontbrekende bedrag van de wissel
12 februari 1846	Besluit gouverneur-generaal tot wederplaatsing van Dekker te Krawang voor een periode van zes maanden
10 april 1846	Huwelijk Dekker en Tine
18 mei 1846	Benoeming tot kommissie op het residentiekantoor van de residentie Bagelen
27 oktober 1848	Benoeming tot secretaris van de residentie Menado
april 1849	Aankomst in Menado
begin juni 1849	Officieren van het Franse schip 'Bayonnaise' ontvangen; geld betaald voor een doodgereden paard
omstreeks 1850	Dekker koopt enkele slaven op een veiling en laat ze vervolgens vrij
12 mei 1851	Gouverneur-generaal Duymaer van Twist aanvaardt zijn ambt
4 augustus 1851	Rekest van Dekker aan de gouverneur-generaal hem te benoemen tot resident van Menado
6 augustus 1851	Missive van de resident van Menado aan de gouverneur-generaal, waarin deze Dekkers verzoek ondersteunt
8 oktober 1851	Benoeming tot assistent-resident van Amboina
eind februari 1852	Aankomst op Amboina
22 juni 1852	Gouverneur Visser verleent aan Dekker een verlof van drie maanden naar Java
24 juli 1852	Vertrek van Amboina
1 augustus 1852	Besluit gouverneur-generaal, waarbij aan Dekker een verlof van twee jaar wordt verleend
september 1852	Vertrek uit Batavia naar Nederland
eind december 1852	Aankomst in Nederland voor verlofperiode
begin februari 1853	Dekker als gast van twee studenten aanwezig bij de viering van de stichting van de Leidse universiteit
17 februari 1853	Dekker ontvangt een groep Leidse studenten in Den Haag

10 juni 1853	Onthalen Amsterdamse weeskinderen
tussen 26 juni- 4 juli 1853	Rondleiden arme oude vrouwen op de Haarlemmer kermis
21 juli 1853	Dekker vraagt zijn broer Pieter <i>f</i> 1000,- of <i>f</i> 2000,- te leen
26 juli 1853	Pieter deelt mee ca. <i>f</i> 1300,- ter beschikking te stellen
1 augustus 1853	De door Pieter gezonden effecten zijn voor <i>f</i> 1423,70 gerealiseerd
8 september 1853	Dekker vraagt de minister van koloniën toestemming voor een reis naar België en Frankrijk
12 september 1853	Verzoek toegestaan
17 november 1853	Verzoek om een voorschot van drie maanden op het verlofstratement, met een beroep op de aanstaande bevalling van Tine
8 december 1853	Verzoek ingewilligd
1 januari 1854	Geboorte Pieter Jan Constant Eduard (Edu) Douwes Dekker
16 april 1854	Dekker vraagt de minister van koloniën zes maanden verlenging van verlof wegens gezondheidsredenen
21 april 1854	Dekker probeert geld te lenen van zijn broer Pieter
6 mei 1854	Minister van koloniën verleent Dekker zes maanden extra verlof
31 oktober 1854	Verzoek om een voorschot van vier maanden verlofstratement
8 november 1854	Verzoek ingewilligd
18 november 1854	Verzoek om een maand verlenging van verlof i.v.m. een voorgenomen reis naar België en Duitsland
20 november 1854	Verzoek ingewilligd
26 december 1854	Dekker vraagt zijn broer Pieter geld te leen
29 december 1854	Pieter weigert verzoek in te willigen
eind 1854-begin 1855	Reis naar België en Duitsland
januari 1855	Dekker betaalt de bootreis voor een arme muzikantenfamilie
6 februari 1855	Tine herhaalt het verzoek van Dekker van 26 december 1854
23 februari 1855	Pieter weigert nogmaals het verzoek in te willigen
6-11 maart 1855	Dekker komt terug op zijn herhaald verzoek om een lening en Pieters herhaalde weigering
12 maart 1855	Pieter weigert nogmaals
21 maart 1855	Verzoek om een voorschot van vier maanden activiteitstratement
24 maart 1855	Verzoek afgewezen
25 maart 1855	Herhaling verzoek 21 maart 1855, met een beroep op de ziekte van Edu

4 april 1855	Verzoek nogmaals afgewezen
11 april 1855	Derde maal verzoek om een voorschot ter hoogte van vier maanden activiteitstractement
13 april 1855	Voorschot van vier maanden verloftractement in principe toegestaan
16 april 1855	Verzoek om een voorschot van f 2000,-, ten einde de terugreis naar Indië te kunnen betalen
21 april 1855	Machtiging van de koning het gevraagde voorschot toe te kennen
24 april 1855	Besluit van de minister van koloniën het gevraagde voorschot uit te betalen
17 mei 1855	Dekker vraagt zijn broer Pieter nogmaals om een lening
17 mei 1855	Pieter weigert nogmaals, maar biedt aan het reeds geleende bedrag om te zetten in een schenking
20 mei 1855	Vertrek naar Nederlands-Indië
10 september 1855	Aankomst in Batavia
1 november 1855	Dekkers voorganger als assistent-resident van Lebak, C.F.P. Carolus, overlijdt
4 januari 1856	Benoeming tot assistent-resident van Lebak
22 januari 1856	Dekker aanvaardt zijn ambt in Lebak
12 februari 1856	Dekker legt de regent een lijst voor met 42 vragen betreffende de herendienst
midden februari 1856	De regent laat Dekker weten dat het aangekondigde bezoek van de regent van Tjiandjoer hem in verlegenheid zou brengen; hij vraagt tevens om koelies om zijn erf schoon te maken
midden februari 1856	Dekker weigert de gevraagde toestemming om koelies op te roepen
18 februari 1856	Dekker legt de regent vier vragen voor betreffende de armoede in het regentschap; de regent antwoordt dat het slechts een kleine groep betreft
19 februari 1856	Dekker vraagt Van Hemert de antwoorden op de 42 vragen betreffende de herendienst te toetsen aan de feitelijke situatie
20 februari 1856	Incident met de grassnijders: Dekker zendt de grassnijders, die door de regent onwettig waren opgeroepen, terug naar hun woonplaatsen
22 februari 1856	Reactie Van Hemert op Dekkers brief van 19 februari: de herendienst is voor de bevolking zeer bezwarend
23 februari 1856	Brief van de regent van Tjiandjoer aan Dekker, waarin hij mededeelt op 28 februari 1856 in Rangkas-Betoeng te arriveren
24 februari 1856	Dekker klaagt de regent aan wegens 'misbruik van gezag'

26 februari 1856	Brest van Kempen bezoekt Dekker i.v.m. diens aanklacht tegen de regent. Hij brengt tevens een bezoek aan de regent, waarbij hij deze ongevraagd f 200,- leent
26 februari 1856	Brief van Brest van Kempen aan Dekker, waarin hij nogmaals zijn afkeuring uitspreekt over de door Dekker gevolgde handelwijze
28 februari 1856	Reactie Dekker, waarin hij Brest van Kempen verzoekt om aan het gouvernement voor te stellen om òf Dekkers handelwijze alsnog goed te keuren òf hem ter verantwoording te roepen
29 februari 1856	Dekker en Brest van Kempen lichten, los van elkaar, de gouverneur-generaal in over hun conflict
11 maart 1856	Advies van de Raad van Indië aan de gouverneur-generaal betreffende Dekker
23 maart 1856	Besluit van de gouverneur-generaal betreffende Dekker: deze wordt eervol ontheven van zijn functie te Lebak en voorlopig belast met de waarneming der betrekking van assistent-resident van Ngawie
23 maart 1856	Kabinetsmissive van de gouverneur-generaal aan Dekker, bevattende een ernstige berisping inzake diens optreden in Lebak
28 maart 1856	Dekker ontvangt, via Brest van Kempen, het bericht van overplaatsing
29 maart 1856	Dekker ontvangt het officiële besluit van overplaatsing en de kabinetsmissive met de berisping
29 maart 1856	Dekker verzoekt de gouverneur-generaal hem eervol ontslag te verlenen
29 maart 1856	Dekker richt zich met 32 vraagpunten tot controleur Langevelt van Hemert
4 april 1856	Besluit van de gouverneur-generaal tot het verlenen van eervol ontslag aan Dekker
15 april 1856	Missive van Dekker aan Van Hemert, waarin hij zijn ambt (tijdelijk) overdraagt
Rond 20 april 1856	Dekker verlaat, samen met zijn gezin, Rangkas-Betoeng. Zij logeren korte tijd bij Brest van Kempen in Serang
9 mei 1856	Dekker verzoekt de gouverneur-generaal om een particuliere audiëntie
22 mei 1856	Duymaer van Twist wordt als gouverneur-generaal opgevolgd door Pahud
23 mei 1856	Dekker verzoekt Duymaer van Twist voor de laatste maal hem te ontvangen
24 mei 1856	Duymaer van Twist verlaat Nederlands-Indië
20 september 1856	Missive van Brest van Kempen aan gouverneur-generaal Pahud inzake de kwestie-Lebak

11 december 1856	Besluit van de gouverneur-generaal inzake de toestanden in Lebak
15 april 1857	Dekker verlaat Indië, met achterlating van zijn vrouw en zoontje
1 juni 1857	Geboorte Elisabeth Agnes Everdine (Nonni) Douwes Dekker
januari 1858	Dekker stuurt een rekest aan de gouverneur-generaal in ruste; in 1860 gepubliceerd
oktober 1858- januari 1859	Verblijf in Kassel; kennismaking met Ottilie Coss
januari 1859	Dekker schrijft het gedicht 'Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!'
15 september 1859	Brest van Kempen benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw
half september- 13 oktober 1859	Dekker schrijft <i>Max Havelaar</i>
13 oktober- 5 november 1859	Dekker kopieert de tekst van <i>Max Havelaar</i>
11 januari 1860	Overeenkomst Dekker-Van Lennep: Van Lennep laat <i>Max Havelaar</i> drukken en geeft Dekker, gedurende een half jaar, f 200,- per maand voorschot op litterair werk
23 januari 1860	Van Lennep verzoekt Dekker het kopijrecht van <i>Max Havelaar</i> aan hem over te dragen
25 januari 1860	Dekker draagt het kopijrecht over aan Van Lennep
4 februari 1860	Van Lennep en De Ruyter sluiten een contract over de uitgave van <i>Max Havelaar</i>
mei 1860	Eerste druk <i>Max Havelaar</i> verschijnt
25 september 1860	Beraadslagingen in de Tweede Kamer, waarbij <i>Max Havelaar</i> – zonder dat het boek bij name genoemd wordt – ter sprake komt
16 oktober 1860	Dekker krijgt, nadat hij zich kandidaat had gesteld voor de Tweede Kamer voor het hoofdkiesdistrict Tiel, negen van de 945 stemmen
30 oktober 1860	Dekker ontvangt, nadat hij kandidaat was gesteld in Leeuwarden, tien van de 1656 stemmen
november 1860	Tweede druk <i>Max Havelaar</i> verschijnt
17 november 1860	Dekker dagvaardt Van Lennep voor de Rechtbank te Amsterdam
29 mei 1861	Vonnis Rechtbank te Amsterdam inzake het proces Dekker-Van Lennep
21 november 1861	Dekker gaat in hoger beroep
22 mei 1862	Arrest Gerechtshof te Amsterdam inzake het proces Dekker-Van Lennep
februari 1868	Engelse vertaling <i>Max Havelaar</i> door A. Nahuijs verschijnt

januari 1871	Derde druk <i>Max Havelaar</i> verschijnt
26 januari 1874	Funke koopt het kopijrecht van <i>Max Havelaar</i> en vraagt Dekker zijn boek te herzien
13 september 1874	Overlijden Everdine van Wijnbergen
oktober 1875	Duitse vertaling <i>Max Havelaar</i> door Th. Stromer verschijnt
oktober 1875	Vierde druk <i>Max Havelaar</i> verschijnt
september- december 1876	Franse vertaling <i>Max Havelaar</i> door A.J. Nieuwenhuis en H. Crisafulli verschijnt
oktober 1881	Vijfde druk <i>Max Havelaar</i> verschijnt

Bijlage V

Woordenlijst

adhipatti	titel voor een regent
allang-allang	rietgras (<i>Imperata</i>)
aloen-aloen	voorplein; plein voor regentswoning
amokh	blinde woede; razernij
ankloeng	muziekinstrument van bamboe
annak maas	(slaven)kind, dat door een meester is aangenomen
a.s. (anak soendal)	hoerejong
atap	dak; dakbedekking (van palmladeren)
baadjoe	jas(je); kledingstuk voor het bovenlijf
baboe	vrouwelijke bediende; kindermeid; baboe
badjing	eekhoorn; klapperrat (<i>Sciurus notatus</i> Bodd.)
baleh-baleh	rustbank
banjir	overstroming
barissan	geregelde troepen (<i>Madoerees</i> of <i>Javaans</i>) onder eigen bevel
batik	methode om patronen in stoffen te verven, waarbij het gedeelte dat niet gekleurd moet worden met was wordt bedekt
belanda	Nederland(s); Europees
bendie	tweewielig rijtuigje
biengoeng	verbijsterd; in de war
boaja	krokodil
datoe (Min.)	hoofd van een verwantengroep; inlands hoofd
dessah	dorp; dorpsgemeente
dhemang	districtshoofd
djaksa	publieke aanklager; officier van justitie
djati	teak (<i>Tectona grandis</i>)
djerook	citrusvruchten: citroen, sinaasappel enz.
djimat	amulet; talisman; (tover)formulier
djoeli	draagstoel
gagah	onbevloeid rijstveld

galangan	sawahdijkje
gambier	plant (<i>Uncaria gambir</i>); bladeren en takken worden gebruikt bij de toebereiding van de sirihprium
gamlang, gamelan	Javaans orkest
garem glap	clandestien gewonnen en verhandeld zout, n.l. buiten het staatsmonopolie om
gong	hangend metalen bekken, waartegen met een klepel wordt geslagen; gong
ikat	riem; ceintuur; gordel
ikat pendieng	gordel met sierplaat
jang di pertoean	titel voor een vorst of een sultan
joleh	draagkoets
kabaai	lang jak, met lange mouwen, voor vrouwen
kahin, kain	(gebatikte) doek, om onderlijf en benen geslagen, voor mannen en vrouwen
kain kapala	hoofddoek
kapala	hoofd; hier: bovenkant
kajoe-djati	teakhout (<i>Tectona grandis</i>)
kakatoea	kaketoe; papegaai
kamoening	boom (<i>Murraya exotica</i> of <i>Murraya paniculata</i>), met hard, geel hout
kampong	dorp; stadswijk
kandjiel	dwerghert (<i>Tragulus javanicus</i>)
kelappa, klappa, klapper	kokosnoot; kokospalm (<i>Cocos nucifera</i>)
kemit	verplichte nachtwacht t.b.v. aanzienlijken
kenari	boom (<i>Canarium commune</i>)
kendang	stal of kraal met een omheining van ruw paalwerk
kerbo	buffel; karbouw
ketapan	grote boom (<i>Terminalia catappa</i>)
ketimon	komkommer
ketjoe	rover; roversbende
kidang	hert; ree
klamboe	musketennet; bedgordijn
klewang	kort, krom zwaard

kliwon	ambtenaar van vrij hoge rang; onder-regent; dorpshef
koelie	arbeider (op dagloon); sjouwer; koelie
kondeh	haarwring
koppi dahoen	drank, bereid van bladeren en takjes van de koffieboom, die met water gekookt worden
kotta	stad; vesting
kotta radja	vorstelijke verblijfplaats
krambièh (vermoedelijk: krambit)	kleine sikkel, kleine dolk
krandjang	grote mand
kratoon, kraton, kratoen, keratoean	vorstelijk paleis; kraton
kris	dolk; kris
lalayang (eigenlijk: lajang-lajang of lajangan)	vlieger
liplap	(spotnaam voor) Indo-Europeaan
lombok	spaanse peper (<i>Capsicum annuum</i>)
lombong	rijstschuur
mandoor	opzichter
mandi	een bad nemen
maniessan	allerlei zoetigheid; confituren
mantrie	Javaans ambtenaar van lagere rang; opzichter
mata-api	vuuroog
mata-glap	razend; in razernij
medjiet, medsjit (eigenlijk: mesdjid)	moskee
melatti	jasmijn (<i>Jasminum sambac</i>)
mintah ampong	ik vraag verschoning
negrie	dorp; stadswijk
nonni	klein (Indo-)Europees meisje
oedjong	uiteinde; punt; kaap
oeser-oeseran	(dubbele) haarkruin
ontong	voordeel; geluk
orang, aoerang	mens

orang goenoeng, orang goenong	bergbewoner
orang hollanda, orang wolanda, orang belanda	Nederlander; Europeaan
orang ingris	Engelsman
orang prantjies	Fransman
padie	rijst te velde of in de aren
pagger, pagar	heg
pajong	parasol (ook gebruikt als waardigheidsteken)
pangerang	titel voor een man van hoogste adel
pantjen	dienstman; aangewezen voor verplichte dienst
pantoen	vierregelig gedicht
parang	hakmes
pasebah	een ten dele open gebouw, voor verschillende doeleinden gebruikt, zoals het houden van ontvangsten of het afdoen van dienstzaken
patjol	houweelachtige spade
patteh	hoge bestuursambtenaar onder regent
pedatti	kar; wagen
pelitah	olielampje
pendoppo	open (voor)hal
penghoeloe	hoogste moskeebeambte
pengikatan	binding; band
pikol	vracht; gewichtsmaat
pinang	palmsoort (Areca catechu), waarvan de noot wordt gebruikt bij de toebereiding van de sirihpruim
pisang	banaan
poendoetan	heffing van mindere; bepaalde vorm van herendienst
poesaka	(vereerd) erfstuk
poessing	duizelig; radeloos
pontianak	vrouwelijk spook, vooral door kraamvrouwen gevreesd
prahoe, prauw	vaartuig; schip; prauw
pukul empat	letterlijk: op slag van vier; bloem, die zich in de middag opent en zich 's ochtends weer sluit (Mirabilis jalapa)
radhen	adellijke titel, voor vrouwen en mannen, vaak in combinatie met een andere kwalificatie

radhen maas	titel voor (jonge) man van stand
radjah	vorst; koning
rampeh (eigenlijk: boenga rampeh)	mengsel van bloemen en bladeren
rappat	raad; in sommige streken: rechtbank
riemboe	oerwoud; wildernis
ringgit	munstuk in algemene zin, gebruikt voor verschillende valuta's
rotan	spaans riet; rotan (<i>Calamus rotan</i>)
saguweer	palmwijn
sambal-sambal	scherp gekruide toespizzen bij rijst
sarong	kledingstuk, bestaande uit een van de heupen afhangende, dichtgenaaide doek, zowel door mannen als vrouwen gedragen
sawah	bevloeid rijstveld
sebah	op een bepaalde plaats en tijd verschijnen bij een hooggeplaatst persoon; vergadering van hooggeplaatste personen
serawah	wijde broek, door mannen en vrouwen gedragen
sewah	korte, kromme dolk
sienjo, njo	aanspreekvorm voor een (Indo-)Europese jongen
si oepi (Min.)	meisje (zo genoemd als men haar niet bij name kan of mag aanduiden)
sirie	sirihplant (<i>Chavica betle</i>), waarvan de bladeren gebruikt worden bij de toebereiding van de sirihpruim
slamat, selamat	groet; (geluk)wens
slendang	lange, smalle doek, schuin over de borst en soms over het hoofd gedragen; dient als sieraad en ook als draagdoek
soesoehoenan	titel van de vorst van Soerakarta
soessah	moeite; last; zorg; verdriet
tandoe	draagstoel
tikar	(slaap)mat
tipar	niet bevoeid rijstveld
tjابه	spaanse peper (<i>Piper retrofactum</i> , <i>Capsicum annum</i> of <i>Capsicum frutescens</i>)
tjempaka	boom met geurige, gele bloemen (<i>Michelia alba</i> of <i>Michelia champaca</i>)
toankoe (Min.)	titel van geestelijk leider Islam
toedoeng	wat voor bedekking gebruikt wordt; (hoofd)deksel
toekan makan koetoe	letterlijk: vlooiener

toembokh	stampen
toewan	heer; meester
toko	(Chinese) winkel
tommongong	(regents)titel
tontong, tamtam, tomtom	uitgehold houten blok, waarop men de uren aangeeft en alarm slaat
wajang	poppenspel
wang sirih	fooi
waringi (eigenlijk: waringin)	boom, vaak als heilig vereerd (Ficus benjamina of Ficus kurzii king)
wedhono	districtshoofd

Bijlage VI

Annotaties vertaling Nahuijs

HOOFDSTUK I

- 27 Van Alphen – Hieronymus Van Alphen, author of *Little Poems for Children*, etc., was born in 1746, died in 1803.
- 45 ondier – See the History of Holland.
- 56 *Artis* – A club at the Zoological Gardens, whose motto is ‘*Artis Natura magistra.*’

HOOFDSTUK II

- 217 Kapelsteeg – *Kapelsteeg* = Butterfly Lane.
- 218 steeg – *Steeg* = Lane.

HOOFDSTUK IV

- 23 *kool* – See page 3. [Verwijzing naar de volgende passage: – ‘The new little sister came from the vegetable-woman in a big cabbage.’]
- 28 *Doctrina* – A club in Amsterdam.
- 312 driegulden – Five shillings.
- 326 vier- of vyfhonderd gulden – £30 to £40.
- 327 zevenhonderd – £58 odds.
- 343 *Aglaia* – ‘The Aglaja’ – a Magazine for Ladies, published at Amsterdam.
- 351 tweehonderd vyf-en-twintig gulden ’s jaars – £18, 15s.
- 354 Gaafzuiger – ‘Gaafzuiger,’ a very characteristic name: *Gaaf* = talent, gift of nature, endowment; *zuiger* = sucker.
- 371 principalen – See page 1. [Verwijzing naar de volgende passage: [...] a Principal, that is, a person who sells coffee [...]]
- 406 *Artis* – See note, page 4. [Verwijzing naar de annotatie bij hoofdstuk 1, r. 56]

HOOFDSTUK V

- 6 *Bantam* – A Residency (province).
- 33 maarschalk Daendels – Herman Willem Daendels was born at Hattem (province of Gelderland), October 21, 1762. His father was Burgomaster of Hattem. In 1787 he went to France, and in 1793 he took part in the expedition into Flanders under General Dumouriez. Afterwards he entered the service of the Dutch Republic, and in 1799 distinguished himself in the campaign against the Anglo-Russian army in North Holland. He tendered his resignation in 1801. In 1808 he was appointed Governor-General of the Dutch possessions in the East Indies. He was appointed Maréchal de l'Empire in 1807. From 1808-1811 he governed those colonies. In 1811 he was recalled by Napoleon I, who had incorporated Holland. He took part in the campaign of 1812 in Russia. In 1815 he was appointed Governor of the Dutch possessions on the coast of New Guinea, where he abolished the slave-trade, and died in 1818.
- 120 *Radben Adhipatti Karta Natta Negara* – 'Radeen Adhipatti' is his title, and 'Karta Natta Negara' his name.
- 334 *Adhipatti* – Titles of nobility.
- 337 *Kratoon* – Castle, palace, etc.
- 352-353 twee- ja driemaal honderd duizend gulden 's jaars – From £16,600 to £25,000.
- 370 *sawah's en gagab's en tipar's* – Rice-fields. The difference between *sawahs*, and *gagabs*, and *tipars* is in the mode of cultivation.
- 376 *dessah* – Javanese village.
- 461 *aloen-aloen* – *Aloon-aloon* – a square in front of a chief's residence, ornamented with beautiful trees, – called *waringi*.
- 502 *mantrie* – *Mantrie* = upper servant – properly an overseer of the building department, and of agriculture.

HOOFDSTUK VI

- 67 *sarong* – A piece of linen. The Javanese women draw figures on such *Sarongs* wherewith they express some thoughts or emotion. – *Sarong*, a *sort* of petticoat.
- 68 *kain kapala* – A handkerchief tied round the head; a sort of turban. The Javanese never appears with uncovered head.
- 71 *sirie* – Betel.
- 71 de *pinang*, en de *gambier* – *Pinang*, *gambier*, – different spices.

- 210 *toedoeng* – A broad-brimmed straw hat, affording protection from rain and sun.
- 227 *westmoesson* – The rainy season.
- 303-304 *ka kauw...kraak wek* – This is, when rightly spelt: ‘Ga gaauw naar de groote gracht,’ = Go quickly to the great Canal. ‘Grietje gooit geen gare groete [sic] graag weg,’ = Gertrude does not like to throw away any cooked vegetables.
- 319 *tic* – LITERALLY translated = convulsive motion.
- 353 *baadjoe* – Dress.
- 358 *melati* – *Melati* = a beautiful and fragrant flower.
- 358 *kondeh* – *Kondek* = chignon.

HOOFDSTUK VII

- 7 *pajong* – *Payong* = umbrella. A mark of distinction in the East, – a gold one being the highest.
- 30 *tandoe* – Sedan-chair (palanquin).
- 63 *Medjiets* – Mosques.
- 72 *Parang-Koedjang* – On Dutch maps of Java it is spelt ‘Parang-Koedjang.’
- 91 *Lampongs* – On Dutch maps of Java, ‘Lampongs,’ but on the *English* maps of Java, ‘Lampoons.’
- 116 *pisang* – Plantain. In the West Indies they are called bananas. Pisang is the fruit of the pisang or banana-tree.
- 185 *liplap* – The nickname in India for the child of a European and a native – an allusion to the protruding lips: *liplap* = *raglip*.
- 274 *den Patteh, den Kliwon, den Djaksa* – The factotum of the Regent. *Kliwon, Djaksa*, – native officials.
- 276 *hoofdplaats* – Where ‘capital’ or ‘metropolis’ is used, it means the chief town of the district.
- 541 *Willem den vyfden* – Willem, Prince of Orange, Stadtholder of the United Provinces, was obliged to leave his country in the year 1795, because of the revolution; he died at Fulda in 1806.
- 622-623 *rampeh en tjempaka, en zooveel melati* – Flowers.

HOOFDSTUK VIII

- 49 Mynheer de *Radben Adhipatti* – Titles – impossible to translate them into European languages. – *Radeen* or *Radben* almost = the French *Chevalier*.
- 49 *Bantan-Kidoel* – Bantam-Kidool = South Bantam = Lebak.
- 94 *padie* – *Paddy* = rice in the field.
- 109 *gamlang* – *Gamlang* = musical instrument.
- 124 *patjol* – *Patjol* = spade.
- 126 *banjirs* – *Banjers* = inundations.
- 149 *kris* – *Kris* = Indian weapon.
- 149 *klewang* – *Klewang* = Indian weapon. ‘To wander in foreign countries with *Kris*, and *Klewang*, and gun,’ means here, that those persons go into other Residences, where rebels are in arms against the Government.
- 254 *Djaksa* – Administrator of Justice.
- 257 *Kliwon* – Governor of the Capital, or chief town.
- 268 Buitenzorg – The Residence of the Governor-General near Batavia.
- 391 den dubbelen haarwervel – *Oeser-oeseran* = as the hairs are on the head. It means the place where the hairs of an animal meet (also said of the hair of the head). It is rather difficult to explain this peculiar hair vertebra – the *oeser-oeseran*, a peculiar one – a peculiar whirl in the hair. The *Djaksa* saw such a peculiar meeting of hairs on the head of little Max, just as some people in Europe look at the lines on your right hand.

HOOFDSTUK IX

- 60 Abraham Blankaart – One of the characters of a Dutch novel much in vogue some fifty years ago.
- 125 dominee – ‘Dominé,’ – title of Dutch clergymen.
- 126 bidstond – Literally, ‘day of prayers.’
- 147 Driebergen – Driebergen, – a village of country-seats; the *summum bonum* of a successful Amsterdam trader’s aspirations.
- 251 verdoemenis – Dominé Wawelaar and the *Holy Willie* of the Scottish poet Burns appear to have been brought up in the same school of theology.

287 *amfioenpacht* – The opium trade is a monopoly of the Dutch Government!!

HOOFDSTUK X

---

33 *de suite* – *Suite* is an Amsterdamism, and means a front room divided from a back parlour by folding-doors: to possess such a ‘suite’ is considered in Amsterdam as the *ne plus ultra* of respectability.

HOOFDSTUK XI

---

54 toren – As Arles is renowned for its beautiful remains of Roman origin, the tower in question is probably also of Roman construction. True, the Saracens conquered this city in 730, yet soon afterwards they were beaten by Charles Martel, who took the city again. We are strengthened in our supposition by the communication of M. De Caumont, the celebrated French archaeologist, that the Roman monuments are known by the French peasants of the different *départements* under the name of *Sarrazin*. Even M. Leroy de la Brière says that the workmen call the Roman coins *pièces de Mahomet*. – See *Annales de la Société Française d'archéologie pour la description et la conservation des monuments*, 1865 (*Congrès Archéologique de France*, XXXI. session à Fontenoy 1864) pag. 6 F. – TRANSLATOR.

163 *zwaard* – Headsman's axe.

218 *trekken* – This appears to refer to the confident looks of the Carthaginians, who knew their own strength.

285 *datoe* – *Datoo* = a petty chief in Sumatra.

292 *Natal* – Natal in Sumatra – *not to be confounded* with Natal in Africa.

296-297 *praboe* – *Pirogue* = *piragua*, a canoe formed of two trees united.

506 *baleb-baleb* – *Baleb-baleb* = couch.

506 *klamboe* – *Klamboo* = curtains.

521 *pajong* – *Pajong* = umbrella – distinctive of rank – a golden one being the highest.

HOOFDSTUK XII

20-21 *Baroes, Tapoes en Singkel* – Three Dutch settlements on the west coast of North Sumatra. Singkel is the most northern of the Dutch possessions in that island, and is separated by a river of the same name from the still independent little states of Troomon and Analaboo. Still further north commences the Sultanat of Atchin. The whole coast from Ayer-Bangie to the northern point is known to sailors by name of Pepper Coast.

- 66 voorgallery – Such a fore-gallery is open on *three* sides and supported by pillars. The reader will find a description of an Indian house *infra*, p. 231. [Verwijzing naar de volgende passage: On entering,....but no, I will give a proof that I abandon all claims to the picturesque. ‘Given,’ an oblong: divide it into twenty one parts, three in breadth, seven in depth. You give each of these partitions a number, beginning with the upper corner on the left-hand side, from there to the right, so that *four* comes under *one*, and so on.
1	2	3	
4	5	6	
7	8	9	
10	11	12	
13	14	15	
16	17	18	
19	20	21	
- The first three numbers together form the fore-gallery, which is often open on three sides, and whose roof is supported in the front by pillars. From there, one enters by two folding doors, the inner gallery which is represented by the three following numbers. The partitions 7, 9, 10, 12, 13, 15, 16, and 18, are rooms, most of them being connected by doors with each other. The three last numbers form the open gallery behind, and what I have not mentioned is a sort of closed inner gallery or passage. I am very proud of this description. Zie ook de annotatie bij hoofdstuk XIII, r. 351-352].
- 77 *waard* – *Eigen Haard veel Waard* = ‘One’s own hearth is worth much.’ (There’s no place like home.) The lady’s name was Everdine Huberte van Wijnbergen.
- 253 van der Palm – Johannes Henricus Van der Palm, a celebrated Dutch author and orator, born 1763, died 1840; best known by his Bible for children and his Bible translations.

HOOFDSTUK XIII

- 80 eenige duizenden – 1000 guilders = £83, 6s. 8d. The English reader will bear in mind that when ‘thousands’ are spoken of, guilders are referred to.
- 285 schreeuwende – This is a literal rendering of the word used by the author.
- 351-352 beschrijving – Nos. 7 and 10, 10 and 13, 13 and 16, are connected by doors with each other; 9 and 12, 12 and 15, 15 and 18 are connected by doors with each other. Between 5 and 8 a door; between 17 and 20 a door; between 7 and 8, 10 and 11, 13 and 14, 16 and 17 doors; between 8 and 9, 11 and 12, 14 and 15, 17 and 18 doors. [Zie ook de annotatie bij hoofdstuk XI, r. 66]

HOOFDSTUK XIV

- 9 Radjahs – Independent petty princes.
- 15 molen – Allusion to *Le Meunier de Sans-souci*, by *Andriena*, in which he says of Frederick the Great of Prussia, ‘*On respecte un moulin, on vole une province.*’
- 45 *Jang di Pertoean*’s – Literally: He who reigns – the highest title in Sumatra.

- 79 Buitenzorgsche – The residence of the Governor-General.
- 97 *Padries* – Mohammedan Priests.
- 162-163 Toeankoe – *Toeankoe* – title of rank *only* used in Sumatra.
- 172 *Sewab* – *Sewab* = Indian weapon.
- 245 partner – The French Ambassador.
- 329-330 *loi Grammont* – The General de Grammont was the proposer of this law. It was accepted in the *Corps Législatif* in the year 1850.
- 612 gebleven – ‘Tranquillity has remained tranquil,’ – this is a literal rendering of the phrase used by many Residents.
- 636 *onwaar* – ‘Max Havelaar’ has never been refuted. The laws and regulations are good. They even look so philanthropic *on paper!*
- 646 geworden was – The English reader will bear in mind that this was written subsequent to the great Indian mutiny of 1857.
- 665 ingevoerd – A sends more to B than B receives from A; B sends more to C than C receives from B, etc.
- 670 beloening – The European and native functionaries are paid a certain percentage on products raised by the Dutch Government for the European marts. The Dutch government has its coffee-plantations, sugar-fields, etc. The European and native officials have to encourage labour in those government gardens, or fields, or plantations.
- 686 *dan er ryst is* – *Max Havelaar* was published in 1860. Since 1860 the Dutch Chambers have done nothing, but declare themselves horror-struck.
- 806 *Tikar* – *Tikar*, a straw-mat.
- 814 *Klapper* – *Klapper* (Malay, *Klappa*) – cocoa-nut.
- 822 *Pukul empat* – *Pukul empat* -- literally, four o'clock; also, a flower which opens at four o'clock in the afternoon.
- 842 *Saudien* – *Saoedien* – the child's guardian; *pron.* Sudin.

HOOFDSTUK XV

- 79 *Patteh* – A person in service of the Regent.
- 89 *geogst* – The Dutch Government has its coffee-gardens. If a Regent encourages labour in those gardens, or better still, compels men and women to work for nothing in the government gardens, – these government gardens will produce much coffee, and the Regent receives a certain percentage, so much for every pical.
- 269 ‘*Uweledelgestreng*’ – Right Honourable is by no means a good translation of the Dutch ‘*WelEdelGestreng*.’ It is impossible to translate this into English, just as ‘Right Worshipful’ could hardly be translated into Dutch without becoming ridiculous.
- 467-468 *den tegenwoordigen Gouverneur-generaal* – Duymaer van Twist.
- 473 *Lebak* – He would BEGIN the campaign as the weakest, and yet *at last* be the strongest.

HOOFDSTUK XVI

- 70 *gegrond bevonden is* – This statement the author published in 1861 at Amsterdam. (*Minnebrieven*, by Multatuli.)
- 116 *Soendablanden* – Soondah or Sundah.
- 151-152 *den gewezen Gouverneur-generaal* – Because usually the Governors-General have never before been in India. The late Governor-General, for instance, when he was appointed by the king, had never been in India, or connected in anything with Indian matters.

HOOFDSTUK XVII

- 5 *sawah* – Rice-field.
- 17 *kris* – *Kris* = poniard.
- 17 *poesaka* – *Poosaka* = inheritance – such a *poosaka* is kept as a holy keepsake (family heirloom).
- 25 *kerbo* – *Karbo* = buffalo.
- 49 *klamboe-haken* – *Klamboo* = curtain.
- 72 *patjol* – *Patjol* = spade.
- 73 *oeser-oeseran* – *Oeser-oeseran*, see p. 143. [Verwijzing naar de annotatie bij hoofdstuk VIII, r. 391]

- 73 *penghoeloe* – *Pengboolon* = village priest.
- 73 *ontong* – *Ontong* = gain, good luck.
- 91 *galangans* – *Galangan* = a trench for irrigating the rice-fields.
- 92 *allang-allang* – *Allang-allang* = jungle.
- 114 en *batikte* die met puntige *kapala* – Adinda had already learned to express thoughts on her tissue; *she drew sad pictures on her tissue*. (See page 77.) [Verwijzing naar de annotatie bij hoofdstuk vi, r. 67]
- 145 *matab-glap* – *Mata-glap* – literally = darkened eye – darkness, frenzy. This is the name one gives to the peculiar state wherein a Javanese is, when, because of jealousy, or oppression, he soon becomes so mad as to run amuck.
- 145 *amokh* maken – *Run amuck*. – A man who runs *amukh* kills everybody whom he meets, till he is at last killed himself like a mad dog.
- 151 *atap* – A sort of cane.
- 156 *bendies* – A sort of carriage.
- 169 *sarongs* – *Sarong*, see page 77. [Verwijzing naar de annotatie bij hoofdstuk vi, r. 67]
- 169 *slendangs* –
- The diagram shows a rectangular piece of fabric with a decorative border. On the right side, there is a vertical strip of fabric with a woven pattern, labeled 'b'. A horizontal strip of fabric, labeled 'a', is shown fastened to the strip 'b'. The text explains that when 'a' is fastened to 'b', it is a sarong, and when it is unfastened, it is called a slendang.
- a* is fastened to *b*, then it is a *sarong*. If it is open unfastened, then it is called a *slendang*.
- 178-179 *djati-bosch* – *Djati* = *Quercus indicus*, Indian Oak.
- 179 *ketapan* – *Ketapan* – An Indian tree.
- 179 *melatti* – *Melatti* – A beautiful flower.
- 201 *toedoeng* – See p. 83. [Verwijzing naar de annotatie bij hoofdstuk vi, r. 210]
- 241 *lalayang* – *Lalayang* = kite, – a game wherein they try to cut each other's cord. Often matches take place between different villages. This is a national game in Java, like cricket in England.
- 248 *pagger* – *Pagger*, – an enclosure constructed of bamboo canes.
- 263-264 om zout te maken – Making salt. This means to do something against the law. Salt is a monopoly of the Government. The Javanese is obliged to buy from the magazines of the Government. Saïdjah in his simplicity is saying something which the police ought not to hear!

- 279 *klappa* – *Klappa* = cocoa-nut.
- 297 *dessab* – *Dessab* = Javanese village.
- 303 verstonde – Soondanese.
- 314-315 den roman van *Sue* – *Le Juif Errant*.
- 329-330 *spaansche-matten* – 54 guilders.
- 332 kris – The Javanese is never without his poniard: it belongs to his dress.
- 335 *kabin* – *Kabin* = a piece of linen.
- 336 *ikat-pendieng* – *Ikat-pendieng* – *pendieng* is a girdle of small plates of silver or gold, and *ikat-pendieng* – the clasp of it (*agrafe*).
- 338 voor-*baadjoe* – *Baadjoe* = clothes.
- 348 *Soesoehoenan van Solo* – A superstition of the Javanese.
- 371 *kabaai* – Indian dress.
- 388 *parang* – An implement used by farmers in cutting grass and wood.
- 388 *pontianak* – Evil spirit.
- 518 *kenari* – *Kenari*, a beautiful tree. The *kenari* produces a nut, of which very good oil is made.
- 531 *waringi-heuvel* – *Waringi*, one of the most beautiful trees in Java.
- 641 *boaja's* – *Bojajas* = crocodiles. 'To bring a sacrifice to the crocodiles.' Such sacrifices are much in vogue. Some fruits and some pastry, or a few hen's eggs, are placed on a saucer of bamboo, one or more burning wax-lights are added, all this is placed on the river, and the floating down of many such sacrifices is a beautiful sight.
- 645 *baleb-baleb* – *Baleb-baleb* = couch.
- 654 *pagger* – Enclosure.
- 676 *dus* – Read the address of the Lieutenant-General Van Swieten to his soldiers. See *Ideen* (Ideas) of Multatuli, first bundle, and the speech of Mr. Douwes Dekker in the *Annales* of the International Congress for the Promotion of Social Science (Amsterdam, 1864).

HOOFDSTUK XVIII

- 146 *poendoetan* – Poondootan is the obtaining of provisions and goods under the pretext of Government service. In the journeys of important personages invited by the Regent or district chiefs, all necessities are supplied by the population, and that as often as required.
- 150 *pantjens* en *kemits* – Followers and serving-people summoned to increase the pomp, and attend upon the chief or other personage.
- 229 de Lange-leidsche-dwarsstraat – Long Leiden Cross-street.

HOOFDSTUK XX

- 203 niets te wachten valt – In the original MS. the author wrote: ‘I *know* his successor, I *know* what I may expect of him.’ This was changed against the will and without the knowledge of the author. We give this note with the authorization of the author.
- 254-255 berisping – Literally – ‘For the manner in which I served.’

Bijlage VII

De Japansche Steenhouwer.

Tout homme, dans tout ce qu'il fait, tend invariablement au bonheur; et s'il est si rare, c'est qu'outre les imperfections de notre nature, on le cherche ordinairement où il n'est point, et qu'un faux jugement, inspirant de faux desirs, nous fait courir après la chimère, en croijant poursuivre la vérité.

.....
.....tout changement est dangereux, et c'est surtout en fait de position que *le mieux est souvent l'ennemi du bien*. On pourrait appliquer à la fortune perdue de beaucoup de gens cette épitaphe anglaise:

I was well, would be better, took physic, and died.

Colonel DE WEISS.

Varium et mutabile semper foemina.

– ‘Wat zijn die geleerden toch onverdragelijke menschen!’ hoor ik, dunkt mij, de lieve lezeres, die bij geval deze bladen in handen neemt, met een klein blosje van ontevredenheid uitroepen: ‘Ze zijn eeuwig met hun Latijn in de weer. Ze hangen van pedanterie aan elkander.’ –

Ik bid u, mijne schoone, bedwing voor een oogenblik uwen, anders altoos regtmatigen, maar nu toch een weinig voorbarigen toorn. 't Was uit beleefdheid, dat ik daar zoo even even Hollandsch maar Latijn sprak: en uit beleefdheid wil ik er zelfs de vertaling niet bijvoegen. 't Gaat mij als uwen geneesheer, die zijne recepten in 't Latijn schrijft, opdat gij niet moogt weten welke lelijke dingen hij u al te gebruiken geeft. Mogt gij soms uwe nieuwsg.... uwe zucht naar wetenschap moeilijk kunnen bedwingen, en gaarne met de beteekenis dier woorden bekend willen zijn, vraag het dan maar aan een uwer geleerde vrienden, den Dominé of den Doctor, maar van mij hoort gij het niet.

Ik ken al weinig spreuken, die meer vooringenomenheid, partijdigheid en onregtvaardigheid verraden dan deze. 't Is om razend te worden, als men ze reeds uit den mond van eenen schooljongen hoort, terwijl de guit zijn zusje of buurmeisje een' schalkschen blik toewerpt, en zich op zijne meerdere standvastigheid en sterkte van geest boven 'het zwakkere geslacht' verheft. Ik althans herinner mij nog zeer goed, met hoeveel genoegen ik dezen regel uit mijnen *Vossius* van buiten leerde, en hoe ik dien bij menige gelegenheid, te pas of te onpas, wanneer mijn vernuft tegen de plaagzucht mijner speelnootjes niet bestand was, die lieve meisjes voor de voeten wierp.

Sedert ik wat ouder geworden ben, gevoel ik echter de partijdigheid en het onedelmoedige dier spreuk, in den mond van eenen man, volkomen. Nu eerst zie ik duidelijk, dat men niet aan de eene helft bij uitsluiting moet te laste leggen, wat de andere misschien nog wel in ruimere mate aankleeft. Nu zoek ik, in mijne eigen gedenkschriften, de oogenblikken niet te vergeefs, die de beschuldiging van veranderlijkheid en onstandvastigheid met regt ook op mij zelve werpen. Mijn vriend JONATHAN – zoo hij uw vriend nog niet is, lezer, dan raad ik u spoedig kennis met hem te maken – wil de *thesis* ‘dat een mensch om de zeven jaar verandert’ *publice et solemniter* verdedigen; maar ik zou hem, dunkt mij, zeer gemakkelijk *ad terminos non loqui* brengen, door de tegenstelling te beweren, dat een gewoon mensch in *Europa* binnen elke zeven maanden, en iemand die tusschen de keerkringen leeft of geleefd heeft, binnen elke zeven dagen, van denkbeelden, van smaak, van gevoelens, van verlangens geheel omkeert en verandert.

't Hangt er maar van af, of zijne begeerten worden ingewilligd: – naauwelijks heeft hij bereikt, wat hij als het toppunt zijner wenschen beschouwde, of de verbeelding toovert hem weder iets anders voor den geest – om bij de verwezenlijking van dit ideaal, zijne zinnen op nieuw met een vreemd tooneel te begoochelen.

– ‘Wat akelig klimaat! wat ellendig weer! Naauwelijks steekt gij uw neus buiten ’s huis, of er is kans, dat dit teeder deel van uw ligchaam bevriest. Van boven tot beneden gebaaid, en gefle-neld, en geduffeld, zit gij op uw kamer te suffen en te rooken. De zon schijnt het wel te ver-geten, dat er hier ook nog een plekje is, waar men haar gelaat wel eens zou willen zien en van hare gaven profiteren. Alle dagen mist en regen, of vorst en sneeuw. Foei, wat een land! Heilig *Oost-Indië*! Daar *leeft* men – daar kan men ten minste zien – daar kan men de frissche lucht in-ademen – daar zit men niet als een gevangene in de prison!’

Ik ontmoette dienzelfden pruttelaar later in dat ‘heilig *Oost-Indië*’ weder. Hij had het in ’t lie-ve Vaderland niet langer kunnen uithouden. Een lief buitentje bij *Arnhem*, een barouchet met twee flinke paarden, in den winter kastanjes, alle morgens twintig couranten bij zijn *dejemé*, die hem ’t nieuws van den dag, onder honderd verschillende vormen, verkondigden, – niets had hem kunnen boeijen. Zelfs twee engelachtige kinderen had hij, in teederen leeftijd, aan vreem-den ter verdere opvoeding achtergelaten – en hij was naar het land zijner wenschen terugge-sneld.

– ‘Wat is het broeiend heet!’ was het eerste woord, dat ik van hem hoorde. ‘Of het aan mij ligt, weet ik niet, maar ’t is, dunkt mij, tegenwoordig veel warmer in Oost Indië dan vroeger. En ik kan niets meer verdragen: alles bekomt mij slecht. Rijst eeuwig rijst! en terwijl men in *Holland* ’s avonds een lekkere flesch drinkt, slaan wij hier water, bij glazen vol, naar binnen. Neen ik moet zeggen, dan heeft men in *Europa* ten minste genot van zijn leven.’ –

– ‘Ja, maar dat gure weder! die bewolkte hemel, die altoos durende mist en regen!’

– ‘Wel dan ga ik naar het zuiden van *Frankrijk*, naar *Italië*, naar duizend andere streken – ’t is daar niet zoo als hier, waar men op een eiland zit en maar blijven moet waar men is.’

Dwazen die wij zijn! altoos naar verandering te haken, altoos onstuimig te begeeren, wat de verbeelding ons voor den geest toovert en het tegenwoordige ons weigert – en toch lezers, wie maakt zich aan die dwaasheid niet schuldig! Ik weet het – voor ons zijn er redenen, natuurlijke oorzaken, zelfs verschooningen te vinden. Men verlaat meestal het Vaderland op eenen leeftijd, die den overgang daarstelt van de jongelingschap tot den mannelijken ouderdom. Men heeft de dichters gelezen, die spreken van ‘de eeuwigdurende lente der morgenlanden,’ van ‘dat al-toos frisch en jeugdig groen,’ ‘van dat ontvluchten der heete middagzon in den koelen lommer der kokosboomen,’ van die Inlandsche schoonen, die ‘ADÉKAS, rank als de kokosboom, in on-bedwongen groei, aanvallig in haar lach, beminlijk van gelaat, en zuiver van ziel als de reine zonnestrallen’ (1). En terwijl in het Vaderland de fortuin u den rug toekeert, worden u hier aan-zien en eer en rijkdom voorspeld. Die voorstellingen hebben uwe verbeelding opgewonden, en gij gaat naar het land van poëzij en goud. Daar ziet gij in de verte de kust reeds blaauwen, be-geerig strekt gij er de handen naar uit, en vol van verrukking en verwachting zet gij den eersten voet aan wal. Maar ’t is in het hartje van de oostmousson: geen regendrop is in drie maanden van den hemel gevallen, en, in plaats van eene eeuwige lente, ziet gij geen enkel groen gras-scheutje, niets dan verdorde bladeren, die door een’ gloeienden wind, vermengd met zand en stof, u in ’t aangezicht worden gewaaid. En als gij, in plaats van ADÉKAS, schoonen ontmoet met waggelenden gang, voetjes als holsblokken, zwarte tanden, en een dosis sirie tusschen de lippen: als gij, in stede van aanzien en goud, teleurstellingen vindt en koper, dan verwenscht gij weldra die dichters en enthousiasten, en gunt hun tot belooning het voorregt, van uw tracte-

---

(1) HELMERS, *de Hollandsche natie*, vierde zang.

mentje, hoe gering ook, in specie, op den vollen middag, naar huis te dragen, en dan ‘in de schaduw van een ranke kokosboom’ uitterusten.

’t Is niet te verwonderen, dat de teleurgestelde naar verandering haakt, als, bij zulk een droevige werkelijkheid, de onvergetelijke dagen der kindschheid en jeugd, getooid in het bevallig kleed, waarmede zijne rijke verbeelding ze versiert, zich voor zijnen geest tooveren – ’t is niet te verwonderen, dat hij dan terugwenscht naar dat land, waar hij als kind dartelde en als jongeling beminde. Maar o bedwing die zucht naar verandering, volg haar niet, ’t is een bedriegelijk schaduwbeeld, wat zij u voorhoudt, dat u ontvlugt als gij het grijpen wilt. Gij omhelst de wolk van JUNO! Het Vaderland is, na vijftien of twintig jaren, het Vaderland niet meer dat gij verliet. Uwe vrienden hebben u vergeten, zijn uwe vrienden niet meer, zijn dood. Uw hart is niet meer vatbaar voor ’t genot, dat in uwe jeugd uwe zenuwen deed trillen van blijdschap. Gij zijt geen jaar in ’t land uwer geboorte, of die duivel, die u hier kwelde, vervolgt u ook daar weder, en drijft u terug naar de overzij der baren.

Wee den ongelukkige, die dat alles verterend vuur in zijnen boezem, die alvermogende zucht naar verandering, niet weet te beteugelen. Hij wordt door de vreesselijkste onrust voortgezweept; nergens vindt hij kalmte, nergens stillen vrede des gemoeds. Ik heb een vriend gehad, die een half dozijn reizen naar *Indië* en terugreizen naar het Vaderland maakte. Hij streed niet tegen dien inwendigen vijand: hij hoorde naar zijnen verleidenden sirenezang; hij volgde zijnen verderfelijken raad. Die ongelukkige! Nergens had hij rust. Altoos jaagde hij naar al wat het tegenwoordige hem weigerde. Hij was militair, ambtenaar, koopman en landbouwer geweest. In *Indië* verhuisde hij bijna maandelijks. Vrienden had hij niet – de kennissen met wie hij omging veranderden gedurig. Daar stortte eene uitterende ziekte hem op het krankbed. Al de artsen hadden een beurt, om over den ongelukkige te practiseren – en eindelijk wierp hij zich in de armen der inlandsche geneeskunst. In al de vertrekken zijner woning liet hij achtervolgens zijn ziekbed plaatsen. Op den morgen van zijnen dood had hij al zijne bedienden tegen nieuwen verwisseld.

– ‘Breng mij aan de andere zijde der kamer!’ waren de laatste woorden waarmede hij den adem uitblies. –

Dwaas die hij was! Altoos iets anders te begeeren, dan het lot hem schonk, en, als hij kreeg wat hij begeerde, toch weer te haken naar het geen hij vroeger bezat. God beware u voor die dwaasheid lezer! Zij zou al uwe levensvreugd vergallen, zij zou, de verkwikkende slaap van uwe legerstede verbannen, zij zou met meedoogenlooze klauwen wreedaardig in uwe ingewanden wroeten. Er is voor zulk een’ ongelukkige maar een middel ter genezing – de dood, die hem in de groeve der vertering, tot het eindigen van zijn zwerven, tot rust noodzaakt.

HORATIUS – neen zet uw lief gezigtje maar niet weder in plooijen, schoone lezeres, ik zal geen Latijn meer spreken – HORATIUS vond, in zijnen tijd, die veranderingzucht, in de Romeinsche maatschappij ook al doorgedrongen: en hij bestreed ze met den geessel der satijre, op eene krachtige wijze. Wilt gij er een staaltje van hooren?

‘O zaalge handelstand’ roept de oude Veteraan
Op halve krijgssoldij – ‘de bron van uw bestaan
Blijft tot uw ouderdom steeds onbekrompen vloeijen’,
De koopman op zijn beurt, wanneer de stormen loeien,
Daar ’t rijk beladen schip langs ’t golvend zeeschuim dwaalt
Of als op vreemde beurs de koers der fondsen daalt,
Roemt weer des krijgsmans lot gelukkig boven allen.
‘Hem,’ – roept hij – ‘hem alleen is ’t lot te beurt gevallen.
Dat in een oogenblik het oogverblindend staal
Een snellen dood hem schenkt, of blijde zegepraal.’

De Regtsgeleerde, wien de pleitbeslommingen,
 Vóór 't eerste haangekraai, den zoeten slaap ontwingen,
 Zucht, daar hij geuwend in het nieuwe wetboek blaart:
 'Ach 't zalig veld alleen is onze wenschen waard
 Dáár slechts is voor den mensch, bevrijd van bange zorgen,
 In uwen schoot, Natuur! het waar geluk verborgen.'
 Zoo prijst de landman weer het leven in de stad
 In 't kort, daar gij, naar 'k gis, nu toch mijn meening vat,
 Elk roemt zijns buurmans lot, te onvreden met het zijne.
 Ik zelf, ik ruilde mée voor beter graag het mijne.

Maar luistert vrienden! zoo JUPIJN, of wat voor slag
 Van Goden dáár omhoog ons lot bedeele mag,
 Eens neer kwam dalen, en bewogen door uw kermen,
 Sprak: 'arme menschen! 'k wil mij over u ontfermen,
 En doen wat gij begeert: gij koopman, wordt soldaat,
 Gij, landman, stedeling, en gij, heer Advokaat,
 Moogt op het zalig veld uw dagen heen zien vlieten,
 Elk zal het leven, juist gelijk hij wenscht, genieten.'
 Wel nu wat aarselt gij? nu hebt gij toch uw wil.
 Wat prevelt gij nog meer, en staat druilloorig stil?
 Och! ieder blijft hetgeen hij was, en dankt voor beter.
 En de arme JUPITER, hij zwoegt en slooft en zweet er
 Zich rustloos af: 't is aan een doove deur geklopt.
 Maar zoo hij nu, daar gij zijn weldaân dus verschopt,
 Zijn kinnebakken eens van gramschap op ging blazen,
 En om uw onverstand aan 't bulderen en 't razen,
 U toeriep: 'blijft en wroet, gij wormen, in het slijk,
 Maar kikt voortaan geen woord!' had hij dan ongelijk?

Ik vrees, dat gij reeds dikwijls u zelve zult gevraagd hebben, hoe al dit geschrijf in verband staat met den titel die er boven is geplaatst. Over eenen Japanschen steenhouwer zou er verhaald worden, en tot nog toe was het eene drooge verhandeling over de zucht naar verandering bij de menschen. En wat nog het ergste is, in plaats van naar *Japan*, brengt u JERONIJMUS naar *Rome*, en schildert u die stad, zoo als het er meer dan achttien eeuwen geleden gesteld was. Moest ik mij op deze bedenking verantwoorden, dan zou ik niet weten, hoe het aantevangen. Ik wil dus maar liever doen zoo als de redenaar, die, na zijne hoorders reeds met eene, een half uur lange, inleiding, in slaap geredeneerd te hebben, hunne welwillendheid inriep voor het geen nu zou komen, en dat de eigenlijke redevoering zou uitmaken. Misschien zijn er sommige goedgunstige lezers, die toch nog eenig verband tusschen het voorgaande en volgende zullen vinden, en er de gevolgtrekking uit opmaken, dat de menschen aan alle einden der aarde, in sommige opzigten, veel van elkander hebben.

Ofschoon ik niet, zoo als mijn vriend de *Wandsbecker bode* in *Japan* ben geweest, noch de eer heb gehad aan Zijne Keizerlijke Majesteit aldaar te worden voorgesteld, en over de poëzij en de filosofie en andere geleerde zaken met hem te spreken, weet ik toevallig iets van de Japansche letterkunde, dat ik ook u bij deze gelegenheid wil mededeelen. Ik ben er wel niet op zulk eene wonderlijke wijze aan gekomen als ASMUS aan het oor van den Hofmaarschalk, maar ik geloof toch dat het vernemen van mijne Japansche bijdrage even veel bijval zal vinden als, het bezigtigen van de zijne.

Er woonde, jaren geleden, in een klein dorpje van *Sadsuma*, een der provincies van *Japan*,

een steenhouwer, die door zwaren arbeid, ter naauwernood in zijne behoeften en die van zijn talrijk gezin kon voorzien. Op zekeren morgen stond hij weder, in de arduinen rotsen, aan den oever der zee, te houwen, toen de burgemeester der plaats daar voor bij trok. In een gemakkelijke norimond (draagstoel), beveiligd voor de brandende stralen der zon, zag de steenhouwer hem zijnen weg vervolgen, terwijl hij zelf, in het zweet zijns aanschijns, zijn brood verdiende. – ‘Benijdenswaardig lot’ riep hij uit ‘zoo zonder moeite, zonder zorgen, in overvloed te leven. O Goden verhoor mijne beden, en maak mij ook nog eens burgemeester!’

En de Goden verhoorden hem en hij werd burgemeester. Al het vroeger geleden gebrek, al de armoede, die hem gekweld had, was weldra vergeten. In overvloed en gemak, en weelde zelfs, leefde hij gelukkig, zonder zorgen. Er was maar eene zaak, die hem kwelde. Hij was de eerste van het dorp, duizenden bogen zich voor hem in ’t stof; maar – de démon van den hoogmoed sloop zijnen boezem binnen – daar in de hoofdstad van *Sadsuma*, daar woonde een man, die grooter was dan hij, voor wien hij zich moest buigen, van wien hij bevelen ontving. Die Landsheer der Provincie was de steen des aanstoots.

– ‘Waarom mij niet één trap hooger geplaatst, in uwe goedertierenheid, groote Goden! waarom van den steenhouwer geen Landsheer gemaakt!’

De Japansche Goden schijnen nog al mild te wezen! althans onze vriend ontving op nieuw wat hij wenschte. Nu was er niemand in de geheele Provincie boven hem. Allen gehoorzaamden zijne bevelen. Pracht en rijkdom omstuwden zijn Paleis. Overal vond hij eerbied, ootmoed en het diepst ontzag. Een jaar was op die wijze, in het volle genot zijner grootheid, verlopen. Daar verliet hij op zekeren dag *Sadsuma*, in staatsie en plegtigen optogt. Een ontelbare stoet vergezelde hem. Vlaggen, met gouden wapens, op velden van allerlei kleur geborduurd, pieken, hellebaarden, geweren, pistolen, met zijden foudralen bedekt, vederbossen en afhangende witte paardenstaarten, die op lange stokken met vergulde knoppen en zijden kwasten pronkten, bogen en pijlen, in heerlijk verlakte kokers, gezadelde rijpaarden, jagthonden en jagtgereedschappen, – dat alles werd in bont gewoel hem voorgedragen. Maar te midden van al dien luister, zat de hoofdpersoon van het tooneel, de Landsheer van *Sadsuma*, onrustig en ontevreden in de prachtige *norimond*. Hij verliet zijne provincie, en trok naar *Jédo*, de hoofdplaats van het Rijk, om aan den Keizer van *Japan* hulde te bewijzen. Eerzucht is de voorname eigenschap van den *Japanner*, en nu werd die hartstogt van den Landsheer gevoelig gekwetst. Hij die gewoon was met eene trotsche houding en een stroef gelaat zijne onderdanen te ontmoeten, die niemand boven zich noch naast zich kende, hij moest thans eenige dagreizen ver trekken, om in diepe stilte het vertrek van den *siogoun* of wereldrijken Keizer binnen te treden, op handen en voeten den Vorst te naderen, zich voor hem ter aarde te werpen, het voorhoofd tot den grond te buigen, en zoo geduldig het teeken van verlof om te vertrekken af te wachten. Hij volbragt dien harden pligt, maar toen hij weder in zijn *norimond* zat en, in zijne eigen oogen vrij wat verneederd, huiswaarts keerde, zweefde hem onwillekeurig de wensch op de lippen: ‘o Werd ik nog eens Keizer van *Japan*!’

De regerende Keizer stierf, en door een zamenloop van omstandigheden, of liever door een wonder, werd de Landsheer van *Sadsuma* zijn opvolger. Wie beschrijft het zalig gevoel, dat zijn borst doorstroomde, toen hij in zijn prachtig paleis gezeten, en van ontelbare bedienden, en hovelingen en rijks grooten omgeven, door allen als eene godheid werd vereerd en gevierd! Wie schetst zijne vreugde, als de drie-en-zestig landsheeren van heinde en verre uit zijn gebied naar *Jédo* stroomden, om zich voor hem te verdedigen, als zelfs de *Capitano Hollanda* van *Decima* den moeilijken togt naar de hoofdplaats des rijks ondernam, om zijne Keizerlijke Majesteit zijne hulde te bewijzen.

Er is echter in *Japan* nog iemand, grooter dan de Keizer zelf. De *mikado* of geestelijke Keizer woont te *Miäco* en de *siogoun* of wereldlijke Vorst is verplicht gedurig derwaarts te trekken, ten einde hem godsdienstigen eerbied te bewijzen en te aanbidden. Onwillekeurig vaarde hem, op

het oogenblik dat hij, in diepe stilte, voor den *mikado* lag neergeknield, de gedachte door de ziel: ‘wat is toch alle grootheid en roem en eer, zoolang men zich zelf voor een ander moet vernederen? wat ben ik meer, dan die vasallen, die voor mij kruipen, als ik zoo voor den geestelijken Vorst mij nederbuig.’

Nacht noch dag had de *siogoun* rust, geen slaap look zijne oogen, naar *Miäco* waren zijne blikken onafgebroken gekeerd, *mikado* te worden was de begeerte, die onstuimig in zijnen boezem woelde.

In naam is de geestelijke Keizer van *Japan* de almagtige, de stedehouder der Goden, maar in der daad is hij niet meer dan een afgod, wien men aanbidt, maar die voor ’t overige niets niets zeggen [sic] heeft. Hij mag zijn paleis niet uit, mag door niemand gezien worden dan door den *siogoun* alleen en wordt zoodanig door verveling en verdriet gekweld, dat hij niet zelden, ten voordeele van eenen zoon of dochter, van zijn troon afstand doet. Bij zulk eene gelegenheid werd, iets dat anders in *Japan* nimmer gebeurt, onze *siogoun* aangesteld tot geestelijke Keizer. Maar helaas! ook nu vond hij niet wat hij zocht. Alle genoegens, die hij vroeger had gesmaakt, waren hem nu ontzegd; aan zijn eerzucht was wel is waar voldaan, want hij was, in ’t oog der Japannezen eene godheid geworden, wiens naam men niet dan met eerbied durfde noemen – doch inderdaad gevoelde hij zich diep ongelukkig. Altoos opgesloten in zijn paleis, zag hij al spoedig in, dat die oogenschijnlijke almacht van den *mikado* inderdaad niets anders is dan eene slavernij van ijdele gebruiken, gewoonten en etiquette. Zijn titel is ‘zoon van de zon’ – maar hoe dikwijls sloeg hij zijne blikken op naar dat prachtige hemelligchaam, en wenschte de vrijheid, den glans en de majesteit te bezitten van de koningin des dags, die, terwijl hij zelf binnen vier muren was opgesloten, de geheele wereld overzag, en dagelijks die wereld doorreisde.

Tot dusverre behoorde alles, wat ik verteld heb, tot de mogelijkheden. Althans ik zou al spoedig, elk, die aan twijfelde, voor de voeten werpen, dat het iemand, in eene eeuw levende, welke een Corsicaanschen vreemdeling op den troon van *Frankrijk*, een *soldat de fortune* Pacha van *Egypte*, een advocaatszoon Koning van *Sweden* heeft gezien, niet past voor bovennatuurlijk te houden, dat in *Japan* een steenhouwer geestelijk Keizer wordt. Maar nu volgt er iets, dat mij zou doen veronderstellen, of deze geschiedenis niet van de oudste tijden dagteekent, toen in *Europa* de dieren konden spreken, en voortreffelijke menschen en helden als sterrebeelden aan den hemel werden geplaatst, en toen in *Japan* een Keizer zijn keizerlijk gebied verliet en door de goden in de Koninginne des dags, de zon, werd herschapen. Hoe dit zij – aan de geleerden laat ik over hieromtrent verdere conjectures te maken – waarheid is het dat de *siogoun*, op zijn verzoek, een tijd lang, als de *PHOEBUS* der Grieken, aan den hemel heeft geschenen. Gij zoudt denken, dat hij nu gelukkig was met de verheven plaats, die hij in ’t heelal bekleedde, omstuwed door miriaden fonkelende starren, zijne knechten en wachters – maar die duivel der ontevredenheid liet hem geen rust, en jaagde en pijnigde hem, als de helsche furie. Dikwijls werd zijn glans en zijn luister verdonkerd door de wolken, die hem beletten zijne stralen neer te schieten op het aardrijk: dan morde en wrokte hij: eens, in een vlaag van dolle woede, bad hij de goden om een wolk te mogen worden, ten einde ook op zijn beurt het genot te hebben van zelfs de majesteit der zon te benevelen. Spoedig echter berouwde hem deze keuze, toen ze door de Goden was ingewilligd; want de wolken werden door de bergen en de rotsen aangetrokken, stootten niet zelden op hun ijzeren borst te barsten, of ontbonden zich, door er in groote regendrop-pelen op neder te vallen. Zijn lot op die wijze voor oogen ziende, werd hij, op zijn gebed, in zulk een steenrots veranderd waarvoor zelfs de wolken optorren. Maar tot waartoe dringt de menschelijke geest niet door! wat is veilig voor het oog van den Heer der schepping! – ook in deze gestalte vond hij geen vrede: dagelijks kwamen de steenhouwers, met hunne houweelen zijne zijden verontrusten om uit zijne ingewanden arduin te halen: en hoe hard de steen ook mogt wezen, de kracht van het ijzer drong toch door zijne aderen heen.

– ‘Neen’ dacht hij, – want zijn bewustzijn had hij, onder al die metamorphoses bewaard, ‘neen

dan is een steenhouwer nog veel voortreffelijker dan een rots, want door zijn ijzeren arm wordt de rots zelfs vergruisd. o Goden maak mij een steenhouwer! En de goden verhoorden zijne bede, en de steenhouwer eindigde met weér steenhouwer te worden.

Ik geloof dat er wel meer zulke steenhouwers, ook buiten *Japan* zouden wezen, indien wij ook eens het voorregt hadden van alles te ontvangen, wat wij verlangen en wenschen. Althans vader BILDERDIJK, de man die zelf zoo dikwijls over zijne lotsbestemming te pruilten zat, schijnt almede van dat gevoelen te wezen, want hij zegt in den aanhef van zijn dichtstuk *Mijne geboortebestemming*:

Indien de Godheid elk, hij zij dan arm of rijk,
Den wensch vervullen wou, waarom wij, menschen, pruilten.
Geen stervling zou zijn staat voor beter staat verruilen,

Wees dus maar te vreden JERONIMUS, met hetgeen gij zijt en het weinige dat gij hebt – zoo spreek ik dikwijls tot mij zelve. – Gij haakt nu wel naar het Vaderland, en denkt daar vele onaangenaamheden, die men u hier aandoet, veel kwelling des geestes, veel teleurstellingen te ontvlugten, maar bedwing die dwaze zucht, want 't zou daar niet beter zijn, dan waar gij u thans bevindt. Al zijt gij een arme sukkel, in vergelijking van zoo vele suikerondernemers, koffijplanters, landeigenaren en kapitalisten, – begeer hunne schatten en rijkdommen niet, want daaraan zijn dikwijls meer tranen verbonden dan glans en genoeg. Uw huis is wel klein en eenvoudig, maar er leeft waarschijnlijk zoeter vreugde en blijdschap binnen de muren uwer woning, dan in dat prachtig gebouw, dat zijne tinnen trotsch ten hemel verheft. In uw oude bendie rijdt gij misschien met meer vrede en gemoedsrust, dan gindsche NABOB in zijne schitterende equipage. En als gij er soms begeerig naar uitziet, om ook eens zulk een met goud geborduurd rok, zulk een schitterend ridderkruis te dragen – troost u dan met de gedachte, dat die dingen, vooral in Oost Indië, veel meer zweetdruppelen kosten, dan het eenvoudig linnen buisje, waarmee uwe leden bedekt zijn – herinner u dan altoos den Japanschen steenhouwer.

JERONIMUS.

Bibliografie

Geraadpleegde archiefstukken

Alle geraadpleegde archiefstukken bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag.

Archief Ministerie van Koloniën 1813-1849

Stamboeken Oost-Indische ambtenaren

Inventarisnummer 3094, p. 79-80 (C. Visscher)

Inventarisnummer 3094, p. 94-95 (E. Douwes Dekker)

Inventarisnummer 3094, p. 110-111 (E. de Waal)

Inventarisnummer 3094, p. 138-141 (Ch.F. Pahud)

Inventarisnummer 3094, p. 391 (G.A.F. Wiggers)

Inventarisnummer 3095, p. 50 (A. Ruterling)

Inventarisnummer 3095, p. 135 en 453 (D.F. Schaap)

Inventarisnummer 3095, p. 141 (C.P. Brest van Kempen)

Inventarisnummer 3096, p. 50 (Th.A.C. van Kervel)

Inventarisnummer 3096, p. 195 (M.J. Pool)

Archief Ministerie van Koloniën 1850-1900

Oostindische besluiten. Inventarisnummer 7172

Oostindische besluiten (geheim). Inventarisnummer 9116

Stamboeken van ambtenaren in Nederlandsch-Indië

Inventarisnummer 900, p. 308 (J.H. van Meerten)

Inventarisnummer 900, p. 351 (A.L. Weddik)

Inventarisnummer 901, p. 135 (A.J. Langevelt van Hemert)

Registers Indische pensioenen 1815-1939

Serie A 2, p. 242 (A.L. Weddik)

Serie A 2, p. 351 (C. Visscher)

Betaalstaten van pensioenen van het Ministerie van Koloniën 1868-1925

Tweede serie. Inventarisnummer 260 (A. Ruterling)

Stamboeken van officieren van de landmacht 1813-1924

Inventarisnummer 95, p. 8 (W.L. van Wijnbergen)

Inventarisnummer 176, p. 47 (C.F.J.V.[= P.] van Wijnbergen)

Inventarisnummer 213, p. 2390 (W.L. van Wijnbergen)

Inventarisnummer 252, p. 78 (J.J.M.[= A.] de Chateaux)

Inventarisnummer 255, p. 102 (C.A. Bensen)

Inventarisnummer 256, p. 57 (J.J.M.[= A.] de Chateaux)

Inventarisnummer 282, p. 47 (C.F.J.V.[= P.] van Wijnbergen)

Stamboeken van officieren van het K.N.I.L. 1815-1940

Inventarisnummer 387, p. 5 (J.J.A. de Chateaux)

- Inventarisnummer 394, p. 20 (C.A. Bensen)
 Inventarisnummer 395, p. 65 (P.A.A. Collard)
- [*Aardrijkskundig*] *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indie*. Bewerkt naar de jongste en beste berigten door J.C.W. van den Bergh van Fysinga e.a. Amsterdam, 1869. 3 dln.
- [*ABC*] *Het ABC van Amsterdam. Encyclopaedisch handboek voor een ieder die van Amsterdam houdt*. Samengesteld door A.C. Gebhard en A. van der Vet. Amsterdam, z.j.
- Adagiarius *Latijnsche citaten in het dagelijksch leven*. Bijeengebracht, vertaald en met opgave der bronnen voorzien door [...]. Zutphen, 1925. Tweede druk, herzien en uitgebreid door D. Bruins. Dl. 2.
- [*d' Ailly's*] *d' Ailly's historische gids van Amsterdam*. Bewerkt door H.F. Wijnman. Amsterdam, [1963].
- [*Album*] *Album der natuur. Een werk ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand*. Jaargangen 1852-1875.
- [*Algemeene*] *Algemeene geschiedenis des vaderlands, van de vroegste tijden tot op heden*. Door J.P. Arend. Amsterdam, 1840-1882. 5 dln.
- [*Algemene*] *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. [Haarlem], [1981-1982]. 15 dln.
- [*Algemene*] *Algemene muziekencyclopedie*. Hoofdredactie J. Robijns en M. Zijlstra. Haarlem/Weesp, [1979-1984].
- [*Allgemeine*] *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. Conversations-Lexikon*. Leipzig, 1864-1873. Elfte, umgearbeitete, verbesserte und vermehrte Auflage.
- [*Almanak Ned.-Ind.*] *Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indie*. Batavia, 1837-1867. [Vanaf 1865: *Regerings-almanak voor Nederlandsch-Indië*]
- [Alphen, H. van] *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*. Utrecht, 1778.
- Andrieux, F.G.J.S. *Poésies*. Bruxelles, 1829.
- [Anoniem] 'Tijger-anecdoten.' In: *Indisch magazijn*. Tweede twaalfstal [= 2], III-IV (1845), p. 98-100.
- [Anoniem] 'Strafzaken.' In: *Het regt in Nederlandsch Indie* nr. 5 (1851), p. 51-55.
- [Anoniem] 'Officieel gedeelte.' In: *Javasche courant* 14 mei 1851.
- [Anoniem] 'Officieel gedeelte.' In: *Javasche courant* 26 november 1851.
- [Anoniem] 'De jongste gebeurtenissen in Britsch-Indie.' In: *Bijblad tot de Wetenschappelijke bladen* 1857, p. 272-328. Dl. 3.
- [Anoniem] 'Binnenland.' In: *Nieuwe Rotterdamsche courant* 16 september 1859.
- [Anoniem] 'Binnenland.' In: *Rotterdamsche courant* 16 september 1859.
- [Anoniem] 'Binnenland.' In: *Algemeen handelsblad* 17 september 1859.
- [Anoniem] 'Binnenlandsche berigten.' In: *Javasche courant* 7 juli 1860.

- [Anoniem] 'Binnenlandsche berigten.' In: *Javasche courant* 11 juli 1860.
- [Anoniem] 'Binnenlandsche berigten.' In: *Javasche courant* 1 september 1860.
- [Anoniem] 'Literature.' In: *The Scotsman* 11 juni 1868.
- [Anoniem] 'Binnenlandsche berigten.' In: *Nederlandsche Staats-courant* 8 april 1874.
- [Anoniem] 'Vendutiën.' In: *Bataviaasch handelsblad* 27 maart 1875.
- [Anoniem] 'Nederlandsche kolonien. Batavia, 10 april.' In: *Algemeen handelsblad* 18 mei 1875.
- [Anoniem] 'De prins van Wales in Indië.' In: *De locomotief* 27 november 1875.
- [Anoniem] 'Bijdragen tot de geschiedenis van het bestuur in de Minahassa.' In: *Soerabaiasch handelsblad* 25 oktober 1878.
- [Anoniem] 'Multatuli in 1851.' In: *Oost en west* 17 januari 1879.
- Antonides [van der Goes], J. *De Ystroom*. Met ophelderende kritische, philologische en historische aantekeningen van P.G. Witsen Geysbeek. Amsterdam, 1828.
- Babut, J. *Félix Batel ou La Hollande à Java*. La Haye enz., 1869. 2 tomes.
- Baedeker, K. *Le midi de la France depuis la Loire et y compris la Corse. Manuel du voyageur*. Leipzig enz., 1885.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. *De Nederlandsche belijdenisgeschriften*. Vergelijkende teksten samengesteld door [...]. Amsterdam, 1940.
- Balcar, A.J. *Knaurs Ballet Lexikon*. München enz., [1958].
- Bekker-Wed. Ds. Wolff, E. en A. Deken *Historie van Meijuffrouw Sara Burgerhart*. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Den Haag, 1980. 2 dln.
- [Beknopte] *Beknopte encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Naar den tweeden druk der Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië bewerkt door T.J. Bezemer. 's-Gravenhage enz., 1921.
- Béranger, J.-P. de *Oeuvres complètes. Contenant les dix chansons nouvelles*. Paris, 1850.
- Berg, L.W.C. van den 'In memoriam.' In: *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 23 (1876), p. 423-441.
- Berg, L.W.C van den *De inlandsche rangen en titels op Java en Madoera*. Batavia, 1887.
- Berg, N.P. van den en K.A. van der Hucht 'Vier generaties van een clan actief in de theecultuur op Java. De parenteel van Albertus van der Hucht (1762-1812) en Carolina Frederica van Wijnbergen (1771-1842).' In: *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie en het Iconographisch bureau* 42 (1988), p. 153-212.
- [Bijbel] *Bijbel. Dat is de ganse heilige schrift bevattende al de kanonieke boeken van het Oude en Nieuwe Testament*. Door last van de Hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden volgens het besluit van de Synode Nationaal gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse taal getrouwelijk overgezet. Leeuwarden, z.j.

- [*De Bijbel*] *De Bijbel, in 't klein*. Het Fransch, in dichtmaat, vrij naargevolgd. Utrecht, 1800.
- [*Bijbelsch-kerkelijk*] *Bijbelsch-kerkelijk woordenboek*. Onder redactie van A. van Veldhuizen, bewerkt door F.M.Th. Böhl e.a. Groningen enz., 1919. Dl. 1.
- [*Bijblad*] *Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch Indie*. Onder redactie van S.C.H. Nederburgh en C. de Waal. Nr. 962-1127. Batavia, 1861. Dl. 5.
- [*Bijl. Hand.*] *Bijlagen van het verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1851-1852; 1852-1853; 1853-1854; 1855-1856; 1856-1857; 1857-1858; 1858-1859; 1859-1860; 1864-1865; 1868-1869; 1872-1873.
- Bilderdijk, W. *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*. Amsterdam, 1818. Tweede druk, met byvoegselen en vermeerderde aantekeningen.
- Bilderdijk, W. *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd*. Amsterdam, 1822. 2 dln.
- Bilderdijk, W. *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling*. 's-Gravenhage, 1829.
- Bilderdyk, W. *Geschiedenis des vaderlands*. Uitgegeven door H.W. Tydeman. Amsterdam, 1836. Dl. x.
- Bl. [P. Blecker] 'Bijdragen tot de bevolkings-statistiek van Java en Madura.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Derde serie, jaargang 2 (1868), p. 456-460.
- Boileau, [N.] *Oeuvres*. Avec un choix de notes des meilleurs commentateurs et précédées d'une notice par M. Amar. Paris, 1860.
- Bork, G.J. van 'Enkele sociale aspecten van "de familie Kegge".' In: *Spektator* 4.v (1974-1975), p. 284-289.
- Bosch, W. 'De waarde van statistieke opgaven omtrent Java.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 14.1 (1852), p. 118-127.
- Boudewijnse, J. en G.H. van Soest *De Indo-Nederlandsche wetgeving. Staatsbladen van Nederlandsch Indie*. Bewerkt en met aantekeningen voorzien door [...]. Haarlem enz., 1876-1884. Dl. 1-6.
- Boudewijnse, J. en G.H. van Soest *Register op deel I tot VII der Indo-Nederlandsche wetgeving. Staatsbladen van Nederlandsch Indie*. Bewerkt en met aantekeningen voorzien door [...]. Arnhem, 1886.
- [*Brockhaus-Riemann*] *Brockhaus-Riemann-Musiklexikon*. Herausgegeben von C. Dahlhaus und H.H. Eggebert. Wiesbaden enz., 1978-1979. 2 Bnde.
- Brugmans, H. *Geschiedenis van Amsterdam*. Utrecht enz., 1973. Dl. 5, 6.
- Brugmans, I.J. *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*. 's-Gravenhage, 1929. Tweede, herziene en bijgewerkte druk. Economisch- en sociaal-historische onderzoekingen dl. 2.
- Brusse, M.J. *Godsdienst in de Zandstraat. Het nachtwerk van Jeruël*. Meegeleefd en naverdeld door [...]. Amsterdam, 1901.

- Bruyn Kops, J.L. de *Beginselen van staathuishoudkunde*. Amsterdam, 1859. Derde, herziene en vermeerderde druk. 2 dln.
- Bruyn Prince,
P.M.L. de *Officiële bescheiden betreffende de dienst van Multatuli als Oost-Indies ambtenaar. Max Havelaar op de Westkust van Sumatra*. Amersfoort, 1910. Tweede vermeerderde druk.
- Burger, J.E. en
P. Berntsen 'De Duitse immigratie naar Amsterdam in de 19e eeuw.' In: *Ons Amsterdam* 38.III (1986), p. 60-64.
- Busken Huet, Cd. *Litterarische fantasien en kritieken*. Haarlem, z.j. Dl. 2.
- Chijs, J.A. van der *Geschiedenis van de gouvernementen thee-cultuur op Java*. Batavia enz., 1903.
- [*Christelijke*] *Christelijke encyclopedie*. Onder redactie van F.W. Grosheide en G.P. van Iterzon. Kampen, 1956-1961. Tweede, geheel herziene druk.
- Cohen Stuart, A.B. 'Waarheidszin?' In: *De vrije gedachte*. Vierde deel, tweede stuk (1873), p. 132-144.
- [Colton, Ch.C.] *De lakonieke of vele zaken in weinige woorden, gerigt aan hen, die denken*. Uit het Engelsch. Rotterdam, 1825-1833. 3 dln.
- [Corneille, P. et T.] *Oeuvres des deux Corneille*. Édition variorum par Ch. Louandre. La Haye, 1854. 2 tomes.
- [*Van Dale*] *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*. Door G. Geerts en H. Heestermans, met medewerking van C. Kruyskamp. Utrecht enz., [1984]. Elfde, herziene druk.
- Dekker, J.J.H. *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'*. Z.p., [1985]. [Diss. Utrecht]
- [*Deutsches*] *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Leipzig, 1854-1971.
- [*Dictionnaire*] *Dictionnaire d'anecdotes, de traits singuliers et caractéristiques, historiettes, bons mots [...]*. Paris, 1787. Nouvelle édition augmentée. Tome second.
- Dircks, H. *The life, times, and scientific labours of the second marquis of Worcester*. To which is added, a reprint of his Century of inventions, 1663, with a commentary thereon. London, 1865.
- [*Duizend*] *Duizend en één nacht. Arabische vertellingen*. De nieuwste en volledigste Fransche en Hoogduitsche uitgaven gevolgd, door M. Frijlink. Amsterdam, 1830. Dl. 2.
- Dumesnil, R. *L'Epoque réaliste et naturaliste*. Paris, [1945].
- E., I.H.v.
[I.H. van Feghen] 'De Amstelkerk en het Walenweeshuis.' In: *Amstelodamum* 48.v (1961), p. 169-176.
- [*Encyclopaedia*] *The encyclopaedia Britannica*. Cambridge, 1910-1911. Eleventh edition.
- [*Encyclopedie*] *Encyclopedie van het Christendom*. Onder redactie van J.C. Groot en C.W. Mönnich. Amsterdam enz., 1955-1956. Dl. 2.

- [*Encyclopaedie*] *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Samengesteld door J. Paulus. 's-Gravenhage enz., 1917-1939. Tweede druk.
- Eringa, F.S. *Soendaas-Nederlands woordenboek*. Mede met gebruikmaking van eerder door R.A. Kern bijeengebrachte gegevens. Dordrecht enz., 1984.
- [*Etymologisch*] *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Door P.A.F. van Veen in samenwerking met N. van der Sijs. Utrecht enz., [1989].
- Faber, S. 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam.' In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93.11 (1978), p. 224-240.
- Fasseur, C. *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860*. Leiden, 1978. Tweede ongewijzigde druk. Leidse historische reeks nr. 20.
- Fasseur, C. 'Het "Indië" van Multatuli.' In: *Over Multatuli* nr. 3 (1979), p. 1-14.
- Fasseur, C. 'Een vergeten strafwetboek.' In: *Handhaving van de rechtsorde. Bundel aangeboden aan Albert Mulder*. [Uitgegeven door W.C. van Binsbergen e.a.]. Zwolle, 1988, p. 37-53.
- Flanor 'Vlugmaren.' In: *De Nederlandsche spectator* 26 april 1879.
- Foppe, H. 'Een tweede Max Havelaar? Multatuli en anderen over *Félix Batel, ou la Hollande à Java*.' In: *Over Multatuli* nr. 21 (1988), p. 28-43.
- Fortgens, H.W. *Schola latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle, 1958.
- [*Franck's*] *Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. Tweede druk door N. van Wijk. Leiden, 1984. [Onveranderde herdruk van de tweede druk uit 1912].
- Francken, E. 'Multatuli en de krant.' In: *Voor H.A. Gomperts bij zijn 65ste verjaardag*. [Onder redactie van E. Francken, A. van Santen en H. Scholten]. Amsterdam, 1980, p. 99-107.
- Franke, H. *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvotrekkingen in Nederland*. 's-Gravenhage, [1985].
- G. 'De Chinesche kerk.' In: *De kopiïst* 1. III (1842), p. 337-339.
- [*Gedenkboek*] *Gedenkboek burgerlijk wetboek 1838-1839*. Uitgegeven onder redactie van P. Scholten en E.M. Meyers. [Zwolle], [1938].
- [*Geflügelte*] *Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes*. Gesammelt und erläutert von G. Büchmann. Fortgesetzt von W. Robert-tornow e.a. Neubearbeitet, ergänzt, verbessert und bis in die Gegenwart fortgeführt von W. Rust und G. Haupt. Berlin, 1961. 30. Auflage.
- [*Geïllustreerde*] *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Onder hoofdredactie van A. Winkler Prins met medewerking van vele specialiteiten. Rotterdam, 1884-1888. Tweede, naar de nieuwste bronnen herziene en aanmerkelijk vermeerderde uitgave.

- Gelder, A.M. van *Amsterdamsche straatnamen. Geschiedkundig verklaard.* Amsterdam, 1913.
- Gelder e.a.,
H.F. van *Het tijdperk van de Camera obscura. Kunst en leven van 1800-1850.* [’s-Gravenhage], [1940].
- Gelder, H.E. van *De Nederlandse munten.* Utrecht enz., [1966].
- [*Geschichte*] *Geschichte der Naturwissenschaften.* Herausgegeben von H. Wußing. [Leipzig], [1983].
- [*Geschiedenis*] *Geschiedenis van Nederlandsch Indië.* Onder leiding van F.W. Stapel. Amsterdam, 1940. Dl. 5.
- Gorkum, K.W. van *Gids voor controleurs bij het Binnenlandsch-Bestuur op Java en Madoera.* Batavia, 1878.
- [*La grande*] *La grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts.* Par une société de savants et des gens de lettres. Sous la direction de MM. Berthelot e.a. Paris, z.j.
- [*Der grosse*] *Der grosse Brockhaus.* Wiesbaden, [1977-1982]. Achtzehnte, völlig neubearbeitete Auflage.
- H. [H. des Amorie
van der Hoeven] ‘Multatuli’s grieven (vervolg en slot).’ In: *Bataviaasch handelsblad* 31 oktober 1860.
- Hagers, J. *Handelslexicon.* ’s-Gravenhage, z.j. Vierde druk.
- [*Hand.*] *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal* 1865; 1872-1873.
- Harrebomée, P.J. *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd.* [Amsterdam], [1980]. [Facsimile naar de oorspronkelijke uitgave in 3 dln. Utrecht, 1856-1870]
- [Hassell jr., J.W.] *Middle French proverbs, sentences, and proverbial phrases.* [Toronto], [1982]. Subsidia Mediaevalia nr. 12.
- [*Heidelbergsche catechismus*] *De Heidelbergsche catechismus.* Op nieuw overgezet, en volgens de vertaling van Datheen (Heidelberg, 1563) op nieuw uitgegeven, door J.I. Doedes. Utrecht, 1881.
- Heine, H. *Sämmtliche Werke.* Amsterdam, 1855. Fünfter Bd.
- Helmers, J.F. *De Hollandsche natie, in zes zangen.* ’s-Gravenhage, 1817. Vierde druk.
- Herckenrath, C.R.C.
en A. Dory *Frans woordenboek.* Herzien door H. Verrijn Stuart-Alma. Groningen, [1984]. Vijftiende druk. Dl. 1.
- Heringa, J. *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw.* Groningen, 1961.
- Hermans, W.F. *De raadselachtige Multatuli.* Amsterdam, 1976.
- [*Herodotus*] *Herodotus.* With an English translation by A.D. Godley. London enz., 1920. Vol. 1. The Loeb classical library.
- Hildebrand *Camera obscura.* Haarlem, 1874. Negende, herziene druk (volksuitgaaf).

- Hoëvell, W.R. van 'Onderzoek naar de oorzaken van het onderscheid in voorkomen, kleding, zeden en gewoonten, taal en karakter tusschen de Soendanezen en eigenlijke Javanen.' In: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.11 (1842), p. 132-169.
- Hoëvell, W.R. van *Reis over Java, Madura en Bali, in het midden van 1847*. Amsterdam, 1849-1851. 2 dln.
- Hoëvell, W.R. van en W. Bosch *De vrije arbeid op Java. Behandeld in 'Felix Meritis'*. 's-Gravenhage, 1860.
- Hogarth, W. *The analysis of beauty*. Pittsfield Massachusetts, 1909. A reprint including the plates formerly in portfolio.
- [Homerus] Homer, *The Iliad*. With an English translation by A.T. Murray. London enz., 1924. The Loeb classical library.
- Hoogewoud, G. 'Het Poolsche Koffiehuis.' In: *De negentiende eeuw* 2.11 (1978), p. 81-87.
- Hooykaas, R. *Geschiedenis der natuurwetenschappen. Van Babel tot Bohr*. Utrecht, 1971.
- [Horatius] Horace, *The odes and epodes*. With an English translation by C.F. Bennett. London enz., 1924. The Loeb classical library.
- [Horatius] Horace, *Satires, Epistles and Ars poetica*. With an English translation by H. Rushton Fairclough. London enz., 1936. The Loeb classical library.
- Horsburgh, J. *India directory, or directions for sailing to and from the East Indies, China [...]*. Compiled chiefly from original journals of the company's ships, and from observations and remarks, made during [...] navigating in those seas. London, 1836. Fourth edition.
- [*Ind. Stb.*] *Staatsblad van Nederlandsch Indie* 1818, nr. 49; 1819, nr. 16; 1820, nr. 22; 1824, nr. 19a; 1825, nr. 10; 1825, nr. 39; 1854, nr. 25; 1855, nr. 2; 1855, nr. 23; 1859, nr. 102.
- [*Indonesisch-Nederlands*] *Indonesisch-Nederlands woordenboek*. Samengesteld door W.J.S. Poerwadarminta en A. Teeuw. Groningen enz., 1952. Tweede, bijgewerkte druk.
- Jaquet, F. en R. Nieuwenhuys 'De tienduizend buffels van Max Havelaar. Hoe volledig zijn de Volledige werken?' In: *Het oog in 't zeil* 6.1 (1988), p. 1-9.
- [*Javaans-Nederlands*] *Javaans-Nederlands handwoordenboek*. Samengesteld door Th. Pigeaud. Groningen enz., 1938.
- [*Java koffij-veilingen*] *De Java koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Beschouwd door een koopman. Amsterdam, 1857.
- Jeronimus [W.R. van Hoëvell] 'Veertien dagen.' In: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.1 (1842), p. 289-296.
- Jeronimus [W.R. van Hoëvell] 'De Japansche steenhouwer.' In: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.1 (1842), p. 400-408.
- Jeronimus [W.R. van Hoëvell] 'De pedattie.' In: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.1 (1842), p. 547-551.
- Jeronimus [W.R. van Hoëvell] 'Graven.' In: *Tijdschrift voor Neêrlands Indie* 4.11 (1842), p. 181-200.

- Jonckbloet, G. *Multatuli*. Amsterdam, 1894.
- Jongejan, E. *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland*. Zutphen, 1933. [Diss. G.U. Amsterdam]
- Jongmans, P.H.C. *De exorbitante rechten van den gouverneur-generaal in de praktijk*. Amsterdam, 1921. [Diss. Leiden]
- Kandaoureff-Deka, D. *L'Aventure de la poste a travers le temps*. Paris, [1984].
- Kartodirdjo, S. *The peasants' revolt of Banten in 1888. Its conditions, course and sequel. A case study of social movements in Indonesia*. 's-Gravenhage, 1966. [Diss. G.U. Amsterdam]
- Keiser, G.J. *Handboek, ten dienste der residenten, assistent-residenten, secretarissen der residentien en andere administratieve ambtenaren [...]*. Zamengesteld door [...]. Batavia, 1860.
- Kerssemakers, I. en K.J.M. van de Loo 'Infanticide.' In: *Nederlands tijdschrift voor criminologie* 17.1 (1975), p. 28-44.
- Kets-Vree, A. 'Full of fallacie.' In: *Uitgelezen boeken* 4.11 (1990), p. 26-27.
- Kielstra, E.B. *Beschrijving van den Atjeh-oorlog*. Met gebruikmaking der officieele bronnen, door het departement van koloniën daartoe afgestaan, samengesteld door [...]. 's-Gravenhage, 1883-1885. 3 dln.
- Kisch, I. 'Het advocaten-briefje in het conflict Douwes Dekker-Van Lennep.' In: *Raster* 4.1 (1970), p. 38-59.
- Kisch, I. 'Kanttekeningen tot het proces Douwes Dekker-Van Lennep.' In: *Maat-staf* 17.XI (1970), p. 712-727.
- Klötters, J. 'De vaudevilles in de Salon des Variétés of Dit kan geen kunst zijn, want dit is natuur.' In: *De negentiende eeuw* 6.111 (1982), p. 91-106.
- [Koffij-bereiding] *De koffij-bereiding*. Rotterdam, 1861. [Overgedrukt uit het *Nieuw tijdschrift* v (1861)]
- [Koloniaal verslag] Zie: *Bijl. Hand.*
- Koning, J. *Leven van Jan Carel Josephus van Speyk*. 's-Gravenhage enz., 1832.
- [Koran] *De Koran*. Uit het Arabisch vertaald door J.H. Kramers. Amsterdam enz., 1956.
- Kortenhorst, J. 'Correspondentie van Eduard en Pieter Douwes Dekker.' In: *Tirade* 19.210 (1975), p. 599-628.
- Kouwenaar, D. *Tussen Dam en Muntplein. De levensgeschiedenis van de Kalverstraat*. [Rotterdam], 1950.
- Kramer Jr., J. *Algemeene kunstwoordentolk*. Gouda, z.j. Nieuwe uitgave der derde aanmerkelijk vermeerderde en verbeterde druk.
- Kruseman, A.C. *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam, 1886-1887. 2 dln.

- Kuiper, F.J. 'De Latijnse school omstreeks 1836.' In: *Honderd vijftwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961*. Groningen, 1961, p. 57-94.
- Laffont et Bompiani *Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques de tous les temps et de tous les pays. Poésie. Théâtre. Roman. Musique*. Paris, [1960].
- [Lamb, Ch.] *Proeven van een humorist*. Naar het Engelsch [...] door E.J. Potgieter. Amsterdam, 1836.
- Langendyk, P. *Twee blyspelen*. Schiedam, 1854.
- Larousse, P. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Français, historique, géographique, mythologique, bibliographique, littéraire, artistique, scientifique, etc., etc.* Paris, 1866-z.j. 17 dln.
- Leeuwe, H.H.J. de *Multatuli. Het drama en het toneel*. Amsterdam, 1949. [Diss. G.U. Amsterdam]
- Leeuwe, H. de 'Multatuli. Ein Künstler wider Willen.' In: *Duitse kroniek* 32.111 (1981), p. 1-29.
- [Lennep, J. van] *Brief aan den heer E. Douwes Dekker*. Amsterdam, 1862.
- Lennep, J. van *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep*. Beschreven en toegelicht uit hun gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hun tijd beschouwd door [...]. Amsterdam, 1865. Nieuwe uitgaaf. 4 dln.
- Lennep, J. van en J. ter Gouw De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd. Amsterdam, 1868. 2 dln.
- Lennep, J. van *De vermakelijke spraakkunst*. Met een nawoord door J. Noordegraaf. 's-Gravenhage, [1985].
- Lenselink, J. *Vuurwapens van 1840 tot heden*. Bussum, 1966. Fibulareeks nr. 16.
- Levysohn Norman, [H.D.] 'Briefwisseling.' In: *De Nederlandsche spectator* 17 januari 1891.
- Liebig, J. von *Chemische Briefe*. Leipzig enz., 1865.
- Lintum, C. te 'De koffie-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij en de Max Havelaar.' In: *Onze eeuw* 16.1v (1916), p. 445-459.
- [Livius] *Livy*. With an English translation by B.O. Foster. London enz., 1919. Vol. 1. London enz., 1926. Vol. 4. The Loeb classical library.
- Mansvelt, W.M.F. *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Haarlem, [1924-1925]. 2 dln.
- Mare, A.J. de *Multatuli-literatuur. Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker*. Leiden, 1948.
- Margadant, C.W. *Het Regeeringsreglement van Nederlandsch-Indië*. Toegelicht door [...]. Batavia enz., 1894-1897. 3 dln.
- [Maritieme] *Maritieme encyclopedie*. Redactie J. van Beylen e.a. Bussum, [1970-1973].
- Mees-Verwey, M. *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding*. Santpoort, 1928. [Diss. Leiden]

- Mijer, P. *Verzameling van instructien, ordonnancien en reglementen voor de regering van Nederlandsch Indie, vastgesteld in de jaren 1609, 1617, 1632, 1650, 1807, 1815, 1818, 1827, 1830 en 1836, met de ontwerpen der staats-commissie van 1803 en historische aantekeningen.* Uitgegeven door [...]. Batavia, 1848.
- Miquel, F.A.W. *Flora van Nederlandsch Indië.* Amsterdam enz., 1855-1860. 3 dln., 5 bdn.
- [Moderne] *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur.* Onder hoofdredactie van A.G.H. Bachrach e.a. Haarlem/Weesp enz., [1980-1984]. [Tweede, geheel herziene uitgave]
- Multatuli *Brief aan den koning over de Openingsrede.* Amsterdam, 1872.
- Multatuli 'Brieven medegedeeld door [...]' In: *De tijdspiegel* 1860. Tweede deel, p. 310-324.
- [Multatuli] *Brieven van Multatuli aan Mr. Carel Vosmaer, R.J.A. Kallenberg van den Bosch en Dr. Vitus Bruinsma.* Naar het oorspronkelijke uitgegeven door J. Pée. Rotterdam, 1942. Serie Documenten nr. 2.
- Multatuli *De bruid daarboven.* Amsterdam, 1864.
- Multatuli *De bruid daarboven.* Amsterdam, 1872. Vierde druk. Met naschrift.
- Multatuli *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten.* Delft, 1871.
- Multatuli *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten.* Delft, 1879. Tweede druk.
- Multatuli *Een en ander over Pruisen en Nederland.* Amsterdam, [1867]. Tweede uitgave.
- Multatuli *Gedichten.* Verzameld en ingeleid door S. Blom. Amsterdam, 1985.
- Multatuli *Ideën. Eerste bundel.* Amsterdam, [1872]. Vijfde, door den auteur herziene druk.
- Multatuli *Ideën. Tweede bundel.* Amsterdam, [1872]. Vijfde, door den auteur herziene druk.
- Multatuli *Ideën. Derde bundel.* Amsterdam, 1874. Tweede, door den auteur herziene druk.
- Multatuli *Ideën. Vierde bundel.* Amsterdam, 1874. Tweede, door den auteur herziene druk.
- Multatuli *Ideën. Vyfde bundel.* Amsterdam, 1873.
- Multatuli *Ideën. Zesde bundel.* Amsterdam, 1874.
- Multatuli *Ideën. Zevende bundel.* Amsterdam, 1877.
- Multatuli *Indrukken van den dag.* Arnhem, 1860.
- Multatuli 'Ingezonden.' In: *Het noorden* 20 januari 1871.
- Multatuli *De Maatschappij tot nut van den Javaan.* Amsterdam, 1869.
- Multatuli *Max Havelaar of de koffveelingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.* Rotterdam, 1881. Vijfde druk. Tweede door den auteur herziene uitgave.

- Multatuli *Max Havelaar or the Coffee auctions of the Dutch Trading Company*. Translated from the original manuscript by A. Nahuijs. Edinburgh, 1868.
- Multatuli *Max Havelaar oder Die Holländer auf Java. Zeitgemälde*. Deutsch von Th. Stromer. Berlin, 1875.
- Multatuli *Max Havelaar*. Traduction de A.J. Nieuwenhuis et H. Crisafulli. Rotterdam enz., 1876. 2 tomes.
- Multatuli *Max Havelaar*. Naar het authentieke handschrift uitgegeven en ingeleid door G. Stuiveling. Amsterdam, 1951. [Derde druk]
- Multatuli *Max Havelaar. Of de koffveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij*. Uitgegeven en toegelicht door M. Bots. Antwerpen, 1976.
- Multatuli *Max Havelaar of de Koffveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Ingeleid door A.L. Sötemann. Amsterdam enz., 1979.
- Multatuli *Max Havelaar of de Koffveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Ingeleid en van verklarende noten voorzien door W.F. Hermans. Amsterdam, 1987. [Fotografische herdruk van de vijfde druk, 1881]
- Multatuli *Minnebrieven*. Amsterdam, 1861.
- Multatuli *Nog-eens: vrye-arbeid in Nederlandsch-Indië*. Delft, 1870.
- Multatuli *Over vryen arbeid in Nederlandsch Indië, en de tegenwoordige koloniale agitatie*. Amsterdam, 1862.
- Multatuli *Over vryen-arbeid in Nederlandsch Indië*. Amsterdam, 1873. Vierde, vermeerderde, druk.
- Multatuli *Volledige werken*. Amsterdam, 1950-1990. Dl. 1-21.
- Multatuli *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb!* Rotterdam, 1861.
- Netscher, E. en J.A. van der Chijs *De munten van Nederlandsch Indië*. Batavia, 1864. Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen nr. 31.
- Niemann, G.K. *Inleiding tot de kennis van den Islam, ook met betrekking tot den Indischen Archipel*. Rotterdam, 1861.
- Nieuwendijk, J.G. *Zoo was Artis – zo is Artis*. Amsterdam, [1970].
- [Nieuwenhuis'] *Nieuwenhuis' woordenboek van kunsten en wetenschappen*. Leiden, 1853-1868. [Herziene, omgewerkte en vermeerderde druk]
- Nieuwenhuys, R. 'Rouffaer en Multatuli.' In: *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* nr. 116 (1960), p. 408-423.
- Nieuwenhuys, R. *De mythe van Lebak*. Amsterdam, [1987].
- Nieuwenhuys, R. *Tussen twee vaderlanden*. Amsterdam, [1988]. [Derde, omgewerkte druk]
- Noordegraaf, J. 'Multatuli's ideeën over taal.' In: *Over Multatuli* nr. 4 (1979), p. 21-36.
- Offerhaus, M.C. *Dierenmishandeling. Het Nederlandsch Wetboek van strafrecht vergeleken met eenige buitenlandse wetgevingen*. Groningen, 1892. [Diss. Groningen]

- [*Oxford dictionary*] *The Oxford dictionary of quotations*. Oxford enz., [1986]. [Reprint met correcties van de uitgave 1979]
- Paardekooper, J. 'Multatuli en Johannes van Vloten.' In: *Literatuur* 5.IV (1988), p. 205-213.
- [*Pak*] *Het Pak van Sjaalman. Honderdzevenveertig verhandelingen en opstellen*. [Speciaal nummer van] *De gids* 147.VIII-X (1984).
- Palm, J.H. van der *Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813*. Amsterdam, 1816.
- Pène, H. de 'Théâtres. Sommaire.' In: *Le nord. Journal international* 10 oktober 1859.
- Perron, F. du *Verzameld werk*. Amsterdam, 1956. Dl. 4.
- Petregus, F.W. *Het schip vaart uit. Onze zeilvaart in de negentiende eeuw*. [Bussum], [1975].
- Pfeiffer, I. *Mijne tweede reis rondom de wereld*. Uit het Hoogduitsch. Amsterdam, 1856. Dl. 1.
- Pijnappel Gz., J. *Geographie van Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage, 1863.
- Pijper, G.F. 'De Havelaar en de Islam.' In: *100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Door P.H. Dubois e.a. Rotterdam, 1962, p. 122-133.
- Plank, P.C. van der m.m.v. A.J.M. Caspers en E.J. Krol *Multatuli-literatuur 1948-1977. Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam, 1987.
- Plato *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*. With an English translation by H.N. Fowler and an introduction by W.R.M. Lamb. London enz., 1919. The Loeb classical library.
- [Plinius] Pliny, *Letters and Panegyricus*. With an English translation by B. Radice. London enz., 1969. Vol. 1. The Loeb classical library.
- Pope, A. *Essay on man and Essay on criticism*. Paris, z.j.
- [Q.] 'Ingezonden.' In: *Arnhemse courant* 12 december 1870.
- Quintilianus 'Ideën van Quintilianus.' In: *De dageraad* 8 januari 1870.
- R. 'De Melkzee bij de Moluksche eilanden.' In: *Album der natuur. Een werker ter verspreiding van natuurkennis onder beschaafde lezers van allerlei stand*. Nieuwe reeks, 1861, p. 322-324.
- Redactie 'Voorberigt.' In: *De kopist* 1.1 (1842), p. 1-x.
- [*Regeringsreglement*] *Regeringsreglement* 1815. In: P. Mijer, *Verzameling van instructien*.
- [*Regeringsreglement*] *Regeringsreglement* 1836. In: P. Mijer, *Verzameling van instructien*.
- [*Regeringsreglement*] *Regeringsreglement* 1854. In: *Ind. Stb.* 1855, nr. 2.
- Reichen, Ch.-A. *Geschiedenis der scheikunde*. [Amsterdam], [1965]. [Vertaling door J.G.M. Wellen en P.G.M. Wellen-Leeuwenberg.]
- Riemens-Reurslag, J. *Het jengdboek in de loop der eeuwen*. 's-Gravenhage, 1949.

- Robert, P. *Le petit Robert 1. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.* Rédaction dirigée par A. Rey et J. Rey-Debove. Paris, [1987].
- Robijns, M.J.F. *Radicalen in Nederland (1840-1851).* Leiden, 1967. [Diss. Leiden]
- Robinson, H. *The British Post Office. A history.* Princeton, 1948.
- Ronkel, S. van *Maleis woordenboek. Maleis-Nederlands. Nederlands-Maleis in de officiële Maleise spelling.* 's-Gravenhage enz., 1946. Vijfde druk.
- Roorda van Eysinga, P.P. *Maleisch en Nederduitsch woordenboek.* Batavia, 1825.
- Roorda van Eysinga, P.P. *Beknopte Maleische spraakkunst en chrestomathie, met Italiaansch en Arabisch karakter, benevens een volledig hoog en laag Maleisch en Nederduitsch woordenboek met Italiaansch karakter.* Breda, 1839.
- Roorda van Eysinga, S.E.W. *Mijne verbanning. De officiële waarheid.* 's-Gravenhage, 1865.
- Roorda van Eysinga, S.E.W. *Eene ontleding van 'Onze koloniale staatkunde'.* Amsterdam, 1865.
- Roorda van Eysinga, S.E.W. *Mijne verbanning en mijn Vloekzang. Eene andere waarheid dan de officiële.* Amsterdam, 1866.
- Ross, L. 'Waarom liet Sjaalman de Aglaja vallen?' In: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. Garnt Stuijveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.* [Onder redactie van T. Cram e.a.] Assen, 1973, p. 136-142.
- Ruller, S. van *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870.* [Amsterdam], [1987].
- Sandick, R.A. van *Leed en lief uit Bantam.* Zutphen, 1892.
- [Schiller, F. von] *Schillers Werke.* Nationalausgabe. Herausgegeben von H. Schneider und L. Blumenthal. Weimar, 1949. Achter Bd.
- Schouten, W.J.A. *De roman van de sterrenhemel.* 's-Gravenhage, z.j.
- Schwetschke, G. *Gaudeamus igitur. Eine Studie von Hoffmann von Fallersleben.* Halle, 1872. Zweite Auflage.
- Scott, W. *Het kasteel Kenilworth.* Uit het Engelsch vertaald. Nieuwe uitgave. Herzien door S.J. van den Bergh. Haarlem, 1853-1854. 2 dln.
- Siegenbeek, M. *Kort begrip der verhandeling over de Nederduitsche spelling [...]; mitsgaders eene woordenlijst [...].* Amsterdam, 1805.
- Smit, D.C. *Grepen uit de historie van de Nederlandse successiebelasting.* Deventer, [1975]. [Oratie Nijmegen]
- Snouck Hurgronje, C. *De Islam.* [Baarn], [1912]. [Groote godsdiensten, serie II, nr. 6]
- Snouck Hurgronje, C. *De Islam in Nederlandsch-Indië.* [Baarn], [1913]. [Groote godsdiensten, serie II, nr. 9]

- Soest, G.H. van *Geschiedenis van het kultuurstelsel*. Rotterdam, 1869-1871. 3 dln.
- Sötemann, A.L. *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. Utrecht, 1966. 2 dln. [Diss. Utrecht]
- [*Stb.*] *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1846, nr. 12, 1850, nr. 37, 1856, nr. 39.
- Staring, A.C.W. *Gedichten*. Ter derde uitgave nogmaals door wijlen den dichter herzien en met eene inleiding uitgegeven door N. Beets. Haarlem, 1862. Dl. 3.
- Storm van 's Grave-
sande, N.J. *Luimige poëzy*. Rotterdam, 1827.
- Struik, D.J. *Geschiedenis van de wiskunde*. Utrecht enz., [1965].
- [*Studenten-Liederboek*] *Studenten-Liederboek van Groot-Nederland. Tekst*. Z.p., 1931. Lieder van Groot-Nederland verzameld door F.R. Coers Frzn., nr. 234-236.
- Stuers, H.J.J.L. de *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*. Uitgegeven door P.J. Veth. Amsterdam, 1849-1850. 2 dln.
- [*Suetonius*] *Suetonius*. With an English translation by J.C. Rolfe. London enz., 1920. Vol. 1. The Loeb classical library.
- Tacitus *The histories*. With an English translation by C.H. Moore. *The Annals*. With an English translation by J. Jackson. London enz., 1937. Vol. 3. The Loeb classical library.
- Teeuw, A. 'Multatuli en de Maleise poëzie.' In: *Hollands maandblad* 14. nr. 296-297 (1972), p. 29-33.
- Teeuw, A. *Indonesisch-Nederlands woordenboek*. Met medewerking van I. Supriyanto en met bijdragen van T. Iskandar en H. Vrugink. Dordrecht enz., 1990.
- [*Le théâtre italien*] *Arlequin empereur dans la lune. Comédie en trois actes, mise au théâtre par monsieur D*****. In: *Le théâtre italien de Gherardi*. Amsterdam, 1701, p. 112-165. Tome premier.
- Tijn, Th. van *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*. Amsterdam, 1965.
- Tollens C.z., H. *Nieuwe gedichten*. Rotterdam, 1821. Dl. 1.
- Tollens, L.J.A. *Verzameling van wetten, besluiten, bepalingen, kennisgaven, enz. welke niet in het Staatsblad van Nederl. Indië zijn opgenomen, over de jaren 1808-1856*. Batavia, 1856. 2 dln.
- Usteri, J.M. *Dichtungen in Versen und Prosa*. Nebst einer Lebensbeschreibung des Verfassers herausgegeben von D. Heß. Berlin, 1831. Erster Bd.
- [*François Valentijn's*] *François Valentijn's Oud en nienuw Oost-Indien*. Met aanteekeningen, volledige inhoudsregisters, chronologische lijsten, enz. uitgegeven door S. Keijzer. 's-Gravenhage, 1856-1858. 3 dln.
- Veer, P. van 't 'Multatuli en de Amsterdamse weeskinderen.' In: *Ons Amsterdam* 30.1 (1978), p. 6-9.

- Veer, P. van 't *Het leven van Multatuli*. Amsterdam, [1979].
- Velden, A. van der 'Uilenburg en het Boasgebouw. Slot.' In: *Ons Amsterdam* 39.IX (1987), p. 214-220.
- Vermeersch, A. *De structuur van de Belgische pers 1830-1848*. Leuven enz., 1958. Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers 1830-1848 nr. 4.
- [*Vertellingen*] *Vertellingen van moeder de gans. Voor de jeugd*. Dordrecht, 1825. Dertiende druk.
- Veth, P.J. 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en C^o.' In: *De gids* 24.VIII (1860), p. 58-82 en 24.VIII (1860), p. 233-269.
- Veth, P.J. *Uit Oost en West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden*. Arnhem, 1889.
- Virchow, R. 'Ueber Nahrungs- und Genußmittel.' In: *Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*. Herausgegeben von R. Virchow und Fr. von Holkendorff. 11. Serie, Heft 48. Berlin, 1868, p. 931-986.
- Visser, H.A. *Zwaaïende wieken. Over de geschiedenis en het bedrijf van de windmolens in Nederland*. Amsterdam enz., [1946].
- Vloten, J. van *Chronologische tabellen der algemeene geschiedenis*. Naar het Hoogduitsch van W.F. Volger, voor Nederlanders ingericht. Haarlem, 1856-1858. 3 dln.
- Vloten, J. van *Nederlandsch dicht en on dicht der negentiende eeuw*. Bijeenverzameld en gerangschikt door [...]. Deventer, 1865. Dl. 3.
- Vloten, [J.] van 'Ingezonden.' In: *Arnbemsche courant* 13 december 1870.
- Vloten, J. van *Onkruid onder de tarwe. Letterkundige karakterstudie*. Haarlem, 1875.
- Vloten, J. van *Nederlands dicht en on dicht der negentiende eeuw*. Bijeenverzameld en gerangschikt door [...]. Zwolle, [1879]. Derde, herziene en veel vermeerderde druk.
- Volhard, J. *Justus von Liebig*. Leipzig, 1909. 2 Bde.
- [Vondel, J. van den] *De werken van Vondel*. In verband gebracht met zijn leven, en voorzien van verklaring en aantekeningen door J. van Lennep. Amsterdam, 1857. Dl. 3.
- Vosmaer, C. *Een zaaier. Studiën over Multatuli's werken*. Amsterdam, 1874.
- Wallace, A.R. *The Malay Archipelago: the land of the orang-utan, and the bird of paradise. A narrative of travel, with studies of man and nature*. London, 1869. 2 Vols.
- Wallace, A.R. *Insulinde: het land van den orang-oetan en den paradijsvogel*. Uit het Engelsch vertaald en van aantekeningen voorzien door P.J. Veth. Amsterdam, 1870-1871. 2 dln.
- Weissman, A.W. *De Beurs te Amsterdam 1835-1903*. Amsterdam, 1904.
- Weitzel, A.W.P. *Schetsen uit het oorlogsleven in Nederlandsch Indië. De Lampongs in 1856*. Gorinchem, 1862.
- [*Wetboek*] *Wetboek van het strafregt|Code pénal*. Amsterdam enz., 1811. Officieele uitgave|Edition officielle.

- [*Wetboek*] *Het wetboek van strafregt (Code pénal)*. Met aantekeningen, door M. Schooneveld Pjz. Amsterdam, 1855. Nieuwe uitgave.
- Wiersma, J.N. 'Enkele bladzijden uit mijn levensboek. Herinnering aan Multatuli.' In: *De hervorming* 24 september 1892.
- [Wijck, H.C. van der] *Onze koloniale staatkunde. Een beroep op het Nederlandsche volk*. 's-Gravenhage, 1865.
- [*Winkler Prins*] *Winkler Prins Encyclopaedie*. Hoofdredactie E. de Bruyne, G.B.J. Hiltermann en H.R. Hoetink. Amsterdam enz., 1947-1954. Zesde geheel nieuwe druk.
- [*Woordenboek Babasa*] *Woordenboek Babasa Indonesia-Nederlands*. Samengesteld door H.D. van Pernis. Groningen enz., 1950.
- [*WNT*] *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Bewerkt door M. de Vries, L.A. te Winkel e.a. 's-Gravenhage enz., 1882-....
- [*Woordenlijst*] *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal*. Door M. de Vries en L.A. te Winkel. Zesde uitgave, bezorgd door A. Kluyver. 's-Gravenhage enz., [1904].
- Worthmann, F. 'Die Reform der Niederländischen Kolonialpolitik.' In: *Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur*. Zweiter Band (1862), p. 383-422.
- [*Zeemans-gids*] *Zeemans-gids naar, in en uit Oost-Indiën, China, Japan, Australiën, De Kaap de Goede Hoop, Braziliën en tusschenliggende havens*. Volgens de vierde Engelsche uitgave van J. Horsburgh, in het Nederduitsch overgebracht, en met vele aantekeningen en opnemingen vermeerderd door G. Kuyper Hz. Amsterdam, 1841.
- Zwart, J. *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman 1809-1887*. Utrecht, 1939. [Diss. Utrecht]

Register van namen

- Aäron II, p. 137
Abdoel-Isma I, p. 200
Abrahamsz, S. (Swart) II, p. 68
Adam II, p. 87, 153
Adinda I, p. 187-204, 277; II, p. 73, 142, 143
Agag, koning II, p. 85
Alexander I, p. 125
Albert Edward, prins van Wales I, p. 279;
II, p. 150, 151
Alibassa Prawiro Dirdjo I, p. 250; II, p. 33
(zie ook: Sentot)
Alphen, H. van I, p. 3, 4; II, p. 6
Alva, hertog van I, p. 4; II, p. 17
Amorie van der Hoeven, H. des II, p. 166
Andrieux, F.G.J.S. II, p. 111
Anna II, p. 52
Anslijn, N. II, p. 42
Antigone I, p. 1; II, p. 4
Antonides van der Goes, J. II, p. 13
Arcadius, keizer II, p. 24
Arlequin II, p. 81
Astro Kesoema, Radhen II, p. 77
Augustus II, p. 18
- Babut du Marès, J.-F. II, p. 73,74
Bärbelchen II, p. 4
Bakhuizen van den Brink, J.N. II, p. 87
Balaäm II, p. 84
Barbertje I, p. 2; II, p. 4
Bastiat, F. I, p. 212; II, p. 153
Bastiaans I, p. 28, 29, 34, 97, 211, 213;
II, p. 36
Batel, F. II, p. 73
Bauer, F.G. I, p. 273; II, p. 132
Bekking II, p. 152
Bensen, C.A. I, p. 278; II, p. 148
Béranger, J.-P. de II, p. 137 (zie ook:
Béranger, P.-J. de)
Béranger, P.-J. de I, p. 25, 182, 212;
II, p. 27, 137 (zie ook: Béranger, J.-P. de)
Berg, L.W.C. van den II, p. 43
Berg, N.P. van den II, p. 143
Berntsen, P. II, p. 9
- Bey van Tunis, de I, p. 4; II, p. 7
Beyerman, G. I, p. 266; II, p. 101
Bilderdijk, W. II, p. 7, 8, 38, 63, 126
Bisschop van Munster I, p. 108
Blankaart, Abraham I, p. 94, 95, 106, 263;
II, p. 56, 84
Blauwbaard II, p. 52
Blauwbaard, mevrouw I, p. 49, 52; II, p. 52
Blom, S. II, p. 14, 76, 111
Boileau-Despréaux, N. I, p. 261; II, p. 77
Boniface, J.-X. II, p. 58 (zie ook: Saintine,
X.-B.)
Boreel, W.F. II, p. 69
Bosch, J. van den II, p. 48
Bosch, W. II, p. 33
Bosch, W. II, p. 143
Bosor II, p. 84
Brest van Kempen, C.P. I, p. 243/244, 270,
271, 280-282; II, p. 34, 56, 78, 80, 82, 83,
123, 126, 129, 145, 149, 150, 152, 157-159,
161-167 (zie ook: Slijmering)
Brooke, J. I, p. 270; II, p. 120
Bruggeman I, p. 182
Brugmans, H. II, p. 30
Brusse, M.J. II, p. 62
Bruyn Prince, P.M.L. de II, p. 100, 107,
108, 113, 114, 116, 118-120
Buijnsters, P.J. II, p. 84
Burger, J.E. II, p. 9
Burgerhart, Sara II, p. 84
Busken Huet, Cd. II, p. 138, 167
Busselinck & Waterman I, p. 3, 8, 9, 13, 21,
29, 30, 95, 97, 102, 104, 105, 180, 181, 183,
214, 215
Byron, G.N.G. lord I, p. 107, 212
- Caligula I, p. 111; II, p. 92
Calvijn II, p. 87
Camille I, p. 248; II, p. 32, 33
Capellen, G.A.G.Ph. baron van der I, p. 71;
II, p. 65, 66

- Carolus, Ch.E.P. I, p. 243, 244, 271, 278, 280; II, p. 43, 61, 79, 80, 82, 121-124, 126, 145, 148, 149 (zie ook: Slotering)
- Caron de Beaumarchais, P.-A. II, p. 134
- Cham I, p. 98; II, p. 86
- Chateleux, J.J.M. [= A.] de I, p. 266; II, p. 101
- Chijs, J.A. van der II, p. 142, 155
- Chresos II, p. 172
- Cicero II, p. 103
- Claudius, M. II, p. 27
- Cohen Stuart, A.B. I, p. 245; II, p. 178
- Collard, P.A.A. I, p. 243, 244, 257; II, p. 54, 56, 80, 161 (zie ook: Duclari)
- Colton, Ch.C. II, p. 57
- Columbus I, p. 245; II, p. 178
- Confucius I, p. 24; II, p. 22
- Corday, Ch. II, p. 104
- Cordoville, Adrienne de II, p. 145
- Corneille, P. II, p. 32, 33
- Corneille, Th. II, p. 32, 104
- Crisafulli, H. I, p. 247; II, p. 10
- Crusoe, Robinson I, p. 60; II, p. 58
- Daendels, H.W. I, p. 36, 252, 253; II, p. 41, 42
- Defoe, D. II, p. 58
- Deken, A. II, p. 84
- Delmas de Grammont, J.-P. II, p. 121
- Demosthenes II, p. 72
- Diepo Negoro I, p. 250; II, p. 33
- Dircks, H. II, p. 26
- Djaksa van Benkoelen II, p. 119
- Djalma, prins I, p. 193; II, p. 145
- Djamien I, p. 192, 276
- Djengis-Khan I, p. 150; II, p. 122
- Djiwa I, p. 115, 117
- Don Quichot I, p. 58, 90
- Dongso I, p. 51, 54, 64, 271
- Douwes Dekker, E. II, p. 3, 14-16, 26, 30, 33-36, 38, 54-56, 58, 61, 65-70, 75-80, 82, 91-94, 96, 99-103, 105-108, 111-114, 116, 118-130, 135, 137, 145, 148, 149, 151-153, 157-174 (zie ook: Havelaar, Max sr. en Sjaalman)
- Douwes Dekker, E.A.E. I, p. 33; II, p. 3, 38, 125
- Douwes Dekker-baronesse van Wijnbergen, E.H. I, p. 1, 121; II, p. 3, 69, 71, 95, 99, 171, 174 (zie ook: Havelaar, mevrouw en Sjaalman, juffrouw)
- Douwes Dekker, familie II, p. 166
- Douwes Dekker-Hamminck Schepel, M. II, p. 125, 166, 167, 255
- Douwes Dekker, P. II, p. 67
- Douwes Dekker, P.J.C.E. II, p. 3, 38, 56, 125, 158 (zie ook: Havelaar, Max jr.)
- Droogstoppel, Batavus I, p. 4, 10, 13, 14, 32, 33, 35, 83, 102, 105, 211, 247-251, 254, 273, 274, 278; II, p. 6-9, 11, 13, 15, 19, 20, 28, 35-38, 56, 84, 139
- Droogstoppel, Frits I, p. 4, 5, 7, 10, 14, 16, 17, 21, 22, 27-33, 83, 94-97, 100-102, 105, 180, 182-184, 274; II, p. 7, 8, 10, 18, 27-30, 37, 38, 76, 87, 137-139, 170
- Droogstoppel, Marie I, p. 9, 17, 21, 28, 30, 31, 96/97, 97, 103, 104, 181-183, 213, 215
- Duclari I, p. 51-54, 70, 76, 92, 106, 107, 109, 111-113, 115, 117, 119, 121-128, 145, 146, 156, 224, 227, 229, 232, 243, 244, 257, 264, 267, 270, 271; II, p. 54, 56, 93 (zie ook: Collard, P.A.A.)
- Dumesnil, R. II, p. 39
- Duymaer van Twist, A.J. I, p. 239, 251, 259, 268, 272, 273, 281-284; II, p. 34, 35, 66, 109, 124, 126, 128, 130-133, 136, 137, 162-164, 167-169, 171, 173
- Eerens, D.J. de II, p. 112, 116
- Elia II, p. 26 (zie ook: Lamb, Ch.)
- Elizabeth, koningin I, p. 134; II, p. 109
- Elssler, F. I, p. 108; II, p. 91
- Eva I, p. 115, 212; II, p. 28, 153
- Evangeline I, p. 204; II, p. 147
- Faraday II, p. 25
- Farao I, p. 182; II, p. 137, 139
- Fasseur, C. II, p. 15, 21, 23, 28, 45, 49, 65, 74, 82
- Feith, R. II, p. 27
- Figaro I, p. 171; II, p. 134
- Fischer, K.L. II, p. 69
- Fischers, de II, p. 70
- Foppe, H. II, p. 74
- Fortgens, H.W. II, p. 11

- Fransen van de Putte, I.D. I, p. 242, 248, 249, 278; II, p. 32, 96, 97, 104, 147, 170, 175, 176
- Frederik II van Pruisen II, p. 111
- Funke, G.L. II, p. 172, 173, 177
- Gaafzuiger I, p. 29, 34, 95; II, p. 37
- Gama, Vasco da II, p. 24
- Gelder, H.E. van II, p. 36
- Geoffrin-Rodet, M.-Th. I, p. 120, 266; II, p. 99
- Gerrit I, p. 3
- Goethe, J.W. von I, p. 24, 107, 261; II, p. 4, 27
- Gorkom, W.J. van II, p. 164
- Gouw, J. ter II, p. 58
- Haan, T. II, p. 3
- Hannibal I, p. 111; II, p. 92
- Hanna II, p. 74
- Hassell, J.W. II, p. 108
- Hasselmann, J.J. I, p. 283; II, p. 166, 167
- Hasselt, W.J.C. van II, p. 153
- Havelaar, familie I, p. 147
- Havelaar, Max jr. I, p. 61-65, 68, 72, 84, 87, 92, 137, 148, 150, 208, 223, 225-227, 235; II, p. 56, 79, 158 (zie ook: Douwes Dekker, P.J.C.E.)
- Havelaar, Max sr. I, p. 53, 57, 59-66, 68-79, 81-84, 86-93, 95, 106, 107, 111, 112, 115, 116, 119-122, 124, 126, 132, 133, 135-139, 146-148, 150, 151, 153, 156, 157, 161-165, 167-169, 171-175, 178, 180, 192, 193, 205-209, 211, 217, 219-221, 223-230, 232-235, 237, 239, 241, 243, 246, 251, 252, 259-261, 271, 272, 279-282, 284; II, p. 4, 65, 72, 90, 114, 122, 123, 125, 126, 128, 130, 135, 137, 143-145, 147-149, 152, 153, 156, 164, 165, 168, 176 (zie ook: Douwes Dekker, E. en Sjaalman)
- Havelaar, mevrouw I, p. 57, 61-65, 68, 71-73, 75, 76, 86, 87, 92, 93, 95, 106, 107, 111, 112, 115, 116, 119-122, 124, 127, 132, 137, 138, 146-148, 150, 156, 164, 168, 173, 206-208, 223, 225-227, 229, 230; II, p. 3, 5, 30, 55, 57, 67-70, 95, 120, 121, 125, 153, 154, 159, 165, 169 (zie ook: Douwes Dekker-baronesse van Wijnbergen, E.H. en Sjaalman, juffrouw)
- Havelaars, de I, p. 133, 206, 221; II, p. 61
- Heeckeren tot Waliën, J.C.W. baron van II, p. 153
- Heine, H. I, p. 103, 107; II, p. 89
- Helmers, J.F. II, p. 158
- Hendrik VIII II, p. 22
- Hercules II, p. 142
- Heringa, J. II, p. 7
- Hermans, W.F. II, p. 69, 70, 166
- Herodotus II, p. 11
- Hertog van York I, p. 75; II, p. 69
- Hilarides, J. II, p. 177
- Hildebrand II, p. 178
- Hiram I, p. 264; II, p. 93
- Hoëvell, W.R. baron van I, p. 264; II, p. 49, 77, 95, 143, 170 (zie ook: Jeronimus)
- Hogarth, W. I, p. 225; II, p. 160
- Holloway, Th. II, p. 37
- Holsma II, p. 140
- Homerus I, p. 1; II, p. 4, 11
- Honorius, keizer II, p. 24
- Horatius I, p. 95, 171, 212; II, p. 84, 134, 169
- Horsburgh, J. I, p. 256; II, p. 53
- Houtman, C. I, p. 255; II, p. 52
- Hucht, G.L.J. van der II, p. 76, 114, 142, 143, 154, 155
- Hucht, J.P. van der II, p. 69
- Hucht, K.A. van der II, p. 143
- Hucht, M. van der II, p. 142
- Huisman, H.H. II, p. 133 (zie ook: Sentot)
- Hugo, V. II, p. 109
- Huygens, Chr. II, p. 18
- Jang di Pertocan I, p. 140-144, 268; II, p. 112-116, 118, 119
- Jaquet, F. II, p. 34, 60, 77, 78, 82, 162
- Jeronimus I, p. 116, 264; II, p. 95 (zie ook: Hoëvell, W.R. baron van)
- Jezus Christus I, p. 26, 60; II, p. 29, 58, 68, 85, 138, 178
- Job I, p. 22, 212; II, p. 16, 177
- Jochem, meester II, p. 13
- Jónathan II, p. 76
- Jonckbloet, G. II, p. 133
- Jongmans, P.H.C. II, p. 32
- Jupiter I, p. 242; II, p. 176

- Kallenberg van den Bosch, R.J.A. II, p. 160
- Kanaän II, p. 86
- Kandaouroff-Deka, D. II, p. 42
- Kappelman I, p. 125; II, p. 102
- Karel v II, p. 142
- Karta Natta Negara, Radhen Adhipatti I, p. 39, 49, 210, 253; II, p. 43, 54, 80, 127
- Kartodirdjo, S. II, p. 74, 81
- Keijzer, S. II, p. 43
- Keiser, G.J. II, p. 44
- Kervel, J.C. van II, p. 112
- Kervel, Th.A.C. II, p. 112, 115, 116, 118
- Keteh, Datoe II, p. 93
- Keteh, Si Oepi I, p. 113, 114, 116, 117, 119, 264, 265; II, p. 93, 99
- Kielstra, E.B. II, p. 50, 51, 97
- Kisch, I. II, p. 35
- Kindleben, C.W. II, p. 58
- Klaassen, Jan I, p. 241
- Koesoema Ningrat, Aria II, p. 80, 135
- Kortenhorst, J. II, p. 67, 70
- Kotzebue, A. von I, p. 267; II, p. 103
- Kouwenaar, D. II, p. 12
- Kramers, J.H. II, p. 74
- Kruseman, A.C. II, p. 14, 26, 28, 36, 67, 69, 76, 94, 121
- Krijgsman, W.J. I, p. 115; II, p. 94
- Kuiper, E.J. II, p. 11
- Lacroix, J. II, p. 3, 4
- Lafontaine, A.H.J. I, p. 23; II, p. 20
- Lamartine, A. de I, p. 107; II, p. 90
- Lamb, Ch. II, p. 26 (zie ook: Elia)
- Lange, J.G. II, p. 107
- Langendijk, P. II, p. 13, 14
- Langevelt van Hemert, A.J. I, p. 243; II, p. 43, 52, 54, 79, 80, 82, 91, 128-130, 149, 151, 156, 158, 159, 167 (zie ook: Verbrugge)
- Larousse, P. II, p. 99
- Last & Co I, p. 4, 6-10, 17, 28, 29, 31, 34, 35, 95, 102, 105, 211, 213
- Last & Meyer I, p. 6, 28, 105
- Lavoisier II, p. 25
- Leeuwe, H. de II, p. 4
- Leicester, R.D. graaf van I, p. 133; II, p. 109
- Lenep, C. van II, p. 42
- Lenep, D.J. van II, p. 42
- Lenep, J. van I, p. 243, 244, 247, 251, 252, 261, 263, 266, 274, 282; II, p. 18, 27, 35, 36, 40, 42, 52, 58, 59, 76, 77, 80, 87, 91, 92, 99, 113, 126, 136, 138, 163, 164
- Lennepen, de Van I, p. 252
- Lesseps, F. de II, p. 23
- Lessing, G.E. I, p. 2; II, p. 5, 103
- Levysohn Norman, [H.D.] II, p. 150
- Liebig, J. von I, p. 106, 138; II, p. 90
- Linden, J. van der II, p. 105
- Lintum, C. te II, p. 6, 9, 19, 27, 29
- Livius II, p. 70
- Lodewijk Napoleon, koning II, p. 41
- Lot I, p. 181; II, p. 137
- Lothario I, p. 2; II, p. 4
- Loudon, J. II, p. 154
- Louise, koningin II, p. 174
- Lukas I, p. 6
- Lykurgus I, p. 24; II, p. 22
- Macedonië, Philippus koning van I, p. 79; II, p. 72
- Maclachlan, J. II, p. 142
- Malthus, Th.R. I, p. 26, 64, 107; II, p. 29, 60
- Mangoon Dirdjo, Radhen Toemenggoong II, p. 162
- Mansvelt, W.M.F. II, p. 9, 10, 37, 38
- Marat II, p. 104
- Margadant, C.W. II, p. 46, 56
- Mata-api, miss I, p. 107, 263
- Meerten, J.H. van I, p. 270; II, p. 100, 112, 113, 115, 118, 119, 120
- Meerten-Schilperoort, A.B. van II, p. 120
- Melchizedek II, p. 28
- Mendoca, A.F. y II, p. 143
- Merkus, P. I, p. 268; II, p. 112, 116, 175
- Meyers, de I, p. 6, 7, 28, 105, 213
- Michelangelo II, p. 160
- Michiels, A.V. I, p. 244, 266-268; II, p. 55, 100-103, 105-108, 112-120 (zie ook: Vandamme)
- Mijer, P. II, p. 44, 109, 132
- Miquel, F.A.W. II, p. 53, 141
- Mohammed I, p. 269; II, p. 86
- Molière I, p. 106, 263; II, p. 90, 173
- Moraux II, p. 68
- Motley, J.L. II, p. 17

- Mozart II, p. 134
- Mozes II, p. 13, 137, 153
- Mucius, Gaius II, p. 11 (zie ook: Scaevola)
- Multatuli I, p. 235, 237, 260, 280; II, p. 3-8, 10, 13-22, 24, 26-28, 30, 31, 33-36, 38, 40, 41, 43-54, 56, 57, 59-61, 63-66, 70, 72-80, 86, 89-93, 95-97, 100-102, 104-109, 111-113, 115, 119, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130-134, 136, 138-143, 146, 148-150, 154, 156, 158, 159, 162-166, 169, 170, 173-180
- Myntje I, p. 32
- N.N. II, p. 148
- Nägeli, H.G. II, p. 140
- Nahuijs, A. I, p. 247, 277; II, p. 8, 10, 37, 40, 53, 61, 79, 89, 119, 123, 142
- Napoleon I, p. 125, 139; II, p. 9, 41, 42, 57, 100, 102, 111
- Napoleon III II, p. 22
- Nathan der Weise II, p. 5
- Netscher, E. II, p. 142
- Newton, I. II, p. 18
- Ney II, p. 101
- Nieuwenhuis, A.J. I, p. 247; II, p. 10
- Nieuwenhuys, R. II, p. 34, 40, 54, 60, 62, 77, 78, 80-82, 162
- Nieuwenhuijzen II, p. 32
- Nijgh, H. II, p. 75
- Noach I, p. 98, 274; II, p. 28, 86
- Noereddien I, p. 150; II, p. 122
- Nolant de Fatouville, J.F. II, p. 81
- Nourshivan II, p. 122, 150
- Oedipus II, p. 4
- Offerhaus, M.C. II, p. 121
- Oranje Nassau, prins van II, p. 150, 151
- Orsini, graaf F. I, p. 24; II, p. 22
- Pa-Ansioe I, p. 200
- Pa-ansoe I, p. 192
- Pa-Ento I, p. 200
- Pa-lisoe I, p. 193
- Pa-Lontah I, p. 200
- Pahud, Ch.F. I, p. 244, 263, 279, 281, 282; II, p. 34, 67, 82, 83, 136, 137, 149, 150, 163, 168, 175, 177
- Palm, J.H. van der I, p. 125; II, p. 102
- Pamaga, Si I, p. 142-145; II, p. 112, 114, 116, 117, 119
- Paulus I, p. 97; II, p. 85
- Pascal II, p. 17
- Pel, overste II, p. 50
- Peleus II, p. 13
- Pellico, S. I, p. 60; II, p. 58
- Pène, H. de I, p. 1; II, p. 3, 4
- Perron, E. du II, p. 65, 66, 68
- Petrejus, E.W. II, p. 23
- Pfeiffer-Reyer, I. I, p. 269; II, p. 115
- Pijnappel Gz., J. II, p. 48, 77
- Pijper, G.F. II, p. 73, 78, 81
- Place, La II, p. 61
- Plato II, p. 58
- Plautus II, p. 90
- Plinius de jongere II, p. 15
- Plinius de oudere II, p. 103
- Polichinel I, p. 171; II, p. 134
- Pool, M.J. II, p. 165
- Pool, Van de II, p. 55
- Pope, A. II, p. 162
- Porsenna II, p. 11
- Post, E.M. II, p. 27
- Potgieter, E.J. II, p. 26
- Prins, A. II, p. 119
- Q I, p. 260; II, p. 70, 71
- Quintilianus (Braunius Oeberius, N.) II, p. 164
- Rennepont, familie II, p. 145
- Richard II II, p. 22
- Riehl, G. von I, p. 38; II, p. 42
- Robijns, M.J.F. II, p. 17
- Robinson, H. II, p. 42
- Robsart, Amy I, p. 133; II, p. 109
- Rochussen, J.J. II, p. 49, 50, 128, 136, 154, 175
- Roolvink, R. II, p. 63
- Roorda van Eysinga, P.P. II, p. 64
- Roorda van Eysinga, S.F.W. I, p. 248, 249; II, p. 31-33 (zie ook: Sentot)
- Rosemeyer, Betsy I, p. 16, 21, 96, 182; II, p. 170
- Rosemeyer, Louise I, p. 16, 17, 94, 95, 103, 181, 235; II, p. 169
- Rosemeyer, mevrouw I, p. 16
- Rosemeyers, de I, p. 16, 21, 27-29, 34, 94-96, 101, 105, 181-183, 213; II, p. 13, 37
- Ross, L. II, p. 36

- Rossini II, p. 134
- Rousseau, J.-J. I, p. 23; II, p. 18, 27
- Rutering, A. II, p. 163
- Ruyter, J. de II, p. 35, 40
- Saffeler I, p. 9
- Saidjah I, p. 174, 175, 178, 181, 184, 186-190, 192, 193, 195-198, 200-204, 224, 250, 260, 268, 273, 274, 276, 278, 283; II, p. 33, 73, 74, 76, 135, 143-147, 170
- Saintine, X.-B. I, p. 60; II, p. 58 (zie ook: Boniface, J.-X.)
- Salch, Radhen I, p. 193; II, p. 145
- Salomo I, p. 264; II, p. 30, 93
- Samaritaan I, p. 204; II, p. 147
- Samuel I, p. 97; II, p. 85
- Sandick, R.A. van II, p. 145, 172
- Saudien I, p. 158, 271
- Saul I, p. 97; II, p. 76, 85
- Say, J.B. I, p. 107; II, p. 90
- Scaevola I, p. 12; II, p. 11 (zie ook: Mucius, Gaius)
- Scarron, P. II, p. 99
- Scarron-d'Aubigné, F. I, p. 266; II, p. 99
- Schaap, D.F. I, p. 270; II, p. 100, 102, 120
- Schäfer, majoor II, p. 50
- Scheltema, J. II, p. 101, 102
- Scherius, R. II, p. 67, 78
- Schiller, J.C.F. von I, p. 24, 107, 261; II, p. 27, 62, 103
- Schouten, W.J.A. II, p. 18
- Schwetschke, G. II, p. 58
- Scialoja, A. I, p. 107; II, p. 90
- Scott, W. II, p. 108, 109
- Senerpont Domis, H.J. de II, p. 163
- Sentot I, p. 248-250, 283; II, p. 31, 33, 133, 169 (zie ook: Alibassa Prawiro Dirdjo en Roorda van Eysinga, S.E.W. en Huisman, H.H.)
- Shakespeare I, p. 24, 107; II, p. 22
- Si-Oenah I, p. 192, 197
- Si-Oeniah I, p. 200
- Si-Panteh I, p. 195
- Siegenbeek, M. II, p. 8, 38
- Sindbad den zeeman I, p. 264; II, p. 94
- Sjaalman I, p. 12, 14, 16, 21, 22, 27-32, 34, 83, 95-97, 105, 180, 182, 184, 185, 211-216, 235, 248, 251, 254, 273; II, p. 10, 11, 15, 16, 154 (zie ook: Douwes Dekker, E. en Havelaar, Max sr.)
- Sjaalman, juffrouw I, p. 33 (zie ook: Douwes Dekker-baronesse van Wijnbergen, E.H. en Havelaar, mevrouw)
- Slijmering I, p. 211, 217, 220, 221, 224, 232, 243, 244; II, p. 56, 156, 159, 166 (zie ook: Brest van Kempen, C.P.)
- Slotering I, p. 88, 90, 91, 207, 208, 243, 244; II, p. 43, 61, 79, 148 (zie ook: Carolus, Ch.E.P.)
- Slotering, familie I, p. 137
- Slotering, mevrouw I, p. 65, 66, 68, 78, 106, 121, 132, 133, 137, 138, 147, 206-208, 223
- Smit, D.C. II, p. 19
- Smith, A. I, p. 107; II, p. 90
- Snouck Hurgronje, C. II, p. 81
- Soemoe Widikdjo, Mas II, p. 93
- Soeria Winata II, p. 80
- Soetan Adam I, p. 141, 143, 144; II, p. 114, 118
- Soetan di Langiet II, p. 114, 115, 118
- Soetan Salim I, p. 140, 143, 144, 146; II, p. 112, 113, 119, 120
- Sokrates I, p. 60; II, p. 58
- Solon I, p. 24; II, p. 22
- Sophocles II, p. 4
- Sötemann, A.L. II, p. 4, 5, 139
- Speyk, J.C.J. van I, p. 32; II, p. 38
- Staring, A.C.W. II, p. 58
- Stefanus I, p. 182; II, p. 138
- Steinbach, E. van I, p. 38; II, p. 42
- Stern, E. I, p. 9, 21, 28, 30, 31, 34, 35, 94-97, 101-105, 180-182, 184, 185, 213, 214, 235, 247; II, p. 9, 15, 169
- Stern, L. I, p. 8, 9, 21, 22, 30, 95, 102, 180; II, p. 9
- Sterns, de I, p. 9
- Storm van 's Gravesande, N.J. II, p. 13
- Stowe, H. Beecher II, p. 147
- Strengholt, L. II, p. 87
- Stromer, Th. I, p. 247; II, p. 9, 10
- Stuart, Maria I, p. 110; II, p. 31, 91, 92
- Stuers, H.J.J.L. de II, p. 99, 101, 111
- Sue, E. I, p. 193; II, p. 145

- Suetonius II, p. 92
- Sultan van Atjeh II, p. 98, 176
- Sultan van Madoera II, p. 61
- Swieten, J. van I, p. 255, 264; II, p. 50, 93, 146
- Tacitus II, p. 103
- Taglioni, M. I, p. 108; II, p. 91
- Talleyrand-Périgord, Ch.M. de I, p. 256; II, p. 52
- Tamerlan I, p. 279; II, p. 150 (zie ook: Timoerleng)
- Tartuffe II, p. 90
- Teeuw, A. II, p. 33
- Terentius II, p. 90
- Theodosius, keizer II, p. 24
- Thetys II, p. 13
- Thienen, Van II, p. 68
- Thiers, L.A. I, p. 107; II, p. 90
- Thorbecke, J.R. I, p. 270; II, p. 120, 130
- Thurn und Taxis, geslacht I, p. 75, 260; II, p. 70
- Tiberius I, p. 111; II, p. 92
- Tijn, Th. van II, p. 13, 37
- Timoerleng I, p. 150; II, p. 122, 150 (zie ook: Tamerlan)
- Tollens, C.z., H. I, p. 278; II, p. 146, 147
- Tom, Oom II, p. 147
- Truitje I, p. 3
- Uhlenfeldt, graaf II, p. 7 (zie ook: Ulfeld, graaf C. en Ulfeld, J.)
- Ulfeld, graaf C. II, p. 7 (zie ook: Uhlenfeldt, graaf)
- Ulfeld, J. II, p. 7 (zie ook: Uhlenfeldt, graaf)
- Usteri, J.M. II, p. 140
- Valentijn, F. I, p. 253; II, p. 43
- Valkenaar I, p. 122; II, p. 101
- Vandamme I, p. 53, 122, 123, 125, 132, 139, 144, 145; II, p. 55, 100 (zie ook: Michiels, A.V.)
- Vandamme, D.J. II, p. 100
- Varney, Richard II, p. 109
- Veer, P. van 't II, p. 67, 68, 113
- Ven, A. van der II, p. 105
- Verbrugge I, p. 49-55, 62-65, 68, 69, 71, 76, 86-92, 106-109, 111-113, 115, 116, 120-124, 127, 128, 130, 139, 140, 145, 151, 156, 163-165, 168, 174, 205, 208, 220, 221, 223, 224, 227-230, 232, 243, 262; II, p. 43, 52, 93, 128, 129, 149, 159 (zie ook: Langevelt van Hemert, A.J.)
- Verhoeve, F.A. II, p. 132
- Vermeersch, A. II, p. 38
- Versluys, J. I, p. 245; II, p. 179, 180
- Veth, P.J. I, p. 277, 280, 281; II, p. 40, 61, 64, 114, 143, 158
- Victoria, koningin II, p. 150
- Virchow, R.L.K. I, p. 263; II, p. 90
- Visscher, C. I, p. 267; II, p. 108
- Visser, C.M. II, p. 66
- Visser, H.A. II, p. 23
- Vloten, J. van I, p. 245, 260, 272; II, p. 17, 34, 70, 119, 125-127, 178-180
- Volger, W.F. II, p. 34
- Voltaire I, p. 274; II, p. 138
- Vondel, J. van den I, p. 107; II, p. 87, 90
- Vosmaer, C. I, p. 244, 245; II, p. 166, 167, 178, 180
- Vries, M. de II, p. 38
- Waal, E. de I, p. 267; II, p. 104, 144
- Waleson, J.A. II, p. 75
- Wallace, A.R. I, p. 251; II, p. 36, 40
- Waltman, J. I, p. 254, 274; II, p. 131
- Wawelaar, dominee I, p. 96, 97, 99-101, 180, 182, 183, 274; II, p. 18, 27-30, 84
- Weddik, A.L. I, p. 270; II, p. 105, 113, 115-118, 120
- Weissman, A.W. II, p. 9
- Weitzel, A.W.P. II, p. 75, 76
- Wiera Koesoema I, p. 84; II, p. 60, 77, 135, 150
- Wiersma, J.N. I, p. 278; II, p. 145, 146
- Wiggers, G.A.E. II, p. 163
- Wijck, H.C. van der I, p. 248; II, p. 31
- Wijnbergen, C.F.J.P. van II, p. 68
- Wijnbergen-Kleijnhoff, E. van II, p. 69
- Wijnbergen, H.M. van II, p. 69
- Wijnbergen-Fischer, M.A. van II, p. 68
- Wijnbergen, S.L. van II, p. 69
- Wijnbergen, W.L. van I, p. 74; II, p. 69
- Willem I I, p. 253; II, p. 3, 41, 42
- Willem II I, p. 267; II, p. 101, 140

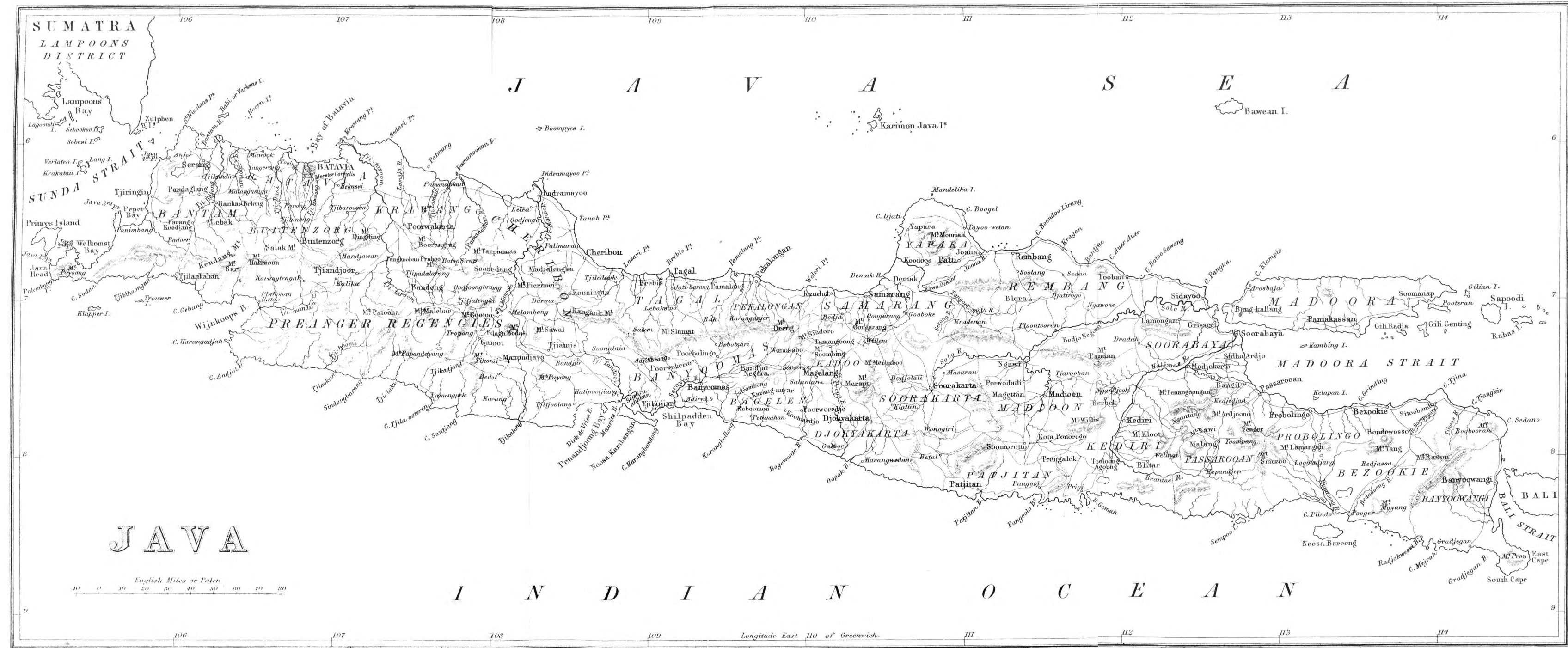
- Willem III I, p. 237; II, p. 131, 171, 172
 Willem V I, p. 74; II, p. 41, 69
 Willem, hertog van Normandië II, p. 62
 (zie ook: Willem den Veroveraar)
 Willem den Veroveraar I, p. 67; II, p. 62
 (zie ook: Willem, hertog van Normandië)
 Winkcl, L.A. te II, p. 38
 Winser, Pauweltje I, p. 4
 Wiratanudatar II, p. 80
 Wöhler, F. II, p. 17
 Wolff, B. II, p. 84
 Worcester, E.S. tweede markies van I,
 p. 25; II, p. 26
 Worthmann, F. II, p. 177
 Wouter I, p. 246; II, p. 140, 180
 X, miss I, p. 122
 Y II, p. 148
 Zarathustra II, p. 22 (zie ook: Zoroaster)
 Zoroaster I, p. 24; II, p. 22 (zie ook:
 Zarathustra)
 Zuylen, Van II, p. 167
 Zwart, J. II, p. 128, 130, 167, 168

Kaarten

Java

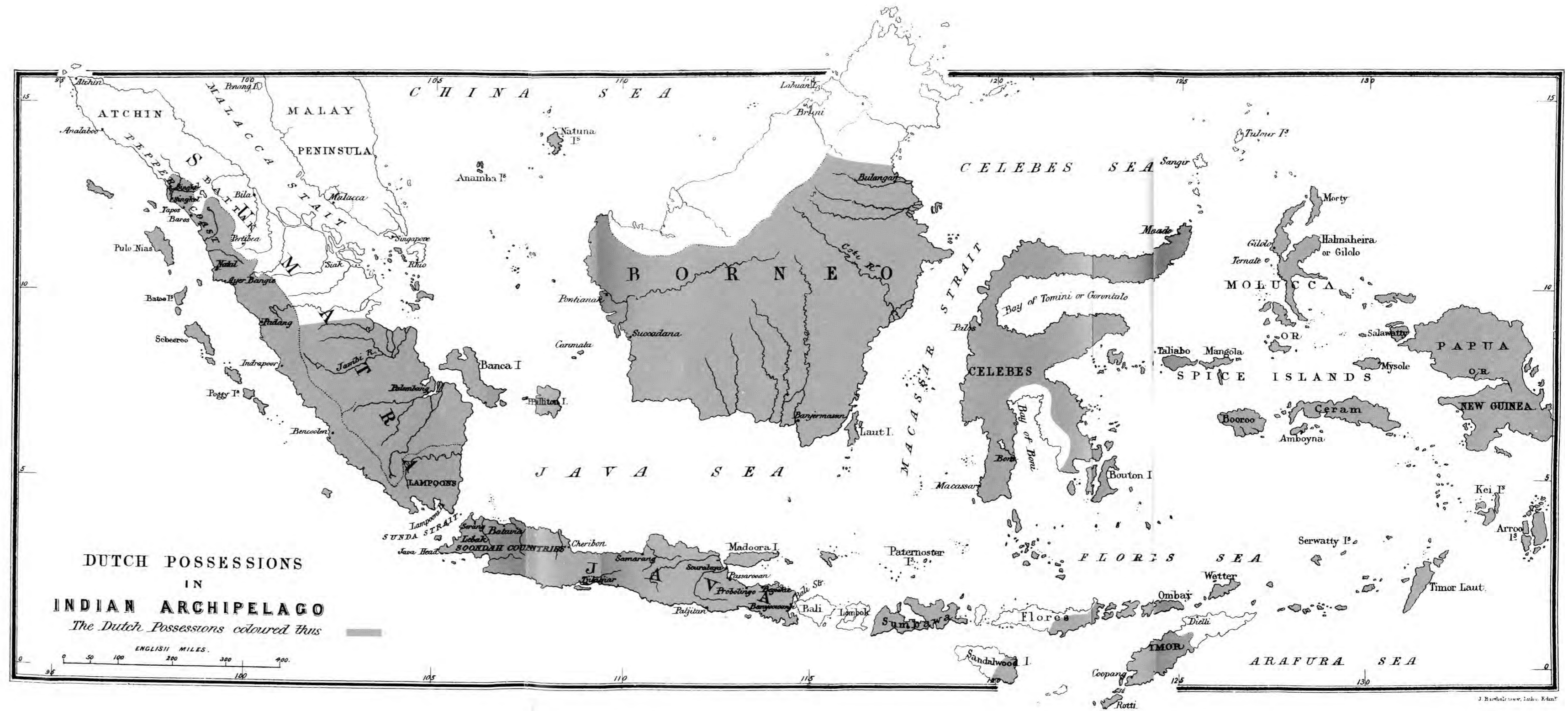

Edmonston & Douglas, Edinburgh.

Engraved by J. Bardouin, Paris.

Nederlandse bezittingen in de Indische Archipel

COLOFON Deze uitgave werd fotografisch gezet uit het lettertype Garamond.
Zetwerk en druk werden uitgevoerd door Drukkerij Casparie te
Heerhugowaard, het bindwerk door Binderij Callenbach b.v. te Nijkerk.
De vormgeving werd verzorgd door Frederik Bos van de afdeling
Edita der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.